

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
С. ТОРАЙҒЫРОВ АТЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ПАВЛОДАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА**

**«V ТОРАЙҒЫРОВ ОҚУЛАРЫ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«V ТОРАЙГЫРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ»**

**ПАВЛОДАР
2012**

ӘОЖ 001 (574) + 821.512.122.0
КБЖ 72 (5 Каз) +83.3 Қаз
Б 48

Редакциялық алқа:
Бас редакторы - Э.Ф.Д., профессор **Өмірбаев С.М.**
Жауапты редактор - б.ғ.д., профессор **Ержанов Н.Т.**

Редакция мүшелері:
Елмұратова А.Ф. – т.ғ.к., ПМУ профессоры
Сарбалаев Ж.Т. – ф.ғ.к., ПМУ профессоры
Сүтжанов С. Н. – ф.ғ.д., профессор
Зейнулина А. Ф. - ф.ғ.к. ПМУ профессоры
Мейрманов А.Б. - п.ғ.к., жауапты хатшы

Б 48 «V Торайғыров оқулары» атты халықаралық ғылыми–теориялық конференция материалдары – Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2012. - 442 б.

ISBN 978-601-238-268-6

«V Торайғыров оқулары» атты халықаралық ғылыми –теориялық конференцияның материалдар жинағына С. Торайғыровтың тарихи, саяси және философиялық көзқарастары, сондай-ақ, С. Торайғыровтың поэзиясы және журналистік, редакторлық, публицистикалық қызметтері, қазіргі ғылымның өзекті мәселелері жайлы мақалалар жарияланды.

Жинақ көпшілік оқырманға арналады. Мақаланың мазмұн сапасына автор жауап береді.

ӘОЖ 001 (574) + 821.512.122.0
КБЖ 72 (5 Каз) +83.3 Қаз

© С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2012 ж.

**«V ТОРАЙҒЫРОВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНДА Э.Ф.Д., ПРОФЕССОР
СЕРІК МӘУЛЕНҰЛЫ ӨМІРБАЕВТЫҢ СӨЙЛЕЙТІН СӨЗІ**

Құрметті жиынға келген қонақтар, ұстаздар мен студенттер!

Бүгін біздің университет тарихында «Торайғыров оқулары» атты ғылыми конференция үшінші рет өтіп отыр.

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың – ақынгерлік өнері заман асқан сайын жарасымды шырдарын тауып, жаңаша құлпырып, қырандай түлеп, өзге мән-мағына, мазмұнға ие болып, әлемдік жырға өз қолтанбасын қосқан, сол байтақ жыр бағының бел ортасынан нәзік сыршыл әрі ойшыл лирик, әрі төңірегіне мәуесін жайған бәйтеректей алып қазақ ақыны.

Сондықтан болар, XX ғасыр басында қазақ поэзиясы мен прозасының ұйытқысы болған Сұлтанмахмұт Торайғыровтың тіршілік тынысын терен түсіну, бізге бір үлкен тәрбиелік мәні бар оқиға ғана емес, хас ақынды тану - өз халқымызды, өзімізді танудың даңғыл жолы. Егер әрбір қазақтың азаматы ұлт болашағын ойлап, өзінің ұлтының мәдениеті, ғылымы мен білімін көтермесе, онда біздің еліміздің болашағына нық, айқын қадам басу мүмкін емес. Осы орайда ұрпағына мәңгілік үлгі-өнеге Сұлтанмахмұт атамыздан болмақ. Еліміздің түкпір-түкпірінен келіп, жерлес атамыздың әуағына бас иіп, тағзым етіп отырғанымызда сондықтан. «Қараңғы қазақ күніне, өрмелеп шығып күн болам» дегендей Сұлтанмахмұт Торайғыровтың көздеген мақсаттары бүгінгі күні өз жемісін беріп, шуағын шашуда. Осындай асыл мақсаттар көздеп, алаш жүгін кара нардай көтерген қыран еленбей, ескерілмей қала ма?! Әділдік те жарық нұр сияқты, ал нұр сөулені қолмен көлегейлеп тұра ала ма?

Қандай да бір алаштың ардақтысын бағалаған кезде, ең алдымен оның өзі өмір сүрген кезеңде қоғам алдында атқарған, сіңірген еңбегі ең басты өлшем болмақ. Сұлтанмахмұт – қазақтың ұлттық әдебиетінің классигі. Классик деген ұғым әр біріне айтыла бермейді. Кез келген дарынды, талантты адам классик бола алмайды. Тек ғана өзі емес, бүкіл ұлттық әдеби болмысқа өзінің ізін, өнегесін тастаған тұлға ғана классик атана алады. Бұл бір жай азусыз сөз емес. Өйткені, оның поэзиясының құдыреті бүгінге дейін сол тірі қалпында тамаша әсер қалдырып, тәнті етеді және адам болмысына әсер етіп, тәрбиелік мән береді. Ұлт тұлғасын ұлықтайтын келешек ұрпақтың да дәл солай қабылдай береріне сенімдімін.

Сұлтанмахмұт атамыз бар болғаны жиырма жеті жыл өмір сүрді. Оның суреткерлік бітіміне сынақ сүйем ақау түскен жоқ. Қазіргі қазақ қауымы Торайғыровты аузына алалық түспей, түгел мойындайтын алғашқы ұрпақ. Бұған қалай тәубе демейміз?! Сұлтанмахмұт атамыз – біздің жаңа заманымыздан, жаңа ортамыздан алатын өз орны бар ойшыл, ақылгөй дана. Ол - өз заманынан оза туған тұлға. 13 жасынан бастап өлең жазып, сөз қадірін терен түсінген. Оның тұңғыш жазған «Секілді өмір қысқа жарты тұтам» өлеңінде балалық шағын суреттей келе, алға қойған мақсатым - өлең жазу, оқу, ақын болу деп айқын көрсетеді. Ал, осындай нақты мақсат төңірегінде халқына шуақ шашқан тұлғалар өмірден өткеннен кейін, олардың артына қалдырған рухани мұралары кейінгі ұрпаққа, бүкіл қоғамға құйрықты жұлдыздай жол сілтейді. Кезінде Мұхтар Әуезов: «Дүниеде болып өткен нелер ұлы жандар бар, олардың ішінде даналары да аз емесі. Көбінен қалған дарынды кітап, ұлы шығармалар, саналы тірлігінде үнемі есіне түсіп, қатарына ілесіп жүргендей болады. Біз оларды әр уақытта керегіне қарай пайдаланамыз, ісімізге жаратамыз», - деп жазған еді. Бұл – ақиқаттың айнасы. Өйткені, біздің рухани асыл мұрамызды қасиетті деп қадірлейтіндеріміз аз емес.

Данышпан жерлесіміздің қабілет – қайнары, шығармашылық мүмкіндігі соншама мол, қажуды, шаршап, шалдығу дегенді білмейтін қайратты болатын. Оның өзі ол кісінің тектілігінен, рухының асқақтығынан туындап жатса, ақындық таланты, жазушылық қабілеті, зерітпеушілік қарымымен Сұлтанмахмұт атамыз шығармашылық мүмкіндігі мол тұлға ретінде жиырма жасына зиялы қауымды өз туындыларымен елең еткізді.

Атам қазақ өткеннің қадірін көрінің райына ертеңнің мән-жайын жастық шырайына, заманның ыңғайын көптің сынағына қарап танытты. Мен біріншіден сіздерге жастар, өз сөздерімді арнап отырмын ойшыл ақын надандықтың көптеген әлеуметтік кері тартпалылығын жан-жақты талдап отырып, оның келесі құбылыстарына көпшілік назарын аударды. Надандық білім-ғылымның аздығы, дүниеден еш нәрсені оларсыз біліп болмайды. Білімсіздік - хайуандық болады. Еріншек - құллі дүниедегі өнердің дұшпаны, талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады.

Бүгінгі ұрпақтың да, келер ұрпақтың да, бұл ақиқатты есте ұстағаны абзал. Адамдардың әлеуметтік қатынастарындағы нағандықты сынап қана қоймайды, ол өркениетке ұмтылудың, әлем ұлт ұлыстарымен тең болудың жолында нұсқайды. Ол - халықты білімге, ғылымға тарту. Осы екеуі Сұлтанмахмұт атамның ойынша халықты прогреске, басқа елдермен теңестіруге апаратын жол.

Баршамызға мәлім, Торайғыров аурудың құрбаны емес, өз кезеңінің әділетсіздіктің құрбаны айналды. Бірақ та, тағдырдың төлкегі текті тұлғаны сағынан сындыра алмады, әділетсіздік қыран қанатын қырка алмады, әділеттің ақ жолын тайдыра алмады. Ол ешқашан да қол құсырып қарап отырған жоқ. Тынымсыз еңбек ұрпақ алдындағы азаматтық парызын көз жұмғанша атқарып кетті. Қайраткерлік қаблеті де, қаламгерлік таланты да мықты, диапазоны ауқымды, көркем ойлау жүйесі биік, парасатты, шығармашыл тұлға ретінде өзін танытып, мойындатты. Сұлтанмахмұт атамның өзі арамдыдан аз ғана ғұмыр жасап кетсе де, аманатын сендерге, жастарға, тастап кетті. Қай заманда, қай елде болмасын сол халықтың асқар таудай асыл перзенттері ең алдымен өз ұлтының туған халқының енесін көтеріп, рухын асқақтау жағын ойлап өткен, сол жолда күрескен, тіпті құрбан болған. Оның бірі - Сұлтанмахмұт. Оның халқымен бірге жасасып келе жатқанына бүгінгі күн күе. Туған еліміздің, жерімізді, тілімізді, өліп-өшіп сүйіп өтуде Сұлтанмахмұт жолынан, айнымайықшы, ағайын.

Уважаемые гости!

Уважаемые участники конференции!

От всей души приветствую вас на открытии международной научно-теоретической конференции «У Торайгыровские чтения».

Павлодарский государственный университет недаром носит имя нашего великого земляка – поэта, общественного деятеля Сұлтанмахмұта Торайгырова.

Он - наша гордость, наш духовный покровитель.

Ослепительным метеором промелькнув на сумрачном небе начала двадцатого столетия, Сұлтанмахмұт Торайгыров оставил поистине неизгладимый след в казахстанской культуре. Его вклад в казахскую поэзию огромен: стихотворения Торайгырова по праву вошли в сокровищницу казахской литературы.

Сұлтанмахмұт Торайгыров был просветителем в истинном смысле этого слова. В своих бессмертных стихотворениях поэт призывал молодежь к овладению высотами культуры и образования. И, что немаловажно, он всегда подкреплял этот призыв своим собственным примером: горячей жаждой знаний, настойчивостью, трудолюбием, способностью несмотря ни на какие преграды - болезни, лишения, другие невзгоды - доводить до конца начатое дело. Поэт говорил: «Вступив на стезю поиска истины, не отступлю, перенесу все испытания, превозмогу усталость, пройду через заблуждения. Но останусь верен задуманному».

Для всех нас такое жизненное кредо Торайгырова должно стать образцом, к которому необходимо стремиться.

Поэт всегда ставил на первое место нравственность, образование, культуру, науку, технику. Это те столпы, на которых основывается сейчас стратегия деятельности нашего государства. И наш университет, который является одним из важнейших центров научной и культурной жизни Павлодарского региона, самим фактом проведения подобных научных конференций показывает, что дело Торайгырова живет: все мы - организаторы, участники - вносим посильный вклад во многие аспекты, обозначенные в просветительской деятельности Торайгырова.

Наш поэт верил в то, что народ Казахстана в скором времени достигнет европейского уровня в образовании, науке, технике.

И сегодня мы видим, что независимый Казахстан развивается бурными темпами, наше государство признано во всем мире, оно семимильными шагами уверенно идет к своему процветанию и благосостоянию. Многие сделано, но многое еще сделать предстоит. Наш святой долг - сохранить и преумножить все эти начинания.

Сұлтанмахмұт Торайгыров в одном из своих стихотворений написал:

И не дано мне видеть плоды,
Завязь которых - наши труды...
Зато откроется даль тому
Кто пойдет по пути моему.

Я твердо убежден в том, что вы станете достойными продолжателями великих дел нашего великого земляка, вы пойдете по его пути – пути добра, просвещения, демократии.

Это тяжелый, но благородный путь, на котором я от всего сердца желаю вам удачи и настойчивости!

Пленарлық мәжіліс Пленарное заседание

СУЛТАНМАХМУТ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПӘЛСАПАЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ

Е. ЖҰМАТАЕВА

п.ғ.д., профессор, директор, Ж. Аймауытов атындағы этнопедагогика және білімдеудің инновациялық технологиялары ҒПО, С. Торайгыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

С. Торайгыров шығармашылығын басқа ақын-жыраулармен саралап қарасақ, ұстанымы мен пәлсапалық толғамдары дербес екеніне ешбір жан күмән келтірмес. Ақынның шығармашылығын оқымай-ақ, сырттай көз жүгірткеннің өзінде заманға қатысты мәселелердің беті ашылып отырады. Нақтылап айтсақ, «Кім жазықты?», «Адасқандар», «Айтыс», «Таныстыру» секілді шығармаларының атауларының өзінен ақынның нені мәнзеппен тұрғанын аңғару оңай. Көбінесе, филолог-зерттеушілердің назарынан тыс қалатын өңгімелерінің өзінде еліне деген жан-жүрегінің сүйіспеншілігін ашы ой-түйіндерімен білдіретіні байқалады. Мәселен, «Зарландым» өңгімесінің жанрлық ерекшелігіне кіріспе сөзін айтып өтіп, тура бидей шындықтың бетін ашып береді. Бұл ойымызды С. Торайгыровтың өзінің ой өрнегімен келтіріп көрейік:

«Роман деге болады мұның өзі,
Фельетон төртбің ше әрбір сөзі.
Құрылған нағандарға мысал-айна
Не шара соқыр болса көңіл көзі» [1].

Ұсынылған жолдардан ұғарымыз «Көңіл көзі» деген тіркестің метонимия болып тұрғаны айқын, бірақ біздер бұл тіркесті жеке бөліп алсақ, ой тұтастығына, ақынның тақырыпқа сай ұстанымына нұсқан келері даусыз. Сол себепті тұтас алып талдасақ, ақынның шерлі жүрегінің шырылы көпшілік қауымның көңілі білім мен ғылым деңгейімен бағаланып, олардың көңіл көзінің соқыр екені адам сипатында өріліп тұр. Сөйтіп бұл тұтастайын кейіптеуге жатады. Біздер филология тұрғысындағы бұндай теориялық талдауымызды сөздің, сөз тіркесінің, жалпы өлең сарынының не туралы айтылып тұрғанын студенттерге аңғарту үшін әзірлейміз. Ақын оқырманның осындай сөз басыммен ұмындырып, қызықтырып, өзінің көкейіндегі халықтың қандай күйге душар болғанына уәж айтуы қайталанбас сөз өнерінің қуатын аңғартады. Ақын өзінің авторлық позициясында қазақ балаларының үш түрлі жолда болатынын жіктеп береді:

Біріншісі: жасынан бір ауыз ғылым оқымаған, әліпті таяқ деп те білмейтін, айуан секілді ішіп-жеп, мал бағып, өсек аңдып, айтуға ауыз шошитын неше түрлі бұзық мінездерменен қараңғылықта күнін өткізіп барады.

Екіншісі: бұрынғы аян молда, надан қожа ишандардың жолымен кетіп, атсаң оқ, айтса сөз өтпейтін миларын шатастырған қияли болады.

Үшіншісі: - біздер. Біздер-дағы сахардағы өмір өткізген қазақтың көк өрім қыршын жастарымыз. Ең әуелі бұрынғы атақты молда, аруақты қожалардан оқып, кішкене білімімізге әліп үсүн өн (өріп үйретудің бір тәсілі) «кесік бас», «тақи ғажап» (татар тіліндегі кітаптардың аттары) секілді пайдасыз кітаптардың санын түзетсе алмай, мнұмыз шіріп, алтыннан аулы асыл өміріміздің ең қымбатты уақытын босқа кетіріп, өбден шатасқан едік. Сол уақытта ілгері басқан аяғымыз кейін кетіп, оқығымыз келмей, есалаң кісідей не ғып, не қойғанымызды да аңғармап едік.

Аталған үш түрлі балалардың өсіп келе жатқанын С. Торайгыр сол XX ғасырдың бас кезінде айттып өтсе, ол мәселенің әлі де болсын айықпай отырғанымызды жасыру біздер үшін үлкен күнә дер едік. Осы үш түрлі мазмұнға тікелей тура мағына беру артық. Себебі бұл ұстанымды автор үлкен пәлсапалық ой-тұжырыммен саралап тұр. Алдыңғы екі жолға түспеу үшін бірталай ғұламалар С.Торайгырдан да бұрын айттып кеткені белгілі. Мәселен, Абай Құнанбайұлының «Ғылым таппай мақтанба» өлеңіндегі «Талапқа, Еңбекке, Терең ойға, Қанағатқа, Рахымға» қас жау есек, өтірік, еріншек, мақтаншақ, бекер мал шашпақ» екеніне барлық оқушы жастардың білім мазмұнында өріс алып жүргені ақиқат. Бірақ өкінішке орай, бала жүрек пен қабылдаған білім есейгеннен кейін өмір көлесіне инструменттік дәрежеде қолжазып тигізбейді.

Міне, осындай өнімсіз «білім» алуға қарсылық білдірген ақынның даналық ой-тұжырымы арқылы біздер оның көрегендігін аңғарамыз.

Бүгінгі таңда «Мәдени мұра» көзіне айналған баяғы құндылықтардың озықтығы жайлы да автор ерекше ой білдіреді:

«Баяғы қазекеннің түзулікті, хәм түзулік айтқан кісіні жек көріп, ынтымақ-бірлікке келмей қалшып қалатындығы бұрыннан-ақ әркімге мәлім ғой, бұлар тән-жандарын сарып қылып, халықты ұйқыдан оятып, түзулікке шақырып, тәртіпке салуға қандай қызықтырып, жақсылыққа сүйреп уағыздаса да, туғаннан бері ата мирасындай болып сүйегіне сініп, көңіліне орналасып қалған надандық шіркін жуық маңда жақсылық сөзді естірте қоя ма? Не қылса да, мыннан біреу болмаса түсіне алмаған, жазаласа дұшпан тұтып, сөз жүргізіп, өсектей бастаған. Сол себепті тәртіпті программ түзелмеген болса да, барлық иждаһатын сарып қылып, қандай ауыр машақтарға шыдап, мүмкін қатал тәртіптен, шамасы келгенше пайдасын тигізуден жалықпай, аз да болса ғылым-өнер тарата бастады».

Автор бұндай білім мен ғылым жиюға кеселдік келтірет саңылау сезімнің жауы соқыр сезім (Ж. Аймауытов тілімен) екенін ашық айтып тұр. Сол кезден бері бүгінгі үшінші мыңжылдық кезінде де жаппай сөз ұғарлық дәрежеге жетуімізге күмәннің болуына әлі күнге дейін «қазақ тілі» жайлы жарнаманың жүргізілуі дер едік. Автор бұндай тұжырымды өрнек сөзінің қорытынды түйінін өзі береді:

Төртіншісі: ...бізге жолыққан апаттың түсі суық, рақымы жоқ, ынғайлы тым жамандау, ақыры қорқыныштырақ көріне береді.

Құрметті білім, өнер иесі, жаны бір, қаны бір, қаны бір туыскандарым! ...кемшілік, қоршылықта болып, қараңғылықтан (метонимия) шыға алмайтындығымыздың себептерін көрсетіп, сандалып тұрғанда, тым болмаса, қапымызды шығарып зорланып қалайық та!

Жоғарыда келтірілген талдаулардан шығарар қорытындымыз «қараңғылық» деген сөздің қарымы айрықша. Бұл арада автор білімге, сауаттылыққа қатысты «қараңғылықты» айтып тұрған жоқ, замана пәлсапасын ұғар түйсіктің жетесіздігін меңзеп тұр.

С. Торайғырдың бұл әңгімесіндегі «біздер» есімдігінің рөлі мүлдем басқаша. Замана ағымына 1) ден қоятын надандықтан күн сайын қашатын, 2) әрбір сөзді ұғарлық зейіні бар, 3) надандықтан болған ұлы апаттардан сақтайтын ғылым, 4) өнер үйренетін, 5) адамды күнде халқымызға хәм мемлекетімізге пайдалы адам болатын, 6) болашаққа зор үмітпен қарайтын таудай талабы бар біздер бармыз дейді. Қарап отырсақ, бүгінгі жоғары оқу орнындағы оқытушы-профессорлардың оқыту іс-әрекетін интерактивпен өткізудің амал-тәсілдерін ақын өзінің осы әңгімесінің құрымына негіздеген сияқты сезінесін. Диалог, полилогты бір өзінің атынан келтіріп отырған өнер иесінің шеберлігіне таң қаласын.

Әңгіменің бірінші бөлімінде идеясы аталған талдауда толық қамтылды. Ал екінші бөлімінде автор өзінің атынан, өз өмірін баяндап отырғандай көрінгенмен, жалпылық, көптік мағына аңғарылып тұр. Оны мына бір алгоритмдерден байқаймыз:

1. Біздерді оқытуға ата, ағаларымыздың ықылас-ниеттері түзелген жоқ. Олардың бізді оқытуға ықыласы жоқтығын мынадан білеміз: біздерді ең әуелі оқуға бергенде молдаға өздері апарып тастамайды. Бірақ бізге айтатыны мынау:

...шырағым, күн жылыда, жұмыс болған уақытта, анда-санда ғана барып сабақ алып жүр.

Өзір малға қарап жатқан жоқсын жұмыс реті келгенде, бармай да жүресін.

2. Әкең қайда десе, үйде жоқ, сондай жұмысқа кетті де.

3. Оқитын болсаң шығындаңып кітап алмай-ақ, осындағы барын оқып бітірсен де жетер... бас-аяғы жоқ, арасынан көгерген иісі кеудемізді ататын, қырық бөлек жазба кітап арқалатып кітап береді.

Үшінші бөлімде полилог тағы жалғасын табады:

1. ...киімін жырқатқаннан да мектеп көргені жақсы ғой деп, сізге әкеліп отырмын.

2. Молда: өзінің білген шамасынша, әуелі зәрулігі болған «иман да әдеп, дін үкімдерін» үйрететін хәм зейінін ашып, ақыл беретін, ұғынуына қолайлы, заманына лайықты бұл уақытта пайдалы кітаптар көп. Соларды оқыту керек.

1. Баланың әкесі: Ой тәңір-ау! Жас балалардың осындай бар. Біздің бала кітап талғамайды. Сәндемей-ақ оқыта бер. Пайдасыз болса, бұрынғы қожекемдер білмей оқытып па? Болмаса, кітабыңызды қірлемес, жыртып, оқып беруге беріңіз.

Түйсінбегені:

- Ойбай, мына заманақырдың молдасы қалай еді?

Осындай «біздер» деген атаудың ішінде неше түрлі ата-ана кейпі диалог пен полилогқа қатысып, оқуға деген баланың еңсесі үй іші, отбасынан басылып, алға ұмтылысқа жолдың жабылуын байқатады. Бүгінгі ата-аналардың арасында да балаға деген сынаржақтық қараушылықтың түп тамыры осыдан екені бірден танылып-ақ тұр. Қорытындысын ақынның өзі құрастырып береді: «Бұл адам суретті жарықтықтарға жасаған өзі ынсап беріп, түзулікке салсын деген басқа айтар сөзіміз аз секілді» [1,123]. Бұл әңгіме 1912 жылы жазылған. Қарап отырсақ, оқыту процесін шебер ұстаздардай әңгіме жаңры арқылы талдап, өзінің ілгерішіл ой-тұжырымдарын сөз құдіретімен кестелеп келтіріп тұрғаны байқалды. Нәтижесінде, С.Торайғыр «Қазақ ішінде оқыту жолы қалай?» деген түйіндемесіндегі іс-әрекет бүгінгі интерактивті оқытуға сәйкес келеді. Мұнда әр оқушыны бір-бір деңгейлікпен қабылдауға негіздеме жасалады. Бұл ой-пікірімізді дәлелдеу үшін төмендегі түзілімді келтіріп өтелік:

1. Ұстаз жаңа жолдың жарып салма, жарық ойлы, ғылым, педагогиканы оқудай ағызатын, азуы алты қарыс атақтылары болсын.

2. Бірінің баласы жүйрік, бірінікі жорға, бірінікі шабан. Бірінің бастарын қосып ұстаймын десек, істің түбі жаманға айналатын болған сон амалын бар ма? Себебі: бір тәртіпке бірінші бөлімнің балаларын ата-анасының разы болмағандығынан, я бір уақытта жиналмағандығынан екі-үш бөлім қылып оқытуға тура келеді. Олай болғанда әрбір бөлім басына күніне екі мезгіл оқытқанда ең азы үш түрлі сабақ үйретуге керек. Бөлім басы үш сабақтан күніне жеті бөлімге 21 сабақ болады. 21 сабақты жақсылап үйретуге 21 сағат керек. Міне, сонда мейлің бұл бол, мейлің дүлдүл бол, 21 сағаттың жартысы 10 сағат оқытатын шамаң бар ма? Жок. Оған сен де, балалар да, мырзаң да шыдамайды. Алдына келген баланы қуып жеңілейтуге шамаң тағы жоқ, онда мүлдем қаражұз атанып елден қуыласың, әрі жөндеп оқытуға шамаң келмесе, өрі шамаңның жоқтығын айтсаң, бұл күнің өзіңе көп болатын болса, «күл болмасаң, бұл бол» деп тез-тез суылдатып бірін-біріне тіркеп, ескі қу мүйіздердің ар жағында су мүйіз болмағанда қайтесің? Және сенде ұят деген нәрсе тағы бар, ол сенің бұл ісіңе разы болып тыныштық бере қоя ма?! Өз ісіңнен өз ісің жиіреніп балалардың алдында кісі өлтіріп қылмысты кісі болған секілді амалсыз байлауда тұрғандай болып отырмайсың ба? Әрине солай. Менің түсінгіміше қазақ ішіне оқудың таралмауы, таралса да ілгері баспауының бірінші себебі: молдалардың үйрете білмегендігінен емес, үйрете білмегендігінен емес, осындай бәлелерге ұшырауларынан деп білемін.

Қорыта келгенде, деңгейлікке саралап оқыту мәселесінің қиындығын ашып, оның көп баланы бір сыныпқа қамап оқыту тұрғысында мәнінің жоқтығын айтып өтеді. Бұл мәселе бүгінгі күні де шешімін толық тапты дей алмаймыз. Одан құтылудың бір амалы – тек интерактивті тақта арқылы интерактивті технология екені өз-өзінен түсінікті.

Интерактивті технологияның бүгінгі таңда ролі зор. Ретроқағидамен зердеден өткізсек, С.Торайғырдай болашақ ұрпақ қамын ойлаған ақын өзінің шығармаларымен бүгінгіге кеңес бергенін байқап отырмыз. «Бірінің баласы жүйрік, бірінікі жорға, бірінікі шабан» - деген деңгейліктер жіктемесі бүгінгі модернизация тілінде «қайталаным, эвристикалық, шығармашылық» сияқты деңгейліктерге жіктелетінін ескереміз.

«Кім жазықты», «Адасқан өмір» сияқты шығармаларының идеялары пәлсапалық мәнде жазылғаны бүгінде біздерге жаналық емес. Қазіргі адамдарымыз өз-өзін тануға ерекше маңыз беруде. Бұл идея аталған екі шығармада айқын суреттеледі.

Мәселен, «Адасқан өмір» шығармасында жас нәресте жазу түспеген ақ қағаздай таза екенін айта отырып, оның мынандай пәк сезімін алгоритмге түсіреді:

- ұрмақ періштегі, көңілі таза, қастықты білмейді, көңілі хош, алдау, күндеу, айла не білмейді, жүрегімде түкпір жоқ сүюден бос т.б.

Екінші бөлімде жігіттің сипаты:

(15, 30 арасындағы жігіт)

1. Толған мақсат, толған таңдау;

2. Көзі нұрлы, ақ меруерт – бүтін тісі;

3. Шашы қара сүмбілдей, бойы тұзу;

4. Сәуле шашып тұрады жастық пішін.

Түйіні:

«Мен емес, тәнім тірі, жаным өлік,

Ірі мақсат болмаса, ұсақ іске,

Неге мен алданайын уақыт бөліп».

Көсіп іздеудегі адамның аласу үдерісін ақын алдымен 1) Әкім болудан бастайды да оның жалғасы мынандай түзілім құрайды: 2) діни өкіл; 3) әскер басы. Бұл қызметтерден лирикалық

кейіпкердің бас тарту себептері:

«Әкімнің, құдайшылмын, әскермін деп,
Енбексіз енбекшіні жайлау болмас...
Бір тілім нан алуға байды мақтап,
Жалынып тұс-тұсынан аңдау болмас».
Үшінші бөлімде «Мен тоқтадым» (30-дан 60-қа дейін).
Лирикалық кейіпкердің ішкі толғанғы-рәніші:
«Ақ ниет, адал ойлар түкке тұрмай,
Барады ешкім оған мойнын бұрмай,
Әділдік орнамасқа көзім жетті,
Дүниеден ет жейтұғын ауыз құрмай».
Ізінше ол бұл ізгі ойдан тайып, мынандай ішкі өзгерістерге бер бұрады:
«Соғұрлым сағындырып әділдікті,
Соғұрлым көбейтпей ме өш пен қасын?
Әділ болып байқалдым, не өндірдім?
Бұл басым залым болып бір байқасын!»

Көріп отырғанымыздай, С.Торайғыров XX ғасырдың басында өмір сүргендіктен қазақ халқының бұрынғы мәртебесінде өзгерістер болып, рухани-ұлттық құндылықтар келмеске кетіп, адамдардың қиялы бас кешу сәтін өзінің шығармаларында сол құбылыстың бір көрінісі адамның өмір сүріп жатқан қоғамында әділет жоқ болса, ол өрісте өзіне ыңғайлы орын таба алмауын осы адау үдерісі арқылы білдіріп тұр.

Сәбиліктен, жігіттік, жігіттіктен тоқталу кезеңі, тоқталу кезеңнен көрілік, көріліктен өлік секілді сатылау тұрғысындағы адамның ой-өрісінің іштей өрлеуі болғанымен, сыртқы ортада оған қолдау жоқтығын аталған дәйектілікпен өрілген поэтикалық жолдардан аңғарамыз.

IV бөлімдегі «Мен кәрі» кезеңінде автор лирикалық кейіпкердің тән қуатының тозу, құлдырау қалпын суггестивпен бернелеуі байқалады. Оны мына бір үзінді арқылы дәйектейміз:

«Бұл күнде ұйқы - тамақ, қайғы - жолдас,
Мұндай өмір ешкімге қызық болмас.
Мен үмітсіз хәм менен жұрт та үмітсіз,
Сөйлеспейді дегендей: «мынау онбас»..
«Соны істеп кеттім ғой» деп медеу қылар,
Адамдыққа еш нәрсе бергенім жоқ.
Бұл кезімде құрметтеп мені елерлік...
Жұрт үшін еткен қызмет, еңбегім жоқ.
«Өлмей жасап тұрса екен» дейтұғын жұрт!
Дәрежеге еңбек қып келгенім жоқ».

Аталып өткен ішкі құсалықты Абай Құнанбайұлының мына бір философиялық ұстанымымен түсіндіруге болады:

«Егер тән жанға үй болса, ол – хайуан,
Жан тәнге үй болса ол – кемәлат,
Ал жан және тән екеуі қатарынан адамның көзі жұмылғанша, үзіліссіз өркендеу, өрлеуде болса, ол - кемел».

Абай Құнанбайұлының көрсетілген формуласына С.Торайғыровтың:

«Тым болмаса, қалмады-ау ешбір ісім,
Мені айтып, жұрт сағынып, шөлдегендей».
V бөлімінде «Мен өлік» сипатын автор философиялық пайыммен ой өрнегін түзеді:
Не болар топырағы жүрегімнің –
Тірліктегі ұясы тілегімнің?
Не болар бәрін көрген көз топырағым,
Топырағы мнымның, білегімнің.
Тозған жердің атомы күлдей ұшып,
Жүргенде әлдеқайда барып түсіп,
Жаралатын жаңа жер, жаңа күнде,
Жан бігер ме мақұлық боп, тамақ ішіп...

Ойымызды жинақтасақ, С.Торайғыров шығармаларында адамның нәпсісі басымдықта келсе, ол өз мақсатына жете алмайды дегенді аңғартады. Ол нәпсіге күш беріп тұрған көлеңкелі мінез – қорқақтық, шешім қабылдауда сенімсіздік, жігер-табандылықтың жоқтығы дастанның

барлық құрылымынан байқалады.

Бұндай көлеңкелі мінездің болу себептерін автор қоғамдағы әділдіктің болмауы деген қорытындымен түйіндейді.

«Аласқан өмір» әр адамда кездеспей үшін осындай дастанды көкейкесті мәселе ретінде жазған С.Торайғыров – қазақ елінің мәңгілік болуына үлес қосқан ғұлама ақын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. С.Торайғыров. 2 томдық шығармалар жинағы. 2 Т.- Алматы: Ғылым, 1993, 200 б.
2. Аймауытов Ж., Әуезов М. Абайдан соңғы ақындар: (М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов, С.Торайғыровтар туралы/дайын. Р.Сарғожин// Қазақ әдебиеті.-1990.-10 тамыз)
3. Дүйсенбаев Ы. Сұлтанмахмұт Торайғыров. – А.: Қазақстан, 1967.-113 б.
4. Жұмалиев Қ., Қирабаев С. Қазақ әдебиеті: 10-шы кларн. оқулық.-А., 1982.-206 б.
5. Көңжабаев Б. Асау Жүрек: Деректі Әңгімелер, мақалалар, зерттеулер.-А.: Рауан, 1995.-16 б.

СҰЛТАНМАХМҰТ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ТҮРІКШІЛДІК

С.Н. СУТЖАНОВ
ф.ғ.л., профессор, ПМПИ, Павлодар қ.

Қазақ зиялылары отаршылдыққа қарсы тұрып, сол тұстағы саяси әл-ахуалды ұлттық мүддеге сай міндеттермен ұштастыруды ұсынды. Әлбетте, саяси аренадан енді көрініп келе жатқан жас қазақ интеллигенциясы саяси-экономикалық, шаруашылық мәселелерді шешуде біржақты принцип ұстанған жоқ. Өйткені жаңа қалыптаса бастаған қазақ зиялылары ұлт мүддесін қорғау мақсатында елдің прогреске жету жолдарын іздестірумен ғана шектелді. Осыған орай ұлт өкілдері көтерген идеялар жаппай халықтық тұрғыда қолдау көрген жоқ. Себебі ол ұстанымдар қоғамдық санаға ықпал ететіндей деңгейде көрінбеді.

Қазақ зиялыларының түрікшілдік идеясына бой ұруына ғылыми талдау жасай келіп, әдебиетші-ғалым С.Әсіп оның үш негізгі бастау көзін атап көрсетеді: «Біріншіден, XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары өздерінің бейімділігі мен ізденістері нәтижесінде байырғы түрік мәдениетіне, оның Байқал көлінен бастап, Қара теңізге дейінгі аралықтағы ұлы далаға үлкен, күшті тайпалық бірлестік құрып, дүниежүзілік тарихта із қалдырған ұлы Түрік қағанатының батырлық, ерлік істеріне қанық болды да, солардың тікелей ұрпақтары ретінде өз халқын сол бай тарихи, аталар дәстүрімен патриотизмге жігерлендіру арқылы отарлық саясат пен ұлттық езгіге қарсы тұру санасын оятықсы келді. Екіншіден, түрікшілдік идея, қазақ зиялыларының пікірінше, Ресейдің қол астында отарлық саясаттан тепкі көрген барлық түрік тілдес халықтарды бір ту астына біріктіре бірден-бір ортақ күш ретінде танылды. Себебі, түрік тілдес халықтар батыс пен шығысты қанды шенгелінде ұстап тұрған екі басты самұрық құстың тырнағынан жеке-жеке ұлт болып босанып шығулары мүмкін еместігін анық түсіне білді. Үшіншіден, түрікшілдік, түркі бірлігі идеясы, қазақ зиялыларының бай тілі мен мәдениетін, тамырын тереңнен тартқан дінін дүниежүзілік деңгейге көтеретін, сол арқылы евроцентристік көзқарастарға тойтарыс беріп, ғылымдағы ұлыдержавалық шовинизмді тежейтін негізгі факторлардың бірі деп саналады».

Осы үш негізгі ұстаным бастау алатын концепция қазақ зиялыларына ғана емес, басқа түркі халықтарының тулғаларына да тікелей тиесілі. Олай дейтініміз, түрік мұсылман халықтары Орыс империясының зорлық-зомбылығының ашы дәмін бірдей татты. Халықтың мұнын ойлап, мүддесін қорғаған зиялы қауым өкілдері отарлық, нәсілшілдік саясат пен шектен тыс езгіге қарсы күш біріктіру үшін түрікшілдік туын көтерді.

Түрікшілдікті түрлендіріп, оны Алашқа ұластырған сөз зергерлері Мағжан, Сұлтанмахмұт, Жүсіпбектердің ұлттық рухпен нәрленген ұранды сөздері халықты күреске жігерлендірді. Міне, осындай ой-пікір, идея өзегінде өскен өркендер жас құрақтай жайқалып, тез жетілді. Түркі жұртының сүйінішінен күйінші көп тағдыр –талайы, қилы тарихы, т.б. –бәрі үркердей топқа үлкен жүк артты. Жаңағы пайымдау тұрғысынан алғанда, түп, тіл, дін төңірегіндегі топшылау, тұжырымдарын қайта бір ой елегінен өткізу қажет. Өйткені оның ақындық қабілеті де, шығармашылық шеберлігі де осы негізде көрінгенін айту лазым.

Әлбетте, сол тұстағы қаламгерлер шығармашылығында түгел дерлік бар, айқындалған бұл тенденция уақыт талабына орай туындады. Сондықтан өткен ғасырлар айрығында өмір

сүрген акын жазушылар творчествосында ұлтшылдық, түрікшілдік, діншілдік сипаттардың белен алуы заңды да еді.

Жалпы, түрікшілдіктің түпкі мақсаты-Ресей аймағындағы қанауға түсіп езілген халықтардың ұлттық санасына қозғау салынып, олардың ынтымақ, бірлігіне басшылық жасау болатын. Зиялы қауым өкілдері, әсіресе, акын-жазушылар бұл идеяны іле көтеріп өкертті. Өз дәуірінің төл перзенті Сұлтанмахмұт та бұл істен қалыс қалмай, жаңалық жаршысы, ұлт ұланы, түркінің түлегі ретінде үн қосты. Ол дала ақынының атынан сөйлеп, түріктігін, қазақтығын мақтанаш етеді:

Ер түрік ұрпағымын даңқы кеткен
Бір кезде Европанды тігіреткен,-
дей келіп:
Мен-қазақ, қазақып деп мақтанамын
Ұранға алаш деген атты аламын
Сүйгенім - қазақ өмірі, өзім - қазақ,
Мен неге қазақтықтан сақтанамын?

десе, онысы- уақыт талабына орай, әдеби-тарихи процесс үрдісінен шыға білуі.

Ал, түрікшілдікті түрлендірген, ұлттың идеяны көтерген алдымен татар зиялылары болды десек, біздің ұлт ұландарының азамат болып өсуіне ол ортаның ықпалы мол болғаны-тарихи шындық. Бұл тұрғысында және аталмыш қаламгер турасында әдебиетші – ғалым С.Әсіп былай дейді: «Түрікшілдік идеяны асқақтата, дауылдата, тасқындата жырлаған ақындардың сапында Мағжан Жұмабаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Жүсіпбек Аймауытов ерекше орын алады».

Бұл ретте, оның (Торайғыровтың-С.С.) түрікшілдік идеясын қоспап, түркі халықтарының рухани алмасуына біршама үлес қосқандығын айтқан жөн. Ғалым Б. Ысқақов: «Сұлтанмахмұт татар тілі, мәдениеті, әдебиетімен ерте танысты. Біріншіден, ол алдынан өткен молдалардың көпшілігі татар еді, әрі ол кездегі оқу көбінесе татар тілінде жүретін. Оның үстіне ол кезде қазақ тілінде кітап, газет-журналдар жоқтың қасы еді. Сондықтан оның оқитыны, көбінесе татардың кітаптары, журналдары, газеттері болатын»- деп ақынның көршілес туысқан халықтың рухани байлығынан нәр алғандығын, тіпті татар әдебиетінің классигі Ф.Тоқайға көп еліктегенін, тілге тиек еткен, сондай-ақ, автор «ақын көбінесе бірлік, ерлік мәселесін көбірек қозғайды, жалпы ұлттық, тіпті жалпы мұсылмандық жайды баса айтады»-деумен ғана шектеліп, әрі қарай таратып айтпайды.

Сөйтіп, Б. Ысқақов «Сұлтанмахмұт тағдыры Тоқай тағдырына өте ұқсас» деп нық сенім білдіреді. Сондай-ақ, Сұлтанмахмұт творчествосына татардың классик ақыны Ф.Тоқайдың мол әсері тигені туралы ой сараптай келіп, ғалым А.Еспембетов былайша түйіндейді: «Тіпті біз үйренді, өнеге тұтты деп отырған татар ақыны Ф.Тоқай жырлары мен Сұлтанмахмұт поэзиясындағы ұқсас үлгі, ортақ мотивтер – олар өмір сүрген әлеуметтік орта, қоғамдық өмір ұқсастығынан, оқиға, құбылыстардың ортақтығынан».

Зерделеп қарасақ, Сұлтанмахмұт Торайғыров әйел тендігі мәселесін барлық жанрда және деңгейі биік туындыларда көрсете білді. Мәселен, «Қамар сұлу» романы туралы осыны айтар едік. Оған қоса, «Айқап» журналында жарияланған «Ауырмай есімнен жаңылғаным» өңгімесінде жазбагер әйелдің еріксіз некесін суреттейді. «Өскемен елінен» деген мақаласында жазбагер қыз ұзату, жесір дауы туралы ескі әдет-ғұрыптан арылу қажеттігін жазады. Сондай-ақ «Әйелдің зары», «Шал алған қызға» өлеңдерінде де әйел мәселесіне қатысты өзекті проблемаларды көтеріп, дұрыс шешім табуын көздейді.

Жазбагер шариғат қағидаларын бұрмалаушылыққа, әйелдің көз жасы мен зарын аяққа басқан зорлықты сынға алуды дйттегенге ұқсайды.

Сайып келгенде, Сұлтанмахмұттың дін-исламға аяқ тіреп, түп, тіл бірлігіне неқ сүйеуі ұлтына шын берілген ұлы жүректің хақиқаты, таза жанның тарихаты дер едік.

Шынында, Сұлтанмахмұт мұрасының қатпары қалың, қыртысы қатты екені рас. Сондықтан шүкіш қарап, шын іздегенге «Алла атымен ант етіп», халқының бақыты үшін «шындықтың ауылына» сапар шеккен акын жаны, сыры барынша ашыла түсері анық.

Әлбетте, ислам әлемі шетсіз де шексіз. Олай болса, оның әсер-ықпалында да шек жоқ. Сол кезде ғұмыр кешкен қай қаламгердің творчествосын алып қарамаңыз, діни таным-түсінік ізі айқын аңғарылады. Тіпті дінге қарсы бағытталған делініп келген Сұлтанмахмұт шығармашылығынан да діни мотивтерді, бір Аллаға жалбарынып, сыйынуды, т.т. молынан кездестіреміз. Сондай-ақ, онымен тұстас ақын-жазушылардың төлтамаларында ислами термин, сөздердің жиі ұшырасуы осы бағыттағы ағымның әсері екенін аңғарамыз.

Осы тұста тоқталуды қажет ететін бір жәйт, ол – ақынның Құдайды ауызға алып, діни сөз, терминдерді көптеп қолдануы. Бұл жөнінде Сұлтанмахмұт творчествосын көп зерттеген, білікті ғалым Б.Кенжебаев былай дейді: «Сұлтанмахмұт өз шығармаларында татар тілінен, діни кітап, араб, фарсы сөздерін едәуір қолданған».

Әдейі саналық, ол барлығы алпыс шақты араб, парсы сөздерін қолданған». Онан кейін: «Бұл еліктеу, әуестенуінің қате екенін Сұлтанмахмұт тез аңғарды. Сонан кейінгі дәуірлерде (1915-1920жылдары) жазған шығармаларында ол араб, фарсы, татар сөздерін қолданған жоқ»,- деп ақтап алуға тырысады.

Әрине, ғалым пікірі идеология қыспағынан, замана ызғарының әсерінен туындағанын білеміз, сондықтан кінәлаудан аулақпыз. Бірақ егемендік алған тұста жалтақтамай, жалтармай еш бүкпесіз барын бар, жоғын жоқ деп ашық айтуға тиіспіз.

Демек, Сұлтанмахмұттың араб, парсы сөздерін көптеп қолдануы- профессор Б.Кенжебаев айтқандай,- татар әдебиетінің игі әсері болумен қатар, ақынның «Құран-Көрімді» жатқа біліп, шығыс әдебиетінен мол хабардар болуынан. Ол-бірінші. Екінші- оның (Сұлтанмахмұттың- С.С.) Құранды оқып, біліп қана қоймай, Хақ-тағалаға шын беріліп, табынатындығы анық. Оған дәйек болар дерек көздері жетерлік. Мәселен, «Жарлау» деген жұртына арнауында:

Мінеки, Құдай сүйген пейіліміздің
Аз берген жақсы құдай жазасына.
Серпілмей тағы біраз ұйықтай түссек,
Басқаның құл болармыз қаласына

- деп, біріншіден, ұйқыдағы қазақты серпілтуді ойласа, екіншіден, Құдайды шын пейілімен сүйетіндігін жасырмайды. Ендеше, «Адамның дініндегісі тілінде» дегендей, ақынның араб-парсы сөздерін қолдануы заңды да.

Сондай-ақ, Сұлтанмахмұт «Айқап» журналында істеген кезде «Құран бұзған» деген атпен мақала да жазды. Мұнда жазбагер Қазан қаласында миссионер Харитовтың басшылығымен шығарған Құран кітабының басылымын сынады. Бұл тақылеттес сын мақалалар сол тұстағы татар баспасөзінде де жарық көргені мәлім.

Ал, аталмыш қаламгердің дін адамдары- кожа, имам, молдаларды сынап, мінеуін осы күнге дейін дін-исламға қарсы бағытталған түсінік ретінде қабылдап келдік. Шынтуайтқа келгенде, ол Алаш ұранды ақынның дінді бұзушы дүмше молдаларға деген қарсылығы, Хақ жолынан айнымауды ізерлеп айтуы десек болады. Нақты дәлел ретінде Сұлтанмахмұттың «Жарлау» өлеңінен мысал келтірейік:

Теңіз тап, кемге барма, қор болма деп,
Шариғат, заң көрсетті саған жолды.
Милләттің түзелуі сіздерменен

Бұзып шық, солмай жылап, қалың торды,- десе, ол ақынның шариғат қағидаларына сүйеніп, ескілікті әдет-ғұрыпты сынауы және қазақ қыздарын бостандық, теңдік жолына итермелеуі еді.

Сонымен түркі елдерінің текті түлектері өзіндік менталитеттің сақталып, тіл мен діннің жойылмауы үшін, бас бостандық үшін өзара рухани қарым-қатынас жасап, бірлесе еңбек еткені тарихи шындық.

Түрікшілдікті түрлендірген арда ұлдардың қажырлы қайраты мен ерен істерінің арқасында бүгінде түркі халықтары жеке-жеке мемлекет болып, егемендік алып отыр десек, шындықтан алыстамаймыз.

СҰЛТАНМАХМҰТТЫҢ ТІЛІ

А.Қ. ТҰРЫШЕВ

ф.ғ.д., ЖОО-ның профессоры, Мәшһүртану ғылыми-практикалық орталығы,
С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

«Сұлтанмахмұт Торайғыров (1893– 1920). «Түсімде», «Қымыз», «Бір балуанға қарап», «Тұрмысқа», «Ләнет бұлтты шатырлап», «Адасқан өмір» дастанынан үзінді, «Кедей» дастанынан үзінді» [Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 7 том.- Павлодар: -Б. 207-213].

«Айтыс» - поэмасы: (Қала ақыны мен дала ақынының айтысканы...). Павлодар педагогика институтының профессоры марқұм Өтебаев Еркем Өтебайұлының – Сұлтанмахмұт Торайғыров туралы жазған зерттеу мақалаларында: «Торайғыр – Шоң», «Ұлағатты ұрпақ», «Торайғыр» деген сериялары 5 ақапан, 1991 ж № 25(11725), 6 ақапан, 1991 ж №26(11726), 4 желтоқсан, 1991 ж №170 (11870), 5 желтоқсан, 1991 ж №671(11871), 7 желтоқсан, 1991 ж №172 (11872). Сұлтанмахмұттану ғылымына қосылған сүбелі еңбек болып табылады.

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың ата-тегінен бастап, шығармашылық өмірінің ақырына дейін зерттелген бұл еңбек ақынның 100 жылдық торқалы тойына тартылған кәдесі іспетті. Өтебаев Еркем аталған мақалаларында С. Торайғыровтың «Айтыс» (қала ақыны мен дала ақыны) поэмасын талдай келіп, ... саяси-идеологиялық шектүүлерге байланысты ақын шығармалары сапынан оның ең көрнекті екі публицистикалық поэмасы «Таныстыру» (500 жол) және «Айтыс; қала мен дала ақынының айтысы» (1036 жол) шығарып тасталды. Бұл поэмалар 1933 жылдан бері көпшілікке белгісіз болып қалып келеді... деп, әділ бағасын береді. Сол сияқты әдебиетшілер Бейбіт Мамраев, Құлбек Ерғөбековтер «Бұл – аяулы ақынның кемел ойлап, кең пішкен шығармасы, аяқталмауы – өкініш, алдағы уақытта «қарғыс таңбасынан» ағартып, ажыратып, әдеби процеске қатыстыра қарастыра ұлы нұсқаның бірі осы «Айтыс: қала ақыны мен дала ақыны» поэмасы десе, зерттеуші, филология ғылымдарының докторы, профессор Арып Еспенбетов «Айтыс» поэмасынан Сұлтанмахмұт Торайғыровтың суреткерлік құдіреті азаматтық бейнесі ашық көрінеді» – деп, ұлы ақын тұлғасын асақатта ажарлай түседі. С.Торайғыровтың «Айтыс: қала ақыны мен дала ақынының айтысы» поэмасы жайында бізге жеткен күн шуақты жылуы бар, пікірлер осындай. С. Торайғыров «Айтыс: қала ақыны мен дала ақынының айтысы» поэмасында, қазіргі біздің Қазақстан республикасының Конституциясына енген еркіндік, теңдік, егемендік, бірлік немесе саяси бостандықтық дін, ар-ождан мәселесін, экономикалық негіздерді – жердің біртұтас, қазба байлығына қол сұғуға болмайтындарын, ең бастысы «Қазақ тілін» мемлекеттік тіл мәртебесі дәрежесінде көтеру, ел-мәдениетін жақсарту, мемлекетті басқару жүйесі – бір адамға елдің президентіне бағыну, конституциялық сот, ұлттың қарулы күштері сияқты көптеген күрделі мәселелерді 1919 жылы-ақ ақындық зерделілікпен еңгіме қылған. Осының өзі-ақ кеменгер тұлғаның бейнесін аласартпай – шырқау шыңға шығара түскенін байқаймыз. Өз заманынан оза туған ақын, егеменді ел болып отырған қазақ елінің «жана низамының» ірге тасын бұртқан қалап, жөн- жобасын сызып кеткен десек, артық айтпаған болар едік. Замана ағысын, ақындық жүректің бұлқынысы арқылы сезінген С. Торайғыровтың «Айтыс: қала ақыны мен дала ақынының айтысы» поэмасы, әлеуметтік саяси бет-пердесін ысырып, санау К. Маркстен бері жырлап, айтып тауыса алмай келе жатқан, қала мен дала арасындағы (деревня айырмашылығы) ара салмақты, түрлі қиыншылықтар мен қайшылықтарды бүгінгі заман талабына сай шешуді жолдарын көрсетіп қана қоймай, ақындық көзқарас тұрғысында келіп, өзіндік пайымдаулар жасаған.

Ал қазіргі таңда Қазақ елінің, егемендік алып, тәуелсіз мемлекет аталып отырғанда – ақын арманы шын мәнінде іс-жүзінде асып, келелі істер мемлекеттік тұрғыда шешіліп, жатқанын көргенде, С. Торайғыровтың көрегендік ұлылығына тағыда таң қалмасқа болмайды.

С. Торайғыровтың «Адасқан өмір» поэмасының жалғасы «Кедей» поэмасы болса, «Таныстыру» поэмасында қаланың да, даланың да жалты қазақ халқының небір жайсаңдарының кесек тұлғалары қазақ өмірінің тыныс-тіршілігімен қабаттаса суреттелсе, «Айтыс: қала ақыны мен дала ақыны айтысы» поэмасында қазақ елінің я болмаса, «Таныстыру» поэмасындағы елім деп, еңіреп өткен ерлердің мақсат-мүддесі, ортақ ой-пікірлері жырланады.

Осы орайда, профессор Е. Өтебаевтың «Таныстыру» поэмасы арқылы ақын, қазақ зиялыларының портреттерінің галереиясын жасады» – деген пікірін өте сәтті шыққан деп, айтар едік.

С. Торайғыровтың «Айтыс» (қала ақыны мен дала ақындарының айтысы) поэмасы қазақ жазба әдебиетінде бұрын болмаған өз тұстарының інжу-маржаны шоқтығы биік тұрған шығарма. «Тақырыптық-көркемдік жағынан да бұл поэма (тағы да «Айтыс» екеуі) қазақ әдебиетінде жанрлық тың түр, жана пішін орнықтырған оның дәстүрін игі қуаттары поэзиямызда жалғасын тапқан (мысалы

«Дала», «Мен қазақтың») ерекше атап айту қажет» – деп филология ғылымының кандидаты, доцент Қ. Шахметов атап айтқан.

«Айтыс: қала ақыны мен дала ақынының айтысы» поэмасы расында да, мазмұны жағынан, қозғап отырған идеясы мен түр-жанр жағынан болсын кейінгі толқына үлгі өнеге болып, әдеби-тарихи процеске өзіндік ойымен, тың шығармалар қатарынан орын алмақ.

«Айтыс: қала ақыны мен дала ақынының айтысы» бір адамның аузынан айтылып, қала ақыны мен дала ақынының айтыстыра отырып, қоғамдық дәуірдің объективті шындығын жырлай отырып, қаладағы - даладағы қазақ өмірінің ауыр тұрмысын – оны жеңілдету жолдарын іздестіреді. «Таныстыру» поэмасында да қара қазақ пен оқыған қазақты бір-бірімен айтыстыра отырып, тарихи бір дәуірдің келбетін көрсеткен.

Егер ақын «Адасқан өмір» - поэмасында қазақтың психологиясын нанымды суреттесе, «Кедей» поэмасында, «Кім жазықты?»- романында қала мен даладағы қазақ халқының сол кездегі қоғам, әлеуметтік тіршіліктің бейнесін, қазақ арасындағы түрлі тап, топ өкілдерінің тұрмысын, ауыр қал-жағдайын ашына жырлайды.

С. Торайғыровтың «Таныстыру» поэмасында «Алаш» партиясы мен Алаш орда үкіметінің бірегей азаматтарына саяси баға бере келіп, болашақ «Айтыс» поэмасының бет ашарын жасаған, ой-қазығын қакқан. Бұл екі поэма да тарихтың саяси сахнасынан құлттық» деген ат алып, ұзақ уақытта шығып қалды. Сұлтанмахмұттану ғылымына сүбелі үлес қосқан профессор Е. Өтебаевтың: «Партиялық сана сақшыларын шошылтқан ақынға ұлтшыл, буржуазияшыл таңба басуға оның өз халқын жағындай жақсы көретіндігі себеп болды» - деген сөзі, шын мәніндегі ғылыми тұжырым еді.

С. Торайғыровтың шығармашылық өмірінде 1917 жылғы оқиға ақпан төңкерісі мен іле-шала болған Қазан төңкерісі қатты әсер етті. Шынында төңкеріс деген аты ғана болмаса, заты жоқ, қанды қызыл қырғын екендігін, Қазақ елінің үстінен алай-дүлей жүріп өткен қызыл-ала күйін екендігін, жасыратыны жоқ енді біліп жатырмыз. Осы, қызыл-ала күйіңге әуелі «Ұлы Қазан», одан соң «Кіші қазан» төңкерісі деп, ат беріп, айдар тақтық. Байды, құлақ баласын – дуракқа санап, малын, жерін тартып алып, өздерін «ит жеккенге» айдапты.

С. Торайғыровтың сөзімен айтқанда:

*Ұлтшылдың, намысшылдық қарасы ұшып,
Ес-дерті болған онда шен мен шекпен.
Жол-жоба түзулікке тоқтау қалып,
Кім бар аяқ ас берсе, сол әкеткен.
Партия, жсалақорлық, бақ күндестік,
Күннен күнге күшейіп орын тепкен.
Кобейгеі терін сатпай, телміргендер,
Жан аз боп еңбегімен егін еккен.
Мас болып партияға қызып алған,
Даланың табиғатын бұзып алған*

– дегендей, ежелден қалыптасқан даланың ата дәстүрін, елді билеу саясатын бұзып, інісі-ағасының жағасына, баласы – әкесінің сақалына жармасып, алқымынан алды. Орыс империясының ұзақ уақыт қол астында болып, теперіш көріп жүрген қазақ халқының әлеуметтік топтарының бір бөлігі, орыс патшалығының сойылы соғып, күйін күйітесе, енді бір бөлігі іштей орыс отаршылдығына қарсы алаштың, ұлттың сана-сезімі ойнаған ауахатты адамдары болса, соңғы бөлігі өрине кедей тобы болды. Қысқа жіп күрмеуге келмей, қазақ халқының дүрде араз болып жүрген шағында 1917 жылғы қазан төңкерісі отқа май күйіндей, етек-жеңді жинатпай дүрілдетіп келіп, біртұтас ұлыс болып күнін көріп отырған қазақ елін «бай», «кедей» - деп екі топқа жіктеді де берді.

Әуелден таптық санаы айқындалған С. Торайғыров қазақ халқын «бай», «кедей» табына бөліп, кедейлердің өмірінен атақты «Кедей», «Адасқан өмір» – поэмасын жазса, «Кім жазықты», «Қамар сұлу» романдарында профессор Еркем Өтебаев айтпақшы: «дүрбеленге толы мазасыз кезіндегі қазақ ауылының саяси-әлеуметтік өмірін сипаттайды...» қазақ халқының орталық өкіметтерден ешқандай жақсылық көрмеуі жүрегін шайды» – дейді. Расында да, ақтын да, қызылдың да, момын қазақ жұртының үстіне қылышын үйіріп, айран салуы, ақынның сүттейі ұйыған көңіліне қаяу салып, сезімтал жүрегін жаралады.

Көңіл-күйіңе қатты әсер етті, мінекей, айтулы осы кезең, ақынның «Айтыс: қала ақыны мен дала ақынының айтысы» поэмасының дүниеге келуіне себеп болды. Ақты ақ, қараны қара деп, қара қылды қак

жарып үйренген ақынның қаламынан «Айтыс» поэмасының тууы, поэмадағы хандар мен бектерді, бай мен билерді, ақ бөйбішелердің сөн-салтанатын айтып, ел басқарудағы ұйытқылығын жырға қосуы кездейсоқтық емес. Қазақ халқының осын-ау ауқатты топтары біртұтас қазақ ұлысын құрады. «Биеден ала да, құла да туады» – демекші, атқа мінерлердің де бәрі бірдей болған жоқ, кемшіліктері де бір бастарына жетерлік. С. Торайғыровтың – «Айтыс: қала ақыны мен дала ақынының айтысы» поэмасында – хандардың, бектердің, байлар мен билердің сөн-салтанатын, тұрмыс-тіршілігін каншалықты дәл суреттесе, соншалықты кейде билердің ауыр-тұрмысынан да хабарлар етеді.

С. Торайғыровтың мақсаты – текті адамдардың hareketін марапаттау емес, болған-өткен өмірдің бояуын солғындатпай, дәл-шынайы түрде оқырманға жеткізу еді. Егер де – ақын басқа шығармаларында кейде билердің ауыр-тұрмысын каншалықты дәл көрсетсе, соның сыртында тұрған дәулеттілердің пішін – тұлғасын неге шынайы жырламаса да деген ой туады.

Ақынның, өмірдегі психологиялық параллелизмді шебер пайдаланып, шындық болмысқа реалистік көзқараспен қарауы – басқа өзі тұрғылас ақындарда онша болмаған қасиет деп ұғамыз. С. Торайғыровтың байлар туралы «Кебеже қарын, кең құрсақ кеменгерім», «Қайыры мол қайырымды байды да айтам» – деуі жоғарғы ойдың өсерінен туған пікірлер дегіміз келеді. Сонымен, діттеген жерімізге өнді келдік. Мақаламыздың басында айтқандай С. Торайғыров «Айтыс: қала мен дала ақынының айтысы» - поэмасында өмірлік мәселені сөз етті дедік қой, өнді қысқаша соған тоқталыс жасайық.

С. Торайғыров, даланың заңды соты туралы, «Айтыс» – поэмасында айтып өткен. «Тура биде – туған жоқ» – дегендей, әділін айтқан билерді – «ақылды», «кеменгер», «тапқыш», «шешен» - деп, патшаның оқалы соғына қарама-қарсы қойып оларды «шүлдірлеген», «дүңгірлеген», «тіл білмеген», «мекен», «мекапар» (тілмаш орыс) «шаштылар», «көпірлер», «өзірейілер», «қарғы сап, түймелері жарқырағандар», «надандар» – деп, тенеңді де былай деп жеріне жеткізе сынайды:

*Қаланың соты құрсын шүлдірлеген,
Түсіне алмай құлағым дүңгірлеген.
Ақ, қарамды тексеріп білме тұрсын,
Қазақша жалғыз ауыз тіл білмеген...*

«Қазақ өмірін білмейтін шаштыларға» дегендей, кешегі орыс отаршылдығының шынайы бейнесін оқып отырып, бүгінгі өмірдегі «шүлдірлегендер мен «шаштылардың» сұлбасының өсіп-жеткенін көреміз.

Ел қорғаны батырларды дәріптеу-сонау ауыз әдебиетінен келе жатқан дәстүр. Сондай дәстүрлердің ізін суытпай жалғастырып, жырына қосқан С. Торайғыров. Ол «Айтыс: қала ақыны мен дала ақынының айтысы»- поэмасында қазақтың хас басшыларының бейнесін әдеттегідей ұрыс үстінде, шайқас үстінде көрсетпей, артына қалдырған жақсы істерін насихаттап, жырға қосу арқылы көрсетеді:

*Ту алып, тұлпар мінген батырларым,
Жатқа жем қылмау үшін жақындарым!
Әрі би, әрі батыр, аңғал емес.
Күшіне серік қылған ақылдарын,*

немесе,

*Батырлар ант бұзбаған, сертте тұрған,
Күндей жоқ, жолдасы үшін басы құрбан,
Сондықтан қорқып емес, сенгендіктен
Ел ұстап етегінен басшы қылған...*

– деп, батырлардың ақылдылығын, сертте тұратындығын, күштілігін-ондай ердің артынан елі де еретіндігін үлгі-өнеге етеді. С. Торайғыровтың қаламынан имандылық, дін мәселесі де қалыс қалмаған. «Айтыс» поэмасында:

*...Байдан алса, нашарға тарататын,
Сағынбасқа бола ма, ел қамқорын.
Бай демей, әкім демей, көзге айтатын.
Істеген істерінің теріс оңын.*

немесе,

*... Өз жолын жұртқа жайып таратпаққа,
Мешіт сап, медресе ашқан әрбір елден*

– деп, дін иелерінің, адамға имандылықтың, адамгершіліктің ұрығын егіп, тәлім-тәрбие беретіндігін айта келіп, жалғасын тауып жаңғырған «мешіт», «медресе» қызметінің тағылымын, сар даланың емшілерін тәуіптермен байланыстыра жырлайды. Жеке адамның қоғамдағы орны дегенде, еріксізден қазақ даласын мекен қылған халықтың еркелері – ақиық ақындары мен сал-серілері, жыршы-жы-

раулары еске түседі. С.Торайғыров бұларды «Айтыс: қала ақыны мен дала ақынының айтысы» поэмасында қазақ ұлтының арман-мүддесін айтушы – халықтың ойы мен ақылның басы-көзі деп қарайды:

*Даламның ақындарды айтсам сізге,
Үлгіге сөз патшасын сонан ізде.
Миға тамақ, жүрекке сусын беріп
Данқы кеткен ақын көп бұл үш жүзде*

– дей келіп,

*«Қазақтың өміріне айна болған»...,
Жауыздығын бетке айтып жұрт көзінше,*

немесе,

*Жауызды өлтірер сөзбен түйіреп.
Ол сонда ханды да айтар бұрынғы өткен,
Ерді де айтар халыққа қызмет еткен,
Қайры мол, қайрымды байды да айтар,
Айдын көлдей жұрт келіп жүзін кеткен,
Суреттер дала көркіні, еркіндігін
Ішінде өзі бірге өсіп жеткен
Айтады әділдердің жетілігін,
Залымның қор болғанын қай ретпен*

«Айтыс» поэмасындағы сомдалған ақынның бейнесін – Сұлтанмахмұт Торайғыровтың өз бейнесі десек те, өзіне-өзі арнап соққан мәңгілік ескерткіш десек те қателеспейміз.

С. Торайғыров: «Ана тілі туралы»:

*Сүйемін туған тілді - анам тілін,
Бесікте жатқанымда берген білім.
Шыр етіп жерге түскен минутимен,
Құлағымға сіңірген тағыс үнім.
Сол тілмен шешем мені әлділеген,
Еркелеткен құлыным, жаным деген.
Сол тілмен бірінші білгізілген,
Ана деген сүйгендік сөз әм менен*

– деп, қазақ тілінің ғасырлар бойғы құдыреттілігін жырлап, мәртебесін көтереді. Болашақ тілдің тағдырына налиды, қазақ елінің мемлекеттік тілі, тек қана туған тілі - ана тілі болуы керектігіне баса назар аударады.

«Ынтымақ, бірлік деген тірек бар ма? - деп күні бұрын елін бірлікке шақырған С. Торайғыров «Айтыс» поэмасында қала мен даланың мәдениетіне де қатты көңіл бөлген -қазақ жұртының бөтен елдің кейбір жағымсыз қылықтарын бойына сіңіріп, еліктегеніне ақынның жаны аурады да озық елдің өнерін, ғылымын, білімін үйренуге шақырады. «Жақсыдан үйрән, жаманнан жирән» – дегенді мансұқ етеді.

«Айтыс» қала ақыны мен дала ақынының айтысы поэмасында С. Торайғыров ой алғырлығымен тағы да бір қырынан көрінеді, оның алдын - ала егеменді елдің, өз алдына тәуелсіз теңіз флоты, ұлттық темір жолы, өзе қатынасы, тіптен ұлттық ұланы болу керекті – деген көрегендігі өрне, ақынның ұлттық мүдде тұрғысынан ойлап – пішуінің жарқын көрінісі. С. Торайғыровтың:

*Бар күшті жалғыз күнде жиятұғын,
Шырмалған темір жолмен ісің бар ма?
Қызығып, көз алартып қараушыға
От шашып найза ұсынған түсің бар ма?*

– дейді де,

*«Сен залым, сен зорлықшыл» – дегенменен,
Қарусыз қара сөзден дәнеме оңбес.
Құдай аққа жақ болған замана жоқ,
Күш жеңеді, надандық тіпті жеңбек,*

– деп айтқаны бүгіндері еліміздің ән ұранындай естіледі. С. Торайғыровтың арманы жүзеге асып жатыр. БҰҰ мәртебелі мінбесінен сөз сөйлеп, Қазақ елін, бүкіл дүниежүзіне паш еткен Нұрсұлтан Назарбаев сияқты президентіміз бар – оның бәрі – С.Торайғыровтың бүткіл қазақ елін шарлап кеткен ой – қиялының, іс жүзіне асып жатқан жарқын көрінісі.

«Айтыс: қала ақыны мен дала ақынының айтысы» - поэмасы ұрпақтан - ұрпаққа ауысып, XX ғасырдан XXI ғасырға аяқ басатын аспалы алтын көпір іспетті.

Сондықтан да болар «ештен-кеш жақсы» - дегендей «Айтыс» поэмасы, қазақ әдебиеті тарихына, қайта келіп қосылған сарқылмас қазына, болып табылады.

С. Торайғыров:
Бостандық дариясы быдтыр тасып,
Жұрт кетті ақынға еріп араласып.
Сондай-сондай дәуірді кешіргенін,
Қазаққа әдебиетті берді ашып

– деген қағидасы, бостандықтың жарысы болған 1986 жылғы желтоқсан оқиғасын еске түсірсе, «Жұрт кетті ақынға еріп араласып» – дегені ақынның бүгін де арамызда жүргендей әсер етеді. Ал ақынның соңғы «Қазаққа әдебиеті берді ашып» – деген өлең тармағын, азат елдің әдебиеті қазақ халқына «Айтыс: қала ақыны мен дала ақынының айтысы» – поэмасын «берді ашып» – деп, ой қортынды жасауға болады. Баяндама С. Торайғыровтың 100-жылдық мерей тойында жазылып еді. Сондықтан да кейбір жайттарды өзгертпей бердік.

1 Секция. С. Торайғыровтың тарихи, саяси және философиялық көзқарастары
1 Секция. Исторические, политические и философские взгляды С. Торайғырова

СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Ү. АЛТЫНСАРИНА

7 «А» сынып оқушысы, ММ «ТҚБС» жанындағы мектебі
 М.А. МУХТАРОВА

тарих пәнінің мұғалімі, археология этнология магистрі, ММ «ТҚБС» жанындағы мектебі

Сұлтанмахмұт Торайғыров – қазақ халқының сүйікті перзенті, асқан дарынды ақыны, ағартушы, педагог.

Аз жасаса да соңына аса бай, мейлінше қызықты әдеби мұра қалдырған классик ақын, ұлағатты ұстаз, педагог. «Қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болуды» арман еткен Сұлтанмахмұт Торайғыров бүкіл ғұмырын халық ағарту ісі мен шығармашылыққа арнаған.

Ақын еңбектерінде өзі өмір сүрген дәуірдің өзекті мәселелерін, яғни, оқу-ағарту жайын сөз ете отырып, заман сырын, замандас келбетін көркем кескіндей білген. С.Торайғыров - нағыз ағартушы, педагогқа тән еңбектерінің азабын тартқан жазушы. Ол шындықтың жолымен жүрді.

Ақын өмірінде көпшілікке белгісіз актандақтар бар, оның өмірінің кейбір кезеңдері туралы білетіміз де аз. С. Торайғыровтың өмірі мен шығармашылығы егжей-тегжейлі зертеліп, туған әдебиет тарихынан олар орны сараланғанмен, оның ағартушылық қызметі саласында сіңірген еңбегі әлі де болса, өнер қазынасын мұра тұтқан ұрпақтар мойнына жүктелетінпарыз. С.Торайғыровтың педагогика саласына қосқан үлесіне бүгінгі күн биігінен жаңа көзқараспен келуіміз керек, оның шығармаларын талдау арқылы қараңғы қазақ халқын өнер-білімге, мәдениетке шақырып, көзін ашу мақсатында сіңірген еңбегі, бала оқытып, ұстаздық ету жолындағы ақынның шеберлігінің поэтикалық қуатын көрсету қажет.

Сұлтанмахмұт Торайғыров Ресей тарихының, соның ішінде қазақ халқы тарихының аса бір өрлеу кезеңінде – тарихи дамулар, күрес – көтерілістер, қиян-кескі соғыстар, ұлы революциялар дәуірінде жасады. Осының бәрі ақынның көз алдында болды; күнделікті қызметіне, шығармаларының тақырыптық мазмұны мен жанр түріне, көзқарасына зор әсер етті, із-танбасын салды.

Жарғақ құлағы жастыққа тимей, өзіне, өз халқына өнер, білім, еркіндік, бақыт іздейді. Сұлтанмахмұт Торайғыров 28 қазанда Павлодар облысының Баянауыл ауданында дүниеге келді. Оның туған әкесі кедей шаруа, момын, қазақша хат тани білетін адам болды. Болашақ ақынға бар болғаны бір жас толғанда, анасы қайтыс болды. Ол балалық шағынан аштық пен жалаңаштықты, қиындықты көріп өсті. Сұлтанмахмұт алты жасар күнінде, әкесінен оқып, хат таниды. Осыдан соң 1902-1907 жылдары ауыл молдасына оқуға береді. Ол молдаға оқып жүрген кезінен бастап, сонан көріп, он үш жасында өлең жаза бастайды. Оның тұңғыш жазған өлеңі «Секілді өмір қысқа жарты тұтам» деп аталады. Ол 1908-1910 жж. Баянауыл қаласында ашылған діни медреседе оқиды. 1912 жылы Сұлтанмахмұт Троицк қаласына келіп, мұсылман діни мектебіне оқуға түседі. Онда барып оқуға түскен кезде Сұлтанмахмұт іздегенім табылды, енді дегеніме жетем деген ойға келеді.

«Шәкірт ойы» деген өлеңінде: Мұздаған елдің жүрегін Жылытуға мен кіремін, - дейді ақын Сұлтанмахмұт Троицк қаласында мұсылман мектебінде оқып жүріп, өз бетімен діни емес ғылымдардың негізін оқып үйренеді, орыс тілін терең меңгереді, ол Пушкинді, Лермонтовты, Крыловты оқиды. Оның ой-өрісі артады, дүниеге көзқарасы қалыптаса бастайды.

Ол 1913 жылы денсаулығының нашарлауына байланысты ол қаланы тастап, ауылға баруға мәжбүр болады, ауылда ұстаздық қызметпен айналысып, аз уақыт бала оқытады. Біраз уақыт өткеннен кейін Троицк қаласына оралып, сол кездегі алдыңғы қатарлы прогрессивтік бағыттағы, өзінің терең ойымен, демократиялық бағытының анықтылығымен ерекшеленетін «Айқап» журналының хатшылығы қызметіне орналасады. «Айқапта» (1953-1914 жж) жұмыс істеген кезеңі оның қайраткерлерінің, дүние танымының қалыптасуы және шығармашылығының жемісті жылдары болды. Сұлтанмахмұттың ағартушылық-демократиялық көзқарасының қалыптасуына бұл кезеңнің мәні айырықша болды.

1914 жылдың жазында Сұлтанмахмұт өзінің туған елі Баянауылға қайтады. Кейін Тарбағатайда ұстаздық етеді, бұл 1914 жылдың күзі мен 1915 жылдың жазы болатынды, содан кейін Қатонқарағай, Зайсан жағында бала оқытып, ұстаздықпен айналысады. Сұлтанмахмұт қиян

кескі күрес – көтерілістер, сұрапыл соғыстар, ұлы революциялар дәуірінде жасады. Өз заманының азамат ақыны, күресшіл ақыны болды. Бұл жағынан ол ұл Абайдың жолын дамытушы болды. Абай мен Сұлтанмахмұт арасындағы шығармашылық байланыс жөнінде әңгіме қозғағанда ескеруді керексіздің бір жай бар. Ең алдымен біз Сұлтанмахмұтты ағартушы, педагог ретінде оқыту мәселесі елділі роль атқарады. Ұлы Абай бала оқытып, оқытушы болмаса да, оның шығармаларының өзінде оқу, ғылым-білімге үндеген мазмұн кенінен байқалады. Сұлтанмахмұт – ұлы Абайдың және Ыбырайдың ағартушылық идеяларын дамытқан ақын. Абай мен Ыбырай өзінің туған халқын қараңғылықтан, надандықтан құтқару үшін, оқуға, білімге шақырған еді, туған халқын жарық күнге шығаруға талпынды. Жастарды өнер-білім жолына түсуге үндеді.

Сұлтанмахмұт тәрбиенің күшіне сенді. Дұрыс тәрбие арқылы адамгершілік жақсы қасиеттерді қалыптастыруға болады деп есептейді. Ақын адамның әділ, адал болуы тәрбиеге байланысты деп қарап, «Сүйекке біткен мінез, сүйекпен кетеді» дейтін көзқарасқа қарсы тұрып, өмірді өзгертуші адам, адал мінезін қалыптастырушы ұлы күш, саналы тәрбие дейді. Бұл көзқарасты Абайдың «Заң қуаты қолымда болса, адам мінезін өзгертуге болмайды деген адамның тілін кескен болар едім» деген қағидасымен ұштасып жатқанын аңғару қиын емес.

Ұстаздық етуден жалықпаған ұлы ағартушы «Оқу» (1911 ж) деген жаңа өлеңнің бірінде:

Надандықтан екенін білмейміз бе,
Көрінгенге болғаның семіз жемдік,
Ел болуға алдымен білім тірек,
Бір сөзді, бір ауызды, намыс керек, - деп білім алуға шақырады.

Алдымен ақынның өмірі өте қысқа болғанымен, оның артына қалдырған мұрасы, халқына істеген игілік істері, қазақ педагогикасына сіңірген еңбегі өте орасан дерлік. Бала оқытуда өзіндік жинақтаған тәжірибесін педагогика саласына енгізген бірден-бір жаңалығы деп айтуға мүмкіндік береді. Ол білім берудің жөні осы екен деп дүмше молдаларша оқушыларды жинап алып, қалай болса солай білім беруді қолдамай, ең алдымен балалардың жас ерекшеліктерін ексере отырып, жас ерекшеліктеріне қарай топтарға бөліп, дидактиканың жеңілден ауырға қарай қағидасының негізін ұсынып отырғандығын көруге болады.

Сұлтанмахмұт өлеңдерінің тәрбиелік, тағылымдық мәні ерекше. Ұлтының, жұртының трагедиялық халі қаламгерді қатты тебіренетеді, тығырлыққа тіреліп қалмай лирикалық кейіпкерінің жігерін жанып, алау сезімге бөлейді.

Қараңғы қазақ көгіне
Өрмелеп шығып күн болам!
Қараңғылықтың кегіне
Күн болмағанда кім болам?!

Жарық дүниеге 27 жыл ғана қонақ болып, мәңгілік өмірін рухани мұраларымен жалғаған С.Торайғыров шығармашылығы өз кезеңінің шындық шежіресі ғана емес, бүгіннен болашаққа ұласқан қысқа ғұмырының ұзақ та мағыналы жолы, өнер сапарының өнегелі құбылысы деуге әбден болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010.
2. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика / О 74 Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын - Павлодар: “ЭКО” ҒӨФ. 2006. - 482 б.

ТВОРЧЕСТВО СУЛТАНМАХМУТА ТОРАЙГЫРОВА – ВАЖНЫЙ ЭТАП В РАЗВИТИИ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ НАЧАЛА XX ВЕКА

Г.Ж. ЕРБАТЫРОВА

учитель русского языка и литературы, средняя школа №101, г. Кызылорда

Сұлтанмахмұт Торайғыров
(1893 – 1920)

Крупнейшей фигурой в литературе первых двух десятилетий XX века следует считать Сұлтанмахмұта Торайғырова, внесшего большой вклад в казахскую литературу. Ценное наследие оставленное этим писателем, многогранно. По сложности поднятых им вопросов по художественности формы и реализму, по силе исторического оптимизма молодой Торайғыров намного опередил свое литературное поколение. Подобно Абаю в XIX веке, С.Торайғыров – вершина казахской литературы первых 20 лет XX века.

В творчестве С.Торайғырова было противоречий, что порождало противоположные оценки его творчества. Корни противоречий в творчестве С.Торайғырова, прежде всего надо искать не в его личности, а в среде, в эпохе, современником которых был поэт.

С.Торайғыров родился в Баян-Ауле Павлодарского уезда Семипалатинской губернии. Начальной грамоте он научился у своего отца Шокпыта, бедного крестьянина. Увлечение стихами обнаружилось у него довольно рано, когда он состоял в учениках у местного муллы Мукана. После этого С.Торайғыров поступает в медресе муллы Абдрахмана в Баян – Ауле, но вскоре, не выдержав издевательств муллы, бросает школу. С 1911 года Торайғыров берет уроки у Нурғалия Ташибаева, знавшего современную литературу и поощрявшего юношу в его стремлении к образованию. Видимо, его роль в процессе осознания Торайғыровым своего поэтического призвания была значительна, а уроки его по истории, языку и географии расширили общий кругозор поэта. Однако мусульманское образование не удовлетворило талантливого юношу: его мечтой остается учеба в русской школе. Для осуществления своей мечты он отправляется в г. Троицк. Но к началу занятий в русской школе он запоздал и был вынужден поступить в медресе Рахманкулия, где проучился год. В 1913-1914 гг. сотрудничает в журнале «Айқап», где печатает свои первые рассказы, статьи и стихотворения («Размышления ученика», «Я тоскую» и др.). Именно в этот период определяется политическое лицо Торайғырова, раскрывается его литературное дарование. Тогда же начинается его работа над известным романом «Красавица Камар». Однако оригинальные, смелые взгляды молодого талантливого писателя пришлись не по душе руководителям журнала, которым была непонятна эта гордая, романтическая натура. С.Торайғыров покидает журнал и становится сельским учителем. Он создает просветительское общество «Шон». Несмотря на свое слабое здоровье и неустойчивость быта, он горячо принимается за дело просвещения. Однако вскоре «Общество» распалось, так как люди, материальной поддержкой которых заручился Торайғыров, отказали в помощи писателю. Убедившись в тщетности своих попыток, С.Торайғыров в 1915 году опять отправляется, на этот раз в город Семипалатинск.

С.Торайгыров твердо решает получить разностороннее образование. Эту свою решимость поэт отразил в стихотворении «Зарок жизни моей»:

Я божьим именем торжественно клянусь,
Что скоро русскому наречью обучусь.
И пусть я спину по-верблужки даже выгну.
Но географию с историей постигну!

Однако и в Семипалатинско поэту не суждено было поступить в русскую школу. Он снова стал работать учителем в Тарбагатае, где одновременно и сам посещает русскую школу для казахских детей. В 1916 году после новой исудачной попытки поступить в русскую школу в г.Семипалатинске он отправляется в Томск. Отсутствие средств к жизни, невероятное напряжение в период подготовки к поступлению в школу привели к осложнению давней болезни (туберкулеза). Но и это не могло охладить горячее желание учиться. Свои скудные средства он тратит на уроки у частных учителей. Благодаря упорному труду он за два года (1915-1916) значительно пополняет свое образование.

Во время Февральской революции С.Торайгыров сближается с семипалатинскими буржуазными националистами. Обманутый их лозунгами о «равенстве и свободе», он выступает на страницах националистических газет и журналов, изменяя своим демократическим убеждениям.

Но это заблуждение длилось недолго. Поэт вскоре осознал свою ошибку и рассказал о ней народу без утайки. Свои уклонистские взгляды поэт осудил в стихотворении «Молодая душа», в поэмах «Жизнь в заблуждении» и «Бедняк».

После победы Великой Октябрьской революции С.Торайгыров активно включается в советскую работу: несколько месяцев он работает председателем Шидертинского волостного ревкома. По свидетельству его товарищей по работе и биографов, Торайгыров, несмотря на слабое здоровье, развернул широкую, энергичную деятельность по пропаганде и распространению лозунгов Советской власти. Но вскоре болезнь окончательно приковывает писателя к постели. Умер С.Торайгыров 21 мая 1920 года.

Первые произведения С. Торайгырова (1912 – 1915 гг) тяготеют, главным образом, к теме социального неравенства. Тяжелое положение казахских бедняков, басправие женщин, с одной стороны, роскошная жизнь баев и мулл – с другой, нашли отражение в стихотворениях «К народу», «Кумыс», «К одному», «К судьбе», «Новогодний праздник» и др.

А вот муллы сидят,
Все душою кривят...

Поэт зло высмеивал не только служителей культа, обманывавших народ, но и беспощадно разоблачал продажность и лицемерие богачей наживавшихся на крови и слезах батраков. Стихотворение «Одному человеку» проникнуто ненавистью к богатеям и горячим сочувствием к угнетенным.

При виде байской чаши золотой
Я вопрошаю с горечью: откуда
У бая эта дивная посуда?
И сердцу слышится ответ простой –
В том золоте кровавый виден пот.
И за слезой слеза на дно течет!

Многие стихи поэта поистине вдохновенны, проникнуты романтической верой в счастливое будущее. Любовь к народу делает поэта гордым и смелым. В стихотворении «К судьбе» он писал:

... Ну, а судьбу заставлю я плясать
Так, как велит мой гордый разум!
Капризничать задумала судьба,
Я выхожу ее не трушу.
В себе не ощущаю я раба,
Мне мужество охватывает душу

Однако тяжелая нищета народа постоянно превращала мечты молодого поэта в далекий мираж. Отсюда мотивы разочарования, встречающиеся в отдельных произведениях Торайгырова («Шестистишие»).

Но ничто не смогло сломить гордую душу поэта. Он не прекращает разоблачать социальное неравенство, не перестает бичевать пережитки старицы. Торайгыров обращается к эпическому жанру, создает роман «Красавица Камар» роман был принят казахскими читателями с любовью. Увлечательный сюжет, художественные достоинства, реализм сделали его популярным.

В романе «Красавица Камар» широко изображается социальное неравенство в дореволюционном казахском ауле, борьба за свободу женщины. Все элементы композиции подчинены показу любви Камар к Ахмету.

Уже в завязке, где говорится о светлой любви двух образованных молодых людей, писатель показывает, что в тогдашней действительности возникает нечто новое. Открытие аульных школ, расширение литературы в степи и т.д. стало оказывать благотворное влияние на казахов и казашек.

С. Торайгыров написал несколько поэм: «Кто виноват?», «Заблудившаяся жизнь», «Бедняк». Поэма «Кто виноват?» открывается поэтической картиной степной природы, которая затем сменяется изображением пробуждающегося аула. Мы видим усталых псов, что всю ночь стерегли отару и теперь улеглись возле юрты; босоногих стариков с палками в руках, гоняющих овец; готовящегося к утренней молитве муллу с чайником в руках. К стоящей особняком маленькой юрте собираются заспанные дети; они держат под мышками Коран или же эптiek (сельская часть Корана, по которой обучают детей). Чабан, приторочив к седлу полный кумыса бурдюк, отправляется вслед за отарой в степь. Таким образом, вступлением автор вводит читателя в привычную атмосферу жизни казахов. Основное содержание поэмы С.Торайгыров раскрывает через показ судеб трех героев (Тасболата, Ажибая и Кабыша) - представителей трех поколений.

Со всей беспощадностью показывает Торайгыров темные стороны жизни казахов, такие, как патриот архаичные устои, распри при выборах волостного, обычай многоженства, тяжелое положение трудящихся и т.д. И все же, понимая обреченность старой жизни, поэт не решается вынести ей окончательный приговор. Впрочем, может он его и вынес, но, как известно, поэма «Кто виноват?» дошла до нас далеко не полностью.

«Заблудившаяся жизнь» - это бессюжетная лирическая поэма нравственно-философского характера, в которой показана по этапам жизнь одного человека.

Первая маленькая глава «Я - дитя» знакомит читателя с образом героя в младенческие годы. Это невинный, чистый душой ребенок, не знающий зла и темных сторон жизни. Для него все люди - друзья, он не делит их на богатых и бедных, национальные и социальные различия ему непонятны. Беспечный и счастливый, он любит всех людей, весь мир и не подозревает о существовании болезней, зла, старости, смерти. Вскоре, однако на смену этим светлым, радостным настроениям приходят тревожные раздумья. Словно бы заглядывая в будущее, поэт стремится предугадать, что же ждет героя в жизни. Он предсказывает, что герой столкнется с нуждой, нищетой и несправием, испытает вероломство близких и друзей, несправедливость, болезни, страх приближающейся старости и смерти.

Таким образом, в главе «Я - дитя» уже намечены основные идеи всей поэмы. В ее последующих главах («Я - жигит», «Я достиг зрелости», «Я - старик», «Я - мертвец») развернуты широкие картины человеческой жизни во всей ее сложности и противоречивости.

Смысловой стержень поэмы - страстное желание найти свое место в круговороте истории: кто он, человек, - веточка на волне жизни или деятельная сила, способная влиять на ход общественного развития?

«Бедняк» - это тоже бессюжетная лирическая поэма, как и поэма «Заблудившаяся жизнь», носит обобщенно-символический характер. В ней рассказано не о судьбе конкретного человека, а о судьбе бедняка вообще. Герой поэмы выступает, поэтому и как отдельная личность, и как представитель всех угнетенных и обездоленных, как представитель всей трудящейся массы.

Роман «Камар-сулу» - страстный протест против беззакония и произвола. Поэт-демократ выступает в защиту прав женщины. Изображая трагедию умной и красивой девушки Камар, автор гневно осуждает патриархально-феодалный строй, враждебный естественному человеческому стремлению к добру и идеалу.

С.Торайгыров обрушивается на религиозное ханжество и суевие. Прикрываясь именем бога, муллы и ходжи творят темные дела. Страшна картина лечения ша-

Смысл своей жизни Торайгыров видел в просвещении родного народа, в освобождении его от духовного и социально-политического гнета. Он ненавидел невежество и темноту, духовно уродовавшие людей, мечтал о свободной жизни, напряженно порою мучительно искал пути преобразования кочевого аула. Путь к социально-экономическому развитию страны и культуры лежит через просвещение, — так думал он, и ему хотелось, чтобы всем было хорошо, но как?

В поисках истины одаренный юноша стал знакомиться с социально-политической, философской литературой — ему так необходимо было разобраться в сложных вопросах современности, чтобы найти свое место в общей борьбе. Многие произведения, полные оптимизма, веры в будущее Родины, созданы Торайгыровым именно в последние годы жизни, когда тяжелая болезнь приковала его к постели.

Последней незавершенной поэмой Султанмахмута была поэма «Айтыс» с подзаголовком «Состязание городского и степного акынов». В форме диалога поэт хотел показать ломку прежнего старообрядного жизненного уклада.

Гражданский лирик по характеру дарования, Султанмахмуд Торайгыров за свою короткую жизнь создал столько значительных произведений, что по праву занял почетное место в истории

национальной культуры. Пронизанная бескорыстной любовью к народу, его поэзия, по своей социальной направленности в чем-то близкая некрасовской музе, до сих пор звучит набатом гражданского мужества. Он верил в грядущее торжество правды и поэтому так неутомимо стремился приблизить «солнечное утро».

«Попытка осмыслить место индивида в грандиозных, космических масштабах,— пишет исследователь Мурат Ауэзов,— явление, не имевшее аналогов в казахской поэзии прошлого. Частицей вечной, неистребимой, огненной материи ощущает себя лирический герой поэзии Торайгырова. Не случайно излюбленный образ поэта — образ огня, воспринимаемый им как символ тепла и света».

Прославляя силу человеческого разума, способного проникнуть в тайны мироздания, в тайны бытия, поэт органически не приемлет насилие и невежество как и Абай, целью своей жизни объявляет просвещение народа. Прав исследователь, когда подчеркивает: «Пылко, иногда в стиле жарких пролических речений, клеймит он склонность к дремотному, бездуховному существованию, протестует против условий жизни, порождающих голод, нищету, умаляющих в человеке чувство собственного достоинства». Порою, мучаясь безответностью своих устремлений, не видя конкретных результатов своего труда, поэт сравнивает себя с семенем цветка, брошенным в пустыне.

С именем Торайгырова связан не только расцвет социально-философской поэзии, поэзии гражданского мужества, но и жанровое, художественное обогащение литературы. Создатель первых романов — в стихах и прозе, первых философских и социальных поэм и очерков, он был продолжателем демократических традиций.

Творчество С. Торайгырова проникнуто страстной мечтой о свободном обществе. Устремленное в будущее его литературное наследие несет идеи человечности, бескорыстной любви к Родине. Своей подвижнической жизнью и творчеством поэт-народолобец утверждает нравственный идеал человека.

Вклад Султанмахмута Торайгырова в казахскую поэзию очень значителен, его стихи по праву вошли в сокровищницу казахской литературы. Войдя в школьную программу, они, несомненно, стали достоянием нескольких поколений.

Творчество Султанмахмута Торайгырова — важный этап в развитии демократического направления в казахской литературе начала XX века. Он внес крупный вклад, как в прозу, так и в поэзию. С. Торайгыров обратил внимание современников на животрепещущие социально-политические проблемы. Писатель-гражданин, он пытался решить проблемы, имеющие важное значение для общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кенжебаев Б. Поэтическое мастерство Султанмахмута, Алма-Ата, 1949.
2. Кенжебаев Б., Султанмахмұт Торайгыров. Критико-биографич. очерк, А.-А., 1958.
3. Дүйсенбаев Ы., Султанмахмұт Торайгыров. Алматы, 1967.
4. Кенжебаев Б., Еспенбетов А., С. Торайгыров. Библиогр. көрсеткіш, Алматы, 1975.
5. Шығармалар (Сочинения), т. 1—2, Алматы, 1967.
6. Избранное (рус.перевод), Алма-Ата, 1958.
7. Ш.К.Сатбаева, Х.А. Адибаев Казахская литература Алма-Ата. 1979 изд. «Мектеп» стр: 134-144.
8. К.Джумалиев Очерки по истории Казахской дореволюционной литературы Алма-Ата. 1968 изд. «Мектеп» стр: 212-219.

ДАРА ТҰЛҒА-СҰЛТАНМАХМҰТ

СОЦИАЛ АҢСАТ

6 «Д» сынын оқушысы, № 25 мектебі, Павлодар қ.

Қазаққа ілгерілеу керек болса, мұны аз қалыпта қалдырмай, көбірек тұрсын, бәріне таныс жетілген жұрттардың қатарына қосу керек; олармен бірге адам баласының жеңіл күн көруіне, тегіс бақытты болуына жол табу керек, іздесіп ат салысу керек Бізге керекті қайткенде солардың білімін тез үйреніп, қайткенде сол қатарға тез қосылу қамын қылу керек. (Сұлтанмахмұт)

Абайдан кейінгі қазақтың жазба әдебиетінде әр жанрда еңбек етіп, ерекше көзге түскен көрнекті ақындарының бірі Султанмахмұт Торайгыров болды. Ол 1893 жылдың 28 қазанында Көкшетау облысының Қызылту ауданында туған. Оның әкесі Шокпыт (шын аты Әбубәкір) атанған кедей, момын шаруа адамы болған. Шокпытта екі баласы болған: Байқоныр, Сұлтанмахмұт.

Сұлтанмахмұттың екі жасында шешесі өліп, жетімдікті көріп өседі. Әкесі әйелі өлген соң балаларын алып, өзінің туған жері Павлодар облысының Баянауыл ауданына көшеді. Ақынның балалық шағы Баянауылда өтеді. Алғашқыда ол Әлі, Тортай, Мұқан деген ауыл молдаларында оқиды. 1908 жылы Сұлтанмахмұт Баянауылдағы Әбдірахман деген молданың медресесіне түсіп, одан 2-3 жыл сабақ алады. Молданың ұрып — соғуына шыдай алмай, ол оқуды тастап кетеді. Молданың қаталдығын, надандығын сықақ етіп өлең шығарады.

Ол 1911 жылы бір қыс бойы Нұрғали Бекбауов деген мұғалімнен оқиды. Нұрғали жанаша оқыған, көзі ашық, сауатты мұғалім болған. Оның көмегімен Сұлтанмахмұт қазақ, татар тілдерінде шыққан әдеби кітаптарды, газет — журналдарды оқуға дағдыланады. Өзінің білімінің саяздығын сезген Сұлтанмахмұт 1912 жылы Троицк қаласына барып, Ахун Рахманқули деген татардың медресесінде оқуға түседі. Бірақ тұрмыс жағдайының ауырлығынан мұнда ұзақ оқи алмайды. Қаржының тапшылығынан көп қиыншылық көріп, ауруға шалдығады. Жаз шыға Троицк маңындағы бір ауылға бала оқытуға кетеді. Ондағы ойы бала оқыта жүріп, денсаулығын түзеу, қаржы жинап, қайта оқуға келу болады. Ол бала оқытудан бос уақытында, өз бетімен оқумен шұғылданады, өлеңдер жазады. Сұлтанмахмұт Торайгыров қазақтың ұлы ақыны Абайға да міндеме беріп, оны қазақ әдебиетінің өкілдерінің бәрінен ерекше, дара тұлға деп бағалайды. Ол аз өмірінің ішінде (небәрі 27 жас жасаған) әлденеше лирикалық өлең, ондаған мақала, екі роман, 5-6 поэма жана сатыға көтерген, Абайдан кейінгі ірі суреткер, реалист ақын болып табылады.

«Ақын есімі — ел есінде»

Кейде «Есіл- қайран ерім-ай, еліне берерін түгел бере алмай кетті-ау», — деп өкінетініміз бар. Иә, өкінішсіз өлім жоқ. Әйтсе де! Аз жасаса да, өртеніп өтетін, асыра асыл сыйлап үлгеретін, арманына жететін алыптар болады!

«Сөндіріп ай мен күнінді,

Тек денімді сау қылышы!» — деген тірлікке күштар, өмірді шексіз сүйген ұлы жан-Сұлтанмахмұт Торайгыров аз жасап, көп арманы көкірегіңде кетті. Өз дәуірін жанартаудай жарып шығып, қара түнде жарқылаған найзағайдай жалын атқан ақын, аққан жұлдыздай небәрі 27-жасында дүниеден қыршын кетті.

Әдебиетте не бары он-ақ жыл қалам тебірткенінің өзінде, өлең-жырлары өз алдына бір шынар болса, «Қағар сұлу», «Кім жазықты» романдары, «Кедей», «Адамның өмірі» поэмалары, «Ауырмай есімнен жаңылғаным» әңгімесі қазақ әдебиеті әлемінде ыншыл сырлармен, көркемдік сипаттарымен, орындылығымен, оттылығымен келешек ұрпақтан-ұрпақ кадрлар оқитын классикалық ұлы туындыларға айналды.

«Жұрттың бақытты болуына себін тигізген адам ғана бақытты адам», — депті Дени Дидро. Олай болса бар өмірін, күш-қайратын, ой-санасын, ақылын, бүкіл талант дүниесі жалынын ақтық демі сөнгенше ел-жұртының бақытты болу жолына себін тигізуге жұмсаған Сұлтанмахмұт тірлігінде қандай бақытты болған десек, енді бүгінгі күнде де, жарқыраған асыл поэзиясы да бүкіл табиғатымен бақытты. Ақын поэзиясы өте өміршең поэзия. Үлкен талант иелерінің өмірінде өлім жоқ деген осы болса керек.

Он екі жасында-ақ тауды тесіп, тасты жарып шыққан қайнардай бүрк етіп өлең-жыр шумақтаған балдырған Сұлтанмахмұт 17 жасында туған халқының өмір сырына үңіліп, келешегін ойлайды. Шындықтың аулын іздеп жолға шығады.

Сұлтанмахмұт өмір сүрген кезең XX-ғасырдың бас кезі- Ресей топырағындағы ең бір дүр сілкіністің, азаттық үшін арпалыстың кезеңі болды. Бірімен-бірі қабаттасқан үш бірдей төңкеріс патшалық биліктің тас-талқанын шығарды. Отаршылдық езгінің әлсіреуі ұлттардың оянуын тездетті. Саяси жағдай ұлттық сананың оянуына себепкер болған төменде айтып кеткен үш төңкеріс, ол Ресейдегі 1905-1907 жылдары және қазақ даласындағы патшаға қарсы 1916 жылғы қозғалыстар, 17-ші жылғы Ақпан төңкерісі. Ақынның бел шеше жазу ісімен айналысқан кездері де осы бір шытырман жылдар еді. Ол мәдениеті озық елдердің жоғары жетістіктерін уағыздап, жаңалық жаршысы бола білді. Сол себептен ақын «Бүгіндегі жастарға оқу міндет, бар қиындық тек қана ғылым жеңбек» деген үлкен ойдың қажырлы көрінісіндей жыр жолдарын өз оқырмандарына жолдады.

Аса көрнекті қайраткер С.Торайгыровтың әдеби мұрасының зерттелу тарихына тоқталайық.

Сұлтанмахмұт шығармаларын жинау, бастыру, зерттеу ісінің де ұзақ тарихы бар. Ақынның өз басы да, әдеби мұрасы да дау-дамайға көп түскені мәлім. Осындай уақытта ақынның кейбір өлеңдері жоғалды, табылғаны дау тұғызды. Қолда барының кейбірі ұлтшылдық қарғыс таңбасы басылып, қайта жабылды. Сондай шығармасының бірі- «Айтты» (қала ақыны мен

дала ақынының айтысқаны) аталатын дастаны. Бұл-аяулы ақынның кемел ойлап, кең пішкен шығармасы. Аяқталмауы өкініш. Мұнда Сұлтанмахмұт егеменді еліміздің тәуелсіздігі, тіл теңдігі, төл өнеркәсіп, Ұлттық қорғаныс тәрізді аса ірі және көкейкесті мәселелерді сол кезде-ақ – 1919 жылы қозғап, тамаша жырлағанын көреміз. Жиырма жеті жасында дерт мендеп, тағдыр кермесіне ілінген ақын! «Тым болмаса екі жыл тұрмадым, іштегіні түгел жарыққа шығара алмай кетіп барамын», — деп, «Айтысты» тәмәмдай алмағанын зор өкініш етіпті.

«Айтыс» С.Торайғыров қайтыс болғаннан кейін, советтік заманда- 1922 жылы Қазан қаласында белгілі ақын Бернияз Күлеев бастырған «Адасқан өмір» және 1933 жылы Қызылордада шыққан «Сұлтанмахмұт Торайғырұлының толық шығармалар жинағы» кітаптарында жарияланды.

1933 жылы ақын жинағын Жүсіпбек Аймауытов баспаға дайындады. «Сұлтанмахмұт өлген соң (1920ж) оның шығармаларын он жыл бойы жинап – теріп, баспаға әзірлеп, өмір тарихын жазған Ж.Аймауытовтың еңбегі айрықша екенін баса айту керек. Жүсіпбек болмаса Торайғыровтың толық жинағының шығуы, оның толық өмір тарихын білуіміз неғайбыл еді.»,- дейді Қайым Мұхамедханов.

Поэмаы С.Торайғыровтың 1922 және 1933 жылдары жинақтары бойынша баспаға дайындаған – филология ғылымдарының кандидаты Арап Еспенбетов.

С.Торайғыровтың кейінгі жылдары шыққан екі жинағында да (1950 және 1957) елеулі кемшіліктер кездеседі.

Біріншіден, жазушының қолжазбалары жоғалып кеткенін сылтау етіп, тиянақты ешбір текстологиялық жұмыс жүргізілмей келген. Екіншіден, Сұлтанмахмұт Торайғыров-тың творчестволық өмірбаянын жазуда да ауыз толтырып айтарлықтай ізденулер мен жаңадан тапқан жөнді деректер болмаған.

1926 жылы «Сұлтанмахмұт Торайғырұлының сөздерін жинау науқанына ат салыңыздар!» деген ашық хатында Жүсіпбек Аймауытов: «ақын елінің тілі ғой, адал туған ұлы ғой, бұлк-бұлк еткен жаны ғой, жанын жеген ары ғой, айта алмай. Жаннан, ардан безбесе, ақынын қандай ел қастерлемесін! – деп жазды. Сұлтанмахмұт шын мағынасында осы сөзге татитын ақын. Ол көп жабының бірі емес, от болып жанып кеткен, күйрықты жұлдыздай ағып түскен, тұлпар талант еді. Сондықтан Сұлтанмахмұт есімі қазақтың жыр – дариясын құрайтын үлкен, асау, арналы өзенінің бірі болып қалмақ. Ол халық жүрегінен құрметті орын алады. Ақын есімі – ел есінде мәңгі қалмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика / О 74 Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын - Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2006. - 482 б.
2. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010.

С. ТОРАЙГЫРОВ – ВЕРШИНА КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

А.Ж. ТУРСУМУРАТ

учитель русского языка и литературы, средняя школа № 216 имени К.И. Сатбаева, Кызылординская область, Казалинский район, кент Айтеке би

Выдающийся казахский поэт-демократ Султанмахмұт Торайғыров родился 28 октября 1893 года в Кызыл-Тавском районе Кокшетауской области в семье скотовода. Детство Султанмахмұта было безрадостным. Ребенком он познал всю горечь тяжелой, полуголодной жизни, постоянных лишений. Учение доставалось ему с большим трудом. Вначале мальчик учился грамоте дома с помощью отца. Затем несколько лет (1902-1907 гг.) у аульного муллы. От природы одаренный, наблюдательный мальчик не находил удовлетворения в чтении старых книг религиозного содержания. Он пытливо присматривался к жизни. Перед ним вставали картины быта кочевого аула с его типичным для патриархально-феодалного общества укладом. Он задумывался над различными сторонами жизни, стремился постичь смысл веками складывавшихся казахских обычаев. В стихотворении 1907 года Султанмахмұт говорит о твердом решении стать поэтом. В этом году он пишет несколько стихотворений. Среди них «Кривококая, рябая девушка с острым носом», «Нос вздернут, низок ростом и рябой», которые поражают умением молодого, только начинающего тогда поэта создавать живой портрет, отличающийся удачно подмеченными конкретными чертами.

В 1908-1910 годы Султанмахмұт учится в духовной школе-медресе - в Баянауле. Любознательный и трудолюбивый Султанмахмұт проявляет необычайную настойчивость и упорство в достижении цели. Не имея средств к существованию, он был вынужден выполнять всю тяжелую работу у муллы, в семье которого он жил. Но, ни в этот период, ни после переезда в аул в 1911 году Султанмахмұт не оставляет учебы. В это время он уже весьма скептически относится к религиозным проповедям, жаждет серьезных знаний.

В конце 1912 года Султанмахмұт приехал в Троицк, чтобы продолжать учебу. Он решил овладеть русским языком и читать по-русски, изучить такие науки, как история и география. В Троицке он поступает в духовную школу. Поэтому пополнять знания ему приходится большей частью самостоятельно. Он изучает произведения Абая, знакомится с произведениями Пушкина, Лермонтова, Крылова в переводах великого просветителя. Несколько позже он читает произведения русских писателей и поэтов уже в оригинале.

В июле 1913 года Султанмахмұт вынужден оставить учебу. Лишения и голод подорвали здоровье, — он заболевает туберкулезом и едет в аул, где обучает детей. Страстное желание учиться мучит его, и он вскоре снова в Троицке, где становится одним из ведущих сотрудников известного

прогрессивного журнала «Айкап», на страницах которого Султанмахмут впервые выступил как поэт, публицист и очеркист. В своих статьях поэт-демократ призывал молодежь быть в русле прогрессивных и демократических преобразований новой эпохи: «Учиться достижениям Европы. Знать не только бога, но и историю родного народа. Надо побольше общаться с передовыми нациями. Свобода, человечность, искренность должны сопровождать нас к единству... Откройся миру, молодежь, учись науке, воспитывай сама себя, займись земледелием».

В творчестве поэта этих лет значительное место занимают произведения, в которых он зовет молодежь к знаниям, науке, выступает как пропагандист культуры и искусства. В стихотворениях «Какова цель ученья?», «Думы учащегося», в рассказе «Печалось» поэт осуждает невежество и отсталость, призывает родной народ к просвещению.

В 1914 году Султанмахмут создает роман «Камар сулу», одно из самых значительных произведений всей казахской литературы дореволюционного периода. Чувствуя недостаток своего образования, Султанмахмут серьезно думает об учении в русской школе. С этой целью он приезжает в конце 1914 года в город Семипалатинск. Однако поступить в русскую школу ему так и не удается, Султанмахмут вскоре уезжает из Семипалатинска и, работая учителем в аулах на Алтае и Тарбагатае, самостоятельно изучает русский язык.

В этот период Султанмахмут пишет роман в стихах «Кто виноват?», оконченный в 1915 году. В конце 1916 года Султанмахмут поступает на курсы в Томск. Занимается и читает поэт напряженно, с присущей ему настойчивостью и трудолюбием. В эти годы созревает писательское кредо Торайгырова. «Вступив на стезю поиска истины, не отступлю, пережусь все испытания, превозмогу усталость, пройду через заблуждения. Но останусь верен задуманному», - говорит поэт.

После февральской революции 1917 года, стремясь быть поближе к народу, он приезжает в Семипалатинск. Его охватывает радостное чувство, как и всех интеллектуалов казахского общества того времени. «Хочу быть солнцем, которое бы рассеяло тьму над головой моего народа». Торайгыров вступает в контакт с алаш-ординцами, печатает статьи в их газете «Сары Арка». Горячо подхватывая идеи лидеров «Алаша», он восхищается ими в своих стихах. Здоровье его ухудшается, и летом 1918 года Султанмахмут уезжает на родину - в Баянаул.

Смысл своей жизни Торайгыров видел в просвещении родного народа, в освобождении его от духовного и социально-политического гнета. Он ненавидел невежество и темноту, духовно уродовавшие людей, мечтал о свободной жизни, напряженно, порою мучительно искал пути преобразования кочевого аула. Путь к социально-экономическому развитию страны и культуры лежит через просвещение, — так думал он, и ему хотелось, чтобы всем было хорошо, но как?

В поисках истины одаренный юноша стал знакомиться с социально-политической, философской литературой — ему так необходимо было разобраться в сложных вопросах современности, чтобы найти свое место в общей борьбе. Многие произведения, полные оптимизма, веры в будущее Родины, созданы Торайгыровым именно в последние годы жизни, когда тяжелая болезнь приковала его к постели.

Последней незавершенной поэмой Султанмахмута была поэма «Айтыс» с подзаголовком «Состязание городского и степного акынов». В форме диалога поэт хотел показать ломку прежнего старообрядного жизненного уклада.

Гражданский лирик по характеру дарования, Султанмахмут Торайгыров за свою короткую жизнь создал столько значительных произведений, что по праву занял почетное место в истории национальной культуры. Пронизанная бескорыстной любовью к народу, его поэзия, по своей социальной направленности в чем-то близкая Некрасовской музе, до сих пор звучит набатом гражданского мужества. Он верил в грядущее торжество правды и поэтому так неумолимо стремился приблизить «солнечное утро».

«Прославляя силу человеческого разума, способного проникнуть в тайны мироздания, в тайны бытия, поэт органически не приемлет насилие и невежество как и Абай, целью своей жизни объявляет просвещение народа. Прав исследователь, когда подчеркивает: «Пылко, иногда в стиле жарких пророческих речений, клеймит он склонность к дремотному, бездуховному существованию, протестует против условий жизни, порождающих голод, нищету, умаляющих в человеке чувство собственного достоинства». Порою, мучаясь безответностью своих устремлений, не видя конкретных результатов своего труда, поэт сравнивает себя с семенем цветка, брошенным в пустыне.

Его знаменитый роман «Камар Сулу» можно назвать поэмой в прозе. Поэт пишет звонко, ритмической прозой, вставляет стихотворные тексты. Красочные эпитеты и сравнения, поговорки и пословицы, крылатые выражения, взятые из устной поэзии и созданные

самим С. Торайгыровым, придают стилю романа своеобразный национальный колорит, в текст вплетаются поэтические письма, народные песни (жар-жар, айтыс). Язык романа Торайгырова сочный, меткий, уходящий корнями в поэтическое творчество. Но Султанмахмут не ограничивался использованием лишь богатств родной речи, он использовал и слова из русской лексики для передачи новых мыслей и идей.

Творчество С. Торайгырова проникнуто страстной мечтой о свободном обществе. Устремленное в будущее его литературное наследие несет идеи человечности, бескорыстной любви к Родине. Своей подвизнической жизнью и творчеством поэт-народоловец утверждает нравственный идеал человека.

Султанмахмут Торайгыров, страстный поборник социальной справедливости и народного просвещения.

Жизнь поэта пришлось на сложнейшее время нашего века, время «бури и натиска», когда судьба Родины оказалась на перепутье двух дорог. Александр Блок, современник Торайгырова, писал: «В эпохе бурь и тревог нежнейшие и интимнейшие стремления души поэта переплетаются бурей и тревогой». Эти слова по праву можно отнести и к казахскому поэту.

«Попытка осмыслить место индивида в грандиозных, космических масштабах, — пишет исследователь Мурат Ауэзов, — явление, не имевшее аналогов в казахской поэзии прошлого. Частицей вечной, неистребимой, огненной материи ощущает себя лирический герой поэзии Торайгырова. Не случайно излюбленный образ поэта — образ огня, воспринимаемый им как символ тепла и света».

Прославляя силу человеческого разума, способного проникнуть в тайны мироздания, в тайны бытия, поэт органически не приемлет насилие и невежество как и Абай, целью своей жизни объявляет просвещение народа. Прав исследователь, когда подчеркивает: «Пылко, иногда в стиле жарких пророческих речений, клеймит он склонность к дремотному, бездуховному существованию, протестует против условий жизни, порождающих голод, нищету, умаляющих в человеке чувство собственного достоинства».

Порою, мучаясь безответностью своих устремлений, не видя конкретных результатов своего труда, поэт сравнивает себя с семенем цветка, брошенным в пустыне.

С именем Торайгырова связан не только расцвет социально-философской поэзии, поэзии гражданского мужества, но и жанровое, художественное обогащение литературы. Создатель первых романов — в стихах и прозе, первых философских и социальных поэм и очерков, он был продолжателем демократических традиций.

Литературная деятельность С. Торайгырова началась в трудные годы, наступившие после поражения первой русской революции, но он не устает пропагандировать науку и просвещение (стихотворения «Религия», «Учение», «Слепой монах», «Сарыбас» и др.). Хорошо понимая, как необходимы простым людям знания, С. Торайгыров намеревался открыть школу для детей бедняков, собирал средства, разъезжая по богатым аулам. Надежды не осуществились: степные толстосумы, в том числе и его зажиточные сородичи, категорически отказались помочь юноше в осуществлении его идеи.

В годы работы в «Айкапе» (1913—1914) Торайгыровым был написан, кроме стихотворений и рассказов, ряд критических статей (из которых наиболее значительны: «О казахских сборниках стихов», «Песни и их исполнители», «Система обучения казахов») о необходимости совершенствования системы обучения.

В те же годы С. Торайгыров закончил свой первый роман «Камар-Сулу» («Красавица Камар»), где разоблачает нравы родовых воротил, выступает за эмансипацию женщин. 1916 год проходит в работе над вторым романом в стихах «Кто виноват?». Сочувствие жертвам феодально-патриархального уклада, людям, безжалостно изуродованным жестоким произволом, пронизаны страницы романа, разоблачаются конкретные виновники бедствий людей — сильные мира сего.

Смысл своей жизни Торайгыров видел в просвещении родного народа, в освобождении его от духовного и социально-политического гнета. Он ненавидел невежество и темноту, духовно уродовавшие людей, мечтал о свободной жизни, напряженно, порою мучительно искал пути преобразования кочевого аула. Путь к социально-экономическому развитию страны и культуры лежит через просвещение, — так думал он, и ему хотелось, чтобы всем было хорошо, но как?

В поисках истины одаренный юноша стал знакомиться с социально-политической, философской литературой — ему так необходимо было разобраться в сложных вопросах современности, чтобы найти свое место в общей борьбе. Многие произведения, полные оптимизма, веры в будущее Родины, созданы Торайгыровым именно в последние годы жизни, когда тяжелая болезнь приковала его к постели.

«Если жизнь посвятишь ты мечте...» Лирика Торайгырова разнообразна по тематике: у него есть гражданские и философские стихотворения, много стихов о любви и природе. Но, прежде всего Султанмахмут, как говорилось, был гражданским поэтом.

Неудовлетворенность современной действительностью, страстный протест против феодально-колониального гнета — основные темы его стихов. Обращаясь к молодому поколению, поэт убежденно говорил: «Если жизнь посвятишь ты мечте своей, наш народ будет счастлив, любезный друг!» («Что за цель в учении?»); «Только людей великое братство жизнь заблудившую спасет!» («Когда придет черед»). Правда, он не может наверняка сказать, каким же путем идти к «солнечному свету», как осуществить «мечту свою». Для Торайгырова «постигается истина в мире наук». В то же время поэт убежден: «И знает весь мир о том, что идет меж ними вечный бой — меж баем и бедняком. И каждый на земле человек покорится силе труда» («Судьба»); неравенство — причина «отсталости нашей и бед», «что заставила бродяжить славный народ». Отсюда ненависть, с которой поэт обрушивается на тех, «кто сыт, чей наряд богат», «чей славен дом убранством палат».

С. Торайгыров написал несколько поэм: «**Кто виноват?**», «Заблудившаяся жизнь», «Бедняк».

Поэма «**Кто виноват?**» открывает поэтической картиной степной природы, которая затем сменяется изображением пробуждающегося аула. Мы видим усталых псов, что всю ночь стерегли отару и теперь улеглись возле юрты; босоногих стариков с палками в руках, гоняющих овец; готовящегося к утренней молитве муллу с чайником в руках. К стоящей особняком маленькой юрте собираются заспанные дети; они держат под мышками Коран или же эптиек (седьмая часть Корана, по которой обучают детей). Чабан, приторочив к седлу полный кумыса бурдюк, отправляется вслед за отарой в степь. Таким образом, вступлением автор вводит читателя в привычную атмосферу жизни казахов. Основное содержание поэмы С. Торайгыров раскрывает через показ судеб трех героев (Тасболата, Ажыбая и Кабыша) — представителей трех поколений.

Со всей беспощадностью показывает Торайгыров темные стороны жизни казахов, такие, как патриот архальные устои, распри при выборах волостного, обычай многоженства, тяжелое положение трудящихся и т.д. И все же, понимая обреченность старой жизни, поэт не решает вынести ей окончательный приговор. Впрочем, может он его и вынес, но, как известно, поэма «Кто виноват?» дошла до нас далеко не полностью.

«Заблудившаяся жизнь» — это бессюжетная лирическая поэма нравственно-философского характера, в которой показана по этапам жизнь одного человека.

Первая маленькая глава «Я - дитя» знакомит читателя с образом героя в младенческие годы. Это невинный, чистый душой ребенок, не знающий зла и темных сторон жизни. Для него все люди — друзья, он не делит их на богатых и бедных, национальные и социальные различия ему непонятны. Беспечный и счастливый, он любит всех людей, весь мир и не подозревает о существовании болезней, зла, старости, смерти. Вскоре, однако, на смену этим светлым, радостным настроениям приходят тревожные раздумья. Слово бы заглядывая в будущее, поэт стремится предугадать, что же ждет героя в жизни. Он предсказывает, что герой столкнется с нуждой, нищетой и несправием, испытает вероломство близких и друзей, несправедливость, болезни, страх приближающейся старости и смерти.

Таким образом, в главе «Я - дитя» уже намечены основные идеи всей поэмы. В ее последующих главах («Я - жигит», «Я достиг зрелости», «Я - старик», «Я - мертвец») развернуты широкие картины человеческой жизни во всей ее сложности и противоречивости.

Смысловой стержень поэмы — страстное желание найти свое место в круговороте истории: кто он, человек, — веточка на волне жизни или деятельная сила, способная влиять на ход общественного развития?

«Бедняк» — это тоже бессюжетная лирическая поэма, как и поэма «Заблудившаяся жизнь», носит обобщенно-символический характер. В ней рассказано не о судьбе конкретного человека, а о судьбе бедняка вообще. Герой поэмы выступает поэтому и как отдельная личность, и как представитель всех угнетенных и обездоленных, как представитель всей трудящейся массы.

Роман «Камар-сулу» — страстный протест против беззакония и произвола. Поэт-демократ выступает в защиту прав женщины. Изображая трагедию умной и красивой девушки Камар, автор гневно осуждает патриархально-феодальный строй, враждебный естественному человеческому стремлению к добру и идеалу.

С. Торайгыров обрушивается на религиозное ханжество и суеверие. Прикрываясь именем бога, муллы и ходжи творят темные дела. Обессиленную от горя и болезни девушку знахарь-шарлатан на глазах суеверной толпы доводит до потери сознания. Многие картины романа, в том числе сцена невежественного «лечения», перекликаются с другими произведениями автора, в которых он также выступал против религиозного мракобесия и предрассудков.

Камар — эта смелая и гордая девушка, напоминающая Жибек и Баян, олицетворяет духовную красоту молодого поколения. Жизни в неволе, жизни без любви Камар предпочитает смерть.

Таким образом, в «Камар сулу» чрезвычайно остро поставлена одна из наиболее актуальных проблем жизни казахского общества — бесправное положение женщины.

С большой силой обличает С. Торайгыров бесчеловечные порядки, жестокие обычаи и нравы феодально-патриархального общества. Волостной управитель Нурум, бий Оспан, ходжа Калтан — все они выступают в романе как воплощение жестокой и злой силы, как люди без чести и совести. С осуждением говорит писатель и об остальных жителях аула, не посмевших вступить за Камар, а также об ее отце, не защитившем дочь.

Поэт умер в 1920 году, сломленный болезнью, прожив всего 27 лет.

Вклад Султанмахмута Торайгырова в казахскую поэзию очень значителен, его стихи по праву вошли в сокровищницу казахской литературы. Войдя в школьную программу, они, несомненно, стали достоянием нескольких поколений.

Творчеству поэта посвятил свой роман-трилогию «Мечта поэта», «Путь мечты», «У подножия Баян-аула» известный казахский поэт Дихан Абилов. Трилогия вышла на казахском и русском языках.

Посвящение С. Торайгырову:

Султанмахмуту Торайгырову установлен памятник в Павлодаре.

Его именем названа Павлодарская областная универсальная научная библиотека.

Его именем назван Павлодарский Государственный Университет.

Улицы в Павлодаре, Алма-Ате, Астане и других городах Казахстана.

Озеро и населенный пункт в Баянаульском районе Павлодарской области.

Я бы солнцем взойшел над землей

Озарив родные края!..

Пусть сияние жарких лучей

Обогреет сердца людей, —

так сказал о смысле жизни, о своей высокой мечте на заре поэтической юности Султанмахмут Торайгыров, страстный поборник социальной справедливости и народного просвещения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кенжебаев Б. Поэтическое мастерство Султанмахмута, Алма-Ата, 1949.
2. Кенжебаев Б., Султанмахмут Торайгыров. Критико-биографич. очерк, А.-А., 1958.
3. Дүйсенбаев Ы., Султанмахмут Торайгыров. Алматы, 1967.
4. Кенжебаев Б., Еспенбетов А., С. Торайгыров. Библиогр. көрсеткіш, Алматы, 1975.
5. Шығармалар (Сочинения), т. 1—2, Алматы, 1967.
6. Избранное (рус.перевод), Алма-Ата, 1958.
7. Ш.К.Сатбаева, Х.А. Адибаев Казахская литература Алма-Ата. 1979 изд. «Мектеп» стр: 134-144.
8. К.Джумалиев Очерки по истории Казахской дореволюционной литературы Алма-Ата. 1968 изд. «Мектеп» стр: 212-219.

2 Секция. С. Торайгыров поэзиясы: салт-дәстүрлер және жаңашылдық
2 Секция. Поэзия С. Торайгырова: традиции и новаторство

ПОЭЗИЯ С. ТОРАЙГЫРОВА

И.О. ИВАСИК

средняя общеобразовательная специализированная школа профильной адаптации № 7, г. Павлодар

Я бы солнцем взшел над землей Озарив родные края!.. Пусть сияние жарких лучей Обогреет сердца людей,— так сказал о смысле жизни, о своей высокой мечте на заре поэтической юности Султанмахмут Торайгыров, страстный поборник социальной справедливости и народного просвещения. Жизнь поэта пришлась на сложнейшее время нашего века, время “бури и натиска”, когда судьба Родины оказалась на перепутье двух дорог. Александр Блок, современник Торайгырова, писал: “В эпохе бурь и тревожнейшие и интимнейшие стремления души поэта переплетаются бурей и тревогой”. Эти слова по праву можно отнести и к казахскому поэту. Гражданский лирик по характеру дарования, Султанмахмут Торайгыров за свою короткую жизнь создал столько значительных произведений, что по праву занял почетное место в истории национальной культуры. Пронизанная бескорыстной любовью к народу, его поэзия, по своей социальной направленности в чем-то близка Некрасовской музее, до сих пор звучит набатом гражданского мужества. Он верил в грядущее торжество правды и поэтому так неутомимо стремился приблизить “солнечное утро”. В поэме “Заблудившаяся жизнь” лирический герой вопрошает: Но вечная наступит мерзлота, Погаснет солнце. Да луна и та Исчезнет из небосвода. Что же будет?.. “Попытка осмыслить место индивида в грандиозных, космических масштабах,— пишет исследователь Мурат Ауэзов,— явление, не имевшее аналогов в казахской поэзии прошлого. Частицей вечной, неистребимой, огненной материи ощущает себя лирический герой поэзии Торайгырова. Не случайно излюбленный образ поэта — образ огня, воспринимаемый им как символ тепла и света”. Прославляя силу человеческого разума, способного проникнуть в тайны мироздания, в тайны бытия, поэт органически не приемлет насилие и невежество, как и Абай, целью своей жизни объявляет просвещение народа. Прав исследователь, когда подчеркивает: “Пылко, иногда в стиле жарких пророческих речений, клеймит он склонность к дремотному, бездуховному существованию, протестует против условий жизни, порождающих голод, нищету, умаляющих в человеке чувство собственного достоинства”. Порою, мучаясь безответностью своих устремлений, не видя конкретных результатов своего труда, поэт сравнивает себя с семенем цветка, брошенным в пустыне. С именем Торайгырова связан не только расцвет социально-философской поэзии, поэзии гражданского мужества, но и жанровое, художественное обогащение литературы. Создатель первых романов — в стихах и прозе, первых философских и социальных поэм и очерков, он был продолжателем демократических традиций. За “солнечным светом”. Султанмахмут Торайгыров родился 28 октября 1893 года в Баян-Аульском районе (ныне Павлодарская область) в семье скотовода. Отец, бедный кочевник, был человеком трудолюбивым, знал грамоту. Мать умерла, когда будущему поэту был всего год. Он полной чашей испил сиротскую долю. Безрадостное детство, полуголодное существование — вот что видел Султанмахмут. Грамоте мальчик научился у отца, затем (1902—1907) учился у муллы. Султанмахмут был пылким и любознательным. Страстная жажда познания гонит его в далекий Баян-Аул, где он учится в духовной школе — медресе (1908—1910). В конце 1912 года Султанмахмут приезжает в Троицк, где поступает в мусульманскую духовную школу, самостоятельно изучает основы наук, решает овладеть русским языком, с восторгом читает Пушкина, Лермонтова, Крылова. Новый мир открывается перед его глазами, и Султанмахмут начинает понимать многое, о чем раньше не имел представления. В стихотворении “Что за цель в учении?” (1914) поэт сравнивает знание с “солнечным светом”. В июле 1913 года Султанмахмут вынужден оставить учение. Лишения и голод подорвали здоровье,—онзаболевает туберкулезом и едет в аул, где обучает детей. Страстное желание учиться мучит его, и он, больной, вскоре снова в Троицке, где становится одним из ведущих сотрудников известного прогрессивного журнала “Айқап”. Статьи, стихи Торайгырова отличаются глубиной суждений, честностью, демократизмом, остротой и художественностью. Его произведения полны оптимизма, и не верится, что они написаны тяжелобольным юношей. Литературная деятельность С. Торайгырова началась в трудные годы, наступившие после поражения первой русской революции, но он не устает пропагандировать науку и просвещение (стихотворения “Религия”, “Учение”,

“Слепой монах”, “Сарыбас” и др.). Хорошо понимая, как необходимы простым людям знания, С. Торайгыров намеревался открыть школу для детей бедняков, собирал средства, разбегая по богатым аулам. Надежды не осуществились: степные толстосумы, в том числе и его зажиточные сородичи, категорически отказались помочь юноше в осуществлении его идеи. В годы работы в “Айқап” (1913—1914) Торайгыровым был написан, кроме стихотворений и рассказов, ряд критических статей (из которых наиболее значительны: “О казахских сборниках стихов”, “Песни и их исполнители”, “Система обучения казахов”) о необходимости совершенствования системы обучения. В те же годы С. Торайгыров закончил свой первый роман “Камар-Сулу” (“Красавица Камар”), где разоблачает нравы родовых воротил, выступает за эмансипацию женщин. 1916 год проходит в работе над вторым романом в стихах “Кто виноват?”. Сочувствие жертвам феодально-патриархального уклада, людям, безжалостно изуродованным жестоким произволом, пронизаны страницы романа, разоблачаются конкретные виновники бедствий людей — сильные мира сего. Смысл своей жизни Торайгыров видел в просвещении родного народа, в освобождении его от духовного и социально-политического гнета. Он ненавидел невежество и темноту, духовно уродовавшие людей, мечтал о свободной жизни, напряженно, порою мучительно искал пути преобразования кочевого аула. Путь к социально-экономическому развитию страны и культуры лежит через просвещение,— так думал он, и ему хотелось, чтобы всем было хорошо, но как? В поисках истины одаренный юноша стал знакомиться с социально-политической, философской литературой — ему так необходимо было разобраться в сложных вопросах современности, чтобы найти свое место в общей борьбе. Многие произведения, полные оптимизма, веры в будущее Родины, созданы Торайгыровым именно в последние годы жизни, когда тяжелая болезнь приковала его к постели. “Если жизнь посвятишь ты мечте...” Лирика Торайгырова разнообразна по тематике: у него есть гражданские и философские стихотворения, много стихов о любви и природе. Но прежде всего Султанмахмут, как говорилось, был гражданским поэтом. Неудовлетворенность современной действительностью, страстный протест против феодально-колониального гнета — основные темы его стихов. Обращаясь к молодому поколению, поэт убежденно говорил: “Если жизнь посвятишь ты мечте своей, наш народ будет счастлив, любезный друг!” (“Что за цель в учении?”); “Только людей великое братство жизнь заблудившуюся спасет!” (“Когда придет черед”). Правда, он не может наверняка сказать, каким же путем идти к “солнечному свету”, как осуществить “мечту свою”. Для Торайгырова “постигается истина в мире наук”. В то же время поэт убежден: “И знает весь мир о том, что идет меж ними вечный бой — меж баем и бедняком. И каждый на земле человек покорится силе труда” (“Судьба”); неравенство — причина “отсталости нашей и бед”, “что заставила бродяжить славный народ”. Отсюда ненависть, с которой поэт обрушивается на тех, “кто сыт, чей наряд богат”, “чей славен дом убранством палат”. Отсюда же упорные поиски справедливости здесь, “на земле, а не в раю”—кто на земле не узнает счастья, вряд ли за гробом его найдет!”. Султанмахмут придал социально-политической лирике ярко выраженную тенденциозность. Гневным протестом против существующих общественных порядков проникнуты стихотворения “Судьба”, “Айт”, “На кочевку”, “Бедность”, “Что за цель в учении?” и др. Религия — духовно-культурное, нравственно-психологическое, социально-философское явление общечеловеческого значения, сыгравшее историческую роль в объединении народов и наций — всегда вызывала к себе неоднозначное отношение. Вспомним хотя бы великого просветителя Вольтера. Не будем углубляться в роль религии в разную историческую эпоху, лишь подчеркнем, что во времена Султанмахмута далеко не все служители культа (мечети или церкви, вспомните “Чаепитие в Мытищах”) могли быть образцами духовности. Их социально-экономическое положение, близкое к господствующему, естественно вызывало осуждение правдолюбцев. С. Торайгыров отвергает догмы религии, критикуя учение о сотворении мира и человека, веру в потустороннюю жизнь, рабскую покорность. В стихотворениях “Вера в бога”, “Рябой ходжа” поэт рисует религиозных фанатиков. Добрые дела творить хочу”. С. Торайгыров создал несколько поэм, новаторских как по содержанию, так и по форме. В противовес поэтам, обращавшимся только к темам истории зарубежного Востока, он решительно повернулся лицом к живой современности, к настоящей жизни своей Родины. “Заблудившаяся жизнь” и “Бедняк”— реалистические поэмы, посвященные волнующим проблемам на стыке двух веков. Социальная нетерпимость, резкость характеристик — отличительные своеобразия его поэтического мышления. “Заблудившаяся жизнь” (1918)— социально-философская поэма, обобщающая наблюдения лирического героя, просвещенного мыслящего человека, над окружающей действительностью. Несомненно, этот образ близок самому автору, отсюда поэма важна для понимания духовной эволюции Султанмахмута. Поэма состоит из пяти глав: “Младенчество”, “Молодость”, “Зрелость”, “Старость”, “Конец”. Человеку, по мысли поэта, от рождения присущи нравственная чистота, светлые мысли. Для него все равны: и

богач, и бедняк, и христианин, и мусульманин. По природе человек благороден и добр, в нем много прекрасных побуждений, пока он не попадет под власть “обычая, бога, царя и золота”. В юные годы герой поэта мечтает о любви и дружбе, о служении Родине; богатство, роскошь, сытость вызывают у него отвращение: “Ведь богачи — рабы своих богатств. Как бык, который ест у скирды сенд жует, жует — не в силах оторваться, так вот и мне — всю жизнь к себе тянуть? И в этом видеть счастье? Нет, не надо!”... Его возмущают неравенство подневольный труд, бедность. Он ищет пути служения людям. Жизнь без высокого идеала ему кажется прозябанием в душевной норе. И он ненавидит самовлюбленных эгонстов, у которых нет благородной цели: “Рубашка собственная ближе к телу! Законов выше собственная воля! И каждый хлопик — мироздания центр!” Служение людям — вот настоящая цель, достойная человека: Я чист душой и телом, светел духом, И добрые дела творить хочу. Лирический герой поэмы заблудился. Он забыл, что служение народу — единственный путь, по которому нужно идти. Отказавшись от высоких стремлений, он живет “для себя”. К старости чувствует свою вину перед людьми за неправильно прожитую жизнь. Строго осуждается автором примирение с действительностью и индивидуализм героя. “Я стар и болен, тело одряхлело — недалеко осталось мне идти. К могиле, приближаясь, вспоминаю дни юности своей невозвратимой: ведь ничего я не имею, кроме воспоминаний...” Мысль о грядущем, которая постоянно занимала С. Торайгырова, снова звучит в финале поэмы. Поэт убежден, что придет время, когда народ уничтожит всякое насилие и гнет. Поэма “Бедняк* (1919) о тяжелом подневольном труде, о несостоявшейся судьбе человека. Бедняк задумался над своей участью, и само собой наплывает на душу протест против окружающей его несправедливости. Как и герой поэмы Некрасова “Кому на Руси жить хорошо”, бедняк нигде не находит счастья: он пас байский скот, опускаясь в шахты, но горе и страдания повсюду были его уделом. Сильно и выразительно написаны сцены быта бедняка. Его поиски нормальной человеческой жизни, жизни хотя бы без голода и лишений, так и не достигли цели. Ночь темна. Сторожу я с собакой овец. И ни одного в темноте огонька. Вся одежда — лохмотья, я почти что раздет, И другой у меня не бывало и нет. Я трудился всю жизнь, и все же я нищ, Хотя и больше полсотни мною прожито лет... Разве только в аулах работал я? Разве чужд мне города горький яд? Разве годы я не жил под землей, Добывая то, что таит земля? В темных шахтах, мертвец живой, Рубил я уголь тяжелой киркой, Угольной пылью я тоды дышал, Пот омывал меня едкой струей. Возводил я насыпи для железных дорог, Камни долбил и таскал песок. С восхода и до захода солнца работал я, Копейки сберечь, как ни бился, не мог... Человек, чьими руками выращены стада и хлеб и обеспечено довольство бездельника, вроде Жакыпа, через полвека жизни, полной лишений и страданий, так же “раздет и нищ”, как и в начале жизненного своего пути. В чем же дело? Бедняк приходит к выводу, что здесь не все ладно. Торайгыров сочувственно раскрывает духовный мир своего героя — простого аульного бедняка. Ему так понятны и близки его мысли, это ведь с автором происходили безуспешные поиски своей мечты, нормальной человеческой жизни. Нет, бедняк не говорит громких фраз, не гонится за миражом. В часы бессильного разочарования он шаг за шагом перебирает свою тяжкую долю, свою горькую судьбину. Труд на всю жизнь, труд, не покладая рук, — и все впустую. Почему тот же Жакып, который родился с ним в один день, ничего не делая, стал богат и знатен? И герой поэмы шаг за шагом доискивается до истоков зла. Он понимает, что виновником его страданий является социальная несправедливость. Пусть он еще не так отчетливо представляет весь этот сложный механизм общественного управления, важно другое — он понял, зреет мысль о необходимости борьбы против насилия. Прием антитезы — резкого противопоставления двух уровней жизни — роскошной и нищенской — проходит через весь роман, высветивая психологию центрального героя, его беспросветную судьбу: верность и выразительная точность бытовых деталей таковы, что читатель воочию видит своеобразие предреволюционного аула, нравы, царящие там, и новые веяния, идущие от промышленного города. Поэмы “Заблудившаяся жизнь” и “Бедняк” — вехи развития жанра. Роман “Камар-Сулу” (1914) — страстный протест против беззакония и произвола, в защиту женщин — еще одно свидетельство разностороннего таланта молодого Султанмахмута. Написанные с присущей ему социальной заостренностью, ярко и вдохновенно, когда все симпатии на стороне молодых людей, роман вводит нас в мир сильных, чистых чувств. Нас покорают непосредственность и открытость юных героев, мы проникаемся неприязнью к жестоким, грубым людям, топчущим светлое, доброе. Умной, красивой Камар, казалось бы, уготована достойная жизнь. Но она ввергнута в пучину страданий, смерть наступает ее совсем юной. Султанмахмут подробно, с состраданием описывает судьбу своей героини, он восхищается ею, ее внешней и внутренней красотой, цельностью и глубиной ее чувств, ему невыразимо тяжело видеть психологический надлом Камар. Так и кажется, что в этом прекрасном образе юной страдалицы отзывает-

ся боль самого юноши-автора. Резко отрицательно, сатирически-гротескно воссоздается мир хищников — Нурума и Оспана. Алчный, невежественный и уродливый, бай Нурум олицетворяет зло. В чем-то напоминающий Кодара и Карабая (“Козы-Корпеш и Баян Сулу”), Нурум и обрисован в духе поэтики социально-бытового эпоса: “О, коварству Нурума не было предела! И с безобразием его сравниться мог лишь один дьявол... Шей, как у быка, живот, как у вола, рот, как у шуки, нос, как колотушка, борода, как мешок, и весь он раздувшийся, как тарантул”. В духе устной поэзии создаются и другие портреты представителей “темного царства” — Халтана и Оспана. На приемлет автор религиозное ханжество и суевие. Прикрываясь именем бога, фанатики творят темные дела. Страшна картина лечения шаманом больной Камар. Обессилевшую девушку знахарь-шарлатан на глазах суверной толпы доводит до потери сознания. Многие картины романа, в том числе сцена невежественного “лечения”, перекликаются с другими произведениями автора, где он также выступает против мракобесия. Привлекательная Камар — натура глубокая и цельная. Смелая и гордая девушка напоминает Жибек и Баян, олицетворяя духовную красоту юного поколения. Жизни в неволе, жизни без любви Камар предпочитает смерть. Гибель ее — проклятие “темному царству” Нурума и Оспана, губящему все прекрасное и доброе. Нельзя не почувствовать близость трагической судьбы Камар и судьбы русской женщины с берегов Волги — героини драмы А. Н. Островского “Троиза”. Но в то же время Камар, как и Гайша, человек нового времени. Принадлежит к новому поколению, интеллигентному, образованному, она предъявляет к жизни более высокие требования. Ею нельзя помыкать, хотя бы и прикрываясь законами шариа. В отличие от образов героинь эпических поэм, душевный мир Камар раскрыт полнее и глубже. Ее трагическая судьба приводит к выводу, что даже в далеком ауле молодежь не может, как прежде, безропотно переносить бесправие, мириться с патриархальными устоями. Стиль романа, как и “Калым”, восходит к фольклорной поэтике. Автор выражает свои симпатии и антипатии открыто, персонажи обрисованы без полутонов — это или носители зла, или поборники добра, одни уродливы, другие — прекрасны. Так, например, Ахмет, любимый Камар, подобно эпическим героям сравнивается с барсом, соколом: “Вдобавок к своему уму Ахмет был храбр, как барс, красив, как сокол, и талантлив, как знаменитый акын... Словом, среди юных Ахмет был самым юным, среди достойных — самым достойным, среди храбрых — самым храбрым”. Роман “Камар-Сулу” можно назвать поэмой в прозе. Поэт пишет взволнованно, порою ритмической прозой, вставляет стихотворные тексты. Красочные эпитеты и сравнения, поговорки и пословицы, крылатые выражения, взятые из устной поэзии и созданные самим С. Торайгыровым, придают стилю романа своеобразный национальный колорит, в текст влетают поэтические письма, народные песни (жар-жар, айтыс). Язык романа Торайгырова сочный, меткий, уходящий корнями в поэтическое творчество. Но Султанмахмут не ограничивался использованием лишь богатств родной речи, он использовал и слова из русской лексики для передачи новых мыслей и идей. Творчество С. Торайгырова проникнуто страстной мечтой о свободном обществе. Устремленное в будущее его литературное наследие несет идеи человечности, бескорыстной любви к Родине. Своей подвижнической жизнью и творчеством поэт-народоловец утверждает нравственный идеал человека.

С. ТОРАЙГЫРОВ – ВЕРШИНА КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Б.Е. КАЗАНГАПОВА, Г.А. БАЙМУХАНОВА
преподаватели, колледж ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Задаваясь вопросом, что нужно казахскому народу, Султанмахмут на первое место ставит образование, культуру, науку, технику. По его мнению, в воспитании и обучении помимо забот о теле большее место должно быть отведено совести, душе, духовности. Без этого никакие технические достижения не сделают человека счастливым. Способен ли казахский народ приблизиться к уровню европейской цивилизации? С оптимизмом Султанмахмут прогнозирует, что максимум за 30-40 лет казахский народ достигнет уровня Европы по образованию, науке и технике. Об остроте философских размышлений Торайгырова в этот период свидетельствуют названия написанных им статей и стихотворений: «Социализм», «В этом ли справедливость?», «Зачем живу?», «Заблудшая жизнь», «Во время бури», «Вера», «Кто бог?». В них мыслитель опирается на труды Руссо, Толстого и марксистов. В поисках истины одаренный юноша стал знакомиться с социально-политической, философской литературой — ему так необходимо было обратиться в сложных вопросах современности, чтобы найти свое место в общей борьбе. Многие

произведения, полные оптимизма, веры в будущее Родины, созданы Торайгыровым именно в последние годы жизни, когда тяжелая болезнь приковала его к постели. Прославляя силу человеческого разума, способного проникнуть в тайны мироздания, в тайны бытия, поэт органически не приемлет насилие и невежество, как и Абай, целью своей жизни объявляет просвещение народа. Прав исследователь, когда подчеркивает: «Пылко, иногда в стиле жарких пророческих речений, клеймит он склонность к дремотному, бездуховному существованию, протестует против условий жизни, порождающих голод, нищету, умаляющих в человеке чувство собственного достоинства». Порою, мучаясь безответностью своих устремлений, не видя конкретных результатов своего труда, поэт сравнивает себя с семенем цветка, брошенным в пустыне.

С именем Торайгырова связан не только расцвет социально-философской поэзии, поэзии гражданского мужества, но и жанровое, художественное обогащение литературы. Создатель первых романов — в стихах и прозе, первых философских и социальных поэм и очерков, он был продолжателем демократических традиций. Гражданский лирик по характеру дарования, Султанмухмат Торайгыров за свою короткую жизнь создал столько значительных произведений, что по праву занял почетное место в истории национальной культуры. Пронизанная бескорыстной любовью к народу, его поэзия, по своей социальной направленности в чем-то близкая некрасовской музы, до сих пор звучит набатом гражданского мужества. Он верил в грядущее торжество правды и поэтому так неутомимо стремился приблизить «солнечное утро». В своих статьях поэт-демократ призывал молодежь быть в русле прогрессивных и демократических преобразований новой эпохи: «Учиться достижениям Европы. Знать не только Бога, но и историю родного народа. Надо побольше общаться с передовыми нациями. Свобода, человечность, искренность должны сопровождать нас к единству... Откройся миру, молодежь, учись науке, воспитывай сама себя, займись земледелием».

Творчество С. Торайгырова проникнуто страстной мечтой о свободном обществе. Устремленное в будущее его литературное наследие несет идеи человечности, бескорыстной любви к Родине. Своей подвижнической жизнью и творчеством поэт-народолюбец утверждает нравственный идеал человека. Статьи, стихи Торайгырова отличаются глубиной суждений, честностью, демократизмом, остротой и художественностью. Его произведения полны оптимизма, и не верится, что они написаны тяжелобольным юношей. Литературная деятельность Торайгырова началась в трудные годы, наступившие после поражения первой русской революции, но он не устает пропагандировать науку и просвещение. Хорошо понимая, как необходимы простым людям знания, Торайгыров намеревался открыть школу для детей бедняков, собирал средства, разъезжая по богатым аулам. Надежды не осуществились: степные толстосумы категорически отказались помочь юноше в осуществлении его идеи.

В творчестве Султанмахмута есть целая россыпь лирических стихотворений, посвященных теме природы, любви. Вот отрывок из его стихотворения «Теплый вечер»

Летний вечер прохладу льет. Чистый ветер степей – как мед,
И звезда, в небесах мерца,
Свой далекий привет мне шлет.
А вокруг – аромат цветов,
Шорох трав и шелест листьев.
И в тишине обещают счастье
Голоса зеленых лесов.

Другие его лирические творения – «Встреча после разлуки», «Любить», «Летняя печаль», «Летний вечер», «Листья», «Гуляим» отражают нежную, раненую душу поэта-романтика. Его творческое кредо выражает известное стихотворение «Я бы солнцем взшел над землей» («Қараңғы қазақ қоліне ермелеп шығып кун болам»):

Я бы солнцем взшел над землей,
Озарив родные края!
Как смогу я бороться с тьмой,
Коль светить не сумею я?!

Даже читая отрывок, нельзя не заметить эмоциональную силу, творческий накал этого великолепного стихотворения. Этому же настроению вторит его следующее творение «Кем я стану?!»:

Я не хвалюсь – поймите! Мне нужен яркий свет!
Добыть сиянье солнца я твердый дал обет.
Смогу ли помочь я людям, когда звездой тусклой
Мелькну и вновь исчезну за гранью этих лет?
Как месяц в полнолуние – не трепетной звездой! –

Я поднимусь над нашей извечной темнотой.

Стремлясь горячим охвачен я – значит,

Я стану человеком и долг исполню свой!

Эти стихи выражают его страстную жажду познания, его мечту о просвещении родного края. Как гражданский лирик Султанмахмат ставит перед собой высокую цель – служение людям, народу. Как художник, чуткий к явлениям времени, он угадывал настроение народа, слышал свою эпоху. Как поэт-гражданин был защитником униженных и обездоленных. Несмотря на то, что последние семь лет жизни поэта прошли под знаком тяжелой болезни, мотивы скорби встречаются в его поэзии редко. Наоборот, во многих стихах можно почувствовать надежду и веру поэта в лучшее будущее. В этом и заключается его глубочайший гуманизм.

Социальное положение и судьба казахской женщины занимает особое место в творчестве С. Торайгырова (стихотворения «Во сне я видел жалостное положение», «Стройной красотке», «Любовь к девушке», «Гуляим», «Милая душа моя», поэма «Камар Сулу»). Его знаменитый роман «Камар Сулу» созданный в 1914 году один из самых значительных произведений всей казахской литературы дореволюционного периода. Его можно назвать поэмой в прозе. Поэт пишет взволнованно порою ритмической прозой, вставляет стихотворные тексты. Красочные эпитеты и сравнения, поговорки и пословицы, крылатые выражения, взятые из устной поэзии и созданные самим С. Торайгыровым, придают стилю романа своеобразный национальный колорит, в текст влетают поэтические письма, народные песни (жар-жар, айтыс). Язык романа Торайгырова сочный, меткий, уходящий корнями в поэтическое творчество. Но Султанмахмат не ограничивался использованием лишь богатств родной речи, он использовал и слова из русской лексики для передачи новых мыслей и идей. В своем произведении автор поднимает тему женской судьбы, протестует против беззакония в защиту женщин-казашек. В образе главной героини Камар отражен национальный женский тип. Ее главные черты – верность, внешняя и внутренняя красота, мудрость, одухотворенность и поэтичность, идущая из глубинных национальных истоков. Роман открывается чудесным описанием внешности Камар:

Как будто нить золотая, тонок ее голосок.

Хрупкая, беззащитная, будто бы стебелек.

Умная не по возрасту, нету такой другой,

С плеч ее льются волосы стремительно как поток.

А очи! Какие очи! Взглянешь – душа замрет,

И речь ее соловьиная слаще, чем горный мед,

Нежная, нежная, нежная, как тонкий запах цветка,

Улыбка ее счастливая за сердце тебя берет.

Камар и ее возлюбленный Ахмет – люди нового времени, активные борцы за свое счастье и любовь, лучшие представители казахского народа. Автор с симпатией показывает нравственную силу и внутреннее величие своих положительных героев. Вместе с тем писатель изобразил недостатки народа в лице баев Нурыма и Оспана. В романе много впечатляющих страниц, описывающих драматические события. Особенно удалось писателю описание сцен прощания возлюбленных и лечения шаманом. Картина лечения героини невежественным лекарем просто потрясает. Автор гневно критикует религиозное суеверие, мракобесие. Прикрываясь именем бога, представители религии творят страшные темные дела.

1916 год проходит в работе над вторым романом в стихах «Кто виноват?». Сочувствием жертвам феодально-патриархального уклада, людям, безжалостно изуродованным жестоким произволом, пронизаны страницы романа, разоблачаются конкретные виновники бедствий людей – сильные мира сего. Смысл своей жизни Торайгыров видел в просвещении родного народа, в освобождении его от духовного и социально-политического гнета. Он ненавидел невежество и темноту, духовно уродовавшие людей, мечтал о свободной жизни, напряженно порою мучительно искал пути преобразования кочевого аула. Путь к социально-экономическому развитию страны и культуры лежит через просвещение, так думал он, и ему хотелось, чтобы всем было хорошо, но как? Одна из признанных вершин творчества С. Торайгырова – философская поэма «Жизнь в заблуждениях», рассказывающая о цели и смысле человеческого существования, о возвышенных идеалах и суровой реальности. Поэма «Бедняк» близка по тематике к философской поэме.

В творчестве поэта этих лет значительное место занимают произведения, в которых он зовет молодежь к знаниям, науке, выступает как пропагандист культуры и искусства. В стихотворениях «Какова цель ученья?», «Думы учащегося», в рассказе «Печальное» поэт осуждает невежество и отсталость, призывает родной народ к просвещению. Вступив на стезю поиска истины, не отступлю, переживу все испытания, превозмогу усталость, пройду через заблуждения. Но останусь

верен задуманному», - говорит поэт. После февральской революции 1917 года, стремясь быть поближе к народу, он приезжает в Семипалатинск. Его охватывает радостное чувство, как и всех интеллектуалов казахского общества того времени. «Хочу быть солнцем, которое бы рассеяло тьму над головой моего народа». Султанмахмут полагает, что наступила заря свободы и каждый народ сможет зажить самостоятельно и создать свое государство. Торайгыров вступает в контакт с алаш-ординцами, печатает статьи в их газете «Сары-Арка». Горячо подхватывая идеи лидеров «Алаша», он восхищается ими в своих стихах.

«Память - основа совести и нравственности, память - основа культуры. Хранить память - это наш нравственный долг перед самим собой и перед потомками». Эти слова академика Д.Лихачева очень актуальны именно сегодня, когда приоткрываются «белые пятна» истории, и мы узнаем имена великих личностей - гордость казахского народа. Уверена, чтобы шагнуть в будущее, надо помнить героев прошлого. В списках казахских интеллигентов- демократов имя С.Торайгырова занимает видное место. Вклад С.Торайгырова в казахскую поэзию очень значителен, его стихи по праву вошли в сокровищницу казахской литературы. Творчество С.Торайгырова обогатило казахскую литературу новыми темами, героями, высоким гуманистическим пафосом. И я уверена, что его произведения обретут новых читателей и поклонников. «Когда рождается поэт,- гласит восточная мудрость,- на небе зажигается звезда». Несомненно, звезда С. Торайгырова горит особенно ярко.

ЛИТЕРАТУРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ С. ТОРАЙГЫРОВА

А.С. КУДАЙБЕРГЕНОВА

учитель русского языка и литературы, средняя школа № 216 имени К.И. Сатбаева,
Кызылординская область, Казалинский район, кент Айтеке би

Султанмахмут Торайгыров - выдающийся казахский поэт-демократ. Родился 29 октября 1893 года в Кзыл-Тауском районе Кокшетауской области, умер 21 мая 1920 года там же.

С четырех лет Султанмахмут жил в Баян-Аульском районе Павлодарской области. С 13 лет начал писать стихи. Его одолевала жажда поучиться в культурных центрах, он много читал, стремясь к современному полноценному образованию. Однако ему пришлось начать работу - сначала учителем в школе, затем с осени 1913 года секретарем редакции первого казахского журнала «Айқап», на страницах которого Султанмахмут впервые выступил как поэт, публицист и очеркист. С 1914 года он опять работает учителем в Баян-ауле и Катонкарагае, осенью 1916 года ему удается поучиться на курсах в Томске. В эти годы созревает писательское кредо Торайгырова.

«Вступив на стезю поиска истины, не отступлю, пережусь все испытания, превозмогу усталость, пройду через заблуждения. Но останусь верен задуманному», - говорит поэт. После февральской революции 1917 года, стремясь быть поближе к народу, он приезжает в Семипалатинск. Его охватывает радостное чувство, как и всех интеллектуалов казахского общества того времени. «Хочу быть солнцем, которое бы рассеяло тьму над головой моего народа». Султанмахмут полагает, что наступила заря свободы и каждый народ сможет зажить самостоятельно и создать свое государство. Торайгыров вступает в контакт с алаш-ординцами, печатает статьи в их газете «Сары-Арка». Горячо подхватывая идеи лидеров «Алаша», он восхищается ими в своих стихах.

Лирика Торайгырова подчеркнута гражданственна, посвящена подвигам родного народа. Поэт в стихах изображает аульный быт, распад патриархального уклада, разоблачает продажность баев, мулл и волостных управителей. Весьма серьезно относился он к общественной роли поэта, к вопросу о его жизненном предназначении и написал об этом несколько программных стихотворений. Султанмахмут писал и о доле казахских женщин, ратовал за их эмансипацию. Лирика его богата философскими размышлениями, но особенно это качество поэзии Торайгырова проявилось в поэмах «Жизнь в блужданиях» («Адастан өмір») и «Бедняк» («Келдей», 1922). Первая поэма, в которой каждая глава связана с определенным периодом жизни человека, наряду с общеподлинными и дидактическими размышлениями, содержит и критику социальной несправедливости и насилия, но гораздо четче эта последняя линия выражена во второй поэме, где изображена конкретная жизнь казахского бедняка. Торайгыров - автор одного из первых казахских романов «Красавица Камар» (1933), один из основоположников этого жанра в казахской литературе.

Задаваясь вопросом, что нужно казахскому народу, Султанмахмут на первое место ставит образование, культуру, науку, технику. По его мнению, в воспитании и обучении помимо забот о теле большее место должно быть отведено совести, душе, духовности. Без этого никакие технические

достижения не сделают человека счастливым. Способен ли казахский народ приобщиться к уровню европейской цивилизации? С чрезмерным оптимизмом Султанмахмут прогнозирует, что максимум за 30-40 лет казахский народ достигнет уровня Европы по образованию, науке и технике. Об остроте философских размышлений Торайгырова в этот период свидетельствуют названия написанных им статей и стихотворений: «Социализм», «В этом ли справедливость?», «Зачем живу?», «Заблудшая жизнь», «Во время бури», «Вера», «Кто бог?». В них мыслитель опирается на труды Руссо, Толстого и марксистов.

Последней незавершенной поэмой Султанмахмута была поэма «Айттыс» с подзаголовком «Состязание городского и степного акынов». В форме диалога поэт хотел показать ломку прежнего старообрядного жизненного уклада.

Восприятие наследия Торайгырова после его смерти сопровождалось крайним нигилизмом: он не народный поэт, а «националист», что в то время было равносильно смертному приговору. Печально, что «байским акыном» окрестили Торайгырова его собратья по перу и критики, претендовавшие на высокое звание подлинных ценителей литературы, желавшие быть «лицом партии». Мы не упоминаем их имен, но из истории ничего не вычеркнешь. К чести для науки был такой ученый, который в тяжелые годы гонений на произведения Султанмахмута отказался написать книгу о нем «Поэтическое мастерство Султанмахмута» (1949), за которую ее автору Б.Кенжебаеву пришлось пережить немало моральных испытаний.

В книге «История философии в СССР» К.Б.Бисембиев писал о Торайгырове: «В отличие от своих предшественников Алтынсарина и Абая он решительно порвал с религией и выступал как страстный критик религии религиозной морали». Приводим выдержки из статей Торайгырова, опубликованных в журналах: «Айқап» прогрессивно-демократического направления (выходившего в Троицке в 1911-1915 годах) и «Казак», выступавшем центром национальной идеологии (Оранбург, 1913-1918).

«Из всех проблем есть одна - забота народа, внедрение культуры в него, освоение опыта цивилизованных наций. Пора положить конец униженному смиреню, иначе ожидает казахов самое худшее. Двадцать миллионов мусульман России не объединены. Отстали от уровня из-за невежества. Нету казахов хотя бы образованного медресе. Содержать медресе следует за счет местных властей, учить по-мусульмански и по-русски. Недоучки-муллы портят веру. Учиться достижениям Европы. Знать, во-первых, бога, во-вторых, родной народ. Надо побольше общаться с передовыми нациями. Свобода, человечность, искренность не в почете у казахов, нет у них стремления к единству. Довольство собой тянет назад, делает глухим к образованию. Надо иметь внутреннее достоинство, стремиться стать вровень с успешными вперед.

Все идет вразброд настолько что не верят тому, кто говорит о пользе народа. Нет единства, и из-за этого отстали мы от других. Откроем миру, молодежь, учись науке, воспитывай сама себя, займись земледелием. Критикуют нас другие, даже подсмеиваются. Не надо отмахиваться и делать вид, что ты выше всех. Если бы ожил сейчас Яссави, не столько бы к намазу призывал сколько к просвещению, пробуждению, городской жизни, земледелию, движению от беспомощности к цивилизованности».

Искренность Султанмахмута - поэта и философа - в поисках истины, справедливости, путей возвышения казахского народа должна быть почитаема, уважаема как непреходящая ценность.

Он является единственным в своем роде, который писал произведения в различных литературных жанрах. У поэта, сочинявшего стихи, абсолютно в новом, неизвестном в то время жанре, есть множество различных произведений, а именно: два романа, пять поэм, множество стихотворений, статей, очерков и публицистических сочинений. Все его произведения, написанные абсолютно в разных стилях, несут в себе глубокий смысл.

Султанмахмут Торайгыров родился в 1893 году в Баянаульском районе Павлодарской области. Его мать погибла, когда Султанмахмуту было всего два года, и он воспитывался у бабушки. В возрасте шести лет отец Султанмахмута - Абубакир научит его письму. А последующими учителями будущего поэта будут деревенские муллы: Али, Тортайи Муқан. Основной вклад в развитие писательских способностей будущего поэта внес мулла по имени Муқан.

Султанмахмут Торайгыров, у которого еще в детстве, была замечена редкая способность схватывать все на лету, какое-то время учился в Троицке. Его стихотворения «Что за цель в учении?», и «Учение» появились на свет именно здесь. В связи с тем, что его болезнь помешает ему продолжать учебу дальше, он начнет преподавательскую деятельность в пригородных аулах. Побудив интерес местной молодежи к искусству и образованию, 1913 году он снова возвращается в город. Это редкая фотография была сделана в тот период - одна из самых первых снимков поэта. И была подарена на память 12-летнему сыну известного общественного деятеля Мухамеджана Сералина - Салиму. В этот период Мухамеджан Сералин был главным редактором журнала «Айқап», а Султанмахмут Торайгыров занимал должность секретаря. Эта уникальная фотография была передана супругой Салима литературоведу Марату Абдешу. На обратной стороне этой фотографии поэт оставил свой автограф.

Человек, стоящий рядом с Султанмахмутом Торайгыровым – Пазыл Абуталипов. Он был одним из основателей журнала «Айкап» и внес значительный вклад в его организацию.

Еще одним из драгоценнейших и сохранившихся изданий автора можно назвать фолиант «Жизнь в заблуждениях». Эта книга является его первым изданным произведением и единственным сохранившимся экземпляром. Для общего пользования, в музее, изготовили копию этой книги, чтобы сохранить оригинал.

«Главное, всегда оставаться человеком, и не делать зла людям», говорил поэт, главной целью жизни которого было служение народу, изучение искусства и продвижение этих ценностей. Несмотря на все свои жизненные трудности, бедность и болезнь, поэт сделал все возможное для достижения своих жизненных целей. Основав товарищество «Шоң» в 1914 году в Баянауле, Султанмахмут Торайгыров помогал собирать деньги на обучение молодым людям, которые были увлечены наукой и этим самым дал им возможность развивать свой талант. Противостояв всем трудностям, которые встретились на его жизненном пути, Султанмахмут Торайгыров продемонстрировал свой сильный характер. Жизненное кредо поэта, его стремление к науке, знаниям, искусству, до сегодняшнего дня не потеряло своей актуальности. На родине поэта, в городе Павлодаре, поэту воздвигли памятник. Павлодарский Государственный Университет и областная библиотека названы в честь поэта. В городах: Экибастуз и Семей есть школы имени Султанмахмута Торайгырова. Одна из улиц города Алматы названа в честь поэта. Султанмахмут – тот поэт, стихи и поэмы которого поднимали национальный дух казахского народа. Годы его работы в редакции журнала «Айкап» способствовали развитию его творческих способностей. Несколько его стихов и статей, таких как «Как обстоят дела с учением и обучением казахов?», «Стихи и их исполнители» очень быстро распространяются среди народа. Самой значительной и объемной работой поэта является роман «Красавица Камар».

Тема неразделенной любви и женского неравенства также поднималась в романе «Кто виноват?», который он написал в городе Семее. Это был первый роман С. Торайгырова, написанный в стихотворной форме. Также поэмы автора «Жизнь в заблуждениях», «Бедняк» и «Айттыс» занимают особое место в истории казахской литературы. А произведение «Знакомство» останется в литературе, как первое сочинение поэта в форме поэмы.

«Под знаменем Партии Алаш, свет наших идей не исчезнет в века, и никто не посмеет его уничтожить» - написав лозунг партии Алаш Султанмахмут Торайгыров будет одним из поэтов, который поддерживал идеи партии. Затрагивая темы свободы и равенства в своих книгах, он посвятил всю свою жизнь этому. Его произведения описывали горькую правду, социальные проблемы общества, возносили человеческие ценности, справедливость, бедность и богатство, знание и науку. И лидеры партии Алаш, с помощью произведений поэта, могли пропагандировать свои идеи. Одним из ярких примеров этого стала статья «Поездка Алихана Бокейханова в Семей». Алихан Бокейханов одним из первых бичевал существующую власть, предложив основать автономию «Алаш».

Память – основа совести и нравственности, память – основа культуры. Хранить память – это наш нравственный долг перед самим собой и перед потомками. Эти слова академика Д. Лихачева очень актуальны именно сегодня, когда приоткрываются «белые пятна» истории, и мы узнаем имена великих личностей – гордость казахского народа. Уверена, чтобы шагнуть в будущее, надо помнить героев прошлого. В плеяде казахских интеллигентов-демократов имя Султанмахмута Торайгырова занимает видное место. Его творческое наследие питало не одно поколение казахских поэтов и писателей. В нашей стране о жизни и творчестве Торайгырова известно не многим, в большинстве случаев выпускникам казахских школ. Между тем его поэзия близка по большому счету всем нам вследствие особой созвучности наших чувств, мыслей, мироощущения с чувствами и мыслями поэта, жившего в начале XX века и на собственном опыте познавшего бедствия и скорбь своего времени. Рассказу о творчестве Султанмахмута Торайгырова подхожу с особым чувством: так хочется донести до читателей глубочайшее свое уважение к этому поэту, не до конца понятому и объясненному. Его жизнь и творчество порой сравнивают с великим татарским поэтом-гуманистом Г. Тукаем. Безусловно, их сближает многое. Им обоим была отпущена совсем короткая жизнь – 27 лет. Их объединяет то, что с самого начала творческого пути их произведения были пронизаны идеями гуманизма, просвещения родного народа. Но как у любого художника – у Султанмахмута Торайгырова свой почерк и неповторимый стиль.

Его творческое кредо выражает известное стихотворение «Я бы солнцем взошел над землей» («Қаранғы казак көгіне өрмелеп шығып күн болам»):

Я бы солнцем взошел над землей,
Озарив родные края!

Как смогу я бороться с тьмой,
Коль светить не сумею я?!

Даже читая отрывок, нельзя не заметить эмоциональную силу, творческий накал этого великолепного стихотворения. Этому же настроению вторит его следующее творенье «Кем я стану?!»:

Я не хвалюсь – поймите! Мне нужен яркий свет!
Добыть сиянье солнца я твердый дал обет.
Смогу ли помочь я людям, когда звездой тусклой
Мелькну и вновь исчезну за гранью этих лет?
Как месяц в полнолуние – не трепетной звездой! –
Я поднимусь над нашей извечной темнотой.
Стремленьем горячим охвачен я – значит,
Я стану человеком и долг исполню свой!

Эти стихи выражают его страстную жажду познания, его мечту о просвещении родного края. Как гражданский лирик Султанмахмут ставит перед собой высокую цель – служение людям, народу. Как художник, чуткий к явлениям времени, он угадывал настроение народа, слышал свою эпоху. Как поэт-гражданин был защитником униженных и обездоленных..

В поэзии Торайгырова мы видим мечту поэта о сильном, свободном, живущем достойно, народе. Его взгляды и поэтический талант оказались удивительно созвучны эпохе, которая требовала от людей общественной активности:

Ты посмотри сюда, мой друг,
Туда-сюда! Туда-сюда!
Измутил наш народ недуг –
Мы спим! И в этом вся беда!
Ты начинаешь славный путь,
Ты постигаешь жизни суть,
Цель у тебя теперь одна:
Спаси страну от власти сна!

В противовес миру, потрясшему в невежестве, во лжи, он выдвигает идеал гражданина, ориентированный на нравственные ценности. Султанмахмут Торайгыров обращается к народу:

Лишь о делах своих печется каждый
Не ведая стыда, их совесть спит...
А где же муж – великий и отважный,
Кто жизнь родному краю посвятит?!

В творчестве Султанмахмута есть целая россыпь лирических стихотворений, посвященных теме природы, любви. Вот отрывок из его стихотворения «Теплый вечер»: Летний вечер прохладу лет.

Чистый ветер степей – как мед,
И звезда, в небесах мерцающая,
Свой далекий привет мне шлет.
А вокруг – аромат цветов,
Шорох трав и шелест листьев.
И в тишине обещают счастье
Голоса зеленых лесов.

Другие его лирические творения – «Встреча после разлуки», «Любить», «Летняя печаль», «Летний вечер», «Листья», «Гуляем», «Гуляем» отражают нежную, раннюю душу поэта-романтика. Из его крупных произведений я хочу остановиться на поэме «Жизнь в заблуждениях» и романе «Камар-сулу».

Я выделяю эту философскую поэму, потому что там поднимаются животрепещущие вопросы для любого мыслящего человека: какое место занимает человек в мире, в своей социальной среде, в чем его предназначение. Для меня эта поэма – как разговор с самим собой на самые сложные вопросы бытия. Лирический герой произведения в постоянном поиске ответов на вопросы: что от меня зависит? Кто я? Могу ли я что-то изменить? С глубоким волнением я стала знакомиться с мыслями, выводами героя, зная, что в характере персонажа всегда есть что-то от авторской личности.

Поэма состоит из разделов: «Я – ребенок», «Я – жигит», «Зрелость», «Я – старик», «Я – мертв». В начале жизненного пути, в детстве, герой поэмы ощущает себя ангелом со светлой улыбкой. Для него не существует слов «злой», «богатый», «бедный». Ему присущи только нравственная чистота и светлые мысли. Но герой растет и превращается в молодого человека. В этот период жизни лирический герой задается вопросом:

Чего же в мире этом я хочу?
Всю ночь не спал: куда стремлюсь, лечу?
Гадаю: слава, власть или богатство?
Перебираю, что мне по плечу.

Анализируя жизнь, персонаж поэмы обнаруживает, что счастье несовместимо с богатством, властью, воинской славой и даже с наукой. Герой приходит к выводу:

Но ведь на свете ни один мудрец
Не положил несчастьям конец.
Служа волкам, ученые донныне
Не облегчили участи овец.

Причины несложившейся жизни – приземленные мысли, эгоизм, потакание личным желаниям, отсутствие высоких целей. Подводя итоги, можно сказать, что качество существования зависит от активных действий, усилий человека, которые могут быть как значительными, так и ничтожными. Низкие побуждения ограничивают человека и толкают его во тьму. Заблуждение героя поэмы в том, что он отказался от высоких стремлений и погряз в эгоизме. Служение народу, стране, обществу – единственный путь, по которому нужно идти, – такова основная мысль автора поэмы.

Роман «Камар-сулу» был написан поэтом в 1914 году. В своем произведении автор поднимает тему женской судьбы, протестует против беззакония в защиту женщин-казашек. В образе главной героини Камар отражен национальный женский тип. Ее главные черты – верность, внешняя и внутренняя красота, мудрость, одухотворенность и поэтичность, идущая из глубинных национальных истоков. Роман открывается чудесным описанием внешности Камар:

Как будто нить золотая, тонок ее голосок.
Хрупкая, беззащитная, будто бы стебелек.
Умая не по возрасту, нету такой другой,
С плеч ее льются волосы стремительно как поток.
А очи! Какие очи! Взглянешь – душа замрет,
И речь ее соловьиная слаще, чем горный мед,
Нежная, нежная, нежная, как тонкий запах цветка,
Улыбка ее счастливая за сердце тебя берет.

Камар и ее возлюбленный Ахмет – люди нового времени, активные борцы за свое счастье и любовь, лучшие представители казахского народа. Автор с симпатией показывает нравственную силу и внутреннее величие своих положительных героев. Вместе с тем писатель изобразил недостатки народа в лице баев Нурьмы и Оспана. В романе много впечатляющих страниц, описывающих драматические события. Особенно удалось писателю описание сцен прощания возлюбленных и лечения шаманом. Картина лечения героини невежественным лекарем просто потрясает. Автор гневно критикует религиозное суеверие, мракобесие. Прикрываясь именем бога, представители религии творят страшные темные дела. Роман «Камар-сулу» именуют поэмой в прозе. Его украшают великолепная яркая речь персонажей, стихотворные тексты, красочные эпитеты, сравнения, пословицы. Все это придает произведению национальный колорит. Оно отражает прогрессивные взгляды неравнодушного благородного человека и вдохновляет читателей. Гуманизм писателя проявляется и в том, что читая роман, невольно чувствуешь эмоциональный настрой самого автора: его душевное волнение, сочувствие, искренность, глубину переживаний за своих героев. Я думаю, что роман «Камар-сулу» будет интересен и современному читателю. представления. В июле 1913 года Султанмахмұт вынужден оставить учение. Лишения и голод подорвали здоровье – он заболевает туберкулезом и едет в ауд, обучает детей. Страстное желание учиться мучит его, и он, больной, вскоре снова в Троицке, где становится одним из ведущих сотрудников известного прогрессивного журнала «Айқап». Литературная деятельность Торайғырова началась в трудные годы, наступившие после поражения первой русской революции, но он не устает пропагандировать науку и просвещение. Хорошо понимая, как необходимы простым людям знания, Султанмахмұт Торайғыров намеревался открыть школу для детей бедняков, собирал средства, разъезжая по богатым аулам. Надежды не осуществились: степные толстосумы отказались помочь юноше в осуществлении его идеи. После февральской революции 1917 года, стремясь быть поближе к народу, он приезжает в Семипалатинск. Его охватывает радостное чувство, как и всех интеллектуалов казахского общества того времени. Султанмахмұт полагает, что наступила заря свободы, и каждый народ сможет зажить самостоятельно и создать свое государство. Торайғыров вступает в контакт с алаш-ординцами, печатает статьи в их газете «Сары-Арка». Горячо подхватывая идеи лидеров «Алаша», он восхищается ими в своих

стихах. Восприятие наследия Торайғырова после его смерти сопровождалось крайним нигилизмом: он же не народный поэт, а «националист», что в те годы было равносильно смертному приговору. К чести для науки был такой ученый, который в тяжелые годы отважился написать книгу о нем «Поэтическое мастерство Султанмахмұта» (1949 г.), за которую ее автору Б.Кенжебаеву пришлось пережить немало моральных испытаний. Султанмахмұт Торайғыров умер 21 мая 1920 года в Кызылтауском районе Кокшетауской области

ЛИТЕРАТУРА

1. Кенжебаев Б. Поэтическое мастерство Султанмахмұта, Алма-Ата, 1949.
2. Кенжебаев Б., Султанмахмұт Торайғыров. Критико-биографич. очерк, А.-А., 1958.
3. Дүйсенбаев Ы., Султанмахмұт Торайғыров. Алматы, 1967.
4. Кенжебаев Б., Еспенбетов А., С. Торайғыров. Библиогр. көрсеткіш, Алматы, 1975
5. Шығармалар (Сочинения), т. 1—2, Алматы, 1967.
6. Избранное (рус.перевод), Алма-Ата, 1958
7. Ш.К.Сатбаева, Х.А. Адибаев Казахская литература Алма-Ата. 1979 изд. «Мектеп» стр: 134-144
8. К.Джумалиев Очерки по истории Казахской дореволюционной литературы Алма-Ата. 1968 изд. «Мектеп» стр: 212-219

ТОРАЙҒЫРОВ СҰЛТАНМАХМҰТ – АҚЫН, АҒАРТУШЫ

О. МЕДЕУБАЕВА

мұғалім, Қ.И. Сәтбаев атындағы №216 орта мектебі,
Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Әйтеке би көпірі

Торайғыров Сұлтанмахмұт (1893-1920) – ақын, ағартушы. Солтүстік Қазақстан облысының Уәлиханов ауданында туған. Торайғыровтың 3 жасында шешесі қайтыс болып, 6 жасына дейін әжесінің тәрбиесінде болды. Кейін әжесі екі ұлымен Баянауылға көшіп, Торайғыр көптің таяу жерге қоныстанды. Торайғыров алғаш әжесінен ескіше хат танып, 13 жасынан Мұқан, Әбдірахман, Тортай деген молдалардан дәріс алды. Өлеңге үйір, шығыстық сюжеттер негізінде жырлар туындатқан Мұқан молда тәлімінің Торайғыровтың ақын ретінде қалыптасуына игі әсері болғанымен, 1908 жылы баянауылдық Әбдірахман молданың қаталдығы, өлең шығарғаны үшін жас қаламгерді жаза лауы оның дін мен молдалар жайлы теріс көзқарасының қалыптасуына негіз болды. 1911 жылы жанаша оқыған Нұралы ұстазының көмегімен қазақ, татар тілдеріндегі әдеби кітаптармен, газет-журналдармен танысады. 1912 жылы Троицкідегі Ахун Рахманқұли медресесіне түседі, бірақ мұнда бір жылдай оқыған ол өкпе ауруының зардабынан оқудан шығып қалады. Торайғыров енді медреседе оқуды

көйп, орысша оқу іздейді, қала маңындағы елде жаз бойы бала оқытады. Осы кезден ақындыққа ден қойып, 1912-1913 жылдар аралығында «Оқып жүрген жастарға», «Тәліптерге» («Шәкірттерге»), «Ендігі беталыс», «Оқудағы мақсат не?», «Анау-мынау», «Мағынасыз мешіт», «Жарлау», «Досыма хат», «Шығамын тірі болсам адам болып», «Түсімде», «Жазғы қайғы», «Қымыз», «Кешегі тө пен бүгінгі іс», т.б. өлеңдерін, «Зарландым» атты ұзақ очеркін жазды. Осы тұста «Қамар сұлу» романын жазуды бастады. 1913 жылдың күзінде Троицкіге қайтқан Торайғыров «Айқап» журналына жауапты хатшы болып жұмысқа орналасып, «Өлең һәм айтушылар», «Ауырмай есімнен жанылғаным», «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан», «Қазақ ішінде оқу, оқыту жолы қалай?», т.б. әңгіме, мақалаларын осы журналда жариялайды. Журналда аз ғана уақыт қызмет еткен ақын 1914 жылы жазда туған елі Баянауылға оралады. Ел ішінде мәдени-ағарту жұмысын жүргізетін «Шоң серіктігі» деген ұйым ашпақ болғанымен, ісі жүзеге аспады. Осы жылы орысша оқу іздеп Семейге барған Торайғыров диттеген оқуына түсе алмай, біраз дағдарысқа ұшырайды. Осындай көңіл-күй әсерімен «Ләпет бұлты шатырлап», «Алтыаяқ» сияқты өлеңдер жазады. «Ендігі беталыс», «Тұрмысқа», «Бір адамға», «Туған еліме», «Сымбатты сұлуға», «Қыз сүю», «Гүләйім», «Өмірімнің уәдесі», «Жан қалқам», «Гүл», т.б. өлеңдерін, 1915 жылы «Кім жазықты?» атты өлеңмен жазылған романын дүниеге әкелді. Қазақстанда жалданып бала оқытқан ол 1916 жылдың күзіне дейін әуелі Қатонқарағайда, кейін Зайсанда болады, орыс тілін үйренеді. 1916-1917 жылдардың қысында Томскіде орысша оқиды. «Шәкірт ойы» өлеңінде «Қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болуды», «Мұздаған елдің жүрегі жылытуды» армандайды. Осы тұста әлем әдебиетінің классикалық үлгілерімен, саяси кітаптармен танысады. 1917 жылғы ақпан айындағы төңкерістен кейін Семейде жана құрылған Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің жұмыстарына қатынасып, «Алаш ұранын» жариялайды. Бірақ ауруы асықшып кеткендіктен оқуды да, жұмысты да тастап, 1918 жылы сәуірде еліне біржола оралады. Онда Колчак үстемдігінен кейін қайта жанданған совдеп жұмысына араласып, ел шаруаларының дау-шарларын өділ шешуге қатынасады. Осы тұста саяси-философиялық әдебиетті (Г.Ц. Плеханов, Н.Г. Чернышевский, т.б.) көп оқып, «Шал мен қызға», «А, дүние», «Жас жүрек», «Сарыарқанын жанбыры», «Адасқан өмір», «Кедей», «Айтты», т.б. өлеңдерін жазады. 1907-1911 жылдары оның шәкірттік кезеңдегі өлеңдері көркемдік тұрғыдан кемшін түсіп жатқанымен, жас ақынның қоғамдық құбылыстар мөнін түсінуге деген ұмтылысы мен өлең тілімен сурет салуға бағытталған талабын танытады. Ол қоғамдағы әділетсіздік пен әйелдердің ауыр тағдыры, діни оқудың схоластикалық сипаты жайлы жазды. Байлық пен кедейліктің текетіресін бай мен кедей ұлының өмірі арқылы көрсетуге тырысқанымен, бұл тапшынысы биік ақындық талант пен саяси көзқарасты таныта алмады. Ақынның 1912 жылдан бастау алатын шығармашылығының жана кезеңінде Абай, Ыбырай негізін қалаған ағартушылыққа бет бұрды, жастарды оқу-білімге шақырды. «Туған айдай болып туып, күнді алуға бел буады», тұрмысты жеңуде жігерленіп, ақиқатты табу жолында талмай ізденуді мұрат тұтады. Алғашқы үгіт мөндес өлеңдерінен кейін ақын лириканың өрісін кеңейтіп, лирикалық кейіпкердің жан сырын, іс-әрекетін суреттеуге ұмтылады. Оның жырларынан тағдырға мойынсұнбай, қасарыса алға ұмтылатын, ауыртпалыққа қарсы тұрар өжет мінез көрінеді. Осы кезден бастап ақын шығармаларында ескіні сынау бой көтерді. Ол қазақ арасында көп кезітетін келеңсіз мінездер мен кертартпа әдет-ғұрып салтына қарсы күреседі. Табиғат, махаббат тақырыбына жазған өлеңдерінде ақын адам сезімін қоғамдық көзқараспен, әлеумет өмірімен байланыста қарайды. Ескіге қарсы көзқарас оны қоғамдағы әділетсіздікпен қақтығысқа алып келеді. Ол өмір шындығын көркем бейнелей келе, қазақ өлеңінің мазмұнын кеңейтті, сырға толы лирикалық жырлар туындатты. Көптеген әңгіме, очерктер, әдеби-сын мақалалар жазды, екі роман («Қамар сұлу», «Кім жазықты?»), төрт поэмасын («Таныстыру»), «Адасқан өмір», «Кедей», «Айтты») жариялады. Торайғыров «Қамар сұлу» әйел теңсіздігі мәселесін көтере отырып, дәуір шындығын әлеуметтік тұрғыда талдаса, «Кім жазықты?» романында ауыл өмірінің шындығын жаң-жақты суреттей келе, қазақ халқының шаруашылық тұрғыдан дамымағанын, талапсыздық пен шаруаға қырсыздықты, жалқаулықты, алауыздықты сынайды. Торайғыров поэма жанрын жана арнада дамытты. Ол сюжетсіз поэмаларында өмірдегі сан түрлі мәселелерді кеңінен қамтып, өршіл ой-түйіндерін бүктеспей, өткір де ашық насихаттауға тырысты. Алғашқы поэмасы «Таныстыруда» Алашорда қозғалысы өкілдерін елге таныту мақсатын көздеді. Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсыннов, М.Дулатовтарды таныстырып, олардың «бірі - күн, бірі - шолпан, бірі ? ай» екендігін жазады, алаштықтардың қазақ халқының тәуелсіздігі жолындағы еңбектерін саралайды. Алаш өкілдерімен қоса, қазақтың көрнекті тұлғалары Абай мен Шөкерімді ерекше атап көрсетеді. «Адасқан өмір», «Кедей» поэмаларының негізгі сарыны қоғамдағы әділетсіздік себептерін ашу, теңдікті іздеу болып табылады. Ақын бұл жайларды қазақ ауылы шеңберінен шығып, капиталистік қоғамға тән мәселелер ретінде қозғайды. «Адасқан өмір» - Торайғыров шығармашылығының зор табысы. Мұнда ақын аз ғұмырында көзімен көріп, ойымен

түйген, білім-білігімен таныған тұрмыс өткелдерін өзіне ғана тән асқақ үнмен ашына, актра жыр-лайды. Поэманың лирикалық кейіпкері түрлі кәсіппен шұғылдана да, ешбірінен қанағат, теңдік таппай, әділетті қоғамды аңсайды. Шығармада ақын түсінігіндегі болашақ жана қоғамның бейнесі жасалады. Шығарманың негізгі идеясы адам өмірді өз тілегіне бағындыра алады және соған ұмтылуға тиіс деген оптимистік қорытындыға саяды. «Кедей» поэмасының бас кейіпкері де өз ортасынан әділдік таппайды, қоғам мен адам арасындағы қайшылықты бітіспес күреске ұластырады. «Айтты» поэмасы толық аяқталмаған, онда Торайғыров қала ақыны мен дала ақынын айтыстырып, екі ортаның қайшылықты жақтары мен адамға пайдалы тұстарын қатар алып суреттейді. Торайғыров шығармалары ? 20 ғасырдың басындағы қазақ қоғамы шындығын, ондағы жанашыл ой-пікірдің дамуын танытатын үлкен белес. Оның ізденістері «шындықтың ауылын іздеумен» байланысты, оның реализмі бұлтақсыз, жалтақсыз айтылған шындыққа, әлеуметтік тіршіліктің шынайы суреттеріне негізделген, оның тенденциясы да сыншыл. Дереккөзі: Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 8 том

Сұлтанмахмұт Торайғыров — екі дәуір тоғысында, аса күрделі кезеңде тіршілік кешті. Ол Россия тарихының, Россияға біріккен қазақ халқы тарихының аса бір өрлеу кезеңінде — тарихи дамулар, күрес-көтерілістер, қиян-кесек соғыстар, дүрбеленді революциялар дәуірінде өмір сүрді. Россияда капитализмнің өркендеп, әуелі прогрес-шіл әсер етуі, кейін империализмге ұласып, реакцияшыл бағыт алуы; 1905—1907 жылдардағы буржуазиялық-демократиялық революция, 1914—1918 жылдардағы бірінші дүниежүзілік империалистік соғыс; қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі, 1917 жылғы февральда болған буржуазиялық-демократиялық революция, сол жылғы Ұлы Октябрь социалистік революциясы, Совет өкіметінің орнауы; 1918—1920 жылдар арасындағы азамат соғысы... осының бәрі ақын өмір сүрген заманда болып жатты. Сондықтан да ақынның өмір-тіршілігіне, күнделікті қызметіне, дүниетаным-көзқарасына, шығармаларының тақырыптық мазмұны мен жанр, түрме зор әсер етті, із-танбасын салды. Ойткені, ақын — заман перзенті. Сұлтанмахмұттай ірі ойлы, асау жүрек, асқан шабытты, лапылдап жанып тұрған ақын көз алдында болып жатқан ірі өзгерістің қайсысына да бейтарап қарай алмайтын еді. Заманына лайық, ірі табиғатына сай Сұлтанмахмұт Торайғыров өзінің саналы саяси өмірін, творчестволық қызметін :

Шындықтың ауылын іздеп түстім жолға,
Разымын не көрсем де осы жолда.
Шаршармын, адасармын, шалдығармын,
Бірақ бір табамын деп, көңілім сонда, - деп бастады.

Өмір бойы осы сертін орындау жолында қызмет істеді. Жарғақ құлағы жастыққа тимей, өзіне, халқына өнер-білім, еркіндік, бақыт іздеді.

Сұлтанмахмұт 1893 жылы, 29 қазан күні қазіргі Көкшетау облысының Қызылту ауданында туып, төрт-бес жасынан Павлодар облысының Баянауыл ауданында өседі. Ақынның арғы атасы — Торайғыр би, ел аузында аты аңызға айналған көптеген шешендік, билік сөздері халық жалында сақталған адам, Ақынның өз әкесі, Әубәкір аты ұмытылып, Шоқылт, Шоқа атанған момын кедей шаруа екен. Болашақ от ауыз, орақ тілді ақын алты жасында әкесінен оқып, хат таныды. Қара таныған баланы осыдан кейін кейде Шоқылт өзі оқытып, кейде ауыл арасындағы молдаға беріп оқытып, баласын оқудан үзбейді. Болса да молға жарымдық, енді тек Сұлтанмахмұт білімге жарлы боимасыншы деген тілек үстінде жүреді көзі ашық, көкірегі өю өке. Сұлтанмахмұт 1902—1903 жылдары Әлі деген молдала, 1904—1905 жылдары Тортай деген молдала, 1906—1907 жылдары Мұқан деген молдала оқиды. Молдалардың ішінде Мұқан біраз оқыған әдебиеттен хабардар, өзі де жалынан елге шығаратын көңілінің желі бар жан екен. Ол араб, парсы ертегілерін қазақша өлең етіп жазды, біреуді мақтап, біреуді мазақтап өлең шығарады. Оқушыларын қазақ халқының ауыз әдебиетімен, шығыс әдебиетінің ертедегі үлгілі әдебиеттерімен таныстырады. Ол кезде шығыс халықтарының лирикалық жолмен жырланып, түрлі вариацияға ұшырап, қазақ даласына жеткен шығармалары мол болғаны мәлім. Ол шәкірт-теріні осы шығармалармен таныстырады екен, Шәкірттерін өлең жазуға қызықтырады, машықтандырады. Дәріс беретін молдаға еліктүші шәкірттің бірі — Сұлтанмахмұт. Ол Мұқан молдаға еліктеп он үш жасында өлең жазса бастайды. Тұңғыш жазған өлеңі — «Секілді өмір қысқа жарты тұтам» деп аталады. Тырнақалы өлеңінде Сұлтанмахмұт өзін оқытушы молдалары, оқуы туралы, ақындыққа ташынып жүргені жайында сары айтады. Сол кезде Баянауыл қаласында медресе ашылып, Сұлтанмахмұт 1908—1910 жылдары сонда оқиды. Молданың үйінде жатып оқыған Сұлтанмахмұт малай септігі жүреді. Сабақтан босағанда су әкеліп, отын жарып, шөй қайнатады. Молданың малый күтеді. Жығылған үстіне жулдық дегендей, өлең атуалығы жаны қас, молда өлең жазса теріс бағамды беремін деп бала Сұлтанмахмұтты қорқытып ұстайды. Тәлімне қарай талайына бала бұл жылдары басылыны жүреді. Тұла бойы толған ғұмар, мойнында дұғалық, аузында зікір, оқығаны намаз болады. Қари болам деп «Құранды» он үш парасына дейін жаттап алады.

Абайдан кейінгі ірі тұлға. XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиетінің тақырып ауқымының кейіпін, идеялық тұрғысының биіктеп, көркемдік жоғарлауына ерекше үлес қосқан ақын, ағартушы-

демократ Сұлтанмахмұт Торайғыров 1893 жылы 28 қазанда Баянауыл ауданы Павлодар облысында туған. Әкесі Шоқпыт (Әбубәкір) кедей шаруа болған. Торайғыров әкесінен алғаш азкем сауатын ашып, 13 жасында молладан оқиды. Сол кезде өлең жаза бастайды. 1911 жылы Троицкіден жанаша білім алып келген Нұрғалимен кездесу Торайғыровтың өміріне айтарлықтай өзгеріс әкелді.

Ол халқын оқуға, білімге үндеген ағартушы. Адамдық табиғаты жағынан алғанда күрескер, дүниеге көзқарасы жағынан алғанда, гуманист, демократ, философия, әдебиет тұрғысынан алғанда сыншыл, реалист жазушы. Торайғыров қазақ поэзиясындағы дәстүрлі философиялық бағытты дамытқан жанашыл адам.

1912 жылы ақындыққа ден қойған. 1912-1913 жылдары «Оқып жүрген жастарға», «Талаптарға», «Оқудағы мақсат нә», Анау-мынау», «Жарлау», «Досыма хат» т.б. өлеңдер жазады.

1913-14 жылдардың қысында «Айкапта» хатшылық қызмет істеп, жазғандарының бірқатарын журналға жариялады. Шығармаларының аздап болса да баспасөз бетін көруі, жұртшылыққа ақын ретінде біраз танылуы Торайғыровтың ақындыққа сенімін арттырып, болашақ өмірін сол жолға бағыттай түседі.

1914 жылы Баянауылда «Шоң серіктігі» атты ағартушылық ұйым ашып, өзі сияқты өнер іздеген жастардың оқуына қаражат жинамақ болады. Осы тұста «Ендігі беталыс», «Тұрмысқа», «Бір адамға», «Туған еліме», «Сымбатты сұлуға», «Қыз сүю», «Гүлөйім», «Ләнет бұлты шатырлап», «Өмірімнің уәдесі», «Жан қалқам», «Гүл» т.б. өлеңдерін жазады.

Даладан екі тышқан май тауыпты,
Шығынсыз екеуі де жай тауыпты.
Жанжалдасып бұл майды бөлісе алмай,
Маймылға бөліруге көңілі ауыпты.
Білдірді бұлар барып маймылға өзін,
Айтысты арадағы жанжал сөзін.
«Қош келдің, таразым бар, өлшейін, — деп,
Жоғалтуға ойлапты майдың көзін.
Өлшепті бір жағына майды салып,
Анжағы көтерілді босқа қалып.
Бос жағы мен май жағын теңгеруге
Маймыл тықты аузына майдан алып.
Ақырын жеп бітіріп майлы басың,
Безбеннің тегістепті екі басың.
Безбеннің бірдейлігін көзбен керіп,
Тышқан кетті ағызып көздің жасың.
Сорлының жанжалдасқан майы қайда:
Бермейді ешбір уақыт жанжал пайда.
Өз ара қосылмаса ынтымағың,
Жем болдық көрінгенге әрбір жайда.
Ендігәрі бірліктен айрылмасқа,
Тышқандар ант етіпті бір кен сайда

С. Торайғыров қоғамдық өмір мұқтаж боп отырған мәселелерді өткірлікпен жырлады. Ақын лирикалық кейіпкер арқылы халықтың жаңа қоғамдағы арман-тілегін, адамгершілік мұраттарын шебер бейнеледі. Поэма жанрын жаңа арнада дамытты. Оның поэмалары дәстүрлі дастандар мен қисса-хикаядан, өлең-жырлардан мүлдем өзгеше. «Адасқан өмір» поэмасы-ақын шығармашылығының үлкен табысы болды.

Жазушы проза жанрында да шығармашылықпен еңбек етті. «Қамар сұлу» романында қазақ әйелдерінің аянышты тағдырын суреттей отырып, қоғамдық өмір шындығын тереңдей ашады. «Кім жазықты?»-қазақ әдебиетінде өлеңмен жазылған тұңғыш роман.

С. Торайғыров әңгіме, очерк жанрында да қалам тербеді. Өзіне дейінгі әдебиеттің халықтық, озық қасиеттерін жаңа кезеңде одан әрі дамытып, тың көркемдік ойлармен, идеялармен байытты. Ұстаздық етуден жалықпаған ұлы ағартушы «Оқу» (1911 ж) деген жаңа өлеңнің бірінде:

Надандықтан екенін білмейміз бе,
Көрінгенге болғаның семіз жемдік,
Ел болуға алдымен білім тірек,
Бір сөзді, бір ауызды, намыс керек, - деп білім алуға шақырады.

С.Торайғыров аз жасаса да, артына қазақ сөз өнерін жаңа белеске көтерген, қоғам мөңді, әдеби кемел туындылар қалдырды. Ол қазақ әдеби сынының негізін салушылардың бірі. Озат идеялы,

озық сапалы шығармалар туғызған Сұлтанмахмұт мұрасы жана дәуірге дейінгі қазақ әдебиетінің ұзақ жолын лайықты қорытындылайтын үздік үлгі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. - Алматы, 1993.
2. Т. 1: Өлеңдер. Поэмалар. - 280 б.
3. Т.2: Романдар. Әңгімелер. Очерктер, мақалалар, хаттар. - 205 б.
4. Торайғыров С. Шығармалар: 2 т. - Алматы: Жазушы, 1967. - 321 б.
5. Торайғыров С. Адасқан өмір. Кедей. Жарқынбай. Кім жазықты. Қамар сұлу / С.Торайғыров. Қалың мал / С.Көбеев / Торайғыров С. - Алматы: Рауан, 1992. - 238 б. + CD-ROM.
6. Торайғыров С. Алаш ұраны: таңдамалы шығармалары. - Алматы: Жазушы, 2002. - 157 б.
7. Торайғыров С. Асыл сөз: өлеңдер. - Алматы: ҚАЗАқпарат, 2005. - 117 б.
8. Торайғыров С. Әңгіме, очерк, мақалалар // Қазақ прозасы: хрестоматия. 3 томдық. - Алматы: Ғылым, 2001. - 3 т. - 275-306 б.
9. Торайғыров С. Дүние деңгелегі айналады: таңдамалы. - Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2009. - 368 б.
10. Торайғыров С. Қамар сұлу: роман // Қазақ прозасы: хрестоматия. 3 томдық. - Алматы: Ғылым, 2001. - 3 т. - 214-274 б.
11. Торайғыров С. Қамар сұлу / С. Торайғыров. Қалың мал / С. Көбеев. Адасқандар / С. Мұқанов: роман. - Алматы: Жазушы, 2009. - 416 б.
12. Торайғыров С. Қамар сұлу: романдар, поэмалар, өлеңдер. - Алматы: Атамұра, 2002. - 240 б.
13. Торайғыров С. Қымыз: өлеңдер // Бес ғасыр жырлайды. - Алматы, 1989. - 480-494 б.
14. Торайғыров С. Сарыарқаның жанбыры: өлеңдер мен дастандар. - Алматы: Раритет, 2007. - 208 б.

3 Секция. С. Торайғыров және қазақ тіл білімі мен әдебиетінің кейбір мәселелері
3 Секция. С. Торайғыров и проблемы казахского языкознания

С. ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫ

М.А. БАЙМУХАНОВА
магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазіргі тіл білімінде адамзат қауымының ғасырлар бойғы тіл арқылы дүние бейнесін тануға ұмтылған талабынан келіп, шындық болмысты танудың белсенді формасы болып табылатын тілді тұтынушы, дүниетаным өзегі – тілдік тұлғаны зерттеу мәселесі жан-жақты қаралуда. «Сөйлеуші адамның» табиғатын, болмысын тану әрекеті В. Гумбольдтің «халықтың рухы», «сана инстинкті» туралы, И.А. Бодуэн де Куртэвенің «тілдік түсінік», «халықтың тілді сезінуі» туралы пікірлерінен бастау алып, Л.В. Щербаның «лингвистикалық инстинкт», А.А. Леонтьев пен А.М. Шахнаровичтің «тілдік кабілеттілік», Г.И. Богин мен Ю. Н. Карауловтың «тілдік тұлға» туралы зерттеулері арқылы жалғасса, қазақ тіл білімінде арнайы ақын-жазушының тілін талдаған Р. Сыздықтың «Абай шығармаларының тілі» (Алматы, 1968 ж.), Е. Жанпейісовтің «М. Өзевтің «Абай жолы эпопеясының тілі» (Алматы, 1976 ж.) сияқты еңбектерінде негіз салынған ғылыми үрдістің жалғасы қазіргі таңда Б. Нұрдәулетова, Г. Мұратова, Ш. Елемесова, Ш. Ниятова, Ф. Қожахметова, Г. Имашева және т.б. зерттеулері арқылы өзіндік сала ретіне дамып келеді. Қазіргі таңда да көркем әдебиет тілін таным тұрғысынан қарастыру, қаламгерлердің сөз қолдану ерекшелігі мен автор бейнесі ретінде ғаламның тілдік бейнесін жасаушы жазушының тілдік тұлғасын талдау өзекті мәселе болып қалып отыр. Осы бағытта қазақ тіл білімінде соңғы уақытта жүргізілген зерттеулердің ішінде Ш. Ниятованың Махамбеттің тілдік тұлғасын, Ш. Елемесованың байырғы ұлттық танымның көркем прозадағы тілдік бейнеленуін, Ж. Сатқанованың көркем шығармадағы кейіпкер тілінің когнитивтік мәнін, тілдік тұлға мәселесін зерттеген еңбектері, Ф. Қожахметованың Т. Ізтілеуовтің тілдік тұлғасын, А. Жуминованың О. Сүлейменовтың тілдік тұлғасын жан-жақты қарастырған еңбектері бар.

Осы тектес жұмыстардың антропоэлектік бағытына сәйкес ұлттық мәдени құндылық ретіндегі ұлттық тілдік мұраны, ұлттық диді, ұлттық психологияны терең меңгерген, XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі С. Торайғыровтың тілдік тұлғасын зерттеудің ұлттық болмыс пен халықтың дүниетанымын тануда маңызы зор.

XX ғасырдың басындағы қазақ өмірін өз шығармашылығы арқылы таныта алған ақын С. Торайғыровтың сөз сиқырын, көркемдік әлемін тану үшін оның шығармашылық тілін қазіргі лингвистикада белсенді дамып келе жатқан лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика, психолінгвистика бағыттарымен байланыста кешенді сипатта қарастыру – көкейкесті мәселе болып табылады. Сонымен бірге қазақ тілінің дамуы мен баюының тарихындағы ірі тұлғалардың құнды мұралары қазақ мәдениеті, тілі мен әдебиетінің тұтастығын сипаттайды, сол себептен де осы сабақтастықтағы С. Торайғыровтың орны мен рөлін тану да маңызды болып табылады. Бұл маңыздылық әсіресе зерттеу нысаны ретінде шығармашылық мұрасы өзіндік қайталанбас өрнегімен оқшауланып тұратын, тіл мен мәдениеттің дамуына елжілі үлес қосқан ақын Сұлтанмахмұт сияқты тілдік тұлға алынған кезде арта түседі.

С. Торайғыров шығармаларының идеялық-мазмұндық мәні мен тақырыптық, жанрлық-бейнелік ерекшеліктері және тілінің лингвистикалық сипаты негізінен әдебиеттанушы ғалымдар тарапынан көп зерттелген. Ол еңбектерде ақынның шығармаларының философиялық, эстетикалық, психологиялық қырларына назар аударылған тұстар бар. Дегенмен ақын шығармалары негізінде оның әлеуметтік және жеке мақсат-мүдделерінің сипатын, тілдік қабілеті мен оны шығармаларында қалыптастыру дағдыларының жиынтығы арқылы бейнеленген даралық қасиетін тұтастай ашу, соған сай шығармашылық ұстанымын айқындау нәтижесінде тілдік тұлғасын зерттеу де қазіргі таңда өзекті болып табылады. Бұл тұрғыда Сұлтанмахмұтты тілдік тұлға ретінде танытатын шығармалары оның поэмалары, өлеңдері және публицистикасы болып табылады. Сондай-ақ ақынның хаттары мен екі романы да ақынның тілдік құралдарды қолдануы мен әлемді танудағы өзіне тән ерекшеліктерін қарастыруға негіз болады.

Тілші ғалым Г. Смағұлова: «Тіл бір адамның мәнісі емес десек те, сол тілде сөйлейтін жеке адам өз ұлтының бүкіл бітім болмысын, өмірлік тәжірибесін, дәстүрлерін меңгеру, сіңіру арқылы ол да өз тарапынан ұжымдық мәдениетке өз үлесін қосады. Осындай ерекшеліктер арқылы тұлға ретінде ұлт өкілі болып сақталады», дейді [1,13].

Шынында да, ел өмірінің күрделі, ауыспалы кезеңінде өмір сүріп, шығармашылықпен айналысқан Сұлтанмахмұттың қазақ ұлтының мәдениетіне Шоқан, Абай, Ыбырайлар салған бағыты өзіне тән ерекшеліктерімен өз үлесін қосып, тұлға ретінде әдебиет пен тіл тарихында қалғаны ақиқат.

Қазақ даласына XX ғасырдың басында келген жаңалықтар Сұлтанмахмұттың бойында ұлттық рухтың оянуына әсер етті. Жалпы, бұл кезең көптеген дара тұлғалардың қазақ өнерінің тарихында қалуына әсер етті. Бұл туралы Міржақып өз өлеңінде оларды атағанда былай дейді:

....Семейден шықты Ыбырай Құнанбаев,
Сөзінде хата бар ма сынап көрсен?
Ақын аз Байтұрсынов Ахметтей,
Сөзі алтын, мағынасы меруерттей,.....
Оралдан Әубәкір молда шықты,
Омбыдан Қыпшақбайдай жорға шықты.
Торғайда Ақмолла мен Нұржан жатыр,
Шөже, Орынбай, Мәшһүр Жүсіп о да шықты [2,76].

Осы қатардан танылатын ақын С. Торайғыров шығармаларының басты ерекшелігі оларда XX ғасырдың басында пайда болған ағартушылық ниеттен туған жана мәдени концептілер жүйесінің мол көрінуінде. Бұның себебі XX ғасырдың басында ел өміріндегі саяси өзгерістердің жастар санасының түрленуіне, ұлттық ойдың, болмыс-бітімнің өзгеруіне әсер етуіне деуге болады. Ел өміріне күнделікті еніп жатқан өзгерістердің жастар санасына әсер етуі нәтижесінде олар өз ұлтының заман талабына сай келетін білімнен кемшін қалып бара жатқанын түсінді. Ақын өз өмірінде білім жолына түсу мақсатымен денсаулығы мен тұрмыс кемшіндігіне қарамастан елден жырақ кетіп, оқу оқығаны белгілі. Оқу іздегендегі себебін С. Торайғыров өз өлеңінде мынандай жолдармен көрсетеді:

Оқыт бізді әкетей,
Қам көңілім болсын жай.
Надандықтан құтқарып,
Қуанта көр, құдай-ай.... [3,62].

Жалпы, Сұлтанмахмұт туралы әр кезеңдерде жазылған пікірлерді жинақтап, талдай отырып, ақынның тілдік тұлғасын бейнелейтін сөздерді топтастырар болсақ, ұлтжанды, романтик, қайсар, батыл ойлы, білімге құштар, өткір тілді ақынды танимыз.

Ал ақын өлеңдерін концепт тұрғысынан қарастырсақ, Сұлтанмахмұт поэтикасында айрықша орын алатын, аса жиі кездесетін сөзжасам бірліктері оның тілдік тұлғасының лингвокогнитивтік деңгейін көрсететін концептілер болып табылады. Мысалы ақын өлеңдерінде жиі кездесетін «білім», «өнер», жастар» концептілерін қарастырсақ, олар өмірден жас кеткен, жоқшылық пен аурудың зардабын бірдей тартақ ақын арманын өз бойына жинақтаған. Бұны ақынның мына өлең жолдарынан-ақ көре аламыз:

Үмітпенен жоқ қуған,
Талабы алда баламыз.
Басқалар жоғын тапқанда,
Біздер қайтып қаламыз.
Тәуекелге бел бусак,
Көрдегіні аламыз... [2,47].

Ақынның өз өміріндегі алдына қойған мақсаты да осы. Ақын білімді игеріп, қазақтан тұрмысы асқан елге жетуді қазақтың бар баласының мақсаты етуді көздейді.

Ақын 1912-1913 жылдары алғаш Троицк қаласына келіп, онда әуелі медреседе оқып, кейін «Айқап» журналында жұмыс істеген кезінен бастап, оның шығармашылығында ағартушылық көзқарастары танылады. Ол Абай мен Ыбырайдың осы саладағы ойларын дамыта отырып, өнер мен білім жолына үгіттейді. Ақынның «Талиптарға», «Оқып жүрген жастарға», «Оқудағы мақсат не?», «Анау-мынау» сияқты өлеңдері негізінен осы тақырыпқа арналған. XX ғасырдың басындағы қазақ ақын-жазушыларының бөрінің дерлік шығармаларында кездесетін «білім», «өнер», жастар» сияқты ұғымдар өткелі кезеңде өмір сүрген халықтың жарқын болашақты, елдің еркіндігін аңсауымен, болашаққа артқан үмітімен тығыз байланысты және осы ұғымдар туралы белгілі бір деңгейдегі әлеуметтік, мәдени ақпараттардың жиынтығы «Білім» концептісінің ассоциативтік өрісін құрайды. Сұлтанмахмұттың танымындағы бұл концептілік құрылым ақынның «Оқудағы мақсат не?» деген өлеңіндегі мына жолдардан танылады:

Яки мақсат: өнер, білім алуға,
Алға қарай баруға,
Намыстанып, қорланып,
Хұқықтан махрұм қалмауға [2,49].

Ақын өлеңінде жастардың алдына оқып білім алып, елге қызмет ету идеясын, осы салада бірігіп күш қосу қажеттігін баяндайды. Бұл өлең ақынның шығармашылығының бас кезеңінде жазылса, өмірден

қағажу көріп, ойындағысы бола қоймаған, білімін жетілдіріп, қазақтың ағартушы, қоғам қайраткерлерімен қызметтес болған қайсар ақынның кейін мақсаты айқындалып, нақтылана түседі. Ақын өзінің ақындық азаматтық жана ұстанымы ретінде орыс тілі мен нақты ғылымдарды игеруді ұсынады:

Оллаһи, ант етемін алла атымен,
Орыс тілін білемін һәм хатымен,
История, география пәнді білмей,
Оллаһи тірі болып жүрмеспін мен... [2,100]

Бұл жолдар ақын үшін білім, оқу ұғымдарының тұманды, болашақта халықты да, өзін де жақсылыққа жеткізетін алыстағы қол жеткізбес дүние ғана емес, аты бар, қол жетерлік дүние екенін де түсінгенін танытады. Кейін ақынның «білім» концептісімен байланысты мақсаты асқақтап ашылады:

Қаранғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып күн болам!
Қаранғылықтың көгіне,
Күн болмағанда кім болам... [2,121].

XX ғасырдың басында қазақ өнері мен ұлттық мәдениетінің және рухани құндылықтарының негізгісі болған «білім», «өнер», «жастар» концептілері ақынның арманы мен мақсатының көрсеткіштері. Сұлтанмахмұт Торайғыровтың барлық шығармаларындағы қоршаған орта, әлемге деген баға білімге деген құштарлық, білімге ұмтылу және ұлтжандылық тұрғысынан беріледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Смағұлова Г. Мәтін лингвистикасы. - Алматы: Қазақ университеті, 2002. - 111 б.
2. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы : Жалын, 1991. – 380 б.
3. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы : Ғылым, 1993. 280 б.

СУЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ ТӘРБИЕЛІК ОЙ-ӘЛЕУЕТІ

Б.Х. ГАЛИЕВА

п.ғ.к., доцент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
Ж.Қ. ИБРАЕВА

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Сұлтанмахмұт Торайғыров – қазақ халқының сүйікті перзенті, асқан дарынды ақыны, ағартушы, педагог.

С. Торайғыров тек ақын ғана емес, сонымен бірге педагогика саласында елеулі еңбек еткен, өз кезінде бірер жыл мұғалім болған, халық ағарту мәселесін шығармаларында кең көтерген, оқу-тәрбие жайында тіпті арнайы макалалар да жазған адам. «Қаранғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болуды» арман еткен Сұлтанмахмұт Торайғыров бүкіл ғұмырын халық ағарту ісі мен шығармашылыққа арнаған. Ол қазақ жастарының педагогика және психология тұрғысынан жан-жақты тәрбиелі болып өсулеріне, қоғамдық ой-пікірге, ұлттық сананың дамуына зор үлес қосты.

С.Торайғыровтың педагогика саласына қосқан үлесіне бүгінгі күн биігінен жаңа көзқараспен келуіміз керек, оның шығармаларын талдау арқылы қаранғы қазақ халқы өнер-білімге, мәдениетке шақырып, көзін ашу мақсатында сіңірген еңбегі, бала оқытып, ұстаздық ету жолындағы ақынның шеберлігінің поэтикалық қуатын көрсету қажет.

Ақын еңбектерінде өзі өмір сүрген дәуірдің өзекті мәселелерін, яғни, оқу-ағарту жайын сөз ете отырып, заман сырын, замандас келбетін көркем кескіндей білген. С.Торайғыров – нағыз ағартушы, педагогқа тән еңбектерінің азабын тартқан жазушы. Ол шындықтың жолымен жүрді. Адам өмірінде тәрбиенің атқаратын рөлін ашып көрсетуге тырысты. Халық санасы оянуының, оның ғылым, техника жетістіктерін меңгеріп, жан-жақты тәрбие алуының зор прогрессивтік мәні бар екенін дәлелдемек болды.

Мысалы, «Оқып жүрген жастарға», «Тәліптарға», «Оқуда мақсат не?», «Шығамын тірі болсам адам болып», «Шәкірт ойы», «Жақсылық көрсем өзімнен», «Туған еліме» т.с.с. өлеңдерінде оқудың ғылыми мәнін аша отырып, тәрбиелік нысанасын қатты бағалаған.

Таусылмас ғылым теңіз шалқып жатқан
Өмір бойы оқысаң бір таусылман.
Қиындығы қинайды жанға батқан,
Білімге қарсы тұрар қандай құш бар
Бас иер талай мырза кеуде қакқан...

Оқу малды танымас, зейін тындар,
Баста зейің, кеудеде тоқу болса...

- деп, ғылымның күшін шынайы жеткізеді. Ал «Оқып жүрген жастарға» атты өлеңінде жастарды өнер-білімге, бірлікке, басқаның адамға келтіретін қасіретінен сақ болуға шақырады. Мысалы, ақын осы өлеңінде былай дейді:

Жеткізбей кетер жүйрік жоқ,
Қусак бәрін шаламыз.
Іс істейік бір болып,
Ашылмасын саламыз.
Сұмдар салған жүректе,
Тепкісінде басқаның
Қор боп жүдеп барамыз.
Көріңе көзге азапта
Мәңгі қайтып қаламыз?
Ойынды енді азат қыл
Қалсын былай балалық.

Балалықты тастап, басқалармен теңдей болуға, қор болып жүрудің азабын тартпауға, дұшпан салған тепкіден, шеккен зардаптан білім арқылы айығуға шақырады. Оқудың мақсатын түсіндіре келе, жастық шақта қызығы мен қиыны мол мәңгі таусылмайтын, адам бақытын іздеуге шақырып, құлашыңды серме, өмірдегі орныңды дұрыс таңда – міне, гәп осында дейді. Байлық, өкімдік, атак, махаббат тағы сол сияқтыларды адам бақыты деп ойлайтын құбылысқа шолу-талдау жасай отырып, шын бақыт әділдікте, білімде, таза еңбекте деп өз ойын топшылайды. Сұлтанмахмұт жастарға білім бере жүріп, жастық шақта адамның ой-қасиеті, ақылы мен интеллектісі мол, дүниені танып-білуге қабілеті мен құмарлығы күшті, солай болғандықтан жас кезде білім алуға, оқуға, дұрыс тәрбиелі болуға ұмтылу қажет екенін ескертеді. Бұған ата-ана, туған-туыстар ақыл-кеңес беріп, жәрдем етуі керек дегенді аңғартады. Дегенмен, білім алу, жақсы тәрбиелі болу бәріннен бұрын адамның өзінің жеке бас қасиетіне байланысты. Ол үшін адамға ақыл-жігер, ерік, зейін, үміт, талап, ықылас, зеректік т.б. психологиялық көріністер аса қажет дегенді дәріптейді, осының бәріне көкірек ашып барар жол тек қана оқу деп біледі.

Бүгінгі жастарға оқу міндет,
Тек қана оқумен өнер білмек.
Өнер-білім, адалдық, ар-намысты,
Жоқтың надандық қой емсіз індет.
Бар қиынды тек қана ғылым жеңбек,
Оқыса басқа елдердей қатарға еңбек.
Білімге ел боп аңсап құмарланса,
Жетілмек аз-ақ жылда жоғары өрлеп.

С. Торайғыров оқу-тәрбие барлық адамға бірдей берілсе, тәрбиеде алалық болмаса деп аңсады. «Білімді игеру үстем тап балаларының қолынан ғана келеді, кедей балалары мәңгі-бақи ақылсыз болмақ» деген пікірдің ел арасына тараған ұшқынына қарсы:

Кедейлік ақылы жоқ мәңгі деген,
Растыққа бай сөзін дарытпады.
Малға мас, бай баласы кеше деген,
Асанның мақал сөзін анықтады,

- дегенді айтады.

Сұлтанмахмұт тәрбие мәселесінде жынысқа бөлушілікке, тәрбиеленуді тек ұлдарға тиісті үлес деп қарап, қыз тәрбиесіне мән бермеушілікке қарсы шықты. Қыздарға білім беру жөніндегі ел арасындағы қертартпа түсінік-нанымдарды:

«Қыз оқыса, хат жазса бұзылады»
Дейтін өдет шіп-шикі надандардың, – деп бағалайды.

Сөйтіп, тәлім-тәрбиенің барлық жастарға бірдей берілуін уағыздайды.

Сұлтанмахмұт адамның үйлесімді, жан-жақты тәрбие алуын қалады. Осыған орай ол өз шығармаларында жастарға тәрбие берудің елеулі мәселелерін көтере білді. Өз заманындағы педагогика ғылымының мешеулеу қалғанына қарамастан, тәрбиенің басты-басты салалары жөнінде келелі пікірлер айтып, халық ағарту мәселесін өз шығармаларының бір өзекті тақырыбы етіп алды.

Осыған орай Сұлтанмахмұт, ең алдымен, халықтың білім алуына, оқуға ұмтылуына, яғни ақыл-ой тәрбиесіне үлкен мән берді. «Адамның жаратылғанынан осы минутке шейінгі өмір

тәжірибесімен жасалған дария болса, тамшыдай таныстығы аз жұрттың бірі – біздің қазақ», – деп басқа елдердегі ғасырлар бойы дамып келген ғылым, білім жетістіктерінен үнемі құралақан қала бермей, соларды зерттеп-біліп, игеруге, бойына сіңіріп, қажетіне жаратуға, мәдениеті, өнері өркендеген қатарлы ел болуы үшін ұмтылуға шақырды.

Сұлтанмахмұт пікірінше, адам – табиғат туындысы. Адам сырт тығыз байланыса отырып, өзінің ақыл-ойын, рухани қасиетін дамытады. Ол үшін ғылымның адам өмірінен алатын орнын ерекшелейді:

Әлемдегі ғаламат
Игілікке арналса,
Өнері ортақ азамат
Еңбекке ғана арналса...

- дей келе, ол қазақтың ұлы ойшылдары Шоқан, Ыбырай, Абайдың өнегелі идеяларын ширықтыра түсіп, қоғамдық ой-пікірдің дамуына өз үлесін қосты. Педагогика, психология мәселелері жөнінде айтқан пікірлерін дәлелдей түсті.

Шындықтың аулын іздеп түстім жолға,
Разымын не көрсем де осы жолда.
Шаршармын, адасармын, шалдығамын,
Бірақ бір табармын деп көңілім сонда,

– деп бастады. Өмір бойы осы сертін орындау жолында қызмет істеді. Жарғақ құлағы жастыққа тимей, өзіне, өз халқына өнер, білім, еркіндік, бақыт іздейді

Сұлтанмахмұт адам жанын түсінуге психологиялық тұрғыдан талдау жасамайды, дегенмен, қазақ тарихында алғашқы болып жан мен тәнді (психика мен денені) айырып, ара қатынасын дұрыс түсіндірді.

Деге азыққа тоядан ер жетер...
Жан ер жетіп, дүниенің сырын табар...

- деп жан мен тәнді, ақыл мен сезімді біріктіре келе біліммен ұштастырып, адам өлгеннен кейін, яғни жан тәннен айрылған соң тіршілік жоқ деп материалистік тұрғыдан баяндайды.

Жақсылық көрсем өзімнен,
Жамандық көрсем өзімнен.
Тағдыр қылды дәулерді
Шығарамын сезімнен, –

деп, адам психологиясы өскен ортаға, өзіне, іс-әрекетіне байланысты екенін дәлелдейді. Сондай-ақ ақын ерекше мән берген мәселенің бірі – тіл, ана тілін ардақтау, сүю, қадір тұтуға тәрбиелеу. Жастарды психологиялық тұрғыдан адамгершілік пен имандылыққа тәрбиелеудің басты құралы – туған халқының ана тілі екендігіне үлкен мән-мағына береді. «Дүниеде андан жақын не берді? Өз тілін қадірлеп, ерекше құрмет тұту абзал. Ана тілі – нәрестенің, жеткіншектің, тіпті бозбала мен бойжеткеннің бір-бірімен табысудағы жүрек тілі... Сондықтан қандай жағдайда да адам бойында оның рухы сақталуы тиіс, бұл жөнінде мұғалімдер, ана-аналар қатты ойлануы қажет» - дейді.

Сұлтанмахмұт тәрбиенің күшіне сенді. «Дұрыс тәрбие арқылы адамгершілік жақсы қасиеттерді қалыптастыруға болады» - деп есептейді. Ақын адамның әділ, адал болуы тәрбиеге байланысты деп қарап, «сүйекке біткен мінез, сүйекпен кетеді» дейтін көзқарасқа қарсы тұрып, өмірді өзгертуші адам, адал мінезін қалыптастырушы ұлы күш, саналы тәрбие дейді.

Ақынның өмірі өте қысқа болғанымен, оның артына қалдырған мұрасы, халқына істеген игілік істері, қазақ педагогикасына сіңірген еңбегі өте орасан дерлік. Бала оқытуда өзіндік жинақтаған тәжірибесін педагогика саласына енгізген бірден-бір жаңалығы деп айтуға мүмкіндік береді. Ол білім берудің жөні осы екен деп дүмше молдаларша оқушыларды жинап алып, қалай болса солай білім беруді қолдамай, ең алдымен балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, жас ерекшеліктеріне қарай топтарға бөліп, дидактиканың жеңілден ауырға қарай қағидасының негізін ұсынып отырғандығын көруге болады.

Сұлтанмахмұт өлеңдерінің тәрбиелік, тағылымдық мәні ерекше. Ұлтының, жұртының трагедиялық халі қаламгерді қатты тебірендеті, тығырлыққа тіреліп қалмай лирикалық кейіпкерінің жігерін жанып, алау сезімге бөлейді. Оның шығармаларынан жастарды тәрбиелеудің сендіру әдісін, тікелей үйрету, үлгі көрсету, баланың жеке бас ерекшеліктерін ескеру, т.б. әдістерін жиі кездестіруге болады.

Тәрбие жөніндегі пікірлерін қорытындылай келіп, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың айтары:

«Тумыстағы мінезді ешкім жеңбес,
Адамды әділ қылу қолдан келмес.

Түзесе жаратылыс өзі түзер»,
Деген сөзге, сондықтан көңлім сенбес!

Ақынның бұл сөзінен тәрбиеде үлкен күш жатыр, жас жеткіншектерді шын мағынасында жетілген, жан-жақты дамыған адам етіп шығаруға болады деген оптимистік ой сезіледі.

Қараңғы қазақ көгіне
Өрмелеп шығып күн болам!
Қараңғылықтың кегіне
Күн болмағанда кім болам?!

Жарық дүниеге аз ғана жыл ғана қонақ болып, мәңгілік өмірін рухани мұраларымен жалғаған С.Торайғыров шығармашылығы өз кезеңінің шындық шежіресі ғана емес, бүгіннен болашаққа ұласқан қысқа ғұмырының ұзақ та мағыналы жолы, өнер сапарының өнегелі құбылысы деуге әбден болады.

Ойшыл да өршіл дүниеден ерте озған осынау ақынның талас тудырмас пікірлері мен идеялары дәл бүгін күн талабымен астарлас жатқаны дәлелсіз-ақ ғанибет пікір.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Торайғыров С. Адамның өмірі. Таңдамалы: поэма. Павлодар: ЭКО, 2011. – 192 б.
2. Көпжасарова М.Д. Психологиялық педагогика. Алматы, 2009. – 128 б.
3. Асау жүрек: алты томдық. 2 том (Зерттеулер, естеліктер). Павлодар: «Типография Сьти-на», 2010. – 332 б.

«КІМ ЖАЗЫҚТЫ?» РОМАН АУДАРМАСЫНЫҢ КЕЙБІР ТІЛ ӨЗГЕШЕЛІКТЕРІ

Е.В. ГАРКАВА

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

С. Торайғыров «Кім жазықты?» (1915) романына әуелде «Әжібай болыс» деген ат беріп, сонынан өзгерткен. «Кім жазықты?» - қазақ әдебиетінің тарихында өлеңмен жазылған тұңғыш роман. Романның басты тақырыбы – XX ғасыр басындағы қазақ аулындағы әлеуметтік, таптық қайшылықтар, қоғамдық ортаның ұсқынсыз келбеті. «Кім жазықтыда» қазақ аулындағы үш ұрпақ өкілдерінің құлдырауы межеге алынады. Жазушы Тасболат – Әжібай – Қабыш арқылы қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікті, қоршаған ортадағы асынып кеткен тәрбиесіздікті, дертке ұласқан салт-санадағы өресіздікті деп басып суреттеп, қатал сынға алған [1, 107 бет].

Баяндау тәсілінде, стилінде, сөз қолданысында өзіндік сипаттары мол өлеңмен жазылған С.Торайғыров «Кім жазықты?» атты шығармасы қазақ халқының тұрмысы, салт-дәстүрлері, оның діні, рухани өмірінің негізі болып табылатын дала елдің ділмен танысуға жол ашады. Сондықтан туындының қазақ халқына берері мол болса, өзге ұлт өкілдеріне Қазақ даласының байырғы тұрғындары туралы берілетін мәліметтердің құндылығы зор екені сөзсіз.

Мемлекетіміздің егемендікке қол жеткізгеннен кейін еліміздің қалың жұртшылық қазақ тіліне де, мәдениетіне, өз кезегінде әдебиетіне де зор назар сала бастады. Қуанарлық жайт: еліміздің байырғы халқы – қазақтармен бірге бір партада өзге ұлт балалары да мемлекеттік тілде білім ала бастады. Бірақ бұл үрдіс әлі күнге дейін бұқара арасында әдетке айналмағаны рас. Дегенмен, орыс тілді оқырманның қазақтың төл әдебиетіне деген қызығушылық күннен күнге ұлғая түсуде. Басқа әдеби шығармалары секілді орыс тілінде көрініс тапқан бұл роман қазақ тілін жетік меңгермеген оқырмандар қауымы үшін бірнеше рет баспадан шығарылды. Оның бұл романы орыс тіліне Р. Тамарина аударды. Аудармасы шеберлікпен орыдалатын болса да, оның түпнұсқасынан ерекшеліктерін кейбір белгілеріне тоқталып өткеніміз жөн:

- лексикалық бірліктерді таңдау;
- оқиғалардың суреттелу ерекшеліктері, баяндау стилі;
- өлең жазу ырғағы, т.б.

Аударма тілі түпнұсқасының тіліне дәл келмейді, өйткені орыс тілінде кейбір қазақ сөздерінің мән-мағынасына дәл келетін сөздер (баламасы) жоқ. Бұған екі мәдениетіндегі өзгешіліктері себеп. Аудармашы осыны түсініп, орыс тілді оқырманы үшін кейбір сөздерді түпнұсқасында қалдырып беруді дұрыс көрді. Мәселен, амангер, басқарма, бата, қарағым, ағузуң, қораң алақай, жайназа, апа, қалым, сыйбай, т.б. сөздер. Төл мәдениетінде жоқ

ұғымдарға сілтеме беру арқылы халық өмірімен дәлірек таныстыруға мақсат тұтты десек те болады. Мысалы: саба – кожаный мешок для квашения кумыса, торе – ханские отпрыски, знать, торсык – кожаный мешок, шильде – самое жаркое время года, т.б. Алайда кейбір сөздерге жасалған сілтемесі мән-мағыналарын толық ашпайды, мәселен: бата, агузун, қоран – поминальные молитвы. Шын мәнінде, осы әрбір сөздің өзіндік жеке мағынасы бар:

Бата (бату) – Діни. Мында: бата оқыр – өлген адамның үйіне барып, құран оқып, көңіл айту [2, 85 бет].

Агузы (агузун) – араб сөзі. Діни. «Сыйынамын» деген мағынадағы құран сөзі [3, 72 бет].

Құран (қоран) – Діни. Мында: құран оқыды – өлген адамдарға арнап немесе Аллаға ғибадат етіп Құран сурелері мен аяттарын оқу, дұға қылу [4, 386 бет].

Екі тілдегі ұғымдардың сәйкессіздігі оқырман қабылдауына теріс әсер етеді, кей жағдайда шатыстыруы да мүмкін.

Аудармасында роман желісінің анық көрсетілмеген жағдайлары бар. Соған аудармашы сөздерінің қолданылуы, олардың дәл таңдағаны да оқиғалардың түпкі мағынасын жеткізу – жеткізбейне бірден-бір себеп болып тұр. Мысалы:

Бір сөзім бар шалдуар
Болмаса да тыңшысы,
Бү күнде жоқ, соң туар
Роман мен сыншысы [5, 65 бет].
Слова заветные я в строчки превращу
И первой ласточкой в свет их отпущу –
Начну роман – ценители найдутся,
Я с ними посмеюсь и погрушу... [6, 133 бет].

Осы бір-ақ шұмақтың мағынасына бар көңілімізді аударсақ, үлкен өзгешеліктерге тап боламыз. Екі тілді тең дәрежеде меңгермеген адам осы сәйкессіздікті ұсақ-түйек деп танылу мүмкін. Ал шын мәнінде, бұл сәтте лексикалық бірліктерді дұрыс таңдамағаны роман мазмұнын бұрмаланып көрсетеді. Сол себептен аудармасын оқып отырған адамның пікірі автор көзделген пікірдей қалыптаспауы әбден мүмкін.

Аудармада өлең жазу ырғағы, жолдарындағы сөз әрі қаріп саны бірдей емес. Бірдей келуі де міндетті емес. Және де кейбір шұмақтың мазмұны бір-екі жолға дейін қысқартылғандығын аңғаруға болады. Жоғарыда айтылған қасиеттері еркін аударма стиліне тән.

Мысалы:

Үйінен күндіз-түні ат кетпеген,
Қонаққа, мырзалыққа жан жетпеген.
Қазақ тұрсын, «начальник», «төрелер де»
Қағысып «пожалуйте» етпеттеген.
Саудагер жүрген-тұрған, қожа молда
Жем үшін, тұрымтайдай қонып қолға;
Қазақша барып тұрған жуан тұқым
Үкімі жүріп тұрды оң мен солға [5, 68 бет].
Тут казахи и русские – важные люди,
Все торе, все начальники, говоря без затей.
Все друг-другу – «пожалуйте» - говорят.
Друг на дружку с вниманием достойным глядят,
И хотя бескорыстие изображают,
Поживиться хоть чем-нибудь каждый здесь рад [6, 134 бет].

Төмендегі үзінділерден авторы және аудармашының соған деген өзіндік (субъективтік) көзқарастарын аңғаруға болады:

«Кетті, - деп, -жесірімді алап қашап»,
Сөз қылды Тасболат бай съез ашып.
Жігітке көп мал кесіп айып салды,
Барлық жұрт тентек қылып шуылдасып.
Малына жігіт шылап сабыр етті,
Сүйтсе де тым көп еді: батып кетті.
«Қатыннан туған бала мәнікі», - деп,
Садықтың дауласумен өмірі өтті [5, 74 бет].
Но джигита поймали: «Вдову он украл!»
Тасболат на совет аксакалов созвал.

Повинился джигит: «Мой ребенок у бабы».

Съезд старейшин калымом его наказал

За любовь – кабалой поплатился джигит

И в долгу с той поры, как в трясине сидит.

Жизнь его беспросветна в вечной борьбе с Салдыком,

Лишь у бедной вдовы о нем сердце болит...[6, 143 бет].

Автор болса, оқиғаны қалай болып жатқанын, оқиға қатысушысы ретінде суреттеледі, ал аудармашысы оқиға желісіне еш қатысы жоқ, сырттан жүріп жатқан кісідей баға беріп отырады деген сезім пайда болуы мүмкін. Сол себептен олардың романына, кейіпкерлеріне де беретін бағасы әрқелкі. Ал содан оқырмандардың шығарма қабылдауындағы алалдығы пайда болу ықтимал. Сондықтан егер оқырман роман мазмұнын және ар жағында не тұрғанын дәл түсінемін дейтін болса, онда ол міндетті түрде оның түпнұсқасын оқу керек.

Аудармасы оқу пайда тимейтін іс деуден аулақпыз. Дегенмен, қазақ қоғамына тән өзгешелігін сонан тауып алу кей жағдайда қиынға соғады, әсіресе, оқырман қазақ мәдениетімен, елімен таныссыз болса, тарихы, тұрмыс-тіршілігінен хабарлар болмаса, онда роман аудармасын жоғары бағала алмай, оны қатардағы әдеби туындыларға жатқызуы әбден мүмкін.

Сол себептен түпнұсқасын оқу – ең дұрыс нәрсе екеніне әр оқырман көзі жету керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мүтәлиева Р., Қажыбаева Г. Торайғыровтану: Дәрістер жинағы. – Павлодар, 2006.
2. Бұралқыұлы М. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мектеп, 2008.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1 том. - Алматы, 2011.
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 10 том. - Алматы, 2011.
5. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-т. – Алматы: Ғылым, 1993.
6. Торайғыров С. Стихи и поэмы. Перевод с казахского – Алма-Ата: Жазушы, 1989.

ТАБИҒАТТЫ ЖЫРЛАУДАҒЫ ДӘСТҮР РӘЛІ

О.С. ДОСАНОВ

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Табиғат құбылыстарын нақты көрсете отырып, ақын адам сезімін даму үстінде бейнелеп, табиғат көрінісін өзгеріс, әрбу үстінде суреттеген. Теніздің кеудесін тасқа соғып, арманына жете алмай өксуі, адамның іс-әрекетімен байланысты, табиғат құбылысы лирикалық қаһарманның өкініші, көңіл-күйі, жан-дүниесіндегі арпалысты ашып көрсетуге қызмет көрсетуі астарлы оймен берілген. “Табиғат лирикасын жасауда жинақтау мен даралаудың әсем гармониясы, ұсақ-түйек атаулыдан қашу, нәғұрлым заңды, мөңді құбылыстарға назар аудару тәрізді көркем өнерге тән ортақ заңдылықтар басшылық етеді” [1,110] - дейді әдебиетші ғалым Қ.Мәшһүр-Жүсіп.

XIX ғасыр әдебиетінен мысал келтірер болсақ, табиғаттың көркемдік ерекшелігін жырға қосқан – Дулат Бабатайұлы. Туған жерінің сұлу да, сырлы бейнесін ол мынадай көркемдік тұрғыда жеткізген.

Ақжайлау мен Сандықтас,
Аққан бұлақ сай-салаң,
Шытырман тоғай айналаң,
Жоның жайлау кең далаң.

Табиғат тағдырын, табиғат сұлулығы мен түрлі қызықты құбылыстарын халыққа жеткізе білетін дарын иелері-ақын жазушылар

Ұлы Абайда табиғат құбылыстарын жансызға жан бітіріп-кейіптеу тәсілімен беру басты роль атқарса, осы үрдісті бұлжытпай жалғастыра, ақындар да табиғат көрінісін әркім өзінше суреттеуге тырысқан.

60-70 жылдардағы табиғаттың жырлануына назар аударсақ, ақындардың табиғатты жырға қоспай кетпегендіктерін көреміз. Әр ақын туған жер табиғат өзіндік ерекшелікпен шабыттана жырға қосқан. Табиғат құбылыстарының адам сезімін, әрекетін, қимылын, қылығын тауып ұқсатуы арқылы тілді құлпырта кейіптеуді қолдануы, ақындар шығармасының тілдік қолданысындағы тағы бір қырын танытқандай болды. Кейіптеу арқылы табиғат құбылыстарын жандандыра отырып, іс-әрекет, қозғалыс өндіру арқылы етістікті ұтымды қолданып оқырман сезіміне әсер етіп, тіл көркемдігін күшейте түскен.

Ә.Тәжібаев

Сырым менің, сырым менің сырласым,
Алғам сенен Сырдай терең жыр басын.
Ұшырғансың Алатауға мені өзін,
Деп: «Биіктен Әбділдашым шырқасын!»
Шырқадым ба, шырқай алмай жаттым ба,
Таппадым ба, өз үнімді таптым ба?
Қайтем оны қазір, достар, сөз етіп,
Айтар өзі әділ жұртым уақытында.

Ақын Ә. Тәжібаев өзі туған елі Сырды үлкен шабытпен, құштарлықпен толғайды [55,23]. Туған жер, өскен ортасын сүйген, ақын жүрегінің бар отты бұлқынысымен құлай берілген адам бүкіл дүниеге ғашықтық көзбен қарайды. Туған жерге деген перзенттік махаббаттың балауса қалпында барынша тұнық көріне алатынында. Бұлайша ақ махаббатпен тілдесу – ақынның тұтас творчествосына тән қасиет.

Қ. Мырзалиевтің «Орман, орман сынсып тұрған, ой қалың» деген өлеңінде орман қалыңдығы «жықпыл-жықпыл», «ит тұмсығы өтпейтін», «сәуле өтпейтін түкпірі бар» деген сөздер арқылы көрінеді. Сондай-ақ, ақын өлеңінде лирикалық қаһарманның толғанысын өрнектеуі қазақ лирикасына қосқан жемісі:

Айдың көзі кеткен бе өзі қанталап?
Үкі неге үілдейді?
Зәнталақ?
Қою тайға түнек түнде түнерген,
Орман емес,-
Тұрған ажал анталап...

Орман шытырманын суреттей келе, лирикалық қаһарман сезімі де қоса өрілген. Қ. Мырзалиев өзінің көптеген өлең-жырларын табиғат атты сұлулық әлеміне арнайды. Оның әрбір өлеңінен әрбір шумақ, әр тармағынан жерге, табиғатқа деген құштарлық сезімін байқауға болады. Ақынның “Құштарлық” атты өлеңі:

Әйтсеуір мен құмармын
Өзен-көлге
Әйтсеуір мен құштармын
Көк орманға.
Алып қашып көңілім нұрлы асуға,
Асығамын майсаны бір басуға
Әйтсеуір мен құштармын күбір-күбір
Табиғаттың өзімен сырласуға. [29,354].

Көріп отырғанымыздай, Қ.Мырзалиев көңілі табиғатқа құмар, онымен сырласуға құштар жан. Ақын сұлу табиғаттың аясында жүріп оқшашан жасыл әлеммен сырласады. Оның әрбір өлең тармағынан табиғат-анаға деген өлшеусіз махаббаты көрініс беріп тұрады.

Қадыр өлеңдерінде көптеген экологиялық мәселелерді қамтыған. Соның бірі- “Ақша қар” атты өлеңде былай дейді:

Аяз сорған алқап анау боп-бозақ
Ал шаһарда көк түтіннен жоқ мазан.
Тиіп кетсең бұтағына қайынның,
Мойынына сауылдайды ақ тозан. [29,350].

Бұл өлеңінде қаладағы экологиялық көріністер берілген. Көк түтін, шаң-тозаңның көптігі сонша қайынның бұтағына тиіп кетсең болды мойынына ақ тозан сауылдайды. Жалпы алғанда, Қадыр Мырзалиев өлеңдерінен табиғат экологиясы жайлы толғанысын көреміз. Осы тақырыптағы өлеңдері ізденген адамды бей-жай қалдырмайды, үлкен бір Табиғат атты тылсымға жетелейді.

Т. Медетбек:

Туған жерді аңсап жүрек тіліңер
Жата алмаспын ондай кезде түнімен
Сол бір сәтте жұлдыздары шаңғытқан
Құс жолына түсіп алып жүгірем
Шығамын да шырқау биік ұшып-ақ
Жүгіремін құс жолына түсіп ап,

Лирикалық қаһарман сезімі, жұлдыздарға шомылуы, жылынуы үмітінің де жұлдыз болып жарқырап тұруы, айдың жолында шам болып жарық беру – т.б. көрінеді. Туған жерді аңсап жүрек тіліңуі, түн болса да ауылына жету үшін асығуы т.б. берілген.

М. Шахановтың табиғат лирикасына жазылған мына бір өлеңінің астарына үнілелік:

Небір асау, асығыс, шулы өзендер ақ тарлан,
Ағып-ағып барған да, құмға сіңіп жоқ болған.
Жолсыздық пен жөнсіздікті жалықат көз көрден,
Құтқар анау өзендерді құмға сіңіп өлуден.

Жоғарыда берілген өлең жолдарынан ақынның өзенді асау өзен етіп суреттеуі арқылы өзендей арнасынан тасыған асқақ рухты ақын екенін танимыз. Бір жағынан алып қарасақ табиғат тал бесігін, аяласаң табиғатты аяла деген ой тастап тұрғаны да сөзсіз:

М. Шахановтың әр алуан тақырыпта жазылған шығармаларының көбі сюжетке құрылады. Ақын диалог арқылы өз бейнесімен лирикалық бейнесін ұштасырып өлеңге қандайда бір оқиғаны өзек ете отырып, өзінің ойын айтады. «Жайықпен жүздескенде» өлеңінің мысал келтірсек, ақын өзенмен сөйлесе отырып ішкі сезім иірімдерін ашып, халықтық проблемаларды көтереді.

Сәлем, ұлы Жайығым!
Толқынына кім салмады қайығын.
Кім шертпеді саған келіп шаттығын,
Кім жумады саған келіп айыбын.
Ғұмырында қозғалыстан танбадың,
Заманалар қанатында самғадың,
Ғасырлар мен ғасырларды жалғадың,
Айтшы маған, бар ма сенің арманың?
Қуат-күші сендегі ұлы дарынның
Орталаса қайтер еді, Нарын құм?
Жалыратып сен ашпасаң қабағың,
Халі қалай болар еді даланың?
Сен айнысаң мінезіңнен дағдылы,
Солай болмақ қарт Каспийдің тағдыры?
Жұрт көп еді атақ-даңқтан үмітті,
Оның көбін қатал тарих ұмытты.
Туған Отан мәңгі ұмытсын мені де,

Сендей өзен бола алмасам еліме!-деген бұл өлең жолдарынан ақын туған елін, жерін шексіз сүйетінін көреміз. Ақын өз үлесін титтей болса да, халқына бере алса ең үлкен құрметпен білген.

Ақын табиғат лирикасына жазылған мына бір өлеңінің астарына үнілелік:

Небір асау, асығыс, шулы өзендер ақ тарлан,
Ағып-ағып барған да, құмға сіңіп жоқ болған.
Жолсыздық пен жөнсіздікті жалықат көз көрден,
Құтқар анау өзендерді құмға сіңіп өлуден.

Жоғарыда берілген өлең жолдарынан ақынның өзенді асау өзен етіп суреттеуі арқылы өзендей арнасынан тасыған асқақ рухты ақын екенін танимыз. Бір жағынан алып қарасақ табиғат тал бесігін, аяласаң табиғатты аяла деген ой тастап тұрғаны да сөзсіз.

К.Ахметованың шығармашылық жолына назар салсақ, ақын қаламнан туған шығармалар әр жылдары «Гүлім менің» (1975), «Сен жанымда жүрсен» (1977), «Сен менің бақытымсың» (1977), «Жапырақ жаздың жүрегі» (1979), «Мейірім» (1981), «Бұлақтағы жұлдыздар» (1982), «Жасыл жағалау» (1984) т.б. жинақтарына топтастырылған. Ақын өлеңдерінің тақырыбы әр алуан. Әр жылдары жарық көрген жинақтарының мазмұнына үнілгенде ең әуелі туған еліне, жеріне деген сүйіспеншілікті, адамгершілік асқақ мұраттарды, перзенттік борыш пен парызды бөлекше нақыш, көркемдік айшықпен бейнелегенін көруге болады.

Талантты ақын Күләш Ахметова халқына деген сүйіспеншілікті, табиғат пен адам арасындағы қарым – қатынасты, махаббатты, достық пен адамгершілікті негізгі нысанға алып, қазақ поэзиясының көжкіегін кеңейтіп, ерекше еркін тыныспен, пішіндік, мазмұндық ізденістер нәтижесінде туған көптеген жыр жинақтарымен әдеби қауымның ықыласына бөленді. К. Ахметова өлеңдеріне тән ерекшеліктерді сөз еткенде, өмір мен уақыт өлшемін өзінше бағалап, өзгеше ой түйгенін айтқан жөн. Ақын өлеңдеріндегі ой тербелісі, сезімдер қақтығысы, жан-сезім тебіреністері лирикалық қаһарманның көңіл-күйі мен толғанысы арқылы суреттеледі.

Ақындық бөлекше бітім «Жасыл жағалау» жинағының кіріспесінен-ақ көзге ұрады:

Жазылған жырлар! Жанымың күйттай құстары,
Жайлап жүрсіндер қайсы тұстарың?
Сендерді көріп сүйсініп жүр ме достарым,
Таңырқап жүр ме, табалап жүр ме дұшпаным?
    Ұшырып едім ғой шартараптарға барсын деп,
    Сендерден біреу керетін тауып алсын деп.
    Ғимараттардың басына емес, өмірге,
    Ғашық жандардың кеудесіне уя салсын деп...

Күйттай құстарым! Көмейлерінде жыр-ән бар,
Жолдарың ауыр, арымай талмай шындандар.
Күйттай құстарым құласаңдар да өтінем,
Адамдардың тек жүргіне жетіп құландар![36, 3-б.]

Осы қолтаңбадан–ақ Күләш ақынның өзгеге ұқсамайтын даралығы көрінеді. Өлеңдерін «қүйттай құстарға» балап, солардың қарапайым халық жүрегін орнықты орын алуын мақсат тұтады. Жүрегі нәзік сыршыл ақын екендігі көрінеді.

«Бұлақтағы жұлдыздар» өлеңі адам мен табиғат қатынасын, аспан асты, жер үсті көріністерін, күн мен түн байланысын, жұлдыздар сырын көңіл толқыны, жан-сезім тербелістері негізінде нанымды жеткізеді:

Жағасында шалған да, гүл де ырғалып,
Жатқан бұлақ ақпайды тым бір қалып.
Бүлк-бүлк қайнап толқиды, бұлтсыз түнде,
Кұшағында жұлдыздар сынғыр қағып.
    Тыныштықта тұнжырап тұрды ізгі аймақ,
    Сұлу сурет мойнынды бұрғызбай-ақ.
    Көздің жауын алады жарқ-жүрк етіп,
    Жұмбақ толқын ішінде жұлдыз қайнап...

Тынымсыз аққан бұлақ – тынымсыз өмірдің бейнесі болып өлеңге көшкен. Ақын көңілі бұлақ пен адам өмірін үндестіре, жымдастыра бейнелейді. Өлеңнің өн бойынан алып – ұшқан көңіл, өршіл рух, риясыз тыныштықпен бірге көркемдік әдістін – реализм мен романтизмнің тоғысуының бір көрінісі. Туған дала, туған ел тақырыбы ақын шығармашылығының қунарлы бір саласы.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жүсіп Қ.П Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2007. - 440 б.
- 2 Мырза Әли Қ. Замаң-ай. -Алматы: Жазушы, - 1997. -352 б.
- 3 Ахметова К. Сен менің бақытымсың. – Алматы: Жалын, - 1977. – 80б.
- 4 Шаханов М. Мәнгүрттенбеу марсельезасы: Таңдамалы өлеңдер, балладалар, поэмалар, өлеңдер. -Алматы: Рух-дария, - 2008. -213б.
- 5 Молдағалиев Т. Шығармалары : 3 томдық. – Алматы:Жазушы, - 1990. - 432 б.

Ғ. МҮСІРЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚАРАПАЙЫМ СӨЗДЕР ҚОЛДАНЫСЫ

Р. О. ЖҰМАНБАЕВА
магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Ғ. Мүсіреповтің шығармаларындағы сөйлеу тілінің элементтері-қарапайым сөздер. Қазақ тілінің лексикалық қабатына бойлай келіп, қажетті тұста, олардың ұтымды пайдалана білген сөз қазынасын мол игеріп, оны айтар идеясымен ұштастырған қаламгер проза-сы тілінің бір шоғырын сөйлеу тілінің элементтері құрайды. Әр жазушының өзіне тән даралығы сөздерді белгілі бір мақсатта қолданылуынан көрінеді.

Қарапайым сөздер – ауыз екі сөйлеу тіліне тән. Ғ. Мүсіреповтің шығармаларындағы кейіпкер тіліндегі қарапайым сөздер, бірінші кезекте кейіпкер мінезін ашуға қызмет етеді.

Р. Сыздықова: «Нағыз жазушы кейіпкерін өздері беріп тұрғандай образға сай сөйлетеді. Кейіпкер сөзі оның бейнесін жасауға тікелей қызмет ететін көркемдік тәсілдің бірі болып саналады» [4, 47]. Мысалы:

- Бір пәжеден құтылдығың па десек, тұлқе сақтағаның тағы бар екен ғой! Көріңгенің көтіне кіріп көрген күнің құрысын да сенің! – Ақбала Отарбайға ұрса кірді үйге.

- Сен қатың жарық қарының не деп кеткенінді ұмытпа қалдың ба? Күлінді көкке ұшырамын демеді ме?

Ол өз бетімен келген жоқ (25, 208).

Кейіпкер тілінде қолданылған вульгаризмдер қаһарманның ашу ызысын ғана беріп тұрған жоқ, сонымен қатар, оның мінезінің шайпаулығын, дәрежелігін қоса аңғартады. Ауызекі сөйлеу стилін қолдану арқылы кейіпкерлерінің сөйлеу мәнерін, мінез ерекшелігін ашады.

«Бір кезде Ақбала асығыс жүзіріп келіп:

- Бол ойбай, жылдам, ақын ағаңа екі ауыз сөз жазып бер... мыналар сені өлтіруге жыналып жатыр деп жаз... –деді Ақлима» (25, 207).

«Байеус-ай, қонағыңды жалғыз қалдырып, неге тынышқа алмай жүрсің? – деп сұрады Ақбала» (25, 205).

«Бұлай келе жатқандарынан әлдеқандай секем ала қойған сүнгеыла Ақбала қабағын шытып:

- Ақлима жұмысың болмасын... Жайыңа жүр... – деді Қайсарға» (25, 204). «Еркебұлан баяу қозғалып, көз қырымен Ақбалаға ғана қос айтып, есікке қарай бет алғанда от басында отырған қоян жырық ашып тұрды:

Қайда барасың?

Далаға шығам демедім бе?

Шықпайсың! Орныңа бар!

Жоқ, мен шығатын болармын.

Өй, Біржан әкеңнің аузың!...

Бұзау тіс қамшы құйрығын шаныш алып қайқайып барады» (25, 201). Ақын тілінің шеберлігі, образ тудыра сөйлеуі, сол арқылы оқырманды тарта алады. *Бұзау тіс қамшы құйрығын шаныш алып қайқайып барады.* Сөйлемдегі тілдік құралдар арқылы қамшы жұмсалғандығы көрінеді. *Қамшымен бір ұрды, салып жіберді, қамшы сілтеді деген* сияқты сөздермен алмастыра болсақ, айтар ой солғын тартар еді.

«Қоян жырық есіктен кірген бойы үйдегілерді түгендей бір қарап алды да:

- Аман ба, әй қатын - деді» (25, 198).

«Енді ол безбүйректі жанамалауды қойып, қадағалай соққысы келіп, көзін соған аудары бергенде, жиынның орта тұсы шу етіп көтеріліп кетті.

- Өй, арам без!

- Өй, бұралқы!

Жиын ереуілдей көтеріліп, лықсып – толқып, төмелің төбесіне қарай еңсеріліп келеді» (25, 193).

«Әй, сен! Тайшыбек қарақымы, не оттап отырсың? – деді әйел ірі денесімен оң жағына қарай еңсеріп бұрылып (25, 187).

«Тағашты азырақ қыжырттып алды, ақбөккендерге ұрысты, итеріне ұрысты, қалжыңдасты, енді өзіне ұрсары ғана қалғандай:

- Әй, сен көп оттап кеттің ғой, қойсайшы» (25, 147).

«Ойбой, сорлылар-ай – деді Айжан, сорлылар дегені ақбөкен екенін танып» (25, 146).

Аталған мысалдарда кейіпкердің аузынан шыққан дәрекі, эмоционалды сөздер, яғни қарапайым сөздер шоғыры (**Өй, арам без!; Өй, бұралқы!; Ойбой, сорлылар-ай; көп оттап; не оттап отырсың?**), бүгінгіден, оның болмысын, адуынды, ұрысқак, көк езу, долы адам екендігін көрсетуге қызмет етіп тұр, екіншіден кейіпкердің ішкі сезімін, қатты ашу-ызысын беру мақсатында да жиі қолданылған. Автор қарапайым сөздерді қолдану арқылы сөйлемдердің экспрессивті-эмоционалды қуатын арттырып, айтар ойын оқырман көңіліне бірден нақты жеткізеді. Халықтық тілдегі фразеологизмдер де әдеби тілге жатпағанмен кейіпкер тілінде жұмсалып тұр. Тұрақты тіркес кейіпкер тілінің эмоционалды-экспрессивтік күшін арттырып тұр.

Ғ. Мүсіреповтің шығармаларында сөйлеу тілінің стильдік белгісін көрсетудің тілдік құралдардың қатарына *ғып, әкеп, дейім, боп, кеп т.б.* сөздер жатады. Бұл лексемалардың әдеби тілдегі көрінісі *қылып, келіп, деймін, болып, әкеліп, әкеліп түрінде болуы керек.*

«Әр қашанда үркердей үйме-жүйме боп, әр ауылдың аз ғана қойы тұр да, ішінде ондаған ақ әскер жүр» (25,102).

«Айқала, көтер көкке дауысыңды, қызыл адам!-дейім қызыл адам» (25,77).

«Батыр мұңы неден болсады десен, сар қасқа ат құлағымен алысты нұсқап, жер тартып тұр екен ... Тартып көп кеттік! - дейді» (25,89).

«Аяғым аузына тиіп кетті білем ...
-Жесір қыздан жесір қатын жақсы деп ем, бақыр басыңды алтын табаққа салайын десем ... – деп телміріп отыр» (25,96).
«Өзің отыршы сөзіңді тыңдағым кеп барады, - деді» [25,78].
«Бармақтай ғып оран алаан үсті-үстіне соғып, будақтаған түтінді, әдейі көзіне қарай жсіберіп отырған сияқтамады» [25,58].
«Борай соғып орай сітпек қалғанда, бір өнердің барлық қарын бір-ақ өкеп тастайды» [25,52].
Автор сөзді қысқарту арқылы іске тез арада кіріскенін аңғарту үшін қолданады. Е.Жанпейісов сөйлеу тіліндегі сөз тіркесінің әдеби тіл аясындағыдан өзгешелеу, әр түрлі фонетикалық қысқартулар, синтаксистік ауытқуларға ұшырасып отырғандығын авторлық баяндаудан сырт кейіпкерлер тілі, яғни кейіпкерлердің әрқайсысының кезіне тән сөйлеу машығын сақтау қажеттілігімен түсіндіреді [5,264].

Жазушы прозасындағы стильдік мақсатта жұмсалған фонетикалық құбылыстардың қатарына дыбыстардың созылыңқы айтылуы жатады. Мысалы, «Содан кейін әндеріме асау жетер қосыла бастады».

«Күмістен құйғандай түп-тұтас ақ сақалы кеудесін жауып:

- Оқындар гдула! Ақ-ж, тфу!... – деп есіктен асыра түкіріп жібергенде, босағада отырған бала селк етіп,

- Азге ... Бесмелла рөсіре... рөсіре... рәтүрә рәрира! –деп, қоя берер едік... » (25,86).

«Ақлума қыңқ еткендей ғана дыбыс берді. Үй ішіне ыстық тер ісі бұрқ ете түсті.

- Ақлума!

- И-ң

- Ақлума деймін. Қалайсың бауырым?

- И-ң

- Қайсар, мазасын алмай бері кел!

Қайсар шымылдықтан жылап шықты. Өксіп, еңіреп, булығып жылады. Жақсы көреді екен.

Әттең, Совдеп дәуірінде кездеспегендеріңді қайтейін...
-Ерке аға-ау, Ақлманы іздеп барайық дегеніңде қуанып кетіп өдім-ау!...

Қайсар солқылдап жылап, далаға шықты. Ақлума шың еткізіп тағы да дыбыс берді.

Шақырып жатқан сияқты, әл үстінде жатқанда әдет-ғұрыпты аттап кетсе несі бар? Еркебулан шымылдық ішіне барды.

-И-ң...

Кеудесі көтеріліп-басылып, демін тез-тез алып жатыр» (25,233).

Жалпы жазушы шығармаларында дыбыс үйлесімділігі жиі қолданылады. Негізін алитерация, ассонанс т.б дыбыстық қайталаулар поэзияға тән құбылыс. Прозада да қолданылып, айтар ойға нүқсан келтірмей, прозаның ырғақтылығын, өзгешелігін тулдрып, оқырманға әсерлілігін күшейтетін кездері болады. Ол да жазушы шеберлігіне байланысты. “ Дыбыстық анафораның үлгілері көркем прозада, көркем сөз, шешендік толғау, әссе сияқты жанрларда қолданылған кезде оларды жандандырып жібереді”[6, 18]. Ғалым Б.Шалабай: “Ғ. Мүсірепов – дыбыс үйлесімділігіне де айырықша көңіл бөлетін жазушы. Романда дыбыс қайталаулары да (аллитерация, ассонанс) жиі ұшырасады»[7, 68], дейді.

Мысал келтірер болсақ, «Екі көзінен жалп-жалп етіп, жсанып бара жатқан зеңгір көк жапырақтар жерге түсіп жатқанын көрді... Алишак жайласып, араласпай араз отыратын екі бай уделесіп қойғандай, Майқудың басына бүгін кешке жаақын қатар келіп құлады».

-Иә, айта беріңіз, –деп маңдайың қағып, таңдайып отырған Күреңқоз қожаса бұрғылды. Игілік ыңғайымен әруге үйреніп қалған топ, ол ежң қылмағанға елңдесіп қалғандарына ұялғандай болып...

«Дыбыстың қайталануы сөзге әсерін тигізіп, соның нәтижесінде олардың арасында тығыз байланыс орнайды. Дыбыстық қайталаманың негізгі стильдік мақсаты мәтіннің жағымды естілуімен ғана шектелмейді. Поэтикалық мәтіннің ұқсас дыбыстар арқылы берілуі оның эмоционалды бояуын әрлөңдіріп, өлең өрімінің мәнерлілігін де арттыру қызметін атқарады» [6, 17].

Қорыта айтқанда, көркем шығармаларында жазушы кейіпкерді сөз саптау мәнері арқылы түрлі көзқарастарды білдіреді, кейіпкер тілі арқылы оның образын жасайды, кейіпкер портреті де кейіпкер сөзі арқылы беріледі. Кейіпкер тіліндегі тілдік құралдар стильдік мәні жоғары, экспрессивтілігі, эмоционалдылығы басым тілдік тұлғалар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кәрімов Х. Қанатты тіл. Алматы 1995, 141 б.
2. Сыздықова Р. Сөз күдіреті. Алматы 1997, 224 б.
3. Сәрсекее Г.Ә. Р.Сейсенбаев шығармаларындағы кейіпкерді мінездеуші тідік-стильдік тәсілдер. Фил.ғыл.канд.дисс.автореферт. Алматы 1999.
4. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. Алматы 1994, 105 б.
5. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. Алматы 1968, 264 б.
6. Шалабай Б. Көркем әдебиет тілін мектепте оқыту. Алматы 1984, 22-26 б.
7. А. Байтұрсынов. Әдебиет танытқыш. Шығармалар.-Алматы, 1989, 298 б.

ПРОФЕССОР М. ТОМАНОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТАРИХИ ГРАММАТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ж.Т. САРБАЛАЕВ

С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақ тіл білімінің тарихында профессор Мархабат Томанұлы Томановтың есімі ерекше құрметпен аталады. Себебі, ол бұл өміріндегі аз ғұмырында ғылымға көп еңбек сипіріп, артына мол мұра қалдырды. Әлбетте ғалымның ғалымдығы оның мұрасының молдығымен өлшеніп қана қоймайды, сонымен бірге олардың санасымен де анықталатыны белгілі. Мәселеге осы тұрғыдан келгенде профессор М. Томановтың еңбектері тіл білімінің зерттелмей тың жатқан салаларына бірінші болып негіз салуымен, тың да тосын ойларымен айрықшаланады. Бұл әрине, оның қазақ тілінің тарихына, қазақ тілінің грамматикасына, түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасына қатысты еңбектеріне тән қасиет. Қазақ тіл білімінің дамуына үлкен үлес қосқан осы бір аяулы ғалымның өмірбаяны мен ғылыми жолын осы салада ізденіс үстінде жүрген зерттеуші мамандар болмаса қалың көпшілік жақсы біле бермейді. Сондықтан да «ақырын жүріп, анық басқан», еш айғай-шусыз, атак-даңқсыз, оны өмірінің басты мұраты деп те танымаған, қарапайым ғана ғұмыр кешкен ғалымның өмір жолына қысқаша тоқталып өтудің еш сөкеттігі жоқ деп білеміз.

Профессор М. Томанов 1932 жылы ақпан айының 5-і күні Қызылорда облысының Қармақшы ауданында туған. 1954 жылы ҚазМУ-ды бітірген соң қазақ тілі кафедрасының аспирантурасына қалдырылады. Содан кейін сол кездегі Қазақ КСР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтында кіші ғылыми қызметкер болып жұмыс жасайды. Осында жүріп ол 1960 жылы «Қазақ тіліндегі мезгілдік қатынасты білдіретін сөз тіркестері» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Содан кейінгі өмір жолы, ғылыми-педагогикалық жұмыстары ҚазМУ-дің қабырғасында өтеді. Оған осында алғашында доцент, кейін профессор ғылыми атағы беріледі. Кезінде оның докторлық диссертация қорғауы да үлкен ғылыми айтыс негізінде өтіп еді, өйткені ол қорғаған тақырып қазақ тіл біліміндегі ең қиын да жана, тың мәселелерді қамтыған болатын. Ол қазақ тіліндегі тарихи морфологияның негізгі мәселелері. Міне, ғалым осы жайында өзіндік тың ой, келелі пікірлермен ғылым алдында өзін толығымен таныта білді.

М. Томанов өмірінің соңғы жылдарына дейін ҚазМУ-дың қазақ тілі кафедрасын басқарды. Ғалымның өмір жолын қысқаша түйіндегенде, олар осындай белестерді қамтиды.

Ғалымның артына қалдырған мол зерттеулерінің ішінде әсіресе қазақ тілінің тарихи грамматикасы мәселелеріне арналған еңбектері айрықша орын алады. Ол осы бір күрмеуі мол қиын салаға қазақ тілі мамандарының арасынан бірінші болып барды және осы тақырыпты түбегейлі игеру үшін өмірінің көп жылдарын арнады. Бір айта кетерлік жайт, тіл тарихының осы бір саласына профессор М. Томановтан кейін ешкім батыл барып қалам тартқан емес. Сондықтан отын аталған саладағы «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы» деп аталған еңбегі бірегей әрі құнды еңбек болып табылады. Осы арада сөз болып отырған еңбектің кезінде тек қазақ тіл білімінде ғана емес, жалпы түркологияға қосылған сүбелі үлес деп бағаланғанын айта кеткен жөн.

Сонымен аталған еңбек қазақ тілінің тарихи фонетикасы мен тарихи морфологиясын жүйелі түрде және тұтас қарастырған бағалы ғылыми туынды болып табылады.

Тілдің белгілі бір дәуірдегі калпында талдау жасау ондағы құбылыстардың шығу тегін, өзгеру мен өркендеу заңдылықтарын жете білуді талап етеді. Тілдегі сөз таптары мен әр түрлі грамматикалық категориялар бірден қалыптаса қойған жоқ. Олар тілдің ұзақ замандар бойы дамуының нәтижесі. Сондықтан да тілдің грамматикалық құрылысының өн бойында алуан түрлі тарихи қатпарлар кездеседі, сыры жұмбақ құбылыстар жиі ұшырасады.

Әлбетте, тілдегі осы қатпарлар мен құбылыстардың сырларын оларға терең ғылыми анализ жасау негізінде, туыстас тілдердің материалдарымен салыстыру арқылы анықталады. Демек, тілдің даму

заңдылығы зерттелгенде оның қазіргі калпын қарастыру қаншалықты маңызды болса, тарихи даму тұрғысынан зерттеу де маңызды.

Зерттеу еңбек үлкен екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөліміне қазақ тілінің дыбыстық жүйесінің дамуының негізгі ерекшеліктері өзек етілсе, екінші бөлімінде тарихи морфология мәселелері байыпты әңгімеленеді.

Қазіргі қазақ тілі түркі тілдерінің қыпшақ тобына соның ішінде қарақалпақ, ноғай және өзбек қыпшақтарының тілдерімен бірігіп, қыпшақ-ноғай тобын құрайды. Сондықтан да қазақ тілі көне қыпшақ тілінің белгілі бір дәрежедегі мұрагері болып есептеледі.

Қыпшақ-ноғай тобына жататын осы тілдер түркі тілдерінің басқа топтарынан фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктері жағынан ажыратылады. Ғалым қыпшақ тобындағы тілдердің негізгі дыбыстық ерекшеліктерін бөліп көрсетумен бірге, қыпшақ-ноғай тобындағы тілдердің фонетикалық айырмашылықтарына тоқталады.

Ғалым тіліміздегі дауысты және дауыссыз дыбыстар жүйесінің дамуындағы ерекшеліктерге жеке-жеке тоқталып, тын тұжырымдар түйеді. Түркологиядағы белгілі пікірлерді жинақтай отырып, солардың негізінде қызықты қорытындылар жасайды. Оларды жіктелудің принциптеріне тоқталады.

Ғалым дауысты дыбыстарды бір буынды түбірлерде талдай отырып, олардың сөз мағынасын айқындаудағы ерекшеліктеріне қатты көңіл бөледі. Сөздің бастапқы буынындағы дауысты дыбыс сөз мағынасын айқындайды. Мысалы: ал-әл, сал-сел, нан-нын. Бұл жағдай екі буынды сөздерде қайталанады. Таным- тыным, жарық-жырық, қатық-қытық т.б. дәл осындай жағдай дауыссыз дыбыстар жүйесінен де байқалады. Сөздің абсолют басында келген дауыссыз дыбыстар да сөз мағынасын өзгертеді: қашық-ғашық, күл-гүл. Осындай қызықты тілдік фактілер автордың екпін жайындағы пікірлерінен де кездеседі. Түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде де екпін әдетте, сөздің соңғы буынына түседі. Екпіннің соңғы буынға түсуі тіл тарихында ежелгі құбылыс емес. Көне түркі негіз тілінде екпін сөздің басқы буынына түскен. Өйткені, ондағы сөздер көбіне бір буыннан құралған. Олар қатаң дыбыстан басталып, қарқынды айтылған. Екпіннің соңғы буынға түсу сөздердің құрамы күрделеніп, жалғамалық дәуірі басталған кезеңде қалыптасқан. Бұл кезеңде соңғы буындар алдыңғы буынның сапалық ерекшеліктерін қабылдаған. Әуел баста екпіннің басқы буынға түсуі қазіргі қазақ тілінде мынадай фактілермен дәлелденеді: бұйрық рай тұлғасы қарқынмен айтылғанда немесе сын есімнің интензив формаларында екпін сөздің бірінші буынына түседі. Мысалы: қып-қызыл, сап-сары, жап-жасыл...

Тілдің дыбыстық жүйесінде болған басқа да өзгерістер мен ерекшеліктер редукция мен элизия, сингармонизм мен буын туралы жазылған тарауларда тілдік фактілер негізінде әңгімеленеді.

Енбектің екінші бөлімінде түбір сөз дамуының негізгі тәсілдері мен сөз таптарының дамуы қарастырылады. Зерттеуші белгілі бір тілдегі элементке тарихи барлау жасап, көне жазба ескерткіштері мен түркі халықтарының тілдерінен алынған материалдарды салыстыра отырып, байыпты зерттеу жүргізеді.

Ғалым түбірлердің дамуындағы синкретизм құбылысына ерекше мән береді. Өйткені оның тіл тарихына қатысты мәселелерді айқындауда ерекше маңызы бар. Зерттеуші түбірлердің дамуындағы негізгі ерекшелікті көрсете отырып көптеген көне, өлі түбірлер мен белгісіз қосымшалардың ізін табады.

Сөйтіп ғалым қазіргі тіл нормасы тұрғысынан бөліп жаруға келмейтін, жалаң түбірлер деп қаралатын сөздердің түбір мн қосымшадан тұратындығын айқындайды.

Тіл тарихындағы ерекшеліктер жалғаулар категориясының дамуынан да айқын көрінеді. Тілдің тарихи даму процесінде жалғаулар категориясының әр түрлі өзгерістерге түсіп, кейбіреулерінің қолданыстан шығып, өнді біреулерінің басқаша форма алып дамығандығы байқалады.

Мысал үшін септік жалғауларының дамуына тоқтайлаық. Қазіргі әдеби тіліміздегі септік формалары ұзақ тарихи дамудан өтіпті. Қолданыстан шығып қалған кейбір септіктердің тұлғалары тілден біржола ізсіз жоғалмай, кейбір сөздердің құрамында сақталыпты. Олар сөздің бастапқы түбірімен бірігіп «жана» түбір сөз құрапты.

Мысалы: кері, бері, сыртқары, сайын, тайлы, таяғы, ерлі-байлы, т.б.

Бұл сөздердегі –рі, қары барыс септіктің көне формалары болып табылса, –ын, –лы көмектес септігінің көне тұлғалары. Ғалымның ойынша, - лы сын есім тудыатын қосымша емес. Көне түркі жазба ескерткіштерінде көмектес септік мағынасында жұмсалып, «бірле» тұлғасымен жарыса қолданылған. Ын қосымшасы да көне дәуірде көмектес септік мәнінде жұмсалған. «Тілдің тарихи даму процесінде, - деп жазды автор, -ын қолданудан шығып, -лы азын-аулақ фразалық тіркестердің құрамында сақталған. Бұл қосымша өзінің бұрынғы грамматикалық мәнінен айырылып, лексикализацияланған».

Ғалымның түйінделулеріне қарағанда, тіліміздің көне дәуірінде сөз таптары бүгінгідей айын сараланбаған. Орхон-Енисей жазбаларында тек зат есім мен етістіктердің ара шегі айқын. Қазіргі

тіліміздегі шылаулар мен қосымшалардың арғы шығу тегі жеке сөздерге барып тіреледі. Бұдан сөз таптарының дамуы айқындала түседі.

Сын есімдердің дамуында да өзіндік ерекшеліктер байқалады. Қазіргі әдеби тілде негізгі сын есімдер тобында қаралатын сары, кіші тәріздес сын есімдердің түбір мен қосымшадан құралғандығы көрінеді. «Сары» сын есімнің ескерткіштердің тұлғасы –сарығ. Ығ онда сын есім тудыратын қосымша ретінде көзге түседі. Осы сөзді сарылу, сарғаю, сарғалдақ, сарғылт тұлғаларымен салыстырсақ, ортақ түбір «сар» екендігі шығады. «Кіші» сын есімін осы жолмен кішкентай кішкене сөздермен салыстырып бағайласақ, ортақ түбір «кіші» екені аңғарылады. Бұдан «сары», «кіші» сын есімдері негізгі сын есімдер емес, туынды сын есімдер деген қорытынды туады.

Ғалымның зерттеулеріндегі атап өтерлік тағы бір ерекшелік жергілікті диалектілерге қатысты. Зерттеуші жергілікті тіл ерекшеліктеріне үлкен мән береді. Оны тілдің тарихи дамуын айқындаудың бір жолы деп біледі. Жергілікті тіл ерекшеліктерінен тілдің тарихи дыбыстық және морфологиялық дамуының көптеген іздерін табады.

Қорыта айтқанда, зерттеуші ғалым тілдің даму жүйесіндегі заңдылықтар мен өзгерістерлі тұтас, бірегей түрде көрсете алған. Бұл енбекті ана тіліміздің тарихын зерттеуге қосылған құнды енбектердің бірі деп білеміз.

«ҚАРАҒҒЫ ҚАЗАҚ КӨГІНЕ ӨРМЕЛЕП ШЫҒЫП КҮН БОЛАМ....»

Н. САХИТЖАНОВА

география пәні мұғалімі, №238 мектебі, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Тасарық ауылы

Мақсаты: Белгілі бір замандағы белгілі бір халықтың ақыны болғандықтан, өз халқының ұлы болған Сұлтанмахмұт Торайғыровтың өмір деректерімен таныстыру, шығармаларымен өлең жинақтарын жас ұрпаққа насихаттау.

Қазақ өлеңінің тарихы қызықта ұзақ, әрі терең. Оны ойласан, көз алдына қазақ даласындай кең жайылып жатқан өлең – жыр дариясы елестейді. Суы мол, нәрлі бұлақтан бастау алған оған үлкенді – кішілі өлеңдер қосылып, арнасын үлкейтіп, кең айданға ұластырады. Асау тау өзендерінің толқыны іспетті күш халық жанының тереңнен нәр алған сол өлең жыр дариясына өлмес өмірдің күшін дарытып, буырқанта, бұрсанта көрсетеді. Толқын толастамайды, өйткені тарих сыры оң – жырға құмар халықтың сезімін, қиялымен, ойымен араласып жана бұлақтардың көзін ашады, сол арқылы дария суын молайтады. Осы жыр дарияны толтырған қазақтың халық поэзиясы ақын жырауларының есімі бүгінде айдай әлемге аян. Бұхар Жырау, Дулат, Махамбет, Шортанбай, Абай – барлығы да өз алдына бір – бір жыр дария. Олар үлкен дарияны құрап жатқан асау, арналы, сулы, нулы өзендер іспетті. Олардан кейінгі кезектегі қазақ жырының тарихымен тығыз байланысты есімінің бірі – Сұлтанмахмұт Торайғыров.

Сұлтанмахмұт өмірі, жасаған дәуірі мен шығармашылығы жайлы мәліметтер бізге жақсы таныс. Бәрінде білетін сияқтымыз. Дегенмен жалпы жұртқа беймәлім «ақын құпиясы» да аз емес-ті. Оның өмір сүрген ортасының күрделілігі мен қайшылықты сипаттары тудырған біраз туындылары жабық күйінде қалып келеді. Бүгін көне мұраларымызды түгендеп, қайта қарап жатқан заманда, Сұлтанмахмұтты қайта оқу қажеттігі де осымен байланысты.

Ақын өмір сүрген кезең – ХХ ғасырдың бас кезі – Ресей топырағындағы ең бір дүр сілкінісін азаттық үшін арпалыстың кезеңі болды. Бірімен – бірі қабаттасқан үш бірдей төңкеріс патшашылдық биліктің тас – талқанын шығарды. Отаршылдық езгінің әлсіреуе ұлттардың оянуын тездетті. Қазақ жеріндегі отаршылдыққа, әлеуметтік езгіге қарсы күрес те осындай жағдайда өрістеді. Бір жағынан патшаның отаршылдық саясаты еңсесін көтертпей, екінші жағынан феодалдық – патриархалдық мешуелік, қараңғылық шырғаған халықтың азаттыққа, рухани жаңғыруға ұмтылуы қаншалықты қажеттіктен туса, соншалықты сол кездегі тарихи жағдайдың сәттілігінен қолдау тапты. Оларды ұлт көсемдері – Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатовтар басқарды. Олар елдің дербес, тәуелсіз жолмен дамуына, мәдениет пен прогреске ұмтылуына жол салды. Сұлтанмахмұт осы идеяны жақтаушы болды. Ол туған халқың феодалдық кертартпа салт – сананың, қараңғылықтың езгі – жанышып отырғанын ашып көрсетер өткір, сыншыл өлеңдер жазы отырып, оларды ілгері ұмтылуға, өз тағдырын өзі жасауға қатысуға шақырды. Ұлттың азаттық жолындағы күресін үн қосты. Аталған ағаларының ізін еріп, қазақ халқының атар таң, келер жарық, сәле нұрды солардың есімдерімен байланыстырды. «Таныстыру» (1918) поэмасында «Дулатов, Байтұрсынов, Бөкейханов.... бірі – күң, бірі – шолпан, бірі – айым» деуінің де негізгі сыры осында болатын.

Белгілі бір замандағы белгілі бір халықтың ақыны болғандықтан, ол өз заманының, өз халқының ұлы болды.... Өз заманының дәрежесінде болды.

Сұлтанмахмұт 1893 жылы, 29 октябрь күні қазіргі Көкшетау облысының Қызылту ауданында туып, төрт – бес жасынан Павлодар облысының Баянауыл ауданында өскен. Ақынның арғы атасы – Торайғыр би ел азында аты аңызға айналған көптеген шешендік, билік сөздері халық жадында сақталған адам. Ақынның өз әкесі Әбубәкір аты ұмтылып, Шоқпыт, Шока атанған момын кедей шаруа екен.

Болашақ от ауыз, орақ тілді ақын алты жасында әкесінен оқып, хат таныды. Қара таныған баланы осыдан кейін кейде Шоқпыт өзі оқытып, кейде ауыл арасындағы моллаға беріп оқытып, баласын оқудан үзбейді. Болсада малға жарымадық, енді тек Сұлтанмахмұт білімге жарлы болма-сыншы деген тілек үстінде жүреді көзі ашық, көкірегі ояу әке. Сұлтанмахмұт 1902 – 1903 жылдары Әлгі деген моллада, 1904 – 1905 жылдары Тортай деген моллада, 1906 – 1907 жылдары Мұхан деген моллада оқиды.

Молдалардың ішінде Мұхан біраз оқыған, әдебиеттен хабардар, өзі де жядынан өлең шығаратын көңілінің желі бар жан екен. Ол араб ертегілерін казакша өлең етіп жазды; біреуді мақтап, біреуді мазақтап өлең шығарады. Оқушыларын казак халқының ауыз әдебиетімен, шығыс әдебиетінің ертедегі үлгілі әдебиеттерімен таныстырды. Ол кезде шығыс халықтарының назиралық жолмен жырланып, түрлі вариацияға ұшырап, казак даласына жеткен шығармалары мол болғаны мәлім. Ол шәкірттерін өлең жазуға қызықтырады, машықтандырады.

Дәріс беретін молдаға еліктеуші шәкірттің бірі – Сұлтанмахмұт. Ол Мұхан молдаға еліктеп он үш жасында өлең жаза бастайды. Тұңғыш жазған өлеңі – «Секілді өмір қысқа жарты тұтам» деп аталады. Тырнақ алды өлеңінде Сұлтанмахмұт өзін оқытушы молдалары, оқу туралы, ақындыққа талпынып жүргені жайында сыр айтады.

Сол кезде Баянауыл қаласында медресе ашылып, Сұлтанмахмұд 1908 – 1910 жылдары сонда оқиды. Молданың үйінде жатып оқыған Сұлтанмахмұт малай ретінде жүрді. Сабақтан босағанда су әкеліп, отын жарып, шөй қайнатады. Молданың малын күтеді. Жығылған үстіне жұдырық дегендей, өлең атаулыға жан қас өлең жазсаң теріс батамды беремін деп бала Сұлтанмахмұтты қорқытып ұстайды. Тәліміне қарай талапты бала бұл жылдары басылыңқы жүреді. Тұла бойы толған тұмар, мойнында дұғалық, аузында зікір, оқығаны намаз болады. Қари болам деп «Құранды» он үш парасына дейін жаттап алады.

1911 жылы Шоқпытқа көрші ауыл Нұрғали деген кісіні молдалыққа (бала оқытуға) жалдайды.

Нұрғали Троицк қаласында жанаша тәртіппен оқыған кісі екен. Ол қазақ, татар тілінде шығатын газет, журналдарды, әдебиет, пән кітаптарын алдырып оқып тұрады. Сұлтанмахмұт Нұрғалидан сабақ ала бастайды. Сол арқылы әдебиет, пән кітаптары мен газет, журналдарға қолы жетеді. Қазақ татар әдебиеттерімен танысады. Бала бойындағы бұла талант оянып, тіршілік анысын аңғара бастайды. Дүниенің мөнін, заман жайын барлайды. Содан кейін Сұлтанмахмұт бойдағы тұмардың жалғандығына, ескі оқудың кертартпалығына көзі жетіп, ескіден безініп, өрісіні жаналыққа - өнер – білімге шындап бет бұрады. Өлең, әңгіме жазуға ден қояды. Жанаша білім алып, қанағаттанған ақын бұл жылдары «Дін», «Сарыбас», «Соқыр сопы», «Оқу», «Кезек қашан келеді» секілді бір сыпыра өлең, «Зарландым» деген ұзақ әңгіме жазады. Творчестволық жол бастауында жазған өлеңдері мен әңгімесінде ақын секі оқу мен жаңа оқудың айырмасы, өнер – білімнің пайдасы туралы, дін байлық, кедейлік, еңбек жайында толғаған.

Жаңаталап үшін аздаған кеңестің өзі қаншалықты бағдар айқындауға жетеді десеңізші. Нұрғалидан бір жыл дәріс алған Сұлтанмахмұт еңді шетке кетіп, елдегі оқу оқығысы келеді. Үлкен қаланың біріне барып, іргелі оқу орнына білім алу, халқының қызметіне жарайтын азамат болу – Сұлтанмахмұттың бар ынта – тілегіне айналады. Асқар арман жетелеген ақын 1912 жылы ноябрь айында оқу ізден Троицк қаласына барады. Троицк медресесіне түскен, білімге ындыны келіп шөліркей жеткен ынталы шәкірті «іздегенім табылады, енді дегеніме жетем, халқыма жұлдз емес, ай емес, күн болам» деген ойға келеді. «Шәкірті ойы» атты өлеңінде.

Қаранғы қазақ көгіне
Өрмелеп шығып күн болам.
Қаранғылықтың көгіне
Күн болмағанда кім болам?! –

- дейді ақын. Жапырағын жайған жас емендей, көңілін қуаныш көрнеп, толықсыған ақын ізденіп көп оқиды. Тебірең көп жазады. Оның «Оқудағы мақсаты не?», «Анау – мынау», «Қандай», «Зарлау», т.б бірсыпыра көлемді, көркем ойлы өлеңдері осы кезде жазылған.

Өкініші – Сұлтанмахмұт бұл медреседе көп оқи алмайды. Бір қыс оқыған соң, «аузың асқа тигенде мұрның қанар» дегеннің кебі келіп, көз ауруна ұшырап, медреседен шығып қалады. «Жығылғанға

жұдырық» дегендей, осы кезде жөтел пайда болады, өкпесін дерт шалғаны байқалады. Ақынның теңіздей толқыған көңілі басылып, жадап – жүлейді.

Көзі аздап жазылған соң, жазда Сұлтанмахмұт Троицк қаласының маңындағы елге бала оқытуға барады. (Ол кезде Троицк маңында қазақ қазақ ауылдары көп болған) Бұл елде жүргенде Сұлтанмахмұт көбінесе бала оқытумен, творчествоға өзіндік күшейткі кітап оқумен болады. Бірді – екілі өлеі және «Ауырмай есімнен жаңылғаным» деген әңгіме жазады. 1913 – 1914 жылдың қысында «Айкап» редакциясында қызметістейді. Сұлтанмахмұттың ойы толысып, өрісі кеңейген, әр өнерге бой ұрып, оның қасына болысын жетем деп сенген, шабыты тасқындап өлең, әңгіме, мақал дегендей әр жанрында өндіре жазған кезі – осы «Айкап» басқармасында қызмет істеп жүрген кезі. Ол «Қамар сұлуда» романын, «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан», «Өлең және айтушылары», «Қазақ ішінде оқу оқыту жолы қалай?» деген мақалаларын, көптеген өлеңдерін осы кезде жазды. Т «Қамар сұлуда» әйел теңсіздігі мәселесін көтере отырып, дөуір шындығын әлеуметтік тұрғыда талдаса, «Кім жазықты» романында ауыл өмірінің шындығын жан – жақты суреттей келе, қазақ халқының шаруашылық тұрғыдан дамымағанын талапсыздықпен шаруа қырсыздықты, жалқаулықты, алауыздықты сынайды. Т. Поэмма жанрынан жаңа арнада дамытады. Ол сюжетсіз поэмаларында өмірдегі сан түрлі мәселелерді кеңінен қамтып, ойшыл ой – түйіндерін бүкпестен, өткірде ашық насихаттауға тырысады.

1914 жылы күздігүні Сұлтанмахмұт Семейге барады. Мақсаты орысша оқу. Бірақ тағыда сөтсіздікке ұшырайды: тиісті мектепке түсуге білім жетпейді, кісі жалдап, керегін оқуға қаржысы болмайды. Қатты қысылады. Қорынады. Сонан кейін Қатонқарағай жағына оқытушы болып кетеді. Бұл сапары жөнінде Сұлтанмахмұттың өзі былай жазады: «Қатонқарағай кеткенім – ызғаға шыдамдым, ең шыны – күн көру үшін кеттім: қолымдағы қаражатым Семейде бір – ақ ай тұрға жететін болды. Семей қанша айтқанмен қалалы, сынды жер ғой, онда кем көрініп жүргенше, қазақ арасына кетейін деп ойладым».

1917 жылдың март айында, Россияда буржуазиялық – демократияшыл февраль революциясы болып, уақытша үкімет орнаған кезде, ел ішінде болу ойымен, Сұлтанмахмұт Торайғыров Семей қаласына келеді. Бір ойландыратын сауал: Сұлтанмахмұт февраль революциясын қалай түсініп, қалай қабылдады? Бірақ ұлтшыл – алашордашылар ықпалында Сұлтанмахмұт демократиялық-революциялық бағытты жақтады, саяси-әлеуметтік мәселелер жөнінде социалистік идеяға тіпті жуық, тамаша ойлар айтты. Мысалы, Сұлтанмахмұттың «Социализм» деген мақаласында оқу, мәдениет, ғылым, техника жайлы, қазақ халқының ілгері дамуы, мәдениетті ел болуы туралы сөз етеді. Ақын дүниедегі ғылым-білімді екі жікке айырып ұғалды: бірі-дәне азығы, екіншісі-ар азығы; дәне азығы техника, аразығы-әділдік деп ұғалды. Өзгеге солай ұғындыруға тырысады. Торығып жүрген кезінде, өз ауылында жатқанда Сұлтанмахмұт саяси-әлеуметтік, философиялық кітаптарды, социализм жайында соғыс, революция жайында көп нәрселер оқиды. Утопист социалистердің (Жан-Жак Руссоның, Шарль Фурьернің, тағы басқалардың), К. Маркстің, Ф. Энгельстің, Г.В. Плехановтың, Н. Г. Чернышевскийдің, В.И. Лениннің шығармаларын оқығаны байқалады. Бұл оқығандары Сұлтанмахмұтқа зор әсер етеді: білімін терендетіп, көзқарасын кеңейтеді; көп ой салады, күш береді. Бұл кезде ол Социализм деген мақала, Осы да әділдікте, неге жасамын?, Адам қанша өмір, Кедей, Өң бе, түс пе?, дауылдағы әбігер, Ғайса кім? деген шығармалар жазады.

Сұлтанмахмұт Торащыров, әлгі Шідертеді сырқаттанғанынан, ауырып жатып, 1920 жылы, 21 май күні, 27 жасында өлді, тіпті жастан көз жұмды. Қыршын кетті.

Қыршын кетуі үстіне Сұлтанмахмұттың осы қысқа өмірінің бәрі кемшілікте, мұқтаждықта, азапта, тартыс-күресте өтті. Жасынан жетім қалды, өгей ана қолына қарады. Кедей болды. Ішер асқа, киер киімге жарымады, оның шетке кетіп оқуға, кең білім беретін мектепке кетіп оқуға қаржысы болмады. Өлгі кемшілік пен мұқтаждықты, тән азығына да, жан азығына да тартуы оны ауруға шалдықтырды. Бірақ Сұлтанмахмұт мұның бірде-біріне қажып, мұнаймады.

Тұрмысқа үмітім көп женем деген,
Женуге жігеріме сенем деген.....
Менде жоқ, қажу деген, ашу деген,
Тарығып болымсызға сасу деген,

- деп үнемі жарғақ құлағы жастыққа тимей, өнер, бақыт, шындық іздеумен болды. Өмір құлшыныс, күреспен өтті.

Сұлтанмахмұттың іздеген шындығы: халықтың дертіне ем табу, қаранғы қазақ көгіне өрмелеп шығып, күн болу, халықтың мұздаған жүрегін жібіту, көз жасын тыю, теңсіздікті, мұқтаждықты жою, сөйтіп халықты ерікті, мәдениетті, бақытты ету еді. Бұл шындықты ақын совет өкіметінен ғана табатын еді, де солай болды. Тек Сұлтанмахмұт өзінің бұл жолда істеген еңбегінің жемісін

өз көзімен көре алмап кетті. Өйткені Сұлтанмахмұт қазақ халқының Коммунистік партия мен совет өкіметінің, дендік ұлт саясаты негізінде, өз алдына ерікті, басқалармен дәрежесі тең ел болуынан Қазақ Автономиялы Советтік Социалистік Республикасының құрылуынан бұрын қайтыс болды.

Сұлтанмахмұт Торайғыров әдебиеттің әр жанрында жазатын қабілетті, талантты ақын-жазушы, ақыл оишы.

1926 жылы Сұлтанмахмұт Торайғырұлының сөздерін жинау науқанына ат салысыңыздар, деген ашық хатында Жүсіпбек Аймауытов: ақын елінің тілі ғой, адал туған ұлы ғой, бұлж-бұлж еткен жаны ғой, жанын жеген ары ғой, анта алмап жүрген зары ғой. Жаннан ардан безбесе, ақының қандай ел кастерлемесін деп жазған екен.

Сұлтанмахмұт шын мағнасында осы сөзге татитын ақын. Ол көп жабының бірі емес, от болып жанып кеткен, құирықты жұлдыздай ағып түскен тұлпар талант еді. Сондықтан Сұлтанмахмұт есімі қазақтың жыр-дариясын құраптын үлкең арналы өзенінің бірі болып қалмақ. Ол халық жүрегін көрметті орын алады.

Тарих жолында тағы да тезек теріп қалмадық десек, сұңғыла жыр сұлтананың тағылымдарына өлсін-өлсін оралып отырамық, қадірлі әріптестер!

СҰЛТАНМАХМҰТТЫҢ СТИЛИ

А.Қ. ТҰРЫШЕВ

ф.ғ.д., ЖОО-ның профессоры, Мәшһүрғану ғылыми-практикалық орталығы,
С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Айт. Өлең 1914 жылы жазылған. Төрт тармақты, бес шумақтан тұрады. 11 буынды өлең. Силлабикалық өлең өлшемін құрылған. Өлеңнің негізгі идеясы діни мейрам «айтты» суреттеу. Содан кейін, өлеңнің мәні мен мазмұны бай мен кедейдің тұрмысына арналған. Өлеңнің мазмұнынан бай, кедей және мұсылман өкілдерінің бейнесін көреміз. Ақын – мерекеге дайындалып жүрген: бала-шаға, жастар (жігіттер, қыздар, келіншектер), ата-ана, жоқа-мола т.б. әлеуметтік топтардың суретін жан-жақты ашқан. Мысалы: *киініп қыз, келіншектер жарқылдайды, шаттықта өңі ашыңқы бала-шаға, бұраң бел жас сөздемді есіңе ала, байлар да көрдеңдейді ашаң басып т.б.* Метонимия: *жамандық ой, дәретпен жып-жылытыр қып бетті жуып, дорба асылған, аштықтан өңі кеткен, есігі ашық т.б.* Этномәдени лексика: *бөйішек, сөздемді, сойған қой, қымыз, тиып, сөлде, он бес құлаш, сүрме, дорба, айт* кездеседі.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Бірінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987 жыл –Б. 96.

Алғыс. Өлең 1912 жылы жазылған. 1912 жылы ақын Троицк маңындағы қазақ аулына барып бала оқытады. Сонда қазақ ағайындарынан көрген жақсылығын өлеңге арқау етсе керек. Өлең екі шумақтан, он тармақты, 11 буынды. Бір шумағы алты тармақты да екінші шумағы төрт тармақты. Негізгі идеясы ағайынға алғыс айту. «Ағаларым» - деп отырғаны жалқының жалпысы – қазақ халқы. Өлең бата, тілек сияқты бағытта жазылған. Мысалы: *Бақ пен тақ, жақсылықтан нұр құйылып, Өмірлі болсын бала-шағаларың!, Бір құдай тілегімді қабыл етіп, Жақсылық нұр жауғызсын, жұртым, сізге – дейді ақын.* Құдай – ақын ұғымында жарылқаушы, жоғарғы ие. Алланың нұрын ақын, *нұр құйылысы, нұр жауғызсын* тіркестері арқылы берген. Сұлтанмахмұт Алланың нұры арқылы өзінің барлық берер жақсылығын, тілегін айтып салады. Ақынның жаны, төні, тілегі – жақсылық жасаған халқының үстінде, халқы үшін «жан пидә» дегенді мансұқ қылады. Халықтың ескіліктері *аға, іні, бақ, тақ* сөздерін орынды қолданған. Өлеңде: *көп тиді паналарың, төбем көкке жетті* сияқты фразеологизмдер де қолданылған. Кейде өлеңнің мотиві Адамжүсіптің «Ағайын» өлеңіне де ұқсайды.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Бірінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987 жыл –Б. 70.

Арабшадан. Өлең 1912 жылы жазылған. Өлең екі шумақты, сегіз тармақты, 11 буынды. Ақын ислам дінін насихаттап, «Арабшадан» *нәпсі, құдай, ашу, ақыл дәреже, қадір-құрмет* сияқты танымдық лексика таңдап алып, өлеңнің мазмұнын күшейте түскен. Адамжүсіптің: *«Нәпсіңді атқа мінгізбей бақ, Міне қалсаң, желдіртіп, жортқызбай бақ...»* - деген өлең жолындағы «нәпсі» дерексіз ұғымды деректі затқа айналдырып, *«нәпсіңді шұғылдандыр, жатпа босқа»* - деп суреттейді. Сұлтанмахмұт ұғымында «нәпсі» ол-ақыл, ашу. Ақын: *ашуды қой, серік бол ақыл – досқа – дейді.*

Егер «нәпсіні» бетімен қоя берсең (ақылды, ашуды-А.Қ.) *сені ол шұғылдандырып қылар шошқа* – деп өлтіре сынайды. Шошқа күрделі метафора. Шошқа – надан, найуан, ақылсыз адамдарға айтылатын жағымсыз сөз. Шошқа найуаннан, шошқа лексикасына айналған қазаққа сіңімді болып кеткен кірме сөз. «Нәпсісіз» адам «шошқа», шошқадан лас найуан жоқ, ит екеш ит те, қасқыр да шошқаға қарағанда анағұрлым қасиетті жақын ұғымдар. Шошқа адам *көңілі әуліккен, әуесі (С.Т.) судай толқыған, қадір-құрметі асқан, дәрежесі өскен бір құдайдан соңғы «мен»* - деген адам бейнесі. Шығарма философиялық тұрғыдан терең жазылған.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Бірінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987 жыл –Б. 63.

Ауырмай есімнен жаңылғаным. Өңіме. 1913 жылы жазылған. Шағын көлемді эпикалық жанр. Сюжеті әйел теңсіздігі. Қазақ аулының төңкеріске дейінгі ауыр тұрмысы. Басты кейіпкер Сұлтанмахмұттың өзі. Оқиға негізін өзін көрген білгенімен жазылған. Молдеке ол – Сұлтанмахмұт. Оқиғаның мазмұны мең, бірінші жақ арқылы өрбіп отырады. Мәнісі былай: 18 жастағы күйеуі өліп, кішкене балаларымен қалған, оның үстіне ер жетіп отырған бір ұлы қайтыс болған жас келіншек туралы. Жақын ағайындары өлті әйелді қайып атасының інісі санырау Жүсіпке бермекші. Әйелге зорлықпен әне суын іштіріп, нәкесін қиғызып әйел үстіне беруге қазақшылықпен дайындалып, шымылдық та іліп қойған. Әйел тұрмысқа шығуға қарсы болады. Әйел қайып атамның інісіне өлсем де бармаймын деп өлеңмен мұның шағады. Мұны естіп тұру Сұлтанмахмұтқа ауыр тиеді де су-муымен аяқты аспанға бірақ атып, үйден шыға қаады.

Әйел:

*Жазанды ақіретте құдай берсін,
Жер болып жетім-жесір жылай берсін.
Жылып бәрің бірдей мені жезген,
Ел-жұртым, қалай ерсің, қалай ерсің?!*

– деген дауысы естіледі.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Екінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987 жыл –Б. 198-202.

Көжеке, келдіңіз бе көңіл сұрай? Өлең 1920 жылы жазылған. Бір шумақты сегіз тармақты, 10, 11, 12 буынды (сирек ұшырасады-А.Қ.) аралас. Айшықтаудың бір үлгісі – арнау үлгісінде жазылған. Оның ішінде сұрай арнауға жатады. Фольклор үлгісінде жазылған. Ақын бұл - өлеңінде Көжекене арнай отырып, жалпы жұртқа да мұның шағады. Олармен іштей кеңеседі. Ақынның «жаман» аурумен аурып жатқан кезі еді. *«Талапты жиырма сегіз деген жасым»* деген бір жолы талай зерттеушілерді әуре-сарсанға салды. Бұдан кейін, кейбір зерттеушілер ақынның 1893 жылы туғанына да күдікпен қарады. Өлеңнің мәні қожаның Сұлтанмахмұт аурып жатқанда көңілін сұрауынан басталады. Өлең шумағы қысқаша мынандай теориялық талдаудан тұрады:

3	4	5	
/Қөжеке/, /келдіңіз бе/ көңілім сұрай?/			-а
2	4	4	
/Менің/ адам болуым/ екі талай?/			-а
3	4	4	
/Көп болса/ бір жұмалық/ өмірім бар,/			-в
3	4	4	
/Байқашы,/ мына менің/ шамам қалай?/			-а
3	4	4	
/Дерт күшті,/ тамағымнан/ жүрмейді асым,/ -б			
3	4	4	
/Жастыққа,/ жөтел қысып,/ тимей басым/ -б			
3	4	4	
/Тағдырдың/ кездестім ғой/ кермесіне,/ -в			
3	5	4	
/Талапты/ жиырма сегіз/ деген жасым/ -б			

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Бірінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987 жыл –Б. 154.

Мұқышқа. Мұқыш Поштайұлына арналған. Өлең 1915 жылы жазылған, 6 тармақты екі шумақты. Әр бунақты ырғақ арқылы ажыратамыз.

Мысалы:

/Жарқыным,/ /мұның қай екпін,/ /Шыдамадың дәйекпен./

/Отыз бес жыл/май алған,
/Жатуға/жсайлап таянған/
/Бір қу//мақұлық таңдапсың,
/Шорманский паектен./

Троптын (құбылғудың) бір түрі кекесін, яки ирония (грекше *eironeia* – келемеждеу); тағы бір түрі – мысқыл, яки сарказм (грекше *sarkasmos* – маскаралау). Сұлтанмахмұттың бұл - өлеңі көбіне келемеждеуге құрылған. Мысалы: Шорманский паектен, казанский вогонге, тырнақша ішіндегі «тұлпардан», «сұңқардан» деген сөздер түгелге жуық Мұқышты ажуалауға арналған сөздер.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жасаңбыры. Бірінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987 жыл –Б. 123.

Сұлтанмахмұт және Төгісов. Т. Әбдірахманов мақаласы. Мақаланың айтайын деген ойы Сұлтанмахмұт пен Көлбай Төгісов (Тоғысов-А.Қ.) «Үш жүз» партиясында болуы туралы. Оған түрткі болған Б. Кенжебаевтің «Сұлтанмахмұттың Көлбаймен бірігіп «Үш жүз» партиясын құруы»-деген сөзі еді. Жалпы, Кенжебаев Сұлтанмахмұтты алашорданың көрнекті басшысы болған жоқ дегенді де айтады. С. Сейфуллин кітабындағы «Үш жүз» партиясының тізіміндегі Сұлтанмахмұт басқа Сұлтанмахмұт Абылаев дейді. Сұлтанмахмұт Төгісовпен байланысы болмаған, Сұлтанмахмұттың «Үш жүз» партиясына ешбір қатысы жоқ деген мәліметті келтіреді. Мақалада Көлбай Төгісовтың кім екендігі жайында да қысқаша айтылып өткен. Төгісов заң қызметкері. «К. Найманский» деген бүркеншік аты болған. 1915 жылы Уфада «Надандық құрбаны» деген тұңғыш пьеса жазған. Ақтамберді мен Көкей ақынның айтысын жазып алған. Біздің ойымызша, Сұлтанмахмұт 1917 жылы 21 қарашада Ә.Бөкейхановты қарсы алып, құрметтеп сөз сөйлеген. «Алаш» партиясының ісіне белсене араласқан. Оған дәлел «Таныстыру», «Айтыс» (Қала ақыны мен дала ақының айтысы) поэмалары мен өлеңдері. Ал «Үш жүз» партиясына келетін болсақ, «Қазақ» газетінің 1917 жылы 26 қараша, 252 нөмірінде Міржақып (лақап аты «Мадияр») Дулаттың «Үш жүздің қулары» деген мақала басылады сондағы тізімде «Үш жүздің» атынан деп тоғыз адамның ішінде Сұлтанмахмұттың аты да бар екені рас. Бірақ, осы – Сұлтанмахмұт Сұлтанмахмұт Абылаев екендігіне күмәніміз бар. Мүмкін қазіргідей тізімге сыртынан іліндіріп жіберуі де ғажап емес. Не болмаса, «Алаштан» бойын аулақ салып, қызыл кенес дәуірінің алдауына түсіп қалуы да мүмкін. Сондықтан да Сұлтанмахмұт пен Төгісов жайындағы зерттеуді әлі де толықтыра түссе деген ойдамыз.

Әдебиеттер: Төкен Әбдірахманов. // Сұлтанмахмұт және К.Төгісов. Жаңа ғасыр көзінде. Жазушы, -Алматы, 1969. -Б. 142-151. Б. Кенжебаев. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. Қазақ мемлекет баспасы, 1958 жыл –Б. 115-119. С. Сейфуллин. Тар жол тайғақ кешу. Қызылорда. 1926 жыл –Б. 85-102.

Хадим, ескі оқу. («Анау-мынау»). Өлең 1912 жылы жазылған. 13 шумақтан тұрады. Оның біреуі – бес, екіншісі – жеті, үшіншісі – екі шумағы алты, төртіншісі – он тармақпен жазылған. Көбіне жеті, сегіз буынды. Араб-парсы кірме сөздері: *хадим* (ескі оқу), *жадит* (жанаша, төте оқу) А. Байтұрсынов негізін салған жазу-А.Қ. *жадиттер* (жанаша оқитын балалар-А.Қ.), *ая* (ей) одағайы, *талип* (шәкірттер-А.Қ.), *милдет*, *несие* т.б. Гипербола: *ат-тоныңмен жұтады, аузына егер сыйсаңдар, арқаларында ызғар тұр*, Литота: *Көрген күнің болар тар, метонимиялық литота: қойындарында тастар тұр, мұңайып солып қыздар тұр*. Өлеңнің идеясы қазақтарды ояту, ұлттық намысын қайрау. Бұл – идеяның күні – бүгінге дейін маңызды жоймағанын айтуға тиістіміз. Қазақты басқа ұлттармен салыстыру арқылы бастарындағы азабын, бейнетін ашып көрсету. Негізін бұл – идея Абайдың «Қара сөзінен», Адамжүсіптен бастау алады. Жастарды оқуға шақырады. Дерексіз ұғымдарды: *көңілі соқыр, қойындарында тастар, жасты шіртікен иал сияқты сөз тіркестерін қолданады*. Сұлтанмахмұт **-түр** етістігі арқылы шумақтарды аяқтап, өлеңге өзгеше ренкі қосады. Өлеңнің соңғы тармағын: *«Ұйқысын аш, көңілін аш, Алға қарай барып қал!»* - деп ұранмен аяқтайды.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жасаңбыры. Бірінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987 жыл –Б. 59-60.

Халима, кейіпкер («Жан қайда әділетті іздейтұғын»). Өлең 1909 жылы жазылған. 69 тармақтан тұрады. 11 буынды өлең ұйқасы бір қарағанда дамыту, градация (латынша *gradatio* – бірден – бірге күшейте беру) сияқты әсер бергенімен, оқи келе Е. Ысмайылов үлгісіндегі түйдектену мен баяулату үлгісі де ұшырасып қалады. Мысалы өлеңнің алғашқы 16 жолы -тұғын етістіктің көне формасы арқылы, алдыңғы сөзден соңғы сөзді, алдыңғы ойдан соңғы ойды, алдыңғы құбылыстан соңғы құбылысты асыра, асқақтата түсетін үдерістер, екпін мен ырғақ бар. Айталық, *іздейтұғын, көздейтұғын, үзбейтұғын, сезбейтұғын, кезбейтұғын, безбейтұғын, езбейтұғын, жүзбейтұғын,*

дейтұғын етістіктері. Өлеңнің сюжеті өлеңнің аты айтып тұрғанындай «әділетті іздеген адам». Такырып мәңгілік сұрақты мәселе қылып көтерген. Сол әділеттілікті іздеу жолында ақын, түрлі мағыналы қазақтың не бір әсем, маңызды, ойлы сөздері арқылы беруге тырысқан. Ақынның тіл шеберлігі осындай көрінеді. Антонимдер: *тірлік-өлген (С.Т.), әділет-арамдық*, тұрақты тіркес: *күдеріңді үзбе, арам ойдың, шайтан азғырса, арамдық теңіз, мылжың сөзді, ақтық жол тең басқан төрт аяғын, теңіздей өлем, бата сөз, суша ағызып, соқыр сезім, албырт көңіл ішінде ит өлігі, жүрек сыры, кім тіптіңі оның ішін, мал жанды, пұшақты ұқалаған, көзін жұмып, түнде жортқан, сырты сенде т.б.* Мәні мен мазмұны мынада: Басқы шумағы әділеттілікті іздеген жанның мұны айтылып келеді де, әділетсіз молдаға ойысады. Молда кедей мен момын түсетін тор болар дейді ақын. Жалпы, ел ішіндегі «молданың айтқанын істеме, істегенін істе», «дүмше молда ел бұзар» - дегенді мансұқ қылады. Одан кейінгі ой-мазмұны қызға ауысады.

Сұлтанмахмұт қыздың суретін:

*Соның бірі Халима молда қызы,
Бетке шықпай көмілген жүрек сызы.
Бай таңдамай, мал таңдап, неке бұзған,
Бұйырмай баталығы, дәмі-тұзы*

– деп, қыздың дертін, жолы болмаған махаббатын ашы болса да нақты ашады. Сайқал Жақып ебін тауып, қыздың басын дуалап, айналдырып, бетін ашқан. Балалығын бұзған Жақып сияқты жігіттер қазір де қаншама қыздың сорына, обалына қалып, зарлатты десеңізші. Содан Халима қыздық белгісінен бар абыройынан айрылып, іші бос қалған. Мінекей, ақын осы – тетікті дәл тауып, дөп басып **«бетке шықпай көмілген жүрек сызы»** – деп өлтіре сынады. Бұл – қасірет жалғыз Халиманың басындағы қасірет емес, мыңдағын қазақ қыздарының да жазылмас жарасы еді. Қазақ қыздарының кейбірі осы себепті де опық жеп, алданып, ашынып, барар жер, басар тау жоқ **«тесік моншақ жерде қалмас»** кара нәсілді зенгілерге, шүршіттерге тұрмысқа шығып кетіп жатқаны да өкінішті-ақ. Және де беті ашылған қызды алған жігіттің де өмірі өкінішпен өтер еді. Ақын **Халима** қыз арқылы, бай таңдамай, мал байлық таңдаған Халиоладан артық көріп, малды, өңсіз, сұр Жақыпқа тұрмысқа шыққан қыздың бейнесін суреттейді. Халима ел ішінде қанқу сөзге іліккен, ойнасты тәуір көретін қыз. Оны ақын: **«Қыз гөй деп оялаушы едік көріп сырттан, Шықты гөй қатып болып елді құртқан»** – деп суретін келтіреді.

Осындайда Абайдың:

*Шу дегенде көрінер сулу артың,
Көбі көпшіл келеді ондай қаныық,
Бетім барда бетіме кім шығар деп,
Кімі паңдау келеді, кімі тантиқ*

– деген ойымен үндеседі. Сұлтанмахмұттың бұл – өлеңі әлі де болса құндылығын жойған жоқ. Қазіргі ел ішіндегі келеңсіз көріністерді аямай өшкере етеді. Бұл – ақынның көрегендігі. Елің, қазақ халқың жаман әдеттен сақтандыратын шығарма болып табылады. Ең соңында ақын пәк махаббатты жақтайды, ту қылып көтереді. Мысалы: **«Сүйскен махаббаты одан жақын»** - дейді.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жасаңбыры. Бірінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987 жыл –Б. 37-38.

Байбол, әдеби кейіпкер. «Кім жазықты» романынан. 1914-1915 жылдары өлеңмен жазылған роман. Өлеңмен жазылған романның қысқаша мазмұны мынандай. Тасболат жұрттан асқан бай, он бес жыл болмыс болған, Меккеге барған. Тасболаттың ағасы Жақып мырза онша дәулетті емес орташа бай. Тасболат орыс тілін білмейді, не баласы да оқымаған, сондықтан тіл білмесе болыс сайламайтын заң шығады. Тасболат Жақып ағасының баласы Жақанды болыс қояды. Жақан жағынып, болыстыққа кандидатты әрең алады. Тасболат не өзі орысша білмейді, не баласы орысша білмейді болыстық басқа біреуге кететін болған соң амалсыздан Байболды болыстыққа қоюға, сайлауға мәжбүр болады. Болыс болған Байбол орысша сауатты екі тілді де жүйірік біледі, оқыған адам.

Ақын оны:

*Оқуды іздеп еді Байбол жаста,
Мөз болмай, Жақанға еріп, ішер асқа;
Жасы жас, семинарияға былтыр кірген,
Өтірік «приговормен» толды жасқа*

– деп суреттейді. Байбол Тасболаттан да оның ұлы Жақаннан да асып кетеді. Ел ішінде беделі өседі. Байбол шу дегенде болыстықты жақсы көрмеді. Оқуды аңсады. Тасболат жай сөз арасында ғана жаны ашпағаны: **«Қонақ кут, оқып не бар саған!»** дейтін. Жақан өліп, Тасболат бір баласы Әжібайды орыс оқуына оқытып еді. Сол баласын Байболдың орнына болыс қылмақшы болып, әрекет іздейді. Ел ішінде

катыны көп бір бай өліп, ол Қарт деген баймен араз болған. Араздық малдан басталған, өлген байдың ағайындары Қартқа азуын басып жүрген. Өсектеп, күн мал даулаған. Бұл үлкен дауға айналған, басқа елдің жақсылары осы істі басамыз деп қолға алған, тек қана болыс Байбол ғана араласпаған. Осы істен кейін болыс сайлауында Әжібай жеңіп, болыс болады. Байбол ағайындарын тындаймын деп достан да, жақыннан да айрылады. С. Сейфуллиннің: «Шырқайшалар шіркін тауық қолыңдағы жеміңе» – деген сөзі еске түседі. Байбол шөбін жинап, малына қарап, жүре береді. Ел ішінде ұры-қара көбейеді, дау-дамай өседі. Байбол ізденіп, Омбыға барады. Әжібай Құлтай деген қызын Керейлерге беріп, және үш қызын оңды-солды тұрмысқа беріп ауқаттанды, малды болды. Болыстықты қайыра алды. Бірақ та Әжібайдың өзінің істегенін баласы Қабыш жалғастырды.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Екінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987 жыл –Б. 129-182.

Жақып, кейіпкер («Жан қайда әділетті іздейтұғын»). Өлең 1909 жылы жазылған. 69 тармақтан тұрады. 11 буынды өлең ұйқасы бір қарағанда дамыту, градиация (латынша gradatio – бірден – бірге күшейте беру) сияқты әсер бергенімен, оқи келе Е. Ысмайылов үлгісіндегі түйдекеу мен баяулату үлгісі де ұшырасып қалады. Мысалы өлеңнің алғашқы 16 жолы –тұғын етістіктің көне формасы арқылы, алдыңғы сөзден соңғы сөзді, алдыңғы ойдан соңғы ойды, алдыңғы құбылыстан соңғы құбылысты асыра, асқатқата түсетін үдерістер, екпін мен ырғақ бар. Айталық, *іздейтұғын, көздейтұғын, үзбейтұғын, сезбейтұғын, кезбейтұғын, безбейтұғын, езбейтұғын, жузбейтұғын, дейтұғын* етістіктері. Өлеңнің сюжеті өлеңнің аты айтып тұрғанындай «әділетті іздеген адам». Тақырып мәңгілік сұрақты мәселе қылып көтерген. Сол әділеттілікті іздеу жолында ақын түрлі мағыналы қазақтың не бір әсем, маңызды, ойлы сөздері арқылы беруге тырысқан. Ақынның тіл шеберлігі осындайда көрінеді. Антонимдер: *тірлік-өлген, әділет-арамдық, тұрақты тіркес: күдеріңді үзбе, арам ойдың, шайтан азғырса, арамдық теңізі, мылжың сөзді, ақтық жол тең басқан төрт аяғын, теңіздей өлем, бата сөз, суша ағызын, соқыр сезім, албырт көңіл, ішінде ит өлігі, жүрек сырлы, кім тіпті тіпті оның ішін, мал жанды, пұшақтық ұқалаған, көзін жұмып, түнде жортқан, сырты сенде т.б.* Халима өзін сүйген жігіт Халиолланы менсінбей Жақыпты тандайды. Жақыпты Сұлтанмахмұт малды, қара сұр, тапал бойлы, баққа құмар, арам ойлы адам бейнесінде суреттейді. Халиманы Жақып алдап, өзінің арам ойын жүзеге асырған. Екі жүзді, М.Өзезовтің қызды зорлаған жағымсыз бейне – Ақан болыс сияқты зұлым.

Сұлтанмахмұт:

*Халиоладан Жақыпты артық көріп,
Сүйгені таң қаламын қандай пішім.
Қара сұр адам еді, тапал бойлы,
Мал жанды, баққа құмар, арам ойлы*

– деп Жақыптың суретін өлеңмен келтіреді. Бұл арада ақын, Жақып сияқты қыздың абыройын аяқ асты қылып, екі қабат етіп, алдап тастап кететін алаяқтарды ашына жазады. Қазақ елі осындай қулардан «қызығын қулар көріп, шыжығын адалдар көретін» жауапкершілігі жоқ, жігітсиямақтарды өлтіре сынайды. Бұрынғы заманда қойнына қыз салып, тұқым алып қаламыз десе де жөйтпен қолымен бір тартып «асыла пышағымды, б... былғамаймын» дейтін Олжабай батырлар қайдан тұсын. Сұлтанмахмұт Жақып сияқты жігіттерден аулақ болуға, ұлттық намысқа кір келтіретін, санасыздарға қатты соққы береді. Қазақтың дала занында ойнас жасаған қызға да, жігітке де жаза қолданып, өлтіріп те жіберген. Қодар мен Қамқаның өлімі т.б. еске түсіріңіз. Сұлтанмахмұт та дала занының бір көрінісін былай суреттейді:

*Қаладан ойнас байын білу керек,
Басына, қолға түссе, міну керек.
Өгізге теріс міңгізіп, ел қыдыртып,
Мойынына құрым киіз ілу керек*

– деп жазды ақын «Кім жазықты?» романында. Осындай ұлтты азғындықтан сақтайтын, келер ұрпақтың «ұмайды» таза пәк болуын қазақ заңы қатал қадағалаған. Ерекше заң шығарған. «Күн» ар алдында кешірілмес, ауыр қылмыс болып саналған. Өйткені, «күннәнің» жүгін кейінгі ұрпақ көтерген. Ата-анаға, қала берді күллі руға намыс әкелетін жаман әдетті ақын-жазушылар үнемі жырға қосып, жазып отырған. М.Өзезов «Кім кіналі?»– деген әңгімесінде Жақыптың Ғазизаға айтқан: «Бұл күнге шейін алам десем, сені қыз деп жүрген шығармын. Бүгін қатын екеніңді білген соң, маған да қара тиынға керектің жоқ!» – деп, қатты ұрып, сабайды да Ғазизаны үйден іш көйлегімен ғана қалдырып қуып шығады. Сұлтанмахмұт Жақыптың іс-әрекетін суреттей отырып, «жақсылықты үйрен, жаманшылықтан жирен» – дегенді баса айтады.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Бірінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987 жыл –Б. 37-38.

Жаңыл, әдеби кейіпкер. «Кім жазықты» романынан. Жаңабылдың қызы Жаңыл Әжібайдан жасы үлкен. Тасболат Әжібайды бес жасында, он бірдегі Жұмағұл байдың қызы Жәмиләге айтырып қойған. Әжібай Жаңылды Жәмиләдан бұрын алады.

Ақын Жаңылды:

*Ақылы аз Жаңылдың да оңып тұрған,
Мінезі құстай ұшып, қонып тұрған.
Сүйегі тым бос емес, іске тәуір,
Парықсыз дарақылау, бойы бұлғаң*

– деп суреттейді. Жаңылдың үстіне Жәмиләны да Әжібай әкеп кіргізеді. Үш-төрт жылдан соң Жаңыл бір бала табады. Жаңылдың бетінде жасында шешектен қалған дақ бар, ұсқынсыз болады:

*Жаңылдың түскен жылы шешек шығып,
Бет-аузын кетіп еді бұжыр қылып.
Фельдиер әкеп жасында ектірмейді,
Демеді: «Бақса өмір қармалайын».*

Әжібай қалада қылдырып үйіне келсе, Жаңыл бесіктегі баласын тастап төркініне қашып кетіпті, Бірақ, кейіннен төркіні «өз еркің ұрса, ұрысса» деп қайыра әкеп тастайды. Әжібай Жаңылды күнде сабайды. Әйелдің қызығына тоймаған Әжібай тағы бір қызды екі қабат қылып тастап кетеді. Жаңыл қыз тауып, оның атын Құлтай қояды. Оған Керей елінің жігіті қарғыбау (қарғыбау-«Ұлбике» өлгенде күйеуін басыбайлы құл ретінде құнына беріп жібереді-А.Қ.) беріп, құда түсіп, басын байлайды. Жаңылды шешем дейтін жалғыз Құлтай ғана. Әжібай Керей елі көп мал берген соң қызы Құлтайды ұзатып салды. Одан кейін тағы үш қызын тұрмысқа беріп, қатты байып кетті. Үш қатын күнде төбелесіп, бірінің бірі шашын жұлып, басын жаралды. Әжібайдың мұны көріп еті өліп кетеді. Жаңыл мен Зықыш өле-өлгенше өш болады. Зықыш пен Әжібайды татуластырған Әнуар мен Құлтай еді, оны Жаңыл көре алмай, іш күсамен жүреді. Олардың балаларына да алаңдайды. Қабыш сияқты тағы бір Әжібайдың өсіп келе жатқанына налыды. Сұлтанмахмұт қазақтың әйел үстіне, әйел алған күндес заманды суреттейді.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Екінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987 жыл –Б. 129-182.

Зылиха (Зықыш), әдеби кейіпкер. «Кім жазықты» романынан. Әжібай Жаңыл Жәмиләдан соң бір қызды екі қабат қып тастап кетіп, бай жердің қызы Зылиха (Зықышты) алады:

*Қыздың аты Зылиха (Зықыш) еді,
Әжібай шат, таптым деп, өзі теңді.
Өткір, тысық, айыбы - оте надан,
«Әжібайды билер-ақ» деп халқы сенді.*

Басында Әжібай мен Зықыш тату-тәтті өмір сүрді. Әжібай, Жәмиләға да, Жаңылға да бармады. Зықыш ол екеуін күндеп жүрді. Күндестің күлі де күндес деген шыңға айналды. Әжібай сол баяғы желбастығын қоймады. Үйге келгенде қатындарына әңгір таяқ ойнатты. Әжібай жоқта Зылиха жігіттермен көңіл қосып ойнас жасады, оның бұл ісін Жаңыл көріп қояды. Зықыштың содан былай құты қашып кетті. Ұрының арты қуыс деген осы болды. Зықыштың іші білінген сайын, Жаңылдың жаны кірді. Бір күні Зықыш босанып, жана туған баласын ішімен басып, жатып алып тұншықтырып өлтіреді. Оны көрген кемпір баланы алып, далаға апарып қарға көміп тастайды. Зықыш қотыр бұзау, арық-тұрақ жататын, сасық жерде жатады. Есіне баяғы Әжібайдың күйдім, сүйдім деген сөзі түседі. Қателікке өкінеді. Әжібайдың босағасында ит құрлы жоқ, берген жуындыны ішіп, күнін көреді. Әжібай қатты сабап, аузын қан қылып, күрек тісін түсіреді. Жәмилә Тасболатты күткіп, уақыт өткізеді. Жаңылға Әжібай мүлдем қарамайды. Зықыш бір баласымен әуре болады. Кейіннен Әнуар мен Құлтай Әжібай мен Зықышты татуластырады. Зықыштың ішкен-жеткені бойына жұғып қайта онала бастайды. Бұл – Жаңылға ұнамайды. Мінекей, осылай күндес әйелдердің өмірі жалғаса береді. Бұл оқиға әлі де құндылығын жойған жоқ, әсіресе, аяғы ауыр болып қалып, баласын тастап кететін «көкек» қыздарға да қатысы бар.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Екінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987 жыл –Б. 129-182.

Қошу, (1914) өлең. 10 шумақ, бір шумақ екі жолдан тұрады, екі жолы жоқ. Өлең 1914 жылы жазылған, 11, 12 буынды, аралас ұйқас. Өлеңнің айтайын деген ойы. Қыстайғы қыстауда отырған кедейлердің бейнесі. Мал қораларының маңы күрелмеген сасып жатыр. Көшуге дұрыс арбалары, жіптері де жоқ. Арбасының дөңгелектерін қоранын ішін бөлу үшін қойған. Көшпеске амалдары жоқ, өйткені келесі жылға шабындық керек. Манайдағы құл-қоқысын көшуге асығып, жеңіл болу үшін, жұмыс істемей, жерге көмбей-ақ, жеңіл көнмен жаба салған. Снырларын арбаға жегіп, қайбір оңған арба оның өзі қираландап, жолшыбай сынып, бейнет көруде. Байлар қатындарын сабап, бала

шулап, ит ұлып, сиыр мөңіреп, бота боздап ауыл азан – қазан. Кедей ауылдың байы да оңды емес, шаруға қыры жоқ. Қазақ ауылдарының сыйқы осы. Мына 3 бунақтар бір – бірімен ырғақ тауып, ұйқас арқылы үндесіп, жымдасып жатыр.

3 5 4
Елжіреп/ қардың көңілі/ өкпек желге/ -а
3 4 4
Жер жібіп/ және тойып/ аққан селге./ -а
3 4 4
Күн сайып/ күн күркіреп./ көк дүркіреп./ -б
3 4 4
«Көш» дейді/ қыстай сасып/ жатқан елге./ -б

Өлеңде дерексіз ұғымдар эпитеттің орына қолданылады: *елжіреп қардың көңілі өкпек желге; күн күкіреп, көк дүркіреп;* Метонимия: *нашарлар көлік үшін жүріп қойған;* Өлеңде сөз тіркестері: *коштің қамы, шықса да ұлан қыстай, бел жіп, кош жүре келе түзелер.*

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Бірінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987 жыл –Б. 39-100.

Қазақ халқының діни наным-сенімдері (С.Торайғыров шығармаларында келтірілгендері бойынша). «Қамар сұлу» романында Қамардың Бәйтек молда боқшасынан «Құласатіл масалін» алып: *«- Қана! Дастархан, теке... су, күміс салу керек... куә, - деп белсеніп, сыбанып жұмыла бастады»* - деген жолда қазақтың ескі шариятының өздері қолдан, ойдан қосқан лебі сезіледі. Айталық, неке суына күміс салу дәстүрі жолшыбай қосылған, молданың өзі алу үшін ойлап табылғаны көпе көрнеу көрініп тұр, дәстүрге ешбір қатысы жоғы байқалады.

Тағы да:

Бұл алдаушылар жауыздардың қайсы бірі басында дуа бар деп, қайсысы қызылды-жасылды тіл-сұқтай бірдене жабысқан, басын айналдырып тұратын сол деп, қайсысы тіпті дөңене де емес, жастық-мастық деп, Ахметпен желігіп, аруақты қорлағандай болды ғой, кешегі қара шаңырақтағы жарықтық бабан Құттымбеттің аруағы тегін дейсін бе? Сол аруақ мұны тауып жатқан. Өне, Омарды соқты ма? Тағы қарап тұр, Ахметті соғады. Зиратқа түнетіп, шырақ жағып, құрмалдық союға керек... деп, жүзі жүз түрлі ем айтып жатушы еді.

Міне, бұлардың қайсысына болса да Нұрым мырза сүттей ұйып:

– Пәле, пәле. Тіпті жөні бар; аруақ асыға ма, саса ма? Біз ұмытсақ та, жарықтықтар жеп-желеп жүреді ғой, – деп арқасы шымырлап кетіп, тез мола басына түнетіп, талай ай мүйізді, аша тұяқтыларын құрмалдық қылып, жамбасы мен терісін емделушінің өзіне ұстатса да жазыла алады...

Онан соң үшкіру, түкіру деген нәрсе күнде нөпір. Қолында сандықтай құраны, алхам мен күлқуалла білетіндердің аузында дамылы жоқ. Емделуші мұндай көп болар ма, үйге сыймай лық-лық етеді. Көбіне тиын түспесе де, «Бір тойған шала байлық» деп, өңмендей беруші еді... Тағы қорықтық күй ма, қара малдың өкпесімен қағып көшіру ме, жыңға орау, «қырық аяқ сумен ұшықтау», «бозбұға, сарбұға», жеті түрлі дәрі-дәрмектің басын қосып емдеу ме, не керек, әйтпей, осылар секілді «қасиетті» қазақ емдерінен оллау ағлам қалғаны бар ма екен? Осы алынған мысалда қазақтың ежелгі ескілігі орын алған. Мысалы: неке суын іштіру, ішіне күміс салу, зиратқа түнету, аруақ шақыру, шырақ жағу, құрмалдық сою, құрмалдық сойып, жамбасы мен терісін емделушіге ұстату, үшкіру, түкіру, қорықтық күй, қара малдың өкпесімен қағу, жыңға орау, қырық аяқ сумен ұшықтау, «бозбұға», «сарбұға» жеті түрлі дәрі-дәрмектің басын қосып емдеу, тамыр ұстау, тұмар алып үшкіру, жеті жылғы ту қойдың өкпесімен қағу, сары ешкінің қарнын құшақтату, жеті күн ұдайы зікір салу, басындағы дұғасын алу, қырық-елу жылның арасына отырғызып қою, төбесін шапқымен тесу, шаша, тырнақ, жібек т.б жіпке тізіп, қанға бояп ішінен алып шыққандай әсер қалтыру, жеті қуыршақ, жеті қара тікен тұз, үш жылғы қара ту ешкінің сүйегімен көшіру, т.б. Әрине, Сұлтанмахмұт шығармаларында қазақ-ескіліктері туралы жалғызғаттар өте көп, соның ішінен кейбірін ғана теріп алып, ұсындық.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Бірінші кітап. Екінші кітап, Алматы, «Жазушы» 1987 жыл

Қалтан, әдеби кейіпкер. «Қамар сұлу» романынан. Жорға Нұрым Қамарды тоқалдыққа сұрап, кісі салады. Омарға Қамардың әкесіне екі ағасы Қалтан, Оспан бас-көз жоқ қайырлы айта келеді. Омарға Қасенді орысша шоқындырсаң шоқындыр, бірақ, Қамарды оқытып қоя алмаймыз, Нұрымның қай жерінен кемшілік іздеп отырсын деп, екі ағасы ақыл айтып ұрсады. Көбіне сөйлеп отырған ағасы Оспан, ал Қалтан онша үндемейді. Қалтан үндемегенмен дымы ішінде жүрген ку, залым Қамарды Нұрымға беруге қарсы емес.

Сұлтанмахмұт:

*Көрі ағаң – Оспан, Қалтан құдай атқан!
Қамарды зар жылатып ұстап сатқан.
Болмасқа кетті Қамар газзи баурын,
Үміт жоқ, қайта шығар күні батқан*

– деп, Оспанды да, Қалтанды да сатқын, Қамар қыздарын мал үшін айырбастап жіберген сұмдар, Омарды да сыртынан билеп, төстеген екі жүзді сайқалдар қатарына жатқызады. Нұрым Оспанның досы, бәрін істеп жүрген Оспан. Тіпті, Оспанның қатыны да Қамардың Нұрымға барғанына қарсы емес. Қалтан сол оқиғаның басында көрінгенмен, Оспан ағасы екеуі бір адам. Оспан кім, Қалтан кім бәрібір. Бірақ та, ең қауіпті үндемей істейтін адам ол – Қалтан. Оқиғаның нақты ішіне араласпаса да басы қасында жүрген, тығылып істейтін жаман жау. Ондай ашық іске көшпей тығылып, сыртынан пышағын қайрайтын жаман адамдар қоғамда қазір де бар. Сұлтанмахмұт осындай ішкі пікірі өзінде, беймәлім адамдардан қорқу керек, олардан сырт айналып жүру керек деген қорытындыға келеді. Сондықтан да Қалтан образы беймәлім күрделі бейне болып табылады.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Бірінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987 жыл –Б. 69 - 127.

Аппақай, әдеби кейіпкер. «Кім жазықты» романынан. Тасболат байдың Әжібай деген сотқар ұлы болады. Жұмағұл Жәмилаңның әкесі. Тасболатпен құда болған. Әжібай – 5-те, Жәмиляны 11-де айттырған. Әжібайдың ағасынан қалған қайынысы Жаңғабыл бидің қызы Жаңылды 18-ге толар толмастан алады. Жаңылдан Әжібайдың бір баласы бар. Әжібай арақ ішкіш, қызға барғыш, жүргіш. Екі әйелі тірі жесір болып үйде отырады. Әжібай «Қызыл су» деген қалада тұратын Бейсен деген шалдың Аппақай деген бір қызы бар еді, енді соны айналдыра бастайды. Бейсен шалдың және екі ұлы бар: оның бірі оқыған – учитель. Екінші ұлы ішкіш аты – Жүсіп. Бейсеннің оқыған ұлы Аппақайды өзі сияқты оқыған қазақтың фельдшеріне берем деп жүрген. Қазақтың ғұрпымен Аппақайды да бір жігітке айттырған, бірақ, Аппақай ол жігітті көңілі сүймеген. Сұлтанмахмұт Аппақай мен фельдшер жігіттің махаббатын:

*Таныс боп фельдшер жүрген келіп-кетіп,
Ішкі ойы Аппақайды көңіл етіп;
Жүрегі Аппақаймен құп жарасқан,
Бірақ, сөз байланбаған уәде бекіп...*

– деп өлеңге қосады.

Аппақай сұлу, хат таниды, сауатты ақылына көркі сай қыз. Оның суретін ақын:

*Аппақай хат біледі, мінезі ашық,
Әнге ұста, домбыраға кеткен асып.
Азырақ орысуа да сойгесе алады,
Жасынан жүргендіктен араласып.
Жұрт аузы Аппақайды мақтаушы еді,
Қырынан бозбалалар жақтаушы еді.
Қолдары жеттесе де қоразданып,
«Басы бос емес... өтпен... қап!» дейші еді*

– деп ақын Аппақайдың суретін тамаша етіп, өлеңмен өріп келтіреді. Әжібай Аппақайдың арақ ішкіш Жүсіп деген ағасын дос қылып алып, өзінің сөзін өткізбекші болады. Бірақ, ақылды Аппақай Әжібайды маңайына да жуытпайды. Өзінің сүйген жігітті фельдшерді ансаумен болады.

*Аппақай фельдшер келсе, бек қуанар,
Бір-бірін көздерімен қабыл алар.
Әжібай ішпен тынып, іші күйіп,
Аңысын екеуінің байқап қалар.*

Әжібай өзінің алған бетінен қайтпайтын, айтқанын істеп, талай қыздың басына су құйған болатын. Енді келіп, Аппақайға келгенде мысы құрыды, шын сүйетінін білді, басын тасқа ұрды бірақ, Аппақай алған бетінен қайтпады. Жүз шақырым қалаға фельдшер жігітпен қол ұстасып көшіп кетеді.

Ақын, көп асқанға, бір тосқан дегенді айтқысы келді. Әжібай да етпен, сүйектен жаратылған жаң, оның да жүрегі бар, сондықтан да ол да қыз сүю бақытына ие болуы керек еді. Бірақ, ол бақтан өзінің қылығымен айрылды. Өмір бойы опық жеді. Ондай жігіт сымақтар әлі де болса, ішімізде бар, мінекей, шығарма соларға үлкен соққы бола алады. Сондықтан да шығарманың тәрбиелік мәні зор.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Екінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987. – Б. 129-181.

Ахмет, зиялы қауым бейнесін алғашқы болып суреттеген де С. Торайғыров. Ахмет-деген Мұхаммет пайғамбардың қысқарған есімі. Ахмет, Ахмат, Махмет, Махамбет, Могомет т.б. айтылады. Араб тілінде

мақтаулы, қалаулы, жақсы деген мағынада. Сұлтанмахмұттың әдеби кейіпкері. Қамардың әкесі Омарға үш-төрт атадан қосылады. Сарбас аулының Жәуке деген кісінің 21 жастағы ұлы. Жәуке өзі нашар өмір сүрсе де бар таянғанын жалғыз балам оқысын деп соның аузына салды. Жәуке жалғыз баласының арқасында аузы аққа тиіп, есіктегі басы төрге жетті. Ахмет Қамардың ағасы Қасыммен құрдас. Ахмет пен Қасым рушті сыныфтары одан кейін игдали сыныфтары бітірді. **Рушті** – 5-7 кластар көлемінде. **Игдали** – 10 класс көлеміндегі оқу. Ахмет пен оқуы жағынан тең ол – Қамар. Қамарды Ахмет сүйеді. Бірақ, Қасыммен бірге жүрген соң бірі аға, бірі қарындас есебінде сыйласты. Ахмет Қамарды алаламайды себебі кедей жігіт малы жоқ. Қамар бара алмайды себебі байдың қызы. Қазақта махаббатпен үйлену салты әлі сіңіспеген салт. Ахмет пен Қамар келе – келе бірінсіз бірі бір минут көрмесе тұра алмайтын халге де жетті. Ахмет Қамарға өлеңмен хат жазады:

*Қалам қас, мамық тамақ, уыз қойын,
Мөлір көз, тілің бұлбұл алма мойын.
Көңілімді көкке ұшырмай дауалатын:
Алып-ұшып барады тұла бойым.*

Қамар хатты ақырына дейін оқи алмайды, шыдамы жетпейді. Ішкі ойы Ахметпен бірге болғысы келсе де оған Қамар жол бермейді. Ахметке көңілін суыттырлықтай хат жазады. Қысқасы екеуі біріне бірі араздасу, қоштасу хаттарын өлеңмен жеткізеді. Ескілік көленкесінде қалған Қасым, Омар, Ахмет ұрда, жық үстем тап өкілдеріне ештеңе істей алмайды. Ақыры Ахмет сол – үстем тап өкілдерінің қолынан қаза табады. Шығарма 1914 жылы жазылған ол – уақытта ел-ішінде бір толқынды күткен жай бар еді. Сұлтанмахмұт сол лепті толқынды жастардың бұлқынысы арқылы көрсеткісі келді. Жалпы Ахмет, ақынның прототипі екендігі байқалады. Ахмет дәрменсіз, Қанша оқыса да әлсіз. Жігерсіз. Қамарды алып қашуға дегі жетпеді. Жетпеген себебі ата - анасын, туыстарын ойлады. Ахметті бір жағынан жазыруға да болмайды, заман солай болды. Күллі іріп-шіріген қоғам солай құрылды. Әйел теңсіздігі деген болған жоқ. Қаншама әйел сорлы жылап өніреп, сүйгеніне жете алмай бұл дүниеден өтті. Қамар мен Ахмет, Еңлік пен Кебек, тіпті қала берді Қозы мен Баян, Қыз Жібек пен Төлеген махаббаттары баңызсыз болды. Қамқа мен Қодар ескіліктің құрбанына ұшырады. Ақ махаббат, пәк махаббат бар ма? Неге жастар өліп-өшіп, күйлім, сүйдім деп қосылады да бір күн болмай жатып ажырасады. Оның себебі, тамыры неде? Алғашқы махаббат деген не? Жалпы, махаббат атаулының түбіне жететін алғашқы махаббат болар бәлкім. Сұлтанмахмұттың шығармасы осындай сұрауы бар да, жауабы жоқ күрделі мәселелерге жауап іздейді. Сондықтан да бұл – мәңгілік шығарма қатарына жатады. Себебі, ақ махаббатқа патшалық уақытта ескіліктің, үстем тап өкілдерінің кесірі тисе, кеңес өкіметі кезеңінде кейбір жастардың обалына қызыл жатахананың кесірі де тиді.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Екінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987. – Б. 69-127.

Иманшарт, діни сауатын ашу, оқу түрі. «Кім жазықты» романында келтірілген.

Сұлтанмахмұт:

*Оқытқан «әліпсін-ә» надан молда,
«Иман шарт», «Әштегіні» беріп қолға.
Онда да тумыстағы зеректікпен
Үш жылда хат таныған шала-зорға*

– дейді. Иманшарт араб сөзі. Екі компоненттен тұрады. Біріншісі – иман: вера – вера в бога, верование; доверие, честность. Екіншісі – шарт – шәрт араб сөзі. Условие, уговор, договор, кондиция, обязанность, обязательство, долг, исполнение, условия, обязанности долга. Сыныптарда арабша оқылатын әліппе.

Әдебиеттер: Рустемов.Л.З. Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов. Алма – Ата «Мектеп», 1989. – Б. 127-128.

Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Екінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987. – Б.129-181.

Намаз, дін сөзі (ақын «Кедей» поэмасында қолданған). Намаз сөзінен намаздігер туынды сөз пайда болған. Би (биресми, бисаясат) араб-парсы тілінен енген буын үндестігіне қайшы келген сөздің алдынан келетін қосымша. Би араб-парсы тілінде өз алдына белгілі бір ұғымды білдіруі де мүмкін. *Бесінің сол мезгілде уақыты кірді, Орынпан намаз үшін Расул тұрды (Мөшһүр Жүсіп); Намаздігер өткенше, Намазшамға жеткенше («Қобыланды батыр» жыр); Намазын оқып шам жасап, Бұрынғы қылды әдетті («Алпамыс батыр» жыр); Бесінде жаумен алысып, Намаздігер болғанша, Алдырмай кетіп барады (ҚЖ);*

Сұлтанмахмұт:

*Ораза, намазыңды, әсте қойма,
Құрбан шал, ақыреттің қамын ойла.*

Пітір бер мезгілінен қалдырмастан,

Оразаның сауабын, жаным, жойма!

В. Радлов: **намаз:** 1) сабаһ намазы (танертенгі намаз); 2) үйлі (өлі намаз), бесін намазы; 3) екінді намазы (намезі дегір); 4) ақшам намазы (намазы шам); 5) пасық, кутпан намазы деп беске бөледі. **Намазлік** - 1) обучение; 2) назначение на должность. Л.Будалов: **намазлық** - шаурка оти дикой козы, или небольшой коврич, для совершения молитвы. **Намаздігер** - вечерняя молитва (Будалов, 292); Третья из обязательных пятикратных молитв, творимая мусульманами на закате солнца, когда до захода солнца оставалось расстояние в два копя (287). **Намаздігер**-третья из обязательных молитв, творимая мусульманами на закате солнца, когда до захода солнца оставалось расстояние в два копя (Қыз Жібек, 287); (қараңыз: Е.Жанпейсов, 139-141). Қосымшалар арқылы намаз (намаздігер) болып түрленіп мезгіл мөлшерін білдіреді. **Намаз // нмаз п. намазъ** (слова пехлевийске и зендске, означющее собственно служение, поклонение): мусылмандардың 5 уақыт намазы. Таңғы намаз–күннің шығуына 45 мин. қалғанда; кыр. бесін намазы. Түскі мезгіл 1-ге таман; кешкі намаз – кеш бату мен күннің ұясына кірер мезгілі; ақшам намазы – (күннің ұясына кіргеннен кейін 20 мин); куптънъ (қутпан – А.Қ.) ұйқыға жатар мезгіл – 2 сағаттан соң (Будалов, 292); **Құтпан да уақыт метрологиясына жатады: Түні ортасы Намаздігер, намазшам, құтпан, сәске** ауғанда, Күні – түнін бір етіп, Ұйқыға көзін үйретіп (ҚЖ. 1887. 31); Естеміспен екеуі Қоһып жатса бір тауда, Намазшамнан өткенде, **Құтпан** мезгіл жеткенде («Қобыланды батыр» жыр); **Намазшам** еді күн батты. **Құтпанның** болды уақыты (Мөшһүр Жүсіп).

Түйін. Сұлтанмахмұт намаз сөзін діни мағынада қолданған. Намаз сөзінен намаздігер (түбір мен қосымшадан тұрады) пайда болған. Намазлық-деп тері жайнамазды да айтқан. **Намаз** бен **нама** (шығарма) түбірлес сөздер болуы мүмкін. **Намаз**-пехлевин тіліне жатады. **Екінтіге** байланысты намаздігер нумеративі де ұшырасады. М.Қашқари **ікінді** – намазшам. **Екінді намаздың** уақыты – дейді (1997: 170).

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Екінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987. – Б. 35-66.

Көк өгіз, (1912) өлең. Сұлтанмахмұттың мысал жанрымен жазылған өлеңі. 24 жолдан тұрады, 1912 жылы жазылған. Сұлтанмахмұт Тоқайдан екі мысалды ғана аударған. Негізінен Қрылов мысалдарын үлгі еткен. Байтұрсынов, Алтынсарин, Көбеев, Адамжүсіп, С.Дөнентаев мысалдары сияқты, ақын мысалдары да екі әлеуметтік теңсіздікті суреттеген. Көк өгіз – ол адам. Сұлтанмахмұт көк өгізді суреттей отырып, сол арқылы адам бойындағы мін, әлеуметтік ортадағы кемшілікті күлкіге, келекеге, мазаққа, сықаққа айналдырып көрсетеді. Мазмұны бүкпелі, идеясы ашы, тілі мірдің оғындай өткір келеді. Көзге торлық, деңесі мол өгіз өзін өзі зор санап, ежелгі табыны сиырларды тастап, жылқыларға қосылады. Жылқыларды көп қасқыр қамайды. Жылқылар үркіп қашып кетеді де, өгіз көп қасқырдың қамауында қалып қояды. Көк өгізді өзінің тумалары сиырлары «мөшке» көмекке келіп, құтқарып қалады. Сұлтанмахмұт мысалының негізгі идеясы бірлік, татулық. Әсіресе, ер жігітерге «беркі бірдің намысы бір» дегенді айтқысы келді.

Сұлтанмахмұт:

*Әпендім, ой жіберсең бұл бір ақыл
Бұрынғы көриелерден қалған нақыл
Жынысы басқа жылқылар тастап кетіп,
Болден өз жынысы құтқарды ақыл.
Көкке жетсе, өз жынысын қорламақша,
Бек нықтап тәубе қылған өгіз батыр*

– деп, достықты, ынтымақтастықты мансұқ етеді. Әсіресе, жігіттердің достықты бағалауға, аю сыбырлағандай «жаманмен дос болма» дегенді баса көрсетеді. Қазіргі уақыттағы таққа отырса достық деген ұлы сезімді ұмытып кететін, төкөппар пенделерге ескерту жасайды. «Басыңа іс түссе достарды сағала» - деген сөзді тағы да қайталап айтады. «Жүз сомың болғанша, жүз досың болсын» - деген мақалдың өлі де әжетке жарайтынын аңғартады. Мысал осы идеясымен де өзекті.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Екінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987. – Б. 65.

Жаланаңш баба / Құрбан қажы аузынан, қазақ елімен қырғыз елінің арасындағы жауершілік кезеңнің аңыз өңгіме. Жыныстырушы Сұлтанмахмұт (1916). Оқиға қазақ, қалмақ соғысын қамтыған. Абылай ханның Жаланаңш баба деген диуанасы болады. Абылай жорыққа аттанарда осы – Жаланаңш бабадан ақыл сұрап отырады. Бір қатты соғыс болып қырғыздар қазақтарды қырып басын шауып, бір бас, бір шым салып келдімүнара тұрғызады. Абылай жорыққа атануға, қырғыздан ош алуға аттануға бата алу үшін Жаланаңш бабаны іздейді. Жаланаңш баба Абылайдың бата сұрауын біліп қашып кетіпті. Абылай бабаны Ертістің бойынан тауып алып бата сұрапты.

Жаланапш баба:

– Көпірге атағын бір оғым бар. Мұсылманға атпайын деп қашып едім дейді. Абылай: – мұсылман мұсылманның етін итке жегізіп, басын кесіп, шым салып келдімұнара тұрғызды. Жүрмесек, күдай алдында достық хақымыд кешпеймін дейді. «Достық хақымыд кешпеймін» деген сөзді ауыр көрген Жаланапш баба бірге жорыққа аттанады. Қатты соғыс болып, қалмақтың Нәдір бала, Сәдір бала, Өтекең бастаған сегіз ұлды Жайылхан Абылай ғаскеріне шыдас бермейді.

Абылай:

– Жаланапш бабадан көмек сұрайды. – Енді қайттім дейді.

Жаланапш баба:

– Сәске көтерілгенше ол атса да сен атпа, ол шапса да сен шаппа; сенің оғың оларға сәске көтерілген соң дариды. Осы күні сағат оларға ауып тұр; қырылғаның қырыл да, қалғаның орнында тұра бер! – дейді Жаланапш баба. Қалмақтар осылай иіріліп тұра береміз бе деп шабуылға шыға бергенде бір батырының аты тулап, ол батырдың ортан жілігі үзіліпті, оның үстіне Өтеке батыры Абылайдың сыйынып тұрған пірі күшті екен деп екі мыңдай әскерімен бөлініп, соғыспай еліне кетіпті. Сол арада сәске болып қалып, Жаланапш баба жерден бір уыс топырақты алып, жауға қарай шашып, «ал, енді шабындар!» – дейді. Абылай әскері «қу адасқан тұман, құлан адасқан шоң болып» ат бауырынан қара қан аққан соғыс болады. Ақырында Абылай қалмақтың Сексен сегіздегі Жайылхан бастаған сегіз ұлымен қолға түсіреді. Расында да батырлардың өздері сыйынатын пірі болған. Абылайдың бір де Сары бұрасы болған. Бұра қайда басын қаратып шөксе Абылай сонда жорыққа аттанған. Осы оқиға Ұлы Отын соғысы уақытында да қайталанған. Мысалы, Лұқпан хакім мың жыл өмір сүрген. Сталин Ақсақ Темірдің сүйегін соғыс болып жатқан жерге алып ұшып сыйынған. Кейіннен мовзольеге миллион сом бөлген. Ақсақ Темірді арулап қайта жерлестен. Шығыс хан Қытай емшісі Чан Чунь арқылы өмірін ұзартқан. Гитлер Тибет ламаларына дұға жасатқан т.б.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы, Ғылым. 1993. – Б. 147-150.

Ақ Найман Ойсынбай, Сұлтанмахмұт жиыстырған билер сөзі (1918). Әңгіме 1918 жылы жазылған. Негізгі кейіпкері Найман Ойсынбай шешеннің шешендігі туралы. Ақ Найман Ойсынбай шешенді заманында Қамбар деген төре шешендігі үшін жанынан тастамайды екен. Ойсынбайдың туыстары Қамбар төремен жақындығын арқа тұтып ұрлық қылады. Ойсынбай «кой» деп туыстарына айта алмапты. Туыстары қуып келген, теңдік сұрағандарға зорлық қылып жібереді екен. Ойсынбайдың бауырларының қылған ісі асқынып кеткен соң, Қамбар Ойсынбайды бір шақырады, екі шақырады оған Ойсынбай бармайды. Қамбар үшінші шақырғанда барады, себебі Қамбар оны зорлап байлап, матап әкететінін біледі.

Төре ашуланып:

– Әй, сен шынырақ көз! Екі шақырттым келмейсің. Керігейін деген екенсің деп ұрсады.

Сонда Ойсынбай:

– Мен келмейін дедім бе, таксыр! Есік алды ұры болды, үйдің арты жыра болды, бай берке (көне сөз-А.К.) қонды, кедей шетке қонды, етек-женім боқ болды, кісем, киер тonym жоқ болды, боқ қылпыммен қалай сізге көріне аламын деп ұялып келмеп едім – деп жауап береді.

Төре сонда ойланып отырып – отырып: «Рас айтады-ау құрғырын!». Ашуын тарқатып, тағы да қайран қылып жүрген екен деседі. Бұдан кейін де Ойсынбай талай билік төрелікке қатысып, шешімін берген екен.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы, Ғылым. 1993. – Б. 164.

Маса, А. Байтұрсынның шығармасы (ақын «Айтыста», тағы арнайы шығарма атымен сол жинақ туралы жырлаған). Сұлтанмахмұт «Айтыс» (Қала ақыны мен дала ақынының айтысқаны) поэмасында:

«Маса» тұсы елдігін қазақ жойған,

Ұмытқан, елдік деген сөзді қойған,

Мал секілді ұрқу мен қорқу болған,

Кезінде жат пышағы жанын сойған

– деп А. Байтұрсынұлының 1911 жылы Орынборда басылған «Маса» атты өлеңдер және аударма мысалдар жинағының атын атап өтеді. Және де өзі де осы - өлеге ұқсас жыр нөсерін төгеді. Е. Өтебаев Сұлтанмахмұттың 1914 жылы жазылған Тұтқындағы Байтұрсынның «Масасына» деген төрт шумақ өлеңін жариялады. Жүсіпбектің айтуынша өлеңнің шығу тарихы жазылған.

Әдебиеттер: «Айтыс» (Қала ақыны мен дала ақынының айтысқаны) // «Сарыарқа самалы» Павлодар облыстық газеті. №15 (12052) 6 ақпан, 1993. Е. Өтебаев. Жасасын алаш жасасын! // «Ана тілі» газеті, сәуірдің 25-і, қой жылы. Тұтқындағы Байтұрсынның «Масасына» // «Сарыарқа

самалы» газеті, №144 (12027) желтоқсан, 1992. А. Байтұрсын. Шығармалары. Алматы, «Жазушы» 1989. – Б. 23.

Есекқырған, астрономиялық атау («Кеше түндегі түс, бүгінгі іс» көркемдеу құралына айналған).

Сұлтанмахмұт:

Шолпансың ерте туып Есекқырған,

(Сартты да соған сеніп құдай ұрған).

«Таң жақын, адаспастыз жүрейік!»-деп,

Талайдың басы айналып дымы құрған.

Сұлтанмахмұт ескілік атауы есекқырғанды өте жақсы білген. Осы космонимикалық түсінікті өлеңіне арқау еткен. Сарттар есекқырған планетасына сеніп, таң жақын екен деп құдай ұрып адасқан. **Есекқырған** астр. Юпитер планетасының қазақша аты (ҚТТС, 2008: 235). **Есекқырған** Юпитер букв. истребитель олов, нар. в-ты: Сары жұлдыз желтая звезда; Жарық жұлдыз яркая звезда; Шабансары рыжки (Т. Жанұзақ, 2006: 387). Юпитер м. 1. астр. (планета) Юпитер (Күн жүйесіндегі планеталардың бірі) (Ор-Қаз. сөз. 1981: 552).

Итаршыға. Жеті жолды өлең. 1913 жылы жазылған. Қара шекпен лексикасы Абай, Адамжүсіп шығармаларында кездеседі. Патшалық ресей империясы қазақ елін жаулап, жерің, суын алғаннан кейін қара шекпенділерді (орыс мұжықтарын) ішкі ресей жерінен жаппай көшіре бастады. Олар әкесінің жерінде иемденіп, егін егіп, бау-бақша салып, қала салды. Шекпен – бұл метонимия. Сұлтанмахмұт шекпен деп орыс мұжығын жазып отыр. Өлеңде ашы сарказмда жоқ емес. Қазақты сынап маймылға теңейді. Жаны ашнды. Біреудің айтқанын істеген адамды, ит сияқты айтқанына көніп, айдауына жүретін жағымпаз, құйыршық адамды итаршыға балайды.

Мысалы:

Көрсетсін қара шекпен еккен ісін,

Қиналып жсан аймай жеккен күшін.

Шекпенге жұрт айтқан қандай алғыс,

Көрсетіп көз алдыма ашсын түсін.

Сонан соң маймыл тұрсын кім десе де,

Ықтаыр, итаршының өзі білсін.

Итаршы 1. көне Кішкәе, шәуілдек қанден ит. 2. Ауысп. Біреудің сойылын соғушы; жағымпаз, жарамсақ, құйыршық. Итаршы болды – жағымпазданды, жарамсақтанды (ҚТТС, 2008: 360). Қазақтың осы – жағымпаз қылығын қатты сынға алады. Итаршылар өмірде қазір де бар. Қоғамның аса бір жаман кеселі. Қазақ психологиясына итаршылық сіңіп алған. Сондықтан да өлеңнің мәні мен мазмұны, идеясы өлі де болса өлмейді.

Зарқұм, қисса. Сұлтанмахмұт өз мақаласында қиссаның қазақ әдебиетінде алатын орнына тоқталған. С. Торайғыровтың «Айқап» жураналының 1913 жылғы 19-20., 22-24 сандарында басылған «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайында» деген сын мақаланың орны ерекше. Мақалада «Зарқұм», «Салсал» сияқты қисса-хикаяттары туралы батыл пікір айтумен қатар, сол кезде басылған өлеңдерден үзінділер келтіріп, олардың тілінің нашарлығын сынайды: «Нағыз шынын айтқанда қазақ тілінде деп бастырылған кітаптардың көбінде қазақтың иісі де жоқ. Неге десен тілдері бытбырық, бытбырық болмағандарының ағыны теріс, рухын тексерсек баяғы айтылған «қатын ойбай». Ал енді қазақтың сіріге жамаған былғарыдай қай жеріне апарып жапсырамыз? Мен тілімізге шала тілдердің шатасуына, тілдің ағыны теріске бейімделіп, өріс алып кетіп бара жатқанынан қорқамын. Біз бұралқы сөз кірмей ұйысқан сөз болса ойбай мынау қазақша екен дейміз. Екі сөздің қыспағына жаңа сөздің қаймағын апарып қатарластырып қарасаң, ол ағын мен бұл ағынның арасы алты айшылық алысқа кеткендігі көрінеді» - деп жазды. Осы мақалада С. Торайғыров «Алпамыс» жырындағы қазақ халқының санасында ертеден бекіген қиял-ғажайып ертегілеріндегі мифтік элементтерді дұрыс байқай отырып. «... Міне, бұған қазақ отағасылары көздерін жұмып, наным, мейірлері қанып, кеңілдей түсіп, шүлғысып, мүлгісіп отырғаны еді» деп жырдағы кездесіп отыратын жетібас айдаһар, пері қызы, жалмауыз кемпір, дәу сияқты ертегілерге тән сөздерге назар аударды.

Әдебиет: «Айқап» Құрастырушылар: Ү.Субханбердина, С. Дәуітов. «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, Алматы, 1995. –Б. 27-28.

СҰЛТАНМАХМҰТ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.Қ. ТҰРЫШЕВ

ф.ғ.д., ЖОО-ның профессоры, Мәшһүржану ғылыми-практикалық орталығы,
С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақ халқының діни наным-сәнімдері (С.Торайғыров шығармаларында келтірілгендері бойынша). «Қамар сұлу» романында Қамардың Бәйтек молда боқшасынан «Жұласатіл масаилін» алып: «- Қана! Дастархан, неке... су, күміс салу керек... күз, - деп белсеніп, сыбанып жұмыла бастады» - деген жолда қазақтың ескі шариғатының өздері қолдан ойдан қосқан лебі сезіледі. Айталық, неке суына күміс салу дәстүрі жолшыбай қосылған, молданың өзі алу үшін ойлап табылғаны көпе көрнеу көрініп тұр, дәстүрге ешбір қатысы жоғы байқалады.

Тағы да:

Бұл алдаушылар жауыздардың қайсы бірі басында дуа бар деп, қайсысы қызылды-жасылды тіл-сүктай бірдене жабысқан, басын айналдырып тұратын сол деп, қайсысы тіпті дөңеңе де емес, жастық-мастық деп, Ахметпен желігіп, аруақты қорлағандай болды ғой, кешегі кара шаңырақтағы жарықтық бабан Құттымбеттің аруағы тегін дейсін бе? Сол аруақ мұны тауып жатқан. Әне, Омарды соқты ма? Тағы қарап тұр, Ахметті соғады. Зиратқа түнетіп, шырақ жағып, құрмалдық соғоға керек... деп, жүзі жүз түрлі ем айтып жатушы еді.

Міне, бұлардың қайсысына болса да Нұрым мырза сүттей ұйып:

– Пәле,пәле. Тіпті жөні бар; аруақ асыға ма, саса ма? Біз ұмытсақ та, жарықтықтар жебеп-желеп жүреді ғой, – деп арқасы шымырлап кетіп, тез мола басына түнетіп, талай ай мүйізді, аша тұяқтыларын құрмалдық қылып, жамбасы мен терісін емделушінің өзіне ұстатса да жазыла алады...

Онан соң үшкіру, түкіру деген нәрсе күнде нөпір. Қолында сандықтай құраны, алхам мен құлқуалла білетіндердің аузында дамылы жоқ. Емделуші мұндай көп болар ма, үйге сыймай лық-лық етеді. Көбіне тиын түспесе де, «Бір тойған шала байлық» деп, өңмендей беруші еді... Тағы қорықтық құю ма, кара малдың өкпесімен қағу, жыңға орау, «қырық аяқ сумен ұшықтау», «бозбұға», «сарбұға», жеті түрлі дәрі-дәрмектің басын қосып емдеу ме, не керек, әйтпей, осылар секілді «қасиетті» қазақ емдерінің оллау ағлам қалғаны бар ма екен? Осы алынған мысалда қазақтың ежелгі ескілігі орын алған. Мысалы: неке суын іштіру, ішіне күміс салу, зиратқа түнету, аруақ шақыру, шырақ жағу, құрмалдық сою, құрмалдық сойып, жамбасы мен терісін емделушіге ұстату, үшкіру, түкіру, қорықтық құю, кара малдың өкпесімен қағу, жыңға орау, қырық аяқ сумен ұшықтау, «бозбұға», «сарбұға» жеті түрлі дәрі-дәрмектің басын қосып емдеу, тамыр ұстау, тұмар алып үшкіру, жеті жылғы ту қойдың өкпесімен қағу, сары ешкінің қарнын құшақтату, жеті күн ұдайы зікір салу, басындағы дұғасын алу, қырық-елу жының арасына отырғызып қою, төбесін шапқымен тесу, шаша, тырнақ, жібек т.б жіпке тізіп, қанға бояп ішінен алып шыққандай әсер қалтыру, жеті қуыршақ, жеті кара тікен тұз, үш жылғы кара ту ешкінің сүйегімен көшіру, т.б. Әрине, Сұлтанмахмұт шығармаларында қазақ-ескіліктері туралы жалдығаттар өте көп, соның ішінен кейбірін ғана теріп алып, ұсындық.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Бірінші кітап. Екінші кітап, Алматы, «Жазушы» 1987 жыл.

Қалтан, әдеби кейіпкер. «Қамар сұлу» романынан. Жорға Нұрым Қамарды тоқалдыққа сұрап, кісі салады. Омарға Қамардың әкесіне екі ағасы Қалтан, Оспан бас-көз жоқ қайырлы айта келеді. Омарға Қасенді орысша шоқындырсаң шоқындыр, бірақ, Қамарды оқытып қоя алмаймыз, Нұрымның қай жерінен кемшілік іздеп отырсың деп, екі ағасы ақыл айтып ұрсады. Көбіне сөйлеп отырған ағасы Оспан, ал Қалтан онша үндемейді. Қалтан үндемегенмен дымы ішінде жүрген ку, залым Қамарды Нұрымға беруге қарсы емес.

Сұлтанмахмұт:

*Көрі ағаң – Оспан, Қалтан құдай атқан!**Қамарды зар жылаттып ұстап сатқан.**Болмасқа кетті Қамар газзи баурың,**Үміт жоқ, қайта шығар күні батқан*

– деп, Оспанды да, Қалтанды да сатқын, Қамар қыздарын мал үшін айырбастап жіберген сұмдар, Омарды да сыртынан билеп, төстеген екі жүзді сайқалдар қатарына жатқызды. Нұрым Оспанның досы, бөріні істеп жүрген Оспан. Тіпті, Оспанның қатыны да Қамардың Нұрымға барғанына қарсы емес. Қалтан сол оқиғаның басында көрінгенмен, Оспан ағасы екеуі бір адам. Оспан кім, Қалтан кім бөрібір. Бірақ та, ең қауіпті үндемей істейтін адам ол – Қалтан. Оқиғаның нақты ішіне араласпаса да

басы қасында жүрген, тығылып істейтін жаман жау. Ондай ашық іске көшпей тығылып, сыртынан пышағын қайрайтын жаман адамдар қоғамда қазір де бар. Сұлтанмахмұт осындай ішкі пікірі өзінде, беймәлім адамдардан қорқу керек, олардан сырт айналып жүру керек деген қорытындыға келеді. Сондықтан да Қалтан образы беймәлім күрделі бейне болып табылады.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Бірінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987 жыл – Б. 69 - 127.

Аппақай, әдеби кейіпкер. «Кім жазықты» романынан. Тасболат байдан Әжібай деген сотқар ұлы болады. Жұмағұл Жәмиланың әкесі. Тасболатпен құда болған. Әжібай – 5-те, Жәмиланы 11-де айттырған. Әжібайдың ағасынан қалған қайыны Жанғабал билің қызы Жанылды 18-ге толар толмастан алады. Жаңылдан Әжібайдың бір баласы бар. Әжібай арақ ішкіш, қызға барғыш, жүргіш. Екі әйелі тірі жесір болып үйде отырады. Әжібай «Қызыл су» деген қалада тұратын Бейсен деген шалдың Аппақай деген бір қызы бар еді, енді соны айналдыра бастайды. Бейсен шалдың жөне екі ұлы бар: оның бірі оқыған – учитель. Екінші ұлы ішкіш аты – Жүсіп. Бейсеннің оқыған ұлы Аппақайды өзі сияқты оқыған қазақтың фельдшеріне берем деп жүрген. Қазақтың ғұрпымен Аппақайды да бір жігітке айттырған, бірақ, Аппақай ол жігітті көңілі сүймеген. Сұлтанмахмұт Аппақай мен фельдшер жігіттің махаббатын:

*Тапыс боп фельдшер жүрген келін-көтің,**Ішкі ойы Аппақайды қоңіл етің;**Жүрегі Аппақаймен құп жарасқан,**Бірақ, сөз байлабаған уәде бекіп...**– деп өлеңге қосады.*

Аппақай сұлу, хат таниды, сауатты ақылына көркі сай қыз. Оның суретін ақын:

*Аппақай хат біледі, мінезі ашық,**Әнге ұста, домбыраға кеткен асып.**Азырақ орысша да сөйлесе алады,**Жасынан жүргендіктен араласып.**Жұрт аузы Аппақайды мақтаушы еді,**Қырынан бозбалалар жақтаушы еді.**Қолдары жетпесе де қоразанып,**«Басы бос емес... өттең... қап!» деуші еді*

– деп ақын Аппақайдың суретін тамаша етіп, өлеңмен өріп келтіреді. Әжібай Аппақайдың арақ ішкіш Жүсіп деген ағасын дос қылып алып, өзінің сөзін өткізбекші болады. Бірақ, ақылды Аппақай Әжібайды маңайына да жуытпайды. Өзінің сүйген жігіті фельдшерді аңсаумен болады.

*Аппақай фельдшер келсе, бек қуанар,**Бір-бірін көздерімен қабыл алар.**Әжібай іштен тынып, іші күйіп,**Аңысын екеуінің байқап қалар.*

Әжібай өзінің алған бетінен қайтпайтын, айтқанын істеп, талай қыздың басына су құйған болатын. Енді келіп, Аппақайға келгенде мысы құрыды, шын сүйетінін білді, басын тасқа ұрды бірақ, Аппақай алған бетінен қайтпады. Жүз шақырым қалаға фельдшер жігітпен қол ұстасып көшіп кетеді.

Ақын, көп асқанға, бір тосқан дегенді айтқысы келді. Әжібай да етпен, сүйектен жаратылған жан, оның да жүрегі бар, сондықтан да ол да қыз сүю бақытына не болуы керек еді. Бірақ, ол бақтан өзінің қылғығымен айрылды. Өмір бойы опық жеді. Ондай жігіт сымақтар әлі де болса, ішімізде бар, міңкей, шығарма соларға үлкен соққы бола алады. Сондықтан да шығарманың тәрбиелік мәні зор.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Екінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987. – Б. 129-181.

Ахмет, зиялы қауым бейнесін алғашқы болып суреттеген де С. Торайғыров. Ахмет-деген Мұхаммет пайғамбардың қысқарған есімі. Ахмет, Ахмат, Махмет, Махамбет, Моғомет т.б. айтылады. Араб тілінде мақтаулы, қалаулы, жақсы деген мағынада. Сұлтанмахмұттың әдеби кейіпкері. Қамардың әкесі Омарға үш-төрт атадан қосылады. Сарбас аулының Жәуке деген кісінің 21 жастағы ұлы. Жәуке өзі нашар өмір сүрсе де бар таянғанын жалғыз балам оқысын деп соның аузына салды. Жәукең жалғыз баласының арқасында аузы аққа тиіп, есіктегі басы төрге жетті. Ахмет Қамардың ағасы Қасенмен құрдас. Ахмет пен Қасен рушті сыныфтарын одан кейін игедади сыныфтарын бітірді. *Ғуһми* – 5-7 кластар көлемінде. *Иғдади* – 10 класс көлеміндегі оқу. Ахмет пен оқуы жағынан тең ол – Қамар. Қамарды Ахмет сүйеді. Бірақ, Қасенмен бірге жүрген соң бірі аға, бірі қарындас есебінде сыйласты. Ахмет Қамарды алаламайды себебі кедей жігіт малы жоқ. Қамар бара алмайды себебі байдың қызы. Қазақта махаббатпен үйлену салты әлі сініспеген салт.

Ахмет пен Қамар келе – келе бірінсіз бірі бір минут көрмесе тұра алмайтын халге де жетті. Ахмет Қамарға өлеңмен хат жазады:

*Қалам қас, мамық тамақ, уыз қойын,
Молдир көз, тілің бұлбұл алма мойын.
Көңілімді көкке ұшырмай дауалатым:
Алып-ұшып барады тұла бойым.*

Қамар хатты ақырына дейін оқи алмайды, шыдамы жетпейді. Ішкі ойы Ахметпен бірге болғысы келсе де оған Қамар жол бермейді. Ахметке көңілін суытарлықтай хат жазады. Қысқасы екеуі біріне бірі араздасу, қоштасу хаттарын өлеңмен жеткізеді. Ескілік көленкесінде қалған Қасең, Омар, Ахмет ұрда, жық үстем тап өкілдеріне ештенке істей алмайды. Ақыры Ахмет сол – үстем тап өкілдерінің қолынан қаза табады. Шығарма 1914 жылы жазылған ол – уақытта ел-ішінде бір толқынды күткен жай бар еді. Сұлтанмахмұт сол лепті толқынды жастардың бұлқынысы арқылы көрсеткісі келді. Жалпы Ахмет, ақынның прототипі екендігі байқалады. Ахмет дәрменсіз. Қанша оқыса да әлсіз. Жігерсіз. Қамарды алып қашуға дегі жетпеді. Жетпеген себебі ата - анасын, туыстарын ойлады. Ахметті бір жағынан жазғыруға да болмайды, заман солай болды. Күллі іріп-шіріген қоғам солай құрылды. Әйел теңсіздігі деген болған жоқ. Қаншама әйел сорлы жылап еніреп, сүйгеніне жете алмай бұл дүниеден өтті. Қамар мен Ахмет, Еңлік пен Кебек, тіпті қала берді Қозы мен Баян, Қыз Жібек пен Төлеген махаббаттары баянсыз болды. Қамқа мен Қодар ескіліктің құрбанына ұшырады. Ақ махаббат, пәк махаббат бар ма? Неге жастар өліп-өшіп, күйлім, сүйдім деп қосылады да бір күн болмай жатып ажырасады. Оның себебі, тамыры неге? Алғашқы махаббат деген не? Жалпы, махаббат атаулының түбіне жететін алғашқы махаббат болар бәлкім. Сұлтанмахмұттың шығармасы осындай сұрауы бар да, жауабы жоқ күрделі мәселелерге жауап іздейді. Сондықтан да бұл – мәңгілік шығарма қатарына жатады. Себебі, ақ махаббатқа патшалық уақытта ескіліктің, үстем тап өкілдерінің кесірі тисе, кеңес өкіметі кезеңінде кейбір жастардың обалына қызыл жатахананың кесірі де тиді.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Екінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987. – Б. 69-127.

Иманшарт, діни сауатын ашу, оқу түрі. «Кім жазықты» романында келтірілген.

Сұлтанмахмұт:

*Оқытқан «әліпсін-ө» надан молда,
«Иман шарт», «Әпитегін» беріп қолға.
Онда да тумыстағы зеректікпен
Үш жылда хат таныған шала-зорға*

– дейді. Иманшарт араб сөзі. Екі компоненттен тұрады. Біріншісі – иман: вера – вера в бога, верование; доверие, честность. Екіншісі – шарт – шөрт араб сөзі. Условие, уговор, договор, кондиция, обязанность, обязательство, долг, исполнение, условия, обязанности долга. Сыныптарда арабша оқылатын әліппе.

Әдебиеттер: Рустемов.Л.З. Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов. Алма – Ата «Мектеп», 1989. – Б. 127-128.

Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Екінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987. – Б.129-181.

Намаз, дін сөзі (ақын «Кедей» поэмасында қолданған). Намаз сөзінен намаздігер туынды сөз пайда болған. Би (биресми, бисасат) араб-парсы тілінен өңген буын үндестігіне қайшы келген сөздің алдынан келетін қосымша. Би араб-парсы тілінде өз алдына белгілі бір ұғымды білдіруі де мүмкін. *Бесіннің сол мезгілде уақыты кірді, Орыннан намаз үшін Расул түрді* (Мөшһүр Жүсіп); *Намаздігер өткенше, Намазшимаа жеткенше* («Қобыланды батыр» жыры); *Намазын оқпап шиама жасып, Бұрынғы қылды әдетті* («Алпамыс батыр» жыры); *Бесінде жасумен алысып, Намаздігер болғаша, Алдырмай кетіп барады* (ҚЖ);

Сұлтанмахмұт:

*Ораза, намазыңды, әсте қойма,
Құрбан шад, ақыреттің қамын ойла.
Пітір бер мезгілінен қалдырмастан,
Оразаның сауабын, жаным, жейіма!*

В.Радлов: **намаз**: 1) сабаһ намазы (танертенгі намаз); 2) үйлә (өлі намаз), бесін намазы; 3) екінді намазы (намезі дигер); 4) ақшам намазы (намазы шам); 5) пасық, кутпан намазы деп беске бөледі. **Намазлік** - 1) обучение; 2) назначение на должность. Л.Будагов: **намазлық** - шкурка оть дикой козы, или небольшой коврик, для совершения молитвы. **Намаздігер** - вечерняя молитва (Будагов, 292); Третья из обязательных пятикратных молитв, творимая мусульманами на закате солнца, когда до захода солнца оставалось расстояние в два копя (287). **Намаздігер**–третья из

обязательных молитв, творимая мусульманами на закате солнца, когда до захода солнца оставалось расстояние в два копя (Кыз Жібек, 287); (қараңыз: Е.Жанпейсов, 139 -141). Қосымшалар арқылы намаз (намаздігер) болып түрленіп мезгіл мөлшерін білдіреді. **Намаз // нмазъ** п. **намазъ** (слова пехлевийское и зендское, означющее собственно служение, поклонение): **намазы** намандардың 5 уақыт намазы. Танғы намаз–күннің шығуына 45 мин. қалғанда; қыр. бесін намазы. Түскі мезгіл 1-ге таман; кешкі намаз – кеш бату мен күннің ұясына кірер мезгілі; ақшам намазы– (күннің уясына кіргеннен кейін 20 мин); куптең (құтпан – А.Қ.) ұйқыға жатар мезгіл – 2 сағаттан соң (Будагов, 292); **Құтпан** да уақыт метрологиясына жатады: *Тұл ортасы Намаздігер, намазшам, құтпан, сәске ауғанда, Күні – түнін бір етіп, Ұйқыға көзін үйретіп* (ҚЖ. 1887. 31); *Естеміспен екеуі Қонып жатса бір тауда, Намазшамнан* өткенде, Құтпан мезгіл жеткенде («Қобыланды батыр» жыры); **Намазшам** еді күн батты. **Құтпанның** болды уақыты (Мөшһүр Жүсіп).

Түйін. Сұлтанмахмұт намаз сөзін діни мағынада қолданған. Намаз сөзінен намаздігер (түбір мен қосымшадан тұрады) пайда болған. Намазлық-деп тері жайнамазды да айтқан. **Намаз** бен **нама** (шығарма) түбірлес сөздер болуы мүмкін. Намаз-пехлевийн тіліне жатады. Екінтіге байланысты **намаздігер** нумеративі де ұшырасады. М.Қашқари **ікінді** – **намазшам**. **Екінді намаздың** уақыты - дейді (1997: 170).

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Екінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987. – Б. 35-66.

Көк өгіз, (1912) өлең. Сұлтанмахмұттың мысал жанрымен жазылған өлеңі. 24 жолдан тұрады, 1912 жылы жазылған. Сұлтанмахмұт Тоқайдан екі мысалды ғана аударған. Негізін Қрылов мысалдарын үлгі еткен. Байтұрсынов, Алтынсарин, Көбеев, Адамжүсіп, С.Дөңентаев мысалдары сияқты, ақын мысалдары да екі әлұметтік теңсіздікті суреттеген. Көк өгіз – ол адам. Сұлтанмахмұт көк өгізді суреттей отырып, сол арқылы адам бойындағы мін, әлұметтік ортадағы кемшілікті күлкіге, келекеге, мазаққа, сықаққа айналдырып көрсетеді. Мазмұны бүкпелі, идеясы ашы, тілі мірдің оғындай өткір келеді. Көзге толық, дәнегі мол өгіз өзін өзі зор санап, ежелгі табыны сырларды тастап, жылқыларға қосылады. Жылқыларды көп қасқыр қамайлы. Жылқылар үркіп қашып кетеді де, өгіз көп қасқырдың қамауында қалып қояды. Көк өгізді өзінің тумалары сырларды «мөшк» көмекке келіп, құтқарып қалады. Сұлтанмахмұт мысалының негізгі идеясы бірлік, татулық. Әсіресе, ер жігітерге «бөркі бірдің намысы бір» дегенді айтқысы келді.

Сұлтанмахмұт:

*Әпендім, ой жіберсең бұл бір ақыл
Бұрынғы көріелерден қалған нақыл
Жынысы басқа жылқылар тастап кетіп,
Бөледен өз жынысын құтқарды ақыр.
Көкке жетсе, өз жынысын қорламасқа,
Бек нықпан тәубе қылған өгіз батыр*

– деп, достықты, ынтымақтастықты мансұқ етеді. Әсіресе, жігіттердің достықты бағалауға, аю сыбырлағандай «жаманмен дос болма» дегенді баса көрсетеді. Қазіргі уақыттағы таққа отырса достық деген ұлы сезімді ұмытып кететін, тәкәппар пенделерге ескерту жасайды. «Басына іс түссе достарды сағала» - деген сөзді тағы да қайталап айтады. «Жүз сомал болғанша, жүз досың болсын» - деген мақалдың өлі де әжетке жарайтынын аңғартады. Мысал осы идеясымен де өзекті.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Сарыарқаның жаңбыры. Екінші кітап. Алматы, «Жазушы» 1987. – Б. 65.

Жаланапш баба / Құрбан қажы аузынан, қазақ елімен қырғыз елінің арасындағы жаугершілік кезеңнен аңыз өңгіме. Жыныстырушы Сұлтанмахмұт (1916). Оқиға қазақ, қалмақ соғысын қамтыған. Абылай ханның Жаланапш баба деген диуанасы болады. Абылай жорыққа аттанарда осы – Жаланапш бабадан ақыл сұрап отырады. Бір қатты соғыс болып қырғыздар қазақтарды қырып басын шауып, бір бас, бір шым салып келдімұнара тұрғызады. Абылай жорыққа атануға, қырғыздан өш алуға аттануға бата алу үшін Жаланапш бабаны іздейді. Жаланапш баба Абылайдың бата сұрауын біліп қашып кетіпті. Абылай бабаны Ертістің бойынан тауып алып бата сұрапты.

Жаланапш баба:

– Көпірге ататын бір оғым бар. Мұсылманға атпайын деп қашып едім дейді. Абылай: – мұсылман мұсылманның етін итке жегізіп, басын кесіп, шым салып келдімұнара тұрғызды. Жүрмесек, құдай алдында достық хақымды кешпеймін дейді. «Достық хақымды кешпеймін» деген сөзді ауыр көрген Жаланапш баба бірге жорыққа аттанады. Қатты соғыс болып, қалмақтың Нөдір бала, Сәдір бала, Әтекен бастаған сегіз ұлды Жайылхан Абылай ғаскеріне шыдас бермейді.

Абылай:

– Жаланаң бабадан көмек сұрайды. – Енді қайттім дейді.

Жаланаң баба:

– Сәске көтерілгенше ол атса да сен атпа, ол шапса да сен шаппа; сенің оғың оларға сәске көтерілген соң дариды. Осы күні сағат оларға ауып тұр; қырылғанын қырыл да, қалғанын орнында тұра бер! – дейді Жаланаң баба. Қалмақтар осылай иіріліп тұра береміз бе деп шабуылға шыға бергенде бір батырының аты тулап, ол батырдың орган жілігі үзіліпті, оның үстіне Әтеке батыры Абылайдың сыйынып тұрған пірі күшті екен деп екі мыңдай әскерімен бөлініп, соғыспай еліне кетіпті. Сол арада сәске болып қалып, Жаланаң баба жерден бір уыс топырақты алып, жауға қарай шашып, «ал, енді шабындар!» – дейді. Абылай әскері «қу адасқан тұман, құлан адасқан шон болып» ат бауырынан қара қан аққан соғыс болады. Ақырында Абылай қалмақтың Сексен сегіздегі Жайылхан бастаған сегіз ұлымен қолға түсіреді. Расында да батырлардың өздері сыйынатын пірі болған. Абылайдың бір де Сары бурасы болған. Бура қайда басын қаратып шөксе Абылай сонда жорыққа аттанған. Осы оқиға Ұлы Отын соғысы уақытында да қайталанған. Мысалы, Лұқпан хакім мың жыл өмір сүрген. Сталин Ақсақ Темірдің сүйегін соғыс болып жатқан жерге алып ұшып сыйынған. Кейіннен мовзольеге миллион сом бөлген. Ақсақ Темірді арулап қайта жерлеткен. Шығыс хан Қытай емшісі Чан Чунь арқылы өмірін ұзартқан. Гитлер Тибет ламаларына дұға жасатқан т.б.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы, Ғылым. 1993. – Б. 147-150.

Ақ Найман Ойсынбай, Сұлтанмахмұт жиыстырған билер сөзі (1918). Өңгіме 1918 жылы жазылған. Негізгі кейіпкері Найман Ойсынбай шешеннің шешендігі туралы. Ақ Найман Ойсынбай шешенді заманында Қамбар деген төре шешендігі үшін жанынан тастамайды екен. Ойсынбайдың туыстары Қамбар төремен жақындығын арқа тұтып ұрлық қылады. Ойсынбай «қой» деп туыстарына айта алмапты. Туыстары қуып келген, тендік сұрағандарға зорлық қылып жібереді екен. Ойсынбайдың бауырларының қылған ісі асқынып кеткен соң, Қамбар Ойсынбайды бір шақырады, екі шақырады оған Ойсынбай бармайды. Қамбар үшінші шақырғанда барады, себебі Қамбар оны зорлап байлап, матап әкететінін біледі.

Төре ашуланып:

– Әй, сен шыңырақ көз! Екі шақырттым келмейсің. Керігеің деген екенсің деп ұрсалды.

Сонда Ойсынбай:

– Мен келмейн дедім бе, тақсыр! Есік алды ұры болды, үйдің арты жыра болды, бай берке (көне сөз-А.К.) қонды, кедей шетке қонды, етек-женім бок болды, кисем, киер тоным жок болды, бок қылпыммен қалай сізге көріне аламын деп ұялып келмеп едім – деп жауап береді.

Төре сонда ойланıp отырып – отырып: «Рас айтады-ау құрғырың!». Ашуын тарқатып, тағы да қайран қылып жүрген екен деседі. Бұдан кейін де Ойсынбай талай билік төрелікке қатысып, шешімін берген екен.

Әдебиет: Сұлтанмахмұт Торайғыров. Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы, Ғылым. 1993. – Б. 164.

Маса, А. Байтұрсынұовтың шығармасы (ақын «Айтыста», тағы арнайы шығарма атымен сол жинақ туралы жырлаған). Сұлтанмахмұт «Айтыс» (Қала ақыны мен дала ақынының айтысқаны) поэмасында:

«Маса» тұсы елдігін қазақ жойған,

Ұмытқан, елдік деген сөзді қойған.

Мал секілді үрқу мен қорқу болған,

Кезінде жат пышағы жанын сойған

– деп А. Байтұрсынұовтың 1911 жылы Орынборда басылған «Маса» атты өлеңдер және аударма мысалдар жинағының атын атап өтеді. Және де өзі де осы - өлеге ұқсас жыр нөсерін төгеді. Е. Өтебаев Сұлтанмахмұттың 1914 жылы жазылған Тұтқындағы Байтұрсынның «Масасына» деген төрт шумақ өлеңін жариялады. Жүсіпбектің айтуынша өлеңнің шығу тарихы жазылған.

Әдебиеттер: «Айтыс» (Қала ақыны мен дала ақынының айтысқаны) // «Сарыарқа самалы» Павлодар облыстық газеті. №15 (12052) 6 ақпан, 1993. Е. Өтебаев. Жасасын алаш жасасын! // «Ана тілі» газеті, сәуірдің 25-і, қой жасылы. Тұтқындағы Байтұрсынның «Масасына» // «Сарыарқа самалы» газеті, №144 (12027) желтоқсан, 1992. А. Байтұрсынұов. Шығармалары. Алматы, «Жазушы» 1989. –Б. 23.

Есекқырған, астрономиялық атау («Кеше түндегі түс, бүгінгі іс» көркемдеу құралына айналған). Сұлтанмахмұт:

*Шолансып ерте туып Есекқырған,
(Сартты да соған сеніп құдай ұрған).*

«Таң жақын, адаспастыз жүрейік»-деп,

Талайдың басы айналдып дымы құрған.

Сұлтанмахмұт ескілік атауы есекқырғанды өте жақсы білген. Осы космонимикалық түсінікті өлеңіне арқау еткен. Сарттар есекқырған планетасына сеніп, таң жақын екен деп құдай ұрып адасқан. Есекқырған астр. Юпитер планетасының қазақша аты (ҚТТС, 2008: 235). Есекқырған Юпитер букв. истребитель ослов, нар. в-ты: Сары жұлдыз желтая звезда; Жарық жұлдыз яркая звезда; Шабансары рыжи (Т. Жанұзақ, 2006: 387). Юпитер м. 1. астр. (планета) Юпитер (Күн жүйесіндегі планеталардың бірі) (Ор-Қаз. сөз. 1981: 552).

Итаршыға. Жеті жолды өлең. 1913 жылы жазылған. Қара шекпен лексикасы Абай, Адамжүсіп шығармаларында кездеседі. Патшалық ресей империясы қазақ елін жаулап, жерің, суың алғаннан кейін қара шекпенділерді (орыс мұжықтарын) ішкі ресей жеріңнен жаппай көшіре басталды. Олар әкесінің жеріндегі иемденіп, егін егіп, бау-бақша салып, қала салды. Шекпен – бұл метонимия. Сұлтанмахмұт шекпен деп орыс мұжығын жазып отыр. Өлеңде ашсы сарказмда жоқ емес. Қазақты сынап маймылға теңейді. Жаны ашиды. Біреудің айтқанын істеген адамды, ит сияқты айтқанына көніп, айдауына жүретін жағымпаз, құйыршық адамды итаршыға байайды.

Мысалы:

Корсетің қара шекпен еккен ісін,

Қиналып жан аямай әсеккен күшің.

Шекпенге жұрт айтқан қандай алғыс,

Корсетің көз алдыма ашсын түсің.

Сонан соң маймыл тұрсын кім десе де,

Ықтияр, итаршының өзі бісің.

Итаршы 1. көне Кішкене, шәуілдек қандан ит. 2. Ауысп. Біреудің сойылын соғушы; жағымпаз, жарамсақ, құйыршық. Итаршы болды – жағымпазданды, жарамсақтанды (ҚТТС, 2008: 360). Қазақтың аса – жағымпаз қылығын қатты сынға алады. Итаршылар өмірде қазір де бар. Қоғамның аса бір жанмен кеселі. Қазақ психологиясына итаршылық сипіп алған. Сондықтан да өлеңнің мәні мен мазмұны, идеясы өлі де болса өлмейді.

Зарқұм, қисса. Сұлтанмахмұт өз мақаласында қиссаның қазақ әдебиетінде алатын орнына тоқталған. С. Торайғыровтың «Айқап» журналының 1913 жылғы 19-20., 22-24 сандарында басылған «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайында» деген сын мақаланың орны ерекше. Мақалада «Зарқұм», «Салсал» сияқты қисса-хикаяттары туралы батыл пікір айтумен қатар, сол кезде басылған өлеңдерден үзінділер келтіріп, олардың тілінің нашарлығын сынайды: «Нағыз шынын айтқанда қазақ тілінде деп бастырылған кітаптардың көбінде қазақтың иісі де жоқ. Неге десең тілдері бытбырық, бытбырық болмағандарының ағыны теріс, рухын тексерсек баяғы айтылған «қатын ойбай». Ал енді қазақтың сіріге жамаған былғарыдай қай жеріне апарып жапсырамыз? Мен тілімізге шала тілдердің шатасуына, тілдің ағыны теріске бейімделіп, өріс алып кетіп бара жатқанынан қорқамын. Біз бұралқы сөз кірмей ұйысқан сөз болса ойбай мынау қазақша екен дейміз. Екі сөздің қыспағына жаңа сөздің қаймағын апарып қатарластырып қарасаң, ол ағын мен бұл ағынның арасы алты айшылық алысқа кеткендігі көрінеді» - деп жазды. Осы мақалада С. Торайғыров «Алпамыс» жырындағы қазақ халқының санасында ертеден бекіген қиял-ғажайып ертегілеріндегі мифтік элементтерді дұрыс байқай отырып. «... Міне, бұған қазақ отағасылары көздерін жұмып, наньп, мейіржері қанып, кеңкілдей түсіп, шұлғысып, мүлгісіп отырғаны еді» деп жырдағы кездесіп отыратын жетібас айдаһар, пері қызы, жалмауыз кемпір, дәу сияқты ертегілерге тән сөздерге назар аударды.

Әдебиет: «Айқап» Құрастырушылар: Ү.Субханбердина, С. Дәуітов. «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, Алматы, 1995. –Б. 27-28.

4 Секция. Қазіргі ғылым мен білімнің өзекті мәселелері
4 Секция. Актуальные проблемы современной науки и образования

ТРИ МЕТОДА РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ ЛИНЕЙНОГО ПРОГРАММИРОВАНИЯ

Б.Т. АБДРАХМАНОВ

Линейное программирование – является фундаментом экономико-математического моделирования. Оно является началом и таких научных направлений, как: экономико-математические методы и модели; экономическое моделирование; методы оптимизаций; исследование операций; исследование операций в экономике и т.д. Линейное программирование – это один из разделов курса высшей математики для экономистов (см. [5]).

Самый главный метод решения задачи – аналитический (с помощью определенных правил или установленных законов). Задача может быть решена также частично или полностью методами приближенных вычислений и т.д. Следующим методом решения является применение возможностей MS EXCEL. Использование программного средства математических расчетов MATHCAD будет третьим способом решения задач линейного программирования. В примерах мы будем показывать только компьютерные методы. Образцы математических способов решения похожих задач наглядно проиллюстрированы в учебных пособиях (см. [1], [5], [6]).

Пример 1.

Найти наибольшее значение функции $L = x_1 + 2x_2 + 3x_3$ при ограничениях:

$$x_1 + x_2 \leq 3, \quad x_1 + x_2 - x_3 \leq 0, \quad 3x_1 + 3x_2 - x_3 \geq 0.$$

По другому, если выразиться: Решить задачу линейного программирования

$$L = x_1 + 2x_2 + 3x_3 \rightarrow \max$$

$$\begin{cases} x_1 + x_2 \leq 3 \\ x_1 + x_2 - x_3 \leq 0 \\ 3x_1 + 3x_2 - x_3 \geq 0 \\ x_1 \geq 0, x_2 \geq 0, x_3 \geq 0 \end{cases}$$

Решим задачу в MS EXCEL.

1. Поскольку ищем три переменные x_1, x_2, x_3 , то решения будут в ячейках A1, A2, A3;
2. В ячейке B1 введём целевую функцию: $=A1+2*A2+3*A3$ (В ячейке значение будет равно нулю);
3. В ячейках C1, C2, C3 вводим левые части ограничений: $=A1+A2, =A1+A2-A3, =3*A1+3*A2-A3$ (В ячейках их значения будут равны нулю);
4. В правке Сервис находим поиск решения и выполняем команду: Сервис → поиск решения;
5. Установить целевую функцию B1 равной максимальному значению, изменяя ячейки A1:A3 и нажать кнопку добавить. Заходим в добавление ограничения;
6. Ссылка на ячейку C1<=3 и нажать кнопку добавить;
7. Ссылка на ячейку C2<=0 и нажать кнопку добавить;
8. Ссылка на ячейку C3>=0 и нажать кнопку добавить;
9. Ссылка на ячейку A1>=0 и нажать кнопку добавить;
10. Ссылка на ячейку A2>=0 и нажать кнопку добавить;
11. Ссылка на ячейку A3>=0 и нажать кнопку добавить;
12. Закроем добавление ограничения нажатием на крестик и снова в поиск решения;
13. Нажимаем кнопку выполнить и заходим в результаты поиска решений;
14. Точка стоит в пункте: Сохранить найденное решение. Нажимаем кнопку ОК.

В ячейках C1, C2, C3 появляются числа 3, -6, 0 соответственно. Вместо A1, A2, A3 – числа 0, 3, 9, а вместо B1 – число 33.

Итак, максимальное значение функция $L = x_1 + 2x_2 + 3x_3$ достигает в точке (0; 3; 9) и равно 33.

$$L \max = 0 + 2*3 + 3*9 = 33.$$

Теперь решим задачу в пакете MATHCAD.

$$L(x_1, x_2, x_3) := x_1 + 2x_2 + 3x_3$$

$x_1 := 1 \quad x_2 := 1 \quad x_3 := 1$ Произвольные начальные значения
Given Блок решения Given

$$x_1 + x_2 \leq 3$$

$$x_1 + x_2 - x_3 \leq 0$$

$$3x_1 + 3x_2 - x_3 \geq 0 \quad \text{Ограничивающие условия}$$

$$x_1 \geq 0 \quad x_2 \geq 0 \quad x_3 \geq 0$$

$$G := \text{Maximize}(L, x_1, x_2, x_3)$$

$$G := \begin{pmatrix} 0 \\ 3 \\ 9 \end{pmatrix}$$

$$x_1 := 0 \quad x_2 := 3 \quad x_3 := 9$$

$$L \max := L(x_1, x_2, x_3)$$

$$L \max = 33$$

$$\text{Итак, } L \max = L(0, 3, 9) = 0 + 2*3 + 3*9 = 33.$$

Пример 2.

Решим симплексным методом

$$f(x) = -7x_1 - 7x_2 \rightarrow \min$$

$$\begin{cases} 3x_1 + 8x_2 + x_3 = 24, \\ 24x_1 + 6x_2 + x_4 = 96, \\ x_j \geq 0, \quad j = 1, 2, 3, 4. \end{cases}$$

Таблица будет иметь следующий вид:

	-7	-7	0	0	X1
3	3	8	1	0	24
4	24	6	0	1	96
	7	7	0	0	0

Не будем объяснять, как заполняется последняя строка (см. [2], [5], [6]).

Значение минимизируемой функции в исходной крайней точке: $f(a) = 0$.

Второй столбец в базис включается, а третий исключается.

Решим задачу в MS EXCEL.

Таблица 1

	A	B	C	D	E	F
--	---	---	---	---	---	---

1		-7	-7	0	0	X1
2	3	3	8	1	0	24
3	4	24	6	0	1	96
4		7	7	0	0	0

Создадим таблицу 2.

Таблица 2 строится следующим образом:

1. В ячейке I2 надо ввести формулу =B2/\$C2 и заполнить диапазон I2:M2;
2. В ячейке I3 надо ввести формулу =B3-B2*\$C3/\$C2 и заполнить диапазон I3:M3;
3. В ячейке I4 надо ввести формулу =B4-B2*\$C4/\$C2 и заполнить диапазон I4:M4;

Таблица 2

	H	I	J	K	L	M
1		-7	-7	0	0	X2
2	2	0,375	1	0,125	0	3
3	4	21,75	0	-0,75	1	78
4		4,375	0	-0,875	0	-21

Таблица 3 строится следующим образом:

4. В ячейке B7 надо ввести формулу =I2-I3*\$I2/\$I3 и заполнить диапазон B7:F7;
5. В ячейке B8 надо ввести формулу =I3/\$I3 и заполнить диапазон B8:F8;
6. В ячейке B9 надо ввести формулу =I4-I3*\$I4/\$I3 и заполнить диапазон B9:F9.

Таблица 3

	A	B	C	D	E	F
6		-7	-7	0	0	X3
7	2	0	1	0,137931	-0,01724	1,655172
8	1	1	0	-0,03448	0,045977	3,586207
9		0	0	-0,72414	-0,20115	-36,6897

Алгоритм аналитического решения аналогичен с пунктами 1-6 в EXCEL. Получается

$$\text{оптимальное решение } x3 = \begin{pmatrix} \frac{104}{29} \\ \frac{48}{29} \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix} \text{ и } \min = f(x3) = -\frac{1064}{29}$$

В программе EXCEL получаются приближённые значения:

$$\frac{104}{29} \approx 3,586207, \quad \frac{48}{29} \approx 1,655172, \quad \min = -\frac{1064}{29} \approx -36,6897$$

Решим эту же задачу в MATHCAD.

В пакетах MATHCAD 2000, MATHCAD 2001 имеются функции Maximize и Minimize, которые успешно применяются при решении задач линейного программирования.

$$f(x1, x2, x3, x4) := -7x1 - 7x2$$

$$x1 := 1 \quad x2 := 1 \quad x3 := 1 \quad x4 := 1 \quad \text{Произвольные начальные значения}$$

Given Блок решения Given

$$x1 \geq 0 \quad x2 \geq 0 \quad x3 \geq 0 \quad x4 \geq 0$$

$$3x1 + 8x2 + x3 = 24$$

$$24x1 + 6x2 + x4 = 96$$

Ограничивающие условия

$$G := \text{Minimize}(f, x1, x2, x3, x4)$$

$$G = \begin{pmatrix} 3.586 \\ 1.655 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix} \quad \begin{array}{l} f := -7 \cdot 3.586 - 7 \cdot 1.655 \\ \min := f \\ \min = -36.687 \end{array}$$

Сделаем маленький анализ и краткий вывод. По решению задачи в EXCEL можно найти и аналитическое решение, и все перевести вплоть до условия на понятный нам вид и наоборот. Ещё при решении задачи в EXCEL больше развивается логика и мыслительная деятельность напряжена. Более творческий подход, чем в MATHCAD. В программе MATHCAD нужно просто правильно ввести данные и поставить цель. И применение пакета MATHCAD с использованием функций оптимизации Maximize и Minimize расширяет круг решаемых системой задач при минимальных затратах времени на подготовку средств их решения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сапарбаев А.Д., Макулова А.Т. Экономико-математические методы и модели. Учебник. – Алматы: Бастау, 2007. – 228 с.
2. Ашманов С.А. Линейное программирование. – М.: Наука, 1981.
3. Информатика. Базовый курс. 2-е издание / Под. ред. Симоновича. – СПб.: Питер, 2005. – 640 с.: ил.
4. Акулич И.Л. Математическое программирование в примерах и задачах. – М.: Высш.шк., 1986. – 319 с.
5. Карасев А.И., Аксютин З.М., Савельева Т.И. Курс высшей математики для экономических вузов. Ч.П. Теория вероятностей и математическая статистика. Линейное программирование: Учеб. пособие для студентов вузов. – М.: Высш. школа, 1982. – 320 с., ил.
6. Данко П.Е. Высшая математика в упражнениях и задачах. В 2 ч. Ч. 1: Учеб. пособие для вузов / П.Е. Данко, А.Г. Попов, Т.Я. Кожевникова, С.П. Данко. – 6-е изд. – М.: ООО «Издательство Оникс»: ООО «Издательство Мир и образование», 2006. – 304 с.: ил.

ОБ ИЗУЧЕНИИ ЭКОНОМИКО-МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ

Б.Т. АБДРАХМАНОВ

Важным понятием в курсе экономико-математического моделирования для студентов-экономистов в университете является моделирование. Этот термин также встречается при изучении следующих учебных пособий для вузов: высшая математика; курс высшей математики для экономических вузов; методы оптимизаций; исследование операций; экономико-математические методы и модели; эконометрика; исследование операций в экономике; численные методы; методы вычислений; имитационное моделирование и т.д. Всего не перечислить. Фактически нет ни одного раздела в физико-математической науке, в которой не применялась бы какая-нибудь математическая модель в той или иной мере. Зачастую не дается определение математическому моделированию.

Так что же такое моделирование? Скажем проще. Создать математическую модель – значит математически сформулировать задачу. Математическое моделирование является наиболее совершенным и вместе с тем наиболее эффективным методом описания любого процесса. Применение математического аппарата характеризует уровень развития науки. Например, есть математические методы в теоретической физике, математические методы в энергетике. Здесь математические методы применяются в экономике. Возникла необходимость в создании математических методов к задачам экономического анализа. Отсюда и произошли новые прикладные математические дисциплины такие, как линейное программирование, динамическое программирование, теория графов и др.

Курс экономико-математического моделирования является обязательным для студентов – экономистов. Он заметно отличается от раздела линейного программирования, входящий в математику для экономических вузов. В линейном программировании внимание уделено только теоретическим основам его методов, симплексному методу, двойственным задачам и транспортной задаче. Как видим этого очень мало для экономиста. Тут должны быть решения задач динамического программирования, нелинейного программирования, теории игр, теории массового обслуживания и т.д. Применяются аналитический и компьютерный методы решения. При удачном выборе решений при одних и тех же затратах может быть получен больший экономический эффект.

Немного из истории экономической науки. Математические исследования отдельных экономических проблем, математическая формализация числового материала проводилась ещё в XIX веке.

Приведем простейшие примеры решения задач линейного программирования, с использование ЭВМ. Решения реализованы в программе MATHCAD.

Пример 1.

Нелинейная оптимизация, использующая функцию Minimize:

$$f(x1, x2) = 10 + 8 \times x1 \times x2 + 4 \times x2 - 5 \times x1^2 - 3 \times x2^2$$

$$x1 := 7 \quad x2 := 5$$

Given

$$x1 \geq 0 \quad x2 \geq 0 \quad x2 \leq 18 - x1$$

$$G := \text{Minimize}(f, x1, x2) \quad G = \begin{pmatrix} 18 \\ 0 \end{pmatrix} \quad f(G_0, G_1) = -1.61 \times 10^2$$

Пример 2.

Нелинейная оптимизация, использующая функцию Maximize:

$$f(x1, x2) = 10 + 8 \times x1 \times x2 + 4 \times x2 - 5 \times x1^2 - 3 \times x2^2$$

$$x1 := 7 \quad x2 := 5$$

Given

$$x1 \geq 0 \quad x2 \geq 0 \quad x2 \leq 18 - x1$$

$$G := \text{Maximize}(f, x1, x2) \quad G = \begin{pmatrix} 7.75 \\ 10.25 \end{pmatrix} \quad f(G_0, G_1) = 71$$

Пример 3.

Решение типовой задачи линейного программирования

Пусть государственная техническая лаборатория должна приготовить 48 физических приборов трех типов. Каждого прибора нужно сделать не менее 15 штук. Использовалось 4 кг, 5 кг, 2 кг сырья 1 при его общем запасе 182 кг, а также по 3 кг, 4 кг, 3 кг сырья 2 при её общем запасе 176 кг. Сколько приборов каждого типа x1, x2, x3 надо выпустить для получения максимального объёма выпуска в денежном выражении, если цена прибора составляет по калькуляции 35\$, 28\$, 32\$? Итак, задача сводится к вычислению максимума функции

$$f(x1, x2, x3) = 35 \times x1 + 28 \times x2 + 32 \times x3$$

Решение данной задачи имеет следующий вид

$$\begin{matrix} x1 := 1 & x2 := 1 & x3 := 1 & \text{Произвольные начальные значения} \\ \text{Given} & & & \text{Блок решения} \end{matrix}$$

$$x1 \geq 15 \quad x2 \geq 15 \quad x3 \geq 15$$

$$4 \times x1 + 5 \times x2 + 2 \times x3 \leq 182 \quad \text{Ограничивающие условия}$$

$$3 \times x1 + 4 \times x2 + 3 \times x3 \leq 176$$

$$x1 + x2 + x3 = 48$$

$$R := \text{Maximize}(f, x1, x2, x3)$$

$$R = \begin{pmatrix} 18 \\ 15 \\ 15 \end{pmatrix}$$

Полученное решение $x1=18 \quad x2=15 \quad x3=15$

Данные задачи весьма просто решаются с помощью MATHCAD. Нужно знать решение задач оптимизации и линейного программирования. Лучше всего решить задачи в MATHCAD 2000 или MATHCAD 2001.

Есть и такой пакет как QSB EXE. Данная прикладная программа позволяет решать задачи экономико-математического направления путем применения:

- линейного программирования;
- целочисленного программирования;
- сетевой оптимизации;
- динамического программирования;
- управления запасами;
- системы массового обслуживания;
- оценки вероятности данного события;
- марковских процессов;
- прогнозирования временных рядов.

Пакет PROJECT EXPERT предназначен для планирования и анализа эффективности инвестиций на предприятиях малого и среднего бизнеса. Пакет автоматизирован от ввода до получения данных.

С перечисленными двумя последними пакетами прикладных программ не все умеют пользоваться или может быть они не доступны подавляющей массе пользователей. Но с программой MS EXCEL все знакомы, так как пакет MS OFFICE входит в программу изучения информатики для всех специальностей высших учебных заведений. Возможности MS EXCEL фактически позволяют решить многие непростые задачи экономико-математического моделирования.

При углубленном же изучении курса программирования с помощью пакета DELPHI можно автоматизировать все численные расчеты. Также можно создать автоматизированные лабораторные работы. Очень мало книг по экономико-математическому моделированию. Студенты – экономисты нуждаются также и в компьютерном изучении экономико-математического моделирования.

Поэтому необходимо усовершенствовать изучение экономико-математического моделирования с помощью современных информационных технологий.

Для этого нужно создать необходимое базовое учебное пособие по экономико-математическим методам и моделям для студентов – экономистов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сапарбаев А.Д., Макулова А.Т. Экономико-математические методы и модели. Учебник. – Алматы: Бастау, 2007. – 228 с.
2. Ашманов С.А. Линейное программирование. – М.: Наука, 1981.
3. Информатика. Базовый курс. 2-е издание / Под. ред. Симоновича. – СПб.: Питер, 2005. – 640 с.: ил.
4. Акулчи И.Л. Математическое программирование в примерах и задачах. – М.: Высш.шк., 1986. – 319 с.

МОДУЛЬДІК ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

А.Е. ӘБЕНОВА

ұстаз, №3 Ертіс жалпы орта білім беру мектебі, Павлодар облысы, Ертіс ауданы

Қазақстан Республикасының «Гілдерлі дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының» негіздері талабы- мемлекеттік тілді оқытудың саны мен сапасына көңіл бөлу керек.

Орыс мектептерінде оқытылатын қазақ тілі сабақтарының мақсаты- оқушылардың сөздік қорын дамыту, оқу техникасын қалыптастыру, дұрыс сөйлеуге, сауатты жазуға үйрету, сөйлем құрылысын меңгерту, қазақ тіліне тән дыбыстарды айтып, сөз ішінен ажырата білуге үйрету. Оқушылардың білімін арттыру үшін сабақта жаңа технологияларды қолдана білу керек. Осы міндетті атқару үшін мен өз тәжірибемде М. Жанпейісованың «Модульдік оқыту технологиясын» пайдаланамын.

Модульдік оқытуды 20-шы ғасырдың 60-жылдырының аяғында американдық ғалым ДЖ. Д. Рессель негіздеді. Оның негізгі мәні- сабақтың жоспары, ақпараттар банкі және сабақтың дидактикалық мақсаттарына қол жеткізуге бағыт беретін әдістемелік нұсқаулардан тұратын жеке оқу бағдарламасын оқушылардың өздеріне ұсынып, сол бойынша оларға өз бетімен жұмыс жасау.

Модульдік оқыту «модуль» сөзінен шыққан. Латынның «modulus» сөзі «функционалдық түйін» дегенді білдіреді. Педагогика тұрғысынан қарағанда, функционалдық түйін-бұл белгілі бір тұтастық. Сонымен модуль- бұл белгілі функционалдық жүктемесі бар қандай да бір жүйенің өз алдына жеке бөлігі, бөлшегі.

«Модуль» дегеніміз – міндетті түрде оқушының білімі мен біліктерін тексеру элементі бар оқу материалының логикалық аяқталған бөлімі.

Модуль дегеніміз- қандай да бір жүйенің, ұйымның анықталатын біршама дербес бөлігі. (С.И. Ожегов)

Модуль үш құрылымдық бөлімнен: кіріспеден, сөйлесу бөлімінен және қорытынды бөлімнен тұрады. Сызба түрінде, оқу модулі былайша болады:

Кіріспе бөлімі
(модульге, тақырыпқа енгізу)
Сөйлесу бөлімі
(оқушылардың танымдық қызметін өзара сөйлесу негізінде ұйымдастыру)
Қорытынды бөлім
(бақылау)

Әрбір оқу модулінде сағат саны әртүрлі. Бұл оқу бағдарламасы бойынша тақырыпқа, тақырыптар тобына, тарауға бөлінген сағат санына байланысты. Неғұрлым тиімдісі-7-12 сағаттан тұратын оқу модулі.

Модульді құрастырған кезде оның мазмұнының байланыстылығы, логикасы, элементтерінің бір-бірімен өзара байланыстылығы және олардың бір-бірінен даралануы, ажыратылуы, ерекшелігі негізге алынады.

Мұғалім модульдерді қандай тәртіпте оқыту керектігін білсе, оқушы модульден негізге алуға, қандай жұмысты жасау керек екенін біледі.

Модульдік оқыту- блоктап оқытудың жетілдірілген түрі. Модульдік технология даралап оқыту ұстанымына негізделген. Бұл технологияның басты құраушысы- төмендегі компоненттерден тұратын оқу модулі:

Логикалық түйінделген (аяқталған) ақпарат блогі;
Оқушы іс-әрекетінің мақсаты бағдарламасы;
Бағдарламаны табысты меңгеруге қажетті мұғалімнің нұсқаулары.
Модульдік технологияның басқа оқу жүйелерінен басты айырмашылығы:

Қойылған мақсатқа сай менгерілетін білім мазмұны аяқталған жеке-дара компоненттерден тұрады. Оқу мақсаты менгерілетін мазмұнның көлемімен қоса оны менгеру деңгейлерін де көрсетеді. Мұнымен бірге оқушы мұғалімнен қалай тиімді әрекет жасау керектігі жөнінде жазбаша түрде ақыл- кеңес алады;

Мұғалім мен оқушының қатынасы модульдер арқылы жүзеге асатын болғандықтан, даралап оқыту үрдісі жүзеге асады;

Оқушы көбінесе өз бетінше жұмыс істейді, мақсат қоюға, өз бетімен жоспарлауға, өз нәтижесін тексеріп, өз іс- әрекетін бақылауға үйренеді.

Барлығы модуль, кесте, сызба және т.б түрде берілген оқу материалын түсіндірілген басталады.

Диалог бөлімінде микрооптық қатысушылар белсенді ойын түрінде жұмыс жасайды. Алдымен олар оқу материалын қайта алады, содан кейін қарапайым білік пен дағдыны қалыптастыруға көшеді. Іс жүзінде әрбір оқушы, әрбір сағатта қиындықтан үш деңгейінің бірін менгеріп отырып, тыңдауды, көруі, есте сақтауы, болжам жасауы керек.

Түзету (коррекция) бөлімі барлық оқушылардың сабақты игеру сатысын айқындауға және оның қиындықтарын анықтауға бағытталады. Сабақтың бұл бөлімі жаңа сабақты интерактивті игерудің жалғасы болып табылады.

Сабақтың бағалау- бақылау бөлімі мұғалім әртүрлі формадағы бақылау жұмысын жүргізе отырып, сыныптағы барлық оқушыларды бағалау алатындай, сонымен қатар өткен тақырып бойынша қосымша үйретуші және түзетуші жұмыстар жүргізе алатындай болып атқарылуы тиіс. Бағалау мен бақылаудың басты міндеті оқушылардың менгеру деңгейін бекіту, яғни олардың әрқайсысының үйренуінің жеке даму траекториясын дамыту. Ол үшін оқушының оқу қызметін әртүрлі деңгейлі тексеру ұйымдастырылады. Модульдік оқыту технологиясында әрбір оқушы үш деңгейлі тапсырмалар орындай алады және өз нәтижесін «эталонмен», яғни дайын жауаптармен салыстыра алады. Барлық қойылатын бағалар (реттік бағалар) ілгерілемелі (өспелі) сипатта болады.

Модульдік технологиямен қазақ тілі оқулығын байланыстыра отырып оқытудағы негізгі мәселеге тоқталайық.

Материалды сұрыптау, тыңдау- оқыту мақсатына байланысты. Оқу модулінде оқу мазмұнын азайту және оқушылардың қабілетіне байланысты құру кездеседі. Сонымен қатар, модуль оқулықтағы тақырыпқа сай етіп құрылады.

Реттеу, жүйелеу- оқулықтағы материалдың мөлшері мен жаттығудың, бақылаудың нысандарын алдын ала анықтайды. Материалды реттеуге екі талап бар:

Тілдік фактілерді менгеруді жүйелілікпен күрделендіру.

А. Сөздікті менгеру;

Ә. Жаңа сөздер мен сөздік қорын пайдаланып сөйлем құру;

Б. Грамматикалық ережелерді тиімді пайдалана отырып, сөйлемдегі орын тәртібін білу;

В. Қазақ тіліне тән дыбыстарды дұрыс айта отырып, өз ойларын жеткізе білу және сауатты жазу.

Коммуникативтік ұстаным.

А. Сұрақ қоя білу және сұраққа жауап беру;

Ә. Өзара диалог құра отырып, сұхбаттасу;

Б. Пікірлесу, әңгімелесу.

Мұғалімнің алдын ала жұмысы мынадай әрекет-қадамдардан тұрады:

Қадам. Берілген тарау, блок немесе тақырып бойынша бағдарламада менгерілуі тиіс деп көрсетілген міндетті білім, білік және дағдыларды, сондай-ақ оқыту мақсаттары мен міндеттерін айқындау.

Қадам. Берілген модуль бойынша оқу материалының тұтас мазмұнын оқып- зерттеу.

Қадам. Берілген модуль бойынша негізгі мағынаны білдіретін түйінді ұғымдарды, тақырып бойынша негізгі ақпарат беретін рельефтік –код сияқты сөздерді табу. Олардың өзара байланысы мен өзара бағыныштылығын анықтау.

Қадам. Тұтас тақырып бойынша тірек-сызбаларын құрастыру – анықталған түйінді ұғымдар мен «кодтар» негізінде.

Қадам. Оқу модулінің тұтас мазмұны бойынша тестілік тапсырмалар құрастыру – 15-20 тапсырма шамасында.

Қадам. Берілген модульдегі оқу материалының тұтас мазмұны бойынша сынаққа қажетті сұрақтар мен тапсырмалар блогін құрастыру – оқу пәнінің өзіндік ерекшелігіне орай сынақты диктантпен, бақылау жұмысымен алмасытуға болады.

Қадам. Сөйлеу бөлімін өзгерту. Оқытудың белсенді формаларын тандау. Оқу материалының мазмұны бойынша әрбір оқушыға арнап бірінші күрделілік дәрежесіндегі тапсырмалар және оқытудың ізденушілік элементтері бар аса күрделі дәрежедегі тапсырмалар өзінше.

Олай болса, модульді оқыту технология әдісімен жан-жақты толық танысып, дидактикалық материалдарды, көрнекіліктерді, оқыта- үйрету ойындарын, қазақтың ұлттық ойындарын пайдалана отырып, мұғалімнің өз тарапынан шығармашылық жұмыс жасау арқылы тіл үйретуді коммуникативтік қарым-қатынас деңгейіне көтеруге және жеткізуге мол мүмкіндіктер бар.

Модульдік оқыту технологиясының басты ерекшелігі- оқыту мазмұны аяқталған жеке кешендік – модульдер түрінде берілуі. Модульдік оқытуда оқу үрдісі білім алушылар мен

мұғалімнің мақсаты бағытталған белсенді іс-әрекеті негізінде жүзеге асады. Білім алушылардың алдына қойылған мақсаттар мен өздерінен күтілетін нәтижелерді айқын түсінуі оқуға, өз бетінше жұмыс істеуге, белсенділік танытуға деген ынта-жігерін қалыптастырады. Модульдік оқыту технологиясында білім алушының өз бетімен жұмыс істеуіне көп көңіл бөлінеді, білім алушы мақсат қоюға, жоспарлауға, іс-әрекетін ұйымдастыруға, өзін-өзі тексеруге, өзін-өзі бағалауға үйренеді.

Бұл технологияның ерекшелігі дарынды балалармен тұрақты және жүйелі жұмыс жасауға мүмкіндік туғызады. Оқу модулінің құрылымы кіріспеден, диалог (сөйлесу) және қорытынды бөлімнен тұрады.

Модульдік оқытудың өзегі – оқу модулі. Оқу моделі ақпараттардың аяқталған блогынан, бағдарламаны табысты жүзеге асыру үшін берілген оқытушының нұсқауларынан және оқушы іс-әрекетінің мақсатты бағдарламасынан тұрады.

Модульдік оқыту білім мазмұны, білімді игеру қарқыны, өз бетінше жұмыс істеу алу мүмкіндігі, оқудың әдістері мен тәсілдері бойынша оқытудың дербестігін қамтамасыз етеді.

Алға қойған келесі мәселем – оқытудың жаңа элементтерін пайдалану арқылы оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту.

Бұл технология, біріншіден, дамыта оқыту идеясын жүзеге асыруға мүмкіндік береді, сондай-ақ оқушылардың ойлау, елестету мен есте сақтау қабілетінің, ынтасының, белсенділігінің, білім сапасының дамуына көмектеседі. Әр оқушының кемінде мемлекеттік (стандарттық) деңгейде білім алуына кепілдік береді.

Модельде 3 деңгейлік тапсырмалар: тест сұрағы, сынақ тапсырмасы, шығармашылық жұмыс бойынша жұмыс жүргізіледі.

3 деңгей – мемлекеттік стандарт деңгейі, бұны барлық оқушылар орындауы, білуі міндетті. 2 деңгей – бұған қарағанда күрделірек, ал 1 деңгейді – өзіндік пікірін жеткізе алатын, өз ойын шығармашылықпен дәлелдей алатын қабілетті, озат оқушылар ғана орындай алады. Бағалау: 3 деңгей – «3», 2 деңгей – «4», 1 деңгей – «5» деген бағаның тапсырмасы. Бір жыл ішінде мол тәжірибе жинадым деп айта алмаймын, бірақ оқытушының ынтасы, жұмыс істеуге деген құштарлығы білім беру жүйесінде нәтижеге жеткізетінін байқадым. Оқушылардың тапсырманы өз бетімен орындауы – шығармашылық жұмыстың бастамасы. Сонымен қатар, топ оқушыларының қай пөнге икемді екенін байқап, әрі қарай дамытуға көп көмегін тигізеді. Оқушылар 1 деңгейді орындауға еліктеп, сабақтан тыс уақытта да өз бетімен жұмыс істеуге отыратын болды. Бір байқағаным, шығармашылық қабілет ол баланың табиғатында болуы мүмкін ғой. Сондықтан да менің міндетім – оқушының бойында жасырынып жатқан мүмкіндіктерін ашып көрсету. Кез келген оқушы оқытушының басшылығымен орындаған шығармашылық жұмысының нәтижесін көрсету арқылы өзінің ішкі мүмкіндіктерін дамыта алады. Егер қабілетті оқушы жұмысын уақытынан ерте аяқтайтын дәрежеге жетсе, басқа оқушыларға тексеруге уақыт беремін. Ол оқушылардың өзіне деген сенімін қалыптастырады, оқытушының сенімінен шыға алатынына көзі жететін болады.

Мен сабағымда оқушыны біліммен, іскерлікпен, дағдымен қаруландырып қоймай, олардың танымдық, шығармашылық қабілеттерін де дамыттым. Сабағымда модульдік оқыта-үйрету ойынының әзірге кейбір түрлерін пайдаланамын. Соның бірі – *мәтін бөліктері*. Топ оқушылары 4-ке бөлінеді.

1 топ – «Кіріспе». Бұл топқа монитор жайлы жалпы мәліметтер беріледі.

2 топ – «Негізгі ой». Бұл топ монитордың негізгі түрлері жайлы жалпы айтып өтеді.

3 топ – «Қорытынды». Бұл топ монитордың денсаулыққа зиянын айтып өтеді.

4 топ – «Толықтыру». Тұл топ әрбір топтан кейін сөз алып, толықтырып отырады.

Мәтін бөліктерін әңгімелуді ретімен бастаймыз. Ойыннан соң, мәтінді тағы бір қарап шығып, берілген ақпаратпен салыстырамыз, қай топтың неғұрлым нақты айтқанын арқылы жеңімпазды анықтаймыз.

Осылай өткізген сабағымның нәтижесін атап өтейін:

- сабақтың мақсаты айқын болады;

- таным үрдісі дамиды (зейін, жады);

- сөздік қоры дамиды (жазбаша, ауызша);

- сызба-кесте құра алады;

- сабақ тезис, жоспар түрінде баяндалады;

- өзгені тыңдай біледі;

- тәртіп бұзушылық болмайды;

- білім стандартына сай білім алу керектігін түсінетін оқушылар саны көбейеді;

- қорқыныш, мазасыздық сезімі жойылады;

- уақытты тиімді пайдалана біледі – оқушының білім деңгейін біліп отырамыз, оқушы да біліп отырады;

- сабақтан жағымды әсер алып қанағаттанады;

- білім сапасы мен оқу материалын 100 % менгертуге болады;

- оқу материалы есте жақсы сақталады;

- сабақ ойын арқылы болғандықтан, оқушылар шаршамайды.

Зер сала қарасақ, оқушының білімді менгеру деңгейі талдаудан бастап, жинақтау мен бағалауда жоғарылай түседі. Технологияның да негізгі ерекшелігі осында. Оқушы бітімін шығармашылық деңгейде жетелеуде мәселе қойып оқытудың алар орны да ерекше.

Сондықтан да мен әріптестерімді түгел осы модульдік технологияны өздері менгеріп, пәнді оқытуда қолдануға шақырамын, осы істе шығармашылық табыстар тілеймін!

Қорытынды бөлім

Қорыта айтқанда, модульдік оқытудың өзегі – оқу модулі. Оқу моделі ақпараттардың аяқталған блогынан, бағдарламаны табысты жүзеге асыру үшін берілген оқытушының нұсқауларынан және оқушы іс-әрекетінің мақсатты бағдарламасынан тұрады.

Модульдік оқыту білім мазмұны, білімді игеру қарқыны, өз бетінше жұмыс істеу алу мүмкіндігі, оқудың әдістері мен тәсілдері бойынша оқытудың дербестігін қамтамасыз етеді.

Алға қойған мәселем – оқытудың жаңа элементтерін пайдалану арқылы оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту.

Бұл технология, біріншіден, дамыта оқыту идеясын жүзеге асыруға мүмкіндік береді, сондай-ақ оқушылардың ойлау, елестету мен есте сақтау қабілетінің, ынтасының, белсенділігінің, білім сапасының дамуына көмектеседі. Әр оқушының кемінде мемлекеттік (стандарттық) деңгейде білім алуына кепілдік береді. Модельде 3 деңгейлік тапсырмалар: тест сұрағы, сынақ тапсырмасы, шығармашылық жұмыс бойынша жұмыс жүргізіледі.

3 деңгей – мемлекеттік стандарт деңгейі, бұны барлық оқушылар орындауы, білуі міндетті. 2 деңгей – бұған қарағанда күрделірек, ал 1 деңгейді – өзіндік пікірін жеткізе алатын, өз ойын шығармашылықпен дәлелдей алатын қабілетті, озат оқушылар ғана орындай алады. Бағалау: 3 деңгей – «3», 2 деңгей – «4», 1 деңгей – «5» деген бағаның тапсырмасы. Бір жыл ішінде мол тәжірибе жинадым деп айта алмаймын, бірақ оқытушының ынтасы, жұмыс істеуге деген құштарлығы білім беру жүйесінде нәтижеге жеткізетінін байқадым. Оқушылардың тапсырманы өз бетімен орындауы – шығармашылық жұмыстың бастамасы. Сонымен қатар, топ оқушыларының қай пөнге икемді екенін байқап, әрі қарай дамытуға көп көмегін тигізеді. Оқушылар 1 деңгейді орындауға еліктеп, сабақтан тыс уақытта да өз бетімен жұмыс істеуге отыратын болды. Бір байқағаным, шығармашылық қабілет ол оқушының табиғатында болуы мүмкін ғой. Сондықтан да менің міндетім – оқушының бойында жасырынып жатқан мүмкіндіктерін ашып көрсету.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Көтенбаева Б.Ш. «Тіл ұстарту жұмыстары бойынша әдістемелік нұсқаулар». Алматы, 1998.
2. Қараев Ж., Кобдикова Ж. «Оқытудың үшөлшемді әдістемелік жүйесі». Алматы, 2010.
3. Найманбаева К.К., Булгачева Ә.М. «Мектептегі оқу- тәрбие үрдісін басқарудың өзекті мәселелері». Алматы, 2007.
4. Селевко Г. Современные образовательные технологии. Москва, 1998.
5. Беспалько В.П. Слагаемые педагогические технологии. М, 1989.
6. Жолымбетов К. Қазақ тілі мен әдебиетін оқыту методикасы. Алматы, 1991.
7. Қ. Әбзелұлы, С.Ч. Тұрсынғалиева Қазақ әдебиеті. Әдістемелік нұсқау.7 сынып. Астана, 2012.
8. Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектептерінде., 11/2004.
9. Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектептерінде., 5/2008.
10. Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектептерінде., 7/2010.
11. Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектептерінде., 10 /2010.
12. Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектептерінде., 11/2010.
13. Қамзина М. «Модульдік оқыту технологиясы»//Тәрбие құралы. 2005 жыл, №4.
14. Исакова Р., Ернарзавова З. «Жаңа технологияны пайдалану әдістері». Қызылорда, 2004 ж.

ОРГАНИЗАЦИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В СПЕЦИАЛЬНОЙ КОРРЕКЦИОННОЙ ШКОЛЕ-ИНТЕРНАТЕ № 4

А.Б. АБИШЕВА

заместитель директора по воспитательной работе, специальная коррекционная школа-интернат № 4, г. Павлодар

Воспитание в системе специального образования имеет свои особенности, так как неразделимо связано со специальным обучением, коррекционной работой, включается во все элементы жизнедеятельности ребёнка в течение дня.

Одним из немногих позитивных в нашей стране перемен, является начальное переосмысление обществом своего отношения к детям-инвалидам, детям с ограниченными возможностями здоровья. За последние годы накоплен достаточно большой инновационный опыт реабилитации детей с особенностями развития, опирающийся на новую стратегию отношения к детям с данной категорией. Суть этой стратегии заключается в следующем. Любой ребёнок, глубоко умственно отсталый или с нервно-психическими расстройствами, с комплексными нарушениями, не должен быть социальным инвалидом и потенциальным балластом для окружающих, своей семьи, государства в целом - он должен стать оптимально развитой личностью, способной к адекватному вхождению в общественную среду на каждом этапе возрастного становления.

Важно отметить данная система не просто облегчает нам ежедневную работу, но и показывает каждому воспитателю диапазон его возможностей, побуждает желание пробовать и придумывать эффективные методы и модели в работе с детьми, укрепляет веру в своей значимости как профессионала, как личности в целом. Все это незамедлительно сказывается на воспитанниках, они видят в воспитателе друга, партнера, помощника. Дети ощущают ежедневную персональную заботу о себе не как о «ребёнке-балласте», а как о ЛИЧНОСТИ, которую любят и принимают такой, какая она есть.

Наша школа – это адаптивная школа со смешанным контингентом учащихся, где учатся дети, нуждающиеся в коррекционно-развивающем обучении, а также дети, с задержкой психического развития. Перед нами стоит следующая социальная задача: подготовить своих воспитанников, имеющих отклонения в развитии, к самостоятельной жизни в обществе, адаптироваться в естественном социальном окружении.

Жизнь в интернате строится в условиях охранительно – педагогического режима, который предусматривает тщательное планирование всех мероприятий, которые направляют деятельность обучающихся, определяют их поведение. Неукоснительное соблюдение правильного режима способствует формированию нужных навыков и привычек, создает систему условий, шадящих неполноценную нервную систему. В школах существуют внешние раздражители, истощающие нервные силы ребенка. Это, прежде всего, шум. При длительном воздействии шум вызывает раздражительность, головные боли, утомление даже у здоровых людей. Обучающиеся с отклонениями в развитии легко возбуждаются в шумных условиях, они с трудом переносят большое скопление людей, тесноту. Вот поэтому наполняемость в наших классах от восьми до двенадцати человек – и не более. В настоящее время в нашей школе-интернате обучаются 169 детей с ограниченными возможностями здоровья, из них 108 детей-инвалидов детства, 15 классов-комплектов, 52 ребенка занимаются по индивидуальным программам на дому. На территории школы расположены учебный корпус, два спальных общежития, школьные мастерские. Имеется пришкольный участок, а также сад с различными видами культурных растений. Особой гордостью коллектива является психолого-коррекционный центр. Сенсорная комната – для индивидуальных занятий, служит для снятия психоэмоционального напряжения, обучения детей навыкам произвольного расслабления (релаксации), концентрации внимания, желательного поведения и настроения. В коррекционном центре есть все необходимое для эффективной деятельности. Занятия по логопедии проходят в игровой форме с использованием компьютерных программ. Медицинский блок имеет кабинет приема врача, процедурный, прививочный, физиокабинеты, четыре изолятора, кабинет ЛФК, деятельность медицинского персонала лицензирована. Школа стала базовой площадкой для проведения курсов и областных семинаров по специальной педагогике.

Очень важно, чтобы с нашими ребятами работали знакомые им учителя и воспитатели, чтобы они предъявляли к ним единые требования. Поэтому обычно мы ставим воспитателя с первого по девятый класс, а учителей меняем только при переходе из начальной школы в старшие классы. Коллектив у нас, в основном, стабильный. Дети привыкли к педагогам и их требованиям. Любое

изменение привычных для наших детей условий: нарушение режима; смена учителя или воспитателя; повышенный, резкий тон неблагоприятно отражается на их нервной системе. Также неожиданное и неблагоприятное требование вызывает у них раздражение или отказ его выполнять.

Вызывают у детей данной категории утомление и трудная работа, большая дозировка заданий, однообразные уроки. Все это не дает возможности обучающимся сосредоточить в нужную минуту внимание, затрудняет восприятие учебного материала. Занятия в нашей школе проходят в одну смену с 8.30 до 14.00. Все оставшееся время также четко спланировано, предусматривает все необходимое: четырех разовое питание, прогулки, сончас, воспитательские часы, самоподготовки, есть время для занятий ребят по интересам, игр, просмотр телепередач. Все это проводится: 1) на уроках; 2) воспитательных часах; 3) в режимных моментах дня.

Для успешного развития обучающихся необходимо повышать их запас знаний об окружающей действительности, расширять кругозор. Объяснять причинно – следственные связи происходящих явлений природы и событий, обучать правовым нормам жизни в обществе, пропагандировать здоровый образ жизни, поэтому воспитательский час в понедельник мы отводим для бесед.

Тематику бесед определяет сам воспитатель в зависимости от возраста, уровня знаний и интересов обучающихся. В основном, темы бесед:

- о событиях, происходящих в настоящее время;
- по красным датам календаря;
- о Казахстане;
- о нашем городе и его достопримечательностях;
- о знаменитых соотечественниках;
- о природе и богатстве родного края, страны;
- о профессиях и людях труда;
- по правилам дорожного движения;
- по профилактике правонарушений;
- по профилактике табакокурения, токсикомании, наркомании и алкоголизма.

Учитывая, что большинство обучающихся с отклонениями в развитии с трудом овладевают процессом чтения, страдают различными его нарушениями (дислексией), по вторникам воспитательский час мы отводим для внеклассного чтения. Во время занятий по внеклассному чтению ребята знакомятся с различными печатными изданиями: газетами, журналами, книгами. А также знакомятся с авторами статей и биографией писателей. Отрабатываются навыки плавного, беглого и выразительного чтения, умение пересказать прочитанное, высказывать свое отношение к героям и событиям.

По средам проводится воспитательский час «час здоровья», на котором проводятся разнообразные виды работ. Большинство обучающихся нашей школы из неблагополучных семей. Из семей, в которых родители сами имеют недоразвитие интеллекта; пьющие родители, безработные. Ребята из таких семей приходят в школу неухоженными. Привести свой внешний вид и свою одежду в порядок дома не получается. Воспитатели проводят беседы и практикумы по уходу за своим телом, волосами, руками, ногтями, одеждой, обувью, жилищем. В школе имеется душ, все желающие имеют возможность помыться. В школьную прачечную дети могут сдать в стирку свои вещи. Кроме этого воспитатели в свободное время занимаются с ребятами мелким ремонтом одежды: пришивают пуговицы, петельки; чистят и глажат одежду; моют и чистят обувь. А также занимаются общественно-полезным трудом: делают генеральную уборку спален, классов. Знакомятся обучающиеся на « Часах здоровья» с профилактикой различных заболеваний, ведут беседы по профилактике употребления ПАВ. Проводят подвижные игры, эстафеты, соревнования в спортивном зале и на свежем воздухе.

Для воспитания у учащихся правил культурного поведения мы по четвергам проводим «час культуры». Воспитатели учат ребят правильно себя вести. Проводят беседы и сюжетно – ролевые игры по правилам культурного поведения; учат рассматривать картины, слушать музыку, любоваться природой. Организовывают экскурсии на природу, в картинную галерею, на выставки творческих работ.

В пятницу воспитатели проводят «творческий час», где мастерят с ребятами всевозможные поделки из разных материалов: бумаги, ниток, бисера, стекляруса, теста и природного материала, шьют и вяжут, а также рисуют и выжигают.

У нас в школе есть свои традиции. С 1999 года каждый класс в течение учебного года готовит мини-театр, небольшую театральную постановку. Дети сами выбирают направление – это может быть сказка, кукольный театр, мюзикл, басня и многое другое. Еще ни один спектакль не оставил равнодушным зрителя. Дети раскрываются на сцене, перестают ее бояться. Не менее доброй традицией

стал проект «Школа зажигает звезды» (прототип конкурса «Две звезды»), где учащиеся, в том числе и дети, обучающиеся на дому, в дуэте со взрослыми раскрывают свои способности.

В год 50-летия юбилея школы был открыт школьный музей, работа которого набирает силу. Главным направлением музея является этнография – изучение быта казахского народа, а также развития нашей школы. Ребята принимают активное участие в работе музея. В этом учебном году впервые была организована встреча выпускников школы, которая показала необходимость проведения таких мероприятий. Так как наши воспитанники еще долгое время после окончания нуждаются в поддержке и участии своих учителей и воспитателей.

Наши воспитанники являются победителями международных соревнований «Special Olympics» (США, штат Айдахо, 2009год), обладатели гран-при республиканского фестиваля «Жұлдызай» (2012г.), победители областных и городских конкурсов детского творчества и многие другие умеют ребята, несмотря на свои ограниченные возможности. Наши дети особенные и самые лучшие. Именно такое воспитание, охватывающее развитие ребенка всесторонне, может способствовать умению адаптироваться в обществе, трудоустроиться, создать свою семью и вести достойный образ жизни.

Большую часть времени дети проводят, взаимодействуя с педагогом-воспитателем (от 8 до 10 часов в сутки). Отношение воспитателя, умение его взаимодействовать с особым ребенком полностью отражаются на состоянии, поведении, личностных проявлениях детей не только в период пребывания их в интернате, но и в последующие годы. Воспитатель, в этой ситуации, находится в процессе непрерывного поиска индивидуальных методов, форм и средств взаимодействия для эффективной помощи ребёнку с ограниченными возможностями. Понимая целостность процесса развития ребёнка, значимость разумного сотрудничества (взаимодействия) с ним, воспитатель должен уметь создавать условия «семейных» доверительных отношений. Многоплановость профессиональной деятельности воспитателя и её специфика предьявляет определённые требования к умениям взаимодействия с детьми с ограниченными возможностями. Воспитатель, работающий с детьми с особыми образовательными потребностями – это человек с особым складом души, обладающий любовью к профессии, толерантностью, любви к детям, верой в себя и справедливостью.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ СӨЙЛЕУ ТІЛІН МӘТІНДЕР АРҚЫЛЫ ДАМУ

А.З. АЙГУЖИНОВА

оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ колледжі, Павлодар қ.

Колледждерде оқушыларға кәсіби қазақ тілінен сабақ берудегі басты мақсат тілді үйрету, оны ауызекі сөйлеуде пайдалану, оқушылардың сөздік қорын дамыту, оқу техникасын қалыптастыру, дұрыс сөйлеуге, сауатты жазуға үйрету. Оқушыларды күнделікті қарым-қатынас түрлеріне еркін араласып, өз мамандығы бойынша сұхбаттар жүргізе алуға үйрету.

Сондықтан кәсіби қазақ тілі сабағында ауызекі сөйлеуге үйрете отырып, оқушының назарын аударатын әрбір сөйлем, әрбір жаттығу алдын ала ойластырылып, оны түрлендіре отырып орындату оқытушы шеберлігін танытады.

Қазіргі таңдағы тіл саясатының басым бағыттарының бірі – мемлекеттік тілді дамыту мен оның қолданылу аясын кеңейту болса, оның кешенді тармағы – тәуелсіз мемлекетіміздің болашағына адал қызмет ететін, өнердегі сұлулықты көре, түсіне, бағалай білетін, мемлекеттік тілді жетік меңгерген кәсіби мамандар даярлау болып табылады. Оқушылар қазақ тілін кәсіби қатынас құралы ретінде қолдана алады; кәсібіне байланысты жинаған сөздік қорды келешекте жұмыс орнында пайдаланып, өз мамандығына қатысты ой-пікірлерін нақты, анық жеткізу дағдысы қалыптасады.

Колледжді оқу орындарында мемлекеттік тілді оқыту - колледжді оқушыларының тілді болашақ кәсіптік қызмет бабында және жеке қарым-қатынасында қолдана алатындай іскерліктер мен дағдыларды игерту мақсатын көздейді. Оқушылар күнделікті қарым-қатынас түрлеріне еркін араласып, өз мамандығы бойынша сұхбаттар жүргізе алуға үйретіледі. Осы орайда мемлекеттік тілдің қолданылу аясының кеңейіп, іс қағаздары, бұйрықтар, өзге де құжаттардың мемлекеттік тілде жүргізілуіне байланысты атқарылып жатқан кешенді іс-шаралардың оң нәтижелерін бүгінде іс жүзінде көруге болады.

Колледжді оқушыларының кәсіби сөйлеу тілін мәтіндер арқылы дамытуға жүзеге асыру нәтижесінде олардың мамандық бойынша білімдері толықтырылып, мәтінмен жұмыс істеу

дағдылары жетілдіріледі. Мәтіндермен жұмыс барысында оқушылар болашақ мамандықтары туралы қосымша мәліметтер мен атқарылатын іс-әрекеттеріне байланысты ақпаратпен қамтамасыз етіледі. Мәтінмен жұмыс істеуде сөз мағынасы түсіндіріліп, оны оқушылардың тіліне енгізу белгілі бір тақырып төңірегінде беріледі. Мәтінмен жұмыс жүргізу нәтижесінде оқушылардың кәсіби сөздік қоры байып, сөйлеу мүмкіндіктері дами түседі. Осы тұрғыда мәтіннің кәсіби сөйлеу тілін дамытуға алатын орны орасан зор.

Әдіскер-ғалымдардың еңбектеріне сүйенсек, профессор Ф. Оразбаева өзінің «Тілдік қатынас теориясы және әдістемесі» атты зерттеу еңбегінде: «Мәтін – адамдар арасындағы тілдесімдік қатынастың жемісі. Адам өз ойын екінші біреуге жеткізген кезде қалай болса солай айтылған сөйлемдер тізбегін құрамайды. Керісінше, жинақталған пікірдің көзқарасын бір-бірімен ой жағынан да, қалпы тарапынан да бірлескен сөйлемдер жүйесімен, яғни мәтін арқылы жеткізеді, баяндайды. Адам тілдік қатынаста үлкенді-кішілі, ірілі-усақты мәтіндерді сөйлесім әрекетінің кез-келген кезеңінде ойдан құрап, қолдана береді» [1,28]- деп тұжырымдайды.

Колледжді оқушыларының кәсіби сөйлеу тілін мәтін арқылы дамыту жұмыстары сабақтардың бастапқы кезеңінен бастап жүзеге асырылады. Тәжірибеміздегі кәсіби қазақ тілін оқыту барысында ең алдымен, оқушылардың мамандықтары ескеріліп, сол мамандыққа қатысты сөздер, сөз тіркестері, негізгі ұғымдар мен терминдерге, олардың лексика-грамматикалық ерекшеліктеріне баса назар аударылады. Мәтінде қамтылатын материалдар жүйесі мамандыққа қатысты оқытылатын арнайы пәндермен тығыз байланысты болып келеді. Бұл орайда құрылымы, мазмұны жағынан қарапайым мәтіндерді өз бетімен оқытуға жетілдіру, сұрақ қою, сұраққа жауап беру, жана тақырыптық лексикамен жұмыс істеу, яғни сөз, сөз тіркестерімен сөйлем құрау, талдау сияқты жаттығу түрлерімен қатар, мәтіннен қажетті ақпаратты тауып, қорытындылау, жинақтау, диалог, монолог құру көзделді. Осыған сай мен кәсіби қазақ тілін оқытатын «Дизайн» бөліміндегі оқушыларға кәсіби қазақ тілін меңгертудегі алдыма қойған мақсатым, өнердегі сұлулықты көре, түсіне, бағалай білетін, мемлекеттік тілді жетік меңгерген кәсіби мамандарды даярлау. Дизайн өнері өзінің бай тарихы, терең мазмұнды алуан түрлі ерекшеліктерімен жас ұрпаққа рухани, эстетикалық тұрғыда әсер етіп, оқушылардың саналы қасиеттерін дамытатыны анық. Сондықтан әрбір оқушының бойында жалпы және арнайы дарын көзін тауып оны дамыту, мақсатында дизайн өнеріне байланысты мәтіндермен қатар суретшілердің өмірі туралы мәліметтермен таныса отырып, осы өгілгі суретшілеріміздің туындыларына тоқталып өтеміз. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін мен оқушылардың мамандығына сәйкес оқытудың және тәрбиелеудің мазмұны мен әдістерін құрастырамын. Атап айтқанда, әрбір модуль мазмұны жағынан бірін-бірі толықтыратын бірнеше мәтін жиынтығынан тұрады. Мәселен, «Дизайн дегеніміз не?» модуліне «Өнерді білу пайда», «Дизайн тарихынан», «Дизайн түрлері», сияқты т.б. тақырыптағы мәтіндер жиынтығы кіреді. Ал «Бейнелеу өнері» модуліне «Бейнелеу өнерінің тарихы», «Қазақстанның атакты суретшілері», «Суретші тағлымы», «Натюрморт» мәтіндер жиынтығы кіреді. Бұл тақырыптарды оқытудағы мақсат – оқушылардың тілді жетік меңгерген, сурет салуды, өмірді, табиғатты, айнала қоршаған ортаны сүйетін, ақыл ой парасаты өскен, танымы кең, ізгілікке, әсемдікке бейім кәсіби тұлғаны қалыптастыру. Аталған тақырыптар бойынша іріктелген оқу материалдары кәсіби сөйлеу тілін дамытумен қатар, төмендегі дағдыларын да жетілдіреді.

Атап айтқанда:

- мәтіндегі ойды, оқиғаны өз өмір тәжірибесімен ұштастыру;
- оқылған мәтінге өз көзқарасын білдіру;
- мәтінге әлеуметтік, тарихи, адамгершілік, кәсіби маңыздылығы жөнінен баға беру.

Мәтіндер арқылы кәсіби лексиканы, терминдерді меңгерте отырып, оқушылардың сөздік қорларын байыту нәтижесінде өз ойларын қазақ тілінде сауатты жеткізе білуге үйретуге болады. Таңдап алынған мәтіндер оқушылардың болашақ мамандықтарына деген қызығушылықтарын арттырып, сабақ маңыздылығын арттырады сөзсіз. Мәтін таңдауда мәтіндегі ойдың нақты, дәл берілуі, тілінің түсінікті болуы - негізгі шарттардың бірі болып табылады. Осы таңдап алынған мәтіндермен жүргізілетін жұмыс оқушылардың анықтамалық әдебиет, сөздікпен жұмыс істеу, салыстыру, талдау жасау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Мысалы, қазақ кескіндемешісі, график – суретші, қазақ бейнелеу өнерінің негізін салушы - Әбілхан Қастеев туралы, табиғат суреттерін салуды ұнататын Жанатай Шарденовтердің өмірі туралы естеліктер, реалистік бағытта тарихи тұлғалардың образын жасауда еңбек сіңірген суретші Ағымсалы Дүзелханов жайлы мәтіндер.

Сонымен қатар, «Пейзаж», «Портрет» «Суретші тағлымы» «Қазақтың ұлттық ою-өрнектері» атты мәтіндер оқушылардың кәсіби ойлау қабілеттерін, сөздік қорларын дамытуға, кәсіби тілде сөйлеу дағдыларын дамытуға үлкен үлес қосады. Бұл мәтіндерден оқушылар бейнелеу өнерінің,

дизайн өнерінің қыр-сырымен таныса отырып, ойлау, есте сақтау, тыңдау, қазақ тілінде нақ және дұрыс сөйлеу дағдысын қалыптастырады.

Бейнелеу өнері модулінің оқыту барысында оқушылардың кәсіби сөйлеу тілдерін дамытудың бірден-бір жолы болып табылатын оқушылардың сөздік қорын кәсіби лексикамен, бейнелеу өнері, дизайн терминдерімен толықтырып, байыту жұмыстарын жүйелі түрде жүзеге асыру. Бейнелеу өнері терминдерін оқытуда олардың жасалу жолдарын анықтап, ерекшеліктеріне кеңінен тоқталамыз. Мұндағы басты мақсатымыз - болашақ мамандыққа байланысты сөздерді қазақ тілінде үйретіп, кәсіби сөйлеу дағдыларын қалыптастыру. Кәсіби лексиканы мәтіннен таба білу, оны мәтіннен тыс жағдайда орынды қолдану – олардың іскер, жан-жақты дамыған, өз мамандығын жетік менгерген терең білімді маман болып тәрбиеленуі болып табылады. Қазақ тілінен берілетін әрбір сабақтың тәрбиелік, танымдық жағына баса мән беріп, оның болашақ мамандығының өмірдегі қажеттілігін саналы түрде түсінуіне мүмкіндік туғызу қажет.

Кәсіби қазақ тілі сабақтарының бастапқы кезеңдерінде мәтіндердің берілу қағидағтары қарапайымнан күрделіге қарай алмасу заңдылықтарына негізделеді. Өз оқыту тәжірибеміздегі кәсіби бағдар барысында оқыту мәселелеріндегі мәтін таңдау ерекшеліктеріне тоқталатын болсақ, мұнда ең алдымен оқушылардың кәсіби мамандығы ескеріле отырып, сол мамандыққа қатысты сөздер, сөз тіркестері, тұрақты тіркестер, негізгі ұғымдар мен терминдерге көңіл аударылып, олардың лексикалық-грамматикалық ерекшеліктеріне баса назар аударту жұмыстары жүргізіледі. Бұдан кейінгі кезекте, әдетте оқушылар берілген сөздер мен сөз тіркестерін пайдалана отырып, кәсіби бағытта мәтін құрастырады. Мәтінде қамтылатын материалдар жүйесі мамандыққа байланысты оқытылатын арнайы пәндермен тікелей ұштастыра алынады. Себебі кез-келген мамандық иесі өзі таңдаған кәсібінің қыр-сырын жетік менгеруге мүдделі және өз ойын кәсіби сөйлеу тілінде жеткізуге ұмтылуы оның мамандыққа деген сүйіспеншілігін арттыру мәселесіне келіп тіреледі.

Оқыту барысында аталған мақсаттарды жүзеге асыру үшін бірінші кезекте оқушыларға кәсіби танымдық мазмұндағы құрылымы, мазмұны жағынан қарапайым мәтіндерді өз бетімен оқып, жетілдіру, сурет бойынша сұрақ қою, сұраққа жауап беру, жана тақырыптық лексикамен жұмыс істеу, яғни сөз тіркестері мен сөйлем құрастыру, таңдау сияқты жағдай түрлерін орындаумен бірге, мәтіннен қажетті нақты ақпаратты табу көзделеді. Берілген сұрақтар төңірегінде, оқушылардың қазақ тілін білу дәрежесіне қарай, яғни олардың қазақша байланыстырып сөйлей білуіне қарай, диалог түрінде сөйлесу, сұрақтарға жауап беру жұмысы өткізіледі. Әрбір сабақта мәтін, мәтінге қатысты сөздер, грамматикалық тұлғаларға түсініктеме, ой-түркі сұрақтар, лексикалық түсініктеме, мәтінге дейінгі, мәтіннен кейінгі тапсырмалар, диалог, мәтінге қатысты түсініктерді тексеруге арналған сұрақтар, мәтіндегі грамматикалық тұлғаларды табу жұмыстары, лексика-грамматикалық тест, тапсырмалар, сөзжұмбақтар, афоризм, нақыл сөздер, салыстыру тапсырмалары, өз бетінше жұмыс істеуге арналған тапсырмалар жүйелі түрде қарастырылады.

Мысалы, «Суретші Қ. Телжанов» тақырыбын оқыту барысында оқушыларға суретші туралы қысқа мәлімет беріледі. Қанапия Телжанов 1927 жылы туған.

Ол – қазақ кескіндемешісі, Қазақстан республикасының халық суретшісі. Суретшінің «Көкпар», «Домбыра әуендері», «Ата мекен», «Бүркіт салу», «Әжесі мен немересі», т.б. туындыларымен жұртшылық таныс...

Сабақтың келесі кезеңінде суретшінің «Көкпар» атты суреті пайдаланылады. «Көкпар» суреті 1960 жылы салынған. Көкпар (көк бөрі) – қазақтың ұлттық ойыны. Мал баққан халық үшін қауіпті аң – қасқыр. Оны соғып алған жұрт қуанып, өлігін ат үстінде сүйрелеген, бір – бірін алып қашып, тартып тамашалаған.

Кейін бұл халық ойынына айналған. Бірақ жиындарда қасқыр үнемі табыла бермегендіктен, көкпарға қой, ешкі де тартылатын болған. Көкпар жігіттердің күш-жігерін, төзімділігін, батылдығы мен ептілігін, ат үстіне беріктігін қалыптастырады. Көкпар аттын қалай бапталып үйретілгенін, жүйріктігін де сынайтын ойын.

Бұл арада қазақтың белгілі суретшісінің туындысымен таныстыру арқылы, оқушылармен әрі білімдік, әрі тәрбиелік жұмыс жүргізіп, әрі байланыстырып сөйлеуге жаттықтырамыз.

Сабақтың келесі кезеңінде сурет бойынша төмендегідей сұрақтар қойылады:

1. Суретте жылдың қай мезгілі бейнеленген?
2. Алыстан не көрініп тұр?
3. Суретте неше адам бейнеленген?
4. Олардың әрқайсысын сипаттап шық. (үстіндегі киімі, атқа отырысы, т.б.)
5. Әр жылқының суреттегі көрінісін бейнелеп шық.
6. Суреттегі адамдар қандай ойын ойнап жүр?

Сурет бойынша қойылған сұрақтармен қазақ тілінде дұрыс әңгіме өткізу үшін, мәтін

құрастыруға дейінгі тапсырмалар беріледі. Яғни, оқушыларға «ұлттық» сөзімен тіркестіріп сөздерді үйретуге назар аудартылады. Бұл сөздер қатары: ұлттық ойын, ұлттық бейне, ұлттық сана, ұлттық киім, ұлттық игіліктер, ұлттық мәдениет, ұлттық мұра т.б. сөздер құрайды. Олар ұлттық ойын өткізу, ұлттық бейнені суреттеу, ұлттық киімді әшекейлеу, ұлттық сананы қалыптастыру, т.б. тіркестермен толықтырылып, оқушылардың сөздік қорына байып, толығына жағдай жасайды. Мұндай тақырыптық сөз тіркестерін тез қабылдап, грамматикалық тұрғыдан дұрыс менгерген оқушыларға мәтін құрастыруда қиын болмайды. Берілген сұрақтарға жауап даярлай отырып, ауызша әңгіме құрастырылып, жазбаша жұмысқа айналады. Ең соңында суретші Қ. Телжановтың «Көкпар» суреті бойынша жана мәтін құрастырылып шығады. Сонымен қатар, оқушыларға сурет бойынша мазмұндама жазғызуға болады. Жұмыстың бұл түрін жұмыс барысында қылқалам туындысын пайдалан отырып, мазмұндама жазу оқушылардың сурет мазмұнын түсінуге, шығармада бейнелеген зат, не құбылыстарды бейнелі де көркем сөзбен өрнектеуді үйретеді. Берілген жана лексикамен сөз тіркестерін құрастыруды дұрыс менгеріп, сөйлемдердің арасындағы өзара мағыналық байланыс орнату мәселелерін игеруге дағдыланады. Ал күнделікті кәсіби тақырыптық сөздік қорды жетілдіру жұмыстары оқушылардың мәтіндерді толық менгеруіне жағдай жасайды.

Бабаларымыздан шыққан әрбір сөздің терең мағынасын оқушылардың санасына мәңгілік жеткізуді сабақ сайын жүргізсек деп ойлаймын. Сонда ғана оқушы оқытушыдан терең мағыналы сөз күтіп, оның мәнін жете менгеруге асығады. Қызығарлық сөздермен таза нақ сөйлеуге оқушыларымызды үйретсек, оқытушының еңбегі жанғаны деп білемін.

«Дизайн» бөліміндегі оқушыларға кәсіби қазақ тілін менгертудегі тәжірибемізде бейнелеу өнері терминдерін жақсы игеруге мүмкіндік беретін жұмыс түрлерінің бірі ретінде белгілі адамдардан қалған сурет пен бейнелеу өнері туралы нақыл сөздер мен афоризмдерге, көңіл бөліп, қарастырамыз. Мысалы:

1. Әдебиет, музыка, живопись – барлық ұлы да тамаша нәрселерді нақты бейнелейді, ол ата-бабаларымыздың даналық сөздері мен олардың еңбектері – өмірді таңудағы нақты, күшті, мықты құралы, күрестің күшті қаруы болып табылады. *Бауыржан Момышұлы.*

2. Көркем өнердің міндеті табиғатқа еліктеу емес, оның сырын ашу. Көркем өнер біздің ішкі дүниеміз бен жан-жүйемізге әсер етіп, адамдық қалпымызды тәрбиелейді. *М.Әуезов*

3. Өнерде жетістіктен гөрі ниеттің мәні зор, суретші ең алдымен шебер емес, қиялшыл. Сол қиялшылықты мен ниеті суретшінің қатардағы ізбасарлар мен еліктеушілерден оқшау дараландырып тұрады. *Сергей Калмыков*

Кәсіби тілде қарым-қатынас жасау сөйлесім әрекетінің барлық түрлері тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым, тілдесім әрекеттерінің негізінде жүзеге асырылады. Әр оқушының мамандығына қатысты лексиканы менгеруіндегі негізгі шарт – сөздік қорының мол болуы. Өйткені, сөздік қоры жеткілікті оқушы тілде жана туынды сөздер мен жана мағыналы сөздерді жасап, тілдесуде кеңінен қолдана алады. Тілдесімнің кәсіби бағдарлық, тақырыптық, шығармашылық түрлері оқушылардың сөз байлығын арттырып, толықтырады. Тақырыптық лексиканы үйретуде оны оқушылардың күнделікті өмірде қолданылуының жеңіл болуын, мамандыққа қатысты оқушының ұғымына мағынасының сай келуін, оқытылатын тақырыптармен байланысты таңдап алуының, мағыналық ерекшеліктерінің ескерілуін, сөздердің тәрбиелік ұғымға сәйкестілігін ескерген жөн. Осындай ерекшеліктерді ескерген жағдайда жана оқушының мамандық саласына байланысты тілдесуі өз дәрежесінде дамиды.

Мәтіндермен жұмыс барысында оқушылардың өз бетінше ақпарат алып, онымен жұмыс істеу дағдылары дамытылып, мамандықтары бойынша білімдері толығырақ түсесі сөзсіз. Оқушылардың білімін қорытындылау мақсатымен сабақ соңында сөзжұмбақ, пікірталас сұрақтары оларды толғандыратын мәселелер төңірегінде ой толғау жүргізіледі.

Колледж оқушылары – әрі болашақ маман, әрі ҚР өндірісін ілгері дамытатын кәсіпкер. Оның алдындағы қатарлы маман болуы өз елінің тілін жоғары деңгейде білуімен де терең сабақтасалды. Оқушыларды шығармашылыққа, өз бетімен іс-әрекет етуге бағытталған тапсырмалар орындата отырып, өз пікірін айта алатын, оны дәлелдей білетін, өмірге деген өзіндік көзқарасы қалыптасқан, үнемі ізденіс үстінде болатын, қоғам дамуына үлес қоса алатын, жан-жақты жетілген жас ұрпақ өкілдерін дайындай аламыз.

Қорыта айтқанда, оқытудың қазіргі уақыт талаптарына сай әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, оқушылардың сөздік қорларын байытып, кәсіби сөйлеу тілдері дамыған, эстетикалық талғамға бай, қазіргі заман талабына сай мемлекеттік тілді жетік менгерген кәсіби білікті маман даярлап шығару.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кусайынов А.К., Асылыов Ү.Ә. Оқулықтанудың өзекті мәселелері. Алматы. – 2000.
2. Жақсылықова К. Мәтінмен жұмысты ұйымдастыру // Қазақ тілі мен әдебиеті. N5-1999.

СТИМУЛИРОВАНИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ КАК ВАЖНОЕ УСЛОВИЕ АКТИВИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ ОБУЧАЮЩИХСЯ

А.А. АКИМХАНОВА
магистрант, ПГУ имени С.Торайгырова, г. Павлодар
Б.Х. ГАЛИЕВА
к.п.н., научный руководитель

Очень важным в современном образовательном пространстве является повышение активности студентов по всем направлениям самостоятельной работы во внеаудиторное время. Основная задача организации самостоятельной работы студентов (СРС) заключается в создании психолого-педагогических условий активизации интеллектуальной инициативы и мышления на занятиях любой формы.

Аналитики Российского научно-исследовательского института высшего образования (НИИ-ВО) выделяют как основную характеристику СРС психологические условия успешности СРС [1]. Прежде всего, это формирование устойчивого интереса к избранной профессии и методам овладения ее особенностями, которые зависят от следующих параметров:

- взаимоотношения между преподавателями и студентами в образовательном процессе;
- уровень сложности заданий для самостоятельной работы;
- включенность студентов в формируемую деятельность будущей профессии.

Эффективная реализация самостоятельной работы зависит от заинтересованности в достижении результата, т. е. от устойчивой мотивации [2]. Необходимо убедительно показать студенту, что результаты СРС помогут ему лучше понять лекционный материал, лабораторные работы и т. д. Большой эффект дает включение заданий на СРС составной частью в курсовой, а тем более в дипломный проект или работу, причем это можно сделать достаточно рано – на одном из младших курсов.

Проанализировав психолого-педагогическую литературу, мы выделили основные способы повышения мотивации студентов к активной самостоятельной работе, то есть способы её стимулирования. Рассмотрим их подробнее.

Контроль в СРС не должен быть самоцелью для преподавателя, а прежде всего – стать мотивирующим фактором образовательной деятельности студента. Следует включать результаты выполнения СРС в показатели текущей успеваемости, в билеты и вопросы на экзамене, от оценок которых зависит рейтинг студента, окончательная оценка, а, следовательно, стипендия или ее размер. Многим студентам важен моральный интерес в форме общественного признания. При этом важно стремиться к тому, чтобы на младших курсах СРС ставила целью расширение и закрепление знаний и умений, приобретаемых студентом на традиционных формах занятий.

На старших курсах СРС должна способствовать развитию творческого потенциала студента. Задания могут носить индивидуальный, бригадный или комплексный характер. Однако контроль выполнения СРС, отчет по СРС должны быть сугубо индивидуальными. Критерий здесь один – индивидуальные склонности и, главное, способности конкретного студента, но тем не менее, в тенденции выше приведенное суждение по поводу места и роли СРС вполне правомерно.

Для стимулирования СРС необходимо выполнить ряд условий [3]:

- обеспечение правильного сочетания объемной аудиторной и самостоятельной работы;
- методически правильная организация работы студента в аудитории и вне ее;
- обеспечение студента необходимыми методическими материалами с целью превращения

процесса самостоятельной работы в процесс творческий;

- контроль за организацией и ходом самостоятельной работы и мер, поощряющих студента за ее качественное выполнение.

Первое условие состоит в необходимости оптимального структурирования учебного плана не только в смысле последовательности изучения отдельных курсов, но и разумного соотношения аудиторной и самостоятельной работы. Большую роль здесь играет правильное определение трудоемкости различных видов самостоятельных работ, таких как курсовые проекты и работы, расчетно-графические работы, других заданий. Составлению такого плана должно предшествовать серьезное

изучение бюджета времени студента, оснащенности методической литературой и учет национальных традиций в системе образования.

Второе условие – это методически рациональная организация работы. Важно постепенно изменять отношения между студентом и преподавателем. Если на первых курсах преподавателю принадлежит активная воспитательная позиция, а студент чаще всего ведомый, то по мере продвижения к старшим курсам эта последовательность должна деформироваться в сторону побуждения студента работать самостоятельно, активно стремиться к самообразованию. Выполнение заданий самостоятельной работы должны учить мыслить, анализировать, учитывать условия, ставить задачи, решать возникающие проблемы, т. е. процесс самостоятельной работы постепенно должен превращаться в творческий.

Третье условие – это обеспечение студента соответствующей учебно-методической литературой. Сложившаяся ситуация в высшей школе не позволяет обеспечить студента необходимой литературой, изданной в центральных издательствах.

Интенсификация образовательного процесса предполагает ритмичность СРС за счет уменьшения рутинной работы студента в семестрах. Индивидуализация СРС может включать [1]:

- увеличение удельного веса интенсивной работы с более подготовленными студентами;
- деление занятия на обязательную и творческую части (для всех, пытающихся самостоятельно справиться с более трудными и, главное, – нестандартными задачами, дополнительными вопросами, учебно-проблемными ситуациями и т. д.)
- регулярность консультаций с обучаемыми;
- исчерпывающее и своевременное информирование о тематическом содержании самостоятельной работы, сроках выполнения, потребности во вспомогательных средствах, формах, способах контроля и оценке итоговых результатов с обязательным сравнением с ожидаемыми.

Организация самостоятельной работы студентов под руководством преподавателя является одним из наиболее эффективных направлений в учебном процессе, развивающим самостоятельную творческую деятельность, исключительно сильно стимулирующую приобретение и закрепление знаний. СРС приобретает особую актуальность при изучении специальных дисциплин, поскольку стимулирует студентов к работе с необходимой литературой, вырабатывает навыки принятия решений [4].

С этой точки зрения, весьма перспективным представляется разработка одного большого задания коллективом из нескольких студентов, поскольку такой подход прививает навыки коллективного творчества. Это особенно важно при подготовке специалистов для современного сложного производства, проектированием и внедрением которого занято большее количество интеллектуалов, как теоретиков, так и практиков.

Такой вид учебных занятий подразумевает распределение ролей и оценку трудоемкости отдельных работ, что требует от преподавателя дополнительных педагогических знаний в области деловых игр. В последнее время деловые игры получили большее распространение по самым различным учебным дисциплинам.

Имитируемый при такой форме проведения занятий реальный жизненный (производственный, социальный, культурный) процесс увлекает студентов, становится для них своеобразным проектированием деятельности. Они легче приобретают знания, лучше понимают те процессы, в которых участвуют. Студенты учатся отстаивать свою точку зрения, участвовать в общих дискуссиях.

Организуя процесс обучения, в том числе и СРС, используя работу студентов в парах, мы должны помнить, что сангвинику проще общаться с холериком, флегматику и холерику ужиться друг с другом очень трудно. С холериком лучше вести занятия в быстром темпе, оперировать крупными блоками, быстро переключаться с одного вида работы на другой. При этом необходимо помнить о разумно распределенном повторении, так как быстро усвоенное так же легко уходит из памяти.

Лицам с выраженными тормозными процессами лучше вводить материал неторопливо, основательно, на глубину. У таких людей однажды усвоенный материал, как правило, не забывается или же процесс забывания идет медленно. Медленность возникновения и прекращения нервных процессов, свойственная флегматикам, является основой прочности запоминания. Зная типы нервной системы, преподаватель имеет возможность учитывать особенности личности студента при опросе, особенно во время экзаменов.

Преподавателям хорошо известны факты неожиданных срывов студентов на экзаменах. Анализ подобных срывов, проведенный специалистами-психологами, показал, что в большинстве случаев причиной срывов является экзаменационный стресс (экзамен – всегда стресс). В генезисе этого срыва значительную роль играет экзаменатор (как утверждают психологи), если он не учитывает особенностей нервной системы экзаменуемого

Стрессовые обстоятельства усиливают те или иные типологические проявления, т. е. холерик может стать еще более безудержным, флегматик еще более заторможенным. Резкое противодействие экзаменатора не вызывает их коррекцию, а наоборот, усиливает стрессовое проявление характера. Лучше в подобных случаях, чтобы преподаватель как бы не замечал избыточных проявлений темперамента, а доброджелательно и спокойно помогал студенту прийти в себя.

Отвлечь студента, переключить внимание, пошутить или просто поощрительно улыбнуться – вот простые приемы, позволяющие студенту спокойно воспринимать вопросы экзаменатора и отвечать на них. Таким образом, на восприятие, усвоение и запоминание в значительной степени влияют тип центральной нервной системы и учет ее особенностей преподавателем.

В организационном плане с целью стимулирования СРС необходимо [4]:

- сформировать достаточную степень подготовленности студентов к самостоятельному труду, определенный уровень самодисциплины студентов;
- разработать нормативы по определению объемов внеаудиторной СРС для преподавателя и для студента, осуществлять календарное планирование хода и контроля выполнения СРС;
- наличие специальной учебно-методической литературы, причем наряду с концептами лекций, сборниками задач и другими традиционными материалами, необходимы их электронные версии, тем более, что многие студенты сегодня имеют домашние компьютеры;
- необходимы новые поколения тренажеров, автоматизированных обучающих и контролирующих систем, которые позволяли бы студенту в удобное время и в привычном для него темпе самостоятельно приобретать знания, умения, навыки;
- высокая обеспеченность компьютерной и множительной техникой, доступной для преподавателей и студентов;
- усиление консультационно-методической роли преподавателя;
- возможность свободного общения между студентами, между студентами и преподавателем;
- перестройка традиционных форм учебных занятий, освободив их от школярских приемов обучения.

Особо следует выделить возможности обеспечения учебной и методической литературой дистанционное обучение (ДО) с использованием информационных компьютерных технологий (ИКТ), в частности, компьютерных образовательных сред (КОС), специально построенных и организованных для размещения учебных материалов с учетом педагогических и дидактических требований [4].

Под ДО следует понимать любое удаленное обучение как определенный способ организации образовательного процесса (учебно-коммуникационное взаимодействие опосредовано), которое может быть использовано во всех формах обучения (очная, заочная, экстернат, обучение с использованием средств телекоммуникации, почтовой переписки и др.).

Именно ДО призвано сократить аудиторную нагрузку и увеличить долю самостоятельной работы студента. В этой связи для эффективности СРС необходимо всемерно разрабатывать и приобретать электронные учебники и обучающие программы.

По существу – это компьютеризация образовательного процесса, которая в условиях многоуровневой структуры образования является активизирующим фактором СРС, когда студент вырабатывает умение самостоятельно выбирать источники информации, приобщается к этике международного общения с навыками экономии времени, овладевает искусством объективной и целевой оценки собственного потенциала, своих деловых и личностных качеств [5].

Основные факторы успешной учебной деятельности в высшей школе все больше перемещаются из сферы репродуктивного обучения в сферу психических состояний и активного сознания, не доступных ни прямому, ни опосредованному внешнему контролю. В соответствии с этим решающее значение в процессе обучения должно принадлежать контролю со стороны студента за собственными действиями, полному осознанию им целей и следствий своей деятельности. По мере развития готовности к самостоятельной работе (развития мотивации) функция контроля со стороны преподавателя заменяется различными формами самоконтроля.

Для развития у студентов мотивации к самостоятельной работе нужны современные, научно-обоснованные учебные и методические пособия как средство, с помощью которых студент может выстроить индивидуальную траекторию самообучения в процессе самостоятельной деятельности.

Самостоятельная работа перестанет быть формальным звеном целостного педагогического процесса только в том случае, если будет осознаться студентом как существенно необходимой элемент собственного развития. Для этого необходимо выстраивать систему заданий так, чтобы в конечном счете привести студента к самоуправлению познавательной деятельностью в системе «информация – знание – информация» [7].

Активная самостоятельная работа студентов возможна только при наличии серьезной и устойчивой мотивации. Самый сильный мотивирующий фактор – подготовка к дальнейшей эффективной профессиональной деятельности. Среди внутренних факторов, способствующих активизации самостоятельной работы можно выделить следующие [3]:

- полезность выполняемой работы. Если студент знает, что результаты его работы будут использованы в лекционном курсе, в методическом пособии, в лабораторном практикуме, при подготовке публикации или иным образом, то отношение к выполнению задания существенно меняется в лучшую сторону и качество выполняемой работы возрастает. При этом важно психологически настроить студента, показать ему, как необходима выполняемая работа.
- участие в олимпиадах по учебным дисциплинам, конкурсах научно-исследовательских или прикладных работ и т.д.;
- использование мотивирующих факторов контроля знаний (накопительные оценки, рейтинг, тесты, нестандартные экзаменационные процедуры). Эти факторы при определенных условиях могут вызвать стремление к состоятельности, что само по себе является сильным мотивационным фактором самосовершенствования студента;
- поощрение студентов за успехи в учебе и творческой деятельности (стипендии, премирование, поощрительные баллы) и санкции за плохую учебу. Например, за работу, сданную раньше срока, можно проставлять повышенную оценку, а в противном случае ее снижать;
- индивидуализация заданий, выполняемых как в аудитории, так и вне ее, постоянные их обновления;
- мотивационным фактором в интенсивной учебной работе и, в первую очередь, самостоятельной является личность преподавателя. Преподаватель может быть примером для студента как профессионал, как творческая личность. Преподаватель может и должен помочь студенту раскрыть свой творческий потенциал, определить перспективы своего внутреннего роста.

Таким образом, существует множество способов организации СРС, способствующих стимулированию и активизации самостоятельной работы, заключающихся в психологическом воздействии на личность обучающегося. Реализация данных способов способствует повышению уровня учебной мотивации и рефлексивности у студентов. Эти психологические особенности являются неотъемлемой частью процесса активизации СРС в условиях кредитной технологии обучения в ВУЗе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Калининкова Н. Я. Составляющие системы управления учебной деятельностью студентов в вузе. // Вестник Бурятского университета. – Улан-Удэ: Изд-во БГУ, 2006. – С. 73-80.
2. Психология развития. Словарь / Под. ред. А. Л. Венгера // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах / Ред.-сост. Л.А. Карпенко Под общ. ред. А.В. Петровского. — М.: ПЕР СЭ, 2005. — 176 с.
3. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2004.
4. Загвязинский В. И. Теория обучения : современная интерпретация : Учебное пособие для студентов вузов. – М. : Академия, 2001. – 192 с.
5. Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Словарь по педагогике. – М. : ИКЦ «МарТ», 2005. – 448 с.
6. Феофанов В. Н. Синдром выгорания у учителей специальных (коррекционных) школ и его влияние на межличностную привлекательность учителя со стороны учащихся. – М., 2009. – 124 с.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БІЛІМ, БІЛІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУЫТАДАҒЫ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯ ӘДІСТЕРІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Р. АҚНИЯЗОВА

бастауыш сынып мұғалімі, Жанкожа батыр атындағы №70 мектебі,
Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Әйтеке би кенті

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесінің негізгі міндеті – баланың даралығын дамыту, тәрбиелеу және оқыту үшін жағдайлар жасау арқылы интеллектісін байыту, бала тұлғасының рухани және дене мүмкіндіктерін ашу екендігі баса айтылады. Қоғам алдында қойылған міндетке сәйкес білім беру жүйесі оқушы тұлғасын үйлесімді дамытуға бағытталған жалпы білім беретін мектептің жана үлгісін таңдауға бағытталып отыр.

Бүгінгі таңда білім саласындағы ең негізгі мақсат – оқушыларға тек білім беріп қана қоймай, олардың өздерін ізденуге үйрету, үйренгенін өмірде қолдануға, оқушыны өз ойын еркін жеткізуге, өз алдына шешім қабылдауға үйрету. Ал бұл мақсаттардың орындалуы үшін мұғалім тек қалыптасқан әдістерге, кітап пен тақтаға ғана жүгінбей, сабаққа көрнекіліктерді, қосымша анықтама әдебиеттерді пайдалану керек, сондай-ақ техникалық жабдықтарды (мультимедиялық тақта, компьютер, фламторды) пайдалануды білуі қажет.

Бастауыш білім берудің негізгі мақсаты да – оқушының жас ерекшелік және жеке дара мүмкіндіктерін ескере отырып, оқушы тұлғасын дамыту, оқу іс-әрекетінің негізгі компоненттерін игеру. Сонымен бірге бастауыш мектептегі оқу әрекетін ұйымдастыру, оқу, жазу, санау бойынша қажетті білім, білік және дағдылар жүйесін игеруін, осы сатыдағы негізгі құзыреттіліктердің қалыптасуын қамтамасыз етеді.

Болашақ ұрпақтың жеке тұлға болып қалыптасуында білім беру жүйесін ізгілендіру – уақыт талабы. Қазіргі заманда білім сапасын арттырудың бірден-бір жолы – білім беру технологиялары мен оқу үрдісін ұйымдастырудың жаңа түрлерін қолдануға өңізу. Осындай талапқа сай қызмет істеу үшін мұғалім өзінің теориялық және әдістемелік білімін ұдайы толықтырып, үздіксіз ізденуі, мамандығын барынша жетілдіру және осы саладағы жаңалықтар мен озық тәжірибелерді үнемі пайдалануы тиіс. Шәкірттің жеке тұлға ретінде дамуына ұстаздың өткізген әрбір сабағы шешуші рөл атқарады. Оқушы білімінің сапалы болуы ұстаздың дәріс беру шеберлігі мен жаңа технологияны тиімді пайдалана білуіне, яғни кәсіби құзыреттілігіне тікелей байланысты. Оқушы үшін мектепте оқылатын әрбір пәннің орны ерекше. Шәкірт әрбір пәннің бастауынан нәр алып, келешек өміріне пайдаланады.

Мұндай жаңа технологияларды пайдаланып оқыту барысында оқытушыға қойылатын негізгі талап, оқушының берген жауабын түзету, берілген тапсырманы орындау жолдарын көрсету, оқушыға өз ойын рет-ретімен толық жеткізуді үйрету болып табылады. Балаға өз ойын қысылмастан айтуға мүмкіндік беру, оған пікір еркіндігін сездіру оқушының сол сабаққа деген қызығушылығын арттырады. Мұндай сабақтарда, сабақты театр сахнасы деп қарасак бас рөлге оқушы, оның білімі, өзіндік жұмысы алынып, оқытушыға тек бақылаушы рөлі қалады. Демек, мұғалімге өз жұмысының жемісті болуы үшін әрбір сабаққа қатысты тапсырмаларды терең ойлап тұзу қажет, себебі логикалық ойды талап ететін тапсырма оқушы ойын өзіне аудару қасиетіне ие бола алады.

Оқушылардың пөнге қызығуын арттыру үшін әр сабақты дұрыс ұйымдастыру, педагогикалық шеберлікті үнемі ізденістермен жанартып отыру әр мұғалімнің өз ұстанымы, мақсат, міндеті болуы керек. Осыған орай, менің өз ұстанымым:

- күнделікті сабақты таңқаларлықтай өткізу (бұрын-соңды болмаған ойын түрлерін, тест түрлерін пайдаланып);
  - қиынның қисынын келтіру, күрделіні тартымды, аса сезімталдықпен айту;
  - қысқа, нұсқа, негізділікке үйрету;
  - Ал оқыту сапасын білім сапасына арттыру үшін мыналар қажет:
  - Жаңа дидактикалық әдістерді қолдану;
  - Сабақтың әдістемелері мен түрлерін өзгертіп отыру;
  - Оқушының білімін, іскерлігін, дағдысының жетістігін дамыту;
  - Оқушының олимпиадаларға, сайыстарға, ғылыми жобаларға қатысуына белсендіру.
- Сабақ барысында оқу-тәрбие үрдісінде қолданып, айтарлықтай нәтиже беріп жүрген жаңа педагогикалық технологиялар деп төмендегілер әдістерді атар едім:
- дамыта отырып оқыту әдістемесі;
  - сын тұрғысынан ойлау технологиясы арқылы оқыту;
  - саралап оқыту;
  - деңгейлік тапсырмалар арқылы оқыту технологиялары, соның бірі қазіргі кезде кеңінен қолданылып жүрген М. Жанпейісованың «Модульдік оқыту технологиясы» Төменде жіктелетін барлық технологияларды мұғалім дұрыс орынды шеберлікпен қолдана білсе, үлкен нәтижеге жете алады және жоғары дидактикалық жетістіктерді байқай алады. Таратып айтар болсақ:

1. Дамыта оқыту технологиясы.

Дамыта оқыту технологиясы шығармашылық ойлауға, сапалы дамуға, қиялдауға, есте сақтауға, тіл дамытуға бағытталған. Бұл технологияның ерекшелігі – оқығанын пікірсайысқа салу, сабақ құрылымының онтайлығы, дидактикалық ойындар, өзіндік іс-әрекеттің қарқындылығы, сабақта әр оқушыға өзін-өзі көрсетуге мүмкіндік беретін педагогикалық ситуация құру.

2. Коммуникативті оқыту технологиясы.

Коммуникативті оқыту технологиясы – сабақта диалогтық және монологтық оқытуға жағдай жасайды. Коммуникативтік әдіс- оқушылардың танымдық оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың

негізгі құралы болып табылады. Коммуникативтік әдісті қолдану кезінде қарым-қатынас дағдысы, тұлғаның адамгершілік қасиеті, өзінің ортақ мақсатты тілегіне бағына білуін қалыптасады.

3. Ойын әдісі.

Ойын бұл жерде оқыту әдісі ретінде жүреді. Бастауыш жастағы балалардың ойынға қызығушылығы басым, мінез-құлқында еріктілік жеткіліксіз, алдында кездескен мысалдарды шешуге практикалық тұрғыдан қарайды және ойлау мінезі көрнекі-бейне түрде болады. Олардың зейіні іс-әрекеттің түріне емес, нәтижесіне бағытталған. Сондықтан да мұғалімдер ойын әдістерін жиі қолдануы қажет.

Оқу үрдістерінде ойын түрлерін балалардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес түрлендіріп, жаңа тақырыпты өткенде, өтілген материалды қайталағанда, білімді тиянақтау және тексеру кезінде, яғни сабақтың кез келген сәтінде оқыту әдісінің құралы ретінде пайдаланамын. Бала тек ойын ойнап қана қоймай, осы ойын арқылы білім алып, жан-жақты тұлға дамиды.

Ойын баланың даму құралы, таным көзі, білімдік, тәрбиелік, дамытушылық мәнге ие бола отырып, адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді.

Бастауыш мектептің педагогикалық арсеналында:

- балардың сөйлеуіне байланысты тұрмыстық сөздігін бекітетін және дамытатын ойындар;
- есепке үйрететін сандық елестерін дамытуға бағытталған ойындар;
- есті, назарда, зейінді, бақылағыштықты дамытатын, ерікті бекітетін ойындар;
- коммуникативті өрісті дамытатын ойындар т.б. бар.

4. Модульдік оқыту әдістемесі.

Модульдік технология дегеніміз-білім алушының ішкі мүмкіншілігіне, қабілетіне қарай өз бетімен ізденуіне, әрекет етуіне лайықталған дидактикалық құрылым, адамның өзін-өзі дамуының амалы, жолы.

Модульдік оқытудың құрылымы:

1. Оқу модулінің кіріспе бөлімі
2. Оқу модулінің сөйлесу бөлімі
3. Сөйлесу бөлімін құру қағидалары
4. Оқу модулінің қорытынды бақылау бөлімі.
5. Сын тұрғысынан ойлау әдісі

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясы оқушының шығармашылық қабілетін дамытуға өте қолайлы. Мысалы, ой қозғау стратегиясы арқылы «бұл туралы не білетін едік, есімізге түсірейікші» деп оқушыларды 2-3 минут ойландыру арқылы бұрынғы білетінін ой елегінен өткізіп, ойлана білуге бағыттаймын. Венн диаграммасы арқылы берілген тапсырмаларды салыстырады.

«СТО» технологиясындағы «Қызығушылықты ояту» кезеңі белгілі ғалым Выготскийдің «Ең алдымен бір әрекетке тарту үшін сен оны қызықтыр, оның бұл әрекетке дайын екенін білу үшін қамқорлық жаса» деген көзқарасын нақтылап тұр.

Бұл айтылған педагогикалық технологияларды пайдалану оқу үрдісінің құрылымын өзгертіп ғана қоймай, оқытудағы пәнаралық байланысты күшейтуге, оқушылардың дүниетанымдарын кеңейтуге және олардың жеке қабілеттерін көре білуге, дамытуға толық жағдай жасауға мүмкіндік береді.

Қазақ тілі сабақтарында оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолдана отырып тұлға қалыптастыру тәжірибесін сабақтарда қолданудамын. Сын тұрғысынан ойлауда оқушы болжайды, зерттеп, қорытып, өз ойын жеткізеді, негізін ашады, сұрыптайды, талқылайды, сын көзбен қарайды, пікірін дәлелдейді, пікір алмасалы, ортақ пікірге келеді, мақсатқа жетеді, өзін – өзі басқарады, топпен жұмыс істеуге үйренеді, жан дүниесін өзгертеді, ойлауды дамытады, қызығушылықты дамытады, қызығушылықты арттырады, кез – келген сабақты менгертеді, оқушы өзін – өзі тәрбиелейді.

Мен өз сабақтарымда стратегияларды оқу бағдарламасына сәйкес бірізді жүйелі түрде қолданып келдім. Сабақта қолданып жүрген әдістерім мынадай:

I – қызығушылықты ояту фазасында ой қозғау (шақыру).

II – мағынаны ажыратуда түртіп алу жүйесі, 5 жолды өлең.

III-ой толғанғыс фазасында Венн диаграммасы, еркін жазу т.б. стратегиялар арқылы баланың дамуына, оның бойындағы жеке қабілеттердің ашылуына, шығармашылықпен ізденуіне жол саламыз. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту сабақтарының негізінде менің сабағымда оқушылар арасында:

- белсенді шығармашылықты ойлауға негіз қаланды;
- мұғаліммен еркін сөйлесіп, пікір алмастыруға;
- бір-біріне құрметпен қарауға;
- бір-бірінің пікірін тыңдау;
- сыйлауға ынтымақты қарым-қатынастың негізі қаланды.

Сын тұрғысынан ойлау жобасының әдіс-тәсілдері оқушыларды тынымсыз ізденімпаздыққа баулиды. Баланың еркін де терең ойлауына, үздіксіз жұмыс жасауына жол ашады. Оқушының ізденісі жеміссіз болмақ емес. Дәстүрлі білім беру кезіндегі оқушыны сын тұрғысынан ойлайтын оқушымен салыстырғанда нәтижесі жақсы болды.

Жоғарыда аталған стратегияларды қолдана отырып өткізген бірнеше сабақтарымнан мысалдар келтірейін. 4 сыныптағы ана тілі сабағында

Қ. Мырза Әлидің «Күз» өлеңін оқыған соң торлы талқылау стратегиясын пайдаландым. Максатым өз пікірін дәлелдеуге үйрету.

- Саған күз мезгілі ұнай ма?

- Иә

- Жок

- Маған күз мезгілі өте ұнайды. Айналаңнан бояудың барлық түсін көре аласың. Ағаштан үзіліп түсіп жатқан жапырақтар көбелек сияқты. Барлық жеміс, көкөніс пісіп, тоятын мезгіл (оқушы)

- Маған күз мезгілі ұнамайды. Жазғы каникул бітіп қалады. Жиі ауа райы бұзылып, батпақ болады. Ойнағанда киімнің былғанса, анаң ұрсады. Бақшада да жұмыс көп. Ойнауға уақыт аз қалады (оқушы жауабы)

Қаншалықты нақты дәлел келтіретіндіктеріне назар аударып, бағаладым.

4 сынып ана тілі сабағында «Аяулы Жақан» тақырыбынан кейін оқушыларға Міржақыпқа 5 жолды өлең арқылы мінәздеме беру тапсырылды:

Міржақып

Білімді шапшаң

Армандады, талпынды, оқыды

Міржақып қазақты білімге шақырды

Ойлы.

Міржақып

Ақын, оқымысты

Шақырды, оқыды, жазды

Халқын өнер, білімге шақырды

Қайраткер

Синквейн құруда балалар зат есімге қандай мәнделес сөз таңдайтындығына назар аудардым.

Уақыт өткен сайын балалар қуантқа бастады. Мұндай жұмыстар баланың сөздік қорын молайтуға көп көмек етеді.

4 сынып ана тілі сабағында «Ғажайып бақ» ертегісін оқи отырып, Асан мен Қасеннің дала қарияға келген жерінен мәтінді үзіп, оқушыларға қарияның шәкірті рөлін ұсындым. «Сендер қандай билік айтар едіңдер?» дей отырып пікірлері тыңдалды. Олар билік айтып, өз білігінің дұрыстығын дәлелдеуге тырысты.

4 сынып ана тілі «Ағаштар неге ашуланды» тақырыбы. Жаңа сабақты бастамас бұрын «Орманда жүрміз деп елестетіндер» деген тапсырма бердім. Жерімізде орман болмағандықтан оқушылар естіген, оқыған, теледидардан көргендерін пайдаланып, сезімдерін жеткізді.

- «Мен орман ішінде келемін. Айналамда әр түрлі әсем ағаштар өсіп тұр. Ағаш жапырақтары желмен жайқалады. Сылдырап бұлақ ағып жатыр. Құлағыма құстардың сайраған даусы келеді. Мен орман ішінен тоқтамай жүре бергім келеді».

Міне, осы сияқты жұмыстар оқушыларды ойлануға, дәлелдер айта білуге жетеледі. Ойлауды үйрене бастаған балалардың тілі де дами бастады. Белгілі тақырыптағы ойды сын тұрғысынан қарай отырып, ой-толғау, суреттей алу, еске түсіру, болжау оқушыны да, жаңа бір өлемнің жаңалығын ашқандай қалыпқа жеткізеді. Әрі қарай ойын айтуға ынталандырады. Бұрынғы қолданылған оқыту әдістерінде мұғалім басты орын алып оқушы тек тыңдаушы ғана болса, қазіргі сын тұрғысынан шыңдалған ойлаудың арқасында оқушы білім негіздерімен толығып, болашақты ойлауға құлшыныс алады. Сондықтан сын тұрғысынан ойлау - өте күрделі маңызды құбылыс.

Әрине ешбір әдіс педагогикалық үрдісте өздігінен жеке дара болып қолданылмайды. Сондықтан да мазмұнға, жас ерекшелікке сай оқыту түрлерін әрқилы нұсқадағы әдістерді құрамап отырып, қолдану керек.

Қазіргі заманғы технология аясында жаңашыл оқу үрдісі, оның құрылуы мен жүргізілуі педагогтан жаңа кәсіби білімді, біліктер мен дағдыларды меңгеруді талап етеді. Білім беру жүйесі ғылыми заңдылықтарға толы, оқытудың жаңа технологиялары күн өткен сайын көбейіп келе жатқан мемлекеттің саяси экономикалық, әлеуметтік жағдайға тәуелді күрделі жүйелерінің бірі екенін уақыттың өзі дәлелдеп отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Тұрғынбаева Б.А. Дамыта оқыту технологиялары. – Алматы, 2000. – 5-44 бет.
2. Аймағамбетова К.А. Бастауыш сыныптарда ана тілін оқытудың теориялық негіздері. – Алматы: Балауса, 2003. – 111-118 бет.
3. Қабылқайырлы Қ. Оқытудың педагогикалық жаңа технологиясы: Оқу құралы. – Алматы: РБК, 1999. – 30-39 бет.
4. Мұқанов М.М. Бақылау және ойлау. Алматы, 1959 – 120 б.
5. З.Қабдешова Ә. Сын тұрғысынан ойлау // Қазақ тілі мен әдебиеті.- №10.35-45б
6. Ташенова А. Сын тұрғысынан ойлауды оқу мен жазу арқылы дамыту // Білім-Образование.-2006. -№2.15-18 б.

MULTIPLE INTELLIGENCES IN EFL CLASSROOM

Sh.Zh. ALIMOVA, G.S. MULLAGAYANOVA
Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar s.

A lesson is a building block of well thought-out system of a teacher's work. A good lesson planning provides the basis of an effective teaching and that is why it is very significant to take into account students' learning styles. Furthermore, a lesson planning is an index of teachers' competence in the usage of different approaches. A discussion of these points will demonstrate the diversity of methods in teaching and learning foreign languages through multiple intelligences in the classroom.

Teachers cannot divide their students as strongly visual or verbal, because there is a great range of human abilities and skills. To identify the activities which develop linguistic or logical, musical or kinesthetic intelligence is a very crucial task for an EFL teacher.

Multiple Intelligence Theory was developed by Howard Gardner in 1983 and published in his book "Frames of Minds" [1]. The author considers intelligence as a computational capacity, i.e. the ability to process a certain kind of information that originates in human biology and psychology. Intelligence entails the ability to solve problems or fashion products that are of consequence in a particular cultural setting or community [2, 6]. Thus, Dr. H. Gardner defined major types of intelligences, which display that all individuals have different minds and their profiles cannot be the same. According to the theory, a person may belong to one or several of the seven types of intelligences (Verbal/Linguistic, Logical/Mathematical, Visual/Spatial, Bodily/Kinesthetic, Musical, Interpersonal and Intrapersonal). Further on the author added the eighth – Naturalistic and quite recently H. Gardner produced the ninth intelligence type at Harvard University which he called "Existential". The latter was much disputed and the scientist still doubts whether to add it to the above mentioned list. Here are the 8 primary intelligences:

1) **Verbal/linguistic intelligence.** *Effective usage of words both orally and in written form.* The students can easily recall what they hear and prefer oral instructions. This intelligence includes choral speaking, declarizing, storytelling, speaking, retelling, debating, presenting, reading aloud, dramatizing, book making, nonfiction reading, researching, listening, process writing, writing journals, note taking and listening to lectures or audio books;

2) **Logical/mathematical intelligence.** *Effective usage of numbers and understanding basic formulas and ability of prediction.* The students focus on details. It contains problem solving, measuring, coding, sequencing, critical thinking, predicting, playing logic games, collecting data, solving puzzles, experimenting, classifying, using geometry, learning the scientific model, solving problems with numbers, sequential presentation of subject matter.

3) **Visual/spatial intelligence.** *Ability to work with graphics, forms and space, visually comprehend them.* The students prefer written instructions and like to read silently. This intelligence comprises graphing, photographing, making visual metaphors, mapping stories, making 3D projects, making visual analogues, painting, illustrating, using charts, visualizing, using organizers, sketching, patterning, visual puzzles, videos, slides, diagrams, posters, texts with many pictures and using grids.

4) **Bodily/kinesthetic intelligence.** *Functional usage of a body to show the feelings and ideas.* The students remember a new material best if they act it out. For example: TPR activities, creative movement, physical education activities, crafts, using cooperative groups, dancing, hands-on activities, field trips and role plays.

5) **Musical intelligence.** *Having a good rhythm and ear to music, recognizing a song or a melody.* It includes rapping, humming, playing background music, playing from music, knowing notes, playing musical instruments, tapping out poetic rhythms, rhyming and singing.

6) **Interpersonal intelligence.** *Ability of being sensitive to other people's attitudes, mood, problems; helping to solve some conflicts and misunderstandings.* This approach contains classroom parties, peer editing,

working in pairs, cooperative learning, sharing, group work, forming clubs, peer teaching, social awareness, conflict mediation, discussing, cross age tutoring, study group, brainstorming, board games, group problem solving and project work.

7) **Intrapersonal intelligence.** *Understanding self and the inside world, strong and weak points, desires and fears.* It comes with personal response, individual study, personal goal setting, individual projects, journal log keeping, personal choice in projects, independent reading, activities with self-evaluation, interest centers, and options for homework.

8) **Naturalistic intelligence.** *Being smart in understanding natural phenomena.* The students prefer working in the open air, like the world of plants and animals. The tasks that can be more efficient for those belonging to this type of intelligence include observing, making experiments, keeping logs and analyzing natural world.

In order to design a learner centered activity in EFL classroom teachers should follow the following points:

- a lesson is interesting and engaging;
- it is relevant to students' lives;
- it promotes learners' autonomy;
- a lesson is tailored to different styles and multiple intelligences.

So, a considered activity as a **Picasso dictation** will meet expectations of both students and teachers.

Further we exemplify a lesson plan aimed at motivating students with diverse types of intelligences. It is tailored to multiple intelligences like verbal-linguistic (listening to a teacher's description and retelling information after surfing the Internet); visual-spatial (painting or sketching, illustrating a picture); interpersonal (discussing and furnishing interesting facts about the actors, focusing on the opinion to share, communication between students) and intrapersonal (independent reading of the articles on the Internet).

OBJECTIVES

- vocabulary acquisition, learn the adjectives describing people;
- practice listening, writing, speaking, reading;
- share information and practice fluency;
- use the learning styles
- promote learner autonomy

STUDENT PROFILE

17 -19 years old

LEVEL

Pre-intermediate, intermediate

TIME

Fluid

PREPARATION

Bring a picture of the main characters of *the Twilight* movie

PROCEDURE

- 1) Students use a blank piece of paper and pencils or crayons.
- 2) Teacher describes the main characters and a background using the adjectives (for example, a man has fare complexion, hazel eyes and mysterious gaze etc.) without showing the picture to students.
- 3) Teacher says aloud slowly and accurately with pauses. Teacher can stop occasionally to explain a new adjective.
- 3) Students draw what they hear. They listen and follow the description. Teacher gives the time to complete the picture.
- 4) Students present their pictures to the class and stand next to the original picture, they see if their description is correct.
- 5) The group chooses the closest description to the original or the most interesting interpretation.
- 6) To conclude the task, students surf the Internet and find personal and professional information about Robert Pattinson and Kristen Stuart. They share it with each other by reading or retelling.

This activity is interesting and engaging for teenage learners because most teenagers watched *the Twilight* movie based on the best-seller by Stephanie Meyer. They read the novel and discuss it with each other. Now they are waiting for the next part of the movie "Breaking Dawn. Part II". The picture of the main characters to describe is taken from that movie. After drawing a picture and before comparing it with the original students will be surprised to see their favorite actors there.

The activity promotes students' autonomy because of the ability to choose materials in websites themselves. After drawing a picture of a girl and a boy and recognizing them as Edward and Bella teacher should encourage students to continue learning the material on the Internet, so teenagers will be responsible for their further acquisition.

Furthermore, a teacher can ask students to help identify the classroom activities for the week using a checklist and the types of multiple intelligences they are focused on. It will show the learners the degree of understanding of how intelligences relate to daily and academic lives.

EFL Multiple Intelligences Weekly Checklist						
	Monday	Tuesday	Wednesday	Thursday	Friday	Saturday
Verbal/Linguistic						
Musical						
Logical/Mathematical						
Spatial/Visual						
Bodily/Kinesthetic						
Interpersonal						
Intrapersonal						
Naturalistic						

So, talking about the way to teach and reach the goal of understanding we need to combine different approaches and use various tools. For this purpose we suggest to take an online test which helps to find out your and your students' intelligence nature [3].

Knowing to what type a person belongs may also be helpful when choosing a life-long profession. Thus, if school leavers were tested on brain affiliation, probably there could be more professionals in all the spheres. Awareness of psychological abilities and inclinations can serve the purpose of making the right choice. For example, there are some students for whom it is evidently difficult to learn the languages, but they enroll for the specialty that we teach – future foreign language teachers. Doing their best to study and trying to understand how the languages work they usually do not make much progress. In most cases such students were forced to choose this profession by parents or came to the institute just to accompany their friends. So, knowing your brain dominance may comfort you because obtaining the right profession will bring success into life.

Next we would like to enumerate the best suited professions according to the intelligence types people belong to. Students with Verbal/Linguistic intelligence will make good journalists, teachers, lawyers, politicians and writers. Those who are strong in Logical/Mathematical intelligence may become qualified scientists, engineers, computer programmers, accountants or mathematicians. Interpersonal intelligence forms valuable chancellors, sales assistants, politicians and managers. Intrapersonal – researchers, theorists and philosophers. Visual/Spatial type will better suit designers, architects, mechanics or engineers. Individuals with outstanding Bodily/Kinesthetic abilities contribute to the sphere of artists, athletes and dancers. Those included in the group of Musical intelligence will excel as musicians or song writers. Scientists, chemists, biologists and gardeners mostly belong to Naturalistic type.

Summing up we can state that understanding multiple intelligence theory teachers can discover the ways how individuals can learn best. As a result educators and parents will be able to assist students in acquiring proper knowledge and choosing a well-suited profession.

REFERENCES

1. Gardner H.E. *Frames of Mind. The Theory of Multiple Intelligences.* New York: Basic Books, 1993, 480 p.
2. Gardner H.E. *Multiple Intelligences: New Horizons in Theory and Practice.* New York: Basic Books, 1993, 320 p.
3. http://www.bgfl.org/bgfl/custom/resources_ftp/client_ftp/ks3/ict/multiple_int/questions/questions.cfm

ПОСЛОВИЦЫ - СИМВОЛ НАРОДНОЙ МУДРОСТИ

Н. АНАФИНА
ПГУ имени С. Торайғырова

Пословицы и поговорки и в русском, и в казахском языках имеют народное происхождение. В них проявляется ум народа, отображается национальная история, общественный строй и мировоззрение.

В этой статье я хочу проанализировать пословицы и поговорки казахского народа. Сбором казахских пословиц занимались многие. Здесь и Машхур-Жусуп Копеев, и Бауржан Момышулы, и Кайып Айнабеков и другие. Русские же пословицы и поговорки полностью представлены В.И. Далем.

Их тысячи. Перелетают они из века в век. Из бездны времени дошли до нас в этих слухах разума радость и страдания, смех и слёзы, любовь и гнев, вера и безверие, красота истины и неприглядность предрассудков.

Пословицы и поговорки придают языку красочную образность. Пословицы и поговорки, фразеологизмы не только украшают речь, они позволяют кратко и точно донести свою мысль. При всей своей краткости крылатые изречения несут огромный заряд мысли. Ведь недаром говорится «Краткость - сестра таланта». С одной стороны глубокое суждение. С другой обобщают факты действительности, учат жизни. Это невидимые нити, связывающие эпохи и народы. Великие правители, знаменитые философы, ораторы древности охотно использовали народную мудрость в своих трудах и выступлениях. Известно, что египетские фараоны при наставлениях наследников часто прибегали к афоризмам фольклорного стиля, которые иногда выполняли роль закона.

Люди, наверняка, со дня сотворения мира задумывались над сутью явлений, давали им точную оценку, размышляли о борьбе добра и зла. Это объективно обусловило появление многих назидательных изречений юридического характера, которые отражают правовые отношения.

Вовремя, к месту вводя в свою речь пословицы, вы прослывете человеком умным, образованным, станете интересным собеседником.

Приведу несколько пословиц, собранных Машхур-Жусупом Копеевым.

Күндестің күлі күндес, У врага даже зола враждебна (постр.пер.)

Көзін ауырса, қолын тый, Глаза болят, руки прочь.

Қыс –қысыд жаз –жазыд, Зимой сожмись, летом раскинись.

Батырлық – жолдасқа пайда, жанға қас.

Разылық – қонаққа пайда, малға қас.

Өткір пышақ – қолға пайда, қанға қас.

Өтірік сөз – дауға пайда, жанға қас.

По пословицам можно понять, чем дышит народ, какие у него чаяния. Казахи всегда стремились к знаниям, об этом свидетельствуют следующие образцы устного народного творчества.

1. Білімді мыңды жығады, білекті бірді жығады,

Образованный тысячу людей покорит, а сильный - только одного.

(Знания – сила).

2. Ғалым – ғылымға тоймайды.

Учёному всегда мало знаний.

(Я знаю, что я ничего не знаю. Платон).

3. Кеңесті азбайды, кең тозбайды.

Советчик не поглупеет, шедрый не оскудеет.

4. Ақылды ойланғанша, ақымақ ісін бітірер.

Пока умный думает, глупый уже дело закончит. (Поспешись – людей насмешись).

Но нельзя все пословицы принимать за символ народной мудрости.

Машхур-Жусупом пословицы не только собирались, но и анализировались. К примеру такая:

«Өзің білме. Білгеннің тілін алма!»

Машхур-Жусуп называет её не пословицей, а проклятием, и разъясняет: «Бывают люди, которые, признавая своё незнание, слушают и подчиняются знающим. Это не невежество, а образование. Невежами же считаются те, которые ничего не зная, не хотят это признать. («Машхур-Жусуп» т.9).

Также и Абай предостерегал от слепого следования всем пословицам, утверждая, что есть пословицы, рождённые невежеством. Позволю себе привести высказывание Абая, слово 29.

« Есть много казахских пословиц, годных для жизни, есть много и непригодных, которые не соответствуют ни религиозным, ни нравственным постулатам.

Прежде говорили «Жарлы болсан, арлы болма» (Перевод «Если ты беден, не будь совестливым»). Если человек, нанявшись в работники, своим трудом зарабатывает скот, это не противоречит совести. Живя спокойно, напрягая здоровье, поддерживая душу, честным трудом зарабатывать скот – это дело совестливого человека.

«Қалауын тапса қар жаналды», «Сұрауын тапса адам баласының бермесі жоқ» (Перевод «При умелом складывании можно и снег разжечь», «За нужное человек может отдать всё»). Чем тратить время зря, нужно скот просить у земли, или же у пролитого пота.

«Ата-анадан мал тәтті, алтын үйден жер тәтті». «Богатая казна милее отца с матерью, собственная жизнь дороже золотого дворца». Какую цену можно дать за жизнь того негодяя, которому казна кажется милее отца с матерью? Только человек, лишённый ума и чести, может променять отца с матерью на золото. Родители наживают добро, заботясь о благе детей, и тот, кто равняет родителей с казной, совершает богопротивное дело.

Нужно быть осторожными, повторяя пословицы, порождённые ханжеством и недомыслием».

ДАҒДЫ МЕН ІСКЕРЛІККЕ ҮЙРЕТУДЕ ЖАТТЫҒУ ӘДІСІНІҢ РӨЛІ

Қ.Т. АХМЕТОВА

М. Әуезов атындағы №42 жалпы білім беру мектебі, Павлодар қ.
М.Ы. ОҚАПОВА

№ 18 жалпы орта білім беру мектебі, Павлодар қ.

Қазақстан халқына да әлемнің дамыған елдерімен тең дәрежеде білім беру қажеттігі туып отыр. Еліміздің экономикалық әлеуметтік мәдени өмірі өскен сайын қоғам дамуының барлық саласындағы болып жатқан өзгерістерге сай білім беру хүйесі де өзгеріп жаңару үстінде. Қоғам шығармашылық қабілеті жоғары, өз ойын жүйелі де ашық айта алатын, қоғамға еркін сінетін, өндіріске белсене араласатын азаматтарды тәрбиелеуді міндет етіп отыр. Кез келген елдің болашағы білім беру жүйесіне байланысты болмақ.

«Жеке тұлғаның білім алу және рухани қажеттіліктерін оның жеке қа-білеттері мен мүмкіндіктерін ескере отырып қанағаттандыру: адам білім үшін емес, білім адам үшін деген оқу-тәрбие процесін ізгілендіру, ізгілік принциптерінің қайта түлеуі арқылы жүзеге асырылуы тиісті. Сонда ғана білімнің беделін арттыруға, білім беру саласының мемлекет пен қоғам өміріндегі басым мәртебесін нақты орнықтыруға болады.

Мектептегі білім мен тәрбие берудің бірден-бір жолы оқыту әдістері арқылы жүзеге асады. Оқыту әдістері жайлы ғалымдар арасында әр түрлі пікірлер бар. «Оқушыларға білім беру және оларды дамыту мақсатында мұғалім мен оқушылардың бірлесіп жасайтын қызметі мен қарым-қатынасының тәсілі, амалдары», - десе Т.А. Илина, С.И. Зиновьев. «Оқыту әдістері-оқытушы мен оқушылардың дүниетанымдылығы мен қабілеттілігі артады»-деген болатын.

Олай болса дағды мен іскерлік деп отырғанымыз не?

«Дағды мен іскерлік оқыту процесінің бөлігі. Оқыту процесі-тұтас педагогикалық процесінің бір бөлігі.

Оқыту процесінде оқушылардың ақыл - ойы дамиды, таным, практикалық іскерлігі және дағдысы қалыптасады.

Іскерлік-алған негізінде оқушылардың практикалық әрекеті іске асырылады. Білімсіз қандай болса да іскерлік мүмкін емес. Мысалы, сауатты жазу үшін грамматикалық ережелерді білу керек.

Дағды-бұл қайта-қайта орындалатын практикалық әрекетке машықтандыру.

Мысалы, - тез оқу дағдысы –жүйелі түрде жаттығу нәтижесі.

Сонымен, оқу процесінде іскерліктің және дағдының өзара байланысы, бірлігі оқушылардың таным қабілетінің дамуына мүмкіндік туғызады»,-дейді Ж.Б. Қоянбаев.

Ғалым, Т.А. Илина әрбір пәнді оқыған кезде оқушылар білімнің кейбір жиын тығын менгеруі және сол саламен байланысты белгілі іскерлік пен дағдыға ие болады.

Іскерлік дегенді іс жүзіндегі қимыл-шәкірт алған білімнің негізінде жүзеге асыра алатын және жаңа білім алуға алдыға уақытта ықпал жасай алатын әрекет деп түсінеміз.

Дағдыға автоматтандырылған әрекет жатқызылып жүр.

Қазіргі уақытта «іскерлік» пен «дағды» деген түсінік проблемасы кейбір таластарды туғызып жүр: дәстүрлі анықтаулар қайта қарауға жатқызылып кейбір психологтар іскерлікті әрекетті менгерудің жоғарырақ формасы деп санау керек дегенді ұсынады.

Педагог Е. Сағындықұлы мен Ж.Б. Қоянбаевтың дағды мен іскерлікке берілген анықтамалары ұқсас. Іскерлік - алған білімді тәжірибеде іске асыра білу. Білімсіз іскерлік болмайды.

Дағды-бір нәрсені тәжірибеде қайталау арқылы іске асады.

Педагогикалық психологияда: Жаттығу нәтижесінде әрекеттер үйреншікті іске айналып, оны орындау жеңіл келеді. Міне, осы қасиетті дағды деп атайды.

Көпшілік дағдының жаттығу машықтану нәтижесінде қалыптасатынын жақсы біледі. Дегенмен дағдының пайда болуы, негізінен, сананың, ойдың қатысы мен менгеріп, әрекеттерді қайталаудан пайда болады деп түсіну керек. Оқушы кейбір істерді әуелгі кезде ойланып - толғанып, санасымен менгеретін болса, жаттығудың нәтижесінде оларды дағдыға айналдырады. Үйреншікті болып, дағдылану нәтижесінде менгерілетін істердің нәтижелерімен салыстырғанда, әлдеқайда өнімді және сапалы болып келеді.

Оқушының оқу үстінде пайда болған дағдылары алдағы міндеттерді орындауға жағдай туғызып, істі тез менгеруде негізгі рөл атқарады.

Дағды адамның әр түрлі әрекеттері үстінде қалыптасатын қимыл-қозғалыстар. Мысалы, сөйлеу, жазу, оқу т.б. Демек, адамның күнделікті әрекетінің басым көпшілігі қозғалыс дағдыларының негізінде іске асады.

Жүргізілген зерттеулерге қарағанда дағдының қалыптасу жолы белгілі үш кезеңнен тұрады.

- а) талдау кезені
- ә) біріктіру кезені
- б) автоматты кезен

Дағдыландырудың бұл кезеңдері тек дыбыстарды сөйлеуде емес, өзге қимыл-қозғалыс дағдыларын менгеруде де кездеседі.

Дағдының қалай қалыптасатынын түсіну үшін тағы да мыналарды ескере кетейік.

Жаттығу деп дағдыларды менгеру үшін оқушының алдына әдейі мақсат қойып, белгілі оқу мазмұнын жоспар бойынша жүргізу процесін айтады. Жаттығу тек өткен материалды бекіту емес, негізінде ол дағдыны терең менгеру жолы болып табылады. Жаттығуды «қайталау» деген ұғыммен бір деуге болмайды. Мысалы қолы нашар оқушы күн сайын жазумен шұғылданатын болса да, осыдан оның каллиграфиясы түзелмейді. Себебі оның бұл әрекеті қайталау болып табылады. Егер сол оқушы алдына әдейі мақсат қойып каллиграфиясын түзету үшін әрекеттенетін болса, ол қолын түзете алады. Бірақ бұл жаттығу деп аталынады. Осыдан шығатын қорытынды жаттығу-күрделі процесс және оқу мазмұнын терең есте қалдырудың шарты.

«Жаттығу тілді оқыту процесінің қажетті, құрамды бөлігі болып табылады.

Жаттығу-менгеру мақсатында қимылды қайталап орындау. Оқытып үйренудің әртүрлі жағдайда жаттығу-үйрену процесінің барлық құрауыштары –қимылдық мазмұнын анықтау, оны пысықтау, қорытындылау және автоматтандыру-соның шеңберінде жүзеге асырылатын бірден-бір амал болып табылады. Енді бір жағдайда ол түсіндіру мен үйрену жаттығудың алдынан жүріп, қимылдың мазмұнын бастапқы ұғынылуын қамтамасыз етеді. Бұл жағдайда жаттығу ұғыну мен пысықтаудың аяқталуын қамтамасыз етеді. Осының нәтижесінде қимыл жеткен шамасына орай білікке не дағдыға айналуына жеткізеді. Жаттығу алдын-ала үйренуісіз – ақ түсіндігінен кейін бірден жүзеге асырылуы мүмкін; бұл орайда пысықтау түгелдей жаттығу процесінде болады.

Жаттығу процесі - оқушының білімін пысықтап, іскерлігі мен дағдысын қалыптастыруға бағытталған оқыту әдісі. Жаттығу әдісі арқылы оқушының білімі тереңдетіліп, шығармашылық қабілеті дамытылады. Жаттығу әдісі арқылы іскерлік пен дағдыны қалыптастыру мынадай кезеңдерден тұрады, бірінші кезеңде мұғалім оқушының қабылдап түсінген білімнің негізінде оларға жаттығудың мақсатын, міндетін түсіндіреді, екінші кезеңде мұғалім жаттығудың орындалу жолын көрсетеді, үшінші кезеңде оқушы игерген білімін тәжірибеде пайдаланады, төртінші кезеңде оқушылардың алған дағдысын тәжірибеде өз бетімен қолдана білу іске асады. - деп көрсетілген сөздікте.

Жазбаша жаттығу әдісі-оқушылардың оқу жұмысын өздігінен орындау белсенділігін арттырады. Өзіндік жұмыстарына оқушылардың шығармашылықпен атқаратын мәнжазба, шығарма жұмыстары жатады.

Сонымен қатар, И.Т. Огородников зерттеу әдістерін бөлгенде жаттығу әдісін жеке қарастырады. Яғни мұнда ауызша және жазбаша жаттығу әдісімен қатар үшінші түрі арнайы жаттығу деп бөледі. Жаттығулар білімді бекітудің іскерлік пен дағдыны игерудің және оқушылардың ой-өрісін дамытудың негізгі әдісі. Бұл әдісті тиімді қолдану үшін, біріншіден, жаңа материалды саналықпен менгеру, есте сақтау, екіншіден, алған білімге сүйеніп тапсырмаларды орындау керек.

Тағы бір айта кетер жайт, мұғалімнің сабақта жаттығу әдісін жемісті жүргізуге бірнеше талаптар қойылады. Бұл талаптардың негізгісі мыналар: а) жаттығу жұмысын нәтижелі болып, оқушы ойдағыдай табысқа жету үшін ең алдымен негізін жаттауды, оны қалай жаттауды және осы материалын өзінше қашан сұрайтынын білу керек; ә) оқушының жаттығуы өріс алуы үшін, ол өз жұмысының қалай орындалғанын үнемі тексеріп отыру қажет; б) жаттығу жұмысының мазмұны тек ауызша қайталау болмауы, көбінесе әрекет арқылы жүргізілуі керек. Себебі ауызша қайталауға қарағанда машықтанып, әр түрлі әрекет жасау мазмұнының есте терең қалуына себеп болады; в) жаттығу жұмысы белгілі бір жүйелілікпен жүргізілуі тиіс. Егер жаттығу жұмыстарының арасындағы үзіліс ұзақ болса, онда бұрынғы өткендер ұмытылып, келесі мазмұндарға төселу қиындайды.

Жаттығу арқылы оқушы білімі беки түседі, жаттығу әдісі көп жағдайда қайталаумен байланысты. Жаттығу арқылы теориялық білім қайталананды.

Жаттығу үстінде қашан белгілі бір дағды қалыптасқанша, оқушының ойлау жұмысы тоқтамайды. Жаттығу зейінді, есті және ерікті белгілі дәрежеде тәрбиелікте көмектеседі, - ейді ғалым К. Жолымбетов.

Бағдарламада жаттығу материалдарына қойылатын басты талаптарға мыналар енді. Олар: оқушылардың жас ерекшеліктеріне, түсіну қабілетіне сай, балаларға қызықты, тартымды, оқушыға ой салатындай болуға тиіс. Сондай-ақ оқушылардың ой-өрісін кеңейту тіл байлығын молайту, сапалы білім, берік машықтануды көздеу керек. Осы талаптарды орындауға дағды мен іскерлікке үйретудің бірден-бір көзі жаттығу әдісінің маңызын білу керек.

Білім беру мен дағдыға төселдіріп, іскерлікке үйретудің бірден бір көзі болып табылатын оқулық пен оқу құралдары оқыту процесінде де, оқушының бағдармалық материалды менгеру процесінде де, оның сыныптағы және үйдегі жұмысында да шешуші орын алады. Мұғалім оқулық пен оқу құралдарын, жаңа материалды, ережелер мен материалдарды түсіндіргенде де, жаттығу мен тапсырмаларды орындаған кезінде де, келесі сабаққа берілген үй тапсырмасына түсінік бергенде де қолданады.

Жаттығу әдісіне үйретуде тіл сабақтарында жаттығу жұмыстарының маңызы зор. Жүргізілетін жаттығулар оқушылардың алған білімдерін әр түрлі жағдайда қолдана білуге үйретеді. Ұсынылатын жаттығулардың мақсаты: оқушылардың білімі мен іскерлігін дағдыға айналдыру және күнделікті өмірде пайдалана білуге мүмкіндік жасау. Жаттығулар оқушылардың ойлау қабілетін арттырып, өз бетімен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыратындай таңдалады. Бұл жаттығуларда сурет бойынша сөйлем, мәтін құрастыру; аяқталмаған мәтіндер мен сөйлемдерді аяқтап толықтыру; сөздерді басқа сөздермен алмастыру; сөздердің мағынасын түсіндіру, орны ауысқан сөйлемдер мен мәтіндерді дұрыстап, жүйелеп жазу немесе ауызша құру; газет журналдардан қажетті сөйлемдер мен мәтіндерді іздеп табу, өз сезімін баяндап беру; түрлі стильдік жанрда мәтін құрастыру т.б. тапсырмалар қамтылады. Мысалы, барлық сыныптарда материалдарды күрделендіре отырып, төмендегідей жаттығу түрлерін жүргізуге болады.

1-жаттығу. Берілген сөздерді қатыстырып, сөйлемдер құрап жаз.

Өлке, жайлау, табиғат, өзек, көл, тау, орман.

2-жаттығу. Мына аяқталмаған мәтінді аяқтап жаз.

Бакытжан мен қазыбек әңгімелесіп отыр еді. Бір кезде түтіннің иісін сезді. орындарынан тұрып, жан-жағына қарады. Көрші үйдің қорасы өрттен бастағанын көрді. екеуі солай қарай жүгірді...

3-жаттығу. Қоян туралы әр түрлі мәтін құра. Ол үшін берілген мәтіннің бастамасын пайдалан.

Мәтін. Қоянның жүні жұмсақ, қыста ақ, жазда қоңыр болады...

Мәтін. Жаз мезгілі. Көк шөптің арасымен келе жатырмыз. Бір кезде шөп арасынан қоян шыға келді...

Жаттығу. Орны ауысқан сөйлемдерді жүйелеп, мәтін құрастырып жаз.

Адамдар сияқты бірлесе еңбек етеді. Үйінің төбесі судан шығы, астыңғы жағы суда тұрады. Қысқа қорек жинайды. Олар суды бөгеіп, тоғандар жасап, өздеріне жылы үй салады. Құндыз-ақылды жануар. Кейде өзара үндеседі.

Жаттығулар орындалу сипатына қарай: 1) көру сезімі арқылы; 2) есту сезімі арқылы орындалатын жаттығулар деп бөлінеді. Көру сезімі арқылы орындалатын жаттығуларға негізінде дикутантарды жатқызуға болады.

Сөз соңында айтармыз-мұғалім күнделікті сабақтарға нақты мақсат қойып, оны орындау үшін ұтымды әдістерді таңдауы керек. Әдіс-балаға берілетін түрлі ұғымдар мен тұжырымдарды көкірегіне қондырудың оңтайлы жолы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбілқасымова Ә. Мектеп реформасы: 12 жылдық білім беруге көшу қажет пе? / 12 жылдық білім / ,2004 . №1. 12-15 б.
2. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. – Астана , 2006 .-68 б.
3. Илина Т.А.Педагогика.-Алматы,1977.-488 б.
4. Ж.Б. Қоянбаев , Р.М. Қоянбаев .Педагогика.-Алматы, 2002.-369 б.
5. Педагогикалық психология.-Алматы,1995.-350б.
6. Ж.Әбиев,С.Бабаев , А.Құдиярова . Педагогика.-Алматы,-2004.-460 б.
7. Педагогика және психология сөздігі. – Алматы, 2002,-254 б.
8. Әбілқасым,А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі.-Алматы,1995,-256 б.
9. К.Жолымбетов. Қазақ тілін оқыту методикасы.-Алматы ,1988.

БЕЙІНДІК БІЛІМ БЕРУ – БОЛАШАҚҚА НЫҚ ҚАДАМ

Р. О. АЯПБЕРГЕНОВА

№ 225 орта мектебі, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Кәукей ауылы

Бүгінгі таңда озық ойлы пікірмен қалыптасқан, өркениетті дамыған елімізді елең еткізер шәкірттер тәрбиелеу басты назарда. Олардың қабілетін ерте бастан танып, танымды ой айтқызып, өзіндік пікір қалыптастыруға жетелеу әрбір ұстаздың міндеті.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың: «Қазақстан білім қоғамы жолында» атты интерактивті дәрісінде «Білікті бірді жығады, білімді мыңды жығады» деген қағидасын негізге ала отырып, жас өрендерді әлемдік стандартқа сай білімге, ғылымға үміттылуға шақырды. «Мемлекетімізді әлемнің білім орталығына айналдыру үшін бізге күш-қуат, қажыр-қайраты моң ақылды да ойлы, дарынды жастар керек» дегендей бүгінгі жастарымыз – ертенгі еліміздің болашағы. Оларды қазірден бастап жан-жақты толысқан адам ретінде тәрбиелеу керек. [1]

Осыған байланысты ұстаздардың алдында болашақ заман тұлғаларын қалыптастыру, жан-жақты дамыған тәрбиелі азамат даярлау, білім деңгейін көтеру талабы тұр.

Елбасының «Орта білім беру жүйесін ақпараттандырудың Мемлекеттік бағдарламасы» құжаты мектеп информатикасының мазмұнына үлкен өзгеріс әкелді. Бағдарлама оқушының әлемдік – ақпараттық білімдік кеңістікке ену дағдысын қалыптастыруға негізделген. Ал оны жүзеге асырудың негізгі көзі - мектеп информатикасы. [2]

Еліміздің қазіргі әлеуметтік-экономиканың даму жағдайы да қалыптасқан техниканы жаппай пайдаланушы сипатта. Информатиканы оқытудың негізгі мақсаты - оқушылардың шығармашылық, зерттеушілік қасиетін қалыптастырып, оларды белсенді, әрі толыққанды өмірге және ақпараттық қоғам ортасындағы жұмысқа дайындау болып табылады. Бұл маңызды проблемаларының бірі - бұл құбылмалы әлеуметтік және экономикалық жағдайда өмір сүріп қана қоймай, болып жатқан құбылысқа белсенді әсер ете отырып, оны жақсартуға бейім тұлғаны қалыптастыру болып отыр. Мұндай тұлғаны қалыптастыру үшін шығармашыл, белсенді, әлеуметтік жауапты, жақсы дамыған интеллект несі, жоғары білімді, кәсіби сауатты маман керек.

Осыған орай, баланың дамуындағы маңызды ролді мектеп атқарады. Нақты осы жерде бала жан-жақты дамитын, өз сезімі мен ойын ашық жеткізуге үйрететін, адам бойында табиғат берген шығармашылық қабілетін жүзеге асыра алатын, балаға қажетті психологиялық тұрғыдағы көмек көрсете алатын жетекші тұлға - мұғалім.

Жалпы орта білім беретін оқу орындарындағы саралап оқыту сипатын анықтайтын оқу пәні - бағдарлы пән. Бейіндік білім беру – оқушының тұлғалық және өмірлік өзін-өзі анықтауын қамтамасыз ететін, оқытудың даралануы мен саралануын жүзеге асырады. Бұл оқыту әрекетінің ұйымдастыру жүйесінде жоғарғы сынып оқушыларының қызығушылығы мен талабы, қабілеттері ескерілген жағдайда оқушының танымдық, болашақ кәсіби бағдарына сәйкес дербес дамуына жағдай жасалады. [3]

Осы негізде оқушыларға кәсіптік бағдар беруге информатика пәнінің маңызы зор. Информатика пәні үш құрамдас бөлімнен тұрады.

1. Компьютерлік сауаттылық;
2. Ақпараттық мәдениет;
3. Логикалық ойлау;

Логикалық ойлау информатика пәні бойынша есептерге бағдарламалау жасаған кезде математикалық элементтерді оқып-үйрену, тікелей тәжірибе жүргізу керек.

Оқушылар бағдарламалау тілін үйрену үшін мынадай бағыттарды білуі керек:

Теориялық бағыт – оқушыларға бағдарламалау негіздерін үйрету арқылы, олардың информатикадан білім негізін қалайды.

Технологиялық бағыт – теориялық білім негізінде оқушыларға әртүрлі қолданбалы бағдарламаларды құрастыруды үйретеді.

Қолданбалы бағыт – Дайын бағдарламалармен жұмыс жасауды үйретеді. [4]

Информатика пәні бойынша оқушының бейіндік қабілетін анықтау үшін оның танымдық құзырлығын қалыптастыру керек. Оқушының танымдық құзырлығын қалыптасу үшін мынадай негізгі мақсаттарды қарастырдым:

- Ғылыми дүниетанымдық негіз қалыптастыру
- Ойлау қабілетін дамыту
- Ақпараттандыру құралдарын, ақпараттық технологияларды меңгерту
- Өмірге, еңбекке және білімдерін жалғастыруға даярлау [5]

Бұл мақсатқа жету үшін әрбір оқушы бойында

- Теориялық білімі
- Программаны құрастыру білуі
- Компьютерлік сауаттылығы
- Шығармашылық қабілеті болуы керек.

Олай болса заман талабына сай білім беру әр ұстаздан шығармашылықпен жұмыс істеуді, үлкен ізденісті талап етеді.

«Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартына сәйкес 10,11- сыныптарға арналып жасалған типтік оқу жоспарларынан жаратылыстану-математика бағыты бойынша информатика пәнінен «Информатика және программалау» таңдау курсы оқытатын. 10 сыныпқа «Паскаль программалау тілінен практикум» және 11 сыныпқа «Visual Basic қосымшасымен жұмыс» тақырыптары оқушылардың бағдарламалаудан тереңірек білім алуына негізделген.

Курстың мақсаты: «Visual Basic қосымшасымен жұмыс» бағдарламасын оқыту арқылы практикалық есептерді шешуге, оқушыларды олимпиадаға дайындауға, шығармашылық қабілеттерін шыңдап электронды оқулықтар жасауға, ғылыми жобаларға қатысуға, осы мамандық негізінде жоғары оқу орындарына түсуге, өмірде қолдана білуге үйрету.

Кәсіпке бағдарлау: инженер-информатик, информатика мұғалімдігі, оператор, инженер-технолог, программист, статистика, банк қызметкері және т.б. мамандықтарға бейімдеу [6]

Осының дәлелі ретінде өзіміздің қол жеткізген жетістіктерімізді айта кетейін Аудандық білім сайысының жүлдегерлері Мешітбаев Асхат, Тұрғанбаева Әсел, Ерліхан Дінмұхаммед, Әнуарбекқызы Әсия, Ерліхан Шерхан. Оқушы Мешітбаев Асхат “Жазықтықтағы фигуралар аудандарын Visual Basic тілінде программалау” тақырыбы бойынша облыстық ғылыми жобалар байқауының жүлдегері, Тұрғанбаева Әсел “Электронды Әліппе оқулығын жасау технологиясы” тақырыбы бойынша аудандық ғылыми жобалар байқауына қатысушы, шығармашылықпен жұмыс жасайды.

Оқушының өз бетімен ізденіп жұмыс жасауына, өз бетінше алған білімдерін тәжірибеде, өмірде пайдалануға үйретуіміз керек. Сондықтан оқушының өзіне сенімін арттыру, шығармашылығын дамыту мақсатында мұғалімнің әр сабағы әр түрлі, жан-жақты болуы керек.

Сабақ мазмұнының теориялық-практикалық құндылықтары жоғары болған сайын оқушыларды оқыту мен тәрбиелеу өте тиімді жүргізіледі. Оны тандап алу мұғалімнің шеберлігіне байланысты.

Сабақтың тақырыбы: TextBox, Lable, CommandButton компоненттерінен қосымшалар жасау. Сабақтың мақсаты:

Білімділік: TextBox, Lable, CommandButton компоненттерін меңгерту, TextBox, Lable, CommandButton компоненттерінен қосымшалар жасау арқылы оқушылардың шығармашылық қабілетін, ғылыми көзқарасын қалыптастыру.

Дамытушылығы: ой-өрісін, машығын, қиялын шарықтатып, ғылыми көзқарасын қалыптастыру.

Тәрбиелік мәні: шапшаңдыққа, жүйелілікке, ізденімпаздыққа, жауапкершілікке, ұжымдыққа, ұстамдылыққа, бірінділікке баулу. Оқыту процесі барысында оқушыларды теориялық білімдер жүйесімен қаруландырып, жеке тұлғалық қасиеттерін қалыптастырып дамыту.

Кәсіби тәрбие: Болашақта кәсіби мамандығында программаны дұрыс құра білуге, электронды оқулықтар жасауға баулу

Сабақтың түрі: Интегралды сабақ
 Сабақтың типі: Теорияны практикамен ұштастыру
 Сабақта қолданылатын технология, әдіс-тәсілдері: компьютерлік оқыту технологиясы, түсіндірме иллюстративті, оқыту танымдық іс әрекетін ұйымдастыру және іске асыру әдісі.
 Көрнекілігі: компьютер, таратпа, оқу құралы, бағалау парағы
 Сабақтың ғылымилығы: Оқушыларды шығармашылық ізденіске баулиды, электронды оқулықтар жасауға ықпал етеді;

Панаралық байланыс: математика, өлке тану, халықтық педагогика, сурет т.б.
 Пайдаланатын әдебиеті:

1. С.Т. Мухамеджанова «Мектептегі информатиканы оқыту әдістемесі»
2. Н. Халықова «Информатиканы оқыту әдістемесі»
3. Ж.Динисламов «Visual Basic ортасын программалау»

Сабақтың барысы:

I. Ұйымдастыру. Оқушыларды түгелдеу, әр компьютерге бір оқушыдан отырғызу, компьютерлерді іске қосу. (2 мин)

II. Үйге берілген тапсырманы сұрау. «Кім білімді?» тест. (10 мин)

Visual Basic ортасы. Қасиеттер, оқиғалар, әдістер. Айнымалылар, өрнектер амалдар және стандартты функциялар.

Оқушылардан үйге берілген тапсырма бойынша сынақ жұмысы алынады, берілген сұрақтарға компьютер арқылы жауап береді.

1. Visual Basic дегеніміз не?
2. Visual Basic программасының терезе элементтерін көрсет
3. Visual Basic программасын қалай іске қосамыз?
4. Visual Basic программасының компоненттерін көрсет
5. Қасиеттер терезесін қалай ашамыз?
6. Прокет дегеніміз не?
7. Оқиғалар, қасиеттер, әдістер дегеніміз не?
8. Айнымалылар дегеніміз не?
9. Өрнектер дегеніміз не?
10. Стандартты функциялар дегеніміз не?
11. Амалдар дегеніміз не?
12. Форманы қалай ашамыз?
13. Программалық код терезесін қалай ашамыз?
14. Visual Basic терезесі неше парақтан тұрады?
15. Visual Basic терезесін қалай сақтаймыз?

III. Жаңа сабақты түсіндіру. (10 мин)

TextBox, Label, CommandButton компоненттерінен қосымшалар жасау. Оқушыларды қатыстыра отырып, TextBox, Label, CommandButton компоненттері туралы анықтама алу, оларды толықтыру, компьютер арқылы көрсетіп, көз жеткізу. Сабақты TextBox, Label, CommandButton компоненттеріне мысалдар келтіру арқылы түсіндіру.

1. Қосымшаға әртүрлі информация енгізу және шығару үшін қолданылатын компонент – TextBox
2. Информацияны шығару үшін қолданылатын компонент – Label
3. Батырма жасау үшін қолданылатын компонент - CommandButton
4. Мысалдар:

Көзге жаттығу. (1 мин)

IV. Шығармашылық жұмыс. «Бағынды сынап көр» (12 мин) теорияны практикамен ұштастыру. Тапсырма: *TextBox, Label, CommandButton* компоненттерін пайдаланып «Ребус» жасау.

Y. Жаңа сабақты бекіту. “Кім епті” ойыны. (3 мин)

апсырма № 1

1. TextBox қандай компонент ?

2. TextBox объектісін салып көрсет

Тапсырма № 2

1. Label қандай компонент ?

2. Label объектісін салып көрсет.

Тапсырма № 3

1. CommandButton қандай компонент ?

2. CommandButton батырмасын салып көрсет.

YI. Үйге тапсырма беру. (2 мин)

Ж. Динисламовтың «Visual Basic ортасында программалау» кітабында 43-бет тапсырма. $Y=5*X^3$ өрнегін есептейтін қосымша құру. [4]

YII. Бағалау. (2 мин)

YIII. Қорытынды: (3 мин). Сабақтың оқушылар үшін қаншалықты маңызды болғанын анықтау үшін рефлексия кезеңін жүргізу.

Мені қызықтырған	Мен үшін керек	Мен істей аламын

Оқушы құзырлығының қалыптасуы.

Сөзімді қорытындылай келе Елбасы жастарға «Біздің білімнен басқа жолымыз жоқ» деп, болашақ үшін еңбек етіп, білім шынына талмай өрледі өсиет етті. Олай болса бүгінгі ақпараттық мәдениет ғасырында әрбір ұстаз өз шәкіртінің бейіндік қабілетін анықтап, өмірде өз орнын таба алатын тұлға қалыптастыру керек. [1]

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың «Қазақстан білім қоғамы жолында» атты « Назарбаев Университетінде» оқыған интерактивті дәрісі
2. «Орта білім беру жүйесін ақпараттандырудың Мемлекттік бағдарламасы» Н.Ә. Назарбаев
3. Бағдарлы оқытудың тұжырымдамасын

4. «Visual Basic ортасында программалау». Ж. Динисламов
5. 2010-2011 оқу жылында Қазақстан Республикасы жалпы білім беру ұйымдарында ғылым негіздерін оқыту ерекшеліктері туралы Әдістемелік нұсқау хаты. Астана-2010
6. «Қолданбалы және таңдау курстары бағдарламалары» Ж.К. Серікбаева Қызылорда-2009

«АҚЖЕЛЕҢ» КҮЙЛЕРІНІҢ САРЫНЫ

Қ.М. БАЛАЖАНОВА
аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Өткен замандарды тануда оның екі қаппардан тұратынын ескеру керек, яғни, объективті және субъективті тарих. Объективті тарихқа қоғам тарихын жатқызамыз. Оған экономикалық, әлеуметтік және саяси процестердің алмасуын сипаттау жатады. Ал субъективті тарихқа осы процестерді тану, қабылдау, демек, оған деген өз пікірінді білдіру, сөйтіп, келер ұрпаққа азық болар ойсалы: адам өзін қоршаған ортаға деген көз қарастарын түрліше әдіс – тәсілдермен сыртқа шығарып бейнелей алады. Осындай ішкі ойды бекем бекеті алатын тәсілдердің бірі – өнер.

Сан – салалы өнер түрлерінің ішіндегі ең қомақтыларының бірі – Күй. Ұлы Абаддың: «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл», – дегендей, күй – ақпар таратудың тілсіз түрі. Сондықтан бұл құбылысты түсініп, қабылдау, ұғу – оны шығарып немесе ойнаудан бөлек, өзінше бір төбе дүние. Күй шығаруының жан дүниесін түсіну үшін: «Күй дегеніміз не? Оның өз тарихы бар ма, жоқ па?» – деп саул қоя білуіміз – өте маңызды мәселе. Өйткені біз өте ерекше дүниемен – психо – физиологиялық әсерлер дүниесімен бетпе – бет келіп отырмыз. Адам дыбыстар дүниесін қалай қабылдайды, түсінеді, өз пайдасына жарата алады? Күй, шығарушыдан, аспаптан және тыңдаушыдан тұратын ерекше жүйе. Күйді ойша тарту, аспапта тарту, тыңдарманға орындап беру бар. Күйдің техникалық орындалу ерекшеліктері, домбырашының актерлік қасиеттері, тыңдаушының музыкалық мәдениеті, әрқайсысы өз алдына үлкен маңызға ие болып, күйді түсінуде соқталы рөл атқарады [3;90].

Демек, күй тарихы дегеніміз оның орындалған уақытын немесе несібін анықтау ғана емес, ондағы түрлі образдар жүйесінің тарихын ашу болып табылады. Күй – тарихи категория ретінде мифологиялық ойлау жүйесінің жемісі. Ал, мифтік ойлау дегеніміз – негізінен образды ойлау, яғни, күйдің дыбысты емес, бейнені іс – әрекетті көре білу.

Ал, «Күй адамша сөйлейді», – деген бейнелі сөзді қалай түсінуіміз керек? Біріншіден, күйдің тілі кісінің тілі емес. Екіншіден, ол сөйлей алмайды, өйткені жансыз аспаптың үні. Сондықтан, күйдің міндетті түрде аңыз айтылып барып тартылады. Егер күйдің шын мәнінде сөйлейтіні рас болса, онда аңыздың керегі жоқ еді. Үшіншіден табиғи дыбыстарға еліктеу, табиғи іс – әрекеттерді қайталауға тырысу «ол сөйлейді» деген тура мағынасындағы ұғым тудырғаны хақ.

Мысалы: «Жезкиік» күйін алайық. Мұнда қол жетпес арман, сұлулық туралы тылсым түсінікпен қатар киіктің шабысы да бар, яғни, идеалды және реалды дүниелер өзара қабысып, бүтін дүниеге айналып кеткен. Бірақ көдімгі сөз бұл жерде жоқ.

Жапан далада жолаушы жүріп келе екі аңшы жігіт көктемгі құралай салқыны мезгілінде төлдеп, төлін қорғаған киіктерге тап болып, оларды жыртқыш аңдардан аман алып қалады. Себебі, жана төлдеген киік ешкілері лағын тастап, кете алмай, сол лақтаған сайларында ұйлығып қалады, яғни, байланып қалған сияқты. Мұны түсінген даланың тағы жыртқыштары да сол манды қорып, айналшықтап кете алмайды. Көне көздер баулы ешкі сөзін ұрпақты ешкі деп түсіндіреді. Міне, осындай аңдар дүниесіндегі өмір үшін тартыс, арпалыс, оған адамның араласуы, адам санасында сол кезде пайда болған ассоциациялар тізбегі күйде жарқын көрініс тапқан. Бұл жерде өңгілі «хайуанаттар мәнері» деп аталатын көне көшпелілер мәдениеті көрініс беріп, сол өнерді шынайы мән – мағынасы ашылған. Күй тарихы, оның образдық тілі бір – екі ғасырдың емес, ондаған жүздеген ғасырлардың жемісі болып жинақталған.

Қазіргі домбыраның құрылысы қай замандарда қалыптасқан? Бұл тұрғыдан археологиялық қазба жұмыстардан мәлім болып отырғаны: екі шекті немесе қос шекті аспаптардың Қушан мемлекеті тұсында (б.д.д. 1-2 ғасыр және б.д. 3 ғасыр) кең тарағаны белгілі. Он тоғызшы ғасыр «Қазақ өнерінің алтын ғасыра» деп дәріптеледі. Осы ғасырда өнер атаулы адам танымастай биік өреге көтерілді дейміз. Бұдан «қазақ өнері бұған дейін дамыған емес, көркем ән мен күйдің үлгілері болған жоқ, бұл биік өре бірінші де соңғы биігі, өнер осыған дейін ылғи қарабайыр еді» деген ұғымды өрбімеуі керек. Демек, он тоғызшы ғасырдағы биіктік, даму, шарықтау – қазақ өнерінің кезекті

бір даму кезеңі ғана. Дәстүрлі өнердің жиырма бірінші ғасыр табалдырығында тұрғандағы бүгінгі аруыр ахуалы сияқты өнер бұған дейін де талай құлдыраған, талай шарықтаған.

Өнерде бір қалыпты даму болмайды. Өнер кейде дамиды, кейде тоқырайды. Ылғи дамып отыру немесе бірыңғай құлдырап кету жаратылыс заңдарына қайшы. Мұндай ахуалдардың ақыры апатқа әкеп соқтырады. Сондықтан, өмірдің өзі сияқты табиғи тепе – теңдікті бір қалыпта сақтау үшін мәдениеттің дамып, кейде тоқырап отыруы – заңды құбылыс. Ең алдымен күй өнері үлкен екі мектепке бөлінеді. Батыстың төкпе күйі ескі терминологияда «болат күйлер» деп аталған екен. Шертпе күй «нақысы күй» деп аталған. Күйді былай бөлу баяғыдан бар, әйткенмен, термин соны.

Ал енді қазақ музыкасына келетін болсақ, мұнда ахуал мүлдем басқа. Әрине, туған мәдениетінің темірдей берік жүйесін жасау – арман. Қаттап, шоттап, белгілерін бекітіп сөздерін қойып қойған теріс болмас еді. Бірақ қазақтың дара туған бұла мәдениеті әлі бірталай уақытқа дейін жүйеге көнбейді. Ал еріксіз көндіру – қылмысты қиянат. Бір кездері біз де күйлерді атына қарап жүйелемек болып біраз әурелендік. Бірақ өкінішке орай ол әрекетімізден ештеңе шықпады. Күйлерді аттарына қарап жанрларға топтау жеміссіз жол болып шықты. Мысалы, «Балбырауын» аттас күйлерді алайық. Бұл күйлердің бізге көптеген нұсқалары жетті. Осы әлдежәне нұсқа сіздің қолыңызға «Міне, мынау жанрдың ортақ сипаты» деп айтатындай ешбір ұшық бермейді. Құрманғазының «Балбырауыны» мен Тәттімбеттің «Балбырауыны», Сүгірдің «Балбырауыны» мен Жалдыбайдың «Балбырауын» күйі – андағайлап тұрған, бір – біріне еш ұқсамайтын шығармалар. «Ақжелең» күйлері туралы осыны айтуға болады [4;28].

Соңғы жылдары күй өнерін саз – сарындары бойынша айрып тану үшін «төкпе күй» және «шертпе күй» деген атаулар жиі – жиі ауызға алынып, мұның өзі күйшілік мектептердің анықтаушы сияқты қолданылып жүр.

Қазақ елі, жері, өнері десек, алдымен ауызға алып, ойға келетіні шегі жоқ сары дала, көшкен ел, аттың жалында, түйенің қомында туып, дүниеге келген ән мен күй.

Сан ғасыр бойы заманның талай зобалаңын бастан кешірсе де, қазақ халқының еңсесін елден ерекше сағмап, бйікте ұстап тұрған күдірет – оның өнері. Музыка өнері, саз өнері, қол өнері. Жеке алып қарайтын болсақ, домбыра, оның күй өнері - тамыры тереңдегі тұңғыш ғылым. Олардың ішінде тармақты күйлерінің бірі «Ақжелеңді» қарастырайық.

Халық ұғымында тармақты күйлер деп бір тақырып төңірегінде топтасқан, бір атаумен аталатын күйлер тізбегін атайды. Ал, күй туралы жазылған зерттеулер еңбектерде тармақты күйлер «тізбекті күйлер», «аттас күйлер», «тамырлас күйлер», «топтама күйлер», «аттас күйлер», «тамырлас күйлер», «топтама күйлер» деп өр түрлі аталып жүр. Осылардың ішінде мағыналық сәйкестігімен де, жақындығымен де ұрымталы – «тармақты күйлер» деген атау. Себебі, қазақтың күйшілік дәстүрінде «Алпыс екі тармақты Ақжелең», «Қырық тармақты Қосбасар», «Тоғыз тарау» деп келетін күйге қатысты тұрақты сөз тіркестері бар. Бұлардың қай – қайсысында да «тармақ», «тарау» сөздері күйшілік өнердің өз алдына бір оқшау дәстүрлі сияқты, сол дәстүрдің анықтаушы ретінде қолданылады.

Бір шындықтың басы ашық. Әрісі түркі тектес халықтардың, берісі қазақ халқының күйшілік дәстүрінде болған, қазір де бар тармақты күйлердің пайда болуы кездейсоқ құбылыс емес. Немесе, белгілі бір сәтті атауға күйшілердің қызығуынан туған, сөйтіп аттас күйлер тізбегі пайда болған деп түйіндей салудың да қисыны жоқ. Себебі, тармақты күйлердің тақырыбы ғана аттас емес, ең алдымен күйдің сарын сазындағы, тартылу мәнеріндегі текстік бұл дәстүрдің кездейсоқ құбылыс емес екенін аңғартады. Мәселен, «Тоғыз тарау» деп аталатын тармақты күйлер бірыңғай теріс бұраумен тартылса, «Қосбасар» деп аталатын күйлер көбінесе домбыраның бел тұсындағы пернелерді баса отырып, қос ішектің асты – үстің кезек шерту арқылы тартылатын қоңыр күйлер болып келеді. Ал, «Ақжелең» атауымен белгілі тармақты күйлер болса, өзінің қайталап тартылатын буынды үлгісімен, сұлу суреттерге толы тартымды саздарымен, әсіресе жүрдек тартылатын тегеурінді шалымымен ерекшеленеді. Осы мысалдардың өзін – ақ тармақты күйлердің пайда болуында, дәстүрге айналып орнығуында белгілі бір заңдылықтың бар екені байқалады.

Әрине, тармақты күйлердің пайда болу, дәстүрге айналу заңдылықтарын қазақ халқының дәстүрлі өмір салтынан, дүниетанымын, жалпы көшпелілер мәдениетінен бөлек қарастыруға болмайды. Бұл орайда, көшпелі салттағы қазақтардың бертін келгенше төңірлік наным – сенімнің ықпалында болғаны, ондай наным – сенімнің діни мистикалық қасиетінен гөрі қоғамдық өмірді реттегіштік ықпалының басымдығы, Тәңір тектес қағандық билікті орнықтырған рухани дәстүрлер, Тәңірмен тілдес бақсылардың қобызды өзіне ажырамас серік етуі, ең соңында музыканың көшпелілер өмірінде тек қана эстетикалық мәнге ие болып қоймай, сонымен бірге әлеуметтік-идеологиялық міндет атқару, сөз жоқ, тармақты күйлер дәстүрінің ертеден – ақ пайда болып, дәстүрге айналып,

орнықканын аңғартады. Кез келген бақсы ауру адамға ем- дом колданарда немесе алыстың хабарын, алдағы күндердің не боларын болжап сөйлерде, міндетті түрде қыл қобызда небір қиял- ғажайып сарындарды шалқыта шалып алатын болған. Мұның өзі «бақсы сарындары» деп аталып кеткен тұтас бір тармақты күйлер тізбегін құрайды. Сол сияқты, Төңір тектес қаған ордасында күн сайын атар таңды жана бір күймен қарсы алып, ал Ұлыстың ұлы күні қағанаттың үміт- тілеген Төңірге жеткізетін тоғыз күйдің қатар тартылуы – тармақты күйлер дәстүрінің байырғы заманнан бастау алатынына жарқын айғақ. Бертін келе тармақты күйлердің өбден орнығып, дәстүрге айналғаны сонша, енді әрбір күйшінің өнерпаздық өресі тармақты күйлерді қаншалықты меңгергенімен, тармақты күйлерді байытуға қаншалықты үлес қосқанымен өлшенетін болған. Боғда, Құрманғазы, Мүсірәлі, Есбай, Дәулеткерей, Тәттімбет, Тоқа, Ықылас, Сүгір сияқты дәулескер күйшілердің «Ақжеленінің», өз «Байжұмасының», өз «Қосбасарының», өз «Аққуының» болуы, ең алдымен осынау тармақты күйлер дәстүріне бейтарап қарамағандықтан, оның қадірін білгендіктен болса керек.

Қолдағы бар деректі саралай отырып, қазақтың тармақты күйлерін былайша жіктеуге болатын сияқты: 1. «Бақсы сарының»; 2. «Тоғыз тарау»; 3. «Кеңес күйі»; 4. «Аққу»; 5. «Ақжелен»; 6. «Қосбасар»; 7. «Ақсақ құлан»; 8. «Ноғайлы сарының»; 9. «Байжұма»; 10. «Кертөлғау» т.б. тармақты күйлер тізбегі [5;84].

«Ақжелен» атауымен белгілі тармақты күйлер де жалпы күй өнеріміздің еңсесін биіктетуге айрықша ықпал еткенін атап өту қажет. Әу басты өз күйлерін «Ақжелен» деген атпен тартқан Ақжелен есімді ару қыз Жайық бойында ғұмыр кешіпті-міс деген аңыз - әңгіменің қисыны бар. Өйткені, күні бүгінге дейін айтылатын сол аңыз - әңгімелерде Ақжелен арудың ақ боз ат мініп, ақ үні тағының шығатыны бір ауыздан суреттеліп отырады. Ақжелен ақыл - көркінің, арқалы өнерінің арқасында елдің еркесі болыпты дейді. Әсіресе, ол тартқан күйді өркім-ақ жалықпай тыңдайтын болса керек. Сонда, құймақұлақ тыңдаушы жұрт Ақжеленнің тартқан күйлеріне ат қойып, айдар тақпай – ақ, «Мынау Ақжеленнің шолпысының сылдыры», «Мынау Ақжеленнің келін болып түсуі», «ал - мынау Ақжеленнің ат үстінде отырып тартқан қоштасу күйі» деп айырып отырады. Кейін келе Ақжелен күйлерінің ел ішінде әйгілі болғаны соншалық, нағыз күйші Ақжеленнің сұлу күйлерін тартуды үйренбей тұрып өзін күйші - домбырашы деп атауға қымсынатын болған. Сөйтіп, Ақжеленнің күйлері күйшіліктің, домбырашылықтың өлшеміне айналған. Тіптен, әйгілі күйші - домбырашыларға ең биік баға берілгенде «Ол алпыс екі тармақты «Ақжеленді» тартады» деп келетін сөз бар. Мәселен, бір ғана Арал төңірегінде алпыс екі тармақты «Ақжеленді» тартумен данқы шыққан Үсентөре, Қазанғап, тобынан шыққан Рақ, Айша қыз, Балжан қатын сияқты дәулескер күйші - домбырашылар болған. Бара- бара «Ақжелен» атты күй шығарып, осынау тармақты күй дәстүрінің салтанатын арттыру нағыз күйші үшін мәртебе саналған. Мұны, әсіресе, Қазақстанның Батыс өңіріндегі күйшілік дәстүрден айқын аңғарамыз. Бұл өңірде Боғда, Дәулеткерей, Қазанғап, Абыл Ұзақ, Мүсірәлі, Есбай сияқты әйгілі күйшілердің «Ақжелен» тармағын ұзартпағаны кімде-кім. Олардың қай-қайсысы да өз өмірлерінің ең бір сұлу сырға толы сәттің «Ақжелен» атты әсем күймен көмкеріп отырған. Мәселен, Беріш ішіндегі Боғда Қараұлы өзінің болашақ қалыңдығы Үштаппен алғаш кездескенде оның кербездігіне тәнтгі болып «Кербез Ақжелен» күйін шығарған. Ал тай – құлындай тебісіп бірге өскен құрдасы Рахат құдашасын алып қашып келгенде, Боғда «Кербез Керік» деген күйін тартқан екен. Сол сияқты сұлулықты төңірі тұтқан Дәулеткерей де «Ақжелен» деп тартылатын үш күй болған. Бұлардың ішінде «Қыз Ақжелен» күйі өзінің сұлу сазымен, сезімтал лебімен баурайды. Әйгілі Қазанғапта «Тентек Ақжелен», «Домалатпай Ақжелен», Есентемір Ебайда (Тазбала) «Ілме Ақжелен», «Түйдек Ақжелен» деп аталатын қос –қостан күй бар. Осылайша Ұзақтың «Ақжелені», Мүсірәлінің «Ақжелені» деп те жалғай беруге болады. Мұның бәрі жинақталып кіші жүздің күйшілік дәстүрінде «Алпыс екі тармақты Ақжелен» деп аталады. Әрине, дәл алпыс екіден «Ақжелендердің» саны әлдеқайда көп болуы мүмкін. Қазақта «Алпыс екі тамырым иіді» деп келетін тұрақты сөз тіркесі бар. Яғни, «Ақжелендерді» алпыс екі деп қайыруда ең сезімді иітетін күйшілік дәстүр деген мағынамен астасып жатуы өбден мүмкін. «Ақжелен» деп аталатын күйлердің саны алпыс екі болуының түсіндірмесін, алпыс екі тармақ қан тамырымен байланысты дейді кей деректемелерде. «Алпыс екі күйді түгел тарту – алпыс екі тамырды иітумен пара- пар», деп түсіндіріледі.

Түсініктеме басқаша беруге де болады. Алпыс екі саны ежелгі мүшелік жыл санауға да тығыз байланысты болуы мүмкін. Алпыс бір жаста бесінші мүшел. Оның үстіне әрбір мүшелдің өз түр – түсі болады. Мысалы: ақ, қара, сары, қызыл, көк. Мүшел алпыс бірге келгенде осы бес түр бір шеңбер жасап, қай түрден басталған болса, сол түріне қайтіп оралады, яғни, бір цикл аяқталады. Ежелгі ұғымда осы бес түр толық бір шеңбер жасағанда ғана – бір жас деп есептеген. Алпысқа толмай өлген адамды «екі жастың біріне келмей өлген адам» дейтін содан болса керек. Демек, алпыс бір жас – бесінші мүшел, яғни, бір жас. Бір күйді «Табалдырық күйі» немесе «Құлақ күйі» деп қосады. Сонда күйдің саны алпыс екі болып түгелденеді.

Ертедегі домбырашылар бір –бірімен сайысқа түсу үшін, осы алпыс бір күйге өзінің құлақ күйін қосып ойнап, күй санын алпыс екі санымен түгелдеуге тиіс болған. Күйден құлақ шығару – жана күй шығару деген мағынада. Демек, әрбір күйші бір циклды толық аяқтауға міндетті деген сөз.

Халықтың өткені, тұрмыс-тіршілігі, болмыс-бітімі мен ой-арманы туралы небір сүбелі деректерді көне аңыз-күйлерден таңып білуге болады. Олар аққудың сұңқылы, нардың боздауы, құланның дүбірі, жорғаның жүрісі сияқты небір суреттерді көз алдына әкеледі.

Бұл күйлердің күмбірлеген сырлы сазымен бірге егіздің сынарындай болып ауызша айтылатын терең мағыналы аңыз-әңгімелері бар. Олар музыкадан бөлібейтін біртұтас синкретикалық форманы құрайды. Ал күй сарындары болса аңызда айтылған оқиғаны бейнелейтін шағын эпизодтардан немесе формасы жағынан кіші-гірім күйлер тобынан құралады. Күй формасы шағын әуендік формуланы қайталап орындау арқылы қалыптасқан. Күйлер теріс бұрауда орындалып, көбінесе бурдонды екі дауыс болып келеді.

Аңыз-күйлердің ең көне үлгілеріне аң-құстардың, атымен аталатын, сонымен қатар, аң аулауда болған сөзсіздіктер мен жан-жануарлар туралы күйлерді жатқызуға болады. Мәселен, «Аққу», «Қаз», «Нар» сияқты күйлер халқымыздың жан-жануарларды киелі санаған тотемдік ой-сенімдеріне байланысты туған. Сол сияқты «Ақсақ қыз», «Ақсақ құлан», «Ақсақ аю», «Ақсақ қаз», «Ақсақ киік», «Ақсақ қой» атты күйлер халық ұғымындағы ақсақ аруақтар культімен тығыз байланысты екенін байқауға болады. «Қос келіншектің зары», «Жетім қыз», «Арбиян қоныр», «Ботасы суға кеткен інгеннің зары» сияқты жоқтау күйлерде халықтың өзен суларының екі дүниені бөліп тұратындығы жайындағы ескі діни ұғым-түсінігі сақталған. «Аншының зары», «Бөкен жарғақ» атты күйлерге де төтемдік наным-сенім арқау болған. Бұл шығармаларда аң аулаудың қасиетті заңдылығын бұзғаны үшін бақытсыздыққа ұшыраған мергендер туралы баяндалады [6;79].

Жоғарыда аталған күйлердің шығу тегі өнердің әлеуметтік функцияларының бірі тұрмыстық магия болған тарихи кезеңдерді қамтиды. Бізге жеткен көне күйлердің сырлы саздарында магиялық қасиеттердің кейбір жұрнақтары сақталған.

Уақыт өткен сайын ескі діни наным-сенімдер де ұмыт бола бастады. Қазіргі уақытта аңыз-күйлердің көпшілігі ертегі-әңгіме тәрізді болып қалды. Алайда, уақыт сағымның құрдымына кеткен өткен ғасырлардың сырлы үнін біздің заманымызға сақтап жеткізген осы аңыз-күйлер екенін ешқашан естен шығармағанымыз жөн.

Халық арасында жас бозбалаларды – «ақжелен», «жігіт-ақжелен» деп жатады. Ақжелен сөзі «ұшқалақ болма ақжелен» деген сөз қолданысында бар. Демек, Ақжелен сөзі жастықтың символы болуы да ғажап емес. Жігіт – желен сөзі ер адамға, Ақжелен сөзі әйел адамға байланысты қолданылады. Ақжелен деп аталатын күйлердің әйел адамның бүкіл болмысы мен бітімін суреттеуі де содан болса керек. Ақжелен – желен астындағы толысу деген мағынаны ишаралайды. Демек, ақжелендер – көбіне әйел адамның, яғни, нәзіктіктің жанды бейнесін сомдайтын шығармалар.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ахмедияров Қ. Күй – ұран. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 336 б.
2. Жүсіпов Б. Жиделі Байсын күйлері: Оқу құралы. – Алматы: «Ғылым», 2000. – 288 б.
3. «Құрманғазы. Күйлер»./А.Тоқтаған, М.Әбуғазы. – Алматы: «Білім», 2005 ж., –216 б.
4. Райымбергенов А., Аманова С. «Күй қайнары», Алматы – «Өнер»-1990.-288 б.

РЕЗУЛЬТАТЫ ЛЕЧЕНИЯ БОЛЬНЫХ ТУБЕРКУЛЕЗОМ ЛЕГКИХ И САХАРНЫМ ДИАБЕТОМ

Р.К. БЕКЕНОВА

заведующая 2 терапевтическим отделением, областной
противотуберкулезный диспансер, г. Павлодар

Ж.К. КАРТБАГАНБЕТОВА

заместитель главного врача, служба контроля качества медицинской помощи, областной
противотуберкулезный диспансер, г. Павлодар

Р.Ш. АСАНБАЕВА

врач эксперт, служба контроля качества медицинской помощи, областной
противотуберкулезный диспансер, г. Павлодар

Одним из самых распространенных заболеваний в мире считается сахарный диабет, которым страдает около 160 миллионов человек. Стоит отметить, что это не только сложнейший недуг, но и причина осложнений, зачастую в непростых формах, многих серьезных заболеваний.

Одновременное страдание сахарным диабетом и туберкулезом было известно еще со времен Авиценны, жившего в 980-1037 гг. До инсулиновой эры диабет сопутствовал туберкулезу очень часто и прогноз обоих заболеваний считался крайне неблагоприятным.

После внедрения лечения сахарного диабета инсулином, заболеваемость туберкулезом среди диабетиков заметно снизилась, в то же время туберкулез у них встречается в 3-4 раза чаще, чем у остального населения.

Ежегодно количество вновь диагностируемых случаев сахарного диабета составляет 6-10% по отношению к общему числу больных, что ведет к удвоению их количества каждые 10 лет. Поэтому следует ожидать увеличения числа больных с сочетанной патологией - сахарный диабет и туберкулез.

На фоне эпидемии туберкулеза актуальным стало изучение характерных особенностей клинического течения двух сочетанных заболеваний, оценка эффективности лечения, как туберкулеза, так и диабета. С этой целью было исследовано 65 больных туберкулезом и диабетом, получающих интенсивную фазу лечения в стационаре областного противотуберкулезного диспансера г. Павлодара.

Распределение больных по возрастному-половому признаку показало: мужчины болели несколько чаще, чем женщины (55% и 45%, соответственно). Наиболее высокий в 75% случаев сочетанных заболеваний у мужчин приходился на возраст 30-39 лет, а у женщин - 62%, на более поздний возрастной период 50-55 лет. Таким образом, в нашем случае заболеваемость у мужчин приходилась на самый цветущий и трудоспособный период их жизни.

У подавляющего большинства обследованных туберкулезных больных диабет был предшествующим заболеванием, на фоне которого происходило развитие туберкулезного процесса. Более чем у половины больных (38) туберкулез развивался первые 1-3 года болезни диабетом.

Выявлено, что заболевание туберкулезом больных с сахарным диабетом зависит от формы диабета, тяжести течения и проводимого лечения. Не получающие лечение и не соблюдающие элементарные гигиенические правила больные диабетом, заболевают туберкулезом гораздо чаще и зачастую у них выявляются запущенные формы туберкулеза легких. Так например, у исследованных 65 туберкулезных больных, в 43% случаях был зарегистрирована фаза распада легочной ткани, в 55% случаев выявлено бактериовыделение и только в 5% случаев -ограниченные формы туберкулеза легких выявленные при плановой флюорографии.

По клиническим формам больные были распределены следующим образом: инфильтративный туберкулез легких - 38 случаев (58,4%) фиброзно-кавернозный туберкулез легких-19 случаев (29,2%) диссеминированный туберкулез легких-6 случаев (9,2%) очаговый туберкулез легких- 2 случаев (3%)

В ходе клинических наблюдений было отмечено абсолютное преобладание инфильтративного туберкулеза легких с обширными инфильтратами, склонными к быстрому кавернозному некрозу и чем значительнее было нарушение обмена веществ при диабете, тем тяжелее протекал туберкулез. При отсутствии систематического лечения у больных диабетом происходил быстрый распад легочной ткани с образованием каверн и обсеменением здоровых участков легких.

Одной из актуальнейших проблем диабета являются его осложнения, приводящие к временной и стойкой нетрудоспособности, инвалидизации больных в результате изменения сердечно -сосудистой системы (различные проявления миокардиодистрофии, атеросклероза, кардиосклероза, облитерирующего эндартериита, гипертонической болезни), поражения сосудов: глазной сетчатки (ретинопатия), клубочков почек (нефропатия).

Из обследованных нами 65 больных были обнаружены: у 5 пациентов (7,6%) - ампутация одной или двух конечностей, у 22 (33,8%) - атеросклеротический кардиосклероз, у 38 (58,4%) -поражения почек, у 10 (15,3%) - ретинопатия. Как видно из статистических показателей, поражения почек (ангиофрепатия) отмечалось у половины обследованных больных.

Осложнения сахарного диабета остаются основной причиной летального исхода данной категории больных. В нашем случае, из 65 больных умерло 3 от хронической почечной недостаточности на фоне декомпенсации сахарного диабета.

Среди заболевших туберкулезом были установлены обострения «старого заглохшего туберкулеза» в 70,7% случаев от общего количество больных. Наблюдения показали, что диабет заметно влияет на противотуберкулезный иммунитет и способен оживить старые туберкулезные очаги, рубцы, петрификаты, фиброзные изменения, в которых в латентном состоянии находились живые туберкулезные палочки.

При выборе схем химиотерапии для лечения туберкулеза у больных сахарным диабетом учитывалось, что репаративные процессы заживления у них происходят медленнее, поэтому интенсивный курс лечения должен быть более длительным, а лекарственная устойчивость микобактерий туберкулеза наступает быстрее, чем у больных туберкулезом без диабета (у 38,4% исследованных больных установлена множественно- лекарственно устойчивая форма туберкулеза и они были переведены на лечение препаратами резервного ряда).

Наблюдения показали, что противотуберкулезная химиотерапия эффективна только при наличии компенсации обменных процессов. Лечение диабета у больных туберкулезом направлено прежде всего на компенсацию нарушения обмена веществ с помощью физиологической диеты и применением оптимальных доз инсулина. Признаком компенсации является нормальный уровень сахара в крови в любое время суток и отсутствие глюкозурии (отсутствие сахара в моче).

Рациональная диета - обязательный компонент терапии диабета. Важнейшие принципы диетотерапии: систематический контроль энергетической ценности суточного рациона, с соблюдением соотношения между белками, жирами и углеводами. Туберкулез, ухудшая углеводный обмен, почти всегда требует лечения инсулином. Точно рассчитанная доза инсулина зависит от содержания сахара в крови и его потери с мочой.

Таким образом, больные туберкулезом и диабетом нуждаются в комплексном лечении, направленном одновременно на оба заболевания.

Выводы:

1. Больные туберкулезом и диабетом представляют тяжелый контингент, требующий постоянного наблюдения и лечения, как у эндокринолога, так и у фтизиатра.
2. Для раннего выявления туберкулеза легких у больных, состоящих на диспансерном учете с сахарным диабетом, необходимо проводить 2 раза в году флюорографическое обследование.
3. При появлении симптомов туберкулезной интоксикации и других легочных жалоб направлять больных на рентгенологическое обследование и микроскопию мокроты на микобактерий туберкулеза.

ЛИТЕРАТУРА

1. Иванова З.А., Кошечкин В.А., Арсентьева Н.В. Течение туберкулеза легких у больных с сахарным диабетом. М., Мед. издат, 2009 г., с. 456.
2. Мустафина С. Сахарный диабет в Казахстане. КАЗИНФОРМ, № 6 (87), 2010, с. 56-61.
3. Калиева Г. Диабет – время действовать! Научно –практический журнал «Туберкулез и болезни легких», Издательство дом «Нью терра», с. 12-13.

МОДУЛЬДІК ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА

Ш.Б. БЕРМАХАНОВА

биология пәнінің мұғалімі, №225 орта мектебі,
Қазалы ауданы, Кәукей ауылы

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2030 жылға жасалған жоспарында өскелең ұрпақты сауатты етіп шығару бағыты көзделген. Мектеп өмірі балаларға жаңа әлемді ашып берді. Ұлы Абай атамыз «Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл,ғылым,ар, мінез деген нәрселерімен озады. Одан басқа нәрсемен озым ғой демектің бәрі де ақымақтықке деп айтқан. Біздің жастарымыз басқа елдердегі өз замандастарынан тек білім арқала оза алады.Білімді ұрпақ егемен еліміздің тірегі,ертеміздің кепілі.

Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білімін, білігі мен дағдысын емес, оның тұлғасын, білім алу арқылы, дамуын қойып отыр.

Қазіргі уақытта педагогика ғылымының бір ерекшелігі- баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруға ұмтылуы.

«Педагогикалық технологиялар – бұл білімнің басымды мақсаттарымен біріктірілген пәндер мен әдістемелердің: оқу – тәрбие процессін ұйымдастырудың өзара ортақ тұжырымдамамен байланысқан міндеттерінің, мазмұнының, формалары мен әдістерінің күрделі және ашық жүйелері, мұнда әр позиция басқаларына әсер етіп, ақыр аяғында оқушының дамуына жағымды жағдайлар жиынтығын құрайды»

Бүгінгі таңда П.М. Эрдниевтің дидактикалық бірліктері шоғырландыру технологиясы, Д.Б. Эльконин мен В.В. Давыдовтың дамыта оқыту технологиясы, В.Ф. Шаталовтың оқу материалдарының белгі және сызба үлгілері негізінде қарқынды оқыту технологиясы, М. Чошановтың проблемалық модульді оқыту технологиясы, П.И. Третьяковтың, К. Вазинаның модульді оқыту технологиясы, В.М. Монаховтың, В.П. Беспальконың, В.К. Дьяченконың «ұжымдық оқыту технологиясы және проблемалық оқыту ойын элементтерін пайдалану» сияқты және басқа көптеген ғалымдардың технологиялары, Қазақстанда Ж.А. Караевтің, Ә. Жүнісбектің және т.б. ғалымдардың оқыту технологиялары кеңінен танымал. Дей отырып, мен өзім сабақта пайдаланып жүген педагогикалық технология – М. Жанпейісованың «Модульдік оқыту технологиясы». «Модульдік технология бойынша оқыту», В.Ф. Шаталовтың оқыту материалын тірек-сызбалар, тірек-конспекті арқылы қарқынды оқыту әдістері. В.К. Дьяченконың «ұжымдық оқыту технологиясы және проблемалық оқыту ойын элементтерін пайдалану» сияқты тәсілдері негіз болады.

Тәжірибеде қолданып келген модульдік оқыту технологиясының ерекшелігі - тек білімді менгерту емес, оқушының танымдық қабілетін және танымдық процестерді жадының алуан түрлерін есту, көру, қимыл ойлауды, ынтаны, қабылдау қабілетін дамытып, оны бекіту, шығармашылық деңгейін арттыруға бағытталуы.

Сабақтың қызықты, сапалы өтуі тікелей мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Осы орайда белгілі ғалым Ахмет Байтұрсынұлы «Шеберліктің белгісі – түрлі әдісті білу», - деп өткен ғасырда айтылған сөздері ойға оралады. Бір сабақтың әр кезеңдерін түрлі әдістерін орнымен пайдалану арқылы көп нәтижеге жетуге болады.

Оқушы санасына білімді жүйелі түрде менгеруіне және қабілет деңгейлерін дамытуға және дарынды балалармен жүйелі түрде жұмыс жасауда М.Жанпейісованың «Модульдік оқыту технологиясының» маңызы ерекше екені мәлім. Себебі аталмыш технология әдістері оқушыларды өз бетімен жұмыс істеуге, қорытындылар жасауға, жүйелі білім алуға жетелейді, өзін-өзі өзгені де бағалай білуге үйретеді.

Оқу модулі қайта жанғыртушы оқу циклі ретінде үш құрылымды бөліктен тұрады: кіріспеден, сөйлесу бөлімінен және қорытынды бөлімнен тұрады. Әр оқушы оқу модулінде сағат саны әр түрлі болады. Бұл оқу бағдарламасы бойынша сол тақырыпқа, тақырыптар тобына немесе тарауға бөлінген сағат санына байланысты.

Оқу модулінің ерекшелігі – жылп сағат санына қарамастан, кіріспе және қорытынды бөлімдерге 1-2 сағат беріледі. Барлық қалған уақыт сөйлесу бөлімінің мәншігінде болады.

Кіріспе бөлімінде мұғалім оқушыларды оқу модулінің жалпы құрылымымен, оның мақсат-міндеттерімен таныстырады. Сонан соң мұғалім осы модулінің барлық уақытында есептелген оқу материалын қысқаша (10-20 минут ішінде), сызба, кесте және т.б. белгілік үлгілерге сүйене отырып түсіндіреді. Тақырып мазмұнына (тұтас тақырып немесе тарау бойынша) «өсу» бағытымен – қарапайымнан күрделіге, репродуктивтік тапсырмалардан шығармашылық сипаттағы тапсырмаларға, зерттеушілік қызмет элементтеріне қарай бірнеше мәрте қайта оралып отыру әр оқушыға оқу материалымен жұмыс істей отырып, өз қабілеттерін, жадысын, ынтасын, ойлауын, ауызша және жазбаша тілін дамытады. Психологтардың пайымдауынша, әрбір дербес тарауды оқып-үйрену үш негізгі кезеңнен тұрады: кіріспе – қызықтырушылық, операциялық-танымдық және рефлексиялық-бағалау кезеңдерінен тұрады.

Психологтар дәлелгедей, білімді неғұрлым тиянақты менгеру үшін оқушылардың мақсатын түсінуі аса маңызды. Ол үшін психологтардың пікірінше, мақсаты оның мағынасы нақты айқын белгіленіп, мақсатқа жету тәсілдері көрсетілуі керек. Оқушы бұл бөлімде «Нені менгеріп, нені білу керек екенін, Мұның маған керекі не?, Жеке басыма қажеті қандай? Болашақта маған қажет пе?» деген сұрақтарға жауап алатындай болуы керек. Сондықтан оқушының тақырыпты жете түсіну үшін лекцияға көп көңіл болған жөн. Оқушының жас ерекшелігіне және дайындалу мүмкіндігіне қарай лекцияның түрлі тәсілдерін пайдалануға болады. Лекция нақты және қисынды ойлармен

ұштастырылып, мәтінді нақты мысалдармен түсінікті етіп түсіндірілсе нәтижелі болады. Лекциядан соң, берілген мәтін жайлы білімді қалыптастыруға, әрі қарай түсінуге тірек-сызба және белгілік үлгілер, жоба қорғау, өз бетінше тірек-сызба құрастыру түрінде өткізу тиімдірек екенін эксперимент көрсетіп отыр. Өз тәжірибеде лекциядан кейін топпен жұмыс жасаған кезде бірінің түсінбегенін бірі түсіндіріп, толықтырып, бірін-бірі оқыту нәтижесінде әр оқушының ой-пікірлері жатталып қалатынын байқадым. Өйткені, ол оқушының өз шығармашылығының нәтижесі, менгергендіктің жемісі.

Сөйлесу бөлімін педагогика және психология ғалымдарының жетістіктерін басшылыққа ала отырып, оқушылардың қабылдау деңгейлері мен қабілеттеріне қарай ұйымдастырамын. М. Жанпейісованың сөйлесу бөлімін құру қағидаларына сүйене отырып, жеке тұлғаны дамытатын кез-келген әрекет емес орындау әрекеті екенін ескере отырып, оқушының танымдық қызметпен айналысуына, ақыл-ой жұмысына қанағаттануына жағдай жасаймын. Міндетті түрде, сабақ барысында, оқушының іс-әрекетінің төрт түрін: тыңдау, оқу, жазу және өңімелесуді қолданамын. Модульдердің нәтижелі болуын көздеп, сөйлесу сабағының түрін өзгерте отырып, әртүрлі белсенді формаларды пайдалану арқылы іске асырамын. Олар: топтық, жұптық, жеке топтық, ұжымдық-диспуттар, дискуссиялар.

Бұл бөлімнің сабақтарын жоспарлағанда мұғалім оқушылардың өзара сөйлесуін қамтамасыз етуге баса көңіл аударады. Өйткені сөйлесу – жеке тұлғаның белсенділігін арттырумен қатар оның дамуын қамтамасыз ететін негізгі фактор.

Мұғалімнің сөйлесу бөлімін дайындаудағы 5 әрекет – қаданнан тұратын даярлық құрылымы қалыптасады.

1. Модульдің сөйлесу бөліміндегі материалдың негізгі мазмұнын белгілеу.
2. Оқу материалын біртұтас, жинақы, «өсу» бағытымен беру.
3. Тақырып бойынша жеңілдететін деңгейдегі және білім стандартының талаптарын қамтамасыз ететін деңгейдегі тапсырмалар дайындау.
4. Осы бөліктің сабақтарында өзара сөйлесуді қамтамасыз ету.
5. Оқушылардың пәнге қызығушылығын және креативтігін дамытуға арналған шығармашылық сипаттағы материал дайындау.

Сыныпты 2-7 оқушыдан шағын топтарға бөлуімізге болады. Оқушылардың танымдық қызметі әр сабақта әрбір оқушының үш күрделілік деңгейде берілген оқу материалын тыңдау, жазу, көру және айту мүмкіндігі болатындай етіп құрылған. Оқу материалын қорытындылап, бекіту үшін Б. Булумын таксономиясын басшылыққа ала отырып, үш деңгейлік тапсырмалар дайындалады. III (жеңілдетілген) деңгей тапсырмасы – қарапайым білім мен түсінік деңгейінде игеруді білдіреді.

II (стардартқа сай) деңгей тапсырмасы – алған білімдерін қолдана білу және тарауды деңгейінде игере білу.

I деңгей тапсырмасы – алған білімін топтау және бағалау. Бұл шығармашылықпен айналысатын топтең, дарынды балалардың орындайтын күрделі тапсырмасы. Деңгейлік тапсырмаларды оқушы өзінің мүмкіндігіне қарай таңдайды. Сөйлесу бөлімінің бір ерекшелігі – оқытуды ойын түрінде ұйымдастыру және әр түрлі белсенді формаларды қолдану оқушылардың оқу материалын қайта жанғырту және қарапайым білік пен дағды қалыптастыру, білімді талдау, жинақтау және бағалауға мүмкіндік береді. Оқу модулінің сөйлесу бөлімі тарауды тұтас оқып үйренудің екінші-операционалдық- танымдық кезеңін іске асыру болып табылады.

Бұл бөлімді қарастырғанда біз Л. Фридрихтің төмендегідей ережелерге негізделген тұжырымдамасына сүйенсек:

1. Оқу оқушының жеке, топтық, ұжымдық жұмыс барысындағы түрлі қызмет жүйесі ретінде қаралады. Олар оқушының қисынды ойлауы, қабілеттерін көзге елестету қабілетін, жадын, шығармашылығын және тағы да басқа дамытуға, яғни білім берудің мақсаттары болып табылатын тұлғалық қасиеттерін дамытуға бағытталған.
2. Оқытуды басқару психологиялық сенімді түрі – ең алдымен оқушының қажеттіліктерін, қызығушылығын және қызмет мақсаттарын дамытуға жағдай жасау.
3. Оқытуды басқару икемді болуы тиіс. Бұл тек оқушылардың іштей өсуі жүргенде ғана, балалардың білім дәрежесінің артуына қарай мүмкіндік болады.
4. Оқушылар нақты оқу қызметінің мақсаттарын анықтауға тікелей қатысуы керек, яғни басқару тұлғалық бағытталған болуы тиіс.
5. Оқу процесін басқару балалардың ішкі қуатына және мүмкіндіктеріне негізделіп жүруі тиіс.

Қорытынды бөлім. Бұл бөлім тарауды немесе тақырыпты оқытудың тұтас циклін анықтайтын соңғы бөлімі. Ол оқушылардың сөйлесу бөліміндегі танымдық қызметі барысында қалыптасқан білім, білік, дағдыларын бақылауға, тексеруге және бағалауға арналған. Осы бөлімде оқушылар өз

қызметін талдайды – яғни, баға алады, бұл сонында әр оқушының танымдық қызметінің жалпы оқу нәтижесін анықтайды. Оқу модулінің қорытынды бөлімі - бақылау. Қорытынды бөлімінде бақылаудың бірнеше түрі бар.

Біріншісі, міндетті – тестілеу. Екіншісі, мұғалімнің өз таңдауы бойынша сынақ , бақылау жұмысы, диктант.

Біз екі немесе одан да көп бақылау түрлерін қолдану қажет деп есептейміз, өйткені оқу материалын игеру дәрежесін бір ғана тестілеу арқылы анықтау мүмкін емес.

Білім деңгейін тексеру және бақылау тәсілі ретінде тестілеу оқыту нәтижесінің мөлшерлік көрсеткіші болып табылады, бұл аса маңызды. Сонымен қатар тестілеу тұлғаның психологиялық қорғауын қамтамасыз етеді, ішкі кедергілерін жоюды , өйткені бақылаушымен қатынас жанама түрде жүреді. Бұл осындай бақылау түрінің жағымды жағы. Алайда мұнда дұрыс жауаптың кездейсоқ берілу мүмкіндігі бар . Қорыта келе біз тестілеу бақылаудың қажетті түрі, бірақ ол бақылаудың басқа түрін қайталап қолдануды керек етеді деп есептейміз. Оның мақсаты:

а) білім деңгейін әділ бағалау;

б) бағасын жақсартуға мүмкіндік беру;

Қалай айтқанмен егер бақылаудың бір түрінен нашар баға алынса, бақылаудың басқа түрі оны жөндеуге мүмкіндік береді.

Егер сөйлесу бөлімінің барлық сабақтарында оқушылардың бір-біріне көмегі, бірін –бірін оқытуы, түрлі ғылыми көздерді пайдалануы құпталып келсе, енді қорытынды бөлімінде оқушы өзінің сөйлесу бөлімінде алған білімін ,білігі мен дағдыларын ешкімнің көмегінен тыс көрсетуі тиіс. Оқушы білімін бақылаудың формалары ретінде тестілік тапсырмалар, бақылау жұмыстары, сынақ , шығарма немесе биологиялық диктантты пайдалана отырып нақтылай алады.

Сабақта оқушылардың өз бетімен жұмыс істеуін, қорытындылар жасауын, қисынды ойлауын, қиялын дамытуға сөздік қорын молайтуға, өзінің ой-пікірін, ашық айтып, шығармашылық жұмыстармен айналысуына көп көңіл бөлемін. Мысалы, жаратылыстану-математикалық бағытының 10- сыныбында « Тұқым қуалаушылық пен өзгергіштіктің заңдылықтары» тарауына арналған сабағымды модульдік оқыту технологиясының әдіс-тәсілдерін, («қарлы кесек», «брейн-ринг», «бақытты сәт», «өрмекші», «алгоритм» т.б.) ойындарын пайдаланып төмендегіше өткіздім.

Сабақ тақырыбы: Тұқым қуалаушылық пен өзгергіштіктің негізгі заңдылықтары. тарауын қортындылау

Мақсаты : оқушыларға генетиканың мақсаты міндеттерімен таныстыра отырып тарау бойынша алған білімдерін оқыта үйрету ойындарын қолданып қорытындылау.

Сабақтың типі: Қорытындылау

Сабақтың түрі: «Бақытты сәт» оқыта үйрету ойыны

Сабақтың әдісі: Оқыта үйрету ойыны, топтық жұмыс, интерактивті әдіс

Сабақтың технологиясы: Модульдік оқыту технологиясы

- Сабақтың көрнекілігі:**
- 1) Сандықша
  - 2) Секундомер
  - 3) Ортақ бағалау парағы
  - 4) Фишкалар(қызыл,көк, сары)
  - 5) Үй тапсырмасы
  - 6) Конкурс тапсырмалары
  - 7) Жауап үлгілері

«Бақытты сәт» оқыта үйрету ойыны

Мақсаты: Оқушылардың алған білімдерін пысықтап, танымдық қабілеттерін тексеру, есептер шығара білуді үйрету, оқу материалдарының қаншалықты мөңгергендігін тапсырмалар арқылы бақылау, үйрету.

Ұйымдастыру 5мин

I –Гейм I- топ тапсырмалары

- 1) Генетика ғылымы нені зерттейді?
- 2) Тұқым қуалаушылық дегеніміз не?
- 3) Тұқым қуалаушылықтың заңдылықтарын зерттеген ғалым.
- 4) Моногибридті будандастыру дегеніміз не?
- 5) Аллельді гендер дегеніміз не?
- 6) Доминанттылық дегеніміз не?
- 7) Генотип дегеніміз не?

8) Біркелкілік заңы дегеніміз не?

9) Тольмсыз доминанттылық дегеніміз не?

10) Гомозиготалы дегеніміз не?

I-Гейм I-топ жауаптары.

- 1) Тірі организмдерге тән тұқым қуалаушылық пен өзгергіштікті зерттейтін ғылым саласы
- 2) Ата-анасындағы белгілермен қасиеттердің ұрпақтан ұрпаққа берілуі.
- 3) Г. Мендель
- 4) Ата-аналары бір-бірінен бір жұп белгісі бойынша ажыратылатын дараларды будандастыру.
- 5) Қарама-қарсы белгілерді анықтайтын жұп гендер (мысалы: тұқымның сары түсімен жасыл түсі)
- 6) Бірінші ұрпақта басымдық қасиет көрсетіп, бірден жарыққа шығатын белгі.
- 7) Ата – аналардан алынатын гендердің толық жиынтығын айтады.
- 8) Бірінші будандық ұрпақтың белгілерінің біркелкі болуы
- 9) Кей жағдайларда F - дегі гетерозиготалы ұрпақтан толық доминанттылық байқалмай, аралық сипатта болуы.
- 10) Бірыңғай доминантты (AA) аллельдерден тұратын организм.

I гейм II – топ тапсырмалары

- 1) Өзгергіштік дегеніміз не ?
- 2) Генетика терминін өңізген ғалым?
- 3) Рecessivті дегеніміз не ?
- 4) Гетерозиготалы дегеніміз не ?
- 5) Фенотип дегеніміз не ?
- 6) Ажырау заңы дегеніміз не ?
- 7) Дигибридті будандастыру дегеніміз не ?
- 8) Белгілердің ажырау заңы дегеніміз не ?
- 9) Полигибридті будандастыру дегеніміз не ?
- 10) Тұқым қуалаушылықтың хромосомалық теориясын ұсынған ғалым?

I гейм II – топ жауаптары

- 1) Организмнің жаңа белгілерге ие болу қасиеті
- 2) 1906 жылы ағылшын биологі У. Бэтсон
- 3) Көрінбей қалған белгі.
- 4) Организмнің әр түрлі аллельдерден тұруы
- 5) Организмге тән ішкі және сыртқы белгілердің жиынтығы.
- 6) Екінші ұрпақта ата – аналарының екеуіне де тән белгілердің көрініс беруі.
- 7) Екі жұп белгісі бойынша будандастыру
- 8) Бір –бірінен екі жұп белгі бойынша ажыратылатын гомозиготалы дараларда будандастырған жағдайда екінші ұрпақта белгілер жұбының тәуелсіз тұқым қуалауы және олардың ата – аналарына ұқсамайтын жаңа үйлесімдер түзуі байқалады.
- 9) Көп белгілері арқылы будандастыру.
- 10) Америкалық генетик Т. Морган.

II – гейм «Сандықтан шыққан басқатырғылар»

Топ басшылары сандықтан номер алып, сол бойынша есептер алады да тақтаға орындайды.

№1 Теріс жүнді қоянмен сабалақ жүнді қоянды шағылыстырғанда олардың ұрпақтарының генотипі қандай болады ?

№2 Томаттың алмұрт пішінді формасы мен шар тәрізді формасын шағылыстырғанда қандай ұрпақ алынады ?

№3 Дигетерозиготалы өсімдіктерді будандастырсақ тұқымның түсі мен пішіні бойынша қандай ұрпақ алынады ?

№4 Мыны төмендегідей жолдармен будандастыру нәтижесінде алынған буданның фенотиптерін анықтау керек

А) АaBb x AaBb Ә) AaBb x aaBb Б) AaBb x AaBB

№5 Қаны III топ қыз қаны IV топ жігітке тұрмысқа шықса олардың балаларының қан тобы қандай болады?

№6 Дальтоник жігіт көзі дұрыс көретін қызбен үйлесуден дүниеге келген қызы баласы дальтоник болады. Ата – ана генотипі қандай ? Ұрпақ генотипі қандай ?

III – гейм «Жұмбақтас»

Мұнда жүгізудің сұрағына жылдам жауап берген топ ұтады. Егер жауап дайын болса, команда қолын көтереді.

1 – топ тапсырмасы

- 1) Кроссинговер дегеніміз не ? (хромосодалардың айқасуы)
- 2) Цитоплазмалық тұқым қуалаудың негізін қалаған ғалым (К. Корренс пен Э. Баур)
- 3) Гөндердің әрекеттесуінің түрлері (аллельді, аллельді емес)
- 4) Екі немесе бірнеше аллельді емес доминантты гөндердің бірін – бірі толықтырып, жана белгіні жарыққа шығаруы (Комплементарлық)
- 5) Бір ген екінші гөнді басып, оның белгісін жойып жіберуі (Эпистаз)
- 6) Аналық пен аталық жыныс хромосомалары (X,Y)
- 7) Жыныстық хромосомаларда орналасқан гөндер арқылы тұқым қуалау (жыныспен тіркесіп тұқым қуалау).
- 8) Адамда болатын түрлі белгілермен қасиеттердің немесе аурулардың тұқым қуалауын, оның шыққан тегіне қарай зерттеу (Генетикалық әдіс)
- 9) Сау немесе ауру адамның хромосома жиынтығына цитогенетикалық талдау жасау (Цитогенетикалық әдіс)
- 10) Егіздердің бір – біріне ұқсас болумен ұқсамау себебі ? (бір жұмыртқалық, екі жұмыртқалық)

III – гейм II – топ тапсырмасы

- 1) Цитоплазмада және оның органоидтерінде шоғырланған тұқым қуалайтын фактор (плазмон)
- 2) Жүгері өсімдігінде болатын цитоплазмалық аталық ұрықсыздықты ашқан ғалым (М: Родс)
- 3) Бір белгінің дамуын қуаттайтын бірнеше аллельді емес гөндердің бірігіп қызмет атқару құбылысын не деп атайды ? (полимерия)
- 4) Аллельдер бірнеше ген тұруы хромосоманың ген орналасқан бөлігі бірнеше рет мутацияға ұшырауы (көп аллельділік)
- 5) Тауықтарда жібек құрты, көбелектердегі жыныс хромосомалары (аталық XY, аналық XX)
- 6) Аса қауіпті тұқым қуалайтын ауру (Гемофилия)
- 7) Жеке даму барысында тұқым қуалайтын өзгерістерді анықтау әдісі (Онтогенетикалық)
- 8) Түрлі тұқым қуалайтын өзгерістердің арасында популяциясына таралу жиілігін зерттейтін әдіс (популяциялық)
- 9) Хромосомалардың өзгеруіне байланысты болатын тұқым қуалайтын аурулар (хромосомалық аурулар)
- 10) Бұл аурумен тек ер адамдар ауырады. Хромосомасының диплоидты жиынтығы 47 (Клайнфельтер)

IV-гейм Сен маған - мен саған.

Үй тапсырмасы: Үйден орындап келген ребустарын бір-біріне жасырады. Ертегі құрастырып келу тапсырылады.

Ү-гейм. Көсемдікке ұмтылу.

Шарты: Сұрақтарға барлық ойыншалар жауап береді. Ең дұрыс жауап берген топ ұтады. Ал ең көп дұрыс жауап берген оқушылар өздері бағаланады.

1. Бұршақтың қанша іріктемесі бар?
2. Аллельді емес гөндердің өзара әрекеттесуінің неше типі бар?
3. Г. Мендельдің үшінші заңы қалай аталады?
Намазшамгүл өсімдігіне жасалған тәжірибенің бірінші будандық ұрпағы қандай доминанттылыққа жатады?
4. Жүп гөндер қалай аталады?
5. Гөндердің хромосомадағы орнын қалай атайды?
6. Генетикалық зерттеулер жүргізуге қолайлы жөндік?
7. Генетика ғылымы негізін зерттейді?
8. Бұршақ қандай қасиеттерімен ерекшеленеді?
Аллельді жүп гөнің біреуінің доминантты қасиет көрсетіп, рецессивті гөнің әсерінің байқалмауы қалай аталады?
9. Г. Мендельдің бірінші заңы қалай аталады?
Г. Мендель моногибридті будардастыруға тәжірибе жасау үшін қанша бұршақ алды?
Сабак қорытындыланып, оқушы білімін бағалау балл жүйесімен анықталады..
Үйге тарауды қайталай отырып, тақырыптарға сәйкес сөзжұмбақтар құрастырып келу тапсырылады.

Қорыта айтқанда: жұмыс барысында мынадай жетістіктерге қол жеткізуге болады.

- 1) Оқушылар өткенді еске түсіріп, жана ұғыммен байланыстыра алатын дәрежеге жетеді.
  - 2) Оқушылар топтық жұмыс арқылы ұжымдық жұмысқа тәрбиелуге мүмкіндік туады.
  - 3) Проблемалық жағдайларды шешіп, пікір айтуға шешендікке, ойлауға тапқырлыққа дағдыланады.
  - 4) Тірек-сызбалар құру, кестелер толтыру, диаграммалар сызу арқылы әр оқушы өзінің шығармашылық қабілетін көрсетіп, өз біліміне өзі баға бере алатындай деңгейге жете бастайды.
- Жана педагогикалық технологияларды тек сабақтарда ғана емес қосымша факультативт ерде, курстарда, оқушыларды олимпиадаға, ғылыми жобаларға және ҰБТ-ге дайындаған кездері пайдаланып келеміз. Осының нәтижесі мұғалімге де, оқушыға да өз әсерін беріп отыр. Мұғалімнің ізденісі артып, әдіскер ретінде қалыптасады. Ал оқушылар жан-жақты дамып, іздену нәтижесінде шығармашылық жұмыс жасай отырып, көптеген жетістіктерге жетіп отыр. Атап айтсақ: ҰБТ-ге қатысушылар мен грант иегерлерінің саны жылдан-жылға артып отыр. Жана технологияларды пайдаланып, биология пәнін түрлендіріп оқыту оқушының пәнге қызығушылығын арттырып, ынтық және жігерінің қалыптасуына және ой-қабілетін жетілдіруіне көп көмегін тигізеп сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. М.М. Жанпейсова. Модулдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. Алматы, 2006 ж.
2. Қ.Ә. Жұмағұлова, Р. Сәтімбеков, Қ.Ә. Жанбердиева. Жаратылыстану-математикалық бағытындағы 10-11 сыныптарына арналған бағдарламалар. Алматы, 2006 ж.
3. С.Әбішқызы. Қазақстан мектебі журналы, №12 2010 ж.
4. С.Әбішқызы. Қазақстан мектебі журналы, №4 2009 ж.
5. Б. Қалкенова, Р. Сәтімбекұр. Биология және салауаттылық негізі, №2, 2008 ж.
6. Интернет материалдары.

БАЛА ДАМУЫНДАҒЫ ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Қ.Ж. БОЗҒҰЛБАЕВА

**№28 «Ақбота» балабақшасының тәрбиешісі,
Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Әйтеке би кенті**

Қазіргі заманғы технология аясында жаңашыл оқу үрдісі, оның құрылуы мен жүргізілуі педагогтан жана кәсіби білімді, біліктер мен дағдыларды меңгеруді талап етеді. Білім беру жүйесі ғылыми заңдылықтарға толы, оқытудың жаңа технологиялары күн өткен сайын көбейіп келе жатқан, мемлекеттің саяси экономикалық, әлеуметтік жағдайға тәуелді күрделі жүйелерінің бірі екенін уақыттың өзі дәлелдеп отыр.

Бала тәрбиесі отбасынан басталып, балабақшада жалғасын табады. Балабақша — тәрбие мен алғашқы сауат ашуға мүмкіндік ашар бастаудың негізі. Балабақшадағы тәрбиенің негізгі мақсаты-дені сау, ұлттық сана сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, парасатты, ар-ожданы мол, еңбеккер, іскер, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан ұрпақ тәрбиелеу. Адамның қалыптасуы бала кезден басталатындығы бесенеден белгілі жөйт. Сондықтан заман талабына сай әр тәрбиеші өз сабағын жанаша ұйымдастырып, шығармашылық ізденіспен өткізеді. Білім беру субъектісі ретінде баланы қалай дамытамын? Не арқылы дамытамын? деген сұрақ туындайды. Әрі білім беру құрлымында жана технологиялар өмірге келді. Сол технологиялардың бірі - ойын технологияларын сабақтарда тиімді пайдалана бастадым.

Оқу үрдістерінде ойын түрлерін балалардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес түрлендіріп, жана тақырыпты өткенде, өтілген материалды қайталағанда, білімді тиянақтау және тексеру кезінде, яғни сабақтың кез келген сәтінде оқыту әдісінің құралы ретінде пайдаланамын. Бала тек ойын ойнап қана қоймай, осы ойын арқылы білім алып, жан-жақты тұлға дамиды.

Балалар ойындарының тәрбиелік маңызын жоғары бағалай келіп, А.С. Макаренко былай деп жазды: «Бала өмірінде ойынның маңызы зор, ересек адам үшін еңбектің, жұмыстың, қызметтің қандай маңызы болса, нақ сондай маңызы бар. Бала ойында қандай болса, өскен соң жұмыста да көп жағынан сондай болады. Сондықтан келешек қайраткерді тәрбиелеу алдымен ойында басталады».

Бала белгілі әлеуметтік ортада өсіп, айналасындағы заттар мен құбылыстарды танып біледі, олармен тікелей қарым-қатынастарда әсерленіп, бойындағы табиғи қасиеттерін жетілдіріп, ақыл-

ой сезімін таным әрекетімен байланыстырады. 5-6 жастағылар үшін қабылдаудың нақтылығы мен мүмкіндігі, бейнеге кірудің оңайлығы тән. Балалар кез-келген әрекетке оңай еліктейді. Ерекше өз еркімен топтық ойындарға ұжымдасады, ойыншықтармен, заттармен ойнаумен жалғастырады.

Ойын балалардың негізгі іс-әрекеті ретінде психологиялық, анатомиялық-физиологиялық, педагогикалық маңызы зор қызметтер атқарады. Ойын баланың даму куралы, таным көзі, білімдік, тәрбиелік, дамытушылық мәнге ие бола отырып, адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Ойынды әрбір адам ойнап өседі, ойынды көп ойнаған адамның дүниетанымы кең, жаны таза, жүрегі нәзік, нағыз сезімтал тұлға болмақ. Әрине, ойын адамның дамуына, қалыптасуына әртүрлі әсер береді. Кей бала ойында шынайы өмірді бейнелесе, кей бала ішкі сезімін білдіреді. Ойынның дамуына және баланың ойынға араласуына әсер ететін факторлар өте көп. Мысалы, үлкендердің ойынға басшылық жасауы, ойыншықтар, баланың өсетін ортасы, балалар ұжымы, баланың тәрбиесі т.б. Дегенмен де ойын тек әрекет емес, балалардың да, үлкендердің де қызығушылық ермегі, адамды рахат және қанағат сезіміне бөлейтін іс-әреке.

Балалар ойын арқылы бір-бірімен тез тіл табысып, жақсы қарым-қатынас жасайды, сол қарым-қатынас барысында:

1. жанындағы адамдарды ұнатып, жақсы көре біледі, оларды қуантуға асығады;
2. адамдар іс-әрекетінің жақсы жақтарын аңғарады, жағымды ойлауды үйренеді;
3. бір-біріне көмектесе біледі, жанашырлық сезімі оянып, қамқорлық жасауды үйренеді, кешірімді болуға өзгені ренжітпегуте тырысады;
4. балалардың танымдық үрдістері жас ерекшелігіне сай дамып, оқыту мен тәрбиелеуге үлкен үлес қосады.

Балалар ойын тәртібі арқылы жүріп отырады. Оқу үрдісіндегі ойында балалардың таным аңғаруға болады. Ойынға басшылық жасау кезінде балаларға мұғалімнің бұйырып сөйлеуіне болмайды. Егер мұғалім баланың эмоциясына, қиялына әсер ету арқылы олардың қызығушылығын арттыра түссе, онда баланың құштарлығы өсіп, ойынға құмарта түседі.

Ойын екі түрлі уақыттық кезеңінде әсер етеді: қазіргі уақыт және болашақта. Бала осы мезетте қуанышқа бөленсе, ойын әрқашан болашаққа бағытталған, өйткені онда, ойын барысында келешек өміріне ықпал ететін рухани адамгершілік қасиеттер мен дағдылар, икем қалыптасады.

Балабақшаның педагогикалық арсеналында:

- балардың сөйлеуіне байланысты тұрмыстық сөздігін бекітетін және дамытатын ойындар;
- есепке үйрететін сандық елестерін дамытуға бағытталған ойындар;
- есті, назарда, зейінді, бақылағыштықты дамытатын, ерікті бекітетін ойындар;
- коммуникативті өрісті дамытатын ойындар т.б. бар.

Оқушылардың қызығушылықтарын туғызытын, ойын әрекетінің ең негізгі түрінің бірі- дидактикалық ойындар. Дидактикалық ойын тәрбиеленушінің жас ерекшелігіне сай, бағдарламадағы материалдарға, оның ішінде нақты сабақтың мазмұнына сай болып, тапсырманың мәнін ашады.

Дидактикалық ойын барысында баланың есте сақтау, көру, сезіну, қабылдау, ойлау сөйлеу, процестері дамып, заттарды пішініне, түсіне, көлеміне қарай іріктеуге, әр түрлі қимылдарды орындауға үйретемін.

Балалардың қызығушылықпен ойнайтын ойындарының бірі – рөлдік ойындар. Тілдік қарым-қатынастағы жаттығуларды одан әрі қалыптастыруда рөлдік ойындардың қосар үлесі қомақты. Рөлдік ойындар белгілі бір мақсатта, тілді менгеруге деген ынтызарлықты оята отырып, орындаушылық қабілетке де жетелейді. Әсіресе мектеп алды дәйірлік тобында қолданылатын рөлдік ойындар: «Телефон арқылы сөйлесу», «Дәрігердің қабылдауында», «Танысу», «Кітапханада», «Қонақта», «Сымсыз телефон», тағы да балалардың сүйіп ойнайтын ойыны- мұғалімнің рөлі. Ойынның құрылымдық ерекшелігі мен түйіні - бала атқаратын рөл. Ойын процесінде рөлге берілген маңызына қарай көптеген ойындар рөлді немесе рөлді-сюжетті ойындар деп аталады. Рөл әрқашан адамға немесе жануарға, ол қиялдағы қылықтарға, іс-әрекеттерге, қарым-қатынастарға қатысты болады. Солардың бейнесіне енген бала сол өзі қалап алған нәрсеге айналады, яғни белгілі бір рөлді ойнайды.

Ойын процесінде балалардың өздері (ал кейбір ойындарда - ересектер) ойнаушылардың мінез-құлқы мен өзара қарым-қатынасын анықтайтын және реттейтін ереже белгілейді. Ереже ойынға ұйымшылдық, тұрақтылық сипат береді, оның мазмұнын баянды етеді және қарым-қатынас пен өзара қарым-қатынастардың одан арғы дамуын, күрделіне түсуін айқындайды. Сонымен бірге ойын ережесі жасқаншақ, ұялшақ балалардың ойынға белсендірек қатысуына көмектеседі.

Сондай -ақ қазақ халқының балаларға арналған ұлттық ойындарын тіл дамыту сабақтарында, ойын шарттарын өзгертіп қолданамын. Мысалы: «Айгөлек», «Түйілген орамал», «Оқтау тартыс», «Жүзік салмақ», «Ақ сандық, Көк сандық». Бұл ойындар баланың тілге деген қызығушылығын арттырады.

Ойын баланың көңілін өсіріп, ойын сергітіп қана қоймай, сонымен қатар оның таным түсінігін арттырады. Балалар ойын арқылы бір -бірімен тез тіл табысып, жақсы ұғысады, бір бірінен ептілікті, тапқырлықты үйренеді.

Танымдық ойындар

Психологтардың дәлелдеулері бойынша 4-6 жастағы балалардың негізгі әрекеті ойын болып саналады.

«Балық, құс, аң,...» ойыны

Топта жүргізуші «балық, құс, аң...» деген сөздерді айтып өтеді. Көзге бір сөзде тоқтап баланы көрсетеді. Бала не балықты, не құсты, не аңды атайды (ол жүргізушінің қай сөзде тоқтағанына байланысты). Ойынның мақсаты:

- балалар өздеріне таныс жануарларды атауға үйренеді;
- таныс емес жануарларды таниды;
- сыныптастарын зейін қойып тындауға үйренеді;
- дұрыс жауапты тез таңуға үйренеді;
- сыныптастардың жауабын дұрыс бағалауға үйренеді.

Бұл ойынды өзгертуге де болады. «Гүлдер, ағаштар, көкөністер, жемістер...» және тағы басқа.

«Қатарды жалғастыр» ойыны

Жүргізуші балаларға бір топтағы заттардың қатарын атайды (4-5 түрін).

Балалар бұл заттардың жалпы атауларын атап, қатарды жалғастырулары қажет. Мысалы, жүргізуші мынадай қатарды ұсынады: қаз, үйрек, торғай, қарға,... немесе Астана, Алматы, Қызылорда,...

«Күн-түн» ойыны

Балалар көзін жұмып, шынтақтарын үстел үстіне қояды. Жүргізуші он саны аясындағы сандарды алу және қосуға байланысты есептер айтады. Балалар көздерін ашпай саусақтарымен жауаптарын көрсету керек. Жүргізуші топта жүріп балалардың қолдарын түртіп, жауаптын дұрыс не бұрыстығын айтады.

Ойынның мақсаты - балалардың көру аппаратын қоспай, есепті ауызша шығара білуге үйрету. Тәжірибе көрсеткендей, кейбір үлкен адамдар да саусақпен жауапты көрсетуге қиналады.

Оқытып тәрбиелеудегі негізгі мақсат – оларды мектептегі оқуға, ұйымшылдыққа, еңбек етуге даярлау, олардың бойына адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру, ойлау, сөйлеу қабілетін дамыту. Сабақ үстінде жүргізілетін жұмыс түрлері, тақырыпқа сай алынған тәрбиелік мәні бар ойын түрлері оқушының ойлау белсенділігін қажет етеді. Әр сабақтарда ойын түрлері орнымен қолданып оны қызықты ету арқылы жас бүлдіршіндердің білімге ынтызарлығын, пәнге сүйіспеншілігін қалыптастыруын көздейді. Ойында балалардың сабақ үстінде шаршамауы үшін, әр берілген негізгі ұғым түсініктерін беріп менгерту мақсатында жүргіземін. Ойын арқылы оқушы өз бетімен жұмыс істеуге, өздігінен қорытынды жасауға үйренеді.

Қорытындылай келе, сабақта ойын түрлерін тиімді пайдалану сабақ түрлері мен әдістерін жетілдіру жолындағы ізденістердің маңызды бір буыны. Ойынмен ұйымдастырылған сабақ балаларға көңілді жеңіл келеді. Баланың ойын жетілдіріп, сабаққа қызығушылығы арта түседі. Демек, ойын деген аты ғана, ал шынында да ол-сабақтың, тәрбиеші еңбегінің жиынтығы.

ВЛИЯНИЕ УРОВНЯ ТРЕВОЖНОСТИ НА ВЫБОР ПРОФЕССИИ СТАРШЕКЛАСНИКОВ

Р.Н. ДЕМИДЕНКО

профессор, доцент, ПГПИ, г. Павлодар

А.С. ПОПАНДОПУЛО

старший преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Среди многообразных видов социальной деятельности личности особое место занимает профессиональная деятельность. Человек как субъект деятельности большую часть своей жизни посвящает профессиональному виду труда, как главному направлению становления человеческой сущности.

В жизни каждого человека профессиональная деятельность занимает важное место. В период отрочества, на завершающем этапе обучения в школе, вопросы выбора профессии приобретают особую остроту.

Психологи заметили, что обучение всегда сопровождается повышением тревожности у обучающихся. Более того, некоторый оптимальный уровень тревоги активизирует обучение, делает его эффективнее. Здесь тревога - фактор мобилизации внимания, памяти, интеллектуальных способностей. Но когда уровень тревожности превышает этот оптимальный предел, человека охватывает паника.

Профессиональное самоопределение и выбор профессии для такого человека основан на стремлении предохранить себя от неудачи любого вида. Влияние уровня тревожности на профессиональное самоопределение очевидно, так как тревожность влияет на интеллектуальное развитие школьника, не развиваются творческие способности, оригинальность мышления, любознательность. Старшеклассники с высоким уровнем тревожности стараются и в жизни, и в профессии пойти по проторенной дорожке, там, где вероятность неудачи, ошибки и критики очень мала.

Целью нашей работы является выяснение степени влияния уровня тревожности на профессиональное самоопределение юношей. Исследовательскую группу составили 30 старшеклассников в возрасте 15-16 лет. Для достижения поставленных нами целей мы использовали методику исследования тревожности Ч.Д. Спилберга – Ю.Л. Ханина.

Для исследования профессионального самоопределения старшеклассников мы воспользовались дифференциально-диагностическим опросником «Я предпочитаю» (Е.А. Климов). Результаты, полученные в процессе исследования, мы представили на рисунке 1 и вывели процентное соотношение уровней тревожности в группе (рис.1)

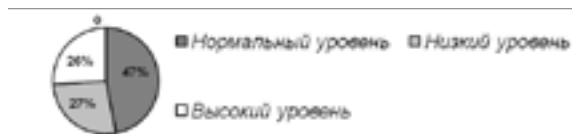

Рисунок 1. Уровень тревожности у старшеклассников

Высокий уровень тревожности имеют 26 % исследуемых нами старшеклассников. Они склонны видеть окружающий мир как заключающий в себе угрозу и опасность, высокий уровень тревожности создаёт угрозу психическому здоровью личности, отрицательно влияет на результаты деятельности.

Тревожность ведет к отсутствию у человека уверенности в своих возможностях в общении, связана с отрицательным социальным статусом, формулирует конфликтные отношения. Эти дети постоянно не уверены в себе и своих решениях, все время ждут неприятностей, эмоционально неустойчивы, мнительны, недоверчивы. Общение у них становится избирательным, эмоционально нервным и, как правило, ограничивается старым кругом привязанностей. Причиной непопулярности является их безынициативность из-за своей неуверенности в себе, следовательно, эти дети не всегда могут быть лидерами в межличностных взаимоотношениях. После проведенного нами исследования выяснилось, что 29 % старшеклассников с нормальным уровнем тревожности выбрали профессии типа «Человек – техника», 14 % - тип «человек – природа» и 14 % - «человек – художественный образ», 7 % - «человек – знаковая система» и тип «человек – человек» выбрали 36 % старшеклассников с нормальным уровнем тревожности.

В группе старшеклассников с низким уровнем тревожности тип «человек – знаковая система» выбрали 12 %, «человек – техника» и «человек – художественный образ» по 25 %, и тип «человек – человек» выбрали 38 %.

В группе, где были объединены старшеклассники с высоким уровнем тревожности, были выявлены следующие результаты: тип «человек – техника» 14 %; тип «человек – природа» - 86 %. Типы профессий «человек – человек», «человек – художественный образ» и «человек – знаковая система» не были выбраны.

Мы объединили полученные результаты и представили в рисунке 2.

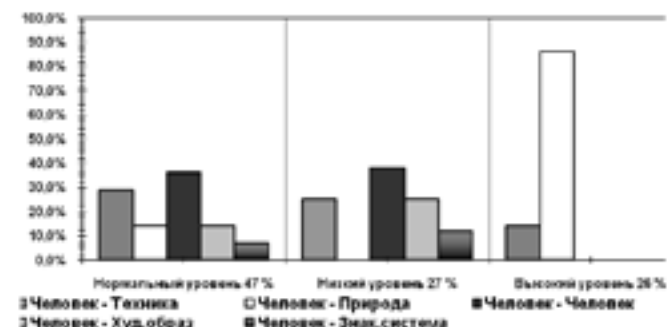

Рисунок 2. Результаты исследования профессионального самоопределения

Старшеклассники с высоким уровнем тревожности выбрали всего два типа профессий – «человек – природа» и «человек – техника».

Проанализировав особенности личностных качеств этих типов профессий и сопоставив с психологической характеристикой людей с высоким уровнем тревожности мы приходим к выводу: старшеклассники с высоким уровнем тревожности выбирают тип профессий «человек – природа» и «человек-техника».

Тревожность имеет выражение субъективного неблагополучия личности, создающего специфический фон её жизнедеятельности, угнетающий психику. В процессе профессиональной деятельности у молодых тревожных людей отмечается двигательное возбуждение, непоследовательность в поступках, нередко чрезмерное любопытство и стремление занять себя любой, даже ненужной деятельностью. Новое отрицается, риск исключается, поведение приобретает консервативный характер, поскольку все новое воспринимается как неизвестное. Подобное отношение способно вызвать при соответствующих условиях еще больше прилив тревоги, формируется отрицательное отношение к людям, мстительность, враждебность, стремление к уединению.

В зависимости от всех этих особенностей тревожные старшеклассники выбирают те профессии, которые по их мнению «безопасны» и физически, и психологически. Они могут не осознавать по какой причине они выбрали ту или эту профессию, считая что эта специальность действительно интересна для них, что именно в этой специальности они реализуются как личности.

На самом деле, выбирая «безопасную» профессию тревожные молодые люди стараются максимально оградить свое раннее «Я» от негативного влияния окружающего мира.

В группе профессий типа «Человек – Природа» и «Человек – Техника» нет жестких требований к эмоциональной устойчивости, психическим процессам, нет постоянного взаимодействия с людьми (знакомыми или незнакомыми), которые постоянно оценивают и которые очень часто жестоко и непредсказуемы. Природа и техника требуют усидчивости и внимательности, добросовестности и ответственности, т.е. тех качеств личности, которых у тревожных молодых людей с избытком. Общаясь с природой, работая с ней, человек может не задумываться о своем поведении, действиях, об их оценке. Ощущение тревоги постепенно уходит, молодой человек начинает чувствовать себя более или менее комфортно и расслабленно. Поэтому молодые люди с высоким уровнем тревожности преимущественно выбирают профессии типа «Человек – Природа».

После проведения эмпирического исследования уровня тревожности нами была выявлена группа старшеклассников, имеющая высокий уровень тревожности. Нами была сделана попытка составления коррекционно-развивающей программы, цель которой была снижение уровня тревожности у детей старшего школьного возраста, входивших в эту группу.

По целевой направленности программа является учебно-развивающей, т.к. в процессе изучения психологических закономерностей, механизмов и способов межличностного взаимодействия, обучения основам эффективного общения создаются условия формирования самосознания и само исследования личности для коррекции и развития тех или иных качеств.

На занятиях используются различные методы работы:

- Ролевые игры;
- Упражнения на развитие тех или иных качеств;
- Элементы арт – терапии и музыкальной терапии.

Занятия включают в себя индивидуальные, групповые и коллективные задания. С целью проверки эффективности коррекционно-развивающей работы, направленной на снижение тревожности у детей старшего школьного возраста, была проведена повторная диагностика, которая позволила проследить динамику снижения тревожности у детей старшего школьного возраста экспериментальной группы.

Сравнение результатов диагностики при первичной и вторичной диагностики уровня тревожности мы представили в таблице 1.

Таблица 1

Результаты диагностики до и после коррекции

	Первичная диагностика уровня тревожности	Вторичная диагностика уровня тревожности
	Процент учащихся	Процент учащихся
Норма	47 %	64 %
Высокий уровень тревожности	26 %	10 %
Низкий уровень тревожности	27 %	26 %

Для исследования профессиональных выборов после проведения психокоррекционной работы мы использовали дифференциально-диагностический опросник «Я предпочту» (Е.А.Климов) и профориентационную анкету (Е.А.Климов).

Рисунок 3 - Результаты исследования профессиональных выборов после проведения психокоррекционной работы

Для легкости анализа и составления выводов все полученные данные мы представили в виде диаграммы (рис.4).

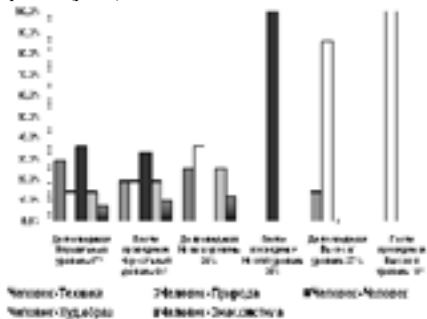

Рисунок 4. Сравнительные результаты исследования профессионального самоопределения

Из диаграммы видно, что после проведения коррекционно-развивающей работы с группой высоко тревожных старшеклассников, произошло снижение уровня тревожности у части старшеклассников, что привело к увеличению процентного показателя группы с нормальным уровнем тревожности. В данной группе изменился процентный показатель и выбираемых типов профессий.

У 60 % высоко тревожных старшеклассников уровень тревожности был приведен к показателю «норма» и типы профессий, выбираемые ими при повторном исследовании стали более адекватными, т.е. старшеклассники больше не выбирали тот тип профессии, в котором можно «спрятаться», а их выбор зависел от истинного интереса к данному виду профессиональной деятельности.

Старшеклассников больше стали интересовать возможности самореализации в данном виде профессии, не было стремления уйти от тех видов профессиональной деятельности, которые предполагают высокий уровень ответственности, наличие интенсивного общения с людьми, активной деятельности, творческого подхода в выполнении профессиональных обязанностей.

Таким образом, у старшеклассников, с которыми была проведена коррекционно-развивающая работа, перестала проявляться боязнь общественного мнения, применения нестандартного решения поставленной задачи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айзенк Х. Психологические теории тревожности/Х.Айзенк //Тревога и тревожность: Хрестоматия. — СПб., 2001.
2. Астапов В. М. Тревожность у детей / В.М.Астапов. — СПб., 2004.
3. Истратова О.Н., Эксакусто Т.В. Психодиагностика. Коллекция лучших тестов. Издание второе. Ростов – на – Дону. «Феникс» 200.
4. Климов Е.А. Реплика о структуре профессионализма и профессионала // Психология профессионала. М. , 1996.

ЭКОНОМИКАНЫҢ ЖӘНЕ КӘСІПОРЫННЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫ

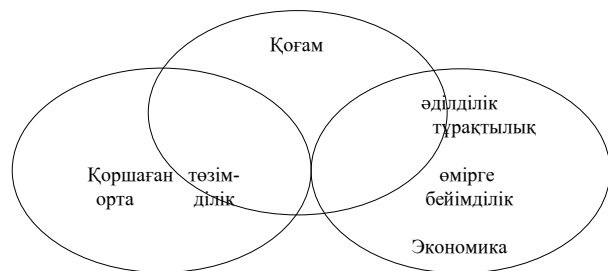
Д.С. ДОСАНОВА
 магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
 С. А. РАХИМОВА
 э.ғ.к., доцент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Тұрақты даму (ағылшынша sustainable development) – дұрыс, үйлесімді (бір қалыпты, баланстық) даму дегенді білдіреді. Үйлесімді даму – бұл табиғи ресурстарды қолдану, инвестициялардың бағытталуы, ғылыми-техникалық дамудың бағдарлануы, тұлғаның дамуы және институционалды өзгерістер бір-бірімен келісілген және адамның қажеттіліктері мен максаттарын қанағаттандыру үшін қазіргі кезгі және болашақтағы әлеуетті бекітетін үдеріс болып табылады.

Қоршаған ортаны қорғау және даму бойынша халықаралық комиссия тұрақты дамуды – болашақ ұрпақтың өзінің қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндіктеріне қауіп төндірмейтін, қазіргі кезгі қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған даму ретінде анықтайды.

Тұрақты даму үлгісі өзіне негізгі үш көзқарасты қосады: экономикалық (economic), әлеуметтік (social) және экологиялық (environment). Осы негізгі облыстардың үлгіде қиылысуы төрт жана құраушыларды қалыптастырады:

- төзімділік (bearable) – қоғамның және қоршаған ортаның үйлесімді дамуы;
- әділдік (equitable) – қоғамның және экономиканың үйлесімді дамуы;
- өмірге бейімділік (viable) – қоршаған ортаның және экономиканың үйлесімді дамуы;
- үш элементтің бір уақытта дамуы тұрақты даму болып табылады (sustainable development) (1-сурет).

1 сурет – Тұрақты дамудың үш элементті үлгісі

Тұрақты дамудың келесі қағидалары көпшілікпен мақұлданған болып табылады: экономикалық тұрақтылық (economic stability); әлеуметтік саулық (social well-being); экологиялық теңдік (ecological equilibrium) және халықаралық ынтымақтастық (the international solidarity).

Кәсіпорынның тұрақты дамуы – бұл ресурстарды қолдану, инвестициялардың бағытталуы, ғылыми-техникалық даму, инновацияларды енгізу, персоналды жетілдіру және институционалды өзгерістер бір-бірімен келісілген және кәсіпорынның қазіргі және болашақтағы әлеуетін арттыруға, оның қажеттіліктерін қанағаттандыруға және стратегиялық мақсаттарына жетуге бағытталған әрдайым өзгеріп отыру үдерісі болып табылады.

Экономикалық тұрақсыздық жағдайында ең маңызды міндеттердің бірі тұрақты дамуды тиімді басқару және кәсіпорынның әрекеттегі менеджменті жүйесіне оны интеграциялау бола бастады.

Тұрақты даму – қандай да болмасын кәсіпорын үшін лайықты мақсат болып табылады. Экономика, қоршаған орта және экология өзара тығыз байланысты. Біз қолданатын экономикалық әдістер қоршаған ортаға қалай әсер ететініне назар аудару қажет. Қоғамдағы әрбір адам қауіпсіз денсаулыққа және ыңғайлы тұру орнына ие болуға, сонымен қатар, жалпылай алғанда, өмірдің лайықты сапасына ие болуға құқылы.

Тұрақты дамудың мақсаты болашақ ұрпақтың қажеттіліктерін есепке ала отырып, ағымдағы қажеттіліктерді қанағаттандыру барысында қалпына келетін ресурстарды пайдалануда, сонымен қатар атмосфераға зиянды газдардың төгілуін минимизациялауда, жылу эффектісін төмендетуде, экологиялық ресурстарды сақтауда және адамдарға өзінің максималды әлеуетін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін шарттарды қалыптастыруда қамтылады. Тұрақты дамудың негізі экологиялық ресурстарды сақтауға бағытталған. Алайда, тұрақты даму ұғымын көптеген жағдайларда адами ресурстарды қорғау және дамыту деп түсінеді. Тұрақты даму қағидаларына негізделген ұйымдар мен бірлестіктер кең білім беру ресурстарын, персонал мансабының даму мүмкіндіктерін және әлеуметтік қамтамасыз етуді қалыптастыруға тырысуы мүмкін. Кәсіпорындар тұрақты даму қағидаларына сәйкес болу үшін шешімдерді қабылдау және өзінің қызметін жүзеге асыру барысында, жоғарыда аталып кеткендей экономикалық, әлеуметтік факторларды және қоршаған орта факторларын есепке алу қажет (2-сурет).

2 сурет – Кәсіпорынның тұрақты даму қағидаларын қолдану деңгейлері

Нарықтық бәсекелестік жағдайында кәсіпорындар әр түрлі ұйымдастырушылық-құқықтық формаларда жұмыс істейді және өзінің қызметтерін тәуекел және белгісіздік шарттарында жүзеге асырады. Мұндай жағдайларда өндірістік бірліктер ғана іс жүзінде толық өзіндік экономикалық дербестікке ие, олар өзінің өндірістік-шаруашылық саясатын анықтайды, тапсырыстар портфелін қалыптастырады, өнімді шығаруды және өткізуді ұйымдастырады, сонымен қатар өзінің қызметінің нәтижесі үшін өздері толық жауапкершілікке ие болады. Бұдан басқа кәсіпорын қызмет етуіне, оның тұрақтылық жағдайына және дамуына сыртта және іште қалыптасатын факторлар үлкен ықпал етеді. Олар оң және сол сияқты теріс әсер етуі де өлден мүмкін. Осында жоғарыда аталып кеткеннің барлығы кәсіпорынның тұрақты дамуының негізі болып табылады және кәсіпорын қызмет етуінің тұрақты өсімінің мүмкіндіктерін зерттеу қажеттілігін айқындайды.

Тұрақты даму әрбір шаруашылық жүргізуші субъектінің тұрақты қызмет етуі және өзінің қызметін жақсартуы үшін негіз болады. Қазіргі уақытта тұрақты дамуды қамтамасыз ету мәселесі өте өзекті болып барады, және бұл тек әлемдегі болып жатқан ахуал жағдайына ғана байланысты емес. Экономикалық тұрақтылық жағдайында да кәсіпорынның тұрақтылығы және дамуы мәселелері аса маңызды болып табылады, осылар бойынша шешім қабылдау кәсіпорын қызметін жоспарлаумен және тандалған стратегияны айқындаумен тікелей байланысты.

Кәсіпорын қызмет етуінің заманауи шарттары тұрақсыздықтың үлкен дәрежесімен сипатталады. Кәсіпорынның қызмет етуі төмен рентабельділікті, қаржылық тұрақсыздықты, төлем қабілетсіздігін және оның өнімінің бәсекеге қабілеттілігінің төмен дәрежесін көрсетеді. Осының барлығы кәсіпорынның жалпы экономикалық қауіпсіздік дәрежесінің төмендеуіне, және кәсіпорын дамуының тұрақтылығын қамтамасыз ету мүмкіндіктерінің тежелуіне өкеледі. Жоғарыда аталған факторлардың барлығы кәсіпорын қызмет етуінің экономикалық қауіпсіздігін арттыру механизмін іздеу қажеттілігін айқындайды. Осы арқылы кәсіпорындардың тұрақты дамуын қамтамасыз етуге болады.

Жалпы тұрғыдан алғанда экономика – бұл күрделі және динамикалық мүше болып табылады. Экономиканың негізгі буыны – кәсіпорын. Нарықтық экономика шарттарында кәсіпорын негізгі шаруашылық жүргізуші бірлік болып келеді, және әрбір елдің ұлттық экономикасында үлкен рөлді ойнайды. Кәсіпорын тауарлар мен қызмет көрсетулерді шығаратын нарықтық субъект болып табылады, ол басқа шаруашылық жүргізуші субъектілермен әр түрлі шаруашылық қарым-қатынастарға түседі. Сондықтан кәсіпорындардың тұрақты дамуына көп көңіл бөлу қажеттілігі туындайды. Нарықтық экономика шарттарында кәсіпорындардың тұрақты дамуына қол жеткізу, ол жалпы ұлттық экономиканың әлеуетін арттыру, жалпы экономиканың тұрақты дамуына үлкен әсер етеді. Кәсіпорындардың тұрақты дамуын қамтамасыз ету жалпы экономиканың макро және микро деңгейдегі негізгі мәселелерін шешуге мүмкіндік береді: жұмысбастылық, ЖІӨ өсуі, ЖҮӨ өсуі, экономикалық өсу және т.б.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбдікерімова Г. И. Кәсіпорын экономикасы: оқу құралы – Алматы: Экономика, 2008 – 367б.
2. Ниязбекова Р. Қ. Кәсіпорын экономикасы: оқу құралы – Алматы: Экономика, 2008 – 791б.
3. Рахимова С. А. Тұрақты даму стратегиясы: "Экономика" және "Менеджмент" мамандықтарының магистранттарына арналған пәннің оқу-әдістемелік кешенінің жинағы/ С. А. Рахимова. – Павлодар: Кереку, 2011 – 109б.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА АҚПАРАТТЫҚ – КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ

Ж.А. ДОСАНОВА

ұстаз, №3 Ертіс жалпы орта білім беру мектебі, Павлодар облысы, Ертіс ауданы

Қазақстан Республикасының «Тіл туралы», «Білім беру туралы» Заңдары мен Қазақстанда тілдерді дамытудың «2001 – 2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» белгіленген міндеттер еліміздің білім беру жүйесінде көптілді менгерген дара тұлға қалыптастыру мақсатын жүзеге асырудың ұтымды жолдарын анықтауды талап етіп отыр.

Оқу үдерісінде түрлі үн, бейнетаспаларды, мультимедиялық бағдарламаларды, бейнероликтерді, интернет материалдарын, электронды оқулықтарды, компьютер мен линфондық аппараттарды қолдану оқушылардың пөнге деген қызығушылықтарын оятып, пәнаралық байланыс мүмкіндіктерін арттыруға септігін тигізеді.

«Мұғалім – өзінің білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім. Оқуды, ізденуді тоқтатысымен оның мұғалімдігі де жойылады», - деп К.Д.Ушинский атап көрсеткендей, қазіргі заман мұғалімнен үнемі ізденіс пен шығармашылықты талап етеді.

Біздің елімізде оқу барысын ақпараттық – коммуникациялық технологиямен қамту бұл күнде білім жүйесіндегі жұмыстардың біріне айналды.

Компьютерлер, интернет, электрондық оқулықтарды пайдалану оқытуды қызықты етеді. Көрнекілік – оқу нәтижесінің сапасына оң әсер ететіні сөзсіз. Қазіргі кезде компьютер адам өмірінің барлық саласына толық енгізілді. Сондықтан ұстаздардың алдында ең негізгі ортақ міндет – өмірге икемді, заман ағымына ілесе алатын жаңа тұлғаны тәрбиелеу. Оның бір жолы – компьютер тілін үйрену болып табылады. Қазіргі мектеп жағдайында білім беруді жаңашаландырудың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы көрініс табатын алғы шарттары қалыптасқан. Соның бірі – интерактивті тақтаның мүмкіндіктерін пайдалану. Интерактивті тақта – оқушылардың қызығушылығын, танымдық қабілеттерін арттыруда құнды құрал.

Интерактивті тақтаның мүмкіндіктері:

- Веб – сайттар және басқа да ресурстар қолдану есебінен материалды түсінікті, әсерлі етіп жеткізуді қамтамасыз етеді, көп уақыт шығындамай бейне көріністерді, сабақ барысында жасалған жазуларды сақтауға, басып шығаруға болады.
- Түрлі тартымды ресурстарды қолданудың арқасында оқушылардың қызығушылығын арттырады.
- Сабақтың қарқынды өтуін қамтамасыз етеді.
- Өтілген материалдарды қайталау үшін мектеп желісінде пайдаланылған файлдарды сақтауға мүмкіндік береді.
- Шығармашылық жұмыс үшін уақыт үнемделеді.
- Презентация, баяндамашының өз баяндамасын толық жеткізуіне мүмкіндік береді.
- Оқушылар белсенді жұмыс істейді, деректерді естерінде жақсы сақтайды.
- Оқыту үрдісін жаңа сапалы деңгейге шығарады.
- Мұғалімдерді кәсіби тұрғыдан өсуге ынталандырады, компьютерді жетік менгеру деңгейі жоғарылайды.

- Интерактивті тақтаның артықшылықтарына тоқталатын болсақ:
- Арнайы бейнекамераларды пайдалана аламыз.
- Elluminate live бағдарламасы бойынша әлемнің әр мемлекеттеріндегі серіктестерге тұсауымен өткізіп, өз жұмысымызға оңай және тез пікірлер ала аламыз.

- Activate көмегімен тест өткізіп, нәтижесін экранға шығарып оқушылар назарына ұсына аламыз.
- ACTIVSTUDIO бағдарламасы арқылы кез келген сабақтарға флипчарт дайындауға болады.
- PowerPoint бағдарламасында жасаған слайдтарын флипчарт бетіне ауыстырып, аспап панеліндегі құралдармен әр түрлі жұмыс жүргізуге болады.
- PowerPoint бағдарламасы немесе интернет жүйесі арқылы қажетті сурет, көріністерді алып, тақтадағы фотоаппаратты пайдалана флипчарт кітапханасын толықтыруға болады.

- АКТ арқылы оқыту - заман талабына, уақыт ағымына қарай туындап отырған мәселе. АКТ жеке тұлғаның өзін – өзі дамытуға, өздігінен шығармашылықпен жұмыс істей білу қабілетін және қызмет барысындағы іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыруға бағытталған, қазақ тілі мен әдебиетін оқып үйренуде алға қойған мақсатқа жетудің тиімділігін, нәтижелілігін қамтамасыз етуді көздейтін, берілген тілдік материалды жедел әрі сапалы менгертуге бағытталады.

Қазақ тілі мен әдебиет сабақтарында ақпараттық - коммуникациялық технологиялар мүмкіндіктерін қолдану барысында :

1. тілді белсенді оқытудың түрлері мен әдіс – тәсілдерін жүзеге асыруды қамтамасыз етеді;
2. оқушылардың интеллектуалдық потенциалын дамытуға, өз бетімен білім алу біліктіліктерін қалыптастыруға жағдай жасайды;
3. оқушының оқуға деген қызығушылығын кешенді ұсынатын және көру, есту негізінде қабылданатын ақпаратты құбылттып өзгертетін құралдар арқылы арттырады.

Қазіргі талапқа сай оқыту бағытында ақпараттық коммуникативтік технологиясын қолдануда өте көп бағдарламалары бар екені сіздерге мәлім. Оның бірі «PowerPoint» бағдарламасы.

«PowerPoint» бағдарламасында көптеген мүмкіншіліктері бар, оның ішіндегі ең маңыздысы гиперсілтеме жасау. Бұл гиперсілтеменің ыңғалығы бір слайттан екінші слайтқа кез келген батырма арқылы өтуге болады. Бұл мүмкіншіліктер балалардың пөнге деген қызығушылықтарын арттырады. Өйткені олар өздері осы батырмаларды шертіп, қойылған сұрақтардың жауаптарын тексере алады.

Сабақ өткізу барысында оқушылардың танымдық қызығушылығын ояту үшін, белсенділіктерін арттыруда тиімді бағдарламаларды қолдануға болады. Мысалы: үй тапсырмасын тексеру мақсатында «activob» , «Power Point» бағдарламасы немесе интрнет жүйесі арқылы қажетті суреттерді алып «Нысанды өзгерту», «анимация» мүмкіндіктері қолданылды.

Жаңа сөздерді, синоним қатарын еске сақтап, пайдалануда «перде», «нысанды өңдеу» сынды мүмкіншіліктері өте қолайлы.

Грамматикалық тапсырмаларын қайталау үшін «сөйкестендіру» мүмкіндігін қолдануға өте тиімді.

Мәтіннен жұмыс істеген кезеңде «Activ slat» құралы қолданылды. Оқушылар тақтаға шықпай өз орындарынан аспап панеліндегі құралдарын қолдана отырып, керекті тапсырмаларды орындайды.

Ақпараттық – коммуникациялық технологиялардың барлық мүмкіндіктерін пайдалану оқушылардың шығармашылық талабын, танымын арттыруға ықпал етеді. Сонымен интерактивті тақтаның да мүмкіншіліктерін кенінен пайдалану оқушыларға шабыт береді, жаңа білім алуға ынталандырады.

Оқыту үрдісінде ақпараттық технологияны пайдаланып білім берудің әр түрлі аспектілерін дамытуға болады. Олар: ақпаратты өңдеу, оқытудың мотивациялық, коммуникациялық және танымдық аспектілері.

Ақпараттық технологиялардың оқыту үрдісіндегі ақпараттық-коммуникативтік қызметін төмендегі сызбадан көруге болады.

Ақпараттық технологияны оқыту үрдісіне екіпінді түрде енгізу бағытында және қолданылатын жаңа құралдардың бірі- бағдарламалық-техникалық кешен болып саналатын «Белсенді экран» болып табылады. Бұл кешен білім үрдісінде қолданылатын ақпаратты көрсетуге және оны компьютермен басқаруға арналған әмбебап интерактивтік жүйе болып табылады.

Мектебімізде 4 интерактивті тақта, 1 мультимедиялық кабинет және екі информатика кабинеті жұмыс істейді. Оны мектепте қолдану тәжірибесі бізге оның білім беру үрдісінде қолданудың жаңа

дидактикалық төсілерін ашуға мүмкіндік береді. Интерактивті тақтаны дидактикалық максатта пайдалану барысында, бұл құралдың оқушылардың, ойлау және ойын қысқа және түсінікті түрде жеткізе білу қабілетін арттырып, өз ойларын жана технология құралдары көмегімен жүзеге асыруын қалыптастыруды қамтамасыз ете алатыны белгілі болды. Интерактивті тақтаны қызықты және мультимедиялық құралдар көмегімен оқушылардың қызығушылықтарын тудыратындай оқуға мүмкіндік беретін визуалды қор деп те атауға болады.

Сабақты түсіндіру барысында мұғалім тақтаның алдында тұрып жасырулы ақпаратты және объектілерді көрсете алады және өзгертеді. Тапсырманы орындау бойынша ауызша түсіндіру жүргізіледі, интерактивті тақтаны пайдалану арқылы теориялық материал қайталанатын. Қажетті жағдайда, мұғалім тақта арқылы есеп шығаруды, құрал саймандарды қолдануды көрсетіп, түсіндіреді. Сабақтың соңында қолданылған материалды есте сақтап, қажет жағдайда қайталап қолдана алады. Сонымен, интерактивті тақта оқушылардың ойын бір ортаға жинақтап, қажет ақпаратты өңдеу арқылы жалпыланған ақпараттық біліктілікті қалыптастыратын тиімді құрал болып табылады. Күнделікті сабақта интернет желісі арқылы www.sabak.kz. сайтында арнайы сайысқа дайындалған флипчарттарды қолдануға болады. Тестілеуді сабақта ұйымдастырғанда тестер құралын пайдаланып, оқушылардың білімін оңай тексеруге болады.

Осылайша ақпараттық технологияларды пайдаланып оқыту мынадай нәтижелерге қол жеткізеді:

- оқу материалын терең түсінуге;
- оқу мотивациясының артуына;
- алған білімнің ұзақ уақыт есте сақталуына;
- білім беруге жұмсалатын шығынның азаюына т.б.

Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы орта білім беру жүйесінің дамуымен тығыз байланысты. Қай халықтың, қай ұлттың болсын толығып өсуіне, рухани өрі мәдени дамуына ықпал жасайтын тірегі де, түп қазығыда – мектеп.

Мектептердің білім деңгейін көтеру және онда ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы оқу - тәрбие үрдісін тиісті деңгейге көтеру, мектеп ұстаздарының, педагогикалық ұжымның жүйелі басшылыққа алған бағыты деп есептеймін.

Жоғарыда айтылған ой-пікірлерді тұжырымдай келе, компьютерді қолдану негізінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, білім беруді ақпараттандыру жүйелі түрде іске асады дегуге болады.

«Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жана білім беру өте қажет» деп, Елбасы атап көрсеткендей жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісінде онтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы өте зор.

Алайда, оқу үдерісін қарқындылығын арттыруда мұғалімнің ақпараттық – коммуникациялық технологияларды пайдалану құзыреттіліктері қалыптасқан ба және оқу, тұрмыстық, кәсіби міндеттерін ақпараттық – коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы шешу қабілеті бар ма деген сұрақ туындайды. Әр білім беру мекемелеріне жан беріп, оны қозғалысқа келтіретін, әр оқушыны келешекке жетелейтін – мұғалім. Сондықтан бүгінгі күні білім беру ісінде оқытудың тиімді де жана технологияларын кенінен таратып, күнделікті қолданысқа ендіретін ұстаздарымыздың шеберлігі ең маңызды мәселе болып табылады.

Мұғалімнің ақпараттық – коммуникациялық технологияларды меңгеруі – білім беру саласын ақпараттандырудағы артықшылық және анықтаушы бағыт болып саналады. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды пайдалану құзыреттіліктерін қалыптастыру деңгейінің өлшемдері қандай?

Бұл ұстаздарымыздың:

- Ақпараттық кеңістік туралы толық хабардар болуы;
- Ақпараттық (компьютерлік) сауаттылығы;
- Өз қызметін АКТ-ні пайдалана отырып ұйымдастыра білуі.

АКТ құзыреттілігі дегеніміз не? Бұл ақпараттарды іздеу, ақпараттарды тұтыну, ақпараттарды құру, ақпараттарды сұрыптау, таңдау, пайдалану, жіберу, яғни, кез келген ұстаздың аталған үдерістерді меңгере алуы, өз қызметінде пайдалана алуы.

Ұстаздың АКТ құзыреттілігін қалыптастыруда төмендегідей педагогикалық мүмкіндіктерді жүзеге асыру қажеттілігі туындайтыны белгілі. Ал бұл қажеттілігі іске асыруда ұстаздардың Біліктілігін көтеру институттарында төмендегідей мәселелер міндетті түрде ескерілуі қажет:

Тәжірибеде АКТ-ні пайдалану мүмкіндігін меңгеруде және жана материалды игеруде мұғалімнің дайындық деңгейін ескере отырып оқытуды ұйымдастыру;

Оқытудың жеке әдістері мен формаларын, сонымен қатар, оқытудың прогрессивтік әдістерін пайдалану проблемасын шешуде қазіргі заманғы оқу әдістерін пайдалана отырып, оқытудың классикалық әдістерін жетілдіру;

АКТ құралдарын, интерактивті технологияларды қарқынды пайдалану арқылы оқу үдерісін материалдық – техникалық базасын жетілдіру.

Яғни, педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды меңгеруін қамтамасыз ету – бүгінгі күннің ең басты талабы болып саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы «Білім туралы заңы».
2. Қазақстан Республикасы мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты.
3. Қазақ әдебиеті. Оқу бағдарламасы. Астана 2010.
4. Көтенбаева Б.Ш. «Тіл ұстару жұмыстары бойынша әдістемелік нұсқаулар». Алматы, 1998.
5. Селевко Г. Современные образовательные технологии. Москва, 1998.
6. Нағымжанова Қ. Инновациялық – креативті технологиялар. Өскемен, 2005.
7. Мұқанова Қ. Компьютерлік оқыту әдістемесінің ғылыми негіздері. Алматы, 2008.
8. Сұлтанова Ш. Интерактивті технологиялар – білім беру саласында. Алматы, 2010..

СОБСТВЕННЫЕ КОЛЕБАНИЯ ПЛАСТИН ПРИ РАЗЛИЧНЫХ ГРАНИЧНЫХ УСЛОВИЯХ

С.К. ЕЛЬМУРАТОВ

д.т.н., профессор, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

А.Ф. ЕЛЬМУРАТОВА

к.т.н., профессор, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

Исследуется влияние граничных условий жесткого защемления и свободного опирания на частоту собственных колебаний пластин.

Дифференциальное уравнение собственных поперечных колебаний пластин имеет вид:

$$W_{,xxxx} + 2W_{,ddyy} + W_{,yy\ddot{y}y} - \beta^2 W = 0 \quad (1)$$

Здесь частотный параметр β определяется по формуле

$$\beta^2 = \frac{\rho h}{D} \omega^2, \quad (2)$$

где ρ – плотность материала,

h – толщина пластины,

ω – круговая частота собственных колебаний.

D – цилиндрическая жесткость пластины.

Для решения задачи применим метод конечных разностей. Аппроксимируем пластину регулярной сеткой. Дифференциальное уравнение (1) заменим системой алгебраических уравнений в конечных разностях, для решения которых составлена программа на ЭВМ. Решение выполнялось в матричной форме

$$(A - \beta E)W = 0, \quad (3)$$

где A – матрица, составленная из коэффициентов при прогибах W_i ,

E – единичная матрица,

$\bar{W}$ – вектор прогибов.

Результаты расчетов сравнивались с результатами, полученными точными методами и методом конечных элементов. Расхождение лежит в пределах (3%÷5%) при числе шагов сетки $S=8$, что говорит о хорошей сходимости метода конечных разностей при решении задач о собственных колебаниях пластин.

ЛИТЕРАТУРА

1. Варвак П.М., Рябов А.Ф. Справочник по теории упругости. – Киев: Будивельник, 1971. – 419 с.

**ВЫНУЖДЕННЫЕ КОЛЕБАНИЯ ТОНКИХ ПЛАСТИН
ПРИ КОМБИНИРОВАННЫХ ГРАНИЧНЫХ УСЛОВИЯХ**

С.К. ЕЛЬМУРАТОВ
д.т.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
А.Ф. ЕЛЬМУРАТОВА
к.т.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Рассмотрим пластину при действии поперечной динамической нагрузки, приложенной различным образом по поверхности патины. Граничные условия свободного опирания и жесткого защемления варьируются по любой стороне пластины. Дифференциальные уравнения вынужденных колебаний тонкой упругой пластины имеют вид [1]:

$$D \nabla^2 W = -\rho h W_{,tt} + P(x, y, t), \quad (1)$$

где W – поперечный прогиб,
 h – толщина пластины,
 ρ – плотность материала.

Возмущающая сила в уравнении (1) задается в виде:

$$P(x, y, t) = R \cos(\Theta t), \quad (2)$$

где R – амплитудное значение возмущающей силы,
 Θ – частота вынужденных колебаний.

Будем искать решение уравнения (1) в виде:

$$W(x, y, t) = W(x, y) \cos(\Theta t) \quad (3)$$

Тогда уравнение (1) с учетом уравнения (3) примет вид:

$$D \nabla^2 W - \rho h W = R \quad (4)$$

Для решения задачи о вынужденных колебаниях пластины применим метод конечных разностей [2]. Уравнение (4) в конечных разностях имеет вид:

$$\left(\varphi_1 - \frac{\rho h}{D} \lambda_1^2 \lambda_2^2 \right) W_i + \varphi_2 (W_i + W_j) + \varphi_3 (W_m + W_n) + \varphi_4 (W_p + W_q + W_o + W_r) + \varphi_5 (W_s + W_t) + \varphi_6 (W_u + W_v) = \frac{R \lambda_1^2 \lambda_2^2}{D}, \quad (5)$$

где $\varphi_1 = 6/\mu^2 + 8 + 6\mu^2$, $\varphi_2 = -4/\mu^2 - 4$, $\varphi_3 = -4/\mu^2 - 4$, $\varphi_4 = 2$,

$\varphi_5 = 1/\mu^2$, $\varphi_6 = \mu^2$.

Здесь $\mu = a/b$

Решение системы конечно-разностных уравнений выполним на ЭВМ. Граничные условия по любому участку каждой стороны пластины могут меняться. Решались задачи о вынужденных колебаниях плиты, нагруженной распределенной нагрузкой на участке, шириной $a/2$ по центру плиты. Граничные условия комбинированные, две противоположные стороны защемлены, а две другие свободно оперты. Наибольшие прогибы наблюдаются в том случае, когда полоса нагрузки совпадает по направлению со свободно опертыми противоположными сторонами, а не в случае защемления этих сторон. С увеличением частоты возмущающей силы Θ разница в прогибах при различных схемах возрастает.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ельмуратов С.К. Вынужденные колебания прямоугольных пластин при различных схемах нагружения. // Строительная механика: научно-методический сборник. Караганда, 1978. - с.143-146
2. Варвак П.М., Рябов А.Ф. Справочник по теории упругости. – Киев: Будивельник, 1971. – 419 с.

**УСТОЙЧИВОСТЬ ТОНКИХ ПЛАСТИН ПЕРЕМЕННОЙ ТОЛЩИНЫ
ПРИ ДВУОСНОМ СЖАТИИ**

С.К. ЕЛЬМУРАТОВ
д.т.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
А.Ф. ЕЛЬМУРАТОВА
к.т.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Для решения задач устойчивости пластины воспользуемся методом конечных разностей. Рассмотрим прямоугольную пластину, свободно опертую по всему контуру. На пластину переменной толщины действуют сжимающие в двух направлениях силы, причем, внешняя нагрузка в направлении осей OX и OY принимается в различных соотношениях между собой по интенсивности. Уравнения устойчивости в конечных разностях при использовании метода Леви имеют вид [1]:

$$\varphi_1 W_i + \varphi_2 W_m + \varphi_3 W_n + \varphi_4 W_o + \varphi_5 W_p = 0 \quad (1)$$

где

$$\varphi_1 = \alpha_i (6 + 4r + r^2) - B_i (2 + r) + (2\varphi + \beta r) K$$

$$\varphi_2 = -\alpha_i (4 + 2r) + A_i (2 + r) + B_i - \varphi K$$

$$\varphi_3 = -\alpha_i (4 + 2r) - A_i (2 + r) + B_i - \varphi K$$

$$\varphi_4 = \alpha_i - A_i$$

$$\varphi_5 = \alpha_i + A_i \quad (2)$$

Коэффициенты r , K , α_i , A_i , B_i определяются по формулам:

$$r = \frac{m^2 \pi^2}{S^2 \gamma^2}; \quad K = \frac{2E_1 A_1^2}{D_1 S^2} \quad (3)$$

$$\alpha_i = (1 + m \lambda_i^2)^2; \quad A_i = 3m \lambda_i + m \lambda_i^3; \quad B_i = 4m^2 \lambda_i^2 + m \lambda_i^4; \quad (4)$$

Критический параметр $K_{кр}$ вычисляем по формуле:

$$K_{кр} = K S^2. \quad (5)$$

Поверхность пластины аппроксимируем сеткой. Число шагов сетки зададим $S = 12$. Для решения системы конечно разностных уравнений составлена программа расчетов на ЭВМ на алгоритмическом языке Turbo Pascal. На основании составленной программы решено большое количество задач. Приведем некоторые из них.

Для прямоугольной пластины с соотношением сторон $\gamma = \alpha / \hat{a}$, равно 0,5, при двусосном сжатии критический параметр $K_{кр} = 4,931$. Для сравнения эта же пластина при одноосном сжатии в направлении оси OY критический параметр $K_{кр} = 15,524$. Для квадратной пластины при $\gamma = \alpha / \hat{a} = 1,0$ и двусосном сжатии критический параметр равен $K_{кр} = 2,046$, а при одноосном $K_{кр} = 4,073$. Для прямоугольной пластины при $\gamma = \alpha / \hat{a} = 2,0$ при двусосном сжатии $K_{кр} = 1,345$, а при одноосном сжатии $K_{кр} = 1,682$. В приведенных задачах соотношение конечных толщин пластины приняты $Z=1,2$

Все задачи решались в безразмерных параметрах, что дает возможность использовать полученные результаты для широкого круга задач в размерных величинах. Некоторые результаты были сравнены с имеющимися в литературе [2]. Расхождение не превышает 1,5%.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ельмуратов С.К. Устойчивость прямоугольных пластин линейно-переменной толщины // Строительная механика: науч.методич.сб.- Караганда, 1977. – с.69-72
2. Смирнов А.Ф. Численный метод расчета на устойчивость пластинок переменной толщины. – М: Труды МИИТ, 1963.

СТЕРЕОТИПТЕРДІҢ ҚАЗІРГІ КҮНДЕГІ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ, ОЛАРДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ПОТЕНЦИАЛЫ

Б.Х. ГАЛИЕВА

п.ғ.к., доцент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Б.К. ЕРДЕНОВ

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Стереотип – шаблон, штамп ретінде өзгермейтін, жалпы қабылданған үлгі, сараптау жүйелерінде стереотип – пәндік саладағы абстрактыланған, жалпыланған объект түсінігі. Қазіргі заманғы әлеуметтік теорияда және психологияда стереотип ұғымының ғылыми мектептің жіктелуіне қарай түрлі анықтамалары бар. Жалпы алғанда, стереотип бұл болып жатқан оқиғалар, істер, әрекеттерге қатынас, қалыптасқан тұрақты реакция. Стереотип ұғымының өзі уақыт өте келе қоғам ішінде сінсіп стереотипті ұғымға айналды, яғни, рекурсияның жарқын мысалы бола алады. Осындай көпқырлы жан – жақтылық, қоғамның рухани, материалдық, ғылыми, ағартушылық сұраныстарын, қажеттіліктерін өтеуге ықпалдастығы және қолдануда жеңіл әрі ыңғайлы болуы, көптеп таралуы стереотиптерге психология ғана емес, өмірдің қай саласын алмасақ та, ол білім алу, демография, балаларды тәрбиелеу, жұмыс, отбасы, спорт, саяхаттар, қызығушылықтар, хобби, бизнес, қоғамдағы коммуникативтілік, көшбасшылық, саясат, әрбір адамның өзін – өзі дамытуы арқылы әлемді өзгертуі болсын, стереотиптер қолданысы берік және терең тамыр жайды. Бұл осындай ғаламдық дәрежеде өте оң құбылыс!

В.В Красных стереотипті екі түрге бөледі – стереотип-бейнелеу және стереотип-жағдай. Стереотип-бейнелеу мысалдары: ара-енбеккер, қой-момын; стереотип-жағдайлар: билет-компостер.

Стереотиптер әрдайым ұлттық, егер басқа мәдениеттерде ұқсастары кездессе, онда ол-квазистереотиптер, өйкені жалпы сәйкес келгенімен айтарлықтай мөнге не айырмашылықтары болады. Мысалы, түрлі мәдениеттерде кезек феномендері мен жағдайы түрліше, демек стереотиптік мінез-құлық та әртүрлі: Ресейде „Кто последний?“-, „Соңғы кім?“- деп сұрайды, бірақтар европалық елдерде арнайы аппаратта түбіртек жырттып алып, содан соң терезенің үстінде жапыл тұратын цифрларды қарап отырады немесе кезекке жай тұра салады, ал кезектің тізбегі қатаң сақталады.

Сөйтіп, стереотип – концептуальды әлем суретінің кейбір үзіндісі, ментальды, „сурет“, зат немесе жағдай туралы тұрақты мәдени ұлттық түсінік. Ол зат, құбылыс, жағдай туралы кейбір мәдени –детерминделген түсінікті білдіреді. Бірақ бұл ментальды бейне ғана емес, оның вербальды қабықшасы да. Нақты мәдениетке қатыстылығы сол қоғамда тұлғаны әлеуметтендіру үрдісінде қайталанатын білімнің базалық стереотиптік ядросының болуымен анықталады, стереотиптер мәдениетте прецедентті (маңызды, өкілетті) атаулар болып саналады. Стереотип – бір жағынан сол мәдениеттің кейбір доминантты құрамаларын сақтауға және трансформациялауға, екінші жағынан „өзіміздікін“ тануға мүмкіндік беретін тұрақтандарушы фактор, тіл мен сөз құбылысы.

Стереотиптерді құрастырудың аумағы қиял –ғажайыпты ойлардан ғалымдармен есептеулердің нақтыланған нәтижелерін қолдануға дейін жалғасып жатыр. Барлық адамзат мәдениеті – бұл, Липпман интерпретациясы бойынша, негізінен, ортаның түрлі модельдерін, яғни, құрылымды ойша «қаңқаларын» іріктеу, қайта құру, бақылау жүргізу. Ал, менің ойымша, дүниеге көзқарасы, діни ұстанымдары, нәсілдік, тілдік, ұлттық, өзіндік өмірлік көзқарастары әр түрлі болатын адамдардың, яғни, кез – келген адамның тағдыры, өмірі, өмірлік жолы – бір үлкен стереотип, сол адамның ойы бойынша ешкімге ұқсамайтын, ерекше болатын, алайда, шындығында барлығына бірдей стереотип. Бұл кешенді «өмір – стереотип» психологиялық ұғымындағы әрбір адамға өзіндік жіктелетін және әрбір адамға жеке қатысты құрамды бөліктер бар, олар адамдардың өмірлік тәжірибесі, қаншалықты өмірге дайын екендігін көрсететін белгілер, жан – жақтылығы, жаңа нәрсені білуге құштарлығы.

Стереотиптердің қалыптасуы – бұл адамның өз қуатын үнемдеу, өйткені барлық заттарды типтер және жалпылаулар секілді емес, қайтадан және барлық нақтылаулармен көру мүмкіндігі өте қиын, ал іскер адамға, тіпті, мүмкін емес. Қосымша ескеру керектігі, типтендіруден бас тарту жағдайлары: жақын ортада индивидуализацияланған түсінікті басқа бірдеңемен алмастыру немесе онда үнемдеу амалы жоқ. Біздің сүйіспеншілігімізге оранған және біздің құрметімізге бөленген адамдар, бұл көп жағдайда бізді жіктеуге тұрарлық классификацияны емес, бізді өзімізді жақсы білетін адамдар.

Қуатты үнемдеуден басқа, стереотиптер тағы бір функцияны атқарады: стереотиптер жүйесі біздің өзіміздің жеке дәстүрлеріміздің орталығы бола алады, біздің жай – күйіміздің қоғамдағы қорғанысы бола алады. Олар әлемнің рухани жан – дүниесінің қарсыластығы және рухани, моральдік

күрделі қатығыстары жоқ болатын көзқарасын немесе суретін көрсетеді. Онда өте ыңғайлы түрде біздің әдеттеріміз, талғамдарымыз, қабілеттеріміз, ләззатарымыз және үміттеріміз орналасады. Әлемнің стереотипті бейнесі немесе суреті толық болмауы мүмкін, алайда, бұл біз үйренген әлемнің мүмкін бейнесі бола алады.

Сөндүктан, кез – келген стереотиптерді өзгертуге бағытталған ұмтылыс бізбен дүниетаным негізіне шабуыл болып қабылданады. Бұл біздің әлеміміздің негізіне шабуыл, және егер де, әңгіме маңызды заттар туралы қозғалса, онда бізге біздің өзіміздің әлемімізбен жалпы әлеммен айырмашылығы бар екендігін мойындау өте қиын.

Стереотиптер жүйесі – бұл тек алуантүрлілікті және сансыз шынайылықты ол туралы реттелген көрінісіне алмастыру тәсілі ғана емес, тек дүниетанымды қабылдаудың қысқарған және қарапайым жолы. Стереотиптер біздің өз – өзімізді құрметтеуіміздің кепілі болып табылады, олар біздің қоғамдағы орнымызды қорғайды, құқықтарымызды ерекшелейді, сондықтан, стереотиптер сезімдерге, қалауларға, қабылдау және қабылдамауларға толы, қорқыныштармен, армандармен, намыспен, үмітпен, сеніммен ұқсас қарастырылады. Стереотипті белсендіретін объект біздің сәйкесіне эмоцияларымызбен бағаланады.

Күнделікті өмірде сәйкесінше болатын мәліметтердің алынуынан бұрын келетін (априорлы) пайымдау өз ішінде бұл мәліметтерді растайтын нақты дәлелдерге ие болады. Әділеттілік, кешірім жасау, адалдық, шындық бұл пайымдауға еңбейді, өйткені бұл пайымдау нақты дәйектердің алдында жүреді. Жалған наным, әріне, анықталып, есептеліп, түзетілуі мүмкін. Бірақ та, адамның өмірі шектеулі болғандықтан, оған өркениеттегі барлық белгілі білім мен тәжірибеге қол жеткізу үшін жалған нанымдарға да арқа сүйеу керек.

Күнделікті сана – сезімде және бұқаралық ақпарат құралдарында стереотиптер жайлы теріс пікір қалыптасқан. Бұның көпшілігінің себебі, ғылымда стереотиптердің тек теріс жағы көрсетілді, мысалы, этникалық стереотиптер негізінде бір ұлттың басқа ұлттан айырмашылығының кереметтілігінде немесе басқа да кемсітулер болды. Алайда, стереотип он да, теріс те бола алады. Стереотиптің қай қырынан болуына біздің зміміздің дүниетанымымыз бен өмірге құлшынысымызға, өмірдегі қызығушылықтарымызға тікелей байланысты.

Стереотиптердің ақпараттық маңыздылығы өте бағалы, стереотиптер бізді бұл әлемге келгеннен бері өмір бойы қоршайды, кейде стереотиптерді қолдану арқылы бізге ең маңызды өмірлік сұрақтарды шешеміз, өз жоспарымызды құраймыз, адамдармен қарым – қатынасқа түсіп, ешбір қиындықсыз тіл табысамыз, стереотиптер бізге әлемнің алғашқы өзгермеген сұлбасын, немесе барлық оқиғалар, заттар, ережелердің нобайын ұсынады. Оны толығымен өзгерту немесе мардымсыз өзгешеліктер енгізу арқылы қазіргі жағдайды жақсарту өмірден не қалайтынын анық білетін, және қалауына қол жеткізе алатын индивидтің анық белгісі. Кейде, осы белгілерді біз танымал адамдардан көре аламыз. Олардың психологиялық бейнесіндегі көшбасшылық, іскерлік қабілеттер стереотиптер арқылы қалыптасқан. Олардың мақсат қоя алуы да тұлға ретіндегі өз – өзін қоғаммен, өзі дамитын ортамен сәйкестендіре отырып.

Адамның басқа адам туралы ақпараттық қабылдауына бағытталған келесідей әлеуметтік стереотиптер бар: әйелдер әлсіз; әйелдердің барлығының өмірлік жолы ана және жар болу; әйел басқарушы бола алмайды; ерлер қуатты, шыдамды; ерлер басқару керек; ерлер әйелдерге құқығы жоққа тиесілі; жастық стереотиптер: барлық балалар таза жанды, пәк; барлық бозбалалар «күрделі»; жас адамдар жеңілтек келеді; қырық жастағы ерлер дағдырыста болады; көрі адамдар консерваторлар; шалдар ұрысқақ; Адамдардың әлем туралы түсінігі қандай мәдениетте туып, тәрбиеленгеніне қарай әртүрлі. Этномәдени стереотиптерді зерделейтін этникалық психология мамандары экономикалық дамуы жоғары деңгейде тұрған ұлтқа ақыл, іскерлік, ал экономикасы кешіуілдеу ұлтқа қайырымдылық, жанашырлық, қонақжайлылық сияқты мінездердің төн екенін атап көрсетеді. Кейбір ғалымдардың зерттеулері соған дәлел, осыған сәйкес ағылшын қоғамында кәсіби шеберлік, еңбек сүйгіштік, жауапкершілік, т.б., ал орыс қоғамында қонақжайлылық, ашық көңілділік, әділеттілік жоғары бағаланады. Басқа мәдениет өкілінің мінез-құлқын түсіндіргенде ойға олардың өмір салты, әдет-ғұрпы, яғни этномәдени қасиеттерінің жүйесі оралады, осыған байланысты этникалық стереотиптер: американдықтар намысшыл, патриот; балтық халықтары жылдам емес, баяу; жапондықтар еңбеккер; француздар сүйіспеншілі; қытайлар іскер; еврейлер шаруақор; қысыңқы еріндер – зұлым адам; көзілдірік киетін ақылды.

Бұдан басқа, өз ойым келесідей стереотиптерді бөліп көрсетуге болады: жастар субкультураларында – рокерлер еркін өмірге ұмтылады, ешкімнің ойымен келіспейді, өзін басқаруға қарсы қояды; металистер агрессивті, екпіндері жоғары, кез келген істі қарқынды тындырады, жауапты, тек ауыр музыка тындайды; электронды музыка тындайтындар өмірде

берік емес, өмір толқынында қалқып жүреді, өз ойы тұрақсыз; фолк музыканы, яғни, ұлттық музыканы тыңдайтындардың мінезі жадыраңқы келеді, өмірде проблемалар жасамауға тырысады, жұмыс істегенде тиянақсыз; рәп тыңдайтындар негізінен 13 – 17 жастағы өмірлік дүниетанымдары қалыптаспаған бозбалалар. 18 жасан кейін рәп тыңдайтындар өмірдегі бейбақ, бақытсыз адам, өз пікірі әлсіз әрі жиі өзгереді; поп – музыканы тыңдайтындар басқалардың пікіріне ілесіп жүре беретіндер, өз ұстанымдары әлсіз, тіпті жоқ деуге болады, «сұр көпшілік» өкілдері; паркурмен айналысатындардың сана – сезімі өзгеретін жағдайларға тез бейімделеді, жаңа күрделі тапсырмаларға үлкен ынтымақпен кіріседі, бірақ, шыдамдылықты және ұзақ уақыт орындалуын талап ететін жұмысқа шамалары жетпейді, себебі, олар «кедергілерді» тез әрі жылдам өтуге өздерін жаттықтырады; брейк данс немесе баска да би түрлерін билейтіндер жауапкершілігі төмен адамдар, уақытты көңілді және еш кедергісіз өткізуге жұмсайды, ересек кезеңде де бозбалалық белгілер қалады.

Спорттағы стереотиптер: велосипедпен жаттығатындардың жүрегі қуатты, яғни, мүлдем ауырмайды, жарақаттардан сақтанып жүреді, сақ және шыдамдылығы феноменальді адамдар; белтемірде, қырлы бөренелерде (турник және брус) жаттығатындардың физикалық күші қарапайым адамдардан бірнеше есе асып түседі; осы снарядтағы жаттығулар таңғы жаттығуларға міндетті кіру қажет; таңға қарағанда кешке жүгірген пайдалы, себебі, организм үлкен ауқымды жұмысқа дайын болады; қысқы спорт түлері жазғы спорт түрлеріне қарағанда ағзаны және жүрек, бұлшықет жүйесін қуаттырақ жаттықтырады, олар пайдалырақ, денені бірнеше есе жылдам шынықтырады, тұмау секілді жұқпалы аурулармен ауыру мүмкіндігі нөлге жақындайды; хоккей – нағыз ерлер тандауы, себебі, онда шайбалы ойыннан баска күрес және бокс элементтері кеңінен таралған; күнделікті еденнен серпу жасау (отжимания) қол, тұлга (туловище), арка бұлшықеттерін нығайтуға ең жылдам жол; баскетболмен айналысатындардың түйсік – сезімдері ерекше дамыған, олар кез келген жаңа ортаға тез бейімделеді, адамдармен тез тіл табысады; күреспен айналысатындардың бойы аласа, күреспен айналысатындарды 30 жасан кейін жүрек, буындарымен сырқыраулар болуы ықтимал, олар өмірде алынған бағытынан таймайтын бірден – бір спорт өкілдері; гольф – аристократтар ойыны, себебі ол Британияда өте кең таралған, және өте көп шығынды қажет етеді; рэгби – қара күш спорты, екпінді, кез келген кедергіні бұзып жарып өтуге үйретеді, рэгбимен айналысандар өмірдегі өзгерістерге ешбір қорқынышсыз бірден бейімделеді.

Электроника саласында: өте танымал компьютерлік «Apple» фирмасының басты тауарлары – смартфондар мен планшеттер, шынында «Apple» негізгі табыс көзі компьютерлерді өндіру; «Iphone» ең жетік смартфон, ол уникалды, шынында, «Айфонға» характеристикалары ұқсас, бағасы бірнеше есе арзан аппараттар бар, бірақ, «Айфон» көпшілік табынатын брэнд; Samsung пен LG фирмаларының тауарлары барлық тұрмыстық және микроэлектроника нарығындағы көшбасшы монополистер, яғни, сенімді әрі халық көп тұтынатын брэнд; ноутбукқа қарағанда нетбук жақсы тандау, ыңғайлырақ және мобильді, дербес компьютерлер эрасы аяқталды; сенсорлы 4,0 дюймді, экранды характеристикалары дербес компьютерлерге жақын смартфондар – заман талабы, жаңа толқын; «Samsung Galaxy S III» пен «Iphone 4S», қайсысы жақсырақ; қарапайым, тек қонырау шалуға арналған «Нокия» телефондарын таңдайтындар – бірбеткей, рационалды адамдар, олардың орташа жасы 35 – 65 аралығы.

Тарих бойынша стереотиптер немесе оларға жақын ақпараттық формациялар қысқа да нұсқа болып бізге тарихтың маңызды кырларын ашуы тиіс: қазіргі Түркия – бұрынғы Византия империясы, ортағасырлардағы ең қуатты мемлекет; Цезарь өз заманының феноменальды тұлғасы, ол әрбір жауынгерінің, әрбір сенатордың бет – әлпетін, есімін жатқа білген, бірнеше істі бір сәтте қатар орындаған, яғни, миының дамуы ерекше болған; К. Маркс – «Капитал», Т. Джефферсон – АҚШ Конституциясы; Хаммурапи – тарихтағы алғашқы заңдар жинағы; Мұхаммед пайғамбар – ислам дінін қалаушы, ұлы саясаткер; отандық Қ. Сәтпаев Орталық Қазақстанның металогендік картасын құраушы, Алаш зиялылары – Қазақ елінің тарихындағы тәуелсіздікке ұмтылған азаматтары; «Әліппе» - Ыбырай Алтынсарин; Әлкей Марғұлан – біздің жерлесіміз, археология мектебінің негізін салушы, әлемге танымал ғалым.

Қазіргі күні барша халықты толғандырған мәселе Майя күнтізбесі бойынша галамзаттың ақыры тақырыбы. Ол да өзінше стереотипке айналды, теріс жақты, себебі, 21 желтоқсанды, яғни, Майя күнтізбесінің соңғы датасын адамдардың көпшілігі қорқынышпен күтеді, ал бұл олардың өзіне – өзінің сенімсіздігінің, ертенгі күніне үміттің жоқ болуының мысалы.

Жалпы, бұдан басқа да маңызды мындаған стереотипті қарастыруға болады. Оларды керекті кезде қолдану адамның психологиялық бейнесін құрауға, қоғамдағы құбылыстарды түсінуге көп көмегін тигізеді, ақпараттық түрде сенімділікті нығайтады.

ВЛИЯНИЕ ЛЕГИРУЮЩИХ ДОБАВОК НА КАЧЕСТВО СТАЛЕЙ

К.Х. ЖАПАРГАЗИНОВА

к.х.н., профессор, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

А.Ж. ЕРМЕКОВА

магистрант, факультет Химических технологий и естествознания,
ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

Сталь – основной металлический материал, широко применяемый для изготовления деталей машин, литейных аппаратов, приборов, различных инструментов и строительных конструкций. Широкое использование сталей обусловлено комплексом механических, физико-химических и технологических свойств. Методы широкого производства стали были открыты в середине XIX века. В это время были уже проведены и первые металлографические исследования железа и его сплавов.

Стали сочетают высокую жесткость с достаточной статической циклической прочностью. Эти параметры можно менять в широком диапазоне за счет изменения концентрации углерода, легирующих элементов и технологий термической и химико-термической обработки. Изменив химический состав, можно получить стали с различными свойствами и использовать их во многих отраслях техники и народного хозяйства.

По химическому составу стали делятся на углеродистые и легированные. Углеродистой сталью называется сплав железа с углеродом (содержание углерода до 2%) с примесями кремния, серы и фосфора, причем главной составляющей, определяющей свойства, является углерод. Процентное содержание элементов в стали следующее: Fe – до 99,0; C – 0,05-2,0; Si – 0,15-0,35; Mn – 0,3 – 0,8; S – до 0,06; P – до 0,07. В зависимости от содержания углерода углеродистые стали подразделяются на низкоуглеродистые (до 0,2% C) малопрочные и высокопластичные, низкоуглеродистые (до 0,3%) –цементируемые стали, из таких сталей изготавливаются детали с высокой поверхностной твердостью; среднуглеродистые (0,25-0,6% C) и высокоуглеродистые (более 0,6% C в том числе с повышенным содержанием марганца) применяют преимущественно в качестве рессорно-пружинных [1].

Легированной называется сталь, в которой наряду с обычными примесями имеются легирующие элементы, резко улучшающие ее свойства: хром, вольфрам, никель, ванадий, молибден и др. Примеси вводятся в процессе плавки. Легированная сталь делится на три группы: низколегированная (не более 2,5% примесей), среднелегированная (до 2,5%) и высоколегированная (свыше 10%). В зависимости от основных легирующих элементов сталь подразделяется на группы: хромистая сталь с высоким содержанием C (0,9-1,1%) и хрома (0,8-1,65%), хром оказывает положительное влияние и является не дорогой примесью; марганцевая сталь после соответствующей химико-термической обработки приобретает высокую твердость, не снижая пластичности, имеет высокую износостойчивость; Хромоникелевая сталь является одной из самых распространенных конструкционных сталей, так как после термообработки приобретает высокую твердость, прочность, упругость; хромомолибденовая сталь обладает высокой пластичностью и хорошей свариваемостью. Многие из указанных сталей теплоустойчивы при температурах 400-500°C; хромованадиевая сталь обладает высокой прочностью, пластичностью, твердостью, упругостью.

Легирующие элементы и добавки приведены в таблице 1:

Таблица 1

Легирующие элементы и добавки	
Легирующие элементы и их добавки	Влияние легирующих элементов на свойства сталей
C (углерод)	Повышает твердость стали, чем больше углерода, тем прочнее сталь, чем меньше - тем пластичнее.
Si (кремний)	Влияет на технологические свойства металла. Чем больше кремния, тем больше текучесть стали.
Mn (марганец)	Улучшает пластические свойства, прочность улучшается с увеличением марганца.
Cr (хром)	Увеличивает твердость, улучшает прочностные свойства, ухудшает пластичность.

Ni (никель)	Улучшает пластические свойства, наибольшая вязкость, небольшая твердость.
S (сера)	Вредная примесь, ухудшает механические свойства, прочность и пластичность.
P (фосфор)	Вредная примесь, уменьшает прочность, но может быть и легирующим элементом, при этом улучшается текучесть.
Cu (медь)	Вносится в качестве раскислителя, измельчает зерно металла.
Al (алюминий)	Измельчает зерно, наличие приводит к хрупкости.
Ti (титан)	Является раскислителем, вытесняет из раствора алюминий.

Для химического оборудования важное значение имеет марка стали, так например, при производстве азотной кислоты используются стали марок X18H9T, X17, X23H18 и углеродистые стали. Контактный аппарат, выполненный из данной марки стали предназначен для окисления аммиака до оксида азота под давлением. Абсорбционная колонна предназначена для поглощения оксидов азота из нитрозных газов паровым конденсатом с образованием 60%-ной азотной кислоты. Данное оборудование выполнено из стали марок X17, X18H9, X18H9T. При получении хлорида калия перерабатываемые растворы солей и пульпы разрушают аппаратуру в результате коррозии и эрозии, причем особенно агрессивны горячие растворы. Для защиты оборудования применяют различные химически стойкие материалы. Днища покрывают стальными листами, насосы выполняют из нержавеющей стали, содержащей 17% хрома. Значение легирующих элементов приведены в таблице 1.[2]

Таким образом, сталь играет важнейшую роль в химической промышленности и на ряду с другими сплавами железа является основой современной технологии и техники. Так при правильном введении в стали определенных легирующих элементов, позволяет достигнуть особых физических и химических свойств, что в свою очередь улучшает качество стали. Также из многообразия марок стали выбираются определенные, которые соответствуют условиям введения процесса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зоткин В.С. Методология выбора материалов и упрочняющих технологий в машиностроении / Высшая школа 2004 г. – с.94-96
2. Мельников Е.Я., Салтанов В.П. Технология неорганических веществ и минеральных удобрений / 1983 г. – с.159, 287-288
3. Иоффе М.Л. Проектирование процессов и аппаратов химической технологии 1991 – с. 9-12

5-6 ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

К. ЖОЛДЫБАЙ

психолог, №28 «Ақбота» балабақшасы, Қызылорда облысы, Әйтеке би кенті

Білім беру ісінің жанарлығы бұл ең алдымен барлық деңгей бойынша балаға деген көзқарастың өзгеруі. Өйткені бала – өзіндік ішкі құрылымы бар тіршілік иесі. 5-6 жастағы балалармен жүргізілетін оқу-тәрбие үрдісінің тиімділігі көп жағдайда балалардың мүмкіндігіне, оардың жеке және жас ерекшеліктеріне, сондай-ақ оның үлкендермен күнделікті қарым-қатынастағы мінез-құлқына, ата-анасының оларға ықпал етуіне байланысты болады. Сондықтан білімнің көп деңгейлік жаңа моделінде бала үшін де, педагогтар мен ата-аналар үшін де даралық ерекшеліктер мен ақыл-ой қабілетінің даму деңгейін зерттеу аса қажет.

Баланың шын мәнісіндегі адам болып қалыптасуы қыруар уақыт пен тер төгетін, зор еңбекті қажет ететін, ауқымты кең жауапкершілігі мол жұмыс. Ұлы Абай: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе дүниедегі жақсы-жаманды таниды дағы сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады», — десе, француз педагогы Жан Жак Руссо: «Бала туғанда ақ қағаздай болып туады, оның үстінде шмайды қалай салсаң, қағаз бетіне солай түседі, бала тәрбиесі сол сияқты, өзің қалай тәрбиелесен, ол солай тәрбиеленеді», — деген екен.

Мектепке дейінгі балалық шақта (үштен жеті жасқа дейін) балада ағзаның қарқынды жетілуі жалғаса түседі. Жалпы өсумен қатар жасушалар мен мүшелердің анатомиялық қалыптасуы және функционалдық дамуы жүріп жатады. Скелеттің сүйектеніп, бұлшық еттердің сомдануының, тыныс алу, қан айналу мүшелерінің дамуының үлкен маңызы бар. Ми салмағы 1110 грамнан 1350 грамға дейін өседі. Үлкен ми сынарлары қабықтарының реттегіш ролі мен оның ми қабығы астындағы орталықтарды бақылауы арта түседі.

Мектепке дейінгі жас бала дамуының жаңа әлеуметтік ситуациясының пайда болуымен сипатталады. Мектеп жасына дейінгі баланың айналадағы адамдар арасынан алатын орнын ерте сәбилік шақтағы балаға қарағанда елеулі айырмашылығы болады. Баланың қарапайым міндеттер өрісі пайда болады. Баланың үлкендермен байланысы жаңа формаға ие болады, бірлескен іс-әрекет ересек адамның нұсқауларын дербес орындаумен алмасады. Тұңғыш рет баланы белгілі бағдарлама бойынша біршама жүйелі оқыту мүмкін болады. Бірақ Л.С. Выготскийдің айтып көрсеткеніндей, бұл бағдарламаның жүзеге асуы оның қаншалықты дәрежеде баланың өзіндік программасына айналуына тығыз байланысты болып келеді.

Мектепке дейінгі шақтың елеулі ерекшелігі болып баланың құрдастарымен жасайтын арнайы өзара қарым-қатынасының пайда болуы, «балалар қоғамының» құрылуы болып табылады. Мектеп жасына дейінгі баланың басқа адамдарға қатысты өзіндік ішкі позициясы өз «мені» және өз қылықтарының маңызын аңғарудың арта түсуімен, үлкендердің ішкі дүниесіне олардың іс-әрекеттері мен өзара қарым-қатынасына ерекше қызығуымен сипатталады.

Мектеп жасына дейінгі бала дамуының әлеуметтік ситуация ерекшеліктері оған тән іс-әрекет түрлерінен, алдымен сюжеттік-рольдік ойындардан көрініп отырады. Үлкендер өмірімен араласу талабымен оған деген білім мен іскерліктердің болмауының ұштасып келуі баланың сол өмірді өзінің шамасы келетін ойын формасында игеруіне алып келеді. Мектеп жасына дейінгі балалардың дамуы үшін айрықша қолайлы жағдайлар мектепке дейінгі қоғамдық тәрбие жүйесі арқылы жасалынады. Мектепке дейінгі мекемелерде балаларды оқыту бағдарламасы жүзеге асып, олардың бірлескен іс-әрекеттерінің алғашқы түрлері қалыптасып, қоғамдық пікір пайда болады. Арнайы жүргізілген зерттеулердің нәтижесі көрсетіп отырғандай, психикалық дамуың жалпы дәрежесі мен мектепке оқуға даярлықтың барысы жағынан балабақшада тәрбиеленгендер бақшаға бармағандардан жоғарырақ болады. Айтылып өтілгендей, мектепке дейінгі шақта жетекші іс-әрекет ойын болып есептеледі.

Мектеп жасына дейінгі балалардың кейбіреулерінде эйдетикалық ес деп аталатын көру есінің ерекше түрі байқалады. Өзінің айқындығы мен дәлдігі жағынан эйдетикалық естің бейнелеріне жуықтайды: бұрын қабылданған бір нәрсені есіне түсірген бала соны көз алдына қайтадан көріп тұрғандай болады. Эйдетикалық ес – жас шағының құбылысы. Мектепке дейінгі жаста осындай есі бар бала, кейінірек, мектепке оқыту кезеңінде, әдетте өзінің бұл қабілеттілігін жоғалтады.

Мектепке дейінгі жас – естің қарқынды даму жасы. Ес – бала үшін маңызды оқиғалар мен мәліметтерді жадында қалдырады және сақтайды.

Сондай-ақ мектепке дейінгі балалардың ойлау үрдісіне тоқталсақ, ойлау – тіл дамуы және ғылыми ұғымдарды менгеру бірлігінде дамиды. Баланың сау психикасының ерекшелігі – танымдық белсенділігі. Ойлау – сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының байланыс қатынастарының адам миында жалпылай және жанама түрде сөз арқылы бейнеленуі. Ақыл-ой жағынан бала қаншалықты пәрменді болса, ол сонша көп сұрақтар қояды және оның сұрақтары соншалықты алуан түрлі болады. Бала заттың бейнесін ғана емес, оның қимыл-қозғалыстары туралы да ойлайды. Бейнелі ойлау – 6 жасар бала ойлауының негізгі түрі. Әрине, ол жекелеген жағдайларға логикалық ойлауды да орындай алады, бірақ та бұл жаста көрнекілікке сүйенген оқыту басымдық болады. Мұның өзі осы жастағы балалардың естері еріксіз жақсы дамиды. Ерікті естері жаңа ғана қалыптасады. Сондықтан жақсы қабылдап алған заттардың түсін есінде жақсы сақтайды. Көру және есту елестері көрген нәрселердің мазмұнымен байланысты болады [11, 13, 14].

5 жасар балалар әдетте ойынды, сурет салғанды жақсы көреді, ересектермен және өзі қатарлы балалармен лезде тіл табысып кетеді. Мектепке дейінгі шақтың өсіресе, алғашқы үш жылы психологияда «қауіпті» кезең аталып, өзіне зерттеушілердің үлкен зейінін аударуда. П. Бадалян «...осы уақытта саби арнайы үйрету мен тәрбие көрмесе, кейін ол өте қиынға түсіп, тіпті кеш болуы да мүмкін» деген. Дер кезінде тәрбие мен үйрету көрген бала бес жасында еш қиындықсыз таза сөйлей білуі тиіс.

Мектепке дейінгі кезеңде балалар іс-әрекетінің күрделенуіне жалпы ақыл-ой дамуының ілгеріленуі байланысты зейін күшті шоғырланып, тұрақтылыққа ие болады. Мысалы, мектепке дейінгі кезеңдегі кішкентайлар бір ойынды 30-50 минут ойнайтын болса, 5-6 жасқа жеткенде ойынның ұзақтығы 1,5 сағатқа дейін созылады. Мұны ойында адамдардың күрделірек іс-әрекеттері мен қарым-қатынастарының бейнеленуімен және ойынға үнемі енгізілетін жаңа ахуалдардың қолдау табуымен түсіндіруге болады. Балалар суреттерді көргенде, өңгіме, ертегі тыңдағанда зейін тұрақтылығы арта түседі. Мысалы, мектепке дейінгі шақтың соңында суретті көру ұзақтығы екі есе артады, мектепке дейінгі кішкентайға қарағанда алты жасар бала суретті жақсырақ түсінеді, оның өзіне қызықты жақтары мен егжей-тегжейлерін бөліп алады.

3-5 жаста құрдастарына құштарлық сезімі дамиды. Жаңа әзілдеу сезімі оянады, әзілдерді түсінеді және әзілдеуді жақсы көреді, өз эмоцияларын баяулатып, кез келген ым арқылы және ымдап

сөйлесу эмоциялардың сыртқы белгілерін білдіреді. Негізгі эмоциялары: қайғы, ашу, қорқыныш, тандану, қызығушылық, тыныштық, қуаныш.

5-6 жаста – мектепке баратын уақыттың жақындауын сезінеді: біреулерінде үрей сезімдері, ал екіншісінде қуаныш сезімдері пайда болады. Негізгі эмоциялар: қорқыныш, ашу, ызда, қайғы, тандану, мүдде, тыныштық, ар, жазалау, қуаныш, күндеушілік, жиіркенушілік.

Баланың бүкіл өмір бойында оның даму үрдісі жүреді. Даму үрдісінде баланың таным белсенділігі арта түседі. 6 жастағы балалар заттарды түсіне, түріне, көлеміне қарап ажырата бастап, олардың құрылысын, пайдалану тәсілдерін білгісі келеді. Күнделікті өмір барысында бала шындық дүниенің құбылыстары мен заттарын анықтай білуге, адам баласының жинақтаған бай тәжірибесін үйренуге талаптанады. Балалардың бір нәрсені құмартып білуге талаптануын таным ынтасы дейді. Балалар өте байқағыш, еліктегіш, әр нәрсеге үңіле қарайды, көп нәрселер оларды ойлантады.

Балалар әдетте өзіне түсініксіз оқиғалардың, құбылыстардың сырын білуге құмартады. Күн сайын олардың алдында жаңа сұрақтар туады. Сол сұрақтың жауабын олар ересектерден күтеді, өйткені, олардың түсінігінше, ересектердің білмейтіні болмайды. Мұндай ерекше сұрақтар балалардың ақыл-ой еңбегімен шұғылданудағы ниетін, ықыласын сипаттайды. Сондықтан ересек адамдар бала сұрағын жауапсыз қалдырмауға тырысқан жөн. Себебі сұрағына жауап ала алмаған бала келешекте сұрақ қоядан жасқаншақтайды және бұл баланы дүниені тануына кері әсер етуі әбден мүмкін Білім беру жүйесінің негізгі мақсаты – тұлғаны оқыту, тәрбиелеу, дамыту. Бұл мақсаттар өзара тығыз байланыста болғанда ғана нәтижелі болады. Баланы өмірге дайындау үшін дамытудың маңызы ерекше. Даму барысы:

1. Зердесін дамыту;
2. Эмоциясы мен сезімдерін дамыту;
3. Күрт қиыншылықтарға төтеп бере алуын дамыту;
4. Өзіне-өзінің сенімділігін, өзін-өзі қабылдау, жақсы көруді дамыту;
5. Танымдық үрдісін дамыту;
6. Өзін-өзі алып жүре алуын, дербестігін дамыту;
7. Өзін-өзі көрсете алуына, өзін-өзі жетілдіруге ынтасын дамыту болып табылады.

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЖАНРОВОЙ ПРИРОДЫ И СТИЛЕВЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПРОИЗВЕДЕНИЙ МАШХУРА ЖУСИПА

Н.К. ЖУСУПОВ

д.ф.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
М.Н. БАРАТОВА

к.ф.н., доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Известно, что в эпоху господствования вчерашней командно-административной системы, в результате ограничения анализом литературного наследия прошлых веков только с классовой позиции, многие стороны его не раскрыты по-настоящему с научной точки зрения. Есть полное основание считать, что с приобретением независимости, то есть, начиная с 1990-1991 годов, достигнуты значительные успехи в раскрытии «белых пятен» в искусстве, из него – в художественной литературе. Однако известно и то, что незавершенность сбора рукописей в одном центре ввиду неправильного контроля сбора этих образцов, что они были «украдены», что запаздывали с признанием, несколько останавливали исследование литературного наследия прошлого столетия. В этом отношении, в результате издания 13-томного собрания поэтических произведений известного казахского акына, фольклориста, историка Машхур Жусипа Копеева открылись широкие возможности для анализа нераскрытых сторон его остального наследия.

Необходимо учесть, что защиты нескольких диссертаций, выпуск книг, посвященных исследованию творчества Машхур Жусипа, свидетельствуют о том, что в казахстанской литературоведческой науке и в этом вопросе есть весомые продвижения. К примеру, учитывая отдельные исследовательские поиски, включенные в изданные книги, необходимо их продолжать, так как они требуют специального исследования. Среди них мы выделяем работы У. Калижана (Машхур Жусип. – Алматы: Атамұра, 1998) [1], С. Сутжанова (Машхур мұрасы. – Наследие Машхура. – Павлодар, 2001) [2], кандидатская диссертация Е.К. Жүсіпова «Машхур Жүсіп шығармаларындағы әдеби дәстүр» («Литературная традиция в произведениях Машхур Жусипа») [3]. К тому же в трудах Б. Кенжебаева [4], А. Жиреншина [5], М. Божеева [6], С. Даутова [7], Д. Абилова [8], К. Машхур Жусипа [9], С.Ш. Копеева [10], С. Негимова [11] и других известных ученых затронуты вопросы

идейно-тематической основы поэтических произведений акына, их индивидуальных художественных особенностей. Если учитывать, что кроме сбора литературного наследия прошлых веков, издания его с необходимыми пояснениями, перед сегодняшней казахстанской литературоведческой наукой стоит задача представить его всему мировому человечеству. С этой позиции перед нами стоит задача специального изучения творчества Машхур Жусипа, представляющего одно из дорогих сокровищ литературного фонда. Беря за основу такие требования, можно смело утверждать, что исследование жанрового своеобразия и стилиевой природы поэтических произведений Машхур Жусипа есть не только изучение творчества акына, но и служит важным основанием для определения, разграничения закономерностей развития казахской литературы в целом. Учитывая, что в вышеперечисленных трудах ученых имеют место сведения о жизни и творчестве Машхур Жусипа, произведя обзор научных достижений сегодняшней литературоведческой науки, мы ставим перед собой задачу – специальное исследование жанровой природы и стилиевых особенностей произведений акына.

С того момента, как Республика Казахстан стала суверенным государством, в рамках реализации Программы первого Президента «Мәдени мұра» («Культурное наследие») огромное внимание стало уделяться на возрождение культурного наследия, исчезнувшего или оставшегося в тени. Показателем этого является выпуск первых 13-и томов произведений известного казахского акына, философа, историка, фольклориста Машхур Жусипа Копеева, чье имя и чьи произведения составляли ряд «белых пятен» в истории культуры. Основная цель исследования – специальное исследование жанрово-стилевых особенностей произведений Машхур Жусипа с позиции востребованности в мировой литературоведческой науке. Изучая произведения Машхур Жусипа, мы определяем его индивидуальный почерк, то есть его стиль: показываем роль произведений в обосновании их жанрового своеобразия, идейных, тематических особенностей; в ходе выявления художественных особенностей произведений определяем их функцию в развитии их жанровой природы и стилия акына.

Ясно, что за десять лет невозможно изучить и издать все произведения Машхур Жусипа, как и других акынов. Первые научные работы, посвященные творчеству Машхур Жусипа, можно оценить как начальный этап Машхуроведения, как развитие и продолжение традиций мировой поэзии. В этом контексте считаем целесообразным анализировать развитие казахской литературы в сопряженности с мировой литературой, в преемственности с традициями. Следовательно, возникает необходимость широкого внимания наследию Машхур Жусипа. Нигде не опубликованные произведения акына впервые вошли в научный оборот. Все произведения Машхур Жусипа систематизированы по жанровому описанию.

Говоря о жанровой, стилиевой природе лирики, следует обратить внимание на научные достижения русского литературоведения, имеющее за собой огромный опыт в истории своего развития. Отметим, что труды ученых XIX-XX веков В.Г. Белинского, А.Н. Веселовского, В. Жирмунского, М.Б. Храпченко, В. Полякова, В.П. Григорьева [12] имеют значимость не только в русском литературоведении, но и важны для казахстанской литературоведческой науки.

Необходимо учесть, что и в казахстанской литературоведческой науке имеют место работы, посвященные жанровому пополнению, так называемому «приливу» казахской лирики, истории ее развития. Это: труды А. Байтұрсынова, К. Жумалиева, М. Базарбаева, З. Ахметова, З. Кабдолова, Т. Абдрахмановой, Р. Нурғали, Б. Қариебаевой, С. Негимова и другие отдельные результаты исследования [13]. В ходе изучения данной темы мы попытались дать достойную оценку трудам вышеперечисленных видных представителей российско-казахстанской литературоведческой науки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Қалижан У. Мәшһүр Жүсіп.- Алматы: Атамұра, 1998. - 30 б.
2. Сүтжан С. Мәшһүр мұрасы.- Павлодар: ЭКО, 2001. - 104 б.
3. Жүсіпов Е.К. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы шығыс әдеби дәстүрі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты.- Астана, 2001. - 30 б.
4. Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары.- Алматы: КМКӨБ. 1958. - 249 б.
5. Жиреншин Ә. Қазақ кітаптары тарихынан.- Алматы: Қазақстан. – 1971.- Б.133-137.
6. Божеев М. Мәшһүр Жүсіп мұралары хақында // Жалын, 3, 1974. - Б.127-133.
7. Дәуітов С. Мәшһүр Жүсіп Копеев. // Қазақстан мектебі, 2, 1990. - Б.72-79.
8. Әбішев Д. Мәшһүр Жүсіп. // Жұлдыз, 12, 1992. - Б.116-129.
9. Мәшһүр-Жүсіп Қ.П. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. –Павлодар: С.Торайгыров

атындагы Павлодар мемлекеттік университеті, 1999.-Б.70-108.

10. Көпеев С.Ш. Мәшһүр Жүсіп өмірі.- Павлодар: ЭКО, 2000.-131 б.

11. Негимов С. Мәшһүр Жүсіп шығармаларының бейнелілігі // Мәшһүр Жүсіп оқулары (республикалық ғылыми конференцияның бірінші жинағы ішінде).-Павлодар: ЭКО, 2001. –Б.5-9.

12. Белинский В.Г. Собрание сочинений в 9 томах. т. III.- Москва: Художественная литература. 1976.- С.294-350; Веселовский А.Н. Историческая поэтика.- Москва: Высшая школа, 1989; Жирмунский В. Теория стиха.-Ленинград: Советский писатель. Ленинградское отделение. 1975.- 431 с.; Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы.- Москва: Советский писатель, 1975.- 431 с.; Поляков В. Вопросы поэтики и художественной семантики.- Москва: Советский писатель. 1978; Григорьев В.П. Поэтика слова.- Москва: Наука.-1979 г. Т.с.с.

13. Байгүрсынов А: Шығ.- Алматы: Жазушы, 1988.-320 б.; Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы.- Алматы, 1938; Базарбаев М. Образ человека труда в казахской поэзии.- Алматы: Каз. ССР. ҒА. баспасы, 1961; Ахметов З. Казахское стихосложение.- Алматы: Ғылым, 1964; Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері.- Алматы.- Мектеп, 1970; Әбдірахманова Т. Қасым Аманжоловтың поэтикасы.- Алматы: Ғылым, 1976.-298 б.; Негимов С. Өлең өрімі.- Алматы: Ғылым, 1980.-136 б.; Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ лирикасының поэтикасы.- Алматы: Жазушы, 1988 т.с.с.

ВЫСШИЕ РАЗНОУСЫЕ ЧЕШУЕКРЫЛЫЕ (MACROHETEROCERA) ПАВЛОДАРСКОГО РАЙОНА ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ

Л.Н. ИВАНЬКО

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Ш.М. ЖУМАДИНА

д.б.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Сохранение дикой природы и всех ее компонентов является одной из важнейших задач современности. Описанию этой проблемы, которая связана, прежде всего, с сокращением числа видов живых существ, а также поиском путей возможного ее решения посвящено немало работ [1].

Многие авторы в качестве основной причины, ведущей к сокращению биологического разнообразия, называют деятельность человека, направленную на удовлетворение собственных нужд и разрушающую исторически сложившиеся условия существования видов. По подсчетам ученых к 2015 гг. биота может утратить до 10-15% видов [2], что приведет к трудно прогнозируемым последствиям, так как каждый вид обладает неповторимым генофондом, сложившимся в результате естественного отбора в процессе его эволюции, поэтому с исчезновением его утратятся уникальные генные сочетания.

Особого внимания заслуживают насекомые, в том числе высшие разноусые чешуекрылые, которые играют в жизни человека значительную роль. Высшие разноусые чешуекрылые представляют интерес для человека не только как часть дикой природы, но и как объекты, широко использующиеся в различных направлениях жизни: в промышленности (получение шелка); в сельском хозяйстве (опылители); в медицине (получение биологически активных соединений); в научных целях (создание культур) и эстетических (коллекционирование) и т.д. В последние годы широкую популярность приобрело использование насекомых в качестве тест-систем, биоиндикаторов качества окружающей среды. В связи с этим интерес к высшим разноусым чешуекрылым в настоящее время существенно возрос.

Павлодарский район имеет свои природно-климатические особенности, которые оказывают своеобразное влияние на животный мир. При этом видовое разнообразие высших разноусых чешуекрылых на данной территории изучены недостаточно. До 90-х годов XX в. сведения по Lepidoptera здесь ограничивались немногими дореволюционными публикациями. По сей день не оценивалась оригинальность фауны высших разноусых бабочек Павлодарского района в сравнении с фаунами Metaheterocera других районов Павлодарской области. Уточнение и расширение региональных списков видов демонстрирует очевидную недостаточность фаунистических исследований.

Исследования проводились на территории Павлодарского района в 2010-2011 годах. Материалом исследования послужили сборы автора - высшие разноусые чешуекрылые (Macroheterocera). Сборы природного материала (имаго) осуществлялись на территории Павлодарского района в трех географических точках. Первая область исследования - с. Розовка. Координаты: 52° 37' с.ш. 77° 26' в.д. Второй район исследования - с. Ефремовка. Координаты: 52° 32' с.ш. 77° 21' в.д. Третий район исследования

- с. Рождественка. Координаты: 52° 39' с.ш. 77° 31' в.д.

Во время полевых выездов сбор проводился стандартными способами. Поскольку предметом исследований являлись ночные чешуекрылые – группа, большинство видов которой активно в темное время суток и привлекаемая источниками света, широко применялся отлов имаго методом привлечения посредством воздействия на фоторецепторы [3]. Отлов начинался с момента наступления сумерек. В качестве источника света использовались ртутные лампы дневного света марки OSRAM HWL (MBFT) E 27 220V. Не использовались светоловушки, поскольку практически любая их модель имеет один недостаток - бабочки отловленные с их помощью бывают весьма повреждены, что не только снижает их коллекционную (эстетическую) ценность, но и затрудняет определение. Кроме того, в задачи не входил массовый отлов бабочек, чего нельзя было избежать, используя светоловушки. Поэтому сбор производился вручную. Механическим захватом отдельные особи снимались с субстрата (коры деревьев, стеблей, листьев, цветков растений, стен помещений, заборов, столбов и т. п.) при помощи энтомологического пинцета и микропалочки, затем помещались в морилку. Камеральная обработка включала в себя монтаж, определение, этикетирование собранных бабочек.

Всего за период исследований было собрано 2500 особей, среди которых учтено 57 видов высших разноусых чешуекрылых из 43 родов которые принадлежат к 6 семействам: Noctuidae, Lymantriidae, Arctiidae, Sphingidae, Lasiocampidae, Geometridae.

Количественные показатели семейств соответствуют общей тенденции распределения видов. Наибольшим видовым богатством представлены семейства совок (Noctuidae) - 36 видов и пядениц (Geometridae) - 11 видов, составляющие 82% (47 видов) всего состава Metaheterocera. На порядок здесь меньше медведиц (Arctiidae) - 5 видов (9%) и коконопрядов (Lasiocampidae) – 3 вида (5%). По одному представителю семейств бражников (Sphingidae) и волнянок (Lymantriidae), составляющие соответственно 4% . В таблице 1 приводится видовой состав разноусых чешуекрылых Павлодарского района.

Таблица 1

Видовой состав разноусых чешуекрылых Павлодарского района

Семейство	Вид
Lasiocampidae	Lasiocampa trifolii; Gastropacha quercifolia; Malacosoma castrensis
Sphingidae	Hyles euphorbiae
Arctiidae	Arctia caja; Arctia flava; Epicalia villica; Lacydes spectabilis; Coscinia cribraria
Noctuidae	Acronicta concerpta; Simyra dentinosa; Acontia lucida; Acontia trabealis; Aedia funesta; Catocala nupta; Lygephila ludicra; Callistege fortalitium; Cucullia absinthii; Cucullia pustulata; Cucullia splendid; Cucullia indierensis; Plusia festucae; Phidrimana amurensis; Tyta luctuosa; Caradrina albino; Mesoligia furuncula; Conistra vaccini; Cirrha ocellaris; Cirrha gilvago; Calamia tridens; Apamea lateritia; Apamea farrago; Orthosia incerta; Mythimna pallens; Mythimna velutina; Mythimna albiradosa; Sideridis reticulata; Lacanobia oleracea; Lacanobia contigua; Anarta dianthi; Eurois occulta; Agrotis bigramma; Agrotis exclamations; Euxoa recussa; Euxoa nigricans
Lymantriidae	Euproctis karghalica
Geometroidea	Idaea aversata; Scopula rubiginata; Timandra comae; Pelurga comitata; Epirrhoe tristata; Epirrhoe alternate; Lycia hirtaria; Tephрина arenacearia; Tephрина murinaria; Heliomata glarearia; Thaleria fimbrialis

Таблица 2 отражает таксономическую структуру высших разноусых чешуекрылых Павлодарского района Павлодарской области.

Таблица 2

Таксономическая структура фауны высших разноусых чешуекрылых Павлодарского района

Семейство	Количество		
	подсемейств	родов	видов

Noctuidae	11	25	36
Lymantriidae	1	1	1
Arctiidae	1	4	5
Sphingidae	1	1	1
Lasiocampidae	3	3	3
Geometridae	4	9	11

В результате исследований на территории Павлодарского района был впервые обнаружен вид *Ericallia villica* (Linnaeus, 1758), предварительно характеризующийся как редкий, до получения дополнительных данных.

Исследования показали, что на территории Павлодарского района, а именно в с. Розовка обитает популяция *Ericallia villica* (Linnaeus, 1758). По данным исследований прошлых лет, вид известен только по единичным экземплярам, а это означает, что популяция *Ericallia villica* (Linnaeus, 1758), обнаруженная автором на территории Павлодарской области впервые.

Впервые во внегородской природе обнаружен вид - *Phidrimana amurensis*. Ранее все его находки по всему ареалу обитания были сделаны в городских местообитаниях [4].

В результате исследований была получена большая коллекция с видовым разнообразием чешуекрылых.

Полученные данные расширяют и значительно уточняют существующие представления о распространении ночных разноусых чешуекрылых в Павлодарской области.

Следует сказать, что приведенные в настоящем сообщении сведения, несомненно, не являются исчерпывающими, так как весь район еще до конца не исследован. Надеемся, что в дальнейшем будут обнаружены новые фаунистические находки и получены данные об экологических особенностях отдельных видов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Варли Дж.К. Экология популяций насекомых (аналитический подход) / Дж.К. Варли, Дж.К. Варли, Дж.Р. Градуелл, М.П. Хассел. - Колос, 1978. - 219 с.
2. Алтухов Ю.П., Салменкова Е.А., Курбатова О.Л., Политов Д.В., Евсюков А.Н., Жукова О.В., Захаров И.А., Моисеева И.Г., Столповский Ю.А., Пухальский В.А., Поморцев А.А., Упельник В.П., Калабушкин Б.А. Динамика популяционных генофондов при антропогенных воздействиях. - М.: Наука, 2004. - 620 с.
3. A. Steidel, R. Plontke. Band 15 - Heft 1 - 2008 Mitteilungen des Thuringer Entomologenverbandes e. V. Lichtfangtechnik auf Reisen. - S. 22-32.
4. Князев С.А., Дубатолов В.В., Пономарев К.Б., Теплоухов В.Ю., Холодов О.Н., Роголев В.В., Мараник В.В. Совки (Lepidoptera, Noctuidae) Омской области // Амурский зоологический журнал II(2). 2010. - С. 148-183.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ

Г.А. КАБЖАНОВА
ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Одним из важнейших условий становления поликультурной личности в процессе обучения иностранному языку в высшей школе является применение современных образовательных технологий, инновационных методов работы, приемов организации учебного процесса. Термин «образовательные технологии» имеет множество толкований в педагогической науке. Однако то общее, что составляет его суть, можно выразить такими понятиями как «технология преподавания», «технология учения». Понятие «технология преподавания» используется для обозначения методов, приемов научной организации педагогического труда. Технология преподавания направлена на разрешение дидактических проблем, связанных с совершенствованием учебного процесса и повышением качества обучения.

Технология учения предполагает наличие мотивов деятельности обучаемого, знаний и умений организации своей деятельности, иными словами компетенций самоменеджмента.

На наш взгляд, существенные характеристики эффективности технологии преподавания иностранного языка:

- 1) результативность (уровень достижений обучающегося);
- 2) кономичность (усвоение большого объема материала в короткие сроки большим количеством обучающихся);
- 3) эргономичность (обучение проходит в условиях сотрудничества, положительного микроклимата, нет сверхнагрузки);
- 4) высокая мотивация (побуждает интерес обучающихся к иностранному языку, совершенствует индивидуальные качества, раскрывает их потенциальные способности).

Вышеназванные характеристики возможно использовать и для оценки результативности процесса учения, причем оценивать свою деятельность могут сами студенты.

В обучении иностранному языку сегодня применяются различные технологии: технология сотрудничества, проектная, says-study и др. В научно-педагогической литературе неоднократно анализировались различные аспекты реализации этих технологий. В обучении иностранному языку, в силу специфики предмета, в использовании данных технологий есть особенности.

Обучение иностранному языку через технологии сотрудничества основано на творческом коммуникативном взаимодействии студента и преподавателя, в котором ответственность за результаты работы несут не только педагог, но и сами обучаемые. Процесс взаимного обмена отдельными действиями по установлению, поддержанию коммуникации помогает сплочению коллектива, в котором каждый обучающийся чувствует себя значимым. Идея взаимобучения, заложенная Белл-Ланкастерской системой и получившая своеобразное развитие в опыте бригадного обучения 30-х годов двадцатого века в Советском Союзе, на уроках иностранного языка реализуется через современные приемы организации групповой работы.

Можно выделить следующий спектр приемов, применение которых возможно на занятиях английского языка:

Приемы конкретизации и фактологии - ориентированы на необходимость выделения студентом (обучаемым) главной идеи или мысли в потоке фактов и событий. Эти методы можно использовать в процессе устного изложения материала. К ним следует отнести: картинный сюжетный рассказ, куда входят яркие эпизоды из истории; персонификация исторических процессов в судьбе отдельной исторической личности; драматизация событий - факты и исторические даты излагаются как введение в изложение занимательных подробностей

Исследовательский прием направлен на коллективную работу в группе, когда необходимо в процессе коллективного рассуждения дать анализ содержанию отрывка из первоисточника. Он ориентирован для работы в небольших группах - на семинарских (практических) занятиях. К этим приемам можно причислить и всевозможные экскурсии как работу с наглядным источниковым материалом по курсу; работу студентов над документами и материалами; использование технических средств обучения - персональный компьютер и т.п., как совмещение различных методик в ходе одного занятия.

Приемы деловых игр, ориентированные на поэтапное, функциональное участие каждого из студентов в процессе занятия, широко используются в изучении иностранного языка. Они дают возможность активного участия в процессе обучения большого количества студентов и ориентированы на применение в ходе практических занятий. Можно назвать такие приемы деловых игр: использование всевозможных раздаточных материалов - чайндаты, текстов с фактологическими ошибками или пробелами; инструктаж и иллюстрация эталона рассуждения (со стороны преподавателя), направленные на самостоятельное последующее использование студентом в процессе мыслительной деятельности; собственно ролевые игры, суть которых сводится к разделению группы студентов на несколько частей с определением для каждой группы учебных функций.

Для освоения языка важным условием является общение на изучаемом языке. Наш взгляд, организационные приемы, удовлетворяющие потребность в иноязычном общении через интерес к внешней стороне обучения, не должны подменять суть содержания изучаемого материала. Эта точка зрения не раз поддерживалась учеными, педагогами-методистами. Например, Шаяхметова А.А., к.ф.н., доцент ЕНУ им. Л. Гумилева, считает: «Разнообразие методов и средств обучения как попытки отхода от единого шаблона в образовательном процессе, имеет при всех положительных его проявлениях и отрицательный момент: «калейдоскопичность» формы проведения занятий может стать причиной того, что студент в своих попытках быть вовлеченным в «нескучные» формы обучения, окажется неспособным понять суть проблемы, которую необходимо раскрыть в процессе занятия» [1].

Технология проектного обучения, которая получила довольно широкое распространение в высшей школе, решает проблемы компетентного подхода. Студент при реализации этой технологии самым непосредственным образом включается в активный познавательный процесс,

самостоятельно формулирует учебную проблему, осуществляет сбор необходимой информации, планирует возможные варианты решения проблемы, делает выводы, анализирует свою деятельность. Необходимым результатом обучения на основе применения проектной технологии является не только освоение студентами образовательной программы, а затем умения применять полученные знания в практической деятельности. Проектная технология, по мнению В.А. Бордовского, «выступает как инструмент для ориентировки студентов и построения своего образовательного, а затем и жизненного проекта, в котором выбор целей, а также содержание и план действий по их достижению четко обоснованы, а адекватная оценка собственных способностей и возможностей является гарантией реализации проекта» [2].

Другим эффективным методом можно назвать кейс-стадии или метод учебных конкретных ситуаций. Центральным понятием метода является понятие ситуация, т.е. набор переменных, когда выбор какого-либо из них решающим образом влияет на конечный результат. Принципиально отрицается наличие единственно правильного решения. При данном методе обучения студент самостоятельно вынужден принимать решения и обосновать его. Метод стал применяться еще в начале XX века в области права и медицины. Ведущая роль в распространении этого приема обучения принадлежит Гарварду. Именно там были разработаны первые кейсовые ситуации для обучения студентов по бизнес-дисциплинам. Метод кейс-стадии, если следовать определению разработчиков метода, это метод обучения, при котором студенты и преподаватели участвуют в непосредственном обсуждении деловых ситуаций или задач. Эти кейсы, подготовленные обычно в письменной форме и составленные исходя из реальных фактов, читаются, изучаются и обсуждаются студентами. Кейсы составляют основу беседы аудитории под руководством преподавателя. Поэтому метод кейс-стадии включает одновременно и особый вид учебного материала, и особые способы использования этого материала в учебном процессе. В целом метод позволяет принимать верные решения в условиях неопределенности, разрабатывать алгоритм принятия решения, овладеть навыками исследования ситуации, применять полученные теоретические знания на практике, учитывать точки зрения других специалистов. Главное, этот метод способствует развитию умения анализировать ситуации, оценивать альтернативы, прививает навыки решения практических задач. Разработана общая технология работы при использовании метода. До начала занятий преподаватель: подбирает кейс, определяет основные и вспомогательные материалы, разрабатывает сценарии. Обязанности студента - получить кейс и список рекомендуемой литературы, готовиться к занятию. Во время занятий преподаватель: организует предварительное обсуждение кейса, делит группу на подгруппы, руководит обсуждением кейса. Студент: задает вопросы, предлагает варианты решений, принимает решение, составляет письменный отчет о работе.

В соответствии с предложенными Европейским Советом уровнями овладения иностранным языком и с учетом требований образовательной системы Республики Казахстан в области языковой подготовки бакалавра на 1-ом курсе закладываются основы коммуникативно-интеркультурной компетенции в четырех видах речевой деятельности: аудировании, говорении, чтении и письме. Это соответствует достижению порогового уровня В1. В области говорения предусмотрено овладение подготовленной и неподготовленной диалогической и монологической речью. В процессе аудирования предусматривается слушание и понимание речи носителя языка монологического и диалогического характера. В области чтения – развитие техники чтения, умений извлекать информацию из различных аутентичных текстов небольшого объема. Итак, такая работа в значительной степени требует творческого подхода, а также способствует накоплению информации, касающейся различных сфер жизнедеятельности человека [3].

Из вышеизложенных выдержек из ГОСО мы видим, что целью обучения иностранному языку в вузе является не только подготовка студентов к общению на иностранном языке в устной и письменной форме, что позволит студентам читать иностранную литературу в оригинале, получать информацию по специальности, участвовать в международных семинарах и форумах, но развитие методической компетентности у будущих учителей иностранного языка. Акцентируется владение выпускниками навыками и умениями самовоспитания и самообразования с целью профессионального совершенствования.

При групповых формах обучения доминирующим аспектом является организация и проведение самостоятельной работы студентов под руководством преподавателя (СРСП) и самостоятельная работа студентов (СРС). СРСП является одним из видов учебных занятий и проводится согласно расписанию. СРС осуществляется во вне аудиторное время студентов. Оставаясь наряду с лекциями и практическими занятиями основной формой организации учебной деятельности студентов, соответствуя конкретной дидактической цели и задаче, самостоятельная работа обогащает обучаемых определенным объемом и уровнем дисциплинарных знаний, навыков, умений; совершенствует

мыслительную деятельность; формирует ценностную ориентацию на систематическую, самостоятельную познавательную деятельность, постепенно переходящую в самообразование. Переход к самообразованию невозможен без развитых навыков самостоятельной работы, составляющими которых являются: организация режима дня, рабочего места, создание личной библиотеки, планирование и учет работы, фиксирование результатов, самооценка и т.д. Культура умственного труда, таким образом, дает возможность студенту успешно решать задачи совершенствования своих знаний, профессиональных компетенций. Если обучаемый владеет достаточно сформированной технологией осуществления самостоятельной работы, лобознателен и активен в поисках источников информации, если у него выработана психологическая установка на систематическое пополнение своих знаний, то на этом уровне и происходит переход от организованных форм самостоятельной работы к сознательно организованному познанию, т.е. к самообразовательной деятельности. Самообразовательная деятельность – это процесс, состоящий из целенаправленной системы поисковых действий, с целью систематического обновления и пополнения знаний для самосовершенствования.

Практика показывает, что методически грамотно разработанные занятия по СРСП и СРС являются залогом успешности студентов во владении технологией осуществления самостоятельной работы. Для этого необходимо продумывать содержание деятельности на всех этапах изучения курса иностранного языка, подбирать такие задания, которые будут способствовать творческому развитию студента. В процессе изучения иностранного языка возможно использование поисково-творческих заданий, представляющих собой один из видов заданий по иностранному языку, которые применяются в учебном процессе для освоения прочных знаний об изучаемом иностранном языке и посредством языка об окружающей действительности, через самостоятельную поисково-творческую деятельность, путем внесения собственных дополнений и преобразований для формирования навыков самообразовательной деятельности. Задания, требующие от обучающихся самостоятельности, творчества, побуждают студента к поиску путей овладения новыми знаниями. Творческие задания должны быть сформулированы таким образом, что, выполняя их, активизируются познавательные силы студентов; возникает необходимость в целенаправленном, осознанном овладении действиями и способами познания; формируется познавательный интерес; возникает потребность в самообразовании, в собственном самосовершенствовании. Развиваются индивидуальные творческие познавательные способности с учетом интересов студентов. Для выполнения на высоком уровне такого рода заданий студентам необходимо использовать знания из различных областей жизнедеятельности человека. Данный вид работы способствует развитию умений и навыков научного поиска, освоению способов научной организации выполняемой им деятельности.

Творческие задания на занятиях по иностранному языку дают возможность создания реальных ситуаций: разрабатывая упражнения по иностранному языку, студенты апробируют свои теоретические знания на практике. Привлечение студентов к творческой деятельности на занятиях иностранного языка создаст ситуацию, в которой студент будет заниматься систематическим самосовершенствованием на языковом уровне. Именно в творчестве возможно самореализовать себя и найти свой путь, который приведет к успеху.

Практика показывает, что выполнение творческих заданий через самостоятельную деятельность на аудиторных занятиях и на внеаудиторных занятиях время дает возможность развития у студентов мотивации к осуществлению самообразовательной деятельности, формирует интерес к изучению не только иностранного языка, но и культуры страны, язык которой осваивается на уроках. Выполнение творческих заданий на практических занятиях, СРС, СРСП даст возможность подготовить будущих специалистов к успешной реализации профессиональной деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шахметова А.А. Инновационные методы обучения преподавателя высшей школы. -
2. Бордовский В.А. Методы педагогических исследований инновационных процессов в школе и вузе. – СПб., 2001.
3. Государственный общеобразовательный Стандарт образования Республики Казахстан. Образование высшее, профессиональное. Бакалавриат. Основные положения. ГОСО РК 3.09.133-2004: утвержден приказом Министерства образования и Науки Республики Казахстан от 07.08.2004 № 671.

АЗАМАТТЫҚ – ПАТРИОТТЫҚ, ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ АРҚЫЛЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ САНА ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ж. КАБУЛОВА
география пәнінің мұғалімі, №170 орта мектебі, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы,
Әйтеке би көпірі

*Біз Қазақстанның барлық азаматтарының
Отаншылдық сезімі мен өз еліне
деген сүйіспеншілігін дамытуға тиісіміз.*

Н.Ә. Назарбаев

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесінің басым міндеттерінің қатарында жеке тұлғаны «Азаматтық пен елжандылыққа, өз Отаны – Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, Мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, Конституцияға қайшы және қоғамға қарсы кез – келген көріністерге төзбеуге тәрбиелеу» туралы айтылады.

ҚР – ның Ата Заны да Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру және оны азаматтардың ой санасына сіңіруді мемлекеттік дәрежедегі мәселе ретінде жариялаған.

Осы мазмұндағы мемлекеттік талап – міндеттер бүгінде жас ұрпаққа азаматтық патриоттық тәрбие беру ісінің жалпы сипатқа ие болып отырғандығын көрсетеді.

Қазақстан Республикасы білім беру жүйесіндегі тәрбиені дамыту соңғы жылдары Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің, субъекттерді қалыптастыруды басқару органдарының, білім беру мекемелерінің барлық түрлерінің басты назардағы басым бағыттарының бірі. Еліміздің білім беру жүйесінің барлық деңгейін қамтитын қазақстандық тәрбие жүйесінің үлгісін жасау, оның мақсатын, стратегиялық бағдарын, тәрбиенің ұлттық құндылықтарын айқындау өзекті мәселе. Тәрбие жұмысы – ол арнайы ұйымдастырылған қалыптастырушы үрдіс және ізгілікті қабылдайтын, әлеуметтік құндылықтар мен азаматтық мінез-құлық үлгілері бола отырып, тек ғылыми негізделген тәрбие жүйесінің аясында ғана өзін іс жүзінде көрсетіп, өзін-өзі қалыптастырған тұлға үлгісіне жағдай жасалады.

Ертеңгі күннің бүгінгіде нұрлырақ болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға қарай жетелейтін күш – тәрбие мен білім. Сол тәрбие мен білім тізгінін қатар ұстаған мектептерімізде тәрбие жұмысы «ҚР Білім және ғылым министрлігінің 2006 – 2011 жылдарға арналған тәрбиенің кешенді бағдарламасы» атты мемлекеттік құжат негізінде жүргізілуі тиіс.

ҚР- ның білім беру ұйымдарындағы тәрбиенің негізгі мақсаттарының бірі жастардың бойында азаматтық пен патриотизмді қалыптастыру. Міндеттерінің алғашқылары болып саяси құқықтық мәдениетін жоғарғы деңгейде қалыптастыру болып табылады. Осы заманғы тәрбие үрдісінің негізі болып саналатын әлеуметтік модульде жасөспірімді құқықтық саяси мәдениетке тәрбиелеу басты назарда ұсталады.

Тәрбиенің ұйымдастырушылық тәсілдері мен мазмұны, белсенді әлеуметтік, білімді адамгершілікті және дені сау тұлғаның қалыптасуына тәрбиесіне бағытталған қағидалар негізінде іске асырылады.

Қазіргі оқу үрдісінде ұлттық сананың қалыптасуына аса ықпалды тәрбие түрлеріне ақыл-ой, адамгершілік, ұлтжандылық, ізгілік, эстетикалық еңбек, дене, құқықтық, экономикалық, экологиялық, жыныстық тәрбие жатады.

2006 жылы Елбасының Жарлығымен азаматтарға патриоттық тәрбие берудің бағдарламасы қабылданғаны белгілі. Қазақстан азаматтарын патриотизмге тәрбиелеудің педагогикалық негізі – тұлғаның патриоттық сана – сезімін қалыптастыру; патриоттық іс-әрекетін ұйымдастыру; мінез-құлқына патриоттық сипат беру мектептегі оқу-тәрбие ісінің өзегі. Егеменді елдің азаматын тәрбиелеуде әр ұстаздың мақсаты: дені сау, ұлттық сана сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениеті, парасаты, ар-ожданы мол, еңбеккер, іскер, өзін-өзі сын көзбен қарап дамыта алатын, өз елінің өткенін, тілін, әдет-ғұрпын, салт дәстүрін құрметтейтін, саяси экономикалық жағынан жетілген, өмірде кездескен қиыншылықтарды шеше білетін бойында игі қасиеттері бар адамды тәрбиелеу.

Патриоттық тәрбиелудің мақсаты Отанына деген сүйіспеншілік және азаматтық құқықтық сана – сезімі негізінде өз еліне деген үлес қосу ұмтылысын қалыптастыру.

Негізгі міндеттері:

- Отанға деген құрмет сезімдерін нығайту;
- ҚР Мемлекеттік рәміздерін бағалау және құрмет тұту сезімін қалыптастыру;
- Өз Отанына деген мақтаныш сезімдерін ояту.

Қазақстанның халықаралық жағдай оның экономикалық саяси мәдени ерекшеліктерін туралы мәселелерін оқып үйренуге талпынысын дамыту.

Отанды қорғау – азаматтық борыш екендігі туралы түсінік қалыптастыру.

Азаматтық құқықтары мен міндеттері туралы алғашқы түсініктерін қалыптастыру және оларды түсіндіре алуы.

Тағдырымызбен тамырлас Тарихымызбен тағдырлас тау суындай арынды да сарқылмас күдіретті күш бар, Ол – ұлтжандылық. Ұлтжандылық халықтың тәлім-тәрбиелік дәстүрге жүргізілген ұлттық тәрбие негізінде қалыптасып тектілікке жеткізер рухани күш, адам мен қоғамның алға қойған ортақ мақсаттарына қол жеткізер киелі қасиет. Тәуелсіздік белгілерін қадірлеу, мақтаныш тұту біздің басты міндетіміз! Еліміздің рәміздері Қазақстан азаматының еліне, халқына, жеріне, мемлекетіне деген үлкен сый-құрметін оятады. Бойына күш – қуат, жанына тазалық әкеледі.

Мемлекеттік рәміздер – патриотизмнің басты құралы, елдігіміздің айғағы, ұлттығымыздың дінге екендігін насихаттау барысында Ұлтжандылыққа тәрбиелеуде баланың отаншылдық сезімі мен өз еліне деген ыстық сүйіспеншілігін ояту мақсатында төмендегі іс-шаралар жүргізілді:

1-4 сыныптар арасында «Елтаңба, туың, әнұран шырқатты биік арманды», «Тәуелсіздікке тән белгі рәміздер біздің қасиетті» «Тәуелсіз елдің баласы»;

5-8 сыныптар арасында «Мемлекеттік рәміздерді құрметтеу біздің басты міндетіміз» «Менің елім – Қазақстан», «Мен Отанымды көркейтемін», «Маған, саған қымбатты Республикам бұл менің»;

9-11 сыныптар арасында «Қазақстан Республикасының рәміздерін білу мен құрметтеу міндетін!» «Қазақстанның азаматтығы мен патриоттығы» «Менің елім – Қазақстан» «Тәуелсіздік шежіресі» тақырыптарында сынып сағаттары өткізілді.

«Тарих кесіп кіндігін, халық ашқан түндігін, тәуелсіздік күні бұл» 4 сыныптар арасында кеш болып өтті.

«Мен – тәуелсіз мемлекет азаматымын» тақырыбы бойынша 3 сынып оқушыларының арасындағы пікір алысу оқушылардың ой-өрісін, ұлттық рух пен сана сезімін дамытып, құқықтық білімдерін жетілдіру, құқықтық патриоттық, адамгершілік тәрбиені сіңіру. Әр адамның ісіне керек екенін ұғындыруға зор көмек береді.

Мектептегі жеткіншек жастағы оқушыларға құқықтық тәрбие беру жұмысы келесі кестелік жүйеде жүргізілсе тиімдірек болмақ:

Мектептегі жеткіншектерге құқықтық тәрбие беру жұмысы әртүрлі әдістердің көмегі арқылы құқықтық сананы қалыптастыру сапасын арттыру негізінде ынталандыру, ұқтыру, машықтандыру әдістерінің бірлігі болымды нәтиже береді. Мәселен, түрлі құқықтық пікір-таластар мен олимпиадаларды ұйымдастыру жұмыстарында сенім, жағымды баға, мақтау, мадақтау түрлері: алғыс айту, әртүрлі шарапаттар және т.б. оқушылардың құқықтық іс-әрекеттерінің мотивтерінің қалыптасуына зор мүмкіншілік туғызады.

Мектепте балаларды қоғамдағы толымды өмірге даярлау, олардың қоғамдық мәні бар және шығармашылық белсенділігін дамыту, әлемдегі өркениеттің жалпы адамзатқа тән құндылықтары негізінде оларды жоғарғы имандылық қасиеттерге, елжандылық пен азаматтыққа тәрбиелеу, олардың бойында ұлттық сана сезімді қалыптастыру принциптерінің басымдылығына сүйеніп, ҚР баланың құқықтары туралы заңды басшылыққа ала отырып тәрбиелеу жолға қойылған, тәрбие жоспары 1-4 сыныптар, 5-9 сыныптар, 10-11 сыныптар жас ерекшеліктеріне сәйкес құрылып арнайы жоспар бойынша жүргізіледі.

Құқықтың тәрбие апталығы және айлықтар жүргізіліп тұрады. Көмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын алу шаралары ұйымдастырылды.

10-11 кластар арасында «Құқықты білу заман талабы» дебат өткізілді. Мектеп психологтарының ұйымдастырылуымен өткізілген «Мен қоғам үшін құндымын ба?» тақырыбындағы тренинг сабақтар өз дәрежесінде өткізілді.

Оқушылар арасындағы жүргізілген сауалнамалардың мағыналы ой тастайтын өз бетімен жұмыс істеуге, ойлану қабілетін дамытуға бағыт береді, «Бала және қоғам тақырыбында жас суретшілер ұйымдастырылды».

Мектеп оқушыларының құқықтық тәртібін қалыптастыруда қоғам өмірінің барлық саналары мен оқу – тәрбиелік жұмыс жүйесінің барлығы қызмет атқаруы тиіс. Бұл мәселені шешу үшін терең және жан-жақты білімді құқықтық тәртібі жоғары, әрі құқықтық тәрбие беретін мұғалімдер қажет. Бүгінгі таңда тәуелсіз мемлекетіміздің болашақ жас ұрпақтарын тәрбиелеуде «Ата заң» нормативтерін жүйелі қолдану арқылы құқықтық тәрбие беруге аса назар аудару әр ұстаздың басты мақсаты, міндеті. Сол міндетті №170 орта мектептің ұстаздары дұрыс жолға қойған.

«Адам құқығы деген не?» тақырыбында 4 кластар арасында пікір талас өткізілді. «Қазақстан Республикасының Конституциясы адам құқықтары мен міндеттері және балалардың ерекше құқықтары туралы» (ҚР Конституциясы күніне арналған білім сағаты), мектептің 10-11 сынып сағаты

Ел өміріндегі бірқатар мәселелерді шешу көп жағдайда азаматтық қоғамның даму деңгейіне, жоғары патриоттық сананың қалыптасуына, өз еліне деген мақтанш сезімге, Отанның

мүдделерін қорғау жөніндегі азаматтық борышты орындауға дайындығын тәрбиелеуге байланысты. Өскелең ұрпаққа патриоттық тәрбие беруде қызметінің негізгі мақсаты жеке тұлғаны өзін-өзі айқындауына және қалыптасуына тәрбиелеуде мектепте «Болашақ» балалар мен жасөспірімдер ұйымы жұмыс істейді. Мектеп өкімшілігі оқушылар маслихаттарын және де басқа да сайланып қойылатын органдарын қалыптастыруына, жұмыс істеуіне жағдай жасап, көмектесіп отырады. «Болашақ» ұйымы жасөспірімдердің жалпы оқу-тәрбие үрдісінде оқушыларды елін, халқын, туған жерін сүйуге, Атамекенін қорғайтын ұл мен қыз өсіруге үлкен ықпал үлесін қосып келеді. «Болашақ» ұйымына қабылданатын оқушылар оқуда үздік, үлгілі, тәрбиелі, үлкенге құрмет, кішіге қамқор бола алатын оқушылар.

Мектептегі жеткіншектерге құқықтық тәрбие беру жұмыстары сан қуаламай, сапалық тұрғыдан жүйелі түрде ұйымдастырылса, өз кезегінде жастардың құқықтық жауапкершілікті сезімдері артып, демократиялық мемлекетіміздің дамуына өз үлестерін қосатын білімді де білікті ұрпақтардың қалыптасуы мүмкіндігі де артады.

Жалпы жеткіншек жастағы оқушыларға құқықтық тәрбие формаларын дәл осындай нақты жұмыстар жүйесінде жүргізу жеткіншектің өз жетістіктеріне икеміне қол жеткізіліп, мүмкіншілігін толық әрі тиімді қолдануы іс жүзінде жүзеге асып, сонымен қатар, өзіндік құқықтық қабілетін егеменді және демократиялық мемлекетіміздің жоғары құндылықтары ретінде кез-келген істе дәлелдеу негізінде еліміздің әл-ауқаты үшін қызмет жасайтын жастар ретінде қалыптасады.

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАР МЕН САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДЕГІ «УАҚЫТ» КОНЦЕПТИСІНІҢ КӨРІНСІ (М.ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗİNДЕ)

Б.М. ҚАДЫРОВА
ф.ғ.к., доцент, С.Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
Н.Б. АҒАЛИЕВА
ф.ғ.к., доцент, ПМПИ, Павлодар қ.

Қазақ халқының ертеден келе жатқан әдет-ғұрпы, салты бар. Бұлар бір күннің, не бір жылдың ғана нәтижесі емес, талай ғасыр жемісі. Кез келген адам өмірі үш кезеңнен тұрады – туу, үйлену және о дүниеге кету. Адам өмірінің осы айтылған әр кезеңіне сәйкес халықтың әртүрлі салты, ғұрпы, әр елдің өзіне тән дәстүрі бар.

Өзіндік ерекшеліктері бар салт-дәстүрлер де уақыт және кеңістік ұғымдарымен тығыз байланысты. Бұл байланыс сол салт-дәстүрдің белгілі бір күнге келетінінен, адамдардың сол күнді қалайша қарсы алуынан көрінеді. Салт-дәстүрлер бір жағдайға, іс-әрекетке немесе адам өмірінің жас кезеңіне байланысты өткізіледі.

Ұлттық-этнографиялық салт-дәстүрлер мен «уақыт» ұғымының өзара байланысы уақыт семасының бар болуымен сипатталады. Сонда уақыттың басталу сәті ретінде адам өмірінің нақты бір жас кезеңі алынады. Мәселен, шілдехана, қырқын шығару, сүндетке отырғызу, құда түсу, беташар т.с.с. қазақ халқының салт-дәстүрі белгілі бір уақытта, жас ерекшелігіне байланысты жүргізіледі.

Қазақ халқында адам өмірінің маңызды үш кезеңіне байланысты келесідей әдет-ғұрыптар орындалады. Оларды шартты түрде үш үлкен топқа жіктеуге болады.

І. Баланың дүниеге келуіне және оны тәрбиелеуге байланысты дәстүрлер: *құрсақ шашу, жарыс қазан, шілдехана, ат қою, бесік тойы, баланы қырқынан шығару, тұсауқесер тойы, тілашар тойы, атқа мінгізу тойы, сүндет тойы, тоқым қағар тойы*. Олардан қазіргі кезде құрсақ шашу, жарыс қазан, тілашар тойы, атқа мінгізу тойы, тоқым қағар тойлары сирек тойланады немесе тіпті тойланбайды.

ІІ. Жігіт не қыз уақыты келгенде үйленуді я тұрмыс құрады. Бұл да уақыт билігінде. Үйлену тойы дәстүрлері: *құда түсу, қыз ұзату, беташар, жар-жар, сыңсу және т.б.*

ІІІ. Адам дүниеден озғанда орындалатын салттар: *арыздасу, имансу беру, өлген адамның денесін сақтау және күзету дәстүрі, сүйекке түсу, қоштасу, жаназаны шығару, жерлеу, үйі, жетісі, қырқы, жүзі, жылы, ас беру, естірту, көңіл айту, жоқтау* [1,89].

«Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігінде» автор бала тәрбиелеудегі салт-дәстүрлерді ажыратып көрсетіп, әрқайсысының сипаттамасын береді.

Құрсақ шашу – жүкті болған келіннің енесі ауыл әйелдерін шақырып қонақ етеді. Олар өз үйлерінің бір-бір дәм пісіріп әкеледі. Оның себебі – келіннің жерік болып жүрген асын тауып беру.

Қараның тігілі белгілі бір уақытқа байланысты. Қара мәйіт жерленбей тұрып тігіледі. Одан кейінгі белгілі бір уақыт аралығында жаназасы шығарылады. *Жаназа* (мұсылмандардың өлген адамға оқытатын қуран сүрелері) сөзінің семантикалық құрылысында «*өлімнен кейін*» деген мағына бар.

Адам қайтыс болғаннан жаназасын шығарады, содан кейін жеті күннен кейін жетісіні береді. Жетісі – өлген адамның артынан жеті күннен кейін берілетін ас; *қырқы* – өлгеннен кейін *қырқышы күні* берілетін ас; *жылы* – бір жыл өткеннен кейін өлген адамды еске түсіру үшін берілетін ас.

Қазақ мәдениетінің энциклопедиясында дәстүрлі жерлеу салты төмендегідей жіктелген:
- *Арыздасу (ант мезгілі)*. Ауру адам *өл үстінде жатқан кезде* ағайын-туғандары онымен қоштасып, соңғы арыз-тілегін, арман-өсиетін тындайды.

- *Атаукере ішкізу*. *Өл үстінде жатқан* адамға соңғы рет «атаукере» деп аталатын арнайы тамақ дайындалып беріледі.

- *Имансу*. *Өзгелі жатқан* адам еститіндей етіп, оның қасындағы адам иман кәлімаларын айтып отырады. Аузына «имансуды» ұрттатады, не тамыздады.

- *Өлген адамның өнесін сақтау және күзету*. Адам *жан тәсілім еткен соң*, көзін, аузын жауып, тілі шықпас үшін иегін танып, аяқ-қолын созып, үйдің оң жағына бетін құбылаға қаратып, шалқасынан жатқызып, киімдерін шешіп, үстің ақ шүберекпен жабады.

- *Сүйекке түсу*. *Адам қайтып кеткеннен кейін* сүйекке түсушілер өлік денесін үш аударып тазалап жуады.

- *Жаназа шығару*. Ақыреттелген денені үйден шығармас бұрын «ысқат» оқып, оның күнәсін тірі адамға аударлады. Бұдан соң кілемге орап, бас жағын алға ұстап, сыртқа алып шығып, жаназасын оқиды.

- *Жерлеу*. Қайтыс болған адам негізінен ата-баба, ру бейітіне жерленеді.

- *Үш. Жетісі. Қырқы. Жүзі. Жылы. Ас*. Ат жалын тартып мінген жігіттен бастап алпыс үш жасқа жетпеген кісіні қайтыс болған кезде тек жылы ғана өткізіледі, одан асса асы өткізіледі.

- *Естірту*. Ет жақын бауыры өлген кісіге төтесінен бастамай, тұспалмен айтып, қаралы хабарды жеткізеді.

- *Көңіл айту*. Әрбір бас көтерер адамның қаралы үйге келіп, қаза иелеріне көңіл айтуы парыз саналады.

- *Жоқтау*. Жоқтауды тек әйелдер айтады.

Қазақ халқы – ырымшыл халық. Өмірдің кез келген жағдайына, әр кезеңіне орай наным-ырымдары дайын. Адам өмірінің әрбір кезеңіне жасына сай салт-дәстүр орындалады. Адам баласының дүниеге келуі, өсуі, қартаюуы, дүниеден өтуі халқымызда белгілі бір салтпен байланыстырылады. Осы салттардың мәнінде уақыт мағынасы да кездеседі.

Салт-дәстүр мен «уақыт» ұғымының өзара байланысын халқымыздың мереке-мейрамдарымен байланысты салт-дәстүрлерден көруге болады. Ол – діни мейрамдар, жалпыхалықтық тойлар, діни рәсімдер.

Діни мейрамдар – *Ораза айы, Құрбан айы*. Бұл мерекелер әр жыл сайын тойланады. Қай айға, қай күнге келсе де, әлбетте бір мезгілде өтетіні аян. Сондықтан, бұл мейрамдарда да уақыт семасы көрінеді. Ал діни рәсімдер – *намаз оқу, ораза ұстау, зекет-садақа беру, қажыға бару*. Күніне бес рет намаз оқылады. *Таңертеңгі намаз* – шығыстағы көкжиектен таң рауандағаннан басталып, күннің шығуына аз-ақ қалғанға дейінгі уақытта оқылатын намаз. Уақыт семасы – *күннің шығуына аз-ақ қалғанға дейін. Бесін намаз* бесін уақыты кезінде оқылады. Ал бесін – күн дәл төбемізден біраз ауғаннан басталады да, жер бетіндегі тік тұрған әрбір заттың көлжесі, өз бойынан бір немесе екі есе ұзарғанға дейін жалғасады. Уақыт семасы – *күн дәл төбемізден біраз ауғаннан басталады. Екінші намаз* екінші мезгілде оқылады. Екінші – бесін уақытының аяқталуынан басталып, күн ұясына кіргенге (батқанға) дейінгі уақыт. Уақыт семасы – *күн ұясына кіргенге (батқанға) дейінгі уақыт. Ақшам (ақшам намаз)* – күн батқаннан кейін басталады. Күн ұясына кіргеннен кейінгі батыстағы қызыл ала шапақ сөнгенге дейін жалғасады. Уақыт семасы – *күн батқаннан кейін. Жашайық (жашайық намаз)* – ақшам намазының уақыты біткеннен кейін басталып, таңғы намаздың уақыты келгенге дейінгі аралықтағы уақыт. Уақыт семасы – *күн батқаннан кейін. Тарауық* – ораза айында кешкі ауыз ашардан кейін оқылатын намаз (IX,22). 2 уақыт семасы бар – *ораз аһы және кешкі ауыз ашардан кейін. Пітір* – ораза айында жан басынан алынатын діни салық. Уақыт семасы – *ораз аһында*.

Осы топтамаға біріктірілген сөздердегі уақыт мағынасы мынадай жағдайларда көрінеді:

- адам өмірінің жас кезеңдері;
- адамның өлеуметтік мәртебесінің өзгеруі;
- адамның о дүниеге аттануы.

Сонымен қатар, жалпы халық тойлайтын той-томалақтар мен жиындар, мерекелер және діни әдет-ғұрыптар мәнінде уақыт семасы бар екеніне де көзіміз жетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Көнежахметов С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы, «Ана тілі», 1994. – 80 б.
2. Жанпейісов Е. М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі. - Алматы: Ғылым, 1976.
3. Жанпейісов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. –Алма – Ата: Наука, 1989.
4. Қаралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің анықтамалығы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 125 б.

МЕТОДИКА ИДЕНТИФИКАЦИИ ПАРАМЕТРОВ КОМПРЕССИОННОЙ СЖИМАЕМОСТИ КРУПНООБЛОМОЧНЫХ ГРУНТОВ С ЗАПОЛНИТЕЛЕМ

В.А. КОЗИОНОВ

к.т.н., профессор, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

Р.М. САДИМОВА

магистр, менеджер по сертификации, ТОО ФК Ромат, г. Павлодар

Введение. В последнее десятилетие отмечается рост объемов строительства высотных зданий и комплексов. Характерной их особенностью является наличие развитой подземной части зданий, передающей на основание значительные нагрузки. В этих условиях мощность сжимаемой толщи в основании зданий может достигать 100 м и включать в себя разнообразные крупнообломочные грунты. Специфика строения, состава, состояния, взаимодействия между крупнообломочной и мелкообломочной составляющими характеризуют крупнообломочные грунты как композиционные материалы природного образования. Это обуславливает специфику подходов к исследованию их механических свойств. Основная проблема здесь состоит в необходимости отбора весьма крупных образцов объемом до 1-3 м³, что создает значительные технические трудности, а иногда и невозможность их подготовки.

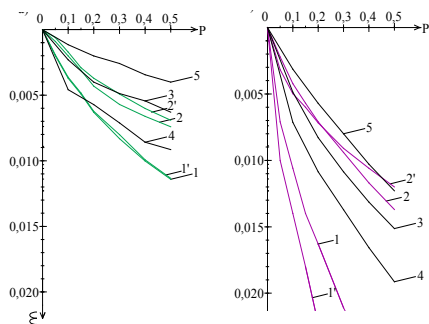
Для решения этой проблемы в настоящее время начинает использоваться расчетно-экспериментальный метод (РЭМ) [1]. Сущность данного метода состоит в следующем. По данным инженерно-геологических исследований составляется «типовая структура грунта», отражающая его структурно-текстурные особенности (включения, заполнитель). Методами лабораторных или полевых испытаний определяются механические характеристики включений и заполнителя. Далее выполняется численное моделирование механического поведения типовой структуры методом конечных элементов, по результатам которого и определяются необходимые параметры механических свойств грунтов. На заключительном этапе выполняется сравнение показателей механических характеристик грунтов типовых структур наименьшего объема, полученных экспериментально и расчетом. Опыт исследований показал, что при практической реализации РЭМ возникает ряд неопределенностей. Во-первых, отсутствуют четкие критерии соответствия данных экспериментов результатам расчета типовых структур грунтов. Во-вторых, сложность учета вариабельности механических характеристик, как всего композита, так и отдельных его компонент. Это обуславливает необходимость проведения идентификационных исследований по установлению соответствия экспериментальных и расчетных данных.

Целью работы является повышение точности и достоверности определения характеристик деформируемости крупнообломочных грунтов с заполнителем путем идентификации их параметров в условиях компрессионного уплотнения.

Результаты экспериментальных исследований. Экспериментальные исследования проводились на стандартных компрессионных приборах. Всего было проведено три серии компрессионных испытаний крупнообломочных грунтов, включавших 117 опытов. В серии I (39 опытов) испытывался мелкий песок с включениями из стальных шариков диаметром 5 и 10 мм. В серии II (39 опытов) – мелкий песок с включениями из резиновых кубиков с размером ребра 5 и 7 мм. Серия III (39 опытов) – включения из керамзитового гравия диаметром 5 и 10 мм. Повторность опытов составляла 2-5. Для определения механических характеристик керамзита использовались современные электронные приборы неразрушающего контроля «ОНИКС 2.5», «ПУЛЬСАР 1.0». Механические характеристики заполнителя – мелкого песка устанавливались по результатам 25

компрессионных испытаний. При проведении исследований использовалась теория планирования эксперимента. Варьировались факторы:

- $X_1 (n)$ – процентное содержание включений: -1 → $n = 0,3$; +1 → $n = 0,6$;
  - $X_2 (l)$ – относительная крупность включений ($l = D/d$, где D – диаметр компрессионного прибора, d – размер включения): -1 → $l = 15$; +1 → $l = 7,5$;
  - $X_3 (m)$ – относительная жесткость включений ($m = E_i/E_c$, где E_i – модуль деформации включения, E_c – начальный модуль деформации заполнителя, т.е. песка): -1 → $m = 0,61$; +1 → $m = 10216$.
- Характерные зависимости относительной компрессионной осадки грунта ε от среднего давления в образце p , т.е. $\varepsilon = f(p)$ приведены на рисунке 1.

а – сталь; б – керамзит; 1, 2 – экспериментальные кривые; 3-5 – нелинейные кривые по расчетам типовых структур методом конечных элементов при значениях параметров уравнения (1) для заполнителя: 3 - $\varepsilon_0^c = 0,0012$, $C_z^c = 0,00387$; 4 - $\varepsilon_0^c = 0,0049$, $C_z^c = 0,00387$; 5 - $\varepsilon_0^c = 0,0083$, $C_z^c = 0,00387$

Рисунок 1 – Компрессионные зависимости $\varepsilon = f(p)$ при содержании включений $n=0,5$

При обработке результатов испытаний компрессионная кривая аппроксимировалась зависимостью вида

$$\varepsilon_i = \varepsilon_0 + C_z \ln \frac{p_1}{p_2}, \quad (1)$$

где C_z – коэффициент компрессии.

ε_0 – начальная относительная деформация.

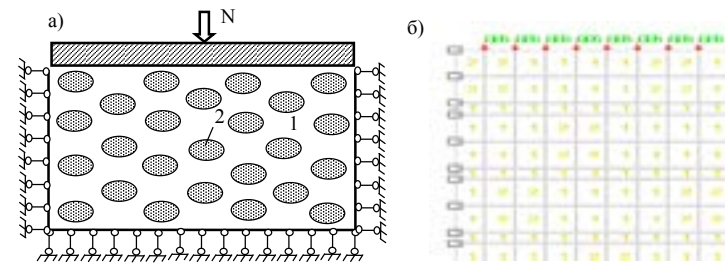
По результатам обработки многофакторного эксперимента получены следующие значения коэффициентов C_z и ε_0 для рассматриваемых моделей композитного грунта:

$$\varepsilon_0 = 0,006 + 0,000325X_1 - 0,0007X_2 - 0,003575X_3 - 0,000525X_1X_2 + 0,001175X_2X_3 - 0,00205X_1X_3 + 0,00035X_1X_2X_3, \quad (2)$$

$$C_z = 0,0082 + 0,000975X_1 - 0,00095X_2 - 0,00285X_3 + 0,000575X_1X_2 + 0,00045X_2X_3 - 0,000675X_1X_3 - 0,000325X_1X_2X_3. \quad (3)$$

Зависимости (2) и (3) использованы нами при выполнении идентификации параметров расчетных моделей грунтов.

Компьютерное моделирование компрессионного испытания грунта. Характерные расчетные модели крупнообломочного грунта для условий компрессионного сжатия при содержании

а – геометрическая модель образца; б – фрагмент конечноэлементной модели; 1 – заполнитель из мелкого песка; 2 – включения (стальные шарики, керамзитовый гравий)

Рисунок 2 - Модели образца крупнообломочного грунта с заполнителем

При построении расчетных моделей поперечные круговые сечения для стальных шариков и керамзитового гравия заменялись эквивалентными сечениями в форме квадратов. Нагрузка на образец грунта передавалась ступенями заданной величины ($\Delta p = 50-100$ кПа). На боковых гранях образца ставилось условие отсутствия горизонтальных перемещений, а на нижней границе – отсутствие вертикальных перемещений. Задача решалась методом конечных элементов по программе SCAD. Расчеты выполнялись в условиях плоской деформации с разбивкой заполнителя и включений на конечные элементы прямоугольной формы.

По данным расчетов МКЭ сначала устанавливались абсолютные вертикальные перемещения штампа компрессионного прибора S_i , а затем относительные деформации грунта $\varepsilon_i = S_i / h$, где h – высота образца грунта. Для определения S_i по данным физических экспериментов с образцами заполнителя определялись секущие значения компрессионного модуля деформации грунта E_{Si}^c для каждой ступени нагрузки p_i . Полученные значения E_{Si}^c использовались в расчетах структур грунта для построения осредненных зависимостей $\varepsilon = f(p)$.

При выполнении расчетов МКЭ в рамках нелинейной модели грунта последовательно варьировались следующие параметры сжимаемости заполнителя: начальная относительная деформация ε_0 и коэффициент компрессии C_z .

Результаты построения зависимостей $\varepsilon = f(p)$ по результатам расчетов типовых структур МКЭ приведены на рисунке 1. Из рисунка 1 следует, что эти зависимости существенно зависят от параметров нелинейного деформирования ε_0 и C_z заполнителя – мелкого песка. Это обуславливает необходимость проведения идентификационных исследований.

Идентификация параметров компрессионной сжимаемости грунтов. На рисунке 3 приведен алгоритм калибровки параметров компрессионной сжимаемости и прочности крупнообломочных грунтов с заполнителем по результатам физических экспериментов и математического моделирования опытов на компрессию. Основное отличие от принятого нами за основу алгоритма [2] для однородных грунтов состоит в использовании статистических оценок адекватности данных расчетов экспериментальным результатам, выполнении расчетов МКЭ, комплексном использовании данных исследований заполнителя, крупнообломочных включений и композита в целом.

Рисунок 3 – Схема идентификации параметров расчетных моделей крупнообломочных грунтов с заполнителем

Проверка адекватности расчета экспериментальным данным выполнялась по критерию Фишера

$$F_e = \frac{S_d^2}{S_e^2} \leq F(v_1, v_2, \alpha) \quad (4)$$

где $F(v_1, v_2, \alpha)$ - табличное значение критерия Фишера;

S_d^2 и S_e^2 - соответственно дисперсии адекватности и воспроизводимости.

В том случае, когда критерий Фишера не соблюдается, производится изменение трудно определяемых параметров механических свойств заполнителя, либо включений. В процессе варьирования переменными механических свойств заполнителя возможно изменение одного из параметров, либо нескольких. Процесс калибровки завершается соблюдением подобия расчета и эксперимента по критерию Фишера.

В таблице 1 приведены, в качестве примера, данные калибровки параметров компрессионной сжимаемости песчаного грунта с заполнителем из стальных шариков.

Таблица 1

Деформаций грунта в компрессионном приборе

Давление на образец, МПа	Деформация образца грунта по результатам экспериментов					Деформации по расчетам МКЭ		
	1	1'	2	2'	Среднее	$\epsilon_a^I =$ 0,0012	$\epsilon_a^I =$ 0,0049	$\epsilon_a^I =$ 0,0083
						$C_z^I =$ 0,00387	$\tilde{N}_{z2}^I =$ 0,00387	$C_z^I =$ 0,00387
	n = 0,1 (стальные шарики)							
0,1	0,00630	0,00710	0,00600	0,00630	0,00643	0,00200	0,00229	0,00771
0,2	0,01000	0,01030	0,00890	0,00910	0,00958	0,00371	0,00686	0,01029
0,3	0,01230	0,01230	0,01140	0,01110	0,01178	0,00457	0,00829	0,01200
0,4	0,01400	0,01430	0,01310	0,01290	0,01358	0,00571	0,00943	0,01343
0,5	0,01630	0,01570	0,01430	0,01400	0,01508	0,00686	0,01057	0,01486

Результаты обработки расчетов и физических экспериментов показали, что критерий Фишера выполняется в третьем цикле расчета. С учетом этого уравнение компрессионной кривой (1) для заполнителя из мелкого песка запишется в виде $\epsilon_v = 0,0083 + 0,00387 \ln \frac{p_1}{p_2}$.

Эта зависимость была использована при определении РЭМ механических свойств крупнообломочных грунтов при других моделях их строения.

Выводы

1 Результаты исследований показали, что для проведения идентификации параметров механических характеристик крупнообломочных грунтов на основе расчетно-экспериментального метода целесообразно использование статистических критериев адекватности экспериментальных и расчетных параметров процессов их деформирования. Показано, что для этих целей удовлетворительно использование дает критерий Фишера.

2 По данным выполненных исследований установлено, что проведение идентификации позволяет уточнить параметры расчетных моделей крупнообломочных грунтов с заполнителем в среднем до 35-40%.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ухов С.Б., Конвиз А.В., Семенов В.В. Механические свойства крупнообломочных грунтов с заполнителем // Основания, фундаменты и механика грунтов. – 1993. – № 1. – С. 2 – 7.
2. Болдырев Г.Г. Методы определения механических свойств грунтов: состояние вопроса: монография, Пенза, ПГУАС, 2008. – 696 с.

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ЖӘНЕ ОҒАН АРНАЛҒАН ЕСКЕРТКІШТЕРІ

С.Н. КОЗКИН
оқушы, М. Әуезов атындағы №42 жалпы орта білім беру мектебі, Павлодар қ.
Қ.Т. АХМЕТОВА
М. Әуезов атындағы №42 жалпы білім беру мектебі, Павлодар қ.

Абай (1845-1904)-ақын,жазушы,қоғам қайраткері,қазіргі қазақ жазба әдебиетінің негізін салушы,либералды білімді исламға таяна отырып,орыс және еуропа мәдениетімен жақындасу арқылы қазақ мәдениетін жанартуды көздеген реформатор.Азан шақырып қойған аты-Ибраһим.

Абай 10 тамыз1845 жылы қазіргі Семей облысының Шыңғыс тауларында Қарқаралының аға сұлтаны Құнанбайдың төрт әйелінің бірінен туған.Орта жүздің Арғын тайпасы- ның Тобықты руынан шыққан билер әулетінің. Әкесі Өскенбайұлы Құнанбай өз заманын- дағы атак данқы алысқа кеткен адамдардың бірі болған.патша үкіметі ХІХғасырдың орта-сындағы бір сайлауда оны Қарқаралы ауданының аға сұлтандығына бекіткен. Шешесі Ұл-жан орта жүздің Арғын тайпасынан Қаракесек руының шешендікпен,тапқырлық,әзіл- өжуамен аты шыққан шаншарлардың қызы. «Абай» деп жас Ибраһимді анасы Ұлжан ер-келетіп атаған.Содан бері бұл есіммен тарихқа енді.

Осындай текті ортадан шыққан Құнанбай менҰлжаннан туған төрт ұлдың бірі Абай жастайынан-ақ ерекше қабілетімен,ақылдылығымен көзге түседі.Балаға сыншы әкесі осы баласынан қатты үміт күтеді. Сондықтан да ол Абайды медреседе төрт жыл оқығаннан кейін,оқудан шығарып алып,қасында ұстап,ел басқару ісіне баули бастайды Әкесінің төнірегінде ел жақсыларымен араласып,өз халқының рухани мәдениет жүйелерімен жете танысады.Өзі билер үлгісінде шешен сөйлесуге төселеді. Ұтымды сөзімен,әділ билігімен елге танылып,аты шығады.Көп ұзамай,жетпісінші жылдардың бас кезінде Қоңыр Көкше дейтін елге болыс болады.Билікке араласып,біраз тәжірибе жинақтағаннан кейін ол халық тұрмысындағы көлеңкелі жақтарға сауле түсіруге күш салып бағады. Бірақ онысынан пәлендей көңіл тоятындай нәтиже шығара алмайды.Сондықтан халқына пайдалы деп тапқан істерін көркем сөзбен,әсіресе,өлеңмен насихаттамақ болады.Орысәдебиетімен танысуы көп ықпал етеді.

Абай өлең шығаруды бала кезінде-ақ бастаған.Алайда жасы қырыққа келгеннен кейін ғана көркем әдебиетке шындап ықылас қойып, көзқарасы қалыптасып, өз өнерінің халық санасына тигізер ықпалын түсінеді. Шығармалары үш жүйемен өрбиді,бірі - өз жанынан шығарған төл өлеңдері , екіншісі - ғақлия (немесе қара сөз)деп аталатын прозасы,үшіншісі-өзге тілдерден,әсіресе орысшадан аударған өлеңдері.

Абай өлеңдері түгел дерлік лирикадан құрылады , поэма жанрына көп бой ұрмағаны байқалады.Қысқа өлеңдерінде табиғат бейнесі,адамдар портретін жасауға,ішкі-сыртқы қылық-

қасиеттерін, мінез-бітімдерін айқын суреттермен көрсетуге өте шебер. Қай өлеңінен де қазақ жерінің, қазақтың ұлттық сипатының ерекшеліктері көрініп тұрады. Ислам діні та-раған Шығыс елдерінің әдебиетімен жақсы танысу арқылы өзінің шеберлік - шалымын одан әрі шындайды. Шығыстың екі хикаясын «Масғұт» және «Ескендір» деген атпен өлең-ге айналдырады. Ислам дініне өзінше сенген діни таным жайындағы философиялық көзқарастарын да өлеңмен жеткізеді. Абайдың дүние танудағы көзқарасы ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақ халқының экономикасы мен ой-пікірінің алға ұмтылу бағытта даму ықпалымен қалыптасты. Дүниетану жолында сары-орыстың төңкерісшіл демократтарының шығармаларын оқып, өз дәуірінің алдыңғы қатарлы ой-пікірін қорытып, басқаларға қазақ өміріндегі аса маңызды мәселелерді түсіндіруге қолданады. Дүниетану өңірінде екі қасиет-тің – сезім мен қыйсының, түйсік пен ақылдың қатынасын таразылайды. Сондықтан да «Ақыл сенбей сәбіңіз, Бір іске кез келсеңіз», - деп жазады.

Кез келген халықтың тарих сахнасына шығуы-жүйеге бейімделген біртектес өмір салттың гана нәтижесі емес, сонымен бірге қасиеттік деп саналатын арман-ансардың (идеал) да біртұтастығына айғақ. Олай болса Абай сынының талкегіне түскен еріншектік, дарақшылық, жалқаулық, күншілдік, өтірікшілік, өсекшілдік, мақтаншақтық, жағымпаздық, жікшілдік сияқты қасиеттер қазақ баласының кейбіріннің бойындағы туа біткен кемшілік емес, сол Абай өмір сүрген қоғамдағы саяси әлеуметтік қатынастардың нәтижесі екеніне ден қою қажет. Сонда, Абай бұрынғы бабаларымыздың бойынан көрген «кемшіліктерді» себеп ретінде емес, сол замандағы саяси әлеуметтік қатынастардың салдары ретінде қарастыруға жол ашқан. 1891 жылдан бастап Абай басына ауыртпалық түсіп, бір-біріне ұласқан қайғы бұлты ашылып қояды. Осы жылы ақынның сүйікті інісі Оспан жарық дүниеден өтеді. Одан кейін орысша әскери білімі бар, үлкен үміт күткен баласы Әбілрахманнан айырылады. Бұлардың қазасының ақын жанына қандай батқаны оның осы тақырыпқа арнаған топтама өлеңдерінен айқын көрінеді. Сөйтіп жүргенде соңғы тірешіндей болған дарынды ақын баласы Мағауия да қайтыс болды. Осындай қабаттасқан қайғы қасіреттен күрт сынған Абай Мағауияның қазасынан кейін, қырық күннен соң, өзі де дүние салады. Ақынның сүйегі Шыңғыстаудың ығындағы Жидебай мекенінде, інісі Оспанның жанына жерленеді. Бұл күнде ол арада қазақтың ұлы екі перзенті – Абай мен Шәкәрімге деген ұрпақтың өшпес махаббатының, ізгі құрметінің белгісіндей болып, сәулет өнерінің соңғы үлгісімен салынған қос мұнаралы кешенді алып мазар тұр.

Абайдың атында өте көп орындар Абай атымен байланысты. Онда 42 тарихи ескерткіштер, 60 тарихи орындар, олардан 30 тарихи орындар Абай атымен байланысты.

Бүкіл әлемде қазақ ақыны Абай туралы бәрі біледі. Абайға көп ескерткіштер орнатылған.

Алматы, Астана және басқа да Қазақстанның қалаларында Абайға арналған көп ескерткіштер орнатылған. Бірақ бұл тек Қазақстанда емес, Турцияда, Стамбул қаласында, Иранның астанасы Тегеран қаласында және Ресейдің астанасы Мәскеуде Абайдың ескерткіштері бар.

Төртінші ақпанда Мәскеуде қазақ ақыны, шешен және ағартушы ұлы Абайға арналған ескерткіш ашылды. Қола мүсіні Александр Грибоедовтің ескерткіші қасында қазақстанның елшілігіне жақын орналасқан. Ескерткіштің авторы Ресей – Қазақстан авторлық ұжымы – мүсініші Марат Әйнеков, дизайнер Тимур Сүлейменов, суретші Эдуард Дробницкий және сәулетші Вячеслав Романенко.

Бұл мүсін Қазақ Республикасынан Ресей астанасына сыйлығы.

Ұлы Британияның астанасы Лондон қаласында Абай үйі ашылған.

Үдістанның астанасы Дели қаласында, Мысыр Араб Республикасының астанасы Каир қаласында, Германияның астанасы Берлин қаласында және тағы басқа қалаларда Абайға арналып ашылған ескерткіштер мен көшелер бар.

Қорыта келгенде, Абай тану әрекеті, бүгінге дейін халық санасына жол салып, ата - мұрамызды зерделеу мен талассыз насихаттау арқылы халық оқырман қауымға сіңіру міндеті де қоса – қабат жүргізіліп келеді. Қазақ халқын өзіне таныту жолында

Абай мұрасы халқымыздың ой - санасына айрықша орын алуы себепті де, ол ақынның әрбір мүшел тойын өткізу жылдарында көбірек зерттеліп мольгуда. Ғылыми зерттеу нысанына алынып, ғылымның алуан саласында әр қырынан қарап бағдарлануы нәтижесінде рухани қазынамыз қордаланып жатса, бұл жұмысты жүзеге асыруда аға ұрпақ еңбегі де өлшеусіз.

Дүние жүзі әдебиет өнерінің қазынасынан, Шығыс пен Батыс мәдениетінің мол үлгі, өнеге алған Абай ғана қазақ поэзиясын басқалармен терезесі тең дәрежеге көтере алды, мағынасы жағынан да, түр – формасы жағынан да қазақ өлеңіне түбірлі өзгерістер, жаңалықтар енгізді.

Алы Абай - қазақ әдебиетінің классигі. Қазақтың жазба әдебиетінің қалыптасуына, қазақтың әдеби көркем тілінің дамуына жасаған ықпалы орасан. «Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел» дегенінің мәні бар, өйткені, Абай енді сөздің мазмұнына да, көркемдік қасиетіне де мүлде жаңа сипат берді. Бұрынғы таныс сөз енді жанаша мағына алып, басқаша өңен танытты. Міне, сондықтан да

біз Абайды жаңа жазба әдебиетінің негізін салушы, ұлы классик деп білеміз Орыс әдебиеті үшін А.С. Пушкиннің орны қандай болса, қазақ әдебиетіндегі Абай жөні тап сондай. Ломоносов, Фонвизин, Карамзин, Жуковский сияқты алыштар бола тұра, Пушкиннің орыс жазба әдебиетінің басы саналатыны тегін емес. Пушкин де, Абай да – жанашылдар, сондықтан да олар ұлы өнеге, ортаймас үлгі қалдырды, бізді күні бүгінге дейін қактырып, таң қалдырады.

Абай жүрегінен басталған көпір өткен дәуірмен бізді, қазіргі замандастарды ғана емес, басқа халықтарды, басқа өлемді де жалғастырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Жүрегіміз түбіне терең бойла» (Құрастырып, алғы сөзі мен түсініктемелерін жазған – М. Мырзахметов, филология ғылымдарының докторы), Алматы : Рауан, 1995 жыл, 64 бет.

2. Қазақ тілі мен әдебиеті. Қазақстан Республикасы Білім министрлігінің ай сайын шығатын ғылыми – педагогикалық, әдістемелік журналы. 2 ақпан. 1995 жыл.

3. Абайдың ақын шәкірттері. Дайындаған : Қ. Мұхаметханұлы.- Алматы. РГЖИ «Дәуір», 1993—234 с.

СУЩНОСТЬ ДИДАКТИЧЕСКОЙ ИГРЫ

Г.К. КУДИЯРБЕКОВА

старший преподаватель, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

Л.Б. МУБАРАКОВА

преподаватель, колледж ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

Генетическая сущность игры предполагает, что в ней есть простор для фантазии и познавательной самостоятельности. Педагогические функции игры включают не только усвоение материала, но и развитие творческого отношения к деятельности. Богатство игровых форм является важной предпосылкой успешного обучения. Много зависит от подготовленности самого преподавателя, от его творческих способностей и педагогического опыта.

Современные исследования в области психологии деятельности и личности создали предпосылки для пересмотра содержания и технологии учения при подготовке специалистов в высшей школе.

Очень важной является разработка в педагогических вузах новой технологии обучения, ориентированной на целенаправленное формирование педагогической деятельности будущих специалистов и создание условий для проявления и развития активности личности в учебном процессе. Под этим мы понимаем выход в учебной деятельности за пределы предписанного, осознанного свободного выбора содержания, форм, методов и средств, в процессе обучения, рефлексивное отношение к собственной деятельности. Говоря о формировании педагогической деятельности у студентов, мы имеем в виду их способности, и готовность ставить перед собой цели, реализовывать их в практической деятельности и анализировать достигнутые результаты. Важным этапом в формировании педагогической деятельности является формирование психолого-педагогических умений – гностических, проективных, конструктивных, организаторских, коммуникативных.

Широкое использование активных форм и методов обучения в учебно-воспитательном процессе педагогического вуза является необходимым условием подготовки преподавателя, способного работать творчески. Так, дидактическая игра представляет собой активную самостоятельную познавательную деятельность студентов в условной форме, направленную на имитационное моделирование учебно-воспитательного процесса и игровое моделирование своей будущей деятельности. Высокая эффективность дидактических игр в процессе педагогического образования обусловлена их способностью актуализировать и систематизировать теоретические знания будущих педагогов, придавать им жизненность, действенную направленность. Они помогают студентам использовать полученные знания в процессе моделируемой профессиональной деятельности для формирования и совершенствования методических и практических умений, навыков.

Использование игровых форм и методов обучения в процессе преподавания курсов «Педагогика», «История педагогики», «Методика преподавания педагогических дисциплин» содействует более быстрому профессиональному становлению будущего педагога, существенно сокращает период профадаптации молодого специалиста.

Ценность игрового метода обучения состоит в ряде возможностей. Во-первых, можно имитировать определенную типичную ситуацию с помощью сценариев, правил. И для преподавателей, и для

студентов полезна сама важность воссоздания ситуации, в которой могут оказаться люди, а также изменение этой ситуации, управление ею с помощью разного рода действий и решений. Во-вторых, в играх можно проверить знания участников и их воображение, предложив им сыграть определенные роли. Конечно, при этом не будет присутствовать фактор давления реальной ситуации, или ответственности, но тем не менее, выполняя определенную задачу, каждый участник может для себя выбрать образ мыслей и действий той личности, роль которой он исполняет. В-третьих, игровой метод, особенно используемый в целях обучения, позволяет по-своему, в соответствии с задачами преподавателя использовать ситуации, при этом выделять в них одни стороны и убирать другие, добавляя в них элементы фантастики.

Студенты приобретают умения анализировать педагогическую ситуацию, максимально приближенную к реальной, формировать проблему, вести поиск оптимальных путей и средств для ее решения. Опыт показывает, что игровые формы и методы активизируют любознательность студентов, повышают не только интерес к учебному предмету, но также и к будущей профессиональной деятельности, стимулируют активную самообразовательную работу будущих педагогов, проявление ими творчества в решении широкого круга педагогических проблем. Дидактические игры нацелены на обучение студентов решению типовых и нестандартных, требующих творческого подхода, профессиональных задач. При этом осуществляется основательное, личностно-значимое и мотивированное усвоение студентами необходимых знаний, умений, обеспечивается морально-психологическая и методическая готовность к предстоящей педагогической деятельности. У студентов воспитывается самостоятельность, активность, инициативность, ответственность, умение аргументировано отстаивать свое мнение, обоснованно принимать решение, последовательно и умело добиваться его реализации.

Содержание дидактических игр определено характеристиками, включающими цели, задачи, структурные компоненты, правила организации и проведения. Структуру дидактических игр составляют перечень и краткая характеристика ролей, правила, сценарий, раскрывающий обязанности участников в процессе игры (функции), активное оперирование информацией в атмосфере соревновательности, раскрепощенного, творческого использования накопленных ранее знаний, умений и навыков в имитируемой профессионально-педагогической деятельности, анализ и подведение итогов.

Проблемность содержания игры выступает объективной предпосылкой порождения, во-первых, мышления каждого участника (С.Л. Рубинштейн), а во-вторых, совместной деятельности и диалогического общения всех участников. Проблемность задает предмет для дискуссии, спора, альтернативных вариантов поиска и доказательств решения и т.п. Проблемная ситуация, проблемное задание в отличие от учебной задачи, которая решается по сообщаемому заранее преподавателем известному образцу, являются необходимыми условиями возникновения собственно игры. Создаются условия не передачи информации от преподавателя к студенту, а порождения знаний в совместной деятельности и диалогическом общении участников игры.

Это творческий процесс, поскольку за счет не единственности интерпретации содержания игры каждым из участников появляется принципиальная возможность получить новое знание, которое никто в отдельности получить не в состоянии. Имитация становится игрой тогда, когда невозможно принимать решения в одиночку, когда требуется согласование противоречивых ожиданий и интересов, когда формализованные процедуры принятия решений не дают нужных результатов.

Подготовка студентов к дидактическим играм заключается в формировании у них необходимых знаний, умений решать педагогические задачи. Она осуществляется в процессе лекций, семинарских, практических занятий, самостоятельной самообразовательной работы, анализа и решения педагогических задач и ситуаций, лабораторного практикума.

В ходе дидактической игры преподаватели стараются создать благоприятную для обучения психологическую атмосферу делового сотрудничества, содействующую проявлению и развитию педагогических способностей участников игры, активизирующую их мышление, воображение, память, внимание, педагогическую эмпатию.

Эффективность дидактических игр во многом определяется подготовкой преподавателя-организатора, который проводит инструктаж, создает у студентов необходимую установку на предстоящую деятельность, анализирует ход игр, при подведении итогов организует обсуждение, направляет дискуссию.

Наряду с неоспоримыми достоинствами дидактическая игра как метод обучения имеет недостатки. Например, к ним можно отнести длительность, трудоемкость, специальный характер подготовки не только преподавателей, но и студентов, сложность в обеспечении одинаковой активности всех студентов.

Дидактические игры важны в процессе изучения педагогических дисциплин с целью формирования у студентов профессионально значимых качеств, присущих творчески работающему учителю. Они содействуют обеспечению комплексного контроля уровня профессиональной подготовки студентов: товарищеский контроль, самоконтроль, контроль преподавателями достигнутого уровня психолого-педагогической, специальной, методической подготовки будущих педагогов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Игровое моделирование: Методология и практика/ Под ред. И.С. Ладенко. – Н-к, 1987.
2. Платонов В.Я. Деловые игры: разработки, организация и проведение. – М.: Профиздат, 1991.

МУЗЫКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ТАЛДАУ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

Г.Т. МАҚЫШБАЕВА
аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазір қоғам жағдайында оқушыларға музыкалық және эстетикалық білім мен тәрбие беру жұмысы жана деңгейге көтерілді. Оның негізгі мақсаты мен міндеттерін іске асыруда музыка мұғалімі орасан зор рөл атқарады. Әрбір шәкіртті жеке тұлға деп санап, оның жан-жақты дамуына мүмкіншілік жасау – бүгінгі мұғалімнің мақсаты осы. Мектептен дәрiс алған еліміздің мыңдаған ертеңгі ұрпағын осы бастан дұрыс тәрбиелесек, келешекте көптеген келеңсіздіктерге жол берілмейді. Деп ойлаймыз.

Музыка пәні мұғалімі өз бойына өнердің сан қырын еңгізіп, ары қарай дамытып, мектеп оқушыларына музыкалық тәлім-тәрбие береді. Жас ұрпаққа музыкалық тәрбие берудің бүкіл ісінің табысты болуы едәуір дәрежеде мұғалімнің іскерлігіне, шеберлігіне, білімділігіне байланысты болмақ. Ал болашақ музыка мұғалімінің дайындығы біздің музыкалық білім мен мәдениет факультетінде жүзеге асады.

Студенттердің келешек кәсібі іс-әрекетінде керекті және ең маңызды іскерліктерінің ішінде музыкалық шығармаларға талдау жасау іскерлігі болады деп санаймыз, себебі музыканы тұтас жасау қабылдауға және түсінуге музыкалық шығарманы талдау негізін білудің арқылы ғана болады. Музыкалық шығармаларды талдау курсы музыкатану, музыкалық психология, семиотика, философия, эстетика салаларындағы қазіргі уақытта жетістіктермен тығыз байланысты және студенттерге әр түрлі музыкалық форманың құрылым мен даму ерекшеліктері туралы білім береді. Сонымен қатар, келесі дағдылар мен іскерліктер қалыптасады, әсіресе:

- музыкалық шығарманы зерттеу және орындау барысында әр музыкалық форманы логикалық дәрежеде қабылдау;
  - шығарманың ішкі және сыртқы байланыстарын ескере отырып оны жан-жақты талқылау;
  - белгілі педагогикалық мәселені шешу үшін керекті элементтерді айқындау;
  - шығарманың гармониясын, фактурасын, формасын тұтас қабылдау;
  - музыкалық шығармаларды талдау барысында жанр, стиль мен формасының тарихи ерекшеліктерін айқындау дәрежесіне келтіріп, тарихи принципті пайдалану;
  - мәнереудің көркемдік құралы мен музыкалық шығарманың эмоциялық – бейнелі мазмұнын толық ашу;
  - оқушыларға ең қарапайым формалар мен жанрларды, олардың тығыз өзара байланысын көрсетіп, шығарманың музыкалық бейнесінің құрылымын анықтып, мектептегі музыка сабағында жоғарыда айтылған білімдерді пайдалану;
  - музыкалық –тарихи материалдардың мазмұнын өз бетімен талдау және жалпы білім беретін мектептерде оны әдістемелік творчестволық тұрғыда қолдану едетіне тәрбиелеу.
- Музыкалық шығарманы талдау курсы факультеттегі барлық пәндермен тығыз байланысты. Осыдан музыкалық шығарманы талдауды бір неше түрлерге бөлуге болады: теориялық, гармониялық, полифониялық, орындаушылық көркем-педагогикалық.

Студенттерге ең қарапайым элементтермен таныстыру керек. Музыкада негізгі құрылымдар болып табылатындар – кезең, сөйлем, фраза (мотив тізбегі), мотв (дыбыстар тізбегі). Әуендер қашан да өзінің ішкі құрылымы мен нақыштық логикасы арқылы аяқталған белгілі бір түсінікті білдіреді. Кейде еркін құрылымда бола алады, әсіресе ол халық музыкасында кездеседі. Студенттерге кульминация туралы түсінік беру керек. Ол – әуен дамуының ең жоғары сатысы – оның шиеленісу шыңы. Кульминация қанша уақыт дайындалады, қалай биіктікке жоғарылады студентке көрсету

керек. Сольфеджия, полифония, гармония, музыка теориясы сабақтарында музыкалық құрылымның қандай түрлері бар екенін көрсету қажат. Мысалы монодия, полифония, гармонияның бір бірінен айырмашылығы неде, фактура дегеніміз не, көпдауысты және бірдауысты құрылымның қандай ерекшелігі бар және т.б. Содан кейін, шығармалардың күрделі формаларына өту керек. Алдымен бірбөлімдік формадан бастап, кейін дуга формасымен немесе еркін формадағы шығармалармен аяқтау. Ал музыка тарихы курсының барысында классикалық музыканың әр түрлі жанрларының қалыптасуының, дамуының және әлеуметтік себептерінің тарихи заңдылығы туралы білім беріледі.

Мұнда дидактика принциптеріне ерекше назар аудару керек. Мысалы көрнекілік принципі. Осы принципті оқытушының әр түрлі көрнекі оқу құралы мен оқытудың аудио-визуальдық техникалық құралдарын, кітаптар, шығармалардың партитуралар, керекті таблицалар және басқа да ашық та бояулы, анық та айқын өрнектеліп баспадан шыққан оқу құралдарын пайдалануда өз көрінісін табады.

Саналық пен белсенділік принциптері. Саналық пен белсенділік принципі дегеніміз зерттелетін құбылыстарды белсенді қабылдап алуға бағытталған, оларды зердеге құйып, творчестволықпен қайта өңдеу және қолдану болып табылады.

Түсініктілік және шамаға лайықтылық принципі.

Түсініктілік және шамаға лайықтылық принципі дұрыс ұғып, істе қолданудың студенттердің ақыл-ойының жетілуі үшін аса үлкен маңызы бар. Бұл принцип «Музыкалық шығарманы талдау» курсының оқу жоспары мен бағдарламаны жасаудың негізінде жатады.

Жүйелілік пен бірізділік принципі.

Осы принципті оқыту мақсатынан да, оқылатын материалдардың ғылыми логикасынан да, баланың ойлануының даму заңдылығынан да шығалы.

Музыкалық шығарманы талдау студентті индуктивтік жолмен немесе дедуктивтік жолмен алып жүру мүмкін.

Индуктивтік жол, әдетте оқытушы күнделікті өмірдегі, тапқырлықпен қойған сұрақтардың көмегімен студенттерді өздігімен қорытынды шығаруға немесе жинақтауға әкелетін қолданылады. Дедуктивтік жол студенттер оқытушының сұрақтарына жауап беріп және оның талаптарын орындай отырып, жаңа құбылыстарды дәл осы жағдай үшін қолдану мүмкіндігі туралы пікірлескенде қолданылады.

Пәннің осы жоғарыда айтылған негізгі мақсаты мен міндеттеріне жету үшін, студенттердің пәнге қызығушылықтарын ояту, қалыптастыру қажет.

Қызығушылық – дүниедегі заттар мен құбылыстарды белсенділікпен танып-білуге бағытталған адамның жеке ерекшеліктерінің бір көрінісі.

Музыкалық шығарманы қабылдау алдында, оның мазмұнын студенттерге ашып көрсету – олардың музыканың өзін тыңдау әрекетіне құмартуын арттырады, осылайша әрекеттілік ойлау іске қосылады. Ойлаудың әрекеттілік түрінің негізінде бейнелі ойлау пайда болады. Музыкалық шығарма, оның авторы, шығу тарихы туралы көркем де әсерлі әңгіме студенттің бейнелі ойлауын оятады.

Студенттердің «Музыкалық шығармаларды талдау» пәнге қызығушылықтарын ояту, саналы қатынасын қалыптастыру мақсатында қосымша шығармаларға талдау жасауға тапсырма беріледі. Оларды дайындау барысында студенттің әдебиеттерден алған қосымша білім жөніндегі түсінігі айқындала түседі. Студенттердің талдау жасаудағы ізденістері ғылыми жұмыспен айналасуға алғашқы тәжірибе болып табылады: студенттің санасында айтатын материалына деген жеке, өзіндік көзқарасы қалыптасады.

Сабақ кезінде, кәсіби білім мен дағдыларды қалыптастыру, қызығушылықты ояту мақсатымен оқытудың жаңа әдісін (кейсаттылары) пайдалануға болады. Бұның негізінде студенттердің бірнеше тобын нұсқау-нәтижелерді және қорытындыларды талқылау мен талдау арқылы шындықтағы кәсіби мақсатты шешу беріледі. Тағы да басқа мәселені талдау үшін дискуссияны қолдануға болады. Болашақ мұғалім музыкалық шығарманы талдауды «дыбысталу» (ойнай не тыңдай отырып) бастағаны жөн, өйткені педагог-тәрбиеші әрі кәсіпкер музыканттың ретінде де әдеби сынды іздеу ешқандай нәтиже бермейді. Студенттердің классикалық музыканы қабылдауын дамытуда қарапайымнан күрделіге өту жолын қатаң сақтау керек. Бұл жерде мынадай принциптер, әдістер тірек бола алады:

а) классикалық музыканы тыңдау хабар алу сипатында болғаны дұрыс және керекті үзінділерді аспапта бірнеше рет қайталап орындауға болады.

б) ноталық жазбаларды, клавиридті, көрнекі құралдарды пайдалану студенттерге музыканы белсенді қабылдауға, әрі есте сақтауға көмектеседі. Педагогикалық процесте әр сабақта маңызды мәні бар нәрсені – жалпы сұраққа жауап бергізу. Әр тақырыптан тапсырма ала тұрып, студенттер оны оқу жылы бойында қайталайды әрі меңгереді, бұл емтиханға дайындықты да жеңілдетеді. Әр сабақта

музыкалық материалдарды білу деңгейін үнемі тексеріп отыру жақсы нәтижелер береді. Сабаққа арналған музыкалық материалды ұтымды іріктеу қажет, бірінші кезекте шығарманың идеялық көркемдік мазмұнын ашатын басты тірек нүктелерін жіберіп алмау керек.

Сабақтан тыс жұмыстары (мысалы лекция-концерт т.б) студенттерді жаңа білімдермен байыта, олардың ақыл-ойын және ақыл қабілеттерін дамыта отырып, студенттердің ой-өрісін кеңейтуге, музыкалық қызығушылықтарын қалыптастыруға өз үлестерін қосатыны анық. Бұндай жұмыс оқытушы сабақ үстінде жүзеге асыратын тәрбие жұмысын толықтыра және тереңдеті отырып, ең алдымен студенттердің бос уақытын ұйымдастырудың формасы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Асафьев Б. Б. Қазіргі жалпы білім беретін мектептегі музыка// Музыкалық ағарту және білім беру жайындағы таңдамалы мақалалар. – Л. 1970
2. Қоңыратбаев Ә., Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары. Алматы, 1991.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОГРЕШНОСТИ ВОСПРОИЗВЕДЕНИЯ ЕДИНИЦЫ ПЛОСКОГО УГЛА КОЛЬЦЕВЫМ ЛАЗЕРОМ

С.Ю. МАРКОВА

старший преподаватель, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

С.К. МАРАЛБАЕВА

студент, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

Несовершенство существующих измерительных преобразователей угла потребовало поиска технических решений, основанных на новых физических принципах, среди которых весьма перспективным представляется использование в качестве чувствительного элемента кольцевого лазера (КЛ). Применение КЛ в гониометрической схеме измерения угла впервые было предложено во Франции. Первая реализация лазерного гониометра и его практическое использование были проведены в НПО «ВНИИМ им. Д.И. Менделеева». Благодаря высокой точности и цифровому выходу, обеспечивающему простоту автоматизации процесса измерения, лазерные гониометры получили дальнейшее развитие при решении задач аттестации различных преобразователей угла и угловых мер, в том числе при промышленном производстве оптических элементов. Весьма эффективным представляется использование лазерных гониометров в метрологии. Возможность измерения углов в широком диапазоне от нескольких угловых секунд до 360° наряду с большой производительностью измерений и погрешностью, близкой к погрешности рабочего эталона плоского угла, создает предпосылки к переходу при использовании лазерного гониометра на двухступенчатую поверочную схему, предложенную Кривцовым Е.П. в книге «Измерительная техника». Возможно также рассмотрение вопроса о создании первичного эталона плоского угла на основе КЛ. Однако существующие на данный момент сведения о метрологических характеристиках КЛ не позволяют однозначно ответить на этот вопрос. Основной причиной такого положения является то, что сейчас хорошо изучены погрешности лазерного гониометра в целом, где КЛ является элементом, воспроизводящим единицу плоского угла, а остальные элементы (нуль-индикатор, система обработки информации и др.) служат для передачи размера единицы плоского угла аттестуемой мере (многогранной призме, кодовому диску и т. д.) или преобразователю угол — код (индуктосину, магнитному преобразователю). Естественно, что общая погрешность гониометра содержит как погрешность КЛ, так и погрешности остальных элементов измерительной схемы. Выделение непосредственно погрешности КЛ из общей погрешности гониометра до настоящего времени не производилось. Настоящее исследование проведено с целью выполнения этого недостатка и определения случайной и систематической составляющих погрешности воспроизведения единицы плоского угла с помощью КЛ.

Исследование случайной составляющей погрешности было проведено при замене устройства, аттестуемого с помощью гониометра на основе КЛ, дополнительным КЛ, функцией которого являлось задание угловых интервалов. Выходной сигнал дополнительного КЛ проходил через делитель частоты, коэффициент деления которого определял задаваемый угол. Выходной сигнал делителя частоты формировал интервалы суммирования периодов выходного сигнала основного КЛ. На выходе счетчиков получали числа N_i периодов сигнала биений его

встречных волн, просуммированные в интервалах, заданных делителем частоты. Измеряемые углы φ_i определялись по формуле

$$\varphi_i = 2\pi N_i / \sum_{k=1}^n N_k,$$

где n — количество периодов сигнала делителя частоты, укладываемых на полном обороте платформы. Коэффициент деления делителя частоты при этом подбирался таким образом, чтобы значение $2\pi/\varphi_i$ было близко к целому числу. Наличие знаменателя обусловлено необходимостью проведения градуировки, используемой в лазерном гониометре для исключения низкочастотных флуктуации в КЛ. Случайная погрешность КЛ оценивалась как среднее квадратическое отклонение φ_i от среднего в серии измерений. Суммирование числа периодов выходного сигнала КЛ на нескольких соседних интервалах суммирования позволило получить зависимость случайной составляющей погрешности от измеряемого угла $\sigma(\varphi)$.

Эксперименты проводились с использованием КЛ моноблочной конструкции с призмами полного внутреннего отражения в качестве отражателей и периметром 44 см. Угловая пена периода выходного сигнала КЛ для такого периметра составляет 1,26». Для уменьшения случайной погрешности измерений, обусловленной дискретным характером выходного сигнала КЛ, использовался множитель частоты. Выходной сигнал основного КЛ пропускался через множитель частоты с коэффициентом умножения, равным 24. Погрешность дискретизации в этом случае составляла 0,02». Скорость вращения платформы в экспериментах варьировалась в диапазоне $(\pi/2 \dots 2\pi)$ с⁻¹. Нестабильность скорости вращения была порядка 10^{-3} . Регистрация выходного сигнала КЛ производилась посредством частотомеров ЧЗ-54, информация с которых через устройство связи передавалась для обработки с микроЭВМ «Электроника ДЗ-28».

Типичная зависимость случайной погрешности измерений от угла представлена на рис. 1.

Полученные значения разделены здесь на $\sqrt{2}$ с тем, чтобы привести погрешность к одному КЛ. Скорость вращения составляла π с⁻¹. Экспериментальные данные представлены на рис. 1 точками. Анализ погрешности КЛ показывает, что в случае широкополосных флуктуации параметров КЛ случайная погрешность зависит от измеряемого угла следующим образом $\sigma(\varphi) = A\sqrt{\varphi(1-\varphi/2\pi)}$, где A — коэффициент пропорциональности, зависящий от флуктуации параметров КЛ и других его параметров. Приведенная зависимость, согласованная с экспериментальными данными по абсолютной величине, представлена на рис. 1 сплошной линией. Наблюдается хорошее качественное совпадение экспериментальных и теоретических результатов, что свидетельствует о превалирующем влиянии на погрешность широкополосных флуктуации в КЛ. Максимальная погрешность измерений, соответствующая углу 180°, для различных серий измерений колеблется в диапазоне от 0,04 до 0,3», причем изменения скорости вращения слабо влияют на значение погрешности. Следует отметить, что представленные на рис. 1 данные характеризуют случайную составляющую погрешности при однократном измерении. При этом для достижения случайной составляющей погрешности на уровне 0,01» достаточно проводить серии порядка 50 измерений (см. рис. 1), в описанном эксперименте занимало время 100 с.

Анализ показывает, что основными причинами систематической погрешности воспроизведения единицы плоского угла с помощью КЛ являются нестабильность скорости вращения и наличие внешнего магнитного поля. Влияние первой причины связано с чувствительностью КЛ к вращению Земли и независимостью резонатора КЛ, создающей сдвиг нуля его выходной характеристики. При известной нестабильности скорости вращения эти аспекты работы КЛ приводят к систематической погрешности воспроизведения единицы плоского угла, которая легко поддается анализу. В частности, за счет чувствительности к вращению Земли при скорости вращения КЛ π с⁻¹, относительной нестабильности 0,01 и частоте колебаний скорости, равной частоте вращения, максимальная погрешность (на угле 180°) составляет примерно 0,1». Уменьшение нестабильности скорости вращения на порядок и более, не являющееся сложной технической задачей, снижает систематическую погрешность до 0,01» и менее.

Проведение оценки систематической погрешности, обусловленной внешним магнитным полем, является задачей существенно более сложной. Поскольку магнитное поле воздействует на активную среду, параметры которой не всегда известны с достаточной

точностью, а также на оптические элементы резонатора, ориентация которых тоже известна весьма приближенно, расчеты дают оценки, не обладающие высокой надежностью. Оценки показали, что воздействие магнитного поля Земли на активную среду приводит к погрешности (на угле 180°) порядка 0,5». Воздействие на отражатели КЛ в виде призм полного внутреннего отражения создает погрешность на уровне 0,1». Полученные оценки, однако, требуют экспериментального подтверждения. Соответствующие исследования проводились с использованием традиционной схемы лазерного гониометра при измерении углов 24-гранной призмы. Учитывалось, что исследуемая погрешность сосредоточена на первой гармонике частоты вращения, так как при вращении КЛ проекция внешнего магнитного поля на ось чувствительности КЛ к магнитному полю изменяется на частоте, равной частоте вращения. Поскольку погрешность на первой гармонике дает максимальную погрешность при измерении угла π рад, исследования проводились при измерении именно этих углов. Измерялись 24 угла между каждой из граней призмы и ее противоположной гранью. После обработки серии из 30 измерений, проводимой для уменьшения вклада случайной составляющей, были получены оценки углов φ_i ($i=1, 2, \dots, 24$), содержащие как погрешность задания углов многогранной призмой, так и погрешность лазерного гониометра, включая погрешность КЛ. Затем КЛ разворачивался вокруг оси вращения на 180° относительно многогранной

призмы и проводилась идентичная первой серия измерений, дающая оценки углов φ_{i2} .

В результате разворота КЛ систематическая погрешность, содержащаяся φ_{i2} , сдвигалась

по фазе на 180° относительно погрешности, содержащейся в φ_{i1} . Систематическая погрешность воспроизведения единицы плоского угла за счет магнитного поля оценивалась

как $\Delta\varphi_i = (\varphi_{i1} - \varphi_{i2})/2$. При этом исключались как истинное значение измеряемого угла, так и систематическая погрешность его задания. На рис. 2 представлены полученные экспериментальные результаты. Сплошная кривая показывает аппроксимацию данных гармонической зависимостью. Проведенные эксперименты характеризуют максимальное значение систематической погрешности воспроизведения, угла, равной 0,09 «. Для подтверждения того, что полученная погрешность обусловлена влиянием внешнего магнитного поля, были проведены дополнительные опыты, в которых на экспериментальную установку накладывалось однородное магнитное поле с помощью катушек Гельм-гольца. Используя

оценки углов призмы φ_{i3} и φ_{i4} , полученные при противоположном направлении тока в катушках, оценка погрешности определялась аналогично предыдущей:

$$L = x_1 + 2x_2 + 3x_3 \rightarrow \max.$$

При этом исключались не только истинные значения углов призмы и погрешности их задания, но и систематика КЛ, обусловленная как влиянием лабораторного магнитного поля, так и другими причинами. Полученная в экспериментах зависимость систематической погрешности от напряженности магнитного поля представляет собой проходящую через нуль прямую с коэффициентом пропорциональности $2,4 \cdot 10^{-3}$ (А/2). Экстраполяция полученной зависимости к внешнему полю, равному полю Земли, согласуется с оценкой, полученной при изменении пространственного положения КЛ.

Итак, воспроизведение единицы плоского угла в динамике с помощью КЛ, использованного в данных экспериментах, характеризуется случайной погрешностью со средним квадратическим отклонением однократного измерения порядка 0,06—0,1». Случайная погрешность обусловлена в основном широкополосными флуктуациями параметров КЛ. Основной причиной систематической погрешности воспроизведения угла для КЛ данного типа является наличие внешнего магнитного поля. Для напряженности магнитного поля Земли систематическая составляющая погрешности не превышает 0,09» и может быть легко исключена из результатов измерений.

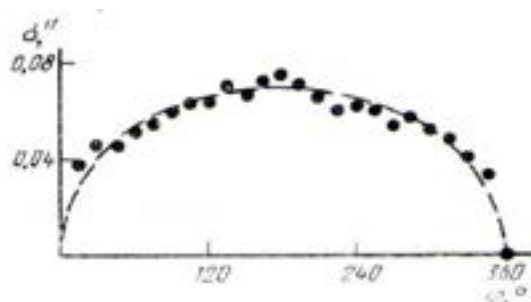

Рисунок 1

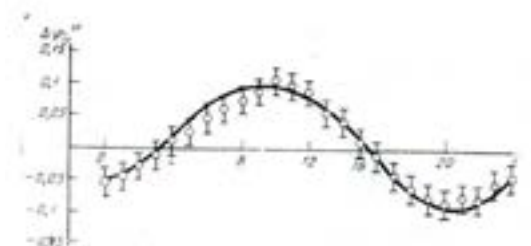

Рисунок 2

ПРОБЛЕМЫ ГЕНЕЗИСА РЫНКА И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ

С.Н. МАМЫТОВА

д.и.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В условиях суверенного Казахстана жизнь поставила перед историками задачу: восстановить в истинном виде нашу историю, осудить и отбросить все, что мешало общественному прогрессу. Ибо именно по линии осмысления нашего исторического прошлого, извлечения уроков, как из позитивного, так и из негативного, идет процесс созидания нового.

В свете требований нового мышления, с позиции современных знаний должны подходить историки к освещению тех вопросов, которые в свое время замалчивались или получали конъюнктурную оценку. Имеется в виду, например, объективное изучение истории развития предпринимательства, строго научное освещение проблемы формирования национальной буржуазии и истоков буржуазно-демократического движения в Казахстане.

В современной историографии возникновение новых подходов к исследованию указанных выше проблем определяется рядом факторов, характеризующих в целом сегодняшнее состояние отечественной исторической науки:

- кризис исторической науки, связанный с ликвидацией партийной методологии и источниковой базы в лице ленинских произведений, являвшихся основой многочисленных исследований (когда ссылка на «классиков марксизма-ленинизма» означала то же, что и ссылка на Библию в спорах теологов);

- возможность широкой интерпретации источниковедческих открытий по истории предпринимательства и национальной буржуазии, ранее оставшихся невостребованными в силу полного неприятия этой темы идеологами советского режима;

- критическое переосмысление и постепенное освобождение от методологических ошибок прошлых лет, поиск новых концептуальных подходов в решении поставленной проблемы. Но двигаясь по пути познания феномена предпринимательства, историки зачастую теперь бросаются в новую крайность - вместо написания объективно взвешенной истории предпринимательства, впадают в хвалебный, безоговорочно восторженный тон, не менее опасный для науки, чем прежние идеологические догмы;

- в поисках методологической базы, с помощью которой можно оценивать изучаемые события, часть исследователей «перебросилась» с формационного на цивилизационный подход;

- наблюдается расширение профессионального инструментария исследователей - главным образом за счет заимствования приемов и методик из других социальных наук.

На наш взгляд, все эти факторы характеризуют современное состояние историографии истории предпринимательства и национальной буржуазии - как переходное, и, следовательно, исчерпывающего ответа на вопрос о том, какие подходы к данной проблеме доминируют сегодня, не даст никто.

Попытаемся все же рассмотреть ряд исторических исследований по данной проблеме и сформулировать те тезисы, которые определяют историческую характеристику предпринимательства и национальной буржуазии на современном этапе.

По мнению Х.М. Абжанова, приход сегодня на смену тоталитаризму власти, которая провозглашает своим главным ориентиром социальное рыночное государство, делает востребованным изучение истории рыночных отношений, анализ дореволюционного опыта развития рынка. Он пишет: «У исследователей появилась возможность объективно рассмотреть дореволюционный рыночный этап в судьбах народов Евразийского региона» [1, с.26].

Время вызревания конкурентоспособных элементов национальной рыночной экономики и постепенного становления социального слоя национальных предпринимателей, Х.М. Абжанов относит к концу XIX - началу XX века.

Он впервые выдвигает трактовку, происходивших в этот период, процессов вовлечения казахского общества к рынку, как масштабный процесс адаптации. Х.М. Абжанов утверждает, что «этот процесс не был (как до сих пор кажется некоторым исследователям) пассивным приспособлением деградирующего традиционного общества». По его мнению, «это был перспективный процесс социально-исторической адаптации, в котором имела позитивная цивилизационная динамика. В ходе этого процесса в казахском обществе развивались внутренние предпосылки рыночных отношений, в определенном количестве появлялись их социальные носители. И в целом, казахское общество постепенно стало занимать новые стартовые позиции для развития в XX веке» [1, с.27].

Заслуживает внимания оценка Х.М. Абжановым роли национальной буржуазии в экономической и политической жизни дореволюционного Казахстана. Будучи колонией Российской империи, Казахстан был обречен на колониально-зависимый вариант капиталистического развития. Поэтому закономерно, как отмечает Х.М. Абжанов, национальная буржуазия Казахстана сильно уступала русскому и иностранному капиталу, находясь на начальной стадии первоначального накопления капитала. Среди тормозящих факторов в развитии рыночной экономики в крае исследователь отмечает: технический примитивизм, низкий уровень урбанизации, отсутствие адекватной системы образования.

Учитывая диалектику позитивного и негативного, Х.М. Абжанов признает, что ускорение распространения рыночных явлений в Казахстане связано с сильным внешним воздействием, реформируемой на буржуазных началах, метрополии. Политическое объединение с Россией неизбежно вело Казахстан к включению в общероссийский рынок. Это, безусловно, оказывало влияние на расширение товарно-денежных отношений и развитие предпринимательства в Казахстане.

Одной из первых на проблему торгово-промышленного предпринимательства в дореволюционном Казахстане обратила внимание Д.Ж. Жакупбекова. На богатом фактическом материале, основная часть которого введена в научный оборот впервые, она рассмотрела специфику функционирования торгово-промышленного предпринимательства в традиционном доиндустриальном обществе на материалах Уральской и Тургайской областей [2]. По ее мнению, социальный статус предпринимателей определялся как формальными правовыми актами, так и сложившимися государственными и общественными стереотипами.

Социально-демографический фактор в развитии предпринимательства прослеживается в трудах С.К. Игибаева, К.Ж. Абилова, Г.М. Ахметовой и др. Изучая население Семипалатинской области по данным переписи 1897г., С.К. Игибаев отмечает, что «в период монополистического капитала в связи с усилением разложения патриархально-феодалных отношений происходит процесс формирования казахской буржуазии» [3]. Формировавшаяся национальная буржуазия была по преимуществу буржуазией торговой. Это объяснялось разными причинами, в особенности,

оторванностью от рынка, на многие десятки километров, мелкого производителя, для заключения торговых сделок с которыми, требовалось большое количество разъезжающих по степи, торговцев. Во-вторых, гипертрофированное увеличение торговли, прежде всего, компрадорской буржуазии, было связано с колониальной политикой российского самодержавия, которая заключалась в интенсивной переработке сырья из казахских степей для российской промышленности с помощью многочисленного слоя торговцев. Высокая прибыльность от продажи и перепродажи продуктов сельского хозяйства обусловила приоритет в предпринимательской деятельности казахской буржуазии сферы ростовщичества и торговли.

Богатейший материал о деятельности казахских купцов Семипалатинска, Зайсана, Кокпекты, Каркаралы содержится в работе В.В. Галиева «Казахстан в системе российско-китайских торгово-экономических отношений в Синьцзяне (конец XIX-начало XX вв.)». В зависимости от размеров торговых оборотов и масштабов торговой деятельности автор разделяет торговцев на три группы: мелкие торговцы (самые многочисленные, не имевшие достаточных капиталов, бравшие товар в кредит, распространявшие товар по кочевьям и городским базарам), алыспаттары (скушники сырья, сдающие их по базарным ценам своим кредиторам), крупные купцы, занимавшиеся не только посреднической деятельностью, но и самостоятельной торговлей оптом и в розницу. Посредством показа форм и характера торговых сделок, В.В. Галиев раскрывает взаимоотношения покупателей и продавцов, купцов и приказчиков. Он соглашается с мыслью некоторых дореволюционных исследователей, которые считали что среди местных торговцев «порой не доставало предпримчивости». И объясняет этот факт большим риском в условиях проводимой правительственной политики по отношению к предпринимателям национальных окраин [4].

В диссертационном исследовании Г.М. Ахметовой «Торговая буржуазия Северо-Восточного Казахстана в конце XIX – начале XX веков» на основе исследования процесса формирования торговой буржуазии, основных сфер и видов деятельности торговцев-предпринимателей, выявляются существенные черты предпринимательства традиционного типа и его особенности, обусловленные социоисторической спецификой данного региона.

Г.М. Ахметова проследила уровень концентрации национальной буржуазии в различных районах Северо-Восточного Казахстана. Она отмечает, что национальная торговая буржуазия преобладала в городах Семипалатинск, Акмолинск, Петропавловск, в то же время их представителей было сравнительно мало в Атбасарском и Кокпектинском уездах [5]. Анализ многочисленных источников позволил исследователю прийти к выводу, что в торговой деятельности национальной буржуазии отсутствовала четкая специализация, что свидетельствует о зачаточном состоянии процесса формирования национальной буржуазии в Казахстане в конце XIX – начале XX века.

Причины медленного темпа формирования национальной торговой буржуазии рассмотрены в диссертации К.Ж. Абилова «История становления и развития предпринимательства в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX вв.)». Исследователь приводит обширные статистические материалы о владении скотом, торговых оборотах казахских баев, показывает масштабы их торговой деятельности, прослеживает деловые связи казахских предпринимателей с российскими фирмами и банками.

Им предложена формулировка термина «предпринимательство» как объекта исследования, отличающегося многообразием форм и содержания. По мнению исследователя, предпринимательство – это специфический тип хозяйственного поведения, которое предполагает не только административную независимость и свободу распоряжения ресурсами, но и способность к хозяйственной инициативе, учитывающей рыночную конъюнктуру, давление конкурентов [6, с.12].

В отличие от своих предшественников, занимавшихся изучением проблемы предпринимательства в региональном разрезе, К.Ж. Абилов впервые предпринимает попытку комплексного исследования предпринимательства во всем дореволюционном Казахстане, причем важным достижением, на наш взгляд, является рассмотрение предпринимательства не как абстрактного или конкретно-исторического, а как многопланового социального явления.

К.Ж. Абилов констатирует, что «зарождавшаяся национальная буржуазия ориентировалась на модель простого воспроизводства. Будучи в значительной степени сращена с докапиталистическими отношениями, она не придерживалась принципа накопления и производственного использования капиталов, предпочитая направить их на социально престижные потребности или расточительное отчуждение» [6, с.32].

Анализируя процесс становления национальной буржуазии, К.Ж. Абилов показывает различные точки зрения по определению феномена байства и подчеркивает, что казахская буржуазия прочно ассоциируется с баями, как носителями идей предпринимательства.

Свообразная трактовка вопроса о генезисе капитализма и формирования национальной буржуазии в дореволюционном Казахстане в трудах западных историков выявлена крупнейшим специалистом по англо-американской историографии К.Л. Есмагамбетовым. Исследуя труды Р. Пирса, Дж. Уордела, Т. Винера, Дж. Фокса и других западных историков по вопросу о роли байства в казахском обществе, К.Л. Есмагамбетов отмечает, что в зарубежной исторической литературе замалчивается эксплуататорская социальная природа байства и раскрывается роль баев, как «родовых благодетелей» [7]. В трудах указанных зарубежных исследователей идет речь о баях как о «значительном сословии» казахского общества, в руках которого сосредотачивались тысячи голов скота». Критически пересматривая зарубежные источники, К.Л. Есмагамбетов показывает их недостатки, заключающиеся в игнорировании результатов исследования социальной природы байства в динамике, широко представленные в советской исторической литературе.

Предпринимательство в нефтяной промышленности стало предметом научного исследования Л.Н. Нурсултановой. Она рассмотрела процесс становления и развития частного предпринимательства в нефтяной промышленности дореволюционного Казахстана. Л.Н. Нурсултанова отмечает, что в процесс становления и развития предпринимательства «внесла свой вклад и казахская буржуазия. Несмотря на ограниченность денежных капиталов, первые предприниматели создавали мелкие предприятия по переработке шерсти, организовывали мельницы, кожевенные заводы. Но, к сожалению, богатые казахи не смогли наладить производство» [8].

Таким образом, в историографии накоплен определенный фактический и теоретический материал, так или иначе затрагивающий некоторые аспекты проблемы истории предпринимательства и генезиса национальной буржуазии. В целом, несмотря на то, что за последнее время изучение вопросов развития предпринимательства продвинулось вперед, остается еще много нерешенных проблем: морально-этическая характеристика национальной буржуазии, ее менсатетская и благотворительная деятельность, периодизации истории предпринимательства, законодательная политика государства в области предпринимательства и практика проведения этой политики в Казахстане.

Рассмотрев совокупность современных точек зрения историков на предпринимательство и национальную буржуазии в дореволюционном Казахстане, можно выделить несколько общих моментов:

- практически всеми исследователями указывается на влияние буржуазных реформ 60-х годов XIX века в России на развитие предпринимательства в Казахстане по колониально-зависимому варианту;
- большинство исследователей отмечают замедленные темпы формирования национальной буржуазии, связанные с господством натурального хозяйства, неразвитостью товарного производства и обмена, слабой восприимчивостью байских хозяйств к внедрению новой техники, в целом, колониальным положением Казахстана;
- важное место в исследованиях занимает проблема развития торгово-промышленного и сельскохозяйственного предпринимательства. Хотя по этим вопросам спектр мнений достаточно широк, практически все авторы сходятся в том, что особенности социально-экономического положения края обусловили существование различных видов предпринимательства, в наибольшей степени адаптированных к нуждам и потребностям местного населения. Исследователи едины в том, что процесс развития промышленного предпринимательства в основном охватил сферу переработки продуктов сельского хозяйства и, что большая часть национальной буржуазии помещала свои капиталы не в промышленность, а в сельское хозяйство, торговлю и ростовщичество.
- современные исследователи практически отказались от классового подхода в оценке предпринимательства, осознали невозможность однозначной характеристики предпринимательства как социального явления, с позиции цивилизационного подхода рассматривают противоречивое положение предпринимателей в конце XIX - начале XX века: с одной стороны, они являлись носителями прогресса, способствовали развитию производительных сил, а с другой стороны, - были эксплуататорами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абжанов Х. На стыке столетий: размышления историков. /Назарбаева Г., Абжанов Х. Казахстан: история и судьба. Статьи. - Алматы, 2003 – 296 с. - С.20-34.
2. Жакупбекова Д.Ж. Торгово-промышленное предпринимательство в Казахстане во второй половине XIX – начале XX веков. Диссертация на соискание ученой степени к.и.н. – Алматы, 1997. – 160 с.
3. Игибаев С.К. Промышленность дореволюционного Казахстана (1861-1917гг.). –Алма-Ата, 1991. – 192 с.
4. Галиев В.В. Казахстан в системе российско-китайских торгово-экономических отношений

в Синьзяне (конец XIX–начало XX вв.): Диссертация на соискание ученой степени к.и.н. – Алматы, 1997. – 150 с.

5. Ахметова Г.М. Торговая буржуазия Северо-Восточного Казахстана в конце XIX – начале XX века. Диссертация на соискание ученой степени к.и.н. – Усть-Каменогорск, 2003. – 168 с.

6. Абилов К.Ж. История становления и развития предпринимательства в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX вв.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Караганда, 2006. – 40 с.

7. Есмагамбетов К.Л. Проблемы истории Казахстана XIX – начала XX веков в англо-американской историографии. – Алма-Ата, 1972. – 307 с.

8. Нурултанова Л.Н. История предпринимательства в нефтяной промышленности. – Алматы, 2002. – 138 с.

К ВОПРОСУ О СЦЕНИЧЕСКОМ ВОЛНЕНИИ СТУДЕНТОВ - ИСПОЛНИТЕЛЕЙ

Д.М. МЕРГАЛИЕВ

к.и.н., заведующий кафедрой исполнительных искусств, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Вопрос, как готовиться к публичному выступлению, безусловно, интересует многих преподавателей и студентов. Здесь необходимо учесть разнообразие характеров, дарований и жизненных обстоятельств студентов [4,222].

Строить работу со студентом надо так, чтобы угадать его высшую точку готовности к публичному выступлению, и строить свою работу со студентом преподаватель должен так, чтобы эта точка, «пик» исполнительской формы, была достигнута в нужное время и в нужном месте.

Знание психических (индивидуально-личностных) и профессиональных свойств студента в их взаимосвязях и зависимостях абсолютно необходимы преподавателю в выработке оптимальных путей и способов поведения к концертным выступлениям, а именно перед игрой в аудитории либо на концертной эстраде, крайне необходимо учитывать психологический настрой студента - исполнителя.

Преподаватель, должен знать, на что способен студент, каковы его подлинно творческие горизонты, то есть студент должен знать, чувствовать, дружескую руку своего преподавателя, который укажет, направит, поделится жизненным исполнительским опытом.

Сценическое искусство не терпит малейшего отвлечения внимания артиста. Исполнитель должен безотказно принадлежать произведению, только тогда оно будет жить. Сценическое искусство требует полного перевоплощения.

Успех работы заключен в ежедневности. Иначе все может кончиться врачебным вмешательством. Все равно что шесть дней не есть, а на седьмой все обеды съесть.

Преподавателю необходимо помнить обо всем, работая с учащимися над произведением [2].

В общем, нужно целиком отдаваться игровому процессу на любом этапе, то есть ощущение концертного исполнения должно быть, даже если произведение выучено еще не до конца.

В какой-то мере аудиторный класс, для студента становится сценой для выступления, а преподаватель – слушателем, причем самым строгим, компетентным, все понимающим слушателем.

В день концерта необходимо беречь свои эмоциональные силы, желательно хорошенько выспаться, ненужно играть произведения в быстром темпе, весьма полезным будет играть всякого рода упражнения, гаммы, этюды, повторить что-нибудь из старого репертуара, а также нет необходимости много заниматься [5,230].

Важным моментом во время публичного выступления студент, при исполнении произведения, к примеру, забыв на концерте текст, не должен теряться, паниковать, и ни в коем случае останавливаться, а проявить находчивость и волю, выпутываться в данной ситуации и продолжать играть дальше.

Всякий концертант должен обладать этим качеством. Во время исполнения, надо быть внимательным, сохранять внутреннее спокойствие [3].

Концертность – это прежде всего внутренняя взволнованность, душевный подъем, ощущение праздничности момента, радости от того, что исполнителя слушают.

Именно любовь к сцене, ни с чем не сравнимое наслаждение, получаемое исполнителем от пребывания на ней, и помогает в конечном счете преодолеть разрушительную силу эстрадного волнения и взять от него все то лучшее, что оно способно дать артисту-исполнителю.

Любовь к публичному выступлению, к эстраднему самочувствию, следует всячески культивировать у молодых музыкантов.

Большое значение для устранения чрезмерного волнения имеют частые выступления.

Известно, что даже самые опытные исполнители после долгого перерыва в концертной работе, как правило, волнуются значительно больше, чем в период систематических выступлений. Вместе с тем и самые робкие студенты, если им приходится играть часто, начинают чувствовать себя на эстраде значительно увереннее.

Таким образом, дело заключается прежде всего в том, чтобы обеспечить студенту возможность часто выступать перед публикой, а именно концертные выступления должны быть обязательными на протяжении всего учебного процесса.

Сценическое мастерство приобретает, а для этого нужно теоретическое усвоение основных законов актерской техники и практические занятия под наблюдением опытных руководителей.

Практика показывает, что приобретение сценических навыков должно идти одновременно с работой над усовершенствованием исполнительства.

Как бы ни были технически подвижны пальцы исполнителя, если он не сочетается с музыкальностью, общим интеллектуальным развитием и сценическим мастерством, музыкант никогда не достигнет совершенства.

Не мало важную роль играет и умение владеть собой на сцене, проявить сценическое обаяние, вызывать симпатии у зрителей. Как выйти на сцену, как двигаться, как стоять, какие и когда делать жесты, как добиться красивой и «непринужденной» игры (вернее, добиться того, чтобы зритель не видел «искусственности» на сцене) — об этом начинающий исполнитель должен постоянно думать, изучать лучшие примеры и практически осваивать их с первых уроков. Учеба, наблюдение за игрой выдающихся артистов и практическим осуществлением на сцене приобретенных в учебной обстановке познаний, можно добиться сценического мастерства.

Нужно с самого начала уметь правильно сидеть или стоять и вырабатывать эстетическую и естественную манеру исполнения. Это — основа будущего поведения исполнителя на сцене. Концертное выступление - титанический труд, терпение и терпимость.

В день концерта необходимо беречь свои эмоциональные силы, желательнее хорошенько выспаться, ненужно играть произведения в быстром темпе, весьма полезным будет играть всякого рода упражнения, гаммы, этюды, повторить что-нибудь из старого репертуара, а также нет необходимости много заниматься [5,230].

Сцена, как правило, вызывает волнение. Бывает, что волнение способствует большей яркости исполнения; известно, что одаренные студенты обычно играют публично лучше, чем в аудитории. Однако во многих случаях волнение сказывается отрицательно.

Некоторые играют на сцене более скованно, сухо и формально, чем в домашней обстановке. Другие, наоборот, впадают в преувеличенно развязный тон, и их игра приобретает приподнятый характер.

Для многих исполнителей публичное исполнение является далеко не простым делом. Известно, что были превосходные виртуозы, которые боялись эстрады и обычно играли перед публикой гораздо ниже своего настоящего уровня.

Важно прежде, как можно лучше подготавливать студентов к концертам и не выпускать их с «сырими», недоработанными произведениями.

Необходимо помнить, что срывы во время публичного выступления приводят к появлению страха перед эстрадой.

Произведение надо знать так, как знает дирижер партии в оркестре, роли проходить основательно, как это делают актеры драмы. Студент должен хорошо знать партию каждой руки, а в полифонических произведениях — партии голосов.

Важно, наконец, и сам процесс общения преподавателя со студентом в преддверии выступления. «Нужно внушить студенту уверенность в своих силах, о его прекрасном настроении и необходимости поделиться этим с публикой. Именно так и следует настраивать студента, это один из методов борьбы с волнением.

Подлинный исполнитель-художник, владеющий высокой и разносторонней актерской техникой, за которой скрывается огромная подготовительная работа, всегда может добиться исключительной силы воздействия на слушателей, а также может воздействовать на аудиторию звуком, мимикой (эмоции) и, наконец, особым, специфическим, чисто художественного порядка влиянием, так называемым актерским обаянием [5,533].

Каждый, кто учится или работает в области музыкальной культуры, должен не только владеть своей основной специальностью, но и хорошо знать гармонию, полифонию, сольфеджио, педагогику, психологию, теорию музыки и ее историю, то есть быть широко образованным человеком [7,235].

Когда играет настоящий художник — даже если мы слушаем хорошо знакомое произведение, — невольно рождается впечатление, что он как бы у нас на глазах, в нашем присутствии заново создает исполняемое произведение. Если же артист-интерпретатор лишен яркой творческой индивидуальности, не способен создать убедительную и оригинальную трактовку произведения, обидным окажется не только его искусство, но и та песня или произведение, которую он исполняет [1].

Музыка — вид искусства, который воздействует на человека посредством звуковых образов, отражающих его различные переживания и окружающую жизнь. Одна из главных особенностей музыки в том, что она реально существует в исполнении, в живом звучании [2].

Каждый, кто учится или работает в области музыкальной культуры, должен не только владеть своей основной специальностью, но и хорошо знать гармонию, полифонию, сольфеджио, педагогику, психологию, теорию музыки и ее историю, то есть быть широко образованным человеком [7,235].

ЛИТЕРАТУРА

1. Двилянский М. Самоучитель игры на аккордеоне. Москва. «Советский композитор» 1992.
2. Зильберквит М.А. Мир музыки: Очерк. — М.: Дет.лит., 1988. — 335с.: фотоил. — (Библиотечная серия).
3. Макуренкова Е. О педагогике В.В. Листовой. Издательство «Музыка», Москва — 1971.
4. Мустафин Б., Мустафина Т., Алыбаев Т., Смакова З. «Сырнай үйрену мектебі» — Алматы: «Білім», 2004. — 408 бет.
5. Нейгауз Г.Г. Об искусстве фортепианной игры: Записки педагога. 4-е изд. — М., Музыка, 1982. — 300 с., портр. ил. нот.
6. Цыпин Г.М. Обучение игре на фортепиано: Учеб. Пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2119 «Музыка и пение». — М.: Просвещение, 1984. — 176 с.
7. Энциклопедический словарь юного музыканта /Сост. В.В. Медушевский, О.О. Очаковская. — М.: Педагогика, 1985. — 352с., ил.

ИНВЕСТИЦИИ И ВОПРОСЫ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Р.М. МУСТАФИНА, Г.М. МУСТАФИНА, А.Х. ТАНАТ
ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В условиях конкурентной модели электроэнергетической отрасли обеспечение надежности электроснабжения не только техническая, но и экономическая задача. Сформировавшиеся в ходе реализации государственной программы реструктуризации и приватизации предприятий электроэнергетики Казахстана рыночные отношения создают условия для повышения эффективности работы отрасли. Вследствие того, что у частных компаний и естественных монополий нет экономической заинтересованности в установке резервных мощностей и вводе новых линий электропередач, то фактор конкуренции отрицательно сказывается на надежности электроснабжения. Практикой рыночных отношений в энергетической отрасли установлено, что для поддержания требуемого уровня надежности в конкурентных условиях необходимо заключение договоров между объектами рынка электроэнергетики, определяющие не только нормативно-правовые отношения, но и обоснованные технические, экономические, организационные условия обеспечения надежности (виды и уровни резервирования мощностей, оборудования, линий электропередач, современные нормативы по надежности). Обновление оборудования отрасли (более 50% оборудования имеет физический износ) требует существенных инвестиционных вливаний. Увеличение производства электроэнергии существенно отстает от темпов роста производства в стране: прирост внутреннего валового продукта в 2005 году по сравнению с 2004 годом составил 29,31%, в то время как прирост производства электрической энергии за тот же период — 1,4%. В настоящее время соблюдается баланс спроса и предложения в электроэнергетике, что объясняется спадом производства и снижением платежеспособности в годы экономического кризиса, а также неполным использованием установленных мощностей электрических станций. Значительное повышение потребления электрической энергии в Единой энергетической системе (ЕЭС) страны должно обеспечиваться прежде всего за счет увеличения установленной мощности электрических станций, входящих в ЕЭС. Как показал анализ, резервы для расширения

мощностей электростанций страны существуют. Коэффициент эффективности использования установленной мощности электрических станций год от года растет незначительно (в 2005 году рост на 0,6% по сравнению с 2004 годом). В настоящее время коэффициент эффективности использования установленной мощности электростанций страны составляет более 40%. Таким образом, на ближайшую перспективу рост потребления электрической энергии может быть обеспечен за счет повышения эффективности использования установленной мощности существующих электростанций страны. Это позволит сохранить энергетическую безопасность по блоку обеспеченности электроэнергией в пределах допустимого и избежать угрозы в этом направлении на ближайшие несколько лет. В настоящее время затраты на энергоносители на большинстве предприятий республики являются основными. По прогнозам специалистов во многих случаях энергосберегающие мероприятия обеспечат покрытие возрастающего спроса на мощность и энергию. Мировая практика показывает, что самым дешевым и экологически чистым источником энергии является энергосбережение. По данным проведенных в Российской Федерации исследований 1 рубль, вложенный в энергосбережение, дает от 2,5 до 4 рублей прибыли. Ресурсы энергосбережения более дешевы, чем строительство новых мощностей: энергосбережение требует в 3-5 раз меньше инвестиций, чем новое строительство электростанций. Экспертами установлено, что на производство каждой тонны условного топлива требуется в 3-4 раза больше инвестиций, чем на ее сбережение [3].

Но значительна угроза энергетической безопасности страны из-за того, что в будущем отставание темпов роста генерирования электроэнергии будет сдерживать развитие других секторов экономики. В условиях рыночной экономики сложно обосновывать ввод новых электрических станций или расширение существующих, что в свою очередь, повышает риск инвестирования. На основе теории нечетких множеств в условиях неопределенности задачи разработаны предложения по развитию электроэнергетических систем регионов республики с учетом современного состояния энергетической безопасности [1].

Кризис экономики страны 90-х годов характеризовался существенным спадом во всех секторах хозяйства республики, но значительным он был в инвестиционной деятельности: в 1996 году объем инвестиций был на уровне 9,1% от объемов 1991 года. В течение трех лет (1993-1995 гг.) объем капитальных вложений сократился с 6 068 млн. тенге до 2 961 млн. тенге (48,8%), при этом общий объем капитальных вложений в стране в 1995 году составил только 11% по отношению к 1990 году, в целом по СНГ эта цифра была в 3 раза выше (32%) [2].

На начальном этапе реформирования экономики Казахстана не только резко сократился объем инвестиций, но изменилась и структура источников инвестиционного финансирования. Если в 1990 году государственные инвестиции составляли 38,9% в общем объеме капитальных вложений, то в 1994 году они составили 10,9% (за 4 года уменьшение более чем в 3,5 раза), тенденция снижения государственных централизованных капитальных вложений к общему объему сохраняется [2].

При сокращении собственных средств государственных предприятий и организаций в источниках финансирования инвестиций с 54,1% (1990 год) до 40,1% (1994 год) резко возросла доля частного предпринимательства с 2,4% (1990 год) до 55% (1994 год). Но темпы снижения финансирования из государственного бюджета инвестиционных проектов экономики страны были выше, чем рост инвестиций за счет других источников капитального вложения. В 1995 году бюджетное финансирование составило только 6,4% от уровня 1990 года [2]. В настоящее время государство финансирует только необходимые для жизнеобеспечения страны проекты капиталовложений, а также инвестиционные проекты, направленные на развитие экспортного потенциала, обеспечивающего поступление валютных средств для инвестирования других секторов экономики. Энергетическая отрасль относится к сектору экономики, образующему систему жизнеобеспечения хозяйства страны, в связи с этим в 1994 году 21,3% государственных капитальных вложений в экономику РК было направлено в электроэнергетику; в общем до 56,9% государственных инвестиций в 1994 году были вложены в ТЭК страны. Но с учетом того, что уровень бюджетного финансирования составлял чуть более 6% по отношению к 1990 году, то следует вывод, что объемы инвестиционного финансирования энергетики страны резко сократились по сравнению с 1990 годом. Этот процесс также связан с тем, что сократились объемы капиталовложений за счет собственных средств предприятий и организаций вследствие того, что во время экономического кризиса из-за инфляции и спада производства существенно ухудшилось финансовое положение предприятий. Если предприятия и получают прибыль, то они вынуждены направлять ее на текущие расходы, отсутствует возможность накопления. В 1990 году амортизационные отчисления в общем объеме инвестиционного финансирования составляли 41,2%, в 1993 году произошло снижение до 5,5% [2]. Следовательно, у предприятий нет финансовых возможностей не только для обновления основных фондов на более высоком научно-техническом уровне, но и для замены выбывающего оборудования другим хотя бы того же уровня.

Ведущие ученые-экономисты страны считают, что для расширенного развития производства в общем объеме капиталовложений собственные средства предприятий должны быть в пределах 50-80% [2]. Основным источником собственных средств являются амортизационные отчисления. При реформировании экономики рекомендуется использовать механизм ускоренной амортизации, что позволяет в первые два года эксплуатации направлять в амортизационный фонд предприятий до 60% стоимости оборудования. Формирование на предприятиях энергетики собственных средств, способствующих развертыванию инвестиционной деятельности, складывается из амортизационных отчислений, прибыли, накоплений. Регулирование тарифов в настоящее время ограничивает амортизационные отчисления и прибыль, вследствие чего тормозится процесс обновления основных производственных фондов, что отрицательно сказывается на энергетической безопасности. Включение в тарифы на электро- и теплоэнергию экономически обоснованной инвестиционной составляющей – одно из главных направлений решения проблемы формирования собственных средств предприятий энергетики. Тарифы на электроэнергию в стране значительно меньше мировых 7 центов. Стоимость энергоносителей в себестоимости потребительских товаров не превышает 10%. С точки зрения социальной поддержки населения и сельскохозяйственного производства в стране для них установлены льготные (более низкие) тарифы на электрическую энергию. В зарубежных странах с развитой экономикой тарифы для населения в 1,5–2 раза больше, чем для промышленных предприятий. Установленные в нашей стране более низкие тарифы для населения и сельской местности не способствуют развитию отрасли. Тарифная политика должна быть напрямую связана с реформами в энергетической отрасли, направленными на ее дальнейшее развитие и обеспечение энергетической безопасности экономики страны. Также необходимо устранить существующую диспропорцию в тарифах между регионами страны, что также не способствует дальнейшему реформированию и развитию энергетической отрасли промышленности.

Из опыта инвестиционной деятельности США видно, что централизованное инвестирование из федерального бюджета используется на определенные цели, требующие значительных средств (строительство дорог, линий электропередач, аэродромов, жилья и т.д.). В Германии бюджетное финансирование формируется с учетом обеспечения инвестиционной направленности, этот опыт получил международное признание.

В условиях реформирования экономики страны, затянувшегося инвестиционного кризиса, резкого спада производства и сокращения валового внутреннего продукта необходимо усилить роли государства в повышении активности инвестиционного процесса. В 90-е годы ведущие американские и российские ученые-экономисты рекомендовали правительству Российской Федерации активно участвовать в реформировании экономики при переходе к рыночным отношениям [2]. Государство должно создать нормативно-правовую базу для стимулирования частных инвесторов, создания экономических условий для увеличения собственных средств предприятий с целью увеличения капиталовложений за счет самих предприятий и выпуска ими конкурентоспособной продукции, предоставлять налоговые льготы на приоритетные производства и виды деятельности, включая лизинговые операции.

Первоначальный большой объем финансовых вложений из-за высокой стоимости энергетических объектов, длительности их строительства и эксплуатации делают непривлекательными для частных инвесторов проекты по сооружению предприятий энергетики. Для привлечения частных инвестиций, иностранного капитала, заемных средств и других источников финансирования капиталовложений в топливно-энергетический комплекс необходимы определенные законодательные льготы, гарантии Правительства РК.

Одним из первых примеров значительных инвестиций в энергетическую отрасль республики является осуществление проекта модернизации и реабилитации электрических сетей ОАО «KEGOC» по кредитам Международного и Европейского Банков Развития и Реконструкции под гарантии Правительства страны, предпринятого в начале 2000-х годов. Работы по проекту «Модернизация электрической сети РК» продолжаются на собственные средства Компании «KEGOC» (36%) и кредиты (64%). Для решения проблемы обеспечения электрической энергией энергодефицитного Южного региона страны АО «KEGOC» с 2004 года реализуется проект «Строительство второй воздушной линии 500 кВ транзита Север–Юг Казахстана» за счет собственных (32%) и кредитных (68%) средств. В капиталовложениях доля собственных средств Компании «KEGOC» составляет примерно одну треть часть, остальная часть капитального строительства осуществляется за счет кредитных средств, в основном иностранных, которые увеличивают задолженность страны и отток валюты за рубеж.

При проведении государственной политики в области повышения инвестиционной активности необходимо учитывать и региональные интересы. Для того, чтобы регионы могли

осуществлять самостоятельную инвестиционную политику ученые-экономисты рекомендуют оставлять им до 50% отчислений и перейти к среднесрочным нормативам на 3–5 лет [2]. В США пропорция распределения доходов между федеральным и местным бюджетами составляет 23:77, в РФ – 50:50. В РК применение механизма ускоренной амортизации рекомендуется ведущими экономистами для высокотехнологичных предприятий и индустриально развитых регионов, потому что в этих регионах расположена значительная часть основных производственных фондов страны. Объекты и оборудования энергетической отрасли относятся к высокотехнологическому производству, использование механизма ускоренной амортизации позволило бы в определенной мере решить проблему инвестиций в электроэнергетическую отрасль для повышения уровня энергетической безопасности страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Нечеткие множества и теория возможностей. Последние достижения / Под ред. Р. Ягера – М.: Радио и связь, 1986.
2. Реформирование экономики Казахстана: проблемы и их решения / М.Б.Кенжегузин, А.К.Кошанов, М.Г.Исаева, Н.К.Нурланова. Под ред. К.М.Кенжегузина – Алматы: НАН РК, 1997.
3. Серебряников Н.И., Маханьков А.К., Гаврилов Е.И. и др. Энергосбережение – основной источник повышения эффективности производства и передачи электрической и тепловой энергии в АО Мосэнерго // Энергосбережение и водоподготовка. 1998. № 4, С. 6-12.

САПАЛЫ БІЛІМ БЕРУДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘРЕКЕТТІҢ ҚАЗІРГІ СИПАТЫ

К.Қ. НАЙМАНБАЕВА

п.ғ.к., ҚР білім беру ісінің үздігі, Ы. Алтынсарин төс белгісінің иегері, «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», Алматы ПҚ БАИ профессор м.а.

Т.Қ. ИГИСИНОВ

п.ғ.к., ғылыми бағдарламалар, жобалар бойынша бас маман, ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті «Ғылым ордасы» РМК

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың 2010 жылғы 07 желтоқсандағы №1118 Жарлығымен бекітілген 2011-2020 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының Мемлекеттік білім беру бағдарламасында ұстаздардың әдістемелік, әлеуметтік және тұлғалық кәсіби қуыреттілігін жетілдіріп отырудың қажет екені айтылды. Бүгінгі таңда білім сапасын халықаралық деңгейге жеткізу, білімділігі мен қабілеті арқылы әлемдік кеністікке еркін еңе алатын дарынды тұлғаны тәрбиелеу-кәсіби білікті ұстаздың міндеті болып отыр.[1]

«Сабақ беру үйреншікті жәй ғана шеберлік емес, ол жаңадан жананы табатын өнер», - деп Ж. Аймауытов айтқандай, кәсіби шеберлікті меңгеру ХХІ ғасыр ұстаздарының міндеті, ал оның көрінісі оқушыға білім беруде, оқушы білімін тәжірибеге енгізуінен, білімнен дағдыға көшуінен байқалады.[2] Демек, білім сапасын көтерудің негізгі тетігі ұстаз, оның теориялық білімі мен кәсіби шеберлігі, шығармашылық қызметі. Мұндай ұстаздың инновациялық қызметі – қалыпты әрекеттен тыс, оның іскерлік мүмкіндігін көрсететін әлеуметтік – педагогикалық көріністе айқындалады.

Шебер ұстазалыс, жақын қашықтықты ескере отырып қызметіндегі іс-әрекетті дұрыс құрылымдайды, оқушы білімінің тұтас жүйесін және келешекте қол жеткізетін нәтижені дәл болжайды.

Ұстаздың педагогикалық білімділігі – кәсіби дайындықтың теориялық негізін терең меңгеруінде. Теориялық білімнің тәжірибе жүзінде іске асуы арқылы білімнің нәтижесін көруге болады. Біліктілікті арттырудағы басты міндет – оқушылардың белсенді субъект ретінде өзін-өзі өзіктердіруде, өзін-өзі дамытуға, жоғары деңгейде білім алуға мүмкін болатын педагогикалық жағдайды қамтамасыз ететін ұстаздың кәсіби білім сапасының деңгейін жетілдіру керек. Сондықтан педагогикалық әрекеттің мәнін терең ұғынудың маңызы зор.

Субъект-субъектілік педагогикалық үрдісте оқушы мен ұстаз әрекеттерінің айналысты бірдей болса да, ол ұстаздың ұйымдастыруымен жүзеге асады. Бұларнай әрекет, тұлғаның әлеуметтік жинақтаған тәжірибесін қайта еске түсіру қажеттілігінен туындайды. Педагогикалық әрекетте қоғамның, жеке оқушының, ұстаздың талпырысынан туындайтын мақсаттарға сәйкес ұстаз тұлғасы мен оқушы тұлғасы бір-бірімен әрекеттеседі; оқушы мен ұстаз әрекеті, оқушы мен тәрбиелеу.

Педагогикалық әрекет деп педагогикалық үрдісте жеке оқушыны тәрбиелеуге, білім беруге, дамытуға, өзі-өзін дамытуына оңтайлы жағдайлар туғызуға және шығармашылық жағынан өзі-өзін көрсету мүмкіндіктерін еркін таңдауына бағытталған кәсіби қызметті айтады.

Ұстаздық кәсіби әрекеттің бірнеше арнайы ерекшеліктері бар. Ең бастысы, ұстаздық әрекеттің мақсатын қоғам анықтайды. Мақсат жалпылама сипатта болады, ол әр ұстазға тасымалданып, нақты жекеге айналады. Педагог өзінің тәжірибесінде осы жекеленген мақсаттарды жүзеге асыруға тырысады.

Ұстаздық әрекет мета-әрекет ретінде болады, яғни, басқа бір әрекетті ұйымдастыруға және басқаруға бағытталған қызмет. Педагогикалық үрдісте ұстаздық әрекет басқарушылыққа жатады. Ұстаз кез-келген жағдайда осы үрдіске қатысушылардың: оқушылардың, ата-аналардың, әріптестердің, қоғамдық және мемлекеттік білім мекемелері өкілеттілігінің жұмыстарына тиімді әсер ететіндей өз жұмысын ұйымдастыруды көздейді.

Педагогикалық әрекеттің маңызды белгілерінің бірі – *әрекет объектісі*. Кез-келген әрекетте объект және субъект болатыны белгілі. Ұстаздық қызметте субъект ролінде ұстаз, ал объект ретінде оқушы көрінеді. Бірақ педагогикалық әрекетте өзіндік ерекшеліктерімен, мүмкіндіктерімен, көңіл-күйімен, қажетсінуімен, талап-тілектерімен ерекшеленетін адам оның объектісі болады. Нәтижесінде педагогикалық әрекеттің объектісі оның белсенді субъектісі болады да, ал әрекеттің өзі субъект – объектіліктен субъект–субъектілікке айналады. Бұл оны ешбір жағдайда қайталанбайтын, құрделі, стандартты емес, шығармашыл тұлға етеді.

Ұстаз қандай оқушылардың тобымен жұмыс істесе де, өз жұмысының нәтижесін дәл қазір көрмейді. Педагогикалық ықпалдың нәтижесі тек келешекте көрінеді. Ұстаздық мамандықтың ерекшелігі – бүгін өмір сүріп, келешекті өсіреді.

Педагогикалық әрекеттерді зерделеу үрдісінде оның *үш түрі* заңдылықтары анықталған:

Бірінші түрі алдымен ала жасалған психологиялық жағдайлар мен педагогикалық қызметтегі жетістіктерге байланысты: оған сәйкестік, басымдылық және валенттілік заңдылықтары жатады. Сәйкестік заңдылығы салыстырмалы түрде жоғары және тұрақты нәтижелерге тез жетуді анықтайтын педагогикалық қызмет жағдайларына, құралдарына, нысанына арнайы сезімталдықтан байқалады.

Рефлексивті деңгейде нысананы, өлшемдерді, қатыстылықты сезу сияқты сезімталдықтың түрлері туындайды. Жобалаушылықта: мақсатқа, мазмұнға, педагогикалық әсердің құралдарына, оқушыларға, жеке өз әрекетінің ерекшеліктеріне сезімталдық пайда болады. Басымдылық заңдылығы нәтижелік пен оның барлық жалпы және басқа арнайы қабілеттерінің мақсатына байланысында байқалады. Ұстазды педагогикалық міндеттерді менгеруге, шешуге ерекше даярлық жағдайлардың болуы және өз білімін, біліктілігі мен іскерлігін осыларды жүзеге асыруға бағыттауының нәтижесінде объектегі жетістіктерге жетуі валенттілік заңдылығына байланысты.

Екінші түрі өзіндік педагогикалық әрекеттің динамикасына байланысты: бұл циклдык, түрлі мерзімділік заңдылықтары. Циклдык заңдылық, бір жағынан ұстаздың жасы мен өтілімі арасындағы белгілі айналымдарға байланысты; екінші жағынан, – әрекеттер деңгейінің көтерілуі немесе төмендеуіне сәйкес айқындалады. Ұстаздың жасы, өтілімі мен қасиеттері арасындағы тәуелділікке байланысты қызметтің жетілуінде түрлі мерзімділік заңдылығы орын алады. Кәсіпті менгерудің түрлі кезеңінде сапамен қабілеттердің өзгермелі топтары жетекшілік етеді.

Үшінші түрі ұстаздың қызметінде оның нәтижесі жетуімен әрекетіндегі реттілік, жүйелік арасындағы тәуелділікке байланысты, олар: қосу, деңгейлік және құрамды қатыстық, тұтастық және бірлесу, үнемділік және мақсатқа үйлесімділік заңдылықтары.

Қосу заңдылығы педагогикалық қызметтің жоғарғы нәтижелері мен ұстаздың мақсаттарға тең келетін танымдық, еңбек, ойын әрекеттеріне оқушыларды тарту біліктілігіне байланысты жүзеге асады.

Педагогикалық жүйе жетекшілерінің, педагогтардың, оқушылардың әрекетіндегі деңгейлік және құрамды қатыстық заңдылығы оқушылардың жеткен нәтижелерінің, ұстаздардың әрекеті мен нәтижесінен көрінеді. Педагогикалық жүйеде бірлескен жұмыс міндеттерін жетекшілердің шешуінен ұстаздар еңбегінің нәтижесі анықталады.

Тұтастық және бірлестік заңдылығы педагогикалық міндеттердің нәтижелі шешілуінен әрекеттер деңгейлерінің қамтамасыз ететін жалпы интеллектуалдық құрылыммен педагогикалық және арнайы біліктілік арасындағы тәуелділіктен көрінеді.

Үнемділік пен мақсатқа сәйкестік заңдылығы нақты өзара байланысқан, мақсатқа сәйкес іріктелген әрекеттер жүйесіне қызметтегі он нәтижелердің байланысында орын алады. (Н.В. Кузьмина). [3]

Педагогикалық әрекеттер проблемалық және күрделілік деңгейлері әртүрлі сипаттағы міндеттерді шешу арқылы жүзеге асады. Сонымен, педагогикалық әрекеттер заңдылықтары үрдістегі педагогикалық жағдайлар аясында ықпал етеді, тәжірибеде нәтижесін көрсетеді.

Педагогикалық жағдай педагогикалық үрдісте өзі-өзінен, кездейсоқ немесе ұстаздың арнайы тапсырысынан туындайды.

Педагогикалық өзара әрекеттен пайда болатын жағдайларды ұстаз талдайды: үрдіске қатысушылардың құрамы, әрбіреке субъектінің мақсаты, қызығушылығы, психикалық жағдайы, денсаулық көрсеткіштері, өткендегінің жалпы жағдайлары (уақыты, орны, объективті себептері және т.б.) анықталады. Осыдан соң ұстаз педагогикалық міндеттерді, яғни шешілуге тиісті жағдайдың педагогикалық – психологиялық мәнін, педагогикалық мәселелерді тұжырымдайды.

Педагогикалық міндет – қалыптасқан педагогикалық жағдайдың мәнін жете түсінуді, соның негізінде шешім қабылдауды және қажетті жұмыс жоспарын жасауды анықтайды.

Құзырлы педагогикалық қызмет арнайы біліктерді менгеруді талап етеді: педагогикалық міндетті қоюмен шешу; қатынасының тақтастық және өзара әрекет ретінде педагогикалық үрдісті ұйымдастыру; танымдық міндеттердің жүйесі іспетті оқу материалын ұйымдастыру, пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру, жалпы оқулық және арнайы білік, дағдыны қалыптастыру; оқушыға, оның өзіндік ерекшеліктеріне бағдарлану; педагогикалық өзара әсерді, оның нәтижелерін жобалау, болжау; өз бетінше білім алу мен әдістемелік біліктілікті, іскерлікті менгеру.

Ұстаз құзырлығы оның арнайы сапаларының дамуымен анықталады, олар: педагогикалық білімдері, нақты мақсатты анықтауы мен ойлауы, сезінуі, суырып салушылық қабілеті, педагогикалық оптимизм және рефлексия.

Н.Е. Шурков әсерлерінде педагогикалық әрекеттің технологиялық ұстанымдарын жасады. Олар: қатынасқа бағдарлық; оқушылардың тәрбиелік, оқу деңгейлерін есепке алу; өлшемдер ұстанымы; педагогикалық көзқарас ұстанымының динамикалығы (тұрақты өзгермелі ортадағы қатынаста оқушы мен ұстаз бірде субъект – объект ретінде, бірде объект-субъект ретінде болады); компенсорлық ұстаным (ұстаз тұлғасы мен әрекетінде жақсы істердің нашарлардан басымдылығы); сенсорологиялық ұстаным (ұстазбен қатынаста дыбыстық, түстік және дәммен иіс сезу маңызды); өзара әрекет ету тәсілдері, әрекеттің жанашылдығы мен сонылық ұстанымы; кәсіби ұқсастықтағы мәдениеттану ұстанымы мен педагогикалық әрекеттегі педагогикалық әрқу мен шеттен алу (актерлік шеберлік ортасынан, әсемдік саласынан, психотерапиядан, әлумаулық психологиядан, сугестиядан (сөздіру) және т.б.).

Сонымен педагогикалық үрдісте ұстаздың жүзеге асыратын қызметіндегі сапалар кешені жаңаша құрылымдалады. Бұл құзырлы бағдарлы білім беру үлгісіне, жаңа сапалы деңгейге өтуді қамтамасыз етеді. Құзырлы мұғалім теориялық білімді саналы менгеруді және нақты жағдайларда, мақсатқа сәйкес тәжірибеде қолдана алады.

Ұстаздардың біліктілігін арттыруға талаптардың күшеюі адам капиталдың сапалы өсуіне жаңғырған білім беру жүйесінің әсерінен туындайды.

Алматы қаласында мектеп ұжымдары оқушылардың білім сапасы деңгейлерін арттыруда педагогикалық ғылыми-теорияларды негізге ала отырып, білім беру үрдісінде әрекеттер заңдылықтарын әрбір оқушының тұлға ретінде өзіндік қабілеттерінің ашылуына бағыттайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2011 .
2. Аймауытов Ж. Шығармалар жинағы. -4-том. А.Ғылым., 1998. 347-348б.
3. Кузьмина Н.В. Педагогическое мастерство учителя как фактор развития способностей учащихся. // Вопросы психологии. №1. 2009. с.20.
4. Таубаева Ш.-Исследовательская культура учителя: от теории к практике. Алматы: «Ғылым», 2001.
5. Жаңа заман ұстазы. Әдістемелік құрал. Қ. 2007
6. Исламгулова С.К. Организационные формы обучения. // Творческая педагогика №2. 2003.-с.36-50
7. Никишина И.Г. «Инновационная деятельность современного педагога», М., 2006.

НАЙЗАҒАЙДАЙ ЖАРҚ ЕТКЕН ЖАСЫН ҒҰМЫР

А. ОҢДАШОВА

бастауыш сынып мұғалімі, №170 мектебі, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Әйтеке би кенті

Қазақтан шыққан ұлылар аз болмаған. Біз Абай десек бүкіл қазақ әдебиетін айтып, соны көтереміз. Ахмет Байтұрсынұов десек қасиетті қазақ тілін айтып, оның мәртебесін ту етеміз, ал Шығыстың жарық жұлдызы танылған Ғаниды айтқанымызда жастарымыз неге ауызға алынбайды, жастар мәселесі неге көтерілмейді? Әлде біз олардың мәселесін шешіп біттік пе, жоқ, әсте олай емес.

Біз кешегі XX ғасыр басындағы жаңа дәуірге Алаш деп шыққан жалынды күрескер Ғани мен ХХІ ғасыр басындағы жаңа заманымыздың қазақ деп шыққан жас күрескерлерін әлі бауырластыра табыстырып, құшақ жая қауыштыра алмай келеміз.

Ғани аса талантты адам еді. Толық білім алмағанына қарамастан ол үнемі оқу үстінде, Лениндік карт гвардияның саяси тәжітібесі мен дәстүрін құлшына үйрену арқасында тез арада қоғамдық қайраткер болып қалыптасты. Өзінің жұмысында еш уақытта марксизм – ленинизмнің ұлы идеяларынан айныған емес. Өзінің жұмысын да үнемі партияның көрсеткен нұсқауларын жүзеге асыру жолында от – жалындай лапылдап атқарды.

«Жан еді жөргегінде жаны қызған»
Кезінде қайғысы көп, азабы мың,
Ұлы боп туып едің Қазалының.
Жарқырап жұлдыз болып шыға келіп,
Көгіңен ағып өттің қазағымның.
Сол кезде ел көтерген қозғау ісің,
Тиді кеп жетімдерге қолғабысың
Қазіргі Тәуелсіздік алған кезде,
Өзіңнің жетіп жатыр сол дауысың.
Тадам деп елдің бірлік, берекесін,
Қарадың алаламай мәрт екенсің.
Жастардың туын биік желбіретіп,
Көтеріп алып кеттің мәртебесін.
«Тіл – деп ең, - ел мерейін өсіретін»
Ұлт тілін көтеру боп есіл – дертін.
Жан едің жөргегінде қаның қызған,
Жетпей – ақ отызға да орда бұзған.
Сөнбейтін Жұлдыз болып қалдың мәңгі,
Қазақтың мандайында жарқыраған.

Адырбек Сопыбеков

«Шығыс жастарының көсемі» атанған Ғ. Мұратбаев Қазалының қасиетті топырағында, қазіргі өзінің атымен аталатын ауылда Мұратбай болыс шаңырағында 1902 жылы 3 маусымда дүниеге келген. Әкесі Мұратбай Ғани төрт жасқа келгенде қайтыс болады. Анасы Бәтима баласының зеректігін байқап, оны тоғыз жасында Қазалы қаласындағы орыс-қазақ мектебіне берді. Мұны бітіргеннен кейін, 1914 – 1917 жылдары бастауыш училищеге (Қазіргі Қазалы қаласындағы №16 мектеп) оқуға түсті. Ғ. Мұратбаев 75 жылдығына орай осы мектеп қабырғасына ескерткіш такта қойылды.

Ғани мен Бақытжан Қазалы өңіріндегі «Күмшөл» деген жерде жастар басқосуында танысыпты. Ғанидің жанында сол жолы Бейімбет, Зақыш, Ияхамбетжан деген жолдастары болыпты. Сөзге шешен, аяқар – көркі тіл – ауызды байлайтын жас жігіт он алты жастағы ауыл бойжеткенін салғаннан ұнатып қалыпты. Ғани мен Бақытжан 1924 жылы 16 қазанда некелескен. Занды неке №64 жазбамен Қазалы қаласында тіркелген. Неке күелік 1957 жылы ескі жазбаның негізінде жанартылып берілген. Екеуінің ұрпақ болмады. Бақытжан кейін Ғани тәрбиелеп өсірген, туған інісіндей көрген Жұмағали Елұсізовке тұрмысқа шыққан. Бір нәмересінің атын Ғанидің атына жаздырған. Ғанидай болып өссе екен деп ырым қылады. Қазір Серік Ғаниұлы Мұратбаев М. Әуезов атындағы Әдебиет және Өнер институтында қызмет істейді.

Сексенінші жылдар баспасөзінде жиі көрінген орыс тілінде жазатын журналист Жанна Нұрланова да Бақытжан әжейдің ұрпақтарының бірі.

1917 – 1918 жылдары Қазалыда тұңғыш рет Кеңес өкіметі құрылғанда Ғани ревкомның мүшесі болып белсене қызмет істейді. Оның алғашқы демократиялық көзқарасы, болашаққа леген ой – санасы осы кезден оянады.

Білімге құмартқан Ғани 1918 жылы Ташкентке келіп, қазақ – қырғыз училищесіне оқуға түседі. (Бұл училище 1920 жылдан Халық ағарту институты болды.)

1919 жылы Ғ. Мұратбаев жастар ұйымына мүшелікке қабылданады. Сол кезеңде саяси сана – сезімі де, өмірге деген көзқарасы да көп жастардан озық Ғани комсомолдың алдыңғы қатарлы белсенді мүшесі, жастар жұмысын үлгілі ұйымдастырушылардың бірі болды.

1916 жылға, одан кейінгі оқиғалар салдарынан аштыққа, жалаңаштыққа ұшыраған Түркістан республикасының байырғы тұрғындарының қаңғырып жүрген жетім балаларын мемлекеттік интернаттарға, балалар үйлеріне, мектептерге тарту ісіне Ғани белсене араласты. Оның бұл тараптағы ісі сол кездегі Түркістан әскери кеңесінің саяси басқармасының бастығы В.В. Куйбышевтің назарын аударды.

В.В. Куйбышев Ғаниды Қызыл Армия қатарына алғаш шақырылған қазақ, қырғыз, тәжік, өзбек, түркмен, ұйғыр жастары арасында саяси – үгіт жүргізуге тартты.

1920 жылы Жетісуда жұмыс істеген Түркістан майданы кеңесінің төтенше өкілі Д.Фурманов Жетісу еңбекшілері арасында саяси – ағарту жұмыстарын жүргізуге РКК (б) Түркістан жөніндегі комиссиясынан білімді, сенімді кадрлар жіберуді сұрады. Көмекке жіберілгендердің басында Ғ.Мұратбаев тұрды. Ғани Верныйда педагогикалық курста сабақ берді. Ол тек мұғалімдікті ғана емес, жастар арасындағы жұмыстарды жүргізуге де атсалысты.

Верныйдан қайтып оралғаннан кейін, Ғани білімін жетілдіре түсу үшін Ташкентте жаңадан ашылған орыс мектебіне түсіп, соны бітіргеннен кейін Орта Азиялық мемлекеттік университетінің қоғамдық ғылымдар факультетіне түседі. Сонда оқып жүріп, ол В.И. Лениннің РКСМ – нің III – съезінде сөйлеген «Жастар одақтарының міндеттері» атты тарихи сөзін ана тіліне аударды. Бұдан кейін көп ұзамай 1921 жылдың наурыз айынан бастап Түркістан комсомолы Орталық Комитетінің аппаратында қызмет істеп, оқуынан қол үзбей ең алдымен қазақ – қырғыз жастар арасында жұмыс жүргізетін Бюросының төрағасы болып сайланды. Осы кезде ол Түркістан комсомолының өкілі ретінде Орынбор қаласында өткен Қазақстан комсомолының бірінші съезіне қатысады. Осы съезден оралысымен ол тамыз айының соңы мен қыркүйек айының алғашқы күндерінде Түркістан комсомолының III – съезінде Орталық Комитетке мүше және Түркістан Комсомолының жаңа Орталық Комитетін ұйымдастыру пленумында соның жауапты хатшысы (бірінші хатшысы) болып сайланады. Бұл сол кезде өлі де партияда жоқ, комсомол мүшесі ғана, қазақ жігітіне деген шексіз зор сенім еді.

Ал қазіргі жастарымыздың уақытты қалай өткізетіндігіне көз жүгіртер болсақ, оқуға деген құлшынысы өте төмен, жұмыста жоқ, ата – анасының зейнеттақшымен күн көріп отырғандары қаншама. Олар не істемек. Уақыттың босқа өткендігін ескермегенде олар әртүрлі нашар әрекеттерге әуестенуде. Мәселен, жұмыста жоқ, қолы бос әрбір жас шімімдік пен нашакорлықтың шырмауына шырмалуда. Осындай шімімдік пен нашакорлыққа берілген адам қатыгездік пен қылмыс жасамасына кім кепіл?

1921 жылы шілдеде өткізілген I – съезіне Түркістаннан өкіл болып Ғ.Мұратбаев келген. Сонда Қазақ АССР – і жастарының баспасөзін шығару туралы сөз болғанда Ғани «Қазақ өлкесі мен Түркістан жастарының тілі болсын» деп ұсыныс жасаған.

1921 жылы 22 наурызда Ғ. Мұратбаевтың бастамасымен Түркістан республикасы комсомолының органы «Жас алаш» газетінің тұңғыш нөмірі жарыққа шығып, редакторы Ғани болды.

Ғанидың қаламы қарымды болғанына күмән жоқ. Миының қаптары қалың Маркстің «Капиталын» аударуға ұмтылыс таңытуы, пролетариат көсемінің «Жастар одағының міндеттері» атты сөзін қазақшалауы осыны аңғартады.

Мақалаларында жергілікті халықтың тілін баянды етуге мән берген. Мәселен, «Одақтың (жастар одағының) іс – қағаздары төменгі ұйымдардан бастап ана тілінде жүргізілуі керек» деп ой толғаған.

Журналист Ә. Қосанов «Жас алашта» жарияланған мақаласында Ғанидың ұлтжандылығын көрсететін оқиғасы дерек келтіреді.

Кейде Ғани күдіреттің аз ғана ғұмырда көп нәрсе тындыру дегеннің не екенін мынау жұмыр басты пәнделерге дәлелдеп беру үшін жіберілген елшісі секілді көрінеді.

«Ғанидан ұрпақ қалмады деп өкінеміз. Сірә, сонымыз бекер – ау деймін.» дейді журналист, филология ғылымдарының докторы Бауыржан Омарұлы. Он тоғыз жасында өмірге әкелген перзенті – «Жас алашты» қайда қоямыз?! «Жас алаш» - Ғани ғасырының куәсі, Ғани ғұмырының жалғасы.

Күншығыс жастарының жалынды ұйымдастырушысы атанған атакты жерлесіміз Ғани өмірі мен ақтарған қызметіне байланысты ең алғашқы көрме 1967 жылы Қазалы қалалық кітапханасында ашылды. Көрме – мүйісті ұйымдастыруға және фотосуреттерді іздестіріп,

сты. Ал өткен ғасырдағы әншілер мен күйшілердің төл туындылары, орындаушылық дәстүрлері мен шеберліктері нәрілігімен, терең мазмұндылығымен ерекшеленген. Қазақ музыкалық фольклорының, соның ішінде күй өнерінің тарихи деректілігі ерекше. Көшпелі тұрмыс кешкен қазақтардың жадында күйлер хатқа түскендей деректілігімен назар аударды. Ол деректер, негізінде, күй аңызы арқылы беріледі. Қазақ күйшілері, дәстүр бойынша, күйді тартпас бұрын сол күйдің шығарушысы, шығу тарихи, күйді кімдердің жеткізгені және қазіргі тағдыры жайында мағлұмат беретін әңгімесін айтқан. Бұл дәстүрдің ең алдымен эстетикалық эмоциялық тұрғыда, сонан соң күйдің музыкалық қасиетінің тыңдаушыға түсінікті болуына қатысты мәні үлкен. Күймен қосарлана айтылатын әңгіме Күй аңызы деп аталады. Қазақта неше мың күй болса, оның қосарлана әңгімесі бар.

Бұл аңыз әңгімелер тартылатын күйдің мән мағынасын, әуендік ерекшелігін, иірім қағыстарын дұрыс түсінуге себепші болумен бірге, халқымыздың тарихи әлжуметтік өмірінен мол мағлұмат береді. Күй аңыздары өзінің нақтылығымен, шынайы өмірді арқау етуімен, халық тарихының ең бір жанды шежіресі болып табылады.

Күй аңызы орындалатын күйдің сырлы сазына жан бітіріп, толықтартып отырады, әңгіме түрінде күй алдында айтылатын күй аңыздан өткен өмірдің тарихи шындығын да, этнографиялық шындығын да аңғару қиын емес. Мәселен, халқымыздың тарихындағы қилы кезең, қиын өткелдер туралы Қорқыт, Сырым батыр, Исатай Махамбет, туған жееер туралы Саржайлау, ер қанаты пырақ туралы Бозайғыр, Қара жорға т.б. күйлерімен бірге солардың сынары болып күй аңыздары айтылады.

Халық күйлері біздің жыл санауымызға дейінгі дәуірді қамтиды. Бұл күйлердің қатарына Көк төбет, Көк бөрі, Акку, Өгіз өлген сияқты киелі жануарлар туралы, атулы батыр, ақылды жар т.б. әр түрлі қиял ғажайып тақырыптарына арналған күйлер жатады. Қазақта неше мың күй болса, соның бірде бірі себепсіз шықпаған. Күйдің оқшау жанр ретінде өзіндік ерекшелігі, дара қасиеті бар.

Күйлерді шыққан кезеңдеріне қарай үшке бөлуге болады.

1 Халық күйлері.

2 Халықкомпозиторларының күйлері.

3 Қазіргі күйші композиторлар шығарған күйлері.

Тақырып мазмұнына қарай күйлерді мынандай жүйеге түсіруге болады.

1 Тарихи оқиғаларға байланысты.

2 Қоршаған орта, табиғат, жан жануарлар туралы

3 Арнау күйлері.

4 Күйшілердің өз өміріне байланысты күйлер.

Күй өнерін тек эстетикалық құбылыс ретінде қарастыру жеткіліксіз. Себебі, күйшілік өнер тәрбие мектебі.

Күй сонау көне заманнан келе жатқан аспаптық музыкаға арналған музыкалық қазынасындағы күлер санын нешеме сапасын сөз етсең де мақтануға тұрарлық қымбат дүниеміз. Күйлерді нотаға түсіру сауаты болмаса да, ешқандай мәннің де, мағынасын да жоғалтпай атадан балаға мирас болып қала берді. Қазақтың халықтық аспаптық музыкасы күй де әндер сияқты бірнеше жанрға бөлінді. Әсіесе, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы халық композиторлардың күлері жанрлық ерекшелігі жағынан өте күрделі. Батырлық пен ерлікті жырлайтын күйлер, лирикалық және тұрмыс салттың лирико философиялық жанрлар. Халық басынан қандай күн кешсе де оны айны қатесіз күй тіліне түсіре білген. Аңыз, хикая, табиғат әсемдігі, әдет ғұрыпты суреттейтін тақырыптар қобыз, домбыра, сыбызғыда орындалып, қазақтың халықтық өнеріне айналған. Ақылдыңын сөзіндей ойлы күді тыңдағанда көңілдің әсері, деп данышпан Абай айтқандай, Қали Жантілеуов Адайды аныратса, Уақап Қабигожин Сарыарқаны төгілгенде, Жаппас Қаламбаев Ықыластың Жез киігін сызылтықанда, Ысқақ Уәлиев Сармалайдың Наригенін күніреткенде қазақ халқының күй мұрасынан музыка мәдениетіміз жана бір дәуірдің басталғанының айғағы еді. Қазақ халық күйлерін тұңғыш рет 1923 жылы халық композиторы Сейтек Оразалиев Бүкілроссиялық ауылшаруашылық көрмесінде орындайды. 1930 жылы атақты домбырашы Уақап Қабигожин Құрманғазының күйлерін тұңғыш драма театры сахнасында ойнайды. Қазіргі заманда жастарды ұлттық патриотизмге тәрбиелеу қажеттілігі күн тәртібінде алдыңғы кезекте тұр. Мұндай тәрбие беруде халқымыздың тарихи тұлғалардың отансүйгіштігі іс әрекеттерін үлгі тұтудың үлкен маңызы бар.

ВОСПИТАНИЕ ПАТРИОТИЗМА У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ ИЗУЧЕНИЕ НАРОДНЫХ ТРАДИЦИЙ

А.М. ПАВЛИНИНА
СОШГ №39, г. Павлодар

Традиции и обычаи – это отражение сущности нации, показатель того, чем она живёт, о чём думает, во что верит. В нашем государстве проживает в мире и согласии более ста национальностей. Как нам это удастся? Тема национального равенства и братства очень актуальна в любом обществе. Специфика работы нашей лингвистической гимназии такова, что наши ученики, начиная с 1 класса изучают три языка: казахский, русский, немецкий. Конечно, при изучении языков мы, учителя часто обращаемся к истокам народа: традициям, устному народному творчеству.

Мы задались вопросами:

- Как воспитать в наших учащихся уважение к национальным традициям, а значит и к народу, которому они принадлежат?

- Как воспитать патриотов нашей страны, независимо от того к какой национальности каждый из нас принадлежит?

Становится ясным, что патриотическое воспитание младших школьников должно стать той объединяющей силой, которая сможет вырастить поколение настоящих патриотов, любящих свою Родину не на словах, а на деле.

Патриотизм проявляется в поступках и в деятельности человека. Зарождаясь из любви к своей «малой Родине», патриотические чувства, пройдя через целый ряд этапов на пути к своей зрелости, поднимаются до общегосударственного патриотического самосознания, до осознанной любви к своему Отечеству.

Цели и задачи патриотического воспитания казахстанцев представлены в таблице 1.

Таблица 1

Цели и задачи патриотического воспитания

Цель	Задачи
– развитие в казахстанском обществе высокой социальной активности, гражданской ответственности, духовности;	– развитие в казахстанском обществе высокой социальной активности, гражданской ответственности, духовности, становление граждан, обладающих позитивными ценностями и качествами, способных проявить их в созидательном процессе в интересах Отечества, укрепления государства, обеспечения его жизненно важных интересов и устойчивого развития;
– становление граждан, обладающих позитивными ценностями и качествами;	– утверждение в обществе, в сознании и чувствах граждан социально значимых патриотических ценностей, взглядов и убеждений, уважения к культурному и историческому прошлому Казахстана, к традициям, повышение престижа государственной, особенно военной, службы;
– создание и обеспечение реализации возможностей для более активного вовлечения граждан в решение социально-экономических, культурных, правовых, экологических и других проблем;	– создание и обеспечение реализации возможностей для более активного вовлечения граждан в решение социально-экономических, культурных, правовых, экологических и других проблем;
– воспитание граждан в духе уважения к Конституции Республики Казахстан, законности, нормам общественной и коллективной жизни, создание условий для обеспечения реализации конституционных прав человека и его обязанностей, гражданского профессионального и воинского долга;	– воспитание граждан в духе уважения к Конституции Республики Казахстан, законности, нормам общественной и коллективной жизни, создание условий для обеспечения реализации конституционных прав человека и его обязанностей, гражданского профессионального и воинского долга;
– привитие гражданам чувства гордости, глубокого уважения и почитания символов Республики Казахстан – Герба, Флага, Гимна, другой российской символики и исторических святынь Отечества;	– привитие гражданам чувства гордости, глубокого уважения и почитания символов Республики Казахстан – Герба, Флага, Гимна, другой российской символики и исторических святынь Отечества;
– создание условий для усиления патриотической направленности телевидения, радио и других средств массовой информации при освещении событий и явлений общественной жизни, активное противодействие антипатриотизму, манипулированию информацией, пропаганде образов массовой культуры, основанных на культе насилия, искажению и фальсификации истории Отечества;	– создание условий для усиления патриотической направленности телевидения, радио и других средств массовой информации при освещении событий и явлений общественной жизни, активное противодействие антипатриотизму, манипулированию информацией, пропаганде образов массовой культуры, основанных на культе насилия, искажению и фальсификации истории Отечества;
– формирование расовой, национальной, религиозной терпимости, развитие дружеских отношений между народами	– формирование расовой, национальной, религиозной терпимости, развитие дружеских отношений между народами

Анализ целей и задач патриотического воспитания в современной педагогической науке, позволяет утверждать, что патриотизм выражается в целом комплексе чувств.

Специфика нашей лингвистической гимназии такова, что поступающая в первый класс, дети начинают изучение сразу трёх языков: казахского, русского, немецкого. Изучение языка начинается с

изучения устного творчества народа, его традиций. Мы решили составить программу «Традиция», реализация которой бы решала проблему раннего изучения языков (игры, спектакли, праздники), понятие сути патриотического воспитания (государственные праздники, тематические линейки), проблему возвращения к истокам народа (изучение традиций казахского, русского, немецкого народов).

Цель программы: изучение традиций разных народов, формирование высококонраваственного, духовно богатого гражданина и патриота Республики Казахстан.

Достижение указанной цели осуществляется через решение следующих задач:

- формирование расовой, национальной, религиозной терпимости, развитие дружеских отношений между народами;

- утверждение в сознании и чувствах младших школьников социально значимых национальных ценностей, взглядов и убеждений, уважения к культурному и историческому прошлому народов Казахстана, к традициям;

- привитие младшим школьникам чувства гордости, глубокого уважения и почитания символов Республики Казахстан – Герба, Флага, Гимна, другой казахстанской символики;

-воспитание патриотов нашей страны.

Реализация программы осуществлялась через:

- проведение тематических классных часов и внеклассных мероприятий;

- выпуск ежемесячной газеты «Традиции моего народа»;

- проведение конкурсов рисунков, стихотворений, сочинений о Родине;

- проведение совместных с родителями конкурсов, досугово–развлекательных игр, фольклорных, театрализованных праздников, основанных на национальных традициях.

Программа по патриотическому воспитанию младших школьников представлена в таблице 2.

Таблица 2

Программа «Традиция»

Мероприятия	Основное содержание деятельности	Сроки проведения
Конкурс «Семейные традиции»	Совместное мероприятие с родителями. Выезд на природу с целью знакомства с традициями семей 3 „В” класса. Проведение спортивных состязаний с целью пропаганды здорового образа жизни	Сентябрь
Памятка „Семейные традиции”		
Экскурсия «Народы моей страны»	Изучение местных природных особенностей и достопримечательностей Показ красоты родной земли	Октябрь
Классный час «Традиции моего народа» Классный час „Путешествие по стране Казахстан”	Воспитание уважения к национальным традициям казахов. привитие младшим школьникам чувства гордости, глубокого уважения и почитания символов Республики Казахстан – Герба, Флага, Гимна, другой казахстанской символики	Ноябрь
Памятка „Казахские народные традиции”		

Театрализованные представления „В гостях у сказки “ на немецком языке Кукольные спектакли	Знакомство со сказками разных народов, проживающих на территории Казахстана	Декабрь
Праздник «Nikolaustag» или День Николауса Памятка „Немецкие народные традиции”	Приобщение к истокам немецкой народной культуры, знакомство с народными обычаями, играми.	
Конкурс рисунков на темы: «Моя малая Родина», «Сердцу милая Родина», «С любовью к городу», «Я люблю тебя, Казахстан!»	Развитие знаний о своей местности, творчества детей	Январь
Конкурс стихотворений, сочинений о Родине. Участие в городских конкурсах по патриотической тематике («Звезда Прииртышья»)	Воспитание преданности к Родине, формирование основ гражданского сознания	Февраль
Праздник «Масленица» Памятка „Русские народные традиции”	Приобщение к истокам русской народной культуры, знакомство с народными обычаями, играми, дразнилками	Март
Праздник «Наурыз»	Приобщение к истокам казахской народной культуры, знакомство с народными обычаями, играми, дразнилками	
Встреча с ветеранами Великой Отечественной войны Викторина «Мы этой памяти верны»	Беседа с ветеранами Великой Отечественной войны Проведение викторины с целью воспитания мужества, стойкости, смелости, стремления к здоровому образу жизни	Апрель
Фестиваль „В семье единой” ко Дню единства народов Казахстана.	Подведение итогов работы	Май

Реализация программы «Традиция» способствовала:

- получению и расширению знаний учащихся о Казахстане: его истории, культуре, традициях;
- воспитанию любви к родине;
- формированию гражданско–патриотического сознания;
- развитию чувства сопричастности судьбам Родины и ответственности за будущее Казахстана.

Теперь каждый учащийся нашей гимназии знает, чтобы стать патриотом нужно любить свою страну, ее народ, историю, культуру, язык, природу, своим поведением и делами охранять и укреплять их, а при необходимости – защищать.

Итак, чтобы обеспечить формирование патриотизма младших школьников, необходимо организовать их участие в разнообразных видах деятельности и постепенно расширяющихся отношений – от отношений в классе и до включения в общественно-политическую жизнь взрослых.

В заключении нужно отметить, что патриотизм - наша мощь, которая поможет всему миру говорить о нашей стране с уважением, как о стране с глубокими национальными корнями и способной чтить традиции предков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Коровайко И.В., Жумабекова Б.К. Правоведение для малышей: Учебное пособие. – Алматы: «Білім», 2000. – 176 с.
2. Послание президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева народу Казахстана. – Астана: Елорда, 2005. – 180 с.
3. Насырова М. Зарождение казахстанского патриотизма. // Мысль, 2005. – № 5. – С. 59–61.

МУЗЫКАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Е.В. ПОРШНЁВА

магистр педагогики, заместитель директора по профильному обучению, ГУ «Комплекс «Музыкальный колледж – музыкальная школа-интернат для одаренных детей», г.

Павлодар

З.М. РУСАКОВА

педагог-психолог, заместитель директора по воспитательной работе, ГУ «Комплекс «Музыкальный колледж – музыкальная школа-интернат для одаренных детей», г.

Павлодар

*«Ребенок, испытавший радость творчества
даже в самой минимальной степени,
становится другим, чем ребенок,
подражающий актам других»*

Б.Асафьев

В Республике Казахстан одной из стратегических задач возрождения и развития национальной культуры является «воспитание творческой личности с развитыми дарованиями и способностями, готовой создавать духовные и материальные ценности, полноценно реализовывать себя в существующих экономических условиях. Для решения поставленных задач необходимо наращивать интеллектуальный и творческий потенциал Республики».

Педагогика новейшего времени провозгласила необходимость учета индивидуальных способностей, мотивов, ценностей в учебном процессе. Она требует направить усилия на поиск технологий и практико-ориентированных систем, развивающих индивидуальность ученика.

В связи с этим, целью современной школы является развитие одаренности, творческого потенциала ребенка, формирование творческой личности.

Музыка – самая тонкая, и, вместе с тем, самая влиятельная сфера культуры. Она может быть мощнейшим орудием как совершенствования и созидания, так и разрушения! В свое время еще Конфуций говорил: «Разрушение любого государства начинается именно с разрушения его музыки. Не имеющий чистой и светлой музыки народ обречен на вырождение». Древнегреческие рукописи гласят: «Музыкальное воспитание – самое мощное оружие, поскольку ритм и гармония проникают в самые сокровенные глубины человеческой души».

В трактате Кассеодора Сенатора «О музыке» читаем: «Музыка – наука о гармонии. Когда же мы совершаем несправедливость, то не сохраняем музыку. Таким же образом небо, земля и все, что движется в них всевышним повелением, не существует без науки музыки. Пифагор свидетельствует, что «этот мир основан посредством музыки и может управляться ею». Все древнейшие учения земных цивилизаций содержат в себе подобные утверждения и накопленный тысячелетиями опыт воздействия музыки на животных, растения и человека».

В Древней Греции музыкальному искусству отводилась главенствующая роль в воспитании. Наиболее выдающийся вклад в историю музыкальной педагогики внес Платон. Именно он заложил основы философии музыкального воспитания и образования. Его целью греки считали культивирование личности прекрасной и хорошей.

По-настоящему цельной можно назвать такую личность, у которой в равной степени развито и эмоциональное, и интеллектуальное начало. Педагоги должны стремиться развить в ребенке и то, и другое. «Гармония ума и сердца – вот конечная цель воспитания современного человека» (Д.Кабалевский).

От переживания – к познанию. Таков естественный путь ребенка к музыке. Блестящий музыкальный слух, феноменальная музыкальная память, пластичный, прекрасно скоординированный

двигательный аппарат, быстрая обучаемость, необычайная работоспособность в сфере, связанной с музыкальной деятельностью – все это музыкально одаренный ребенок.

Музыкально одаренные дети опережают в своем развитии сверстников примерно на 2-4 года и характеризуются некоторыми общими чертами: ранним проявлением музыкальных способностей (до 7 лет, чаще между 3-5 годами)повышенным любопытством к любым звучащим объектам точным интонированием к 2-3 годам, к 3 годам ребенок различает все воспринимаемые мелодии ранним овладением исполнительскими навыками игры на музыкальных инструментах, как по слуху, так и по нотам способностью длительное время концентрировать внимание на музыкальных занятиях быстрым и прочным запоминанием музыки склонность к ранним с 4-5 лет проявлениями способностей импровизировать за инструментом.

В этих характеристиках дан во многом собирательный образ ребенка с выдающимися музыкальными способностями. Проявление музыкальных способностей говорит о необходимости начинать музыкальное развитие ребенка как можно раньше.

Изучением ранней музыкальной одаренности и разработкой психолого-педагогических вопросов обучения и воспитания незаурядных детей долгое время в Казахстане занимались очень мало. Сегодня ни у кого не вызывает сомнения, что необходимо выделить особо способных детей и создать необходимые условия для полного раскрытия способностей и талантов ребенка.

Нормативной основой для открытия школ нового типа является распоряжение президента Республики Казахстан Назарбаева Н.А. «О государственной поддержке и развитии школ для одаренных детей».

Именно с этой целью в 2005 году в г.Павлодаре была открыта музыкальная школа-интернат для одаренных детей в составе ГУ «Комплекс «Музыкальный колледж – музыкальная школа-интернат для одаренных детей». Миссия музыкальной школы-интерната для одаренных детей состоит в том, чтобы создавать наиболее благоприятные условия развития музыкальной одаренности детей.

Школа-интернат является единственным областным учреждением, оказывающим бесплатные образовательные услуги со средним общим образованием в сфере музыки.

Школа ставит цель дать одаренным детям музыкальное образование, а также подготовить их к дальнейшему профильному обучению. Обучение ведется на двух языках – государственном и русском. Учащиеся школы-интерната одновременно проходят цикл музыкальных и общеобразовательных дисциплин, в которых выдержан базовый компонент и соответствие Государственному стандарту. В интернате проживают дети из сельской местности. Главным итогом деятельности школы должно являться обеспечение качественной подготовки будущих профессиональных музыкантов-исполнителей.

Обучение осуществляется на шести отделениях:

- отделение специального фортепиано;
- отделение струнных инструментов;
- отделение духовых и ударных инструментов;
- отделение казахских народных инструментов;
- отделение русских народных инструментов;
- отделение хорового дирижирования;
- отделение теории музыки.

Учащиеся изучают такие специальные предметы, как специальность, сольфеджио, ритмика, слушание музыки, мировая музыкальная литература, казахская музыкальная литература, чтение нот с листа, камерный ансамбль и другие.

В школе-интернате существуют творческие коллективы: оркестр казахских народных инструментов, русских народных инструментов, камерный оркестр, оркестр духовых и ударных инструментов, хоровые коллективы, хор мальчиков.

Набор детей в музыкальную школу-интернат идет с 6-7 лет. Ребенок проходит музыкальное прослушивание, на котором определяются его музыкальные способности. Учитывая то, что маленький ребенок в незнакомой обстановке не всегда сразу может проявить себя полностью, на вступительных прослушиваниях создана атмосфера творчества, праздника, детей встречают любимые сказочные персонажи, звучит детская музыка, все проходит в игровой форме. В этих условиях ребенок полностью раскрепощается, что позволяет в полной степени выявить степень его музыкальной одаренности.

Со временем практика показала необходимость создания подготовительных музыкальных курсов, где бы дети как городские, так и иногородние могли окунуться в мир музыки, поближе познакомиться с музыкальными инструментами, развить музыкальные способности, определиться в необходимости выбора профессии музыканта.

Для более успешного усвоения материала, закрепления его дома, педагогом-музыкантом Фрадковой Г.Б. и преподавателем информатики Паршиной С.И. были созданы компьютерные обучающие программы «До-ми-солька», созданная специально для детей, начинающих знакомиться с миром музыки. Материал, выложенный для усвоения, не представляет для детей сложности, так как он показан в мультипликационно-игровой форме.

Для каждого урока продумано домашнее задание, как материал для закрепления. Также в программе предусмотрены рекомендации для родителей, в которых отмечены аспекты, требующие внимания при изучении той или иной темы. В совокупности все это дает ребенку возможность видеть, слышать и играть вместе с анимационными героями (Домисолькой, Веселым Ушастиком, Мышонком Томом, Симбой и др.) и при этом свободно и легко усваивать и закреплять чисто методический материал музыкально-теоретического цикла.

Важным дополнением к программе является творческий проект созданный этими же педагогами Фрадковой Г.Б., Паршиной С.И. «Музыкальный алфавит». В проекте музыка и алфавит составляют единое целое. Музыка на тексты написана детьми 3-4-х классов нашей школы. Алфавит для ребенка 5-7 лет – это уже необходимость, а музыка – это мотивация для создания своего авторского произведения. Все это дает возможность развития у ребенка творческих способностей, сочинительства, образного мышления и др.

Создание первой компьютерной программы дало толчок для составления электронных программ и учебников по таким предметам, как музыкальная литература, казахская музыкальная литература, сольфеджио, слушание музыки, мировая художественная культура и другим предметам музыкально-теоретического цикла.

Важно подчеркнуть, что все современные методики, компьютерные программы, великолепное компьютерное оснащение школы являются лишь вспомогательным фактором в формировании музыканта-исполнителя. Ведь самой главной целью для учащихся нашей школы является профессиональное овладение музыкальным инструментом.

Созданные в школе условия явились предпосылкой к появлению, а в дальнейшем и к высокому росту количества среди учащихся лауреатов и дипломантов конкурсов различных уровней. Дети, выступающие на профессиональных музыкальных конкурсах, прекрасно осознают, что они защищают честь не только преподавателя, школы, области, но, зачастую, являются представителями Республики Казахстан.

За годы существования наши учащиеся неоднократно становились победителями престижных Республиканских и Международных конкурсов, защищая честь не только Павлодарской области, но и Республики Казахстан. Это 27 лауреатов и дипломантов Республиканских конкурсов, 40 лауреатов и дипломантов Международных конкурсов. Только 2011-2012 учебный год принес школе 46 значительных побед на Республиканских и Международных конкурсах.

Развитие Казахстанского общества в начале XXI века – это стремительный, многогранный процесс, предъявляющий личности современного человека все новые и новые требования. В этих условиях, естественно, проявить себя, реализовать свои способности может личность, обладающая достаточно высоким уровнем интеллекта, творчески активная, высокообразованная.

Формированием такой личности и ее дальнейшей социализацией занимаются специализированные школы для одаренных детей.

Очевидно, что основной миссией специализированных школ является необходимость служить авангардом, на который будут ориентироваться остальные школы.

Это ответственная миссия, исполнять которую не только почетно но и социально значимо.

АЛТЫ ДЕНҒЕЙЛІК ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ӘДІСТЕМЕСІ

Ж.К. РАХМЕТОВА

ұстаз, №3 Ертіс жалпы орта білім беру мектебі, Павлодар облысы, Ертіс ауданы

Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі қоғамды орны мен қолданылу қызметі жағынан көпұлтты еліміздің күнделікті өмір тіршілігі мен әлеуметтік тынысын жүзеге асыратын қатынас құралы.

Қазақ тілін үйренуге арналған оқу-әдістемелік кешен Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілін өз бетінше оқып үйренгісі келетін азаматтарға арнала отырып, қазақша тілдік қатынасты бірнеше деңгейде білу мен бағалаудың жүйесін іске асырады.

Оқу-әдістемелік кешен алты деңгейде қамтиды: қарапайым, негізгі, орта, ортадан жоғары, жоғары, жетік.

Тілді азаматтың бір-бірімен сөйлесу, пікірлесу, түсінісу құралы ретінде әлеуметтік қыры мен ішкі мазмұн-мағынасымен қатар игеру-бүгінгі күн талабынан туындап отырған мәселе.

Негізгі деңгейдегі лексика – грамматикалық минимумның мақсаты-сөйлеу жағдаятына сәйкес сұрыптап алынған сөздер мен оларда қолданылған грамматикалық формаларды тілдік қатынаста дұрыс қолдану машығын қалыптастыру. Бұл жинаққа негізгі оқулықта берілген тақырыптарға қатысты сөздер мен жалпы қоршаған ортамен байланысты лексика енгізілді.

Негізгі деңгейдегі тіл үйренушінің тілді меңгеру сатысына сәйкес игерілетін лексикалық бірліктер мен кесте түріндегі грамматикалық ережелер берілді.

Лексика-грамматикалық минимум қазақша тілдік қатынасты (коммуникативтік) тұрғыдан ауызша және жазбаша түрде жүзеге асыруға септігін тигізеді.

Негізгі деңгей- тіл игерудің қалыптасу қарсаңындағы сатысы болып саналады.

Орта деңгей сегіз бөлімнен тұрады. Олар: «Мен және менің отбасым», «Тауар сапасы», «Менің сүйікті ісім», «Тамақ ішу түрлері», «Болашақ ұрпақ денсаулығы», «Мен жұмыс таңдаймын», «Сапар шегу» және «Жеті күн». Бұл бөлімдердің әрқайсысы 5 қадамнан тұрады.

Оқулық арқылы тіл үйренуші қазақша сөйлеуге, жазуға, айтайын деген ойын дұрыс жеткізе білуге дағдыланады. Мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш, сөзжұмбақтар тіл үйренушінің танымдық деңгейін арттыруға көмектеседі.

«Өн айтайық» айдарымен берілген жаттығуларда өлең сөздері берілді. Қазақтың халық өндері, қазіргі кезде көп айтылып жүрген қазақ композиторларының өндері енгізілді.

Тіл үйренушіге оңай болу үшін әр өлеңнің шумағы әр қадамға бөлініп көрсетілді.

«Кел, ойнайық» айдарында берілген жаттығуларда әр түрлі сөзжұмбақтар, диаграммалар, ребустар ұсынылды. «Бігенге маржан» айдары қазақ халқының салт-дәстүрінде кездесетін ырымдар, әдет-ғұрыптардан хабар береді.

«Ауыз-екі сөйлеу үлгілері» күнделікті қарым-қатынасты ауызекі сөйлеуде жиі қолданылатын сөз үлгілерін қамтиды.

Негізінен бұл деңгейдегі тапсырмалар алдыңғы деңгейдегі тапсырмалар мен жаттығуларды ары қарай жалғастырады. Орта деңгейдегі тапсырмалардағы ойлар нақты, анық, түсінікті, жеңіл етіп берілген.

Тіл үйренуші өз бетінше өткен тақырыпты игеріп, білім деңгейін қажет мәліметтермен толықтыра алады.

Ортадан жоғары деңгейге арналған оқулық мәдени, әдеби, ғылыми, әлеуметтік сфераларға қатысты сөйлеу үлгілерін және тілді коммуникативтік тұрғыдан үйретуге бағытталған сабақтар кешенінен тұрады. Сабақта берілген материалдар күнделікті тұрмыс-тіршілікке, әр түрлі бағыт-бағдарларға, қоғамдық-әлеуметтік жағдаяттарға байланысты қазақша тілдік қатынасты үйренуге көмектеседі.

Оқулық қазақша дұрыс сөйлеуге, сауатты жазуға, айтайын деген ойды түсінікті жеткізе білуге дағдыландырады. Оқулықта әр деңгей бойынша стандарттың көрсеткіштері берілді.

Бір деңгей бойынша оқу-әдістемелік кешенді тәмәмдаған тіл үйренуші өзінің игерген білім, білік дағдысын және тілді іс жүзінде қолдана білу дәрежесін еуропалық стандартқа сәйкестендірілген көрсеткіш бойынша салыстырып, тілді қаншалықты меңгергенін анықтай алады. Тілді үйренуші қазақша тілдік қатынасты өз бетімен меңгеру дәрежесін стандартта көрсетілген талаптар бойынша бағалайды.

Оқулық кестесі арқылы әр бөлімде қамтылған мәліметтер туралы нақты, қысқа ақпарат алуға болады. Ұсынылған кесте тіл үйренушіге өзіне қажет деңгейді таңдауға көмектеседі.

Шартты баламада оқулықтағы тапсырмалардың орысша аудармасы көмекші материал ретінде берілді.

«Тақырыптық қазақша-орысша балама» атты бөлім тілдік қатынасқа қажет жана сөздерді қамтиды. Бұл сөздікте сөйлеуге керекті лексикалық минимум жинақталған. Лексикалық минимумға енген жана сөздің сөз тіркесі мен сөйлем құрамындағы мақал-мәтел және нақыл сөздердегі қолданысы айтар ойды түсінікті әрі қызықты жеткізуге мүмкіндік береді.

Ортадан жоғары деңгей сегіз бөлімнен тұрады. Олар: «Отбасы сыйластығы», «Біз қай тілде сөйлейміз?», «Асыңыз дәмді болсын!», «Ғылым және жұмыс», «Сапарға бару жоспары», «Мұражайға саяхат», «Спорт тынысы», «Ақпарат әлемі». Бұл бөлімдердің әрқайсысы 5 қадамнан құралған. Әдістемелік нұсқауда әр қадамға жеке-жеке талдау жасалады. Тіл үйренушіге оқулықтағы жаттығулардың шартына қарай қандай тапсырмалар орындау керектігі ұсыныс ретінде айтылады. Бөлімдердегі тапсырмаларды

орындаған кезде тіл үйренушінің қандай нәтижеге қол жеткізуі қажет екендігі арнайы көрсетіледі. Тіл үйренуші тиімді нәтижеге жету үшін берілген әдіс-тәсілдерді түрлендіріп, өзгертіп қолдануына болады.

Жаттығулар жинағындағы тапсырмалар оқулықтағы тапсырмалармен үндес берілген.

Жаттығулар жинағында барлық тапсырмалардың жауаптары ұсынылады. Яғни жаттығулар жинағын тіл үйренушінің өз бетімен пайдалана алуына мүмкіндік жасалады.

Жаттығулар бір-бірімен сабақтасып, оңайдан күрделіге, жеңілдеп қиынға қарай түрленіп отырады.

Ортадан жоғары деңгейге арналған бақылау тестері . –қазақ тілін үйрететін оқу-әдістемелік кешен құрамына кіретін еңбектің бірі.

«Терендетіле қалыптасқан игерім» деп аталатын ортадан жоғары деңгейге арналған оқулық бойынша ұсынылған тапсырмаларды, жаттығуларды тіл үйренушінің қандай дәрежеде меңгергенін ұсынылып отырған бақылау тестері арқылы тексеруге және бағалауға болады. Тест жинағы «Қара шаңырақ», «Біз қай тілде сөйлейміз?», «Асыңыз дәмді болсын!», «Ғылым және жұмыс», «Сапарға бару жоспары», «Мұражайға саяхат»,

«Спорт тынысы», «Ақпарат әлемі» тақырыптары бойынша тіл үйренушінің білім, білік дағдысын тексереді. Жинаққа тыңдалым, оқылым, жазылым әрекеттеріне байланысты, сондай-ақ лексика және грамматика мәселелері бойынша тапсырмалар енгізілді.

Әрбір бөлімге арналған тест тапсырмалары отыз сұрақтан, әр сұрақ үш нұсқадан тұрады.

Тыңдалым бойынша 5 сұрақ берілді, лексика мен грамматиканың әрқайсысы 10 сұрақты қамтыды. Жазылым бойынша тіл үйренушінің сөйлем құрай білу деңгейі мен жазу сауаты тексеріледі. Сондықтан бақылау тапсырмасы ретінде шағын әңгіме жазу, қысқа мәтін құрастыру ұсынылады.

Жоғары деңгейге арналған әдістемелік нұсқау- қазақ тілін үйрететін оқу-әдістемелік кешен құрамына кіретін құралдың бірі. Кейбір күрделі жаттығулардың жауаптары көмек ретінде ұсынылды. Әдістемелік нұсқауда тапсырмалар мен жаттығуларды орындаудың жолдары қысқа, нақты айтылады. Әр тапсырманы одан ары тереңдетіп, түрлендіріп менгерту, ұтымды әдіс-тәсілдерді қолдану, ұстанымдарды басшылыққа алу тіл үйренушінің тәжірибесіне, шеберлігіне байланысты. Сондықтан үйренуші ұсынылған жұмыстарды түрлендіріп қолдануына мүмкіндік бар.

Қазақ тілін үйренуге арналған оқу-әдістемелік кешен нақты сағат мөлшерімен есептелмейді, себебі тіл үйренуші өзінің суранысы мен талабына сәйкес берілген тақырып пен қадамдарды әр түрлі сағат мөлшерінде игеруі мүмкін.

Оқу-әдістемелік кешен шет тілін менгерудің әлемдік үлгісі мен еуропалық стандарт негізінде жасала келіп, Қазақстан Республикасының қоғамдық-әлеуметтік ерекшелігін ескере отырып, қазақ тілін коммуникативтік-танымдық тұрғыдан менгеруді, қазақша тілдік қатынасты рекин игеруді мақсат етеді. Оқу кітабының жоғары деңгейі мемлекеттік тілді үйренушілердің қазақша сөйлеуін, ойлауын, түсінуін, айтуын, пікірлесуін негізге ала отырып, тілді коммуникативтік бағытта менгертуге бағытталады.

Жоғары деңгейдегі оқу кітабының мақсаты- әңгіме, ертегілерді оқыта отырып, тіл үйренушінің қазақша сөйлей білуге, өз ойын түсінікті, дұрыс жеткізе білуге дағдыландыру.

Осы мақсатта жоғары деңгейдегі оқу кітабына күнделікті тұрмыс тіршілігінде жиі кездесетін, әр түрлі жағдаяттарды әңгімелейтін әңгімелер мен танымдық-тәрбиелік ер тегілер іріктелініп алынады. Тіл үйренушінің мәтін мазмұнын түсінуіне жетелейтін тапсырма-сұрақтар берілді. Тапсырмаларды орындап, сұрақтарға жауап бере отырып, бірден сөйлем құрастыруға, мәтін мазмұнын айтуға жаттықтыру көзделді.

Оқу кітабының жоғары деңгейі қазақ тілін қатысымдық (коммуникативтік) тұрғыдан менгертіп, тілдік қатынасты ауызша және жазбаша түрде жүзеге асыруға септігін тигізеді.

Жоғары деңгейге арналған **жаттығулар жинағы** –қазақ тілін үйрететін оқу-әдістемелік кешен құрамына кіретін құралдың бірі.

Жинақтағы жаттығулар өтілетін тақырыптарды бекіту мақсатында ұсынылды. Әр жаттығуды тіл үйренуші өз бетімен орындайды. Сондықтан оларға көмек ретінде жаттығулардың жауаптары қоса берілді.

Жаттығулар жинағындағы тапсырмалар оқулықтағы тақырыптармен тығыз байланысты болғандықтан тіл үйренуші осыған назар айдарғаны жөн. Тапсырмалар бір-бірі толықтырып, жеңілден күрделіге қарай жетіліп отырады. Тіл үйренуші бір мәтіннің төңірегінде бірнеше тапсырма орындауы мүмкін. Бұл тапсырмалар сөйлесім әрекетінің әр түрін қамтиды да, тіл үйренушіге тапсырманы біртіндеп орындауға мүмкіндік тудырады.

Жоғары деңгейге арналған **бақылау тестері** бірнеше бөлімдерден тұрады. Бақылау тестінде тыңдалым, оқылым, жазылым және лексика мен грамматикаға қатысты тапсырмалар қамтылды.

Тыңдалым бойынша тіл үйренуші тыңдаған мәтініне байланысты қойылған сұрақтарға жауап беруі керек. Бұл тіл үйренушінің мәтіннің мазмұнын түсіну, ұғыну деңгейін тексеруге мүмкіндік береді. **Оқылым бойынша** тіл үйренуші қарым-қатынаста жиі кездесетін сөздер мен сөз тіркестерін, жай сөйлемдерді, хабарландыруларды түсіне алады. Оқылмның мақсаты- тіл үйренушінің мәтін мазмұнын қаншалықты дәрежеде түсінгендігін бағалау. **Лексикаға** арналған тест тапсырмалары тіл үйренушінің сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын қалай түсінгендігін тексерсе, **грамматикалық** тест тапсырмалары тіл үйренушінің грамматикалық ережелерді менгеру дәрежесі мен оларды қарым-қатынаста қолдана білу деңгейін анықтайды.

Жазылым бойынша ұсынылған тапсырмалар тіл үйренушінің жазбаша сауатын тексеруге мүмкіндік береді.

Жетік деңгейге арналған әдістемелік нұсқауда оқулықтағы «Қазақстан-менің Отаным», «Мемлекеттік тіл-қазақ тілі», «Қазақстан өнеркәсібі», «Мен өнерді сүйемін», «Денсаулық және медицина», «Ғарыш және ХХІ ғасыр» деп аталатын бөлімдер бойынша ұсынылған тапсырмаларды орындаудың жолдары көрсетілді. Бөлімнің мақсатында тіл үйренушінің өзі менгеретіні айтылды. Әдістемелік нұсқауда тапсырмаларды түрлендіріп орындауға бағытталған ұсыныс-көнестер, кейбір күрделі жаттығулардың жайаптары және әр кадамның соңында тапсырмаларды орындау кезінде тіл үйренуші қандай нәтижеге қол жеткізуі керектігі ұсыныс ретінде берілді. Әрбір ұсынылған жаттығу, тапсырмаларды, айдарларда берілген мәліметтерді түрлендіріп орындау тіл үйренушінің шеберлігіне, қолданатын әдіс-тәсіліне байланысты. Сондықтан берілген тапсырмаларды тіл үйренуші өзіне өзгертіп, түрлендіріп орындауына болады. Оқу кітабының жетік деңгейі мемлекеттік тілді үйренушілердің қазақша сөйлеуін, ойлауын, түсінуін, айтуын, пікірлесуін негізге ала отырып, тілді коммуникативтік бағытта менгертуге бағытталады.

Жетік деңгей –тіл үйренудің ең жоғары сатысы. Жетік деңгейдегі оқу кітабының мақсаты-тіл үйренушілердің бір-бірімен пікірлесуін, түсінуін, сөйлесуін қамтамасыз ете келіп, мемлекеттік тілде сұхбаттасуға, ойын жеткізе білуге, көз қарасын білдіруге, әр түрлі тақырыптағы мақал –мәтелдерді, шешендік сөздерді күнделікті қолданыста пайдалануға дағдыландыра отырып, тілдік қатынасты жүзеге асыру.

Осы мақсатта жетік деңгейдегі оқу кітабына балалар мұрасындағы асыл сөздер мен қазақ би-шешендерінің ұтқыр ойлары, мемлекетіміздің ірге тасын қалаған қазақ хандары туралы мәліметтер, қоғам қайраткері Д.Қонаевтың және Елбасының балалық шағынан естеліктер, сонымен қатар Ұлы Абайдың қарасөздерінен танымдық-тәрбиелік үзінділер іріктелініп алынды.

Тіл үйренушінің мәтін мазмұнын түсінуіне жетелейтін тапсырма-сұрақтар берілді. Тапсырмаларды орындап, сұрақтарға жауап бере отырып, ойын еркін жеткізу, пікірлесу, сұхбаттасу көзделді.

Оқу кітабының жетік деңгейі қазақ тілін қатысымдық (коммуникативтік) тұрғыдан менгертіп, тілдік қатынасты ауызша және жазбаша түрде толық жүзеге асыруға септігін тигізеді.

Жетік деңгейге арналған **жаттығулар жинағы** –қазақ тілін үйрететін оқу-әдістемелік кешен құрамына кіретін құралдың бірі. Жетік деңгейге арналған жаттығулар жинағы оқулықтағы «Қазақстан-менің Отаным», «Мемлекеттік тіл –қазақ тілі», «Қазақстан өнеркәсібі», «Мен өнерді сүйемін», «Денсаулық және медицина», «Ғарыш және ХХІ ғасыр» деп аталатын алты бөлім бойынша құрастырылған және оқулықтағы тапсырмалардың жалғасы болып табылады. Тапсырмалар тіл үйренушінің өз бетімен жаттығуына бағытталады, өздері ізденіп орындайтын жұмыстар қамтылды. Мәтін мен жұмыс жасауға бағытталған әр түрлі деңгейдегі тапсырмалар молырақ берілді. Мәтінмен жұмыс істеуге арналған тапсырмалар тіл үйренушіні өз бетімен құрай білуге дағдыландыруды көзделді.

Жетік деңгейге арналған **бақылау тест жинағы**-қазақ тілін үйрететін оқу-әдістемелік кешен құрамына кіретін құралдың бірі.

Жетік деңгейге арналған бақылау тестері тіл үйренушінің коммуникативтік дағдысын сөйлесім әрекетінің барлық түрлері бойынша бағалап-бақылауға мүмкіндік береді. Тіл үйренушінің мемлекеттік тіл бойынша білім дәрежесін тексеруге бағытталған бақылау тестері оқулықта топтастырылған «Қазақстан-менің Отаным», «Мемлекеттік тіл-қазақ тілі», «Қазақстан өнеркәсібі», «Мен өнерді сүйемін», «Денсаулық және медицина», «Ғарыш және ХХІ ғасыр» деп аталатын бөлімдер бойынша құрастырылып отыр.

Жетік деңгейдегі бақылау тестері тіл үйренушінің қажетті лексикалық, грамматикалық минимумдарды менгеру деңгейін анықтайды, өз ойын нақты, түсінікті жеткізе білетінін тексеруді және қазақша сөйлеу дәрежесін бағалауға мүмкіндік береді.

Бақылау тестері сөйлесім әрекетінің **тыңдалым, оқылым, жазылым**, түрлерін кенінен қамтиды. **Электронды кешенде берілген бақылау тестері арқылы** тіл үйренуші тыңдалымға арналған тапсырманы тыңдайды. Сұрақтарға жауап береді. **Оқылымда** тіл үйренушіге арналып

мәтін және мәтін бойынша бірнеше сұрақтар берілді. Тіл үйренуші сол сұрақтардың дұрыс нұсқасын таңдауы керек.

Бақылау тестерінің бір бөлігі лексикалық және грамматикалық тапсырмаларды қамтиды.

Лексикалық тест тіл үйренушінің сөз, сөз тіркестері мен сөйлемдердің мағынасын қаншалықты түсінгенін тексеруді көзделсе, **грамматикалық тест** тапсырмалары грамматикалық ережелерді меңгеру дәрежесі мен қарым- қатынаста қолдана білу деңгейін анықтауды мақсат етеді.

Жазылым бойынша берілген тапсырмалар арқылы тіл үйренуші қысқа сөз тіркестерін, бірнеше сөйлемдер, шағын әңгімелер жазуы керек.

Жалпы бақылау тестері тіл үйренушінің лексикалық бірліктерді білу деңгейінде де, грамматикалық ережелерді игеру дәрежесін де, сөздер мен тіркестердің мағынасын түсінуді де, мәтіндердегі ой-идеяны қабылдау, ұғыну деңгейін де тексеруді көздейді.

Қарапайым деңгейге арналған оқулық қазақ тілін үйренетін оқу- әдістемелік кешен құрамына кіреді.

Оқулық қазақша дұрыс сөйлеуге, сауатты жазуға, айтайын деген ойды түсінікті жеткізе білуге дағдыландырады. Қарапайым деңгейге арналған оқулық еуропалық деңгейдің А1 стандартына сәйкестендірілген. Бұл деңгей **«Бастапқы игерім»** деп аталады.

Оқулық тіл үйренушіге қажет мазмұндық тақырыптардан және сол тақырыптарға қатысты жағдаяттардан, қазақша тілдік қарым – қатынасты ауыз екі сөйлеу түрінде жүзеге асыруды көздейтін жаттығулар мен тапсырмалар жүйесінен тұрады. Олар қазақ тілінде коммуникативтік қарым- қатынасты жан-жақты меңгеруге мүмкіндік жасайды. Тіл үйренушілерді сөйлесім (речь) әрекетінің түрлерін (тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым, тілдесім) жан-жақты игеруге жетелейді.

Оқулықтағы бөлімдер өзекті мәселелерді қамтиды. Бастапқы игерім он бөлімнен («Танысу», «Отбасы», «Тамақ», «Денсаулық-зор байлық», «Киім», «Көлік», «Жұмыс», «Менің күнім», «Ауа райы», «Бос уақыт») тұрады. Бөлімдегі қадамдар өзара сабақтастыққа негізделген.

Қарапайым деңгейге арналған оқулықтың мақсаты-тіл үйренушілерге күнделікті тұрмыста, өмірде жиі қолданылатын сөздер мен сөз тіркестерін, сөйлеу үлгілерін меңгерте отырып, әр түрлі жағдаяттарда қазақша тілдік қатынасты іске асыруға жол сілтеу, ойын дұрыс, түсінікті, нақты жеткізе білуге үйрету. Оқулық қарапайым деңгейге арналғандықтан, жеңіл тапсырмалардан тұрады. Тапсырмалар түрлі-түсті суреттермен безендірілген. «Ой шақыру» айдары сурет арқылы сөйлеуге үйретеді, тіл үйренушінің ойлау қабілетін дамытады және оны ынталандырады. Ойға құрылған тапсырмалар ізденуді қажет етеді, есте жақсы сақталады.

«Алтын сандық», «Білгенге маржан», «Оқыңыз қызық» айдарларымен ұсынылған танымдық тапсырмалар тіл үйренушінің логикалық ойлауын дамытуға, тілдік дағдысын жетілдіруге, қатысымдық іскерлігін арттыруға ықпал етеді. Бұл тапсырмалар қазақ халқының ұлттық болмысымаң, әдет-ғұрпымаң, салт-дәстүрімен байланысты деректерге құрылған.

Грамматикалық тақырыптар сабақтағы қадамдарда берілген материалдарды қамтиды. «Еске түсіріңіз» айдары өткен материалды қайталап, пысықтап отыруға мүмкіндік береді.

Сабақ материалын меңгеру барысында тіл үйренуші бірнеше тақырыптар аясында сұхбаттаса алады, көпшілік алдында сөйлеуге дағдыланады. Әр түрлі тілдік жағдайларға сай сөздерді сөйлем құрамында дұрыс қолданып, сөздік қорын байытады, қазақша тілдік қатынасқа сәйкес ауызекі сөйлеу тілін меңгеріп, ойын түсінікті әрі жүйелі айтуға жаттығады. Оқулық күнделікті тұрмыс-тіршілікпен, қоршаған ортамен, қоғамдық-әлеуметтік өмірмен байланысты тақырыптарды тілді меңгерту барысында орындалатын жаттығулар мен тапсырмаларды, қазақша тілдік қатынасты жүзеге асыратын сөйлеу үлгілерін қамтиды. Кітап қазақ тілін коммуникативтік тұрғыдан үйретуді мақсат ететін сабақтар жүйесінен тұрады; тіл үйренушілерге дұрыс сөйлеуге, сауатты жазуға бағыт сілтейді. Оқулық қазақ тілін үйретуге бағытталған оқу- әдістемелік кешен құрамына жатады және Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілін үйренгісі келетін азаматтарға, көпшілік қауымға арналған.

САБАҚ ПРОЦЕСІНДЕ АҚПАРАТТАНДЫРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

С.Ж. СӘДІРЕЙІМОВ

мұғалім, №170 орта мектебі, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Әйтеке би кенті

Қазіргі кездегі қоғамның ақпараттану жағдайында ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы адам өмірінің әртүрлі саласына біртіндеп өзгерістер енгізуде.

Қазақстан Республикасы орта білім жүйесін ақпараттандыру туралы мемлекеттік бағдарламасында «... ҚР дүниежүзінің дамыған елдері сияқты орта білім беру жүйесінен ақпараттандырудың жолына түсуі тиіс, яғни бірінші ақпараттық білім беретін желіге негізделген оқыту жүйесін жасау керек.» Осы тұжырым білім беру жүйесін ақпараттандырудың мақсаты болып табылады. Бұл бағдарламалардың міндеттерінің бірі – мектептерді компьютерлендіру.

Білім беруді ақпараттандыру – жаңа технологияны пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асырады. «Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жана білім беру өте қажет» деп, Ел басы атап көрсеткендей жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны яғни компьютерді оқу үрдісінде онтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор.

Ақпараттандыру ісі Қазақстанның білім беру жүйесінің даму жолына да ықпалын тигізуде. Ақпараттық технологияның қарқынды дамуына сәйкес электрондық оқыту деп аталатын оқытудың жаңа технологиясы қалыптасып нығая түсуде.

Бүгінгі таңда ақпараттық қамтамасыз ету жүйесіне аса мән бермейінше, білім берудің ақпараттық технологияларын, дәлірек айтқанда электрондық оқулық және бейнефильмдерді басқа да электрондық ба- сылымдарды қашықтан оқытудың спутниктері арнасы арқылы ендімейінше, кез-келген экономикалық, әлеуметтік саланың алға басыуы мүмкін емес.

Оқытуды компьютерлендіру қазіргі дидактика мен нақты әдіс-тәсілді дамытудың негізгі жолы болып қарастырылады. Қазіргі таңда барлық пәнді тек оқулық арқылы оқытып қана қоймай, компьютер арқылы оқушылар өз білімін шыңдауда.

Оқыту үрдісіне информациялық технологияны кең көлемде ендіру педагогикалық еңбектің тиімділігін жоғарылатып, әдіснамалық тәсілдердің арсеналының кеңейтуіне алып келді. Сондай-ақ оқушының танымдық іс-әрекеттері күшейіп, өзіндік жұмыстарды тез орындау мүмкіндіктері артады. Дыбыстық, графикалық, видео, мультимедия, гипертекстік элементтерімен қашықтан компьютерлік оқытудың мүмкіндігі пайда болды. Осылайша оқу құралдарының бірі – электрондық оқулық. Ол оқушыларды даралай оқытуда жаңа информацияларды жеткізуге, сондай-ақ игерілген білім мен біліктіліктерді тестік бақылауға арналған программалық құрал.

Электрондық оқыту – кешенді емес біртұтас, дидактикалық, әдістемелік, интерактивті бағдарламалық жүйе және ол оқу материалдарынан кездесетін қиындықтарды артта қалдырады әрі мультимедияның соңғы мүмкіндіктерін қолданып, ғылыми зерттеу әдістерін толықтырады.

Электрондық оқулық – бұл оқу курсының немесе оның тарауларының, бөлімдерінің және білім беруді басқаратын мемлекеттік органдар тағайындаған арнайы статусы бар осы түрдегі баспалардың жүйелі мазмұндамасын қамтитын электрондық оқу басылымы.

Тұжырымның ерекшелігі: баланың жеке қасиеттеріне қарай компьютерге бейімдеу; оқушының компьютер жұмысқа психологиялық жағынан бейімдеу;

Электрондық оқулықпен оқыту жүйесінің тиімді жақтары: сабақ соңында оқушылар алған білімдерін тест арқылы тексереді, қандай сұрақтарға жауап бергенін байқап, қатемен жұмыс жасайды; сыныптағы оқушыларды жұмыспен қамтамасыз етіп, оқушының белсенді қатысуын қадағалайды, белсенділігін оятуға түрткі болады, әр оқушы өзіне тән қарқынмен өз білімінің деңгейінде жұмыс жүргізеді, оқушы өз жұмысының нәтижесін көріп, өзін-өзі бағалайды.

Соңғы жылдары білім беруді компьютерлендіруде ақпараттық технология пайдалану туралы мәселеге баса назар аударылууда. “Қазіргі ақпараттық құралдар – бұл тек спутниктік және кабельдік телевидение, бейне және дыбыстық жүйелер, электрондық ойындар емес, сонымен бірге тілді оқытудың жаңа жүйесі, ерекшелігі және тәсілін атқаратын негізгі бағаты болып табылады (И.Г. Гальперин).

Осы мақсатты іске асыру барысында, яғни мемлекеттік тілді оқытуда мемлекеттік тіл кафедрасының оқытушылары пәнге деген қызығушылықты арттыру мақсатында дәстүрден тыс әдістер мен тәсілдерді іздеуде. Өйткені қызығушылық дегеніміз - үйренушілердің шығармашылық және ойлау қабілетін арттыруға септігін тигізетін ынталылық.

Ақпараттық қарым-қатынастық технологияларды енгізу және ақпараттық ортаны қалыптастыру еліміздегі білім беру жүйесінің түбірлі өзгерістеріне негіз болды.

Оқушыларға білім беруде жаңа оқыту технологияларын қолдану, инновациялық бағытта жұмыс жасау заман ағымына сай талап етілуде. Оқу үрдісінде компьютерді тиімді пайдалану және қолдану кейінгі жылдары айтарлықтай оң тәжірибе беріп отыр. Атап айтсақ, мектеп оқушыларының өз бетімен ізденісі пәнге деген қызығуын арттырып, шығармашылығын дамытуға, оқу қызметінің мәдениетін қалыптастыруға, дербес жұмыстарын ұйымдастыруға ерекше қолайлы жағдай туғызып отыр.

Сонымен қатар электрондық оқулықтарды сабақта пайдалану кезінде оқушылар бұрын алған білімдерін кеңейтіп, өз бетімен шығармашылық тапсырмаларды орындайды. Әрбір оқушы таңдалған тақырып бойынша тапсырмалар орындап, тестілер шешіп, карта және сызбалармен жұмыс жасауға дағдыланады.

Электрондық оқулық арқылы түрлі суреттер, видеокөріністер, дыбыс және музыка тындытып көрсетуге болады. Бұл, әрине, мұғалімнің тақтаға жазып түсіндіргенін әлдеқайда тиімді әрі әсерлі. Менгерілуі қиын сабақтарды компьютердің көмегімен оқушыларға ұғындырса, жаңа тақырыпқа деген баланың құштарлығы оянады.

Білім беруді ақпараттандыру процесі пән мұғалімдеріне, әдіскерлерге, білім мекемелерін басқарушыларға жаңа ақпараттық технологияны өз қызметтеріне жан-жақты пайдалану саласына үлкен талап қояды. Ақпараттық – коммуникациялық технологияны бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға еңудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болып отыр. Білім беруді ақпараттандыру, білім салаларының барлық қызметіне ақпараттық технологияны енгізу және ұлттық модельді қалыптастыру қазақстандық білім беруді сапалы деңгейге көтерудің алғы шарты.

Ақпараттық – коммуникациялық технологиялардың келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол.

Заман ағымына қарай ақпараттық технологияларды қолдану айтарлықтай нәтижелер беруде. Кез келген сабақта электрондық оқулықты пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды.

Ақпараттық – коммуникациялық технологияны бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға еңудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болып отыр.

Әр мұғалім сабақ өткізген кезде оқушыларға сапалы білім беру үшін жаңа технологияларды пайдалана отырып, сонымен қатар компьютерді, интерактивті тақтаны қолдану арқылы білім берсе, оқушылардың қызығушылығы арта түсері анық.

Осы жаңа технология стратегияларды интерактивті тақтадан енгізіп қойсақ, оқушылар шығып жауаптарын орындайды. Бұл сабақты алдын ала электронды оқулықтан көрсетіп, оқушылардың есте сақтауы бойынша орындатқан тиімді.

Сабақтың қызықты да түсінікті болуы мұғалімнің шеберлігі мен ізденімпаздығына тікелей байланысты.

Интернет желісінде жұмыс істеу де оқушыларымызға әлемдік білім мен ғылым жетістігінен хабардар болып, оны игеруіне шексіз мүмкіндіктер ашатыны хақ.

Қазіргі заманғы дамудың талаптарына лайық ақпараттық – компьютерлік технологияларсыз жоғарыда айтылғандарды шешу мүмкін емес.

Ақпараттық – коммуникациялық технологияны оқу тәрбие үрдісіндегі қолдану оқушының өз мамандығына қызығушылығын арттырып, шығармашылық шабытын шыңдап, ғылыми көзқарасын қалыптастырып, мамандық сапасын арттырып, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілетті мамандар даярлауда үлесі мол.

Қазіргі кезеңдерде негізгі мәселелердің бірі – оқыту процесін де білім, тәрбие берудің пәрменділігін, білімнің тәрбиелік, тәрбиенің білімдік мәнін жоғары дәрежеге жеткізу болып табылады. Білім берудің кез келген саласында «Электрондық оқулықтарды» пайдалану оқушылардың танымдық белсенділіктерін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды. Әлі де білім беру саласында тек мұғалімнің айтқандарын немесе оқулықты пайдалану қазіргі заман талабын қанағаттандырмайды. Сондықтан қазіргі ақпараттандыру қоғамында электрондық оқулықтарды пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес.

Оқушы өзін қоршаған ортаны барлық сезім мүшелері арқылы танып, біледі, алайда олардың қабылдауы әртүрлі. Ақпараттарды қабылдаудың негізгі арналары: есіту, көру және сезу болып табылады. Өзін қоршаған ортадан қабылдайтын мөлiмeттердiң 90 пайызын көру жүйесi арқылы, 9 пайызын есту жүйесi арқылы, тек 1 пайызын сезiм мүшелерiнiң көмегiмен қабылдайды. Көру жүйесi – есте сақтаудың түрлерi iшiнде жетiк, үздiк дамығаны. Педагог – психологтардың зерттеулерi бойынша берiлетiн бiлiм оқушының iшкi мұқтаждығымен сәйкес келмесе, онда оқу процесiнде қиындық туындайды. Тәжірибе тұрғысынан информатика пәнін алатын болсақ, компьютермен жұмыс істеу кезінде жаңа ұғымдармен таныс болмауынан және техника құралын бірінші рет пайдаланып отырғандықтан, оның мүмкіншілігі мен қажеттілігін білмеуі салдарынан

оқушылардың өздеріне деген сенімсіздігі туады. Оқушы білімінің сапалы болуы бір жағынан мұғалімнің сабақ беру шеберлігі мен жаңа технологияны тиімді пайдалана білуіне байланысты болса, екінші жағынан мектептің техникалық материалдық базасының жабықталуы да әсер етеді. Оқушының мектепте алған білімді тек игеріп қана қоюы жеткіліксіз, оны жетік меңгеру арқылы болашақ өмірінде өз қажеттілігіне жарата білуі керек. Соңғы кездері мақтебіміз сабаққа қажетті электрондық оқулықтармен, интерактивті тақтамен және мультимедиялық кабинеттермен жабықталды. Ақпараттық технологиялардың мүмкіндігі пайдаланып жасалынған электрондық баспа оқулығын пайдалану арқылы мұғалімдер мен оқушылардың өздігінен жұмыс жасай алады. Соңғы кезде білім берудегі жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың бағыттары табысты дамып келеді, сөйтіп оқыту процесіндегі ақпараттық технологияның жаңа құралдарын қолдана отырып, оқытудың тек қана формасы мен әдеісі өзгеріп қана қоймайды, жаңа басқару және оқу процесін қадағалау әдістерінің пайда болуына мүмкіндік туғызады.

С.ТОРАЙҒЫРОВ ШЫҒАРАМАЛАРЫН ОҚИТУДЫҢ ТИМДІ ӘДІСТЕРІ

Қ.Қ. САПАТЕКОВА

«Музыкалық колледж – дарынды балаларға арналған музыкалық мектеп-интернат»
кешені» ММ, Павлодар қ.

“Сабақ беру үйреншікті жай шеберлік емес, ол үнемі жетілдіруді қажет ететін, үнемі жаңаны табатын өнер”,- деп Ж. Аймауытов айтқандай, сабақ беруді өнер деп бағалау тегін емес. Соның ішінде әдебиет сабағы – асыл өнер сабағы.

Бүгінгі таңда технологиялар өз қолдауларын тауып, оқу үрдісінде қолданылуда. Технология – бұл қандай да бір жұмысты, өнерді шеберлікпен іске асыру жиынтығы. Әдебиет сабақтарында сыни тұрғыдан ойлау технологиясы қолдануға ыңғайлы, былайша айтқанда, барша үшін қоғамдық маңызы мен мәні зор идеяларды игеруге болатын нақтылы әдістер және тәсілдер.

Сыни тұрғыдан ойлау дегеніміз не?

«Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасы бойынша ол:
- шындалған ойлау, кез келген даму деңгейіне байланысты мәселелерге сын көзбен қарау;
- күрделі мәселелерді шешуге, аса маңызды, жауапты шешім қабылдауға құштарлық;
- үйрету мен үйрену бірлігінің, үйренудің қызығушылығынан тұратын, үйренушінің сеніміне негізделген құрылым.

“Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту” технологиясы үш кезең бойынша қолданылады:

Қызығушылықты ояту;

Мағынаны тану;

Ой – толғансы.

Ең бастысы – оқу мотивациясы өзгереді, өз бетінше ізденуге ұмтылдырады, сабаққа қызығушылығы артып, балалардың белсенділігі өте жоғары болады.

Мысалы, С. Торайғыровтың «Қамар сұлу» романын талдау барысында әр оқушы өз ойын айтуға мүмкіндік алады.

Топтық жұмыс:

а) оқушылар романды оқып, мазмұнымен танысады

ә) Романдағы көтерілген мәселе талқыланады.

1- топ:

1. Қамар кім?

2. Қамардың бақытсыздығы неде?

2-топ:

1. Омар неге Жорға Нұрымға Қамарды бермекші болып көнеді?

2. Қамар өз бақыты үшін күресе алады ма?

Талдау жұмыстарын, ең алдымен, оқушыларға романдағы басты оқиғаларды тапқызып, әрқайсысына тақырып бойынша сұрақ қойғызу арқылы бастаған тиімді. Оқушылардың өз бетімен ізденуін, белсенді түрде жұмыс істеуін көздеп, “осы оқиғадағы кейіпкерлер қандай іс-әрекет жасады” деген сұрақ беріледі. Бұл сұраққа жауапты балалар өз бетінше жеткізуге талаптанады және жұмыстарының нәтижесін дәптерлеріне жазып отырады.

«Талқылау» кестесі

Шығарманың тақырыбы	«Қамар сұлу» романы
Талқылау	
Негізгі кейіпкер	Қамар, Ахмет
Тақырып	Қазақ қыздарының теңсіздігі, тарих-әлеуметтік жағдай
Әрекет	Қамарды күшпен Жорға Нұрымның алып кетуі
Осы әрекетке итермелеген не нәрсе	Омар би мен Қалтан қажының Омардың келісімісіз уәде беруі
Жазалаушы тарап	Омар би, Қалтан қажы, Жорға Нұрым және бақсы-балгер
Олардың бойындағы қасиет	Қатаң, мейірімсіз, мансапқор
Шығарма қалай аяқталады?	Ахметтің соққыға жығылып, Нұрымға пышақ салуы. Нұрымның қашып құтылуы.

«Тұжырым» кестесі

Кейіпкердің аты	Іс-әрекет	Өмірге қызығушылығы	Кейіпкер әрекетіне баға
Қамар			
Ахмет			
Омар			
Жорға Нұрым			

Әр топ кесте бойынша дәуірге байланысты сипаттама береді:

Ескі әлем	Жаңа әлем
Сауатсыздық	
Жасы үлкен кісіге тұрмысқа шығу	
Дәстүрді сыйлау	
Қалың мал	
Әлеуметтік теңсіздік	
Қазақ қыздарының бас бостандығы	

«Миға шабуыл» әдісі арқылы «Шәкірт ойы» өлеңін талдау
 Шәкірт нені армандады?
 Елдің жүрегі неге мұздаған?
 Ол неге жұлдыз емес, Күн болғысы келеді?
 Топтастыру (оқушылар тақтаға жазды)
 «Менің ойым» ой түйін жасау

Венн диаграммасы арқылы ортақ қасиетін табу

Сабақтарды қорытындылау кезеңінде «Егер мен автор болсам...», «Егер мен Қамардың орнында болсам, қиындықты былай жеңер едім» немесе «Егер мен жазушы болсам...» тақырыбында ойтолғау жаздыруға болады.

Инновациялық технологиялардың бірі – **ақпараттық технология**. Оқытудың ақпараттық технологиясы - ақпаратпен жұмыс жасау үшін қолданылатын арнайы тәсілдер, педагогикалық технологиялар, бағдарламалық және техникалық құралдар. Ақпараттандыру технологиясы арқылы заман талабынан сай сабақ берінің тиімділігі өте көп. Күнделікті сабаққа видео аудио қондырғыларды мен теледидарды, компьютерді, интерактивтік тақта мен мультимедиялық проекторларды пайдалану үлкен нәтижелер беретініне әр мұғалім өзі көз жеткізіп отыр. **Ойын технологиясы** – оқу-тәрбие міндеттерін шешуге бағытталған әртүрлі ойындарды көздейтін дидактикалық жүйелер. Ойын дегеніміз - жас ерекшелікке қарамайтын, адамның көңіл-күйін көтеретін, ойландыратын үрдіс. Ойын-төзімділікті, алғырттықты, тапқырлықты, ұқыптылықты, ізденпаздықты, іскерлікті, дүниетаным өрісінің көлемділігін, көп білуді, сондай-ақ басқа да толып жатқан сапалылық қасиеттердің қалыптастыруға үлкен мүмкіндігі бар педагогикалық тиімді әдістерінің бірі. Ойын баланың алдынан өмірдің есігін ашып, оның шығармашылық қабілетін оятып, танымдық қасиеттерін дамытады. Ойын - адамның өміртанымының алғашқы қадамы деп те айтуға болады. В.А. Сухомлинскийдің сөзімен айтар болсақ, «Ойынсыз ақыл ойдың қалыпты дамуы да жоқ» және болуы да мүмкін емес.

«Кім жазықты?» романымен толық танысып, мазмұнын меңгергеннен кейін, кейіпкерлермен жақын танысып, олардың іс – әрекеті арқылы мінез – құлқын ашу керек. Романның негізгі тақырыбы – әйел теңсіздігі, өз заманының әлеуметтік мәселесі. Ендеше, «Кім жазықты?» романы бойынша сот сабағын өткізуге болады.

- Сот –
- Халық кеңесшілері –
- Қорғаушы –
- Айыптаушы –
- Жазаланушы –
- Әйелдері –

- деп, оқушыларды рөлге бөлеміз.

Әдебиетті оқытудың мән-маңызы көркем туындыны оқыту, талдау, оқырмандық пікір қалыптастырумен ашылмақ. Көркем туындыны оқу бар да, талдау бар. Талдау оқуыс жүзеге аспайды

Тақырыптас шығармаларды қатар, салыстыра талдау. Бұл жұмысты ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиетіндегі әйелдер теңсіздігі мәселесі бойынша С. Торайғыровтың «Қамар сұлу» романы, М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романы, М. Сералиннің «Гүлһашима» дастаны, С. Көбеевтің «Қалың мал» романдарын өткенде жүргізуге болады, яғни «Бір мәселе, бір тақырып: бірнеше шешім, үйлесім мен қайшылық» сұрағы төңірегінде мәселе қозғау. Сонда оқушы көркем шығарма табиғатын, оның өзегіндегі автор идеясын, онымен байланыста кейіпкер тағдырының әртүрлі шешілуін, суреткер түсінді. Кез-келген сабағын қызықты өткізу үшін ізденіс, жаңаға ұмтылу жұмысын жүргізу әрбір ұстаз үшін бұлжымас қағида. «Оқытып жүріп, өзіміз де үйренеміз» қағидасын ұстанған ұстаз үшін өзінің әрбір сабағы бірінші өзіне жаңалық болуы тиіс. Ұстаздың өзі – ізденуші. Сонда ғана өзі қызыққан ұстаз сабағын басқаларға да қызықты жеткізе алады деп ойлаймын. Әрбір сабақта озық технологияларды пайдаланып өткізу әрине жақсы нәтижелер береді. Ұстаз әр кез ізденуші бола білсе, өзі үшін білім жинақтайды, оқушы үшін сабақты қызықты ете алады.

ДІНДІ ТҮЗЕУ- ЕЛДІ ТҮЗЕУ

Ж.Т. САРБАЛАЕВ, Е.Ж. САРБАЛАЕВ

С. Торайғыров атындағы ПМУ, ҚР ПМ ҚАЖК Павлодар заң колледжі

Ақынның дін түзету тақырыбын қаузайтын тағы бір туындысы – «Дүниеге көңілі қалғандықтан сөйлеген сөзі». Өкініштісі – оның да қағазға түскен жылы белгісіз екен. Құдайдың бергенін қанағат қылуды, өмір өткінішілігін айтудан өлең өткір сынға ұласып, қоғамға тікелей қатты тіс батырып, тобықтан қағумен жалғасады.

Ақыртып арыстандай шерді жығып,
Үстіне ойнақтап жүр түлкі шығып.
Қабанға қасқыр менен қалып тоғай,
Жатақта арыстандар қалды бұғып [1,152-153-б].

Өлеңнің шындығы – ащы, сыны – салмақты, ауыр. Мәшһүр Жүсіптің мұндай сынға баруы бұл туындының беріректе, аласапыран заманның ар-жақ бер-жағында жазылғанын байқатады. Гегель: «Ақындық шығармашылық табиғатты тура көшіру емес. Поэзия, терең мағынасында шынайы, киелі, асыл өнер. Ақын барша құбылыстар мен заттардың негізін ұғып, түсінетін асқақ рухтың иесі»[2,190-б].-дейді. М.Жүсіпұлы көрген-білгенін, жиып-тергенін қорыта айтып, көркем бейне жасауға шебер ақын.

Біздіңше, «Дүниеге көңілі қалғандықтан сөйлеген сөзі» деген тақырып – Мәшһүр Жүсіптің өзі қойған ат емес. Алайда бұл – ол өмір сүрген заман сипатын дәл жеткізетін ату екені ақиқат.

Жүргеннің бәйтерексіз басы жекен,
Төбеттер қойға жетпес, шалды бөкен.
«Қарағай басын шортан шалды» деген,
Осылай ойлап тұрсаң – заман екен [1,152-б].

Өткір сын. Ақын отаршылдық зардабын да жасырып қала алмаған. Ақыл емес, ақша билеген заман сипаты осындай.

Бір айта кетеріміз – біз түпнұсқадағы «Дәмелі осы күнде қаз бен жиктен (жіліктен)» деген жолдағы жикті де, жілікті де жасак деп есептеп, жек деп қолдандық. Өйткені осындай құс бар. Сауысқан қазға қоса бұл құстан да дәмелі болса, қисынға да, қазақ өмірі шындығына да келеді. Өйткені мәселе – ақынның көңілі қалуында емес, заманның жамандыққа қарай бейімделіп, сатармандық пен атармандыққа ауысып құбылуында. Ендеше ақын айтса айтқандай:

Ит дүние, карамайсың Құдайға сен!
Тұрмайсың бір қалыпта бір айға сен.

Келесі өлең – нақ осы туындының тікелей жалғасындай. Аты – «Ит дүние». Тіпті заты да осындай шығар.

Ақынның өлеңіне осылай тақырып қоюының өзі талай нәрсені аңғартып тұр. Нақтылай түссек оның бұл жерде айтып тұрғаны – жарық өмір емес, мал-мүлік, байлық, теңге. Көп адамның оның рахатын көріп, ішіп-жемей, кимей – адасып, ақымақ болып жүргені де рас. Дау жоқ, байлық – көздің құрты. Тіпті адамдарды бір-біріне айла, арамдық жасатып, қырылыстырып қоятын да – осы дүние. Ал өлген күні далада қалатын осы боқ дүниеге билігін жүргізіп, қызметшісіне айналдырар адам сирек. Егер елдің көбі осы талаптан табылса, маңдай терімен тапқан дүниесінің пайдасын өзі де көріп, өзгелерге де пайдасын тигізсе – онда ит дүние деп ақын да айтпас еді, адамдар да бұған күл болмас еді. Сондықтан да, амал жоқ, Мәшһүр Жүсіптің айтқанына ден қоюға мәжбүрсің:

Бұл дүние жолдас емес адамзатқа,
Кетеді қайта тастап жанған отқа [1,153-б].

Айтпақшы, ақынның осы «Дүниеге көңілі қалғандықтан сөйлеген сөзі» туындысына берілген бірінші том соңындағы түсінікте «Бұл жолы Мәшһүр Жүсіптің әдеуметтік мұрағаттағы жазбасы бойынша алынып, тек соңғы 4 шумақ сақталмауына байланысты Фазыл көшірмесінен толықтырылды» [3,395-б], – деп жазылыпты. Біздің байқауымызша, осы соңғы төрт шумақ бекер қосылған тәрізді. Себебі – біріншіден, осы 16 жол аталмыш томдықта іле-шала берілген «Ит дүние» деген өлеңде толайым қайталанып жүр. Сәл ғана өзгерістері бар, оның өзі екі түпнұсқаны оқудағы өзгешелікке байланысты болуы бек мүмкін. Екіншіден, бұл төрт шумақ кейінгі «Ит дүниеге» көбірек етәе тәрізді, өйткені оның бітімі алғашқы туындыдан гөрі кейінгі туындыға көбірек сәйкесетіні сезіледі. Бұған көз жеткізу үшін екі нұсқаны да оқып көрейік:

Бұл дүние жолдас емес адамзатқа,
Кетеді қайта тастап жанған отқа.

Дүниенің жамандығын көзіне айтып,
Ғазал қып бес-алты ауыз жаздым хатқа.

Бұл дүние қыларына тимек шырын,
Аунасаң, кетіресің ердің түрін.
Аулад адам жаралған барша жанды,
Келесің бәрін тастап бірін-бірін.

Ойласам, дүние ісінде жоқ-ты сапа,
Баршасын жолдасынның қылдың қапа.
Бәрін де қарайғанның налытасың,
Мақұл ма осының да, ей, би, опа?!

Ит дүние, карамайсың Құдайға сен,
Тұрмайсың бір қалыпта орайға-ай сен.
Басынан не ерлердің кештің желдей,
Баяндап кімге тұрдың қуармай сен.

Бұл – «Ит дүниедегі» нұсқасы. Енді алдыңғы өлеңдегі нұсқаны алға тартайық.

Бұл дүние жолдас емес адамзатқа,
Кетеді қайда тастап жанған отқа.
Дүниенің жамандығын көзіне айтып,
Ғазал(ды) бес-алты ауыз жаздым хатқа.

Бұл дүние заһарына тым-ақ шырын,
Орнасын келтіресің ердің түрін.
Әуелі Адам жаралған – барша жаннан,
Келесің бәрін тастап бірін-бірін.

Ойласам, дүние ісінде жоқ дүр, опа,
Бәрін де жолдасынның қылдың қапа.
Бәрін де қарайғанның әуре ғып налытасың –
Мақұл ма осының да, ей, би опа?!

Ит дүние, карамайсың Құдайға сен,
Тұрмайсың бір қалыпта бір айға сен.

Көбейер кетер шақта сонан қастық,
Келмейсің айыптап тарту бұлайға сен [1,152-153-б].

Енді салыстырып қарағанда бұларда түбегейлі айырма, өзгешелік жоқтығы көзге түседі. Бұл дүние мен бұл дүние, ғазал қып пен ғазал (ды) арасында бөлендей бөлектік жоқ екендігі байқалса, қалған тиісті тармақтарда бөлім түзетіп-жетілдіру, мағынасын нақтылай түсу орын алғандай. Өйткені қайда тастап-тан гөрі қайта тастап-тың, бірін-бірін-нен гөрі бірін-бірін-нің, тимек-мен гөрі тым-ақ-тың дұрыстығы білініп-ақ тұр. Аулар сөзінен гөрі әуелі сөзі көңілге қонымдырақ. Сондай-ақ «Ит дүниедегі» аяқтаудан гөрі «Дүниеге көңіл қалғандықтан...»-дағы түйіннің күштілігі, яғни дүние иттігінің қисынына көбірек тәндігі аңғарылады. Осыдан келіп ұқсас қос төрт шумақтың мықты, озық нұсқасын іріктеп алса да артық емес-ау деген ойдың тізгін тартары бар. Дүниені тану алдымен, өзінді танумен анықталады. Сондықтан алдымен адамның өз танымы, ішкі ой-санасы биік болғаны жөн. Жаратылыстың рухани байлығына жақын болуы керек.

Ежелден келе жатқан мифтік кейіпкерлердің бірі-шайтан. Ол зұлымдықтың басы, оттан жаралған, кез келген адамға көріне бермейді. “Шайтанлар иығына отын арқалап, айлы түн астында жүрген жас жігіт бейнесінде көрінген, шайтан жылғанға артынан шатырлап жарылған мұзға айналған сөттер де болған”[4,47-б]. “Шайтан барлық халықтардың түсінігінде “қорқынышты, үрей шақыратын, тылсым” субъект ретінде танымал.

Ақынның кезекті бір өлеңі – «Шайтанның досы» деп аталады. Ол – кім? Әрине, теріс жолға түскен шайтандықты жасаған адам. Сонда шайтандықтың өзі немене? Егер адам дүниені, қоршаған ортаны, қоғамды бес сезім: ақыл (сана) – бас, құлақ (есту), көз (көру), мұрын (иіс), тіл(дәм) арқылы таныр болса, мұны ақын әуелі осы өлеңінде де айтып алады, сол бесеуін дұрыс жолға бағыттап, өмірді дұрыс танып, дұрыс жүре білмесе, жеңілеткікке салынса, жалған пайым жасап, бөтуасыз істер жасаса, адамның онысы шайтанның жолына түсу болмай, не болмақ?!

Шайтан досының табар пайдасы не, өмірде шығар тұрғысы қандай?

«Құдай кешер әлі!» – деп күнә қылмақ,
Ар кетіріп, ант ішіп, жан сатылмақ.
Не жалғанда немесе ақыретте
Оңалмастай өкпеден бір атылмақ [1,162-б].

Өлеңнің тұла бойында да, стиль-бағдарында да Абай үлгісі, сөз саптасы, ой тастасы жатыр. Абай М. Лермонтовтың “Демон” поэмасының алғашқы екі бөлімін “Шайтан” деп атаған. Абай шайтан ұғымына терен талдау береді. “Шайтан - құдайдың қуған жаны. Шайтанның шайтан атану себебі оның теңеспейтін теңдесі жоқ құдірет мүмкіндігіне күдік келтіруі. Теңдесі жоқ нәрсе - жалғыздық. Жалғыз болу Жаратушыға тең, әрі ол жалғыздықтың сыры да Жаратушы үшін мәлім, өзгелер үшін құпия. Шайтан болуға ынталы періште осы құпияға сол қозған. Сол әрекеті үшін лағнеттікке душар болған періште шайтанға айналған” [5,70-б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мәшһүр Жүсіп. Шығармалары. 1 том, Павлодар, 2003.
2. Гегель.Г.В. Работы разных лет. В 2-х томах. - М.: 1972.
3. Қазақ шежіресі. / Материалды әзірлеген С. Дәуітов. – Алматы: Жалын, 1993.
4. Қазақ бақсы-балгерлері. А., 1993.
5. Мырзахметов М. Абай және шығыс. Алматы: Қазақстан, 1994.-208 б.

РИСУНОК В ТВОРЧЕСТВЕ БУДУЩИХ АРХИТЕКТОРОВ И ДИЗАЙНЕРОВ

Д.Н. СЕЙТМОЛДИНОВ
старший преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Социальные и экономические изменения во всех областях жизни нашей страны, происходящие в последние годы, неизбежно затронули структуру и содержание системы образования.

Особенно изменился статус высшего образования. Главной ценностью высшего профессионального образования становится его социально-воспитывающая функция, ориентированная на подготовку высококомпетентного специалиста, понимающего перспективы развития современного общества. Но на данный момент реформирование системы образования и внедрение современных технологий влечет за собой целый ряд других взаимосвязанных проблем, и в основном эти проблемы реформирования не обходят стороной систему архитектурного образования нашей страны.

Внедрение современных информационных технологий существовавшую структуру профессиональной деятельности и в процесс подготовки специалистов, полностью изменили систему профессиональных ценностей архитекторов и дизайнеров.

Последние десять-двадцать лет компьютерные технологии потрясли всю проектную деятельность архитекторов и дизайнеров. Но в образованной среде архитекторов и дизайнеров, а также их проектной деятельности, компьютер должен рассматриваться вовсе не как инструмент подачи проектной идеи, а если и инструмент, то такой, роль которого можно сравнить с ролью типографского станка при изобретении книгопечатания.

С внедрением современных технических средств многие архитектурные школы пытаются полностью перейти на компьютерные технологии, и все больше слышны речи о снижении роли традиционных методов проектирования.

Конечно, в наше время процесс творческой деятельности архитектора не может не быть тесно связанным с компьютерной технологией. Однако новая плеяда современных архитекторов пытается полностью перейти на компьютерные технологии, рискуя при этом потерять навыки рукотворных изображений, значение которых не может заменить никакой технический прогресс. Большую цену приходится платить за отказ от архитектурного рисунка - как правило, “измельчением и оскудением самого архитектурного образа” [1].

Профессиональная деятельность архитектора и дизайнера во многом связана с умением разработки форм объектов архитектурной среды и организацией пространства средствами графического изображения. Одним из основных показателей компетентности специалиста является знание законов различных видов перспектив применяемые в разработке проектов и профессиональное владение арсеналом художественных средств – графики и проектной графики, композиций, светотени, цвета и колорита, пластики и динамики. Многовековой опыт преподавания искусства и художественного творчества показал, что основу этих знаний составляет рисунок.

Рисунок архитектора должен определяться не просто как средство профессиональной коммуникации или “язык” диалога архитектора - исполнителя - потребителя, а служить инструментом творческого процесса. Именно рисунком, но конечно не только им, всегда определялось развитие художественного замысла, начиная от зарождения идеи, с самых первых ее “записей”. Ясно, что

каждый вид художественного творчества имеет свой своеобразный язык, свои специфические особенности художественного выражения. В работе архитектора архитектурный рисунок - начало начал, поэтому совершенствование владения им с выработкой профессионального почерка аккумулирует общую культуру зодчего [1].

Архитектор и художник О.Г. Максимов в своей монографии отмечает что, если для живописца или художника-графика рисунок может быть самоцелью или конечным результатом работы, то в творчестве архитектора рисунок служит промежуточным этапом и является лишь подобным средством создания архитектурного проекта, который, в свою очередь, -- не что иное, как промежуточный этап на пути осуществления проекта в натуре. Но главное также в том, что постоянное и систематическое занятие рисунком (с натуры, по представлению, путевые зарисовки и пр.) способствует развитию склонности к логическому мышлению, острого активного и эмоционального видения мира. Рисунок является тем катализатором, который приводит в живое и плодотворное столкновение материал наблюдений и сферу теоретических обобщений, заставляя активизировать механизм творческого процесса [1].

Многими специалистами современности забывается, что рисунок – важнейший инструмент познания и развития пространственного представления, творческого воображения и художественно-образного мышления будущих архитекторов и дизайнеров.

О значений и смысле рисунка писали многие великие архитекторы, люди искусства. Выдающийся советский зодчий В.А. Веснин (1882-1950), уделявший много внимания образованию молодых архитекторов, писал: «Если писатель, поэт выражают свою мысль-образ словами, то архитектор изображает свои замыслы на бумаге графическим путем в рисунке, наброске, эскизе или чертеже...» и даже делал вывод: «Много идей остается не воплощенным из-за неспособности выразить их на бумаге. Отсюда совершенно ясно огромное значение рисунка и то направление, в котором следует вести этот предмет в архитектурных вузах» [2].

Содержание подготовки специалистов в области архитектуры и дизайна регламентируют соответствующие стандарты. В соответствии с содержанием стандарта специальности архитектура курс «Рисунок» является базовой дисциплиной обязательного компонента. Но в последнее время отмечается сильное сокращение часов на изучение данного курса, что требует кардинального изменения форм и методов преподавания дисциплины.

Например, в стандарте ГОСО РК 3.07.056-2001 года на изучение рисунка студентам специальности архитектура выделялась триста часов, и изучалась она пять семестров [3], а ГОСО РК 3.07.302-2006 года выделяет всего два кредита, что составляет девяносто часов и изучается всего один семестр на первом курсе. Содержание дисциплины по стандарту 2006 года рассматривает рисование геометрических тел с натуры, самостоятельное составление композиции из них, рисунок по заданным проекциям пространственно-организованной композиции с “птичьего полета”, рисунок элементов головы человека: череп, анатомическая голова, что не охватывает весь объем знаний, умений и навыков, необходимых в профессиональной деятельности будущего архитектора [4].

Если в государственном стандарте 2004 года специальности архитектура сократилась объем часов на изучение рисунка, то некоторые дисциплины художественного цикла как живопись и скульптура вовсе не нашли отражение в содержании подготовки данных специалистов.

Рисунок – одна из форм изобразительного искусства, имеющая в своем развитии тысячелетнюю историю, является обязательным предметом обучения во всех архитектурно – художественных вузах, школах художественного профиля. Несмотря на внедрения современных технических средств проектирования, непосредственная практическая работа в области изобразительного творчества необходима для будущих архитекторов, так как полученные практические навыки расширяют возможности в профессиональной деятельности. Сложно представить проектируемый объект или форму, не имея профессионального навыка выражения мысли объемно – пространственными методами подачи материала. Поэтому необходимо приобрести минимум практических навыков работы архитектурного рисунка.

В ходе выполнения заданий по рисунку на первом этапе основное внимание уделяется освоению графических приемов и материалов, развитию художественного творческого мышления. Целями занятий рисунком на следующем этапе является закрепление умений и навыков в изображении архитектурно пространственной среды изобразительными средствами рисунка и использования их в своих проектных работах.

Практическое освоение основ рисунка реализуется главным образом, рисованием с натуры, начиная от простых геометрических форм до такой сложной натуры, как человек и окружающая среда (архитектура и др.). Геометрические тела из гипса (кубы, призмы, цилиндры, конусы и шары) сами не являются произведениями искусства. Но они – первооснова сложных пластических форм,

архитектурных сооружений, производственных изделий, ландшафтно – архитектурной среды. В основе любой созданной природой или руками человека формы лежат элементарные геометрические тела, с изучения которых обычно начинается обучение искусству рисунка. Французский художник Поль Сезанн высказывал мнение, что все окружающие нас предметы описываются с помощью набора тех или иных простейших геометрических тел [5].

Если рассматривать требования к художественным навыкам выпускника архитектора и дизайнера, то он должен уметь изображать архитектурные и другие формы не только с натуры, но и по памяти, представлению и воображению.

Представление памяти – это воспроизведенные образы, воспринятых ранее предметов и явлений. Переконструирование образов может приводить к возникновению новых образов и новых идей. В связи с этим в заданиях в начальных этапах обучения рисунку можно выдавать по темам «Композиция из геометрических тел с заданной линией горизонта и заданной точкой восприятия» или «Композиция на основе архитектурной детали».

Заданиям по рисунку окружающей природной среды в учебном процессе вуза должно уделяться особое место. Через рисунок студент должен постичь гармонию естественного пейзажа, логику и целесообразность строения и развития природных форм, увидеть и познать эстетическую выразительность, совершенство растительных организмов, чтобы использовать результаты наблюдений и анализа в последующей учебной и практической деятельности [5]. Чтобы избежать скованности в рисунке архитектурной среды, полезно менять материалы. Заменяя карандаш, пером, маркером или применяя мягкие материалы (уголь, соус, сангина, пастель), мы значительно экономим время и получаем возможность передать форму другими выразительными средствами. Выбор материала и техники обычно подсказывает сама натура. Но данные аспекты не нашли отражение в содержании дисциплины рисунок государственного стандарта.

Наряду с архитектурными заданиями (рисунками архитектурных деталей интерьеров, ландшафтно-архитектурной среды и др.) значительное время должно отводиться и рисованию человеческой фигуры. Ведь именно для человека сооружаются жилые общественные здания, крупные городские ансамбли, города и системы населенных мест. Человек как живая, бесконечно многообразная и совершенная форма природы познается нами во всех ее проявлениях на всех этапах жизни и творчества. Но и эти задания не нашли отражения в содержании дисциплины рисунок государственного стандарта.

В связи с этим нами был введен дополнительный спецкурс «Рисунок-2» изучаемый на втором курсе и «Рисунок-3» изучаемый на третьем курсе студентами архитекторами, содержание которого рассматриваются следующие вопросы: зарисовки окружающей природной и архитектурной среды (скверы, парковые зоны, архитектурно – ландшафтные композиции), применение в рисунке разнообразных художественных средств (тушь, маркер, мягкие материалы (уголь, сангина, пастель)), творческий рисунок и последовательное изучение рисунка начиная от простых геометрических форм до сложных объектов как человеческая фигура и архитектурные объекты. Так же основной целью введения спецкурса является закрепление умений и навыков в изображении архитектурно-пространственной среды средствами рисунка и использования их в своих проектных работах.

Знание законов построения сложных форм архитектурных объектов и навыки работы разнообразными художественными материалами требуется в профессиональной деятельности будущего архитектора, так как, владея техникой рисунка, будущий архитектор может более выразительно передать бесконечное богатство окружающего мира, разнообразные архитектурно – художественные, научные и технические идеи на пути их выполнения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Максимов О.Г., Рисунок в профессии архитектора. Изд.2, испр. – М.: Книжный дом «Либроком», 2011. – 416 с.
2. Тихонов С.В., Рисунок: учебное пособие для вузов/ С.В. Тихонов, В.Г. Демьянов, В.Б. Подрезков, – М.: Стройиздат, 1996. – 296 с., ил.
3. ГОСО РК 3.07.056-2001
4. ГОСО РК 3.07.302 – 2006.
5. Дейнека А. Учись рисовать.– М.: Издательство Академии художеств СССР, 1961.- 224 с.

ПРОБЛЕМА АКТИВНОСТИ ЛИЧНОСТИ: МЕТОДОЛОГИЯ И СТРАТЕГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Г.К. СМАИЛОВА

преподаватель педагогики и психологии, колледж ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Проблема активности личности является чрезвычайно сложной психологической проблемой, имеющей философскую и, соответственно, психологическую историю ее разработки в отечественной и мировой науке. Она — эта проблема — является старой и вместе с тем новой в предлагаемой читателю постановке. По-новому к постановке этой проблемы в плане методологии, теории и стратегии психологического исследования позволил подойти именно современный перелом в развитии российского общества, поскольку снялась иллюзия единой общей для всех людей активности, обнаружился разный уровень ее развития, разная направленность, разная выраженность, поскольку встал практический вопрос о том, как повысить активность людей. Он же — практический ракурс проблемы — позволил поставить вопрос в такой плоскости: какие объективные условия были не адекватны подлинной активности людей, какие обстоятельства привели к своеобразным психологическим потерям в развитии личности и ее активности.

С.Л. Рубинштейн рассматривал активность не как свойство сознания, а качество субъекта и особенность личности как субъекта [5]. Однако присвоение и собственно психологическое раскрытие существа такого понимания, поскольку такой процесс всегда происходит в контексте традиционных подходов к личности, можно сказать, совершается сегодня.

Само понимание личности, представленное в дискуссии конца шестидесятых годов о ее структуре, оставалось, как ни парадоксально это звучит, внеличностным. В постановке вопроса о структуре личности сказался скорее свойственный естественнонаучному взгляду способ понимания структуры, поскольку, хотя в число составляющих входили такие индивидуализированные образования, как характер и способности, сама структура мыслилась как универсальная и инвариантная. Принцип развития в таком понимании структуры заложен не был, не говоря о принципе субъектности. Принцип развития оказался ограниченным сферой развития ребенка. Именно поэтому в семидесятых годах вопрос о структуре личности отступает на задний план.

Системный подход к личности, на наш взгляд, проявляется не в спорах, является ли она открытой или закрытой системой. Он заключается в том, чтобы выявить взаимодействие личности и ее жизненного пути, способности к его организации. Функционирование личности — это не отдельные динамические проявления (мотивы, направленности и т.д.), но целостное ее взаимодействие с жизнью, которая определенным образом структурируется, моделируется и регулируется.

Известно, что идея индивидуализации жизненного пути, понятие индивидуальной истории и биографии личности, выдвинутые Т. Бюллер, впоследствии были утрачены. Сохранился только биографический метод. Эта идея была вытеснена принципом типизации и даже стандартизации жизненного пути, теории жизни, универсальной для всех людей (с теми или иными вариациями). Это произошло потому, что жизненный путь удалось структурировать только социологически (образование, профессия, карьера) или онтогенетически (детство, юность, зрелость и т.д.). Наложение онтогенетической матрицы на социологическую приводит к малопродуктивным утверждениям, что один проходит определенный социальный этап в более раннем, другой — в более позднем возрасте. Не удалось раскрыть те, каковы личностные различия в способах реализации социальных структур, событий и т.д.

Естественно, что при одновременно происходящих противоречивых процессах развития психологических категорий — прежде всего деятельности — как в направлении их объективации (как это происходило в социальной, в инженерной и других прикладных областях психологии), так и в направлении их психологизации, сближавшей или даже отождествлявшей их с самой личностью, «размещение» и сопоставление личности с деятельностью в контексте по-новому понимаемого жизненного пути оказалось чрезвычайно трудной задачей.

Понятие активности первоначально употреблялось нами для обозначения личностного уровня, качества и способа осуществления деятельности. В таком понимании активность выступала как качество субъекта деятельности. Такая активность обеспечивает целостность в осуществлении деятельности личностью, включает саморегуляцию, которая осуществляет комплексную мобилизацию, взаимную компенсацию различных психических составляющих деятельности и т.д. Активность личности интегрирует внешние и внутренние условия осуществления деятельности (включая в число последних ценностно-мотивационные способности и т.д.) типичным для личности (индивидуальным) способом, психологически оптимально и социально продуктивно. Активность обеспечивает контроль

личности за целостным ходом деятельности, устраняя возможные расхождания, ответственность за качество ее осуществления и сроки [1].

Активность — способ самовыражения и самосовершенствования личности, при котором обеспечивается или сохраняется ее субъектность. Присущий личности способ организации и регуляции жизни на основе интеграции ее потребностей, способностей, отношений к жизни так или иначе учитывает требования, обращенные к личности со стороны общества и обстоятельств. Поэтому активность включает и инициативу, исходящую из потребностей, притязаний, отношений личности, и ответственность, в форме которой личность учитывает объективную жизненную необходимость. Активность структурирует по ценностным и временным параметрам жизненное, межличностное, социально-психологическое пространство, проектирует деятельность, поведение и общение [7], [9]. Активность включает в себя жизненные результаты, опыт личности, ее общения оптимальных конструктивных и оптимальных жизненных стратегий на ценностной основе.

Можно спорить о том, является ли жизненная позиция своеобразным «акме» — оптимальным пиком в жизни личности, связывая основного сюжета ее жизни — или это постоянно воспроизводящееся, хотя и изменяющееся образование. Мы предполагаем, что ответ на этот вопрос дает понятие жизненной линии, обозначающее удержание, развитие, изменение позиции во времени жизни. В самом широком смысле слова «жизненная линия» — способ жизненного движения, изменения и развития. Жизненной линии присуща пролонгированность и ценность. Включенность в семейные, профессиональные, образовательные и т.д. сферы и задачи жизни создает ее интенсивность, образует богатство жизненных впечатлений и достижений личности. В противоположном случае возникает аналог бедного сенсорного поля. Отсутствие активных проб, достижений личности является основной причиной ее застойного развития. Насыщенность, интенсивность жизни характеризуют ее динамику (жизненную линию) и смысл, усиливают ценность, значимость.

В советской психологии было принято определение активности как формы выражения и динамического аспекта потребностей. На наш взгляд, активность — это не только способ выражения потребностей, но целостный и ценностный способ самовыражения, самоосуществления личности, которым обеспечивается ее субъектность. Поэтому в активности выражается и осознание смысла жизни, и самосознание, и способ направления своих способностей, и воля, преобразующая действительность в направлении, адекватном потребностям. Иными словами, активность — это присущий личности способ организации, регуляции жизни и саморегуляции на основе интеграции потребностей, способностей, отношений личности к жизни.

Однако и такое интегральное определение активности не включает важнейшего аспекта — ее социальной детерминации. Личность действует не только на основе своих потребностей, но и на основе обращенных к ней требований общества и объективных условий жизни. Поэтому активность — это не нахождение предмета, отвечающего потребности, и не функциональная сторона последней, а это — результат соотношения потребностей личности и требований общества, объективной общественной необходимости.

Общественная необходимость выступает не только в виде прямо обращенных к личности требований и норм, но и в виде сущностной социальной детерминации, в которой при разных конкретно-исторических условиях различным образом соединяются общественные возможности и необходимость. Поэтому то, что рассматривается обычно как приспособление личности к обществу (адаптация, социализация и т.д.), на самом деле носит характер активного самоопределения по отношению к разным формам, уровням социальной детерминации. Это самоопределение предполагает выявление личностью каждый раз конкретного для нее жизненного пути соотношения необходимости и возможности социальной детерминации, во-первых.

Во-вторых, личность соотносит желательное, отвечающее ее потребностям и общественно необходимое, определяет своеобразную «пропорцию» необходимого и желательного в жизни. Таковы основные соотношения и противоречия, которые разрешаются активностью личности. Таким образом, активность — функционально-динамическое качество личности, интегрирующее всю ее психологическую структуру (потребности, способности, сознание, волю и т.д.), в свою очередь, обеспечивающее возможность функционирования личности в жизни, согласно общественным требованиям и детерминации.

Активность — системное качество личности, структурирующее во времени и согласно общественным и личным ценностям социально-психологическое, межличностное, жизненное пространство. Иными словами, системность не присуща личности имманентно, а воспроизводится ею в процессе взаимодействия с условиями жизни, в процессе их активного моделирования. Личность в ходе жизни находит свою целостность, строит свою автономию, хотя и имеет при этом достаточно стабильную психологическую структуру (характер и т.д.), психологический склад. О воспроизводстве и дости-

жении личностью этой целостности писал М.М. Бахтин: «Три области человеческой культуры — наука, искусство и жизнь — обретают единство только в личности, которая приобретает их к своему единству» [Бахтин, 1979. С.5]. И далее: «Когда человек в искусстве, его нет в жизни, и обратно. Нет между ними единства и взаимопроникновения внутреннего в единстве личности. Что же гарантирует внутреннюю связь элементов в личности?.. За то, что я понял и пережил в искусстве, я должен отвечать всей жизнью, чтобы все пережитое и понятое не осталось бездейственным в ней» [там же. С.5].

Активность — индивидуально-типологическое функциональное качество личности. Она включает в себя различную направленность личности, разный индивидуальный жизненный опыт, обобщающий те или иные стратегии по критериям ценности, легкости — трудности, успешности — неуспешности, удовлетворенности — неудовлетворенности. Вторичная детерминация жизни — удовлетворенность-неудовлетворенность личности — с оценкой того, как она реализует себя в жизни, с рефлексией по поводу именно данного способа жизни. Все известные концепции или интерпретации жизни как долга, призвания, вины, судьбы, выкупа и т.д. представляют собой не только рефлексии жизни, но и определенным образом повышают или понижают активационные способности личности (жизненные «силы», жизненную «энергию», инициативность, предприимчивость и т.д.). Иными словами, удовлетворенность — неудовлетворенность повышает или понижает жизненную активность личности.

В индивидуально-типологических характеристиках активности проявляется то, насколько целостно личность моделирует свою жизнь, связывая воедино ее сферы, циклы, события, занятия и другие структуры. Активность в одних случаях представляет собой практически-действенное, а в других — умозрительное структурирование и организацию жизни. Сам способ структурирования жизни носит или более эгоцентрический характер, при котором личность ориентируется на систему собственных опор, выбирая и строя эти опоры, или более объективированный. В последнем случае личность включает в сферу своей активности внешние или не созданные ею самой опоры (коллектив, других людей, помощь, а также опоры на культуру, традиции и т.д.). Наконец, способ моделирования жизни может быть более рационально-рефлексивным, осознанным, обобщающим или более стихийным. Стихийность, однако, может проявляться как в следовании внешним событиям, так и в следовании внутренним порывам, влечениям, капризам.

На основании многолетних теоретических и эмпирических исследований активности, а также на основе изложенного выше ее понимания были выделены три уровня определений. Первый, наиболее абстрактный уровень определения активности, позволяет выделить две возможные ее формы — инициативу и ответственность. Инициатива рассматривается как свободная, отвечающая потребностям субъекта форма самовыражения, побудительный аспект деятельности, общения, познания. Одновременно инициатива репрезентирует личность в социально-психологическом, межличностном пространстве. Инициатива — не только желание выразить себя, но и заявить о себе, оформить свои желания, притязания. Обычно инициатива рассматривается как известная противоположность необходимости, как опережение личностью внешних требований, как проявление творчества. Мы рассматривали инициативу не только как свободу проявления и самовыражения субъекта в противоположность необходимости, но и как взаимодополнение свободы и необходимости, как их диалектику.

Поэтому парной категорией к инициативе мы рассматривали ответственность как личностный механизм реализации необходимости. В общепринятых определениях ответственности, на которые мы опирались [Пиаже, Кольберг, Хелкама, Хайдер и т.д.], ставится акцент на когнитивных аспектах ответственности (предвидение последствий и на этой основе своевременная регуляция поведения на основе выбора субъекта). Мы рассматривали ответственность как присвоение личностью внешней необходимости, как превращение ее во внутреннюю детерминанту. Поэтому высшая стадия ответственности (по Кольбергу) соединяется с инициативой, т.е. необходимость становится внутренним побуждением самого субъекта. Мы определили ответственность как гарантирование личностью достижения результата своими силами, при заданном самой личностью уровне сложности и времени достижения.

Ответственность гарантирует достижение результата, осуществление необходимого даже при непредвидимых субъектом трудностях, неожиданности, т.е. предполагает овладение ситуацией, взятие на себя дела в целом, без возможности предвидеть, как обернется его ход. Такое определение ответственности рассматривает необходимость и всю цепь связанных с ней действий, обстоятельств и последствий как объективно не зависящую от субъекта, но взятую им на себя, присваиваемую им. Инициатива при высшем уровне развития ответственности заключается не в выходе за пределы необходимости, не в противопоставлении ей, а в добровольном принятии и осуществлении необходимого. Типологическое исследование обнаружило существование разных форм инициативы и ответственности и разные типы их

связей между собой [Абулханова-Славская, 1965]. Было доказано, что только высший уровень развития ответственности, полная мера принятия необходимости дают возможность гармоничного соединения с инициативой. Ответственность исполнительского, формального типа подавляет инициативу и тем самым ставит и личность в однозначную зависимость от команд, руководства извне, лишая ее качества субъекта. Если ответственность не развита, то необходимость остается чуждой, навязанной по отношению к желаемому, а потому в известной мере принудительной, ограничивающей инициативу субъекта. Исследование показало, что инициатива как способ самовыражения личности отличается от инициативности как устойчивого ее качества, когда личность выступает субъектом целостного, автономного поведения. Наиболее оптимальным является такой тип ответственности, когда личность обращает требования к самой себе, повышает притязания к уровню трудности собственной деятельности.

Инициатива разных типов подставлена разными формами побуждений, отвечает разным потребностям самовыражения и в разной степени оформляет то социально-психологическое, деятельностное пространство, которое охватывается этой инициативой. Так, одним лицам достаточно выступить с инициативой, другие стремятся сами реализовать свои инициативы. Одни инициативны в условиях соревнования, одобрения, поддержки, другие — в условиях самостоятельности и т.д. Одни инициативы вообще не имеют целевой ориентации, а только побудительный момент, другие — обеспечивают объективные и субъективные условия достижения цели и т.д.

Исследование инициатив обнаружило, что они не имеют возрастной траектории развития, а только индивидуально-типологическую; инициативность как качество личности развивается не в жесткой зависимости от возрастных особенностей, а по мере того, как личность овладевает социальными способами реализации инициатив, от того, как принимаются ее инициативы социально-психологическим окружением, и т.д. Основой такого развития личности является становление ее субъектом своих отношений, прежде всего ответственности за реализацию собственных инициатив.

Однако раскрыть механизмы связей инициативы и ответственности удалось только на основе второго — более конкретного — уровня определения и исследования активности. Этот уровень активности выявляется через интеграл трех составляющих: притязаний, саморегуляции и удовлетворенности. В отличие от пары «притязания — достижения», которая была введена еще К. Левиним и обоснована Ф. Хоппе, мы рассмотрели триаду, т.е. ввели саморегуляцию как составляющую, опосредующую их связь. Поскольку инициатива — это способ самовыражения и реализации своих потребностей и их объективации в социально-психологическом жизненном пространстве, она предполагает притязания личности к способу их удовлетворения. Притязания, в свою очередь, опираются на представления о внешних и внутренних возможностях достижений, т.е. они структурируют действительность под углом зрения средств и условий (в том числе критериев, при которых это возможно) удовлетворения потребностей. Притязания предполагают ограничение условий и средств достижения или, наоборот, неопределенное расширение пространства достижений. Притязания дифференцируют пространство активности, определяя то, что будет делать сам субъект, и то, что он считает внешними условиями и где ожидает результата извне (от других людей или обстоятельств).

Здесь разделяется и определенным образом соотносится то, что обеспечивается самим субъектом — его усилиями, ответственностью, и то, чего он ожидает извне — его установки на успех, одобрение, помощь.

Наконец, третьей составляющей интеграла являются не достижения, а удовлетворенность, которая, как показало исследование, связана прямыми и обратными связями с притязаниями.

Активность была исследована на различных возрастных этапах и в разнообразных формах, включая интеллектуальную и нравственную активность ребенка, решающего нравственные проблемы в процессе своего развития, и даже самосознание как процесс активного поиска способов решения жизненных задач у взрослой личности. — таков был диапазон проведенных в лаборатории личности исследований. При всем многообразии исследованных форм активности безусловно подтвердилась ее типологическая природа и возможность ее исследования типологическим методом [1]. Типы исследуемых инициатив (риск, притязания на успех и т.д.) определенным образом соединялись с типами ответственности (формального долга или инициативной ответственности), благодаря чему удалось установить отношения доминирования и асимметрии между ними, т.е. преобладания ответственности над инициативой, вплоть до полного ее подавления, либо преобладания инициативы без опоры на личную ответственность.

Исследования активности на разном возрастном контингенте были направлены на выявление не возрастных, а типологических особенностей активности как следствия приобретенных (или не приобретенных) личностью в ее индивидуальном жизненном пути способов проявления и реализации этой активности.

В чем же проявляется отличие типологического подхода к проблеме активности от широко распространенного (хотя часто по-разному интерпретируемого) индивидуального подхода? Различие это, во-первых, заключается в том, что типологический метод дает обобщенную и вместе с тем достаточно конкретную структуру механизмов, форм и связей активности личности, тогда как индивидуальный подход представляет бесконечно дробную картину индивидуальных отличий людей без указания того, каков же на самом деле предел дробности данных различий, а также критериев и оценок при их выявлении. Во-вторых, с помощью типологического подхода раскрываются не сами психические качества и особенности, составляющие суть индивидуальных различий, а причины их сформированности (несформированности), развитости (блокированности), многосторонности (односторонности). Таким образом, типы — это не отклонение от нормы, не просто отдельно взятые особенности и отличия, а самая сущность активности, пути ее реального развития и организации в процессе жизни. Наконец, в-третьих, типологический метод (в отличие от индивидуального) при изучении ее активности непосредственно связан с признанием в личности субъекта. Для индивидуального подхода в его практическом применении личность остается объектом (идет ли речь о выявлении способностей, индивидуальных различий или других особенностей). Типологический подход опирается на знание не только особенностей и качеств, но также и причин, их вызывающих, для обеспечения возможности субъекту беспрепятственно развернуть свою активность. Типологический подход раскрывает возможности становления каждого отдельного индивида, личности субъектом своей активности, определяет меру такого становления и указывает причины ограничения этой тенденции. Здесь выявляются отношения независимости, частичной зависимости или полной зависимости личности от внешних условий.

Связь притязаний, саморегуляции и удовлетворенности получила название семантического интеграла. «Контур» активности описывается сначала личностными притязаниями (на успех, свои возможности и т.д.), которые обнаруживают внешние и внутренние «опоры» активности. Эти «опоры» вторично проявляются в характере саморегуляции, посредством которой личность выстраивает (полностью автономный или с частичными опорами на внешние условия) «контур» своей активности. При этом взятие на себя ответственности за всю деятельность в целом, отказ от помощи, оценок обнаруживает меру становления личности субъектом деятельности, поведения, общения. В данном исследовании выявился динамический параметр активности, характеристики расширения-сужения ее границ, «контура» [8]. Именно этот параметр саморегуляции обнаруживает степень уверенности-неуверенности субъекта в своих внешних и внутренних «опорах», а также его способность структурировать «контур» активности в зависимости от них. Исследования семантического интеграла обнаружили параметр простоты (огрубленности, глобальности) или сложности единицы активности. Последний параметр в известном смысле совпадает с понятиями простоты и сложности в когнитивной психологии, однако в сочетании с предыдущими он имеет большую информативность, сообщая нам, насколько субъект способен удержаться в том «контуре» деятельности, на который он «притязал» вначале, а также на степень сложности его деятельности (трудно или легко достижимые цели), а соответственно, структуры и пространства его активности [4].

Изучение «контура» активности в ее динамике осуществлялось в отдельных ситуациях деятельности, общения, поведения. Однако предметом психологического исследования явились и более устойчивые особенности личностей, например, типологические особенности организации времени.

Цель этих исследований состояла в выявлении психологических уровней организации времени, которые включают и самый высший — субъектный — уровень овладения временем [В.И. Ковалев], типов личностной организации времени по ряду различных параметров: сознательно-бессознательному [Т.Н. Березина], ценностно-эмоциональному, практически-поведенческому [Л.Ю. Кублиценко] и зависимости некоторых временных образований, например, временной перспективы от возраста и профессии [В.Ф. Серенкова]. Благодаря полученным характеристикам (уровневым, типологическим, профессионально-возрастным и т.д.) можно с большей точностью устанавливать, какого рода объективные временные задачи оказываются для личности более легкими или трудными (а иногда и не разрешимыми), давать самой личности знание своих временных способностей, ограничений и т.д. Разработка уровнево-типологической концепции личностной организации времени позволит еще более глубоко подойти к пониманию того, как осуществляется ценностно-временная регуляция жизненного пути в целом.

Наиболее существенным проявлением активности личности, помимо инициативно-притязательных и ответственно-саморегулятивных механизмов, является ее коммуникативная характеристика. Большую исследовательскую проблему, частично представленную в данном труде, составляет вопрос о согласовании и способе учета в параметре активности одной личности наличия встречной, реципрокной активности другой личности. При исследовании инициатив выявилось, когда инициативы одного лица принимаются всеми остальными, если они пассивны или

активны. По существу, это и есть вопрос о диалогической основе человека, на которую указывал еще М.М. Бахтин [3]. В своем психологическом выражении это проблема субъект-субъектных отношений. Последние предполагают, что, сохраняя свою активность, субъектность, личность учитывает другого не только в качестве объекта своих воздействий, но как субъекта, согласуя свою активность с активностью другого. Проведенное нами исследование выявило существенно различающиеся типы по этому параметру, которые условно были названы когнитивными стилями

Первый из выявленных типов подразумевал другого только в качестве объекта (своей активности и воздействий), второй — в качестве субъекта, предполагая и учитывая его встречную активность, третий — в качестве субъекта, планируя свое взаимодействие о нем [2]. На основании этих данных мы предположили, что различия между типами могут иметь свое основание в структурах сознания, связанных с оценочно-самооценочными отношениями. Были специально исследованы три вида отношения: к другим, к себе и других к себе. Последнее в социально-психологической литературе обозначается как атрибутивная проекция, т. е. ожидание, прогнозирование оценки, отношения к себе окружающих (в термине микологии Дж. Мида — «я» как объект) [9]. Э.Томэ, К. Рождерсом и другими был отмечен конфликт, возникающий между самооценкой и оценками со стороны других. Нас интересовала степень представленности атрибутивной проекции в индивидуальном сознании и ее соотношения с двумя остальными оценочными отношениями (самооценкой и оценкой других).

В заключение можно поставить вопрос о соотношении оптимальных и неоптимальных типов как ключевом для раскрытия сущности субъектного подхода. Именно здесь, по отношению к этим типам и должна проявиться стратегия субъектного подхода. Она состоит в том, что, зная свои особенности — преимущества и недостатки, возможности и ограничения, — каждый человек должен на основе их сознательного учета и произвольной регуляции разрешать проблемы и противоречия, возникающие в его отношениях с окружающим миром. Он должен стать субъектом оптимального для своей индивидуальности способа разрешения этих проблем, учитывающим всю совокупность предъявляемых к нему требований.

Возможности применяемого субъектного подхода несоизмеримо шире в методологическом и практическом отношении сопоставительно с индивидуальным и даже типологическим методом исследования, так как последние ограничиваются констатацией наличных форм и структур активности в узкопрофессиональном или узковозрастном ее срезе, в то время как субъектный подход дает выходы и к генезису активности, к совокупности причин, придавших ей одностороннее направление, превращенную форму, и, наконец, к моменту жизненного пути личности, когда субъект фактически теряет право называться субъектом в подлинном значении этого слова. Знание своих типологических особенностей потребует субъекту не для определения своего места в иерархии типов по критерию оптимальности-неоптимальности, а для того, чтобы сознательно и ответственно регулировать свои взаимоотношения с миром.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абульханова К.А. Психология и сознание личности (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды. — М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 1999. — 224 с. (Серия «Психологи Отечества»).
2. Абульханова-Славская К. А. О путях построения типологии личности // Психологический журнал — 1983. — Т.4. -№1.-С. 14-19.
3. Абульханова-Славская К. А. Личностные типы мышления // Когнитивная психология. — М., 1986.
4. Величковский Б.М. Современная когнитивная психология.
5. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. — М., 1973.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

М.А. СТОРОХА

ГУ Комплекс «Музыкальный колледж, музыкальная школа- интернат для одаренных детей», г. Павлодар

В концепции школьного воспитания учитывается личность – ориентированная модель подрастающего поколения, в которой создаются условия для полноценного развития личности, для проявления и развития творческих способностей ребенка.

Психологами установлены свойства психики человека, основы интеллекта и всей духовной сферы возникают и формируются главным образом в дошкольном и младшем школьном возрасте, хотя результаты развития обычно обнаруживаются позже. А значит, перед учителем начальных классов встает задача развития ребёнка, его творческих способностей.

Термин “способный” или “способность” значит:

- 1) природная одарённость;
- 2) умение, а значит, возможность производить какие-нибудь действия.

Творчество - это высшая форма психической активности, самостоятельность, способность создавать нечто новое, оригинальное. Творчество и творческая деятельность определяют человека, поэтому формирование творческой личности приобретает, сегодня не только теоретический, но практический смысл

В.Э. Чудновский и В.С. Зоркевич предлагают разделить способности личности на два принципиально разных основных типа: на интеллектуальные (способность к обучению – интеллектуальность) и творческие (способность к творчеству – креативность).

Кроме этого можно говорить об общеэстетических и специальных эстетических способностях (собственно художественных, литературных, музыкальных).

Общеэстетическими способностями мы называем способности, общие для любого вида художественной деятельности. К таким способностям, обеспечивающим любую художественную деятельность, от игры на музыкальном инструменте до созерцания художественного полотна, можно, по мнению В.Г. Маранцмана, отнести следующие:

- потребность общения с искусством, сказывающаяся в частотности обращения к нему, и в возможности переживать «подъёмы духа», энергетическое озарение при соприкосновении с искусством;
- различение подлинного искусства и эрзаца – хотя бы на уровне эмоционального притяжения и отталкивания;
- динамическое переключение восприятия при общении с различными видами искусства;
- потребность выражения своих состояний, жизненной позиции в художественном творчестве.

Говоря о литературных способностях, следует выделить читательские (перцептивные) и творческие (писательские) способности, которые при всей родственности чтения и литературного творчества не могут быть идентичны.

Литература – это предмет, которому принадлежит решающая роль в духовной жизни ребёнка. Это инструмент познания, мышления, развития. Он богат возможностями творческого обогащения. Развивать у детей творческие способности – задача сложная и трудная. С чего же надо начинать? Конечно, с внимания к языку художественного произведения.

Необходимо сделать так, чтобы дети учились замечать не только что, но и как изображено. Целесообразно внедрить тетради творческих работ – “словесные шкатулки”. Открытия детей используются на разных уроках. Дома, в свободное время, эта тетрадь предусматривает свободное сочинительство: стихи, песни, загадки, частушки, юмористические рассказы – и его художественное оформление. Таким образом, активизируется словарный запас школьника, идёт его обогащение и развитие. Этому способствуют задания:

- подобрать слова, сходные и противоположные по смыслу;
- придумать слова на тему словосочетания;
- составить предложения с заданным словом;
- составить предложения с предложенным словосочетанием, по картинке, по схеме;
- составить рассказ по вопросам, по картинкам;
- нарисовать словесную картинку к строчкам рассказа, стихотворения;
- озаглавить части рассказа, картинки, стихотворения.

Включение в уроки подобных заданий создаёт возможность вовлечения учащихся в посильную для них творческую деятельность. Задания этого вида в наибольшей степени побуждают учащихся к самостоятельности и в постановке целей, в достижении нового результата.

К собственно литературным способностям можно отнести качества, в разной степени развитые у читателя и писателя.

Формировать творческие умения необходимо во взаимосвязи с речевыми умениями в процессе работы с художественным текстом практически на любом уроке (уроке литературного чтения, музыки, изобразительного искусства, эстетики, труда, русского языка, риторики).

Принципы организации творческой деятельности

Выделим общие принципы организации коллективной творческой деятельности младших школьников, обеспечивающей формирование образного восприятия детей. К таким принципам

можно отнести отсутствие заданного образца; эмоциональные переживания по поводу художественного образа, воспринимаемого и воссоздаваемого (или только создаваемого) в процессе совместной деятельности; развитие межличностных отношений в процессе совместной деятельности.

Отсутствие заданного образца равноценно значимо и для учащихся, и для педагога. Только в этом случае исчезает необходимость соотносить свою деятельность с какими-либо эталонными образцами. Деятельность становится самооценной, а любой результат (и индивидуальный, и коллективный опыт) интересен и уникален.

Занимаясь творчеством ребенок формирует у себя такое качество, как одухотворенность. При одухотворенности воображение включено во всю познавательную деятельность, сопровождаемая особо положительными эмоциями.

Художественное творчество необходимо прежде всего самому ребенку для развития воображения, эмоционально-эстетической сферы, для овладения речью как средством передачи внутреннего мира человека (Л.С. Выготский).

Творчество формирует творческую личность, которая, по мнению психологов, сможет проявить свои творческие способности в жизни в любой сфере практической и художественной деятельности.

Методические рекомендации.

Предлагаем некоторые рекомендации по продуктивному развитию творческих способностей у учащихся младшего школьного возраста. Главная роль в создании благоприятного климата в классе принадлежит учителю. Если учитель будет против проявления творческой активности ученика, то творческое начало ребенка может быть подавлено.

Учитель должен преследовать следующие цели:

- развитие мышления и способности к решению проблем;
- формирование инициативной позиции;
- обеспечение заинтересованности и возможности выбора;
- стимулировать познавательные способности учащихся;
- поддерживать и улучшать самооценку и самоуважение каждого ребенка в проявлении творчества.

Задача педагога заключается в создании микроклимата и условий для естественного «выращивания» и созревания уникальной растущей личности ребенка, ее самоактуализации.

Советы по развитию творческих способностей и стимулирования творческой активности:

- Уважение к личности и интересам ребенка – основа его развития;
- Избегать неодобрительной оценки творческих попыток ребенка;
- Находить слова поддержки для новых творческих начинаний ребенка, избегать критику – как бы ни были они неудачны;
- Использовать личный пример творческого подхода;
- Вовлекать детей в разные виды художественно-эстетической деятельности, помогать осваивать способы реализации замыслов;
- Поддерживать их инициативу, самостоятельному воплощению художественных замыслов;
- Предоставлять детям возможность, активно задавать вопросы;
- Обогащать окружающую среду ребенка разнообразным материалом с целью развития любознательности;
- Использовать творческие задания;
- Активная родительская поддержка;
- Обеспечивать благоприятную атмосферу.

Каждый ребенок в большей или меньшей степени способен к творчеству, оно постоянный и естественный спутник формирования личности. Способность к творчеству, в конечном счете, развивается у ребенка взрослыми: педагогами и родителями, и это очень тонкая и деликатная область воспитания: растить творчески способного ребенка можно лишь на основе очень глубокого знания его индивидуальности, на основе бережного и тактичного отношения к своеобразию этих черт.

Достигнуть желаемого результата учитель сможет лишь в том случае, если сам он не чужд творчеству, постоянному поиску, созиданию.

А творческий учитель тот, кто

- участвует в экспериментальной работе школы;
- преподает увлеченно, творчески планирует свою работу, стремится рационализировать тематическое и поурочное планирование;
- свободно ориентируется в современных педагогических идеях, концепциях и технологиях обучения;
- уважает личность ученика;

- дифференцирует объем и сложность заданий;
- побуждает обучающихся к постановке познавательных вопросов, умеет одновременно держать в поле зрения всех учащихся класса;
- развивает ребенка, приспосабливаясь к его зоне ближайшего развития, ориентирует развитие направлен на ученика;
- педагог содействует ребенку в формировании положительной Я-концепции, самопознания и творческого самопроявления;

Таким образом, можно сделать вывод, что развитие творческих способностей младших школьников и их творчество должно проходить и в учебной и во внеклассной деятельности, причем деятельность эта должна координироваться.

Целенаправленность, систематичность работы по развитию творческих способностей обеспечивает положительные результаты и позволяет сделать **выводы**:

- Речь детей обогащается новыми словами, расширяется их лексикон;
- Возрастает интерес к изучению предметов;
- Повышается орфографическая зоркость, улучшается успеваемость по русскому языку, литературному чтению;
- Развиваются познавательные способности младших школьников, наблюдательность, мышление, воображение детей.

Развитие творческих способностей учащихся способствует их успешной адаптации к новым жизненным условиям, заставляет действовать активно, самостоятельно находить верные решения в затруднительных ситуациях. Это также способствует расширению кругозора учащихся, развитию познавательного интереса, творческой инициативы и активной жизненной позиции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маранцман В.Г. Содружество искусств на уроках литературы // Искусство анализа художественного произведения / Сост. Т.Г. Браже – М., 1971
2. Машенко П.М. Использование музыки на уроках литературы.- М., 1978- 76с.
3. Левин В.А. Воспитание творчества. – Томск: Пеленг, 1993. 56 стр.
4. Лук А.Н. Психология творчества. - Наука, 1978. 125 стр.
5. Мурашкова И.Н. Когда я стану волшебником. - Рига: Эксперимент, 1994. 62 стр.
6. Полунов Д. Воображение и способности. - М.:Знание, 1985. 50стр.

СЛУХОВОЕ ТРАНСПОНИРОВАНИЕ В КОНЦЕРТМЕЙСТЕРСКОМ КЛАССЕ

Г.К. СУЛЕЙМЕНОВА

преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Практика показывает, что зачастую студенты, умея исполнять выученное с педагогом определенное количество музыкальных произведений, оказываются неспособными транспонировать по слуху музыкальное произведение, как цельную структуру из одной тональности в другую. Музыкальные действия обучаемых часто осуществляются эмпирически методом проб и ошибок, в ходе транспонирования используются способы механического пережесения музыки в новую тональность. Общеизвестно, что неотъемлемой частью слухового транспонирования является развитие «внутреннего» слуха, а в основе транспонирования лежит ладовое чувство и развитость музыкально-слуховых представлений.

Обратимся к некоторым теоретическим вопросам, представляющим интерес в области слухового транспонирования. Прежде всего, в цель и задачи транспонирования (transposition - перестановка, перемещение) входит пережесение музыкального произведения или его части в новую тональность.

В советской музыкальной энциклопедии сказано, что “Т. широко применяется в вокальной практике для исполнения музыкального произведения в удобной для певца тесситуре, а также при переложении музыкального произведения для какого-либо инструментального состава в том случае, если тесситура партий оригинального произведения не соответствует диапазону данных инструментов”.

Из терминологии транспозиции и подбора по слуху вытекает, что для успешного транспонирования необходимо развивать ладовое чувство базирующееся на мелодическом слухе. В ладовом чувстве с наибольшей яркостью проявляются собственно слуховые и эмоциональные

момента в музыкальном слухе. Что же психологической стороны лежит в основе переживания лада, или ладового восприятия мелодии? На этот вопрос отвечает Теплов Б.М. "при хорошем ладовом чувстве наблюдается слабость какой-либо другой способности, безусловно необходимой для всякого воспроизведения мелодии по слуху. Такой способностью является способность иметь более или менее яркие музыкальные представления". Мелодический слух имеет, по крайней мере, две основы - ладовое чувство и музыкальные слуховые представления.

Чувство лада и музыкально-слуховые представления в тесной взаимосвязи являются основой мелодического и гармонического слуха. Гармонический слух развивается при работе с музыкой полифонического характера, при наличии достаточно развитого ладового чувства и ярких музыкально-слуховых представлений.

В музыкально-педагогической литературе способность слухового представления "связывают с понятием так называемого "внутреннего слуха", которое по Римскому-Корсакову характеризуют как "способность к мысленному представлению музыкальных тонов и их отношений без помощи инструмента или голоса".

Теплов критикую Майкапара подчеркивал, что гармоническое восприятие (по Майкапару "внешний слух") невозможно без слуховых представлений (по Майкапару "внутренний слух") писал, что "нормальный ход развития музыкального слуха предполагает одновременное развитие и "внешней" его стороны, т.е. ощущения и восприятия музыкального материала, и "внутренней" его стороны, т.е. музыкально-слуховых представлений. "Внутренний" слух находится в тесной органической взаимосвязи с "внешним" и всякая система воспитания музыкального слуха, строящаяся на разрыве этих двух сторон, неверна по своему замыслу.

Музыкально-слуховые представления могут так же различаться по степени производительности. Основываясь на исследованиях американского психолога-музыканта Эньо, Теплов приходит к выводу, что многие из лиц любителей-музыкантов не находят у себя никаких музыкально-слуховых представлений, или констатируют лишь слабые представления. В большинстве случаев дело заключается лишь в том, что они не могут произвольно вызвать такие представления, так как в предлагавшейся анкете Эньо, испытания требовали именно произвольного взывания совершенно определенных представлений, в то же время непроизвольные слуховых представления констатировали у себя большинство опрошенных они были достаточно живы и чисты.

На основе этих исследований, а так же собственного опыта Теплов приходит к выводу, что внутренний слух мы должны определить не просто как способность представлять себе музыкальные звуки, а как способность произвольно оперировать музыкальными слуховыми представлениями.

Ставя задачу обучения студентов умениям и навыкам слухового транспонирования, прежде всего, по видимому необходимо развивать внутренний слух (музыкально-слуховые представления). Учатся надо представить в воображении звучание музыкального произведения и воспроизвести его. Надо развивать "ощущение музыкальной высоты" которое возникает в процессе восприятия мелодии, а последнее, как писал Теплов невозможно вне ладового чувства - ... и восприятие мелодии невозможно если высота звуков воспринимается тембром, т.е. если нет ощущения музыкальной высоты. Следовательно ощущение музыкальной высоты и ладовое чувство образует подлинное единство".

Поэтому начальным этапом обучения ладотональности будет овладение гаммами. Значение тональности определяется не только тем, как она звучит, важную роль играют и внутрислуховые факторы тональности. Очень интересны высказывания С.И. Савшинского "Для пианиста, важно то, что каждая тональность не только звучит по своему, но и по своему играется. Представление тональности у пианиста связывается с присущей пианистической "топографией" распределением белых и черных клавиш и своей аппликатурой. Каждая тональность имеет для пианиста свои игровые ощущения и представления. Они в до мажоре иные, чем в си мажоре, в ре мажоре иные, чем в ре б мажоре".

Савшинский указывает на триаду слуховых, игровых ощущений и различного рода ассоциаций. Итак, содержанием слухового транспонирования являются укрепление ладо-тональных и слухо-двигательных представлений.

Музыкальная педагогика утверждает, что игра по слуху у учащихся с начального до высшего этапа образования является основным методом активизации внутреннего слуха, заключающейся в самостоятельности отыскания нужных тонов, укреплений слухо-двигательной взаимосвязи и развитии слухо-двигательных представлений.

Эта проблема взаимосвязи музыкально-слуховых и двигательных представлений является актуальной в музыкальной педагогике, методике обучения игре на инструменте. Её рассматривали известные педагоги-пианисты А.П. Шапцов, С.И. Савшинский и др. Они выделяли в музыкально-исполнительском процессе: 1. слуховую сторону, к которой относили способность оперирования

слуховыми представлениями, музыкально-теоретическое мышление, сознательность музыкального исполнения; 2. двигательную - игровые умения и навыки.

В действительности довольно часто встречается метод развития игровых движений и навыков, двигательного запоминания исполняемой музыки. Б.М. Теплов указывая на необходимость воспитания "пианистического слуха", когда связь между слуховыми представлениями и фортепианными движениями достигает такой глубины, при которой первые могут превалировать над вторыми.

При слуховом методе управления над игровым исполнительским процессом солидаризируется с вышеуказанным и А.П. Шапцов "... общезвестным качеством техники является способность руки и пальцев безошибочно и уверенно соприкасаясь с теми самыми клавишами, которые соответствуют в уме звуковысотным представлениями.

Учитывая, что за довольно короткий промежуток времени необходимо охватить следующие виды музыкальной деятельности как подбор по слуху, транспонирование слуховое, чтение и транспонирование с листа, исполнение песни под собственное сопровождение и аккомпанемент солисту и инструменталисту и формирование их в навыки. Все вышеперечисленные обстоятельства, возможно, требуют корректировки, мобилизации работы преподавателей с учетом и опорой на предреквизиты изучаемого курса и уровень подготовки студентов.

Их музыкальная деятельность зависит от музыкальных способностей, так как становится задача обучения навыкам и умениям подбора по слуху и транспонированию, следует, по-видимому, развивать музыкально-слуховые представления.

Поэтапное развитие умений и навыков в области слухового транспонирования мы видим возможным в следующем:

1-этап - подбор по слуху знакомых народных песен (использование регионально-национального компонента) в тональностях C-Dur (a-moll), G-Dur (e-moll); подбор и слуховое транспонирование незнакомых песен (запомнить прослушанную мелодию, песню) и воспроизвести.

2-этап - подбор и слуховое транспонирование с аккомпанементом (развитие гармонического слуха) для студентов 1-2 уровней подготовки.

3-этап - слуховое транспонирование знакомых песен во всех тональностях 12 ступенного темперированного строя, для 3-го уровня подготовки учащихся.

Таким образом, анализ научно-методической литературы показывает, что слуховое транспонирование является важнейшим методом развития музыкальных способностей для музыкантов всех уровней:

1. В основе процесса слухового транспонирования лежит творческий процесс, заключающийся в умении представить звучание музыкального произведения в новой тональности и воспроизвести его на инструменте (произвольный внутренний слух) следовательно развитие музыкально-слуховых представлений (МСП) лежит в основе успешного транспонирования.

2. Для успешного развития МСП, лежащих в основе слухового транспонирования, следует подобрать музыкальный материал в соответствии с уровнем подготовки студентов.

2-а. Для 1-го уровня необходимо облегченное обучение способностям игре по нотам учащимся: - простейшие слуховые представления необходимы для зрительно-слухового восприятия облегченного нотного текста.

- знание теории музыки, сольфеджио.
- элементарные игровые навыки.

Материал для слухового транспонирования, предназначение которого - развитие слухо-двигательных представлений, может быть легким в техническом отношении и соответствовать слуховому опыту обучаемых; должен сочетать в себе новые элементы с хорошо знакомыми; иметь свою четкую последовательность усложнения трудностей - тональных, ладовых, мелодических, гармонических, фактурных.

2-б. Для 2-го уровня больше внимания уделяется самостоятельной работе учащихся с усложненным нотным материалом. Производится предварительное ознакомление с нотной фактурой муз. произведения, после прочтения мелодии проводится функционально-гармонический анализ произведения, и в заключении перенос произведения в другую тональность (транспозиция).

В итоге исполняется произведение в новой тональности. В результате такой последовательности обучения должна преследоваться следующая цель: осознание студентом звуковысотных, метроритмических, структурных, художественно-образных особенностей музыкального материала и способов его воплощения на инструменте.

2-в. Для третьего уровня студентов при подборе аккомпанемента к мелодии необходимо осмысление художественного образа произведения, анализ музыкально-выразительных средств, определение жанра.

- 1) подбор мелодий;
- 2) подбор аккордов, соответствующих функционально-гармоническому содержанию мелодии;
- 3) выбор фактуры изложения, соответствующей жанру, стилю, выработка музыкального мышления.

Таким образом, формирование умений подбора по слуху и транспонирования - определение ориентировочной основы действий. Следующим этапом является воспроизведение ориентировочных действий в умственном плане и заключительным сокращенное по времени выполнение действий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Советская музыкальная энциклопедия. М.: Сов. энциклопедия под ред. Г.В.Келдыша, 1990.
2. Теплов Б.М. Избранные труды т. I, М.: Педагогика, 1985.
3. Майкапар С.М. Музыкальный слух, его значение, природа, особенности и методы правильного развития Пг., 1916.
4. Agnew M.A. Comparison of auditory images of musicians psychologists and children. Psycholog. Monogr., 1922, 40 цит. По Теплову Б.М. Избран. труды. Т. I, М.: Педагогика, 1985.
5. Савшинский С. Работа пианиста над техникой. Л. 1968
6. Теплов Б.М. Психология музыкальных способностей. М., 1947.

ОБРАЗ ПРИРОДЫ В ФОРТЕПИАННОЙ МУЗЫКЕ КАЗАХСТАНА

Г.К. СУЛЕЙМЕНОВА

преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Автором фортепианных пьес на казахские и народные темы является выдающийся собиратель исследователь и пропагандист казахской народной музыки Александр Викторович Затаевич. Его плодотворная деятельность музыканта и учёного не была в Казахстане случайным эпизодом. В условиях новой жизни выявилась настоятельная потребность не только собирать и записывать народную музыку, но и действительно использовать её в новых жанрах и видах профессионального искусства. Так в Оренбурге, затем в Москве А.Е. Затаевич записал около ста фортепианных пьес, из которых 75 в 1930-1935 годах были изданы Музгизом в пяти сериях (по 15 в каждом) под общим названием «Казахские песни в форме миниатюр на народные темы для фортепиано в две руки», а в 1935 году ещё 20 пьес под названием «Пьесы Казахстана».

Здесь следует отметить такой важный факт. Многие казахские мелодии опубликованы в фундаментальных трудах А.В.Затаевича были использованы в 20-х годах русскими композиторами в произведениях симфонического и камерного инструментального жанра. А.В. Затаевич стал первым прокладывать неизвестные тогда пути формирования казахской фортепианной музыки.

Его значительным успехом в этой области способствовало то, что он прекрасно изучив стилистические особенности казахской народной музыки в своих произведениях творчески использовал органически близкие ей полифонические и гармонические сочетания, ладовой структуры и фактуру игры на народных инструментах. Во многих фортепианных миниатюрах А.В. Затаевич сумел не только сохранить, но и значительно обогатить национальную специфику казахского музыкального языка в новых для него звучаниях. Смелые, талантливые дерзания А.В. Затаевича в формировании казахской фортепианной музыки оказались хорошим примером и для других композиторов.

Его начинания в области фортепианных обработок казахского народных мелоса успешно продолжали А. Жубанов (Фортепианные сборники «Казахские танцы» и «Таджикские танцы»), Д. Мауцин («12 фортепианных пьес»), Е. Брусиловский («15 фортепианных пьес» и «10 фортепианных пьес»), Б. Ермакович («Маленький музыкант») и другие. Традиционные формы и приёмы народного музыкального исполнительства находят новое преломление в творчестве современных композиторов Казахстана: Г. Жубановой, Е. Рахмадиева, Н. Мендагалиева, К. Кульжамьярова, А. Исаковой, Т. Кажгалиева, Ж. Достенова, А. Серикбаева и другие.

В данной работе рассматриваются фортепианные обработки композиторов Казахстана и их объединяющим аспектом является образ природы. Постановка такого вопроса продиктована прежде всего тем, что в специфике музыки уже заключена её способность отражать, чувствовать, мыслить, передавать и создавать эмоциональные порывы. Таким образом, встаёт вопрос о практической, исполнительской специфике донесения этой образной ауры до слушателя сидящего в зале или ученики, впервые услышавшего это произведение. Но главное здесь самопознание самопроникновение в образ студентом, как будущего учителя музыки. Как и каким образом это влияние оказывает непо-

средственное воздействие к передаче того или иного состояние? Насколько эстетично – возвышенно может стать духовнохудожественный мир слушателя?

Поэтому выбранная тема является актуальной, где необходимы теоретические и практические познания. Новизна и актуальность в работе выражены главным образом новым подходом, новыми методами достижения образности. Здесь появляется возможность самостоятельно варьировать, импровизировать, достигая синтеза, как художественного так и музыкального, что в свою очередь даёт студенту самостоятельную подготовку для собственного возвышенно-эстетического уровня будущего учителя музыки.

Сочетая в себе композиторский дар с исполнительским, А. Затаевич с неизменной любовью постоянно обращается к фортепиано. Именно в фортепианной музыке он воплощал наиболее свободное и ярко свои творческие замыслы. С особой чуткостью он претворял своеобразие национального мелоса и самобытность его колорита.

Фортепианные пьесы А. Затаевича в жанровом исполнении разнообразны. В его обработках казахский музыкальный фольклор впервые получил столь смелое и свободное претворение и заупал в жанрах европейской традиции: вальса, Серенады, полонезы, баркаролы, колыбельной, как например, в пьесах «Сайраса бир», «Караторгай», «Карашигым», «Элди-бопен».

Во многих миниатюрах «Бегм-ай», «Сарыарка», «Ак тениз», «Караторгай», «Ой,ой,ой!» ярко обрисованы образы родной природы и жанровые сценки из народной жизни. Галерея женских образов тонко воплощена в пьесах «Ардак», «Сулу-шаш», «Лейлин», «Балкайша», портретная характеристика исторической личности дана в миниатюре «Ескендир». Характер былинных эпических напевов раскрывается в пьесах «Жыршы Эни», «Серэли акын», а глубокий психологизм в пьесе «Дуние».

И такой широкий образный мир А. Затаевича говорит о богатой художественной натуре художника на национальной основе музыкального фольклора, где всё же главным образом оказывается бытие-жизнь, её уклады и традиции. То, что даёт природа, то маленькими фантазиями. Так природа явилась основой всего человеческого.

Богатейший образный мир природы раскрывается в творениях казахских композиторов. Пробуждения «Тан» - «Рассвет» К. Куатбаева – начало жизни, начало нового дня, заключено в постепенном рассвете, рождении неповторимого. Очень своеобразного, тихого, мерного действа. Где есть твоя мелодическая прелестная мелодия, которая диктует свои законы жизни.

Но в пробуждении природы есть свои специфические пейзажные зарисовки, так С.Кибирова представляет пьесу для фортепиано «Тангы бут!» - «Утренние облака», где красочная гармония создаёт настроения светлой грусти, с изысканно причудливым орнаментом мелодии.

И как бы заключительным моментом является «Жайлаудагы тан» - «Утро на Джайлау» Е. Брусиловского

Такой трёх действенный поступательный образ «Утро-Рассвет» объединяет характерный черты: как единая мелодичная линия на фоне мерных аккордов; тихая динамика (P-PP-PP); постепенное нарастание темпового обозначение (Умеренно, Медленно, Довольно быстро, очень ритмично) – даёт представление об образе жизненном, движущем, правящим и бессмертно вечно на земле.

Природа заключает в себя весь синтез жизненного и всё что живёт вместе с ней является неотъемлемой частью целого. Её нельзя воспринимать без пения птиц, без специфических запахов трав и цветов. Без приятного и успокаивающего журчания ручейка рек, стекающих в большие пространственные озёра; без равномерного шелеста листьев и запаха сосен без степей, зовущих своим магическим пространством и присутствием всевозможных степных жителей (бабочек, мотыльков, лошадей и т.п.), без осени с её листопадом кружащих листьев и тихим мелким дождём, без наступления сумерек и жизненного затихья буквально на время, которое необходимо лишь для нового глотка жизни.

Соловей поёт в саду

Ах, как сердце бьётся в груди,

Дорогая не грусти,

Твое счастье впереди

Соловей поёт в саду. (Слова Н. Баймухамедова)

«Караторгай» - скворец – в обработке Е.Брусиловского и «Караторгай» - Скворец Е. Зингера и «Караторгай» - «Скворец» А. Затаевича – три разные по своему психологическому состоянию образа.

Первый образ печальный, задумчивый, мерное остинато на фоне которого звучит протяжная песенная мелодия. Полифонически сложный по своей фактуре со вторящимися мелодическими оборотами в бесперерывном звучании.

Второй образ совершенно контрастный предыдущему. Один темп «шаловливо» указывает на легкость, изящность. Упрутость и прыткость «стаккато» в основе которого есть национальная

музыкальная специфика квартво-квинтовое соотношение мелодической линии напоминает казахскую инструментальную музыку.

Третий образ – это великолепный и гордый «Караторгай» стоит особняком среди всех произведений А. Затаевича.

В фортепианной обработке композитор трактует народный образ в жанре торжественного полонеза, со свойственными ему средствами выразительности: пунктирный ритм в трёх дольном метре, полнозвучной аккордовой фактурой дублировании, с охватом большого регистрового диапазона.

К образу птицы обращается и Абай Кунанбаев в произведении «Торгай»-«Воробей». Его широки скачки в мелодической линии, непрерывность движения, высокий регистр создает образ порхающего ветки на ветку воробья, очень подвижного и живого

«Балапан» «Птичка» С.Кибирова ещё один живой образец, где присутствует изобразительное средство: интернационально-гармонические, «щипковый штрих» подчиненный замыслу пьесы быстрое темпе Allegretto.

*По весте степь моя
Как волшебный ковёр:
Серебром шьет ковыль*

Из тюльпанов узор.....! (Б.Искакова)

Благоухающий образ цветов «Гулдер- Ай» не оставил без внимания многих композиторов, к нему обратились В. Вельников, А. Аронов, Е. Брусиловский и др.

В Великанов в своем произведении использовал полифонию философско-вторящего материала, постепенного распускания цветка, его жизненно недолгое цветение усиливается непрерывностью звучания образа.

Совершенно иной образ празднично- блистательный, выполняющий преподношения цветов у Е.Брусиловского в темпе полонеза европеизированного плана.

Образ ручейка «Модир булак» очень тонко передан фортепианной миниатюрой М. Сагатов как неотъемлемый фактор жизни на земле (т.е вода), без которого не может существовать всё живое Быстром темпе Allegro звучат шестнадцатые в правой руке без сопровождения поражающие его нескончаемому журчанию. На фоне шестнадцатых и партии правой руки появляется гимнически-широкая песенная мелодия жизни, с нисходящим квартвым входом, утверждающим начало, где позже происходит слияние двух партий в единый поток. Образ перерастания, перевоплощения из ручейка в единое целое – более сильное могучее как река.

И завершающим, как бы подытоживающим резюмирующим образом можно в качестве примера привести фортепианную миниатюру В. Великанова «Кара кол»- «Озеро».

Это произведение впитало всё, что предшествовало в предыдущих двух образах. Здесь присутствуют легкие игровые волны, мягкие кружение мелодичной линии, легкие всплески и брызги стаккато, непрерывно льющийся поток национального колорита, растворяющийся в регистровых контрастах, охватывающих весь диапазон звучания соответствующей разлившимся бескрайнему образу озеру.

К образу «Лето»- «Жаз болса» обращается Е. Брусиловский в своей фортепианной миниатюре. Неторопливый темп. Постепенное расширение мелодической линии, конононическое спокойствие образа, нежное прозрачное повторение, как вечно приходящего и существующего временного пространства, в котором есть свои маленькие запоминающие образы, как например образ «Мотылька»- «Кобелек» С. Мухаметжанова.

Оживленно игривый характер бабочки, перелёт с одного цветка на другой рисует образ беззаботного, веселого образа жизни. Обе мелодические линии в левой и правых партиях фортепианной фактуры – песенны, как бы написаны в разных темпах, дающий немного своеобразный – двоякий образ легко порхающего мотылька и образ зрелой бабочки, то есть решение образа в образе.

В фортепианной миниатюре «Сарыарка» - «золотая степь» А.Затаевич посвящена Бегимбету Майлину.

Б. Майлин (1894-1938) один из основоположников казахской советской литературы, выдающийся поэт, прозаик, журналист, знаток народного творчества. Автор известных произведений «Памятник Шуги», «Азамат Азаматович», «Коммунистка Раушан».

«... Сарыарка» - подлинный гимн родной степи. В этой прихотливой мелодии композитор услышал медленную поступь веков, почувствовал величие безбрежных степей, конский бег и песню всадника, влюбленного в малахитовые просторы.

«Сарыарка» выделяется оркестровым характером звучания, утонченностью гармонического языка. Смена регистров это как бы смена оркестровых групп.

При исполнении мелодии необходимо стремиться к певучести в плавности, добиваться ровной линии crescendo в тексте 16-х. Следует так же обратить внимание на выразительность синкоп, создающих пульсирующей трепетный фон, а затем удаляясь и растворяясь в ppp. Продолжая образ степеней нельзя не сказать об образе лошади. «Манмагер» - «Лошадь с плавным ходом» А.Затаевича посвящена Амре Кашаубаеву, выдающемуся казахскому певцу (1888-1934) получившему известность и за пределами Казахстана.

А. Затаевич пытается передать плавный, ровный ход коня различными средствами выразительности. Поначалу это ровное движение восьмых, и затем – переходящее в allegretto, в триольное «покачивание».

А. Затаевича «Айда, болпыным!» - «Скачи мой иноходец!» - этой первый фортепианный вариант казахского кюя, получившие широкую популярность в педагогической практике. Пьеса представляет собой колоритную зарисовку, в ней удачно воспринимается радостное состояние человека, оседлавшего для прогулки любимого коня. Восторг упоение окружающей природной находят своё воплощение в музыке, передающей легкую и грациозную поступь иноходца.

Фактура изложения логически вытекает из особенностей домбрового музыки. Национальный колорит передан посредством имитации домбрового звучания их характерными квартковинтовыми созвучиями. Незатейливый – однообразный мотив кюя обогащается хроматически видоизменяемыми красочными аккордами и фактурным варьированием и регистровыми контрастами.

Изменение фактуры, гармонических и динамических оттенков способствует тому, что на протяжении всей пьесы первоначальный образ смягчается, окрашиваясь в лирические тона, то звучит настойчиво и решительно.

Один образ перевоплощается в другой, одно время года переходит в другое. После теплого жаркого лето наступает холодная зябкая осень.

Мелодия, полная необыкновенной колыбельной нежности, мягкости, величавого спокойствия степной природы. Композитор находит выразительные средства для передачи своего восхищения красоты любования степной природой на фоне гармонически разложенных красок в партии левой руки.

Таким образом, в творчество композиторов Казахстана наблюдается богатейший мир образов, которые обязаны своим существованием более широкому образу природы, заключающий в себе образ весь циклический и временной символ бытия.

Богатейший образный мир казахской фортепианной музыки в большой степени оказывает огромное влияние на формирования любого человека, так как у каждого слушателя есть восприятие, ощущение осязаемого мира. Но роль учителя музыки состоит в том, чтобы как можно ещё более полно раскрыть и показать всю прелесть природы, изображённую в произведениях.

Поэтому нельзя ограничиться только одним каким-либо односторонним подходом. Это должен быть синтез музыки, образности (картины), литературы, философии. т.е объективная оценка услышанного произведения.

ЛИТЕРАТУРА

1. А. Досаева «Фортепианная музыка Казахстана», Алматы, Онер, 1987г.
2. В.М. Мищенко, П.М. Мамынов краткий курс музыкальной литературы Казахстана», Алматы, Жалын, 1978г.
3. М. Смирнов «Об исполнении фортепианных произведений советских композиторов», Сборник «Вопросы фортепианной педагогики», выпуск3 М.,1971г.
4. И. Левичка «Живые драгоценности», Алматы, Жалын,1976г.
5. Г. Пылаева «Фортепианные миниатюры композиторов Казахстана» 70-годы «Исполнительские задачи», Алматы, Онер, 1987г.
6. В. Карпов «Вариации на темы казахской народной песни «Елимай» Н Мендыгалиева», Алматы, Онер, 1987г.
7. А. Сапожникова «Фортепианные пьесы А.В. Затаевича» Алматы, Онер, 1987
8. «Очерки по истории советского фортепианного искусства», Музыка, 1979г.
9. «Очерки по истории казахской советской музыки», Алматы, Казгосиздат, 1962г.

ПОВЫШЕНИЕ КВАЛИФИКАЦИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕНИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Г.Б. ТАЖЕНОВА, С.Е. БУЛЕКБАЕВА
ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Социально-экономические достижения независимого Казахстана в условиях расширения международных взаимоотношений должны соответствовать мировым стандартам. К уровню образованности, компетентности педагога выдвигаются высокие требования: новое время диктует новые условия. Казахская система высшего профессионального образования, система повышения педагогических кадров – развитая система. Однако в общеобразовательной школе таких конкурентоспособных специалистов, учителей, которые могут ответить на вызовы современного мира, недостаточное количество. Сегодня это актуальная проблема педагогической системы.

Главная цель, заявленная в государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы: «Повышение конкурентоспособности образования, развитие человеческого капитала путем обеспечения доступности качественного образования для устойчивого роста экономики», служит ориентиром для всей системы образования [1].

В Послании Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана» среди приоритетных выбрано направление «Качественный рост человеческого капитала в Казахстане». Задачи, которые ставит Президент перед системой образования, выражены четко: «Надо усилить стандарты базового педагогического образования, требования к повышению квалификации преподавателей школ и вузов. В каждом регионе должны действовать интегрированные центры повышения квалификации педагогов... надо создать независимую систему подтверждения квалификации» [2].

Для решения этих задач принимаются поэтапные тактические действия, уже имеются определенные результаты. Оценка деятельности учреждений высшего профессионального образования осуществляется как традиционными формами (аттестация), так и соответствующим мировым стандартам, инновационными для нашей страны (система менеджмента качества).

В системе среднего образования тоже предпринимаются определенные шаги. В 2012 году прошли первые курсы повышения квалификации, построенные по-другому принципу, по итогам которых независимая комиссия аттестовала учителей школ Павлодарской области. Однако, на наш взгляд, эти меры не могут решить главной проблемы – проблемы гармонизации уровней образования. Система образования может добиться высокого качества только при условии преемственности всех ступеней.

Существовавшие долгое время система взаимоотношений между высшей школой, система оценки уровня готовности специалиста, не учитывающая связей между теорией и практикой, оказали влияние на качество подготовки специалистов, компетентность педагогов общеобразовательной школы. В 90-е годы противоречия, возникшие между высшим образованием и средним образованием, не позволили гармонизировать отношения между уровнями образования. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы направлена на развитие всех уровней образования, как единой системы, что позволит интегрироваться в мировое образовательное пространство.

В высшей школе, а это уровень системы, который ближе к науке, экспериментальным путем стали внедряться основные научно-методические подходы, принятые в западной системе образования. В повседневный обиход вошли такие понятия, как «кредитная система», «компетентность», «тьютор», «академическая мобильность», «академическая свобода», «кейс-технологии» и другие. Меняется содержание образования, так как принимаются новые стандарты, создаются программы, меняется и формальная сторона обучения в вузе: система рейтинговой оценки, форма занятий, инновационные средства, используемые на занятиях, усиливается роль самостоятельной творческой работы студента. Высшая школа вновь оказалась впереди средней школы, вновь возникли противоречия, разрешение которых требует принятия дополнительных мер. Эти меры должны способствовать гармонизации уровней образования, приведению среднего образования к мировым стандартам, эффективной подготовке специалистов системы образования в условиях рыночной экономики, обеспечению квалифицированными педагогами, способными работать и в инклюзивном, и в элитном образовании. Принимаемые усилия требуют нормативно-правового, методического обеспечения. Существующая нормативно-правовая документация в системе высшего профессионального образования соответствует требованиям системы менеджмента качества. Методическое обеспечение, отвечающее требованиям академической свободы, личностно-ориентированной парадигмы образования,

предполагает возможности выбора для студента: начиная от выбора курсов дисциплин, тьюторов, заканчивая выбором места обучения (академическая мобильность). Так, к примеру, в ПГУ имени С.Торайгырова для педагогических специальностей внесены в содержание образования необходимые и соответствующие стандартам специальностей изменения, введены дисциплины по выбору.

Проблемы в подготовке педагогических кадров в системе высшего профессионального образования существуют. На наш взгляд, решение проблем подготовки учителей в высшей школе необходимо начать с повышения мотивации к будущей педагогической деятельности, с формирования педагогического мышления, с осмысления будущим специалистом себя в этой системе, с развития стремления стать профессионалом в своей области. Профессионализм – это в первую очередь, принятие специалистом требований, задач, и соответствующих выбранной профессии научно-методических подходов к решению профессиональных задач.

Изменения – это показатель того, что система стремится к развитию. Система образования – социальная система, которая не может не реагировать на запросы общества. Требованием времени является модернизация системы образования в соответствии с этими запросами. В 2012 году при приеме абитуриентов для выпускников средних профессиональных учреждений (колледжей), было введено новшество. Условие поступления в высшее учебное заведение – прохождение комплексного тестирования. Решение, принятое Министерством Образования и науки Республики Казахстан, трудное, но своевременное и верное. Поставленные Президентом перед системой образования задачи о повышении качества подготовки педагогических кадров должна начинаться именно с качественного приема абитуриентов. Выпускники колледжей продолжают обучение в вузе, определяя свою будущую педагогическую профессию осознанно, ответственно относятся к получению образования.

Школа в условиях изменений, внедрения инноваций, требует к себе особого внимания, так как это среда, в которой формируются будущие профессионалы, полноправные граждане своей страны. Реализация инноваций в условиях конкретного образовательного учреждения во многом обусловлена эффективностью управления деятельностью его педагогических кадров. Внутришкольное управление осуществляется в школе администрацией, которая не только решает задачи планирования, оптимальной организации, контроля, анализа учебно-воспитательного процесса, но и создает условия, стимулирует, корректирует педагогическую деятельность. Педагог, в свою очередь, сам определяет и формулирует цели и задачи образовательной деятельности, планирует и организует ее, анализирует результаты учебно-воспитательного процесса, корректирует деятельность, являясь, менеджером, управляющим деятельностью обучающихся. В контексте вышесказанного нам представляется уместной точка зрения Баймолдаева Т.М. «Педагогические основы менеджмента заключены в модели так называемого развивающего управления, при которой создаются полноценные условия для саморазвития руководителей и педагогов, развития их профессиональной активности и компетентности» [3].

Одним из путей решения данной проблемы может стать организация, предполагающая сотрудничество, сотворчество педагогов различных специальностей в рамках поставленных перед школой педагогических задач. В этом случае для каждого педагога определяются целевая направленность его профессиональной деятельности, содержание, формы и методы.

Командно-административная система управления обществом не только не способствовала развитию системы образования и управления ею, но и тормозило этот процесс. Тем не менее и в эти трудные для страны годы осуществлялось непрерывное совершенствование школы, происходило становление и развитие органов внутришкольного управления, определение основных функций руководства школой и должностных обязанностей ее руководителей. Интерес к теории и практике внутришкольного управления усилился в 50-е годы XX века. Увеличилось количество исследований, посвященных анализу и обобщению опыта руководства учебно-воспитательным процессом в школе. Они связаны с именами А.Н. Волковского, П.В. Зимина, М.М. Никитиной, Е.И. Перовского, Н.А. Сорокина и других. 60-е годы ознаменовались осмыслением школоведения как отрасли педагогической науки. Возобновился интерес к научной организации педагогического труда. В ряде школоведческих исследований сделана попытка определения теоретических основ и условий научной организации управления школами, которые включали вопросы совершенствования стиля руководства, оптимизации образовательного процесса, улучшения материально-технического обеспечения школ и другие. Научные исследования 70-х годов посвящались общим вопросам управления школой, учебно-воспитательным процессом, научной организации управленческого труда, социально-психологическим механизмам управления школой. Исследовались новые области внутришкольного управления: анализировались структура и функции управленческой деятельности директора школы, проблемы управления внешней средой, создавались модели процесса управления, организации и руководства воспитательной работой. Появились

первые научные работы по теории принятия управленческих решений, проблеме совершенствования функциональных знаний и умений директора школы. Исследования ученых 70-х годов в области управления школой явились фундаментом научных основ теории внутришкольного управления. Это научные труды Н.В. Горбуновой, М.Г. Захарова, П.В. Зимина, В.И. Зверевой, Т.А. Ильиной, М.И. Кондакова, Ю.К. Кузнецова, И.С. Марьенко, А.А. Орлова, И.П. Раченко, В.А. Сухомлинского, И.К. Шалаева, Р.Х. Шакурова, Г.И. Щукиной. В Казахстане эти вопросы разрешаются в той или иной степени такими учеными, как Хмель Н.Д., Каракулов К.Д., Габдуллин Г.Г., Исламгулова С.К., Баймолдаев Т.М., Мажикеев Т.М., Кирхмайер А.А., Садвакасова З.М., Мастобаев Ю.А.

Последние десятилетия XX века характеризуются возрастанием роли профессиональных и личностных качеств педагогов в решении проблем в образовании, что выдвинуло саму сферу образования в число приоритетных и привело к ее бурному развитию. Этот процесс сопровождался существенными открытиями в педагогической теории. Произошла смена образовательной парадигмы: разрабатывается новое содержание образования и технологии обучения. Традиционные способы информации уступают место компьютерным средствам обучения, использованию телекоммуникационных сетей мирового масштаба. Усиливается роль науки в управлении образовательными учреждениями и педагогическим процессом.

Произошла управленческая революция, охватившая весь мир, в том числе и нашу страну. Наблюдается значительное повышение интереса к теории управления в системе образования. Воззрение на развитие и формирование человеческой личности как производное от управленческих действий субъектов образовательного процесса становится содержанием современной парадигмы управленческой деятельности, базирующейся на понимании педагогики как отрасли социальной управления. В рамках этого направления в современной педагогике существует множество подходов к формированию и развитию человеческой личности, в той или иной мере учитывающих влияние среды. На выявление роли среды в управленческой тематике современной педагогики повлияли результаты исследований ученых - педагогов: Ю.С. Мануйлова, Г.Г. Шека, В.А. Явина, Н.В. Барышевой, А.В. Ахаева и других. Принципиально важным итогом этих исследований является определение среды в значении управленческого средства в концепции средового подхода, которая в воспитании рассматривается как основа технологии опосредованного управления формированием и развитием личности через среду. Под средовым подходом в педагогике понимается «традиция освоения среды, использования ее возможностей, метод воспитания» (Ю.С. Мануйлов) [4]. До настоящего времени этот подход широко не используется в управленческой практике.

Средовый подход представляет собой теоретическую основу средообразовательных действий, продуктом и следствием которых является среда, а конечным результатом - тип личности - цель средового подхода; это технология, показывающая механизм преобразования среды, которая рассматривается в качестве интегрального средства решения задач и достижения поставленной цели. На инструментальном уровне он предстает в виде системы действий субъекта со средой, направленной на превращение ее в средство диагностики, проектирования и продуцирования педагогического результата; выступает детерминантой выбора субъектом способов взаимодействия. В.А. Явин образовательную среду (или среду образования) определяет как «систему влияний и условий формирования личности по заданному образцу, а также возможностей для ее развития, содержащихся в социальном и пространственно-предметном окружении» [5]

Управление процессом развития системы возможно только в адаптивной форме, т.е. управление через создание условий для оптимального развития той или иной тенденции. В силу этого средовый подход представляет технологию опосредованного (через среду) управления педагогическим процессом школы. Повышение эффективности управления учебно-воспитательным процессом школы в образовательном учреждении определяется единством двух имеющих методологическое значение подходов: личностно ориентированного и средового. При этом образовательные учреждения являются частью среды, что предполагает целенаправленную деятельность по установлению взаимодействия педагогического коллектива со средой. Сохранение образовательным учреждением относительной автономии, специфики достигается посредством его превращения в образовательно-воспитательные центры, где актуализируются те или иные направления воспитания и образования личности с учетом профиля, возможностей конкретного образовательного учреждения, особенностей окружающей среды. Проектирование, организация воспитывающей среды осуществляется на основе разработки модели личности выпускника новой, 12-летней школы, проектированием его жизненной судьбы, что делает возможным использование технологии «проектного воспитания» (объектами проектирования являются профессиональные интересы, мотивы, направленность, компетентность, комплекс профессионально важных и социально значимых качеств).

Школа является первой организованно-действующей средой, длительное время влияющей на ребенка в период, когда он проходит три важнейших этапа развития: детство, отрочество, юность. Школа аккумулирует все воздействия среды в целом. Преобразование социальной позиции ребенка рассматривается в органической взаимосвязи с преобразованиями социальной среды. Социальные функции школы состоят в том, чтобы обеспечивать приобщение подрастающих поколений к ценностям, созданным цивилизацией, и вооружать их способами освоения и приумножения ее богатств. Источник социальной активности, формирующей потребности, находится в общественно-экономической, политической и культурной среде жизни, которая воздействует на школу. Социальная позиция включает в себя систему отношений, целей и ценностей, установок и мотивов, формирование социально-активной позиции молодого человека в социуме, предвещает отношение к действительности молодых людей в период их обучения в школе. Критерием эффективности образования является степень соответствия результатов образования потребностям и запросам природы и общества, уровню готовности индивида, т.е. соответствия его поведения требованиям моральных норм той среды, в которой субъект образования существует. Внутренняя цель педагогической деятельности в том, чтобы постепенно превратить эту среду в силу, способную дать импульс к становлению и самосовершенствованию личности, такой личности, которая сможет самостоятельно и осознанно определить свой профессиональный путь.

ЛИТЕРАТУРА

1. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы от 7 декабря, 2010 года/ Казахстанская Правда от 14 декабря 2010 года.
2. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана 27 января 2012 года
3. Баймолдаев Т.М. Педагогический менеджмент и современное управление школой. – Алматы: Фьльм, 2001. – 135 с.
4. Майнулов Ю.С. Средовый подход в воспитании: к определению понятия.// Воспитательная системы массовой школы: проблемы гуманизации. М., 1992.-с.98-110
5. Явин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию.-2-е изд., испр. и доп.-М.: Смысл, 2001.-366 с.

ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОНОРЕЛЬСОВОГО ТРАНСПОРТА В Г. АСТАНА (РЕСПУБЛИКА КАЗАХСТАН)

М. Д. ТОКАНОВ
магистрант, ПГУ имени С. Торайгыров, г. Павлодар
А.К. КАРАКАЕВ

д.т.н., профессор РФ и РК, ПГУ имени С. Торайгыров, г. Павлодар

Уважаемые участники поздравляю Вас всех с открытием Международной научно-теоретической конференции «УТОРАЙГЫРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ»!

Работа над проектом началась в 2012 году, когда процесс строительства в Республике Казахстан, в её столице Астане, первой ветки пассажирского монорельса перешёл от стадии теоретических изысканий в практическую плоскость. Предпосылкой организации данного строительства послужило многократное увеличение в городе количества наземного транспорта, в частности, автомобилей. Транспортные артерии столицы не справляются с такой нагрузкой.

Строительство новых автодорог не может кардинально решить транспортную проблему. Строительство метро - дорогостоящий длительный процесс, к тому же не везде приемлемый. Необходим особый вид общественного транспорта, каким является моно-рельсовый. Его название связано с особым типом несущей конструкции, называемой монорельсом, представляющей собой балку или ферму, по которой перемещается поезд. Опоры с закрепленной на них балкой-монорельсом образуют монорельсовую дорогу. Поскольку создание такого вида транспорта является новым, а также проектирование его остановок имеют определенную специфику и для Республики Казахстан. Несмотря на возведение в городах эстакад, тоннелей и других транспортных сооружений, средняя скорость движения автомобилей остается весьма низкой. Это во многом связано с непрерывным увеличением числа автомобилей индивидуального пользования (приблизительно 200 автомобилей на 1000 человек), но обеспечивающих возрастание пропускной способности улиц по пассажирам. Рост городов, создание новых пригородных районов

с крупными промышленными предприятиями, развитие городов-спутников, а также вынос аэропортов на сравнительно большое расстояние от города требуют обеспечения быстрого сообщения. Во многих случаях это возможно при выделении путей для проезда в специальные уровни, где движению не препятствует существующая уличная сеть.

Наиболее эффективными оказываются скоростной трамвай, метрополитен и монорельсовый транспорт. Сравнение стоимости строительства и эксплуатационных затрат показывает, что монорельсовая дорога в несколько раз дешевле трамвая, метрополитена, наземной железной дороги и даже автомагистрали. Это вызвано следующими преимуществами монорельсовых дорог:

1) поезда по монорельсовым дорогам могут двигаться со скоростями от 60 до 150 км/ч (и это еще не предел) с интервалом в 1,5 - 2 мин, что обеспечивает высокую пропускную способность (5 - 30 тыс. пассажиров в час);

2) монорельсовая дорога обеспечивает высокую безопасность движения, так как не пересекается с другими транспортными потоками и может быть оборудована автоматической сигнализацией, блокировкой и управлением;

3) на условия движения по монорельсовой дороге заметного влияния не оказывают погодные условия;

4) трассу монорельсовой дороги проще проложить в районах с густой застройкой, так как опоры для монорельса в большинстве случаев могут быть приняты одностоечной конструкции, занимающие незначительные пространства. Станции для посадки и высадки могут располагаться внутри городских кварталов и даже зданий, что позволяет доставлять пассажиров непосредственно к цели их поездки (вокзал, магазин, предприятие и т. д.);

5) строительство монорельсовых дорог ведется в основном промышленными методами, что сокращает сроки ввода сооружений в эксплуатацию и снижает их стоимость;

6) применение электротяги снижает уровень шума (2000 – 2500 Гц уровень разговорной речи) в городе и не повышает загрязненность окружающей среды;

7) снижение дорожно-транспортных происшествий.

Данная научная работа призвана помочь специалистам решить следующие вопросы:

- выработать общий подход к строительству монорельсового транспорта;
- определить, с чего начинать, какие аспекты учитывать при разработке.

В связи с тем, что данный вид общественного транспорта и сооружения стали насущной необходимостью и имеет перспективы развития, актуальность данной темы значительно возросла.

Рисунок 1

Монорельсовая дорога (однорельсовая железная дорога) – разновидность рельсового транспорта. Хотя формально под выражением монорельс понимается железная дорога, в которой используется один несущий рельс в отличие от обычной железной дороги, где их два, в существующей практике под монорельсом понимаются различные формы внедорожного транспорта, где рельса как такового может и не быть вообще. Как правило, моно-рельсом называется любая форма эстакадного транспорта, где подвеска выполнена нетрадиционным способом – то есть без двух несущих рельсов (рисунок 1).

Монорельсовая система по способу подвеса состава

Монорельсовая система делится по способу подвеса состава на подвесную, опорную и с боковым подвесом (рисунок 2 и 3).

Рисунок 2 – Монорельсовая система по способу подвеса состава

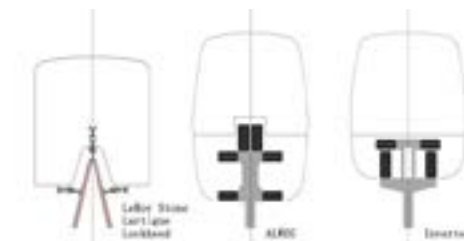

Рисунок 3 – Монорельсовая система по способу подвеса состава

Транспортная система, в которой вагоны для пассажиров или грузовые вагонетки перемещаются по балке – монорельсу, укрепленному на опорах или эстакаде. Подвижной состав может передвигаться поверх балки (навесная система) (рисунок 4) или находиться под монорельсом (подвесная система) (рисунок 5).

Рисунок 4 – Навесная система

Рисунок 5 – Подвесная система

Ходовая часть вагонов выполняется с колёсной, пневматической или магнитной подвеской, а также на скользящих опорах; используется электрический привод или двигатель внутреннего сгорания, воздушно-реактивный двигатель и линейный электрический привод в сочетании с магнитным подвесом.

Перспективы развития монорельсового транспорта связывают с возможностью использования сверхпроводящих магнитов, которые позволят резко снизить энергозатраты. Но и теперь монорельсовые поезда могут оказаться более эффективными, чем самолеты, на расстоянии 1 – 2 тыс. км.

Обычно полагают, что монорельсовый транспорт целесообразен для городов с населением не менее 1 млн. чел. Вместе с тем монорельсовые дороги успешно применяются в менее населенных городах. Целесообразным оказалось сооружение монорельсовых дорог для массовой перевозки посетителей к крупным паркам и выставкам, а также в пределах их территорий.

Защита от ЭМП использование алюминиевых пластин снаружи под днищем состава и внутри вагона использование резины так все эти компоненты поглощают ЭМИ и являются дешевым сырьем.

Стоимость одного километра двухпутного монорельсового пути обходится в 3 000 000 тнг., приблизительно в 2 раза меньше, чем устройство скоростного трамвая и на 27% дешевле, чем прокладка метрополитена.

В связи с тем, что данный вид общественного транспорта и сооружения стали насущной необходимостью и имеет перспективы развития, актуальность данной темы значительно возросла.

Монорельсовый транспорт это транспорт будущего!

ЛИТЕРАТУРА

1. Вейнберг Б.П. Движение без трения (безвоздушный электрический путь): Учебн. для вузов. – М.: Транспорт, 1914. – 287 с.
2. СНиП “Тоннели и метрополитены”. - № 4.02 – 91.
3. Бугель И.И. Программа развития пассажирского транспорта Москвы до 2030 года. –2004.
4. Эллис, Гамильтон Иллюстрированная Энциклопедия Железных дорог (Международная) - Hamlyn Publishing Group Limited, 1969. – 591 p.
5. Мир Поездов – английская Библиотека Hamlyn/New (Лондон – Нью-Йорк – Сидней – Торонто), 1976. – 144 p.
6. Байрыева Л.С. Пусковые и тормозные режиме работы подвижного состава / Л.С. Байрыева, А.В. Прокопович. – М.: Изд-во МЭИ, 1989. – 104.
7. Байрыева Л.С. Электрическая тяга. Городской наземный транспорт / Л.С. Байрыева, В.В. Шевченко. – М.: Транспорт, 1986. – 208 с.

ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СПЕЦИАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

С.В. ТОПОЛЬ

логопед, специальная коррекционная школа-интернат № 46, г. Павлодар

С недавних пор действенным помощником логопеда и партнёром детей стал компьютер. Наличие компьютера в кабинете логопеда значительно повысило возможности коррекционной работы. Подача материала на логопедическом занятии должна быть другой, более индивидуализированной и нетрадиционной, чем на уроке в классе, и компьютерные технологии позволяют решить эту задачу.

Концепция применения информационных технологий в специальном образовании основывается на учении Л.С. Выготского.

Актуальность выбранной темы состоит в том, что современный учитель не стоит на месте, так же, как и не стоит на месте наша жизнь.

Сейчас невозможно представить учителя, работающего с детьми и не использующего современные методы обучения. Разумеется, никто и ничто не сможет заменить самого учителя в классе, его роль неоспоримо важна и не исключается никоим образом из учебного процесса.

Но поскольку, наука шагает вперёд, а дети наши рождаются и живут в условиях, где в доме и в школе уже есть и компьютер, и много других технических средств, для его развития, то учитель просто не должен отставать от своих учеников, и быть компетентным в использовании современных технических средств обучения.

Новые средства обучения, основанные на использовании информационных технологий, могут и должны применяться во всех содержательных областях и на всех этапах школьного обучения детей с отклонениями в развитии, но их включение должно быть обоснованным.

Новые средства специального обучения, основанные на использовании информационных технологий, дополняют, но не вытесняют традиционные.

В образовании детей с отклонениями в развитии приоритет отдается специализированным информационным технологиям обучения, учитывающим общие закономерности и специфические особенности развития детей, логику построения специального обучения и базовые принципы специальной дидактики.

Коррекция недостатков речи требует систематических занятий, отнимает много сил и времени у детей. Отсюда снижение познавательного интереса, нежелание посещать дополнительные занятия, повышение утомляемости. Чтобы заинтересовать учащихся, сделать их обучение осознанным, нужны нестандартные подходы, построение индивидуальных программ коррекции, новые техники и технологии.

Игровые ситуации увлекают детей, снимают напряжение, усталость, чувство скованности, нередко испытываемые детьми на уроках обучения грамоте.

Проведение компьютерных игр всегда носит полифункциональный характер, т.е. происходит не только усвоение знаний и развитие основных качеств учащихся согласно целям проведения этих игр, но ещё и развитие внимания, зрительно-моторной координации, познавательной активности. Происходит и развитие произвольной регуляции деятельности учащихся: умений подчинить свою деятельность заданным правилам и требованиям, умений сдерживать свои эмоциональные порывы, планировать свои действия и предвидеть результаты своих поступков.

Очень важно, что успешно использование ИКТ, получение с их помощью более продуктивных результатов способствует повышению самооценки детей в интеллектуальной деятельности, их уверенности в способности решать сложные задачи самостоятельно. Из позитивного отношения к различным сторонам работы с компьютером складывается их удовлетворённость, как на эмоциональном, так и на интеллектуальном уровне, у детей формируется важнейший интеллектуальный мотив - «ожидание умственной радости».

Преимущества информационных технологий по сравнению с традиционными средствами обучения

- 1) мотивационно-занимательная сторона обучения
- 2) индивидуализация и дифференциация форм работы
- 3) возможность показа скрытых для наблюдения процессов развития (например, движение артикуляционных органов, работа голосовых связок, направленная воздушная струя, ускорение действия, например, при расстреливании семени и т.п.)
- 4) моделирование динамических процессов (решение задач на движение)
- 5) создание принципиально новых «обходных путей» развития познавательной сферы детей с особыми образовательными потребностями:
  - а) возможность одновременной отработки материала в различных знаковых системах (наглядная опора, текст, видеозапись, аудиозапись, устная речь, анимация)
  - б) работа над эмоционально-волевой стороной и личностью ребенка (мотивационно-положительная увлекательность, раскрепощенность и свобода при общении с героями компьютерных программ)
  - в) возможность воздействия на нарушенные анализаторы и функции через сохранные (клавиатура для слепых, визуализация информации для глухих)
- 6) преимущества базы данных:
  - а) хранение больших объемов и систематизация текстовой, видео-, аудиоинформации, анимации
  - б) удобство и мобильность управления
  - в) систематизация материала в соответствии с обучающей задачей
  - г) возможность пополнения хранимого материала
  - д) возможность предоставления материала в любом формате (текстовом, электронном)

Отсюда **цели и задачи** стоящие перед учителем - логопедом по теме, прямо взаимосвязанные и отражающие актуальные потребности обучения детей с нарушениями в умственном развитии на современном этапе.

- А именно:
- расширение понятий об окружающем мире
  - расширения словарного запаса учащихся
  - развитие фонематического восприятия
  - улучшение качества произносительной стороны речи.
  - совершенствование методов и приемов обучения речи и произношению детей с нарушением интеллекта.
  - использование современных технологий с целью активизации учебного процесса.
  - использования инновационных технологических средств с целью оптимизации учебного процесса.
  - совершенствование навыков самостоятельной работы.
  - развитие познавательного интереса к занятиям.

- развитие навыков самоконтроля и самовыражения.

Появление компьютера, активное применение его в учебной деятельности значительно экономит силы учителя при подготовке к уроку, ведь многие задания можно заранее выполнить на компьютере и в нужный момент продемонстрировать их для выполнения ученикам. Ранее приходилось готовить их в качестве раздаточного или демонстрационного материала для каждого ученика в отдельности.

Кроме того, благодаря высокой скорости обновления дидактического материала на экране значительно экономится время на уроке и появляется возможность получить лучший результат.

Также появление компьютерных технологий дает возможность провести многие занятия в игровой форме. Ведь, как показывает опыт, многие дети в первом классе не могут сразу же перестроиться на учебную деятельность, и их ведущей деятельностью остается игровая.

Таковы в настоящее время возможности использования компьютера в логопедическом кабинете.

Электронная техника и программное обеспечение постоянно развиваются, давая нам всё новые возможности для коррекции и развития речевых и познавательных способностей учеников, пробуждения у них пытливости и глубины ума, его гибкости и подвижности, логичности и доказательности.

Техническую поддержку логопеду оказывает соответствующий специалист в области информатики.

Используемые в работе логопеда компьютерные развивающие игры и специальные логопедические программы:

- «Учимся пользоваться мышкой и клавиатурой» из 3 частей. Знакомство с компьютером и работой на нём.

- «Лунтик. Подготовка к школе» - обучающая игра, созданная по мотивам анимационного фильма «Лунный гость». Это весёлое путешествие в красочный мир Лунтика и его друзей, в котором ребёнок научится считать, выучит алфавит и получит множество других полезных знаний.

- Логопедическая коррекционная программа «Игры для Тигры» предназначена для коррекции нарушений речи при стёртой форме дизартрии. Позволяет эффективно работать с другими нарушениями речи. С несколькими уровнями сложности для детей и взрослых.

- «Учимся говорить правильно» - замечательная логопедическая программа, позволяющая проводить коррекционную логопедическую работу по всем направлениям.

- «Моя жизнь» - специализированная компьютерная программа - пример технологии, поддерживающей целенаправленное социально-эмоциональное развитие детей (отношение к событиям жизни, изменчивость настроения, связь событий и настроений).

- «В городском дворе» - это пример технологии, обеспечивающей ребёнку возможность моделирования картин жизни городского двора на протяжении года. Экспериментирование с признаками погоды, природного мира, занятиями и одеждой детей, выявление их неразрывной связи, характера и границ изменений на протяжении каждого сезона года.

- «Мир за твоим окном» - формирование представлений об окружающей действительности, сезонных изменениях природы, всех структурных компонентов речи, кроме произношения (чтение, письмо, речь).

- Логопедическая программа «Развитие фонематического анализа и синтеза».

Область применения:

- коррекция фонетико-фонематических нарушений

- коррекция нарушений фонематического анализа и синтеза

- на этапе подготовки к обучению грамоте

- коррекция различных видов дисграфии

Имеет в своей структуре три типа упражнений:

1 – упражнения на наличие и место звука в слове

2 – упражнения на определение количества звуков в слове

3 – упражнения на определение последовательности звуков в слове

Содержит около 2-х тысяч картинок и звуковых файлов.

ҚР ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ БОЛЖАМЫНЫҢ ЖАСАЛУ ҮРДІСІ

Ш.Ж. РАХМЕТУЛЛИНА, Ш.А. ТРУШЕВА, Г.А. ЕРКЕБАЕВА
аға оқытушылар, «Менеджмент» кафедрасы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Нарықтық дағдарыстың әсерінен қоғамда туындаған әлеуметтік проблемалар әсіресе әлеуметтік жағдайлары нашар тұрғындар тобының арасында тепе-теңдіктің бұзылуын тіпті ушықтырып жіберді: өмір сүру деңгейінің төмендеуі, жұмыссыздық, тұрғындардың ел ішінде бір орыннан бір орынға қоныс аударуға мәжбүрлігі, қылмыстық жағдайлардың орын алуы, отбасы және неке институтының тарауы. Бүкіләлемдік дағдарыстың басталуымен бірге онсызда әлеуметтік қорғалмаған тұрғындардың өмір сүру деңгейлерін одан ары тұтыну бағасының көтерілуі және кірістің төмендеуіне байланысты тіпті құлдырап кетті. Жұмыссыздықтың өсуі қылмыстық даму үдерісіне әкеліп соқты.

Күрделі әлеуметтік-экономикалық жағдай неке және отбасы институтына да кері әсерін тигізуде. Өткен жылдармен салыстырғанда некеге отыру азайып, неке бұзылу жағдайлары өсіп барады. Тұрғылықты халықтың әлеуметтік қорғалмағал топтары азаматтық некеде тұруды қалайды, осыдан барып неке және отбасы институтынан тыс туылған балалардың жедел өсу қарқыны артады, әрине мұндай жағдай балалардың қалыпты дамуына және тәрбие алуына кері әсер етеді. Осындай жағдайларда мемлекетпен уақылы экономикалық және әлеуметтік бағдарламалар жасалады.

Бірінші орынға өмірдің ауыр жағдайларына төтеп беруге шамалары жетпеген, өздерін де және балаларын да дұрыс және жұғымды тамақтандыра алмайтын, балалардың дамуы мен тәрбиесіне қарай алмайтын, тұрмысы өте төмен тұрғындарды қорғау және демеу мақсаты ұсынылады. Дегенмен де осындай көмекке зәру тұрғындардың заң мәдениетінің мақұрым болуы септемі мемлекетпен кепілдендірілген ақшалай төлемдерді рәсімдеуге күштері жете бермейді. Осы зерттеулердің нәтижесінде тұрғылықты халықтың әлеуметтік қорғалмаған топтарына берілетін жәрдемақылар мен қызметтер туралы негізгі ақпараттар тізбесін белгіледі.

Әлеуметтік-экономикалық даму болжамы орталық мемлекеттік органдардың бес жылдық кезеге арналған Стратегиялық жоспарларын, үш жылдық кезеге арналған республикалық бюджетті әзірлеуге негіз болып табылады.

ҚР мемлекеттік болжауы мемлекеттік билік органдарының және елді дамыту процесіне өзге де қатысушылардың Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін арттыруға, азаматтардың әл-ауқатының өсуіне және ел қауіпсіздігін нығайтуға бағытталған қызметін қамтиды.

1-кестедегі мәліметтерге қарайтын болсақ, еліміздің бүгінгі күндегі жасалынып жатқан Әлеуметтік-экономикалық даму болжамы Қазақстан Республикасының стратегиялық даму жоспары, мемлекеттік бағдарламалар және Қазақстан Республикасы Президентінің жолдаулары ескеріле отырып, стратегиялық, экономикалық және бюджеттік жоспарлаудағы өзара байланысты орнату мақсатында мемлекеттік басқарудың орталық және жергілікті деңгейлерінде жыл сайын жылжымалы негізде бес жылдық кезеге әзірленеді.

Елдің әлеуметтік-экономикалық даму болжамының көрсеткіштерді

1 кесте

Елдің әлеуметтік-экономикалық даму болжамы төмендегі көрсеткіштерді қамтиды:		
Мемлекеттік басқарудың орталық деңгейінде – жылдар бойынша бөліп көрсете отырып, макроэкономикалық көрсеткіштердің болжамын, әлеуметтік параметрлердің болжамын, Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуының үрдістерін, басымдықтарын, мақсатты индикаторлары мен көрсеткіштерін қамтиды;	Мемлекеттік басқарудың жергілікті деңгейінде – жылдар бойынша бөліп көрсете отырып, өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуының болжамын, үрдістерін, басымдықтарын, мақсатты индикаторлары мен көрсеткіштерін қамтиды;	Үш жылға арналған бюджет параметрлерінің болжамын қамтиды.

Республиканың әлеуметтік-экономикалық даму болжамын мемлекеттік жоспарлау жөніндегі орталық уәкілетті орган яғни ҚР Экономикалық даму және сауда министрлігі (Макроэкономикалық талдау және болжамдау департаменті) әзірлейді.

Республиканың әлеуметтік-экономикалық даму болжамын Қазақстан Республикасының Үкіметі мақұлдайды. Ал, өңірдің (7-кестеде көрсетілген) әлеуметтік-экономикалық даму болжамын облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың, ауданның жергілікті атқарушы органы мақұлдайды. Әлеуметтік-экономикалық даму болжамы Орталық және жергілікті мемлекеттік органдардың бес жылдық кезеңге арналған стратегиялық жоспарларын, үш жылдық кезеңге арналған республикалық және жергілікті бюджеттерді, аумақтардың даму бағдарламаларын әзірлеуге негіз болады.

2 кесте

Орталық деңгейінде әзірлетін әлеуметтік-экономикалық даму болжамы мен бюджет параметрлері болжамы бөлімдері

Мемлекеттік басқарудың орталық деңгейінде әзірлетін әлеуметтік-экономикалық даму болжамы мынадай бөлімдерден тұрады:	Бюджет параметрлерінің болжамы мынадай бөлімдерден тұрады:
экономикалық даму үрдістері;	-Қазақстан Республикасының салық-бюджет саясатының негізгі бағыттарын;
даму факторлары мен шарттары;	-мемлекеттік және республикалық бюджеттердің, Қазақстан Республикасы Ұлттық қорының, Қазақстан Республикасының шоғырландырылған бюджетінің болжамдары;
-ҚР әлеуметтік-экономикалық дамуының мақсатты индикаторлары;	-үш жылдық кезеңге арналған республикалық бюджеттік бағдарламалардың өкімшілері бойынша шығыстардың болжанатын көлемін қамтуы тиіс.
-экономикалық саясат және жылдар бойынша бөліп көрсете отырып, әлеуметтік-экономикалық дамудың болжамы;	
-бюджет параметрлерінің үш жылға арналған болжамы;	
-әлеуметтік-экономикалық даму және бюджет параметрлері негізгі көрсеткіштерінің болжамы.	

Мемлекеттік басқарудың жергілікті деңгейінде әзірлетін әлеуметтік-экономикалық дамудың болжамы мынадай негізгі бөлімдерден тұрады:

- экономикалық даму үрдістері;
  - экономиканың даму факторлары мен шарттары;
  - мақсатты индикаторлар мен жылдар бойынша бөліп көрсете отырып, әлеуметтік-экономикалық даму болжамы;
  - бюджет параметрлерінің үш жылға арналған болжамы;
  - әлеуметтік-экономикалық даму және бюджет параметрлері негізгі көрсеткіштерінің болжамы.
- Бюджет параметрлерінің болжамы:
- бюджет саясатының негізгі бағыттарын;
  - тиісті жергілікті бюджеттердің болжамын;
  - үш жылдық кезеңге арналған жергілікті бюджеттік бағдарламалардың өкімшілері бойынша шығыстардың болжанатын көлемін қамтуы тиіс.

Жоспарлы кезеңнің екінші және үшінші жылдарына (8-ші және 9-кестелерде) арналған бюджет параметрлерінің болжамы индикативтік сипатта болады және әлеуметтік-экономикалық даму болжамының өзгерістері, бюджет мониторингі және нәтижелерді бағалау, басқа да ішкі және сыртқы факторлар ескеріле отырып, бюджет параметрлерінің кезекті жоспарлы кезеңге арналған болжамын әзірлеу кезінде нақтылануы мүмкін.

ҚР орталық уәкілетті органының әлеуметтік-экономикалық даму болжамын әзірлеу кезендері

Республиканың әлеуметтік-экономикалық даму болжамын әзірлеу екі кезеңде жүзеге асырылады.

Бірінші кезеңде, республиканың әлеуметтік-экономикалық даму болжамының жобасын әзірлеу жүзеге асырылады:

- орталық атқарушы және өзге де мемлекеттік органдар жоспарланатын кезеңнің алдындағы жылдың 15 наурызынан кешіктірмей мемлекеттік жоспарлау жөніндегі орталық уәкілетті органға көрсеткіштер болжамын және әлеуметтік-экономикалық даму болжамының бөлімдері құрылымына, көрсеткіштерінің нысандары мен тізбесіне сәйкес республиканың әлеуметтік-экономикалық даму болжамының бөлімдеріне ұсыныстар береді;
- мемлекеттік жоспарлау жөніндегі орталық уәкілетті орган орталық атқарушы және өзге де мемлекеттік органдардан алынған ақпарат негізінде республиканың әлеуметтік-экономикалық даму болжамының жобасын әзірлейді және жоспарланатын кезеңнің алдындағы жылдың 15 сәуірінен кешіктірмей ұсыныстарды әзірлеу үшін Республикалық бюджет комиссиясының қарауына енгізеді;
- мемлекеттік жоспарлау жөніндегі орталық уәкілетті орган бірінші кезеңде Республикалық бюджет комиссиясының ұсыныстары ескеріле отырып, пысықталған республиканың әлеуметтік-экономикалық даму болжамының жобасын орталық және жергілікті атқарушы органдарға, өзге де мемлекеттік органдарға жібереді.

Тұрғындардың қазіргі өмір деңгейлері әсіресе ауылдық жерлерде сапалы өмірге кепілдік бермейді. Қазіргі таңда адамдардың еңбек ақылары мен табыстары қоғамдық қажетті тауарлар мен қызметтерді толық тұтынуға жеткіліксіз. Әсіресе экономика салаларындағы еңбек ақының тым аздығы өзінің ынталандырушы қасиеттерін жоғалтты. Әлеуметтік және қоғамдық игіліктерді тұтынуға табыстың жіктелімі күрделеніп барады. Медициналық және жалпы білім алу қызметтерінің сапасы мен қол жетілімі төмендеді. Тұрғындардың төрттен бір бөлігі кедейшілік шегінде тұр.

Екінші, кезеңде республиканың әлеуметтік-экономикалық даму болжамының жобасы көрсеткіштерінің болжамы мен бөлімдерін нақтылау жүзеге асырылады:

- жоспарланатын кезеңнің алдындағы жылдың маусымында мемлекеттік жоспарлау жөніндегі орталық уәкілетті орган орталық және жергілікті атқарушы органдардың, сондай-ақ өзге де мемлекеттік органдардың қатысуымен республиканың әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштерінің болжамын нақтылауды жүргізеді;
- орталық және жергілікті атқарушы органдар, сондай-ақ өзге де мемлекеттік органдар, республиканың әлеуметтік-экономикалық даму болжамы бөлімдерінің құрылымына, көрсеткіштердің нысандары мен тізбесіне сәйкес жоспарланатын кезеңнің алдындағы жылдың 15 маусымынан кешіктірмей мемлекеттік жоспарлау жөніндегі орталық уәкілетті органға республиканың әлеуметтік-экономикалық даму болжамының бөлімдеріне нақтыланған көрсеткіштер болжамы мен ақпаратты ұсынады;
- мемлекеттік жоспарлау жөніндегі орталық уәкілетті орган орталық және жергілікті атқарушы органдардан, сондай-ақ өзге де мемлекеттік органдардан алынған ақпараттың негізінде республиканың әлеуметтік-экономикалық даму болжамының жобасын пысықтайды және жоспарланатын кезеңнің алдындағы жылдың 1 тамызынан кешіктірмей оны Республикалық бюджет комиссиясының қарауына енгізеді;
- Республикалық бюджет комиссиясының қарауынан кейін республиканың әлеуметтік-экономикалық даму болжамының жобасы жоспарланатын кезеңнің алдындағы жылдың 15 тамызынан кешіктірмей Қазақстан Республикасы Үкіметінің қарауына енгізіледі;
- республиканың әлеуметтік-экономикалық даму болжамының жобасын жоспарланатын кезеңнің алдындағы жылдың 1 қыркүйегінен кешіктірмей Қазақстан Республикасының Үкіметі мақұлдайды және бұқаралық ақпарат құралдарында жариялануы тиіс.

3 кесте

ҚР әлеуметтік-экономикалық даму болжамын әзірлеуге негіз болатын көрсеткіштерді тапсыратын орталық атқарушы органдар тізімі

ҚР орталық атқарушы органдары		Мемлекеттік жоспарлау жөніндегі орталық уәкілетті орган
1	2	3
1	ҚР Ішкі істер министрлігі	
2	ҚР Индустрия және технологиялар министрлігі	
3	ҚР Денсаулық сақтау министрлігі	

4	ҚР Сыртқы істер министрлігі	ҚР Экономикалық даму және сауда министрлігі (Макро-экономикалық талдау және болжамдау департаменті)
5	ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі	
6	ҚР Білім және ғылым министрлігі	
7	ҚР Қорғаныс министрлігі	
8	ҚР Қоршаған ортаны қорғау министрлігі	
9	ҚРАуыл шарушылығы министрлігі	
10	ҚР Көлік және коммуникация министрлігі	
11	ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі	
12	ҚР Қаржы министрлігі	
13	ҚР Мұнай және газ министрлігі	
14	ҚР Экономикалық даму және сауда министрлігі	
15	ҚР Әділет министрлігі	
16	ҚР Төтенше жағдайлар министрлігі	

Республиканың және өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуының болжамды параметрлерін есептеу үшін қажетті нысандар мен көрсеткіштер тізімі Қазақстан Республикасының Экономикалық даму және сауда министрлігіне тапсырылады.

Орталық атқарушы органдар көрсетілген ережеге сәйкес көрсеткіштер болжамын Экономикалық даму және сауда министрлігі даярлаған қосымшаларға сәйкес, белгіленген уақыттарда тапсырылуы тиіс.

Экономикалық даму және сауда министрлігінің құрылымдық бөлімшелері республиканың әлеуметтік-экономикалық даму болжамының бөлімдері мен көрсеткіштеріне ақпаратты Макроэкономикалық талдау және болжамдау департаментіне тапсырады.

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ БОЛЖАМ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ЖӘНЕ ТҮРЛЕРІНІҢ ЖІКТЕЛУІ

Ш.Ж. РАХМЕТУЛЛИНА., Ш.А. ТРУШЕВА., Г.А. ЕРКЕБАЕВА

аға оқытушылар, «Менеджмент» кафедрасы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазіргі кезде, ғалымдардың бағасы бойынша экономикалық болжам жасаудың 150-ге жуық әдісі бар. Іс жүзінде соның 15-20 шақтысы ең негізгі әдістер ретінде қолданылады. Сыртқы белгісіне сәйкес, болжау әдістерін екі топқа бөлуге болады: интуициялық әдістер (эксперттік баға әдістері) және математикалық әдістер. Интуициялық әдістер, (эксперттік баға әдістері) екі топқа бөлінеді: дербес эксперттік баға беру және коллективтік эксперттік баға беру әдістері. Бірінші топқа: интервью (сұхбат) жүргізу; логикалық анализ жасау; сценарий құру әдістері жатады. Екінші топқа: комиссия құру; коллективтік идеяны жинақтау («дөңгелек стол») және «Дельфи» әдісі кіреді. Математикалық әдістер де екі топқа бөлінеді: экстрополяциялық әдістер және модельдер құру әдістері. Бірінші топқа ең кіші квадраттар; экспоненциялық түзеу; тұрақсыз орташа көрсеткіштер әдістері енеді. Екінші топқа құрылымдық модельдер, матрицалық модельдер әдістері жатады.

Болжамдар стратегиялық жоспарларды жүзеге асыруда шешілетін мақсаттар мен міндеттерге байланысты топтастырылады.

Ауқымы бойынша болжамдар келесідей бөлінеді:

- макроэкономикалық (ұлттық экономиканың жалпы алғандағы дамуы) және құрылымдық (салааралық және аймақаралық) болжамдар;
- ұлттық экономиканың жеке кешендерінің дамуының болжамдары (отын-энергетикалық, агроөнеркәсіптік, инвестициялық, өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымдар, қаржы-несиелік ж.т.б.);
- салалық және аймақтық болжамдар;
- шаруашылық субъектілердің және олардың ассоциацияларының қызметінің, сонымен қатар жеке өндірістер мен өнімдердің болжамдары.

Шешілетін мәселелердің сипаты мен уақытына қарай болжамдар келесідей бөлінеді:

- стратегиялық және тактикалық, стратегиялық болжамдардың мақсаты болып орта мерзімді

және одан аса болашақта басқарылатын объектілерді қалыптастырудың маңызды сипаттамаларын (параметрлерін) алдын ала көру табылады;

- оперативті. Оперативті болжамдар ағымдағы қызметте және қысқа мерзімді болашақта стратегиялық болжамдардың нақты мәселелерін шешу бойынша мүмкіндіктерді анықтауға бағытталған (мерзімі 1 айға дейін);
- қысқа мерзімді (1 айдан 1 жылға дейін);
- орта мерзімді (1-5 жылға дейін);
- ұзақ мерзімді (5 жылдан 15-20 жылға дейін);
- аса ұзақ мерзімді (15-20 жылдан аса).

Функционалды белгісі бойынша (болжау бағыттары бойынша) болжамдар екі түрпатқа бөлінеді:

- ізденістік (генетикалық) болжам зерттелінетін объектінің өткен және қазіргі уақытта даму қарқындарын болашақта шартты түрде жалғастыруға негізделген және осы қарқындарды өзгертуге қабілетті шарттардан (факторлардан) ауытқиды. Ізденістік болжам болжау объектісінің болашақ жағдайын анықтау кезінде оның өткен және қазіргі жағдайын негізге алады;
- нормативтік (темологиялық) болжам ізденістік болжамға қарағанда алдын ала белгіленген мақсаттар негізінде жасалады. Оның міндеті – болжау объектісінің болашақта мақсаттар ретінде қабылданатын мүмкін жағдайларына қол жеткізудің жолдары мен мерзімдерін анықтау. Нормативтік болжам болашақтан қазіргі уақыт бағытында жасалады.

І сурет - Болжау әдістерінің жіктелу сұлбасы

Болжамдардың негізгі параметрлері:

- болжамның дұрыстығы – берілген сенімді интервал үшін болжамды жүзеге асыру ықтималдылығын бағалау;
- болжам қатесінің қайнар көзі – болжам қатесінің пайда болуын шарттайтын фактор;
- болжамның негізделуі – бастапқы мәліметтер мен әдістердің болжам объектісі, мақсаттары, міндеттеріне сәйкес келу дәрежесі;
- болжам қатесі – болжам объектісінің нақты жағдайынан және оны жүзеге асыру жолдары мен мерзімдерінің болжам ауытқуларының апостериорлы мөлшері (латынша posteriori – кейінгісінен, ал anteriori – алдыңғысынан);
- болжамды негіздеу кезеңі – ретроспекция құрылуының негізі болып табылатын уақыт аралығы;
- әрекет ету мерзімі – қазіргі уақыттан болашаққа дейінгі уақыт аралығы. Бұл аралыққа болжам жасалады;
- болжамды көкжиек – болжамның максималды мүмкін әрекет ету кезеңі;
- болжамның дәлдігі – болжамның жүзеге асыру мүмкіндігі үшін болжамның сенімді аралығын бағалау;

Болжау кезендері:
 Болжау үдерісі сегіз кезеңнен тұрады:
 а) болжауға дейінгі бағдарлану – болжам тапсырмасын жасауға дейінгі жұмыстардың жиынтығы және ол келесілерден тұрады:
 1) объектті анықтау;
 2) болжау мақсаттары мен міндеттері;
 3) негізделу кезеңі;
 4) болжамның әрекет ету кезеңі;
 ә) болжам тапсырмасын жасау, яғни болжамның мақсаттары мен міндеттерін анықтайтын және оның жасалу тәртібін белгілейтін құжатты жасау;
 б) болжамды ретроспекция – жүйелілік сипаттаманы беру үшін болжау объектісі мен болжау өрісінің даму тарихын зерттеу;
 в) болжамды диагноз – даму үрдістерін анықтау және болжау үлгілері мен әдістерін тандау мақсатында болжау объектісі мен болжау өрісінің жүйеленген сипаттамасын зерттеу;
 г) болжамды проспекция – болжамды диагноз нәтижелері бойынша болжамды жасау;
 д) болжам верификациясы – болжамның дұрыстығы мен дәлдігін бағалау немесе оның негізделуін тексеру;
 е) болжамды түзету – болжам верификациясы және/немесе қосымша мәліметтер негізінде болжамды түзету;
 ж) болжамдар синтезі – жүйелік болжамды жасау.
 Болжамдар түрлері мен олардың бағдарлануы
 Әр түрлі жіктелім белгілері бойынша болжамдар түрлерінің топтамасы 1-кестеде және 1-суретте көрсетілген. Төмендегі кесте жалпы негізгі болжам топтамаларының түрлері бойынша жасалынған.

Болжам түрлерінің негізгі топтамасы

Жіктелім белгісі	Болжам түрі	Түсініктеме (болжамның мазмұны)
1	2	3
Болжам мазмұны	Ізденістік	Болжаудың мазмұны: - болашақтағы болжау объектісінің мүмкін жағдайларын анықтау;
	Нормативті	- мүмкін жағдайларға (мақсаттар ретінде қабылданатын) жету жолдары мен мерзімдері
	Кешенді	-ізденістік және нормативті болжамдар элементтерін біріктіретін болжам
Көрініс табатын қасиеттердің сипаты	Сандық	Болжам келесілерге негізделеді: - сандық көрсеткіштерге;
	Сапалық	- сапалық көрсеткіштерге;
	Жүйелік	- болжау объектісін жүйелі түрде көрсетуге.
Нәтижені көрсету дискреттілігі	Мерзімді	Болжам нәтижесі келесі түрде болады: - болжамның жүзеге асырылу мүмкіндігі үшін болжау объект сипаттамасының сенімді аралығы
	Нүктелік	- сенімді аралық көрсетілмеген болжау объект сипаттамасының жалғыз мәні
Әрекет ету кезеңі	Жедел	Болжау объектісі үшін болжамның әрекет ету кезендері келесі: - 1 айға дейін;
	Қысқа мерзімді	- 1 айдан 1 жылға дейін;
	Орта мерзімді	- 1 жылдан 5 жылға дейін;
	Ұзақ мерзімді	- 5 жылдан 15 жылға дейін;
	Аса ұзақ мерзімді	- 15 жылдан жоғары.

Болжанатын сипаттамалардың саны	Бір өлшемді	Болжам келесіден тұрады: - болжау объектісінің бір сандық немесе сапалық сипаттамасынан;
	Көп өлшемді	- болжау объектісінің бірнеше сандық немесе сапалық сипаттамаларынан;
Мемлекет аралы	жергілікті	Болжам келесі объектілер үшін жасалады: - берілген мемлекет аймағының бөлігі;
	аймақтық	- берілген мемлекет аймағы;
	аймақаралық	- берілген мемлекеттің бірнеше аймақтары;
	мемлекеттік	- жалпы мемлекет;
	мемлекет аралық	- бірнеше мемлекет;
Халық шаруашылығының құрылымы	ғаламдық	- жалпы Жер және Адамзат үшін.
	салалық	Болжам келесілерге жатады: - қандай да бір салаға;
	салааралық	- бірнеше салаларға;
	территориалды-өндірістік	- территориалды-өндірістік құрылымдарға.

2 сурет - Болжау әдістерінің жіктелу сұлбасы

Болжау әдісі – болжамды жасауға бағытталған болжау объектісін зерттеу тәсілі. Болжау әдістемесі – нақты объектілердің болжамдарын жасау әдістері мен ережелерінің жиынтығы.

ТУБЕРКУЛЕЗ И ВИРУСНЫЕ ГЕПАТИТЫ

Н.П. ТЮМЕНЕВА

заведующая, терапевтическое отделение с множественной лекарственной устойчивостью туберкулеза, г. Павлодар

Ж.К. КАРТБАГАНБЕТОВА

заместитель главного врача, служба контроля качества медицинской помощи, областной противотуберкулезный диспансер, г. Павлодар

Р.Ш. АСАНБАЕВА

врач эксперт, служба контроля качества медицинской помощи, областной противотуберкулезный диспансер, г. Павлодар

Туберкулез остается серьезной глобальной проблемой современности. Несмотря на огромный опыт человечество в борьбе с ним, ежегодно в мире регистрируются новые случаи заболевания и умершие от него. Бремя туберкулеза неразрывно связано не только с огромными нагрузками на систему здравоохранения, но и потерями в экономике страны, поскольку в основном туберкулез поражает трудоспособное население.

Заболеваемость вирусными гепатитами среди больных туберкулезом в 8-9 раз выше, чем среди остального населения, так как выявляются чаще у людей, ведущих асоциальный образ жизни, принимающих инъекционные наркотики - а это основной путь передачи вируса.

В настоящее время существует несколько видов вирусных гепатитов: А, В, С, D, Е, с различными путями передачи, основные из которых половой и парентеральный (в том числе инъекционный). Больные с данной микст-инфекцией составляют 10-12 % среди больных туберкулезом. Специфические маркеры гепатитов в сыворотке крови больных туберкулезом определяются в 10-25 раз чаще, чем у населения в целом.

Отмечается повсеместный рост сочетанного течения туберкулезной и вирусной инфекции как в туберкулезных стационарах, так и вне их. Проблема сочетания туберкулеза и вирусных гепатитов является в определенной степени и социальной, т.к. данная патология в 4,3 раза чаще встречается у социально дезадаптированных людей. Наличие у больных туберкулезом гепатита В и С нередко существенно усугубляет их состояние, вынуждая врача вносить коррективы в тактику противотуберкулезного лечения.

Общей особенностью противотуберкулезной терапии при данных заболеваниях являются в 4 раза более частое развитие и значительно более тяжелое течение медикаментозных гепатотоксических реакций с закономерно более существенным повреждением органов гепатобилиарной системы, чем у неинфицированных вирусными гепатитами больных. Это обусловлено суммационным эффектом неблагоприятного влияния вирусной инфекции и противотуберкулезных препаратов, поэтому сложность лечения туберкулеза заключается во внесении коррективов в лечение противотуберкулезными препаратами при нарастании печеночных ферментов (АЛТ, АСТ), билирубина, а часто и временных отменах препаратов при повышении уровня ферментов более чем в 5 раз, т.к. существует риск развития печеночной комы и неминуемо - смерти.

За период с июня 2010 года по июнь 2012 года нами была обследована группа из 30-ти больных с микст - инфекцией, из них 8 больных были с гепатитом В, 9 больных - с гепатитом С и 13 больных - В + С, большая часть - 22 больных (73 %) с впервые выявленным туберкулезом.

В сравнении с больными туберкулезом без сопутствующих заболеваний, у больных с вирусными гепатитами в процессе лечения появлялись осложнения со стороны гепато - билиарной системы.

Из данной когорты больных от начала лечения до его завершения однократно противотуберкулезные препараты отменяли 16 - ти больным, что составило 53,3 %, 2 и более раз отменяли препараты 8 больным (26,6 %), 2 больными или 6,6 % были сняты с лечения из-за токсического гепатита на фоне приема препаратов второго ряда, причем 10-ти больным препараты пипразинамид и протинамид были исключены из схемы лечения из-за гепато-токсического действия, 4 больные завершили лечение без отмены препаратов с транзиторным повышением печеночных ферментов, но без клинических проявлений.

Таким образом, из 30-ти больных, завершивших лечение, 23 больных завершили лечение успешно (76,6 %), 7 больных завершили с « неудачей лечения» (23,4 %), в том числе 2 были сняты с лечения из-за токсического гепатита.

Выводы

1. Больные туберкулезом и вирусными гепатитами представляют тяжелый контингент, требующий постоянного совместного наблюдения и лечения как у фтизиатра, так у инфекциониста.
2. Необходимо рекомендовать инфекционистам направление всех взятых на учет больных с вирусным гепатитом на флюорообследование органов грудной клетки.
3. Эффективность лечения туберкулеза напрямую зависит от наличия или отсутствия микст - инфекций.

ЛИТЕРАТУРА

1. научно – практический журнал « Фтизиопульмонология», № 2 , 2011 г. с.142, автор Пономарева Н.Д.
2. Сборник научных статей по проблемам туберкулеза с МЛУ, выпуск 1, 2010 г. с.15-16, автор Иванова З.И.

ҚҰЗЫРЕТТІЛІК – ШЫҒАРМАШЫЛ ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА БАҒЫТТАЛҒАН БІЛІМ БЕРУ НЕГІЗДЕРІНІҢ БІРІ

Ф. ӨТЕНИЯЗОВА

мұғалім, №170 орта мектебі, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім үшін қажетті жағдайлар жасау; жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту» деп атап көрсетілген. Аталған міндеттерді жүзеге асыру үшін оқытудың жаңа технологияларын енгізу және тиімді пайдалану секілді мәселелерді анықтап алу, білім беру жүйесіндегі басты ұстаным ретінде әркімнің өзінің білім алуға деген жеке әлеуетін қоғамда барынша пайдалануға көмектесетін оқыту жүйесін дамытуға қамтамасыз етуді көздейді.

Қоғамдық дамудың қазіргі үрдісі өзінің іс-әрекетін тиімді жоспарлай алатын, танымдық қызметінде алынған білімді орынды пайдалана білетін, түпкі нәтижеге жету үшін әр түрлі топтардағы адамдармен тиімді қарым-қатынас диалогіне түсе алатын білімді тұлғаны тәрбелеу мәселесін қойып отыр.

Сапалы білім алған, танымдылығы жоғары, құзыретті, бәсекелестіктің қайсыбір мықты тегеурініне төтеп бере алатын оқушылар ғана болашақтың кілтін аша алады. Еліміздің жаһандық дүниеде даралануы білімді, жігерлі, ұлттық санасы рухани бай жас ұрпақ арқылы іске асады.

Осындай ұрпақ тәрбиелеуде қазақ тілін оқытудың мақсаты:

- Қазақ тілінде сөйлей (ойын жеткізе) алатын тұлға – тілдік тұлға;
- Қазақ тілінде дiтiн орындата алатын тұлға – коммуникативтік тұлға;
- Қазақ тілінде ойлайтын, қазақ мәдениетін меңгерген тұлға – тілдік-мәдени тұлға тәрбиелеу.

Бүгінгі таңда жалпы орта білім беруді жетілдірудің негізінде құзыреттілік тәсілді алу ұсынылып жүр. Қазақстан Республикасы 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында да білімге бағытталған мазмұнды құзыреттілік, яғни нәтижеге бағдарланған білім мазмұнына алмастыру қажеттілігі көрсетілген.

Құзыреттілік ұғымы «білім», «білік» және «дағды» (ББД) сияқты ұғымдарды қамтиды. Бірақ бұл ББД-ның жанаша жай ғана жиынтығы емес. Құзыреттілік оқыту нәтижесін (білім және білік) ғана емес, сонымен бірге ол оқушылардың шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі мен құндылық бағдарларының жүйесін де көрсетеді. Құзыреттілік – бұл алынған білімдер мен біліктерді іс-жүзінде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешуге қолдана алу қабілеттілігі. Ол, ең әуелі мектептегі оқыту үрдісінде қалыптасады. Сонымен, оқытудағы құзыреттілік тәсіл білім беру нәтижесі ретіндегі оқыту сапасын қамтамасыз етеді, ал ол өз кезегінде кешенді әдіс-тәсілдерді жүзеге асыруды, мектептегі оқыту сапасын бағалаудың біртұтас жүйесін құруды талап етеді. Демек «құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдарын мектептегі педагогикалық тәрбиеге енгізу білім берудің мазмұны мен әдістерін өзгертуді, іс-әрекет түрлерін нақтылауды талап етеді.

Құзыреттілік тәсіл бірінші орынға оқушының хабардарлығын емес, нақты құбылыстарды танып білу мен түсінуді; қазіргі заманғы техника мен технологияны игеруде; практикалық өмірде; мамандық

таңдау кезінде өзінің кәсібі білім алуға дайындығын бағалауда; еңбек нарығын бағдарлау қажет болғанда; өмірден өз орнын анықтауға; өмір сәтін, кикілжіңдерді шешу тәсілдерін таңдауға байланысты мәселелерді шешу қажет болғанда туындайтын өмірлік мәні бар мәселелерді шешу біліктілігін шығарады.

Б. Тұрғанбаева: «Құзырлыққа бағытталған оқыту үрдісінде тәжірибелік жолмен мәселені шешу мүмкіндігі молайды. Осы жағдай біліктілікті арттырудағы екінші үлгіге көшірудің негізі бола алады.»

К. Құдайбергенова: Тұлға құзырлығын қалыптастыру жолдары:

- білім беру жүйесіндегі жүйеге кіретін бала жүйеден шыққанда түлек болады;
- тұлғаның ұжымға енуі арқылы әлеуметтік-психологиялық сипаты көрінеді, - деп

тұжырымдайды.

Құзыреттілік тәсіл білімдік парадигмадан біртіндеп мектеп бітірушінің қазіргі көпфакторлы әлеуметтік-саяси, нарықтық-экономикалық, коммуникациялық және ақпараттық қаныққан кеңістік жағдайында тіршілік ету қабілетін көрсететін құзыреттер кешенін игеруге жағдай жасау дағдыларын қалыптастыруға қарай бет бұруды білдіреді.

Ғалымдар білім берудегі құзыреттілік тәсілді жүзеге асырудың төрт аспектісін ажыратады:

- түйінді құзыреттер;
- жалпыланған пәндік біліктіліктер;
- қолданбалы пәндік біліктіліктер;
- өмірлік дағдылар;

Бұл төрт бағыттың бәрі біздің мектептер үшін өте қажет. Бұлардың әрқайсысын орындау мектеп түлектерінің құзыреттіліктерін, олардың мектеп бітіргеннен кейін жұмысқа дайындығын арттыруға себептесетін болады.

«Құзырлық», «құзыр» ұғымдарының қолданыстағы білім, білік, дағдыдан айырмасы төмендегідей ажыратылады:

А) білімнен айырмасы – қызмет жөніндегі ақпараттық сипатта емес, өнімді қызмет формасы түрінде байқалады.

Ә) дағдыдан айырмасы – оқыған материалды топтастыра, құбылыстарды, заңдылықтарды шығармашылықпен пайдалана отырып өзгерте алатын саналы қызмет.

Б) біліктіліктен айырмасы – дағдыға автоматты түрде жету немесе алмастыру емес, керісінше бірнеше пән дағдыларын кіріктіру, жалпы қызмет негіздерін сезіну.

Қазіргі кездегі білім берудегі мұғалімнің мақсаты білім мазмұнын игеруге және оны өзінің жеке білімдік капиталына енгізуге арналған ақпараттық ортадағы берілген мүмкіндіктерді қолдану болып саналады. Мына заманда біздің оқушылардың алдына қойылатын талаптар да күннен-күнге, жылдан-жылға өсуде. Заман талабы оқушылардың бойында түйінді құзыреттіліктерді қалыптастыру болып табылады.

Білім беру жүйесінде оқушының бойында коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруда ақпараттық-коммуникативтік технологияның рөлі ерекше. Бұл технологияны қолдану оқушылардың қызығушылығы мен белсенділігін және жұмыс істеу шеберлігі мен қабілеттіліктерін арттырады. Бағдарламаны жақсы меңгеруге, өз жұмысын жоспарлауға, өз бетімен жұмыс істеуге үйретеді. Оқушының қазіргі заман талабына сай білім алуына, білім сапасына тікелей әсер ететіндер – ақпараттық құралдар.

Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай: « Мұғалім әрдайым ізденісте болса ғана шәкірт жанына нұр құя алады.» Мұғалімнің ізденісі, жан-жақтылығы айтылып кеткен құзыреттілік арқылы айқындалады. Құзыреттіліктің мазмұны жеке кәсіптік, интегралдық сипаттама ретінде төмендегі қызметтерді жүзеге асырумен анықталады.

- Болажу
- Ұйымдастыру
- Бақылау
- Реттеу
- Үйлестіру
- Сәйкестендіру
- Белсенділігін арттыру
- Зерттеу

Оқыту формасында оқушының өз еркімен білім алуына, материалды ойлау қабілетіне бағыттауға, оқытуды жаттанды түрде емес, шығармашылықпен меңгертуге көңіл бөлу қажет. Оқушы қиялы жүйрік, жан дүниесі нәзік, өзін қызықтырған істе белсенді, ақыл-қабілеті дамыған, сондықтан шығармашылық оған шын ләззат, қуаныш сезімін әкелуі тиіс. Оқушылардың шығармашылығын дамыту жолдарын ақпараттық және коммуникативтік құзыреттіліктер арқылы іске асыруға болады.

Ақпараттық құзыреттілік арқылы нақты объектілер көмегімен қажетті ақпаратты іздеу, талдап тандап (іріктеп) алу, ұйымдастыру, түрлендіру, сақтау және ақпаратты беру біліктері қалыптасады. Бұл құзыреттілік оқушының оқу пәндеріндегі және білім аймақтарындағы, сонымен бірге қоршаған дүниедегі ақпараттармен жұмыс істей білу дағдыларын қамтамасыз етеді.

Коммуникативтік құзыреттілік – қажетті тілдерді, қоршаған адамдармен және оқиғалармен әрекеттестікте болу тәсілдерін білуді, топта жұмыс жасау дағдыларын, ұжымдағы әр түрлі әлеуметтік рөлдерді меңгеруді қамтиды. Оқушы хат жаза, анкета толтыра, арыз жаза, сұрақ қоя, пікір таластыра т.б. білуі тиіс. Бұл құзыреттілікті оқу үрдісінде игеру үшін коммуникациялардың нақты нысаналарының қажетті және жеткілікті саны және олармен жұмыс тәсілі белгіленуі тиіс.

Қазіргі кезеңдегі әдебиет пәнінің мұғалімінің міндеті – жас буынды сөз өнеріне баули отыра оқытудың шығармашылық сипатын күшейту, сөйтіп баланың жеке қабілеті мен әлеуметтік белсенділігінің дамуына жол ашатын шығармашы тұлға қалыптастыру. Қазақ әдебиетін оқытуда нәтижеге бағытталған іс-әрекетті құзыреттілік тұрғыдан жүзеге асыру – негізгі міндет. Құзырлық – оқушы іс-әрекетінің сапасынан көрінетін білім нәтижесі.

Оқушыларды шығармашылыққа бағыттау мынадай мәселелерді қарастыруы тиіс:

- бағдарламалық-мотивациялық;
- ізденушілік-зерттеушілік;
- тәжірибелік;
- рефлексиялық- бағалаушылық;

Бүгінгі таңда білім саласының алдында дайын білімді, дағдыларды меңгеретін, қайталайтын ғана емес, шығармашылық бағытта жұмыс істейтін, тын жаңалықтар ашатын, біртума ойлау қабілетімен ерекшеленетін жеке тұлға қалыптастыру міндеті тұр. Бұл, әрине, оқушылардың шығармашылық әрекетін дамытуда маңызды мәселе.

Ғылыми зерттеулерге сүйенер болсақ, оқушы шығармашылығын дамытуда «шығармашылық талсырмалар» атауы педагогикада белгілі екі құрамдас бөліктен тұрады.

Шығармашылықты,

- біріншіден, оқушылар дербес, өз бетімен ойдан жаңаны құрастырады,
- екіншіден, жағдай тудырушы материалдар даярлап, шығармашылыққа икемдейтін ересек адамның қатысуы арқылы қарастырылады.

Педагогке жауапкершілік жүктеледі, жұмыс нәтижесі оның іскерлігіне байланысты.

Шығармашылыққа баулу шәкірт бойындағы талант көзін ашып, тілін байытып, қиялын ұштау мен өз бетінше ізденуге зор әсерін тигізбек.

Оқушыларды келесі жұмыстар арқылы шығармашылыққа баулуға болады деп есептеймін:

- сюжетті сурет бойынша өңгіме жазу;
- жыл мезгілдерін, табиғат көріністерін көркем тілмен суреттеу;
- нақыл сөздердің мәнін ашу;
- мақал-мәтелдер негізінде өңгіме жазу;
- жұмбақ, жаңылтпаш, бейнесөз құрастыру;
- өз сыныптастарының (т.б.) портретін суреттеу, мінездеме беру;
- автордың идеясын өз идеясымен өрбітіп жазу;
- өлең құрастыру;
- жансыз нәрселерді жандандырып өңгіме, ертегі жазу;
- еркін тақырыптарға шығарма, ойтолғау, эссе жазу;
- ұжым болып ертегі құрастыру;
- ұлы адамдар өміріне байланысты сұрақтар беріп, пікір айту;
- ақын-жазушылар шығармалары бойынша пікір алмасу;
- оқыған кітаптары бойынша ойтолғау жазу;
- қоғамдағы әр түрлі өзгерістерге байланысты пікір айту;
- баспасөз материалдары бойынша пікір айту;
- өлеңді қара сөзге айналдырып мәтін құрау;
- ақпарат құралдарын пайдалана отырып, реферат, баяндама жазу;
- іс қағаздары үлгілерін жаздыру;
- тақырыпқа сай диалог, монолог жаздыру;
- оқиғаға қатысты өз ойларын айту;
- автордың көзқарасы туралы айта білу;
- көркем туындыны талдау, салыстыру, қорыту, шешім көрсету т.б.

Қазір ғалымдардың зерттеулерінде құзырлықты қалыптастыру білім беру мазмұны құралдары арқылы жүзеге асатыны, осыдан келіп оқушының қабілеттілігі дамитыны және күнделікті өмірдегі шынайы проблемаларды – тұрмыстық мәселелерден бастап, өндірістік және әлеуметтік мәселелерді шешу мүмкіндіктері пайда болатындығына баса назар аударылып отыр.

Әр күні өзгеріске толы бүгінгі жауапты кезеңде замана көшінен қалып қоймай уақыт талабына сай ертеңгі болашақ жас ұрпақты білімді етіп тәрбиелеу ұстаздарға зор жауапкершілікті жүктейді. Ол мұғалімнен үздіксіз ізденуді, өз білімін үнемі жетілдіріп отыруды талап етеді. Өйткені еліміздің ертеңгі жас ұрпақтың қолында. Мұғалімнің шеберлігі мен жетістігі – сапалы білім және жақсы тәрбие алған шәкіртінде. Оқушы шығармашылығын дамыту ісі үздіксіз жүргізіле бермек. Бұл қоғам талабына сай туындайтын қажеттілік.

«Ұлт данышпандары арқылы ұлы мақсаттарға жетеді» деген сөзбен ойымды аяқтағым келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. Алматы-2008.
2. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы.
3. Б.А. Тұрғанбекова «Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе» Алматы-2005.
4. К. Құдайбергенова «Құзырлық – тұлға дамуының сапалық критерийі» (ғылыми-практикалық конференция материалдары) Алматы-2008.
5. «Қазақстан мектебі» журналдары, 2010 жыл.

МЕЧТЫ ПРЕВРАТИЛИСЬ В РЕАЛЬНОСТЬ: СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТОВ МУЗЫКАЛЬНО- ТЕОРЕТИЧЕСКОГО ЦИКЛА В УСЛОВИЯХ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Г.Б. ФРАДКИНА

заведующая отделением теории музыки, ГУ «Комплекс «Музыкальный колледж -
музыкальной школы - интернат для одаренных детей»

С.И. ПАРШИНА

преподаватель информационных технологий, ГУ «Комплекс «Музыкальный колледж -
музыкальной школы - интернат для одаренных детей»

Обучение в режиме Online в условиях специализированной музыкальной школы на сегодняшний день реальность. Это уже не мечта и состоит из одних плюсов. Это: экономия времени, экономия денег, гибкое расписание повторений и закрепления ЗУН, индивидуальный подход к обучению, домашний репетитор, индивидуальный подбор в количестве занятий, уровня подачи учебного материала.

Время – это самое дорогое, что у нас есть. В нашей музыкальной школе – интернат для одаренных детей, учащийся тратит время на дорогу не менее 2 часов в день. Не трудно посчитать сколько времени учащийся затрачивает на дорогу в течении недели. Это 2 часа, ни так уж и мало. Если учесть индивидуальные и групповые занятия, то личного времени у учащихся остаётся в день 3-5 часов в младших классах, 2-3 часа в старших классах. А в условиях специализированной школы, времени катастрофически не хватает. А значит, не всегда выполняются домашние задания. Конкурсы, фестивали, подготовка к концертам, осложняют учебный процесс. На закрепление учебного материала традиционным путём, остаётся очень мало времени. Не лучше ли посвятить больше времени профессиональной подготовке, а так же совершенствованию по специальности.

Эффективность обучения изменяется не только суммой полученных знаний и умений, и количеством затраченного времени.

При обучении на уроках **Online**, родители значительно экономят деньги, на дорогу, не надо пользоваться общественным транспортом, распечатывать ноты, покупать печатные издания. А в место этого, на много легче можно использовать электронные учебные пособия и нотную литературу.

В процессе обучения для учащегося определяется удобное расписание повторений и закрепления ЗУН. Родители и дети сами устанавливают гибкое расписание для занятий для повторения и закрепления учебного материала. Так у учащихся обучающихся в специализированной музыкальной школе не всегда родители музыканты, а чаще не музыканты. Объяснение учебного материала восполняются Онлайн уроками. С помощью Skype или видео урока в режиме Онлайн или в записи преподавателя и ученика. Обучаться можно круглогодично.

Индивидуальный подход к обучению даёт возможность обучаться дистанционно. Не хлопотно перенести или изменить время занятий как для ученика, так и для преподавателей. **Определение целей и задач** в индивидуальном обучении на уроках Онлайн даёт возможность, самим устанавливать цели обучения. Преподаватель подбирает продуктивную индивидуальную программу обучения. Для преподавателя и учащегося есть яркая возможность СО- творчества- это обогащает возможности и открывает новые горизонты. Как для преподавателя, так и для учащегося. Регулярность занятий, системность, возможность регулирования занятия. Можно заниматься каждый день. Онлайн обучение позволяет обучаться в своём собственном темпе, исходя из потребности в образовании и личностных особенностей. Свобода выбора обучения характерна для дистанционного обучения. Домашний репетитор. Всё это даёт обучение в режиме онлайн. Индивидуальный подбор в количестве занятий, уровня подачи учебного материала, даёт огромную возможность. Вы можете, находясь в командировке, в любой точке мира на конкурсах, фестивалях и обучаться!!! Skype уроки привлекательны для учащихся, проживающих в сельской местности, где нет учебных центров для взрослых и детей. При дистанционном обучении у учащегося есть выбор. Во время занятий Онлайн, чтобы ускорить и укрепить усвоение материала, используется самый современный широкий функционал, который представляет Интернет и компьютер. Занятия становятся более увлекательными и эффективными, особенно для учащихся младших классов. В перспективе учащиеся учатся использовать современные, порой новейшие системы коммуникации, передачи и обработки информации. Это значительно повысит общеобразовательный, технический и культурный уровень учащегося.

В настоящее время среди основных требований при создании уроков Онлайн в учебном процессе имеет место быть: научности, доступности, проблемности. Больше внимание уделяется наглядности обучения: чувственному восприятию изучаемых объектов. Наглядность обучения при использовании компьютерных программ имеет некоторые преимущества перед обучением с использованием традиционных учебников. В программах с мультимедийным представлением информации появляется возможность создания не только зрительных, но и слуховых ощущений. Электронные учебники существенно повышают качество самой визуальной информации, она становится ярче, красочнее, динамичнее. Появляется возможность наглядно-образной интерпретации существенных свойств не только тех или иных реальных объектов, но даже и научных закономерностей, теорий, понятий.

Что такое Онлайн урок?

1. Это совокупность графической, текстовой, цифровой, речевой, музыкальной, видео-, фото- и другой информации.
2. Электронное издание может быть исполнено на любом электронном носителе – магнитном (магнитная лента, магнитный диск и др.), оптическом (CD-ROM, DVD, CD-R, CD-I, CD+ и др.), а также опубликовано в электронной компьютерной сети.
3. Уроки Онлайн содержат систематизированный материал по соответствующей научно-практической области знаний, обеспечивают творческое и активное овладение учащимися знаниями, умениями и навыками.
4. Уроки Онлайн отличаются высоким уровнем исполнения и художественного оформления, полнотой информации, качеством методического инструментария, высокого качеством исполнения, наглядностью, логичностью и последовательностью изложения.
5. Учебное издание это уже созданный урок Онлайн, содержит систематическое изложение учебной дисциплины или ее раздела, части, соответствующее государственному стандарту и учебной программе. А значит уроки Онлайн не требуют печатных изданий, что значительно облегчает подачу учебного материала. А именно: необходимости ксерокопирования, печати и т.д.
6. Онлайн уроки, частично или полностью замещают или дополняют учебник
7. Учебный материал, представленный в электронной форме и снабженный разветвленной системой связей, позволяет мгновенно переходить от одного его фрагмента к другому в соответствии с некоторой иерархией фрагментов.

Каково значение Онлайн уроков?

В современных образовательных учреждениях больше внимание уделяется компьютерному сопровождению профессиональной деятельности. В учебном процессе используются обучающие и тестирующие программы по различным дисциплинам. Проведенные в нашей школе статистические исследования использования обучающих и тестирующих программ по различным дисциплинам (в рамках учебного процесса), их применение позволило повысить не только интерес к музыкальному теоретическим дисциплинам, но и успеваемость по данным дисциплинам. Большинство учащихся воспринимают лучше информацию зрительно, тем более, если она качественно оформлена. Уроки Онлайн, дают возможность каждому учащемуся независимо от уровня подготовки активно участвовать

в процессе образования, индивидуализировать свой процесс обучения, осуществлять самоконтроль. Быть не пассивным наблюдателем, а активно получать знания и оценивать свои возможности. Учащиеся начинают получать удовольствие от самого процесса учения, независимо от внешних мотивационных факторов. Этому способствует и то, что при информационных технологиях обучения компьютеру на время переданы отдельные функции преподавателя. А компьютер может выступить в роли терпеливого педагога-репетитора, который способен показать ошибку и дать правильный ответ, и повторять задание снова и снова, не выражая ни раздражения, ни досады.

Основные формы проведения урока Онлайн

Как и в создании любых сложных систем, при подготовке уроков Онлайн, решающим для успеха является талант и мастерство преподавателя. Тем не менее, существуют устоявшиеся формы проведения уроков Онлайн, точнее, конструктивных элементов, из которых может быть построен урок

Креативная среда

Современные Онлайн уроки должны обеспечивать творческую работу учащегося с объектами изучения и с моделями систем взаимодействующих объектов. Именно творческая работа, лучше в рамках проекта, сформулированного преподавателем, способствует формированию и закреплению комплекса навыков и умений у учащегося. Креативная среда позволяет организовать индивидуальную работу у учащихся в процессе обучения.

Авторская среда

Авторская разработка адаптируема к учебному процессу. То есть позволять учитывать особенности конкретного обучающегося, и его специальности. Такая среда, обеспечивает включение дополнительных материалов в электронную энциклопедию - глоссарий, позволяет пополнять теоретический и практический материал, готовить раздаточные материалы и методические пособия по предмету в режиме Онлайн. Фактически урок Онлайн, это метод, инструмент, с помощью которого создается индивидуальный электронный учебник в режиме Онлайн с учётом индивидуальности учащегося, где цели и задачи обеспечивают путём моделирования разных форм, методов, обучения.

Невербальная среда

Традиционные уроки Онлайн вербальны по своей природе. Они излагают теорию в текстовой или графической форме. Это является наследием полиграфических изданий. Но в электронном учебнике, т.е. уроках Онлайн возможно реализовать методический прием «делай как я». Такая среда наделяет урок Онлайн чертами живого учителя.

Теория и практика

Тест.

Внешне, это простейшая форма уроков онлайн. Основную сложность составляет подбор теоретического и практического материала. Хорошее составление учебного материала позволяет получить объективную картину знаний, умений и навыков, которыми владеет учащийся в определенной предметной области.

Глоссарий - Энциклопедия.

Это базовая форма электронного учебника. На содержательном уровне термин энциклопедия означает, что информация, сконцентрированная в электронном учебнике, должна быть полной и даже избыточной по отношению к стандартам образования.

Слуховой анализ

Слуховой анализ в уроках Онлайн наиболее естественно осуществляет функцию обучения. Учащийся получает учебную информацию, которая необходима для решения конкретной задачи. Главная проблема – подбор задач, перекрывающих весь теоретический и практический материал.

Вокально-интонационные упражнения

На базе уроков Онлайн учащимся предлагается индивидуальный подход к развитию вокальных навыков. Путём подбора распевов, учёта возможностей голосовых связок, исследуемого учебного материала. Индивидуальное развитие внутреннего музыкального слуха и всех его видов по главам разделов.

Практические задания

На протяжении всего урока идёт практическое закрепление материала. В этом методе обучения, это очень ценно. Так как работа над ошибками идёт сразу, что способствует более плодотворной работе, во всех областях обучения.

Перечисленные формы урока Онлайн, могут быть реализованы в виде отдельных электронных учебников либо сгруппированы в рамках единого ансамбля. Все зависит от замысла «автора».

Успех уроков Онлайн будет зависеть от того, как «впишется» в учебный процесс обучения учащегося, модель подачи учебного материала с использованием новейших педагогических технологий подачи учебного материала является основой будущего в образовательной системе XXI века

Основные этапы разработки урока Онлайн

- Переработка текстов в модули по разделам
- Разработка компьютерной поддержки
- Отбор материала для мультимедийного воплощения
- Разработка аудио сопровождения
- Реализация видео сопровождения
- Подготовка материала для визуализации
- Визуализация материала

А теперь подробнее:

1) При разработке урока Онлайн целесообразно подбирать в качестве источников / электронных издания, которые наиболее полно соответствуют стандартной программе, лаконичны и удобны для создания гипертекстов, содержат большое количество примеров и задач, имеются в удобных форматах (принцип собираемости).

2) Производится разбиение материала на разделы, состоящие из модулей, минимальных по объему, но замкнутых по содержанию, а также составляется перечень понятий, которые необходимы и достаточны для овладения предметом.

3) Перерабатываются тексты источников в соответствии с оглавлением и структурой модулей; исключаются тексты, не вошедшие в перечни, и добавляются те, которых нет в источниках; определяются связи между модулями и другие гипертекстовые связи.

4) Гипертекст реализуется в электронной форме. В результате создается примитивное электронное издание, которое уже может быть использовано в учебных целях.

5) Разрабатываются сценарии визуализации модулей для достижения наибольшей наглядности, максимальной разгрузки экрана от текстовой информации и использования эмоциональной памяти учащегося для облегчения понимания и запоминания изучаемого материала.

6) Производится визуализация текстов, т.е. компьютерное воплощение разработанных сценариев с использованием рисунков, графиков и, возможно, анимации.

Электронные учебники в формате Word, Power Point, Harmony Assistant, на уроках
Онлайн

Нет нужды представлять документы в этих распространенных форматах. С их помощью можно легко и быстро подготовить качественное электронное учебное пособие для уроков Онлайн, со встроенной системой самоконтроля. Благодаря использованию методов моделирования, программы стали наглядны, красочны и интересны учащимся. В настоящее время существует много свободно распространяющихся программ, с помощью которых можно создать наглядный, красочный и интересный для учащихся электронный учебник индивидуального пользования на уроках Онлайн.

И в заключении хотелось бы сказать, что Онлайн обучения имеет большие перспективы, так как является удобной формой обучения.

Онлайн образование делает процесс обучения намного более доступным (по времени и финансов), а также одновременно более индивидуализированным и адаптированным. Подводя итоги, можно ответить на важные вопросы: *Кому и зачем нужны уроки Онлайн? Прежде всего,*

Для самостоятельной работы учащихся

Облегчает понимание изучаемого материала, нежели в печатной учебной литературе, способ подачи материала: индуктивный подход, воздействие на слуховую и эмоциональную память и т.п.; Допускает адаптацию в соответствии с потребностями учащегося, уровнем его подготовки, интеллектуальными возможностями и амбициями; Позволяет сосредоточиться на сути предмета, рассмотреть большее количество примеров и решить больше задач; Предоставляет возможности для самопроверки на всех этапах работы; Играть роль наставника, предоставляя неограниченное количество разъяснений, повторений, подсказок и прочее. Позволяет преподавателю проводить занятие в форме самостоятельной работы за компьютерами, оставляя за собой роль руководителя и консультанта; Позволяет преподавателю с помощью компьютера быстро и эффективно контролировать знания учащихся, задавать содержание и уровень;

Сложности контрольного мероприятия, позволяет использовать компьютерную поддержку для решения большого количества задач, освобождает время для анализа полученных решений и их графической интерпретации. Обучаться в режиме Онлайн в интерактивном режиме – это удобно, современно и потому востребовано! Обучаться могут все и родители и учащиеся, с маленького детского возраста и до глубокой старости, в разных странах и континентах мира. Все любители музыки могут присоединиться к обучению и быть в курсе всего учебного процесса.

**ПОГРЕШНОСТИ ПОРОГОВЫХ УСТРОЙСТВ
СРЕДСТВ КОНТРОЛЯ И СОРТИРОВКИ**

С.Ю. МАРКОВА
старший преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
А.М. ХАМЗИНА
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Пороговые устройства (ПУ), преобразующие измерительную информацию в дискретные сигналы о границах контроля, регулирования или групп сортировки, являются одним из звеньев измерительной цепи, обуславливающих возникновение погрешностей.

Характер и значение погрешностей зависят от функций $y = \varphi(x)$ или $y = \varphi(d)$ [1], отражающих зависимость между сигналом y , поступающим на вход порогового устройства, и либо измерительным размером d , либо сигналом x , поступающим на вход измерительной цепи. Эти погрешности также зависят от стабильности срабатывания элементов ПУ, блоков сравнения, усилителей и пороговых элементов, собранных на различной элементной базе: реле, транзисторах, интегральных схемах и т.п. [2, 3].

При формировании границы контроля, регулирования или группы сортировки могут возникнуть следующие погрешности (рис.1): 1) систематические погрешности Δ , определяющие отклонение границы от номинального (заданного) значения x_i ; 2) случайные погрешности δ , определяющие рассеяние границы; 3) случайные функции времени $t - \Delta_c$, определяющие рассеяние границы.

Граница формируется при определенных значениях пороговых сигналов x_i , поступающих на вход измерительной цепи. Диапазон контроля или интервал сортировки ξ_a равен разнице сигналов X_i смежных границ

$$\xi_a = \tilde{O}_{i1} - \tilde{O}_{i2} \quad (1)$$

Разница между действительным ξ_a и номинальным ξ_i значениями определяет погрешность диапазона контроля или интервала сортировки

$$\Delta = \xi = \xi_a - \xi_i \quad (2)$$

В том случае, если на вход порогового устройства поступает релейная (скачкообразная) измерительная функция, фиксация границы группы происходит при скачкообразном изменении сигнала Y . Это имеет место, как правило, в электроконтактных преобразователях или пороговых устройствах, построенных на контактных элементах [4]. При релейной измерительной функции

необходимо выдерживать условие $Y_a > Y_i$, Y_a – амплитуда сигнала, подаваемого через контактные элементы на пороговый элемент; Y_i – порог срабатывания порогового элемента, который для всех границ выбирается одинаковым. В этом случае разброс срабатывания, отклонение от номинального значения порога срабатывания и нестабильность срабатывания пороговых элементов (реле, электронных ламп, транзисторов и т.п.) в большинстве случаев не вызывает погрешности работы ПУ. Погрешность ПУ определяется погрешностью работы контактов: Δ равна погрешности настройки

или размещения контактов, δ – нестабильности или размаху срабатывания контактов, Δ_c – смещению настройки контактов. Для уменьшения погрешностей применяют искрогасящие цепочки, а также электронные ламповые и транзисторные схемы, уменьшающие эрозионный износ контактов [2].

При поступлении на пороговые устройства аналоговой функции $Y = \varphi(x)$ (см. рис. 1) фиксация границы происходит при уровне сигнала Y , равном действительному значению Y_a порога срабатывания порогового элемента, который отличается от номинального значения на $\Delta Y_i = Y_a - Y_i$. Для каждой границы выбирается свое значение Y_{i1} . Аналоговую функцию преобразования имеют индуктивные, емкостные и другие измерительные преобразователи.

Погрешность определения границы при аналоговой функции зависит от отклонения действительной функции $Y = \varphi_a(\delta)$ от номинальной $Y = \varphi_i(\delta)$ [4]; от рассеяния функции $Y = \varphi_a(\delta)$; от отклонения действительного порога срабатывания Y_a от номинального Y_i ; от рассеяния порога срабатывания Y_a в зоне фиксации границы.

Действительная граница определяется пересечением действительного порога срабатывания Y_a с действительной функцией $Y = \varphi_a(\delta)$ (точка В на рис.1), номинальная граница – пересечением номинального порога срабатывания Y_i с номинальной функцией $Y = \varphi_i(\delta)$ (точка Б). Тогда с учетом обратных функций φ^{-1} из рис.1 следует, что отклонение действительной границы от номинальной

$$\Delta = \varphi_a^{-1}[\varphi_a(\delta)]Y = Y_a - \varphi_i^{-1}[\varphi_i(\delta)]Y = Y_i \quad (3)$$

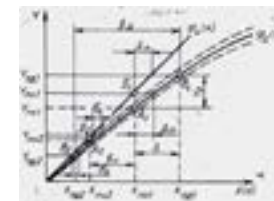

Рисунок 1

Составляющая погрешности, обусловленной отклонением действительного порога срабатывания от номинального,

$$\Delta_i = \varphi_i^{-1}[\varphi_i(\delta)]Y = Y_i - \varphi_i^{-1}[\varphi_i(\delta)]Y = Y_i \quad (4)$$

Составляющая погрешности, обусловленной отклонением действительной измерительной функции от номинальной

$$\Delta_c = \varphi_a^{-1}[\varphi_a(\delta)]Y = Y_i - \varphi_i^{-1}[\varphi_i(\delta)]Y = Y_i \quad (5)$$

Погрешность может быть скомпенсирована за счет пережесения границы в точку А (см. рис. 1). В этом случае необходимо изменить порог срабатывания ПУ на

$$Y_c = \varphi_a(\delta)Y = Y_a - \varphi_i(\delta)Y = Y_i \quad (6)$$

Для изменения порога срабатывания в конструкцию ПУ целесообразно ввести специальные компенсаторы [3].

При поступлении на ПУ аналоговой функции для разных границ устанавливается индивидуальное значение порога срабатывания. Тогда из рис.1 на основании (1) и (2) следует, что

$$\xi_i = \sigma_i^2 \left[\sigma_i^2 \right] \eta = y_{i-1} - \sigma_i^2 \left[\sigma_i^2 \right] \eta = y_{i-1} ; \quad (7)$$

$$\xi_i = \sigma_i^2 \left[\sigma_i^2 \right] \eta = y_{i-1} - \sigma_i^2 \left[\sigma_i^2 \right] \eta = y_{i-1} ; \quad (8)$$

Среднее квадратическое отклонение рассеяния границы связана со средним квадратическим отклонением порога срабатывания порогового элемента и средним квадратическим отклонением функции в зоне фиксации границы:

$$\sigma = \sqrt{\sigma_1^2 + \sigma_0^2} \quad (9)$$

Смещение Δ_0 границы зависит от смещения уровня порога срабатывания порогового элемента, от изменения параметров и смещения нулевой точки функции, поступающей на ПУ.

В том случае, если на ПУ поступает периодически повторяющаяся функция, которая в каждой из зон определяются при одном значении y_i , а нулевая точка каждой из функций, как правило, сдвинута на ξ с погрешностью ξ . В каждой зоне действительная функция $y = \varphi_i(x)$ и действительный порог срабатывания могут отклоняться от номинальных на разную величину. Поэтому погрешность определения границ в каждой зоне могут быть рассчитаны по (3)-(5), погрешность рассеяния границ – по (9), а компенсация систематической погрешности может быть произведена по (6). Диапазоны контроля, регулирования и интервалов сортировки определяются из рис. 1 согласно уравнениям

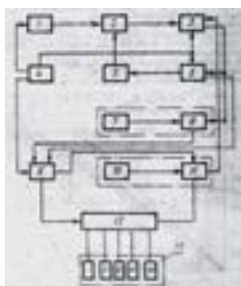

Рисунок 2

$$\xi_i = \sigma_i^2 \left[\sigma_i^2 \right] \eta = y_{i-1} - \sigma_i^2 \left[\sigma_i^2 \right] \eta = y_{i-1} ; \quad (10)$$

$$\xi_i = \sigma_i^2 \left[\sigma_i^2 \right] \eta = y_{i-1} - \sigma_i^2 \left[\sigma_i^2 \right] \eta = y_{i-1} ; \quad (11)$$

Погрешности ПУ при поступлении импульсной функции описываются уравнениями, аналогичными (3)-(5), а интервалы контроля, сортировки или адресования – уравнениями, аналогичными (7) и (8). В этом случае выходной сигнал выражается в числе импульсов или коде $n = \varphi(x)$, а погрешность зависит от дискретности i импульсной функции и порогового устройства при импульсной функции может быть скомпенсирована до значения (1...2) i , такого же значения достигает случайная погрешность δ .

При поступлении на пороговое устройство аналоговой или импульсной функции конкретнее отображение функции, характер и значение погрешности зависят от принципа преобразования измерительной информации, а также от конструкции элементов порогового устройства и измерительного преобразователя.

Индуктивные и емкостные преобразователи имеют аналоговую функцию преобразования, индуктивные и фотоэлектрические преобразователи, выпускаемые ГОСТ 15900-85 – периодически повторяющуюся функцию, растровые и дифракционные преобразователи – импульсную функцию [4]. Погрешности ПУ фотоэлектрических сортировочных преобразователей подробно рассмотрены в [5].

Импульсная схема ПУ преобразует дискретную импульсную функцию в сигнал о границе группы при равенстве числа импульсов $n_{\text{г}}$ или кодов, поступающих на вход сравнивающего устройства, заданному числу n_c . Для каждой границы устанавливается свое число импульсов n_i .

Поэтому граница фиксируется при $n_{\text{г}} \geq n_{i+1}$. Если измерительный преобразователь имеет на выходе импульсную функцию, то с преобразователя импульсы подаются на счетчики и делитель импульсов. Коэффициент деления задается задающим устройством. В этом случае на дешифратор поступает число импульсов равное числу групп сортировки или адресования (n – число импульсов, фиксируемое счетчиком). Дешифратор включает соответствующий исполнительный орган.

Импульсная измерительная функция позволяет упростить конструкцию ПУ, оперативно изменять интервал сортировки и диапазон контроля, производить различные математические операции перед определением границы группы, снизить погрешность определения границы группы. Поэтому перед поступлением на пороговое устройство аналоговую измерительную функцию часто преобразуют в импульсную.

На рис. 2 приведена схема сортировочного устройства, предложенная для работы с индуктивными преобразователями [6].

По команде, поступающей с командного блока 4, приводят в нулевое положение счетчики 6 и 9, начинают выдаваться импульсы с генератора 3 импульсов на делитель 8 частоты и счетчик 6 импульсов.

На сравнивающий блок 2 с индуктивного преобразователя 1 подается аналоговый сигнал, пропорциональный измеряемому размеру. Счетчик 6 импульсов управляет цифроаналоговым преобразователем 5, который преобразует код на выходе счетчика 6 в аналоговый сигнал, поступающий на сравнивающий блок 2. При равенстве сигналов, поступающих с цифроаналогового преобразователя 5 и индуктивного преобразователя 1, сравнивающий блок 2 выдает команду на прекращение выдачи импульсов с генератора 3 импульсов. Импульсы, поступающие с генератора 3 на делитель 8 частоты делятся последним на число, задаваемое задающим блоком 7 вследствие чего на счетчик 9 номера группы подаются импульсы, число которых равно $N=n/k$, где n – количество импульсов, поступающих с генератора 3; k – коэффициент деления, задаваемый задающим устройством 7. Число импульсов определяет номер группы сортировки, куда отнесена деталь. При этом интервал сортировки $\xi = \Delta k$, где Δ – дискретность импульса генератора 3, равная ступеньке цифроаналогового преобразователя 5.

При равенстве аналоговых сигналов, поступающих с индуктивного преобразователя 1 и выработанных цифроаналоговым преобразователем 5, прекращается подача импульсов с генератора 3 и счетчика 9 номера группы. На дешифратор 12 подается код, вызывающий срабатывание исполнительного узла 13 той сортировочной группы, к которой отнесена деталь по результатам измерений.

Одновременно со счетчиком 9 номера группы информация о номере группы поступает на блок 11 сравнения кодов предельного числа групп. При равенстве числа номера группы с числом, установленным задающим блоком 10, прекращается генерирование импульсов с генератора 3, а на дешифратор 12 поступает информация, включающая исполнительный узел группы «Брак+». Таким образом, задающий блок 10 в широких пределах позволяет регулировать число групп сортировки. При установке на задающем блоке 10 числа «1» осуществляется контроль деталей на группы «Брак-», «Годные» и «Брак+».

Схема, приведенная на рис.2, реализована в сортировочном блоке мод. 76503.10, имеющем следующие характеристики: число групп сортировки 1-89; интервалы сортировки 0,01-0,09 мкм, 0,1-0,9 мкм, 1-10 мкм; рассеяние границы группы 0,02-0,2 мкм; отклонение интервала сортировки от номинального значения 0,02-1 мкм.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Сорочкин Б.М., Парушев П. // Стандартизация и качество (Болгария). – 1975.-№ 6. – С. 29.
2. Виноградов Ю.Д. и др. Электронные измерительные системы для контроля малых перемещений. – М.: Машиностроение, 1976.
3. Сорочкин Б.М., Богданов Э.О. Автоматизация многодиапазонной сортировки. – Л.: Машиностроение, 1973.
4. Средства для линейных измерений. – Л.: Машиностроение, 1978.
5. Сорочкин Б.М. // Измерительная техника. – 1985. - № 2. – С. 19.
6. А. с. 1202635 СССР / А.А. Богословский и др. // Открытия. Изобретения. – 1986. - №1.

СЫНЫПТАН ТЫС ЖҮРГІЗІЛЕТІН ТАНЫМДЫҚ ОЙЫНДАР МЕН ҮЙІРМЕ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Ә.С. ШАЖАЕВА

тарих пәнінің мұғалімі, Абай атындағы №90 орта мектебі, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Абай ауылы

Қазіргі күні оқыту психологияларына сай танымдық әрекетті дамытуда тест үлгілерінің де орны ерекше. Тәжірибемде қолданылып жүрген бақылау, дұрыс жауабын табу, тест-конкурс түрлерін өтілген тауарларды пысықтау, қорытындылау мақсатына пайдаланамын.

Осыған сәйкес өзімнің “Тарих пәнінің жеңімпазы” атты тақырыпта өткізген сыныптан тыс жұмысымда алдыма оқушыларды өз беттерінше оқып, ізденуге үйрету, тест тапсырмаларымен жұмыс жасауға, жылдамдыққа, өз бетінше ойлануға үйрете отырып мынадай бағытта жұмыс жүргіздім.

- 1) «Тарихқа терең үңілсек»
- 2) «Қазақстан тарихын білесіңбе?»
- 3) «Ел қорғаған батырлар»
- 4) «Тура биде туған жоқ....»
- 5) «Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар»
- 6) «10 жылдан кейінгі Тәуелсіз Қазақстан келбеті.

Жоғарыда берілген бағыттың бәрі де «тест ойын» түрінде берілді: Мысалы: **“Тарихқа терең үңілсек”** бағыты жалпы тарих бойынша әр оқушыға 20 тест ойын мына үлгіде ұсындым.

Ақсақ Темір салдырған ежелгі ескерткіш?	1) Ахмет Яссауи кесенесі 2) Айша бибі мазары 3) Жошы хан күмбезі
Дүние жүзіндегі бірінші ұстаз деп кімді айтады?	1) Геродот 2) Эль-Фараби 3) Аристотель
«Жеті жарғы» қай ханның тұсында шықты?	1) Абылай хан 2) Есім хан 3) Тәуке хан

«Қазақстан тарихын білесің бе?» бағыты бойынша ойынға қатысушылар берілген сұраққа ауызша жауап берді. Мұнда оқушылардың жылдамдығын, тапқырлығын бағаладық. Сұрақтар тек қана Қазақстан тарихы бойынша дайындалды.

«Ел қорғаған батырлар» бағыты тек қана қазақтың батырлары жайында әзірленді.

I тест-ойын.

“Үшқан ұя”, “Артымызда Мәскеу” кітаптарының авторы, даңқты жауынгер кім?	1) Ә. Шәріпов. 2) Ә. Нұршайықов. 3) Б. Момышұлы. 4) Ә. Сәрсенбаев.
Кітаптың авторы қай соғысқа қатысты. Ол туралы не білесің?	Білесің?

II тест-ойын.

М. Мақатаев қай батыр туралы поэма жазды?	1) Жаңқожа 2) Наурызбай 3) Райымбек 4) Жалаңтөс
Бұл батыр қай соғыста даңққа ие болды?	

III тест-ойын

1916 жылы Ұлт-азаттық көтерілістің Торғайдағы басшысы кім?	1) Т. Бокин. 2) Т. Рысқұлов. 3) А. Иманов. 4) Ә. Жанкелдин.
Осы батыр туралы не білесің?	

Осындай әдіспен қазақ батырлары туралы 11 тест-ойынға оқушылар жауап берді. «Тура биде туған жоқ» бағыты бойынша қазақ билері туралы 10 тест әзірленді.

I тест-ойын

Абылайға «Сабалақ» атын қойған кім?	1) Әйтеке би 2) Төле би 3) Қазыбек би
Осы атаған бидің бір даналық сөзін айтып бер?	Бер?

II Тест-ойын

Қалмақ ханы Қонтажырға барып қазақтың батырлары мен үйір-үйір жылқыларын түгел алып қайтқан қай би?	1) Атақозы би 2) Қазыбек би 3) Байдалы би 4) Әйтеке би
Атаған бидің қандай қосымша атын білесің?	

«Жүзден жүйрік мыңнан тұлпар» бағытында Қазақстанның қазіргі саясаты туралы сұрақтар даярланып, «өзір-жауап» түрінде бағаланды. Яғни бұл ойында қатысушылар секунд бойынша жылдам жауап беріп ұпай жинайды.

Ең соңғы турға алдыңғы бағыттардың сұрақтарына үздік жауап берген екі оқушы қатыстырылып «10 жылдан кейінгі Тәуелсіз Қазақстан келбеті» тақырыбына берілген уақыт (2 минут) бойынша ой тербеді.

Осы соңғы турдағы ұпай санымен жеңімпазымыз анықталды.

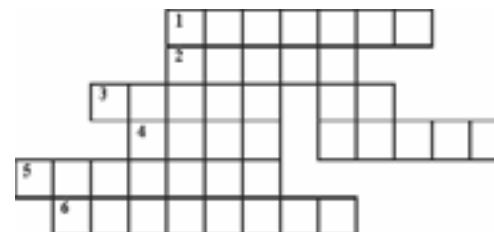
Оқушыға берілетін білімнің нақты, тиянақты болуы үшін үйірменің де атқаратын ролі зор. Үйірменің ерекшелігі – ерікті, міндетті бағдарламасы, оқушының жас шамасы, ерекше қабілеті, өз бетінше жұмыстар көлемінің басым болуында. Үйірме арқылы оқушы білімдікке, еңбекқорлыққа, адамгершілікке, өз халқының мәдениетін, тілін, тұрмыс-салтын үйренуге, білуге тәрбиеленеді.

Осы мақсатта өзім жүргізетін «Өлкетану» үйірмесінде де танымдық-ойындарды басшылыққа аламын.

Үйірмені құрарда құрамындағы иушелерді топ-топқа бөлімді. Олар өздерінің қабілетіне қарай «Ізденіс» және «Таным-ойын» тобы болып екі топқа бөлінді. Атауларына қарай «Ізденіс» тобы жана ұғымдарды, атауларды, тарихи мәліметтерді іздестіріп жинаушылар, үйренген, білгендерін өзгелерге баяндаушылар. Ал, «Таным-ойын» тобы сол тақырып бойынша ойын, сөзжұмбақ, кроссворд, бейне сөз құрастырушылар.

Мысалы: “Ауыл атаулары” бізге нені білдіреді? Тақырыбын ашу мақсатында оқушылар мынадай сөзжұмбақ құрастырып келді.

Сөзжұмбақ- “Қазалы”

1. Қ. Пірімов атындағы ауылдың бұрынғы аты? (Құмжиек)
2. ХХІ партсъезд атындағы ауыл қазір қай батырдың атымен аталады?(Ақтан)
3. Жалаңтөс Баһадүр ауылының бұрынғы аты?(Қызыл ту)
4. Бекарыстан би ауылының бұрынғы аты? (К. Маркс)
5. “Қожабақы” ауылы бұрын қалай аталды? (Энгельс)
6. Поселке тектес ауыл (Басықара)

Сөзжұмбақты дұрыс шешкенде ерекше торкөзден аудан атауы шығады. Осылайша сабақтан тыс жұмыстар мен үйірме жұмысында танымдық ойындарды пайдаланып оқытылатын материалдар мазмұнын шынайы өмірмен байланыстыруды басшылыққа аламын.

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫН АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ОТБАСЫНЫҢ ҰҚПАЛЫ

М. ШҮКІРӘЛИЕВА

тарих пәнінің мұғалімі, №170 орта мектебі, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Әйтеке би кенті

Қазақ мектептерінің ең басты міндеті-өз ұлтының тарихын, мәдениетін, тілін, дінін қастерлейтін және оны жалпы адамзаттық деңгейдегі рухани құндылықтарға ұштастыра білетін елжанды тұлға тәрбиелеу.

Бәрімізге белгілі біздің қоғам аса күрделі жағдайларды бастан кешірді. Өтпелі кезеңге төн өмірдің ауыртпалықтарын ешкім жоққа шығармайды. Бірақ адам қандай жағдайда да өзінің биік адамгершілік сипаттарын, кісілік қасиеттерін сақтап қалуға тиіс екендігі біздің кейбір қазақ жастарының санасына кішкентайынан енгізілмеген түрі бар. Оқушы жастарының арасында ішімдік пен шылым шегуге әуес, есірткі қолданушылар қатары да өсуде. Қылмыстың ең ауыр түрлеріне баратын жастар көбейіп отыр.

«Тәрбиеге әсер беретін нәрсе-өскен орта, ата-ананың тәрбиесі. Соңғысы күшті болмаса бара-бара адамды замандас, жолдастың азғырып не түрлі жаман мінезді жұқтыртатыны белгілі», - дейді Ж. Аймауытов өзінің «Тәрбие» атты мақаласында.

Халқымыздың сан ғасырдан бергі даналығына құлақ ассақ, «Адамның бақыты-балада» деген екен. Кез келген адам өзі өмір бойы қуып жете алмайтын бақыт деген құдіретті сөздің өлшемі өмірінің жалғасы ұрпағымен келетініне мән бермеуі де мүмкін. Біреу бақытын байлықтан тапқысы келсе, екінші біреуі данқ пен атактан, мансап пен қызметтен іздестіреді. Мұның бәрі түсінген адамға қолдың кірі сияқты нәрсе. Адамға нағыз бақытты-тәрбиелі ұрпағы ғана сыйлай алады. «Адам ұрпағымен мың жасайды» деген сөз тегін айтылмаса керек. Олай болса адам өмірінің мәні-өз ұрпағы. Шыр етіп сәби дүниеге келген сәттен бастап ата-ана алдында нәзік те қиын үлкен қоғамдық міндет тұрады. Ол-бала тәрбиесі. Тәртіп бұзушылықтың басы бос жүруден басталады. Кейде сабақтан жие қалдыруға әр түрлі сылтауларды үлкендердің өзі үйретіп отырғанын аңғармай да қалуы мүмкін. Жас шыбықты қалай ексең, солай өседі ғой. Иә, «ұяда не көрсең соны ілерсің», демекші ата-ана тәрбиесі бала өмірінде үлкен із қалдырады. Баланың бойында барлық жақсы қасиеттерді дамыту, тіпті жанында жүрген достарына дейін мән беру, табиғат сыйлаған дарыны болса дамыту, дұрыс білім алуына жағдай жасау ата-ана мен ұстаздың басты тәрбиесі. Жанұяда тәрбие балаға сөзбен, теориямен дамымайды, үлкендердің үлгісімен сінеді. «Әкеге қарап ұл өсер, шешеге қарап қыз өсер» дейді халық даналығы. Бала кішкентай кезінен-ақ әр нәрсеге әуестеніп үлкендерге көмектескісі келеді.

Бұдан кейін өке-шеше «жұмысымды бөгейсің, істеп жатқан ісімді бүлдіресің» деп ұрысып жіберуі мүмкін. Бұл қате түсінік. Керсінше, өзің жұмыс істеп жүргенде баланың қолына келетін ісіне жағдай туғызып, оның үйренуіне көмектескен орынды. Тіпті балаға берген тапсырмаңыздың аяғына дейін орындалуына тәзімділікпен бақылау керектігінде ұмытпаған жөн. Баланың бірте-бірте еңбекке деген болашағына жол ашасыз. Әр істеген ісінің ұқыпты да тынымды орындалуына бағыт бересіз. Баланың жақсы ісін мадақтап, терісін оң етіп түсіндіріп отырса, ол да ересектерді сыйлап кез келген тапсырмасын орындауға қарсылық білдірмейді. Орынсыз ұрысу, зеку, сурақтарына дөрекі, келте жауап беру немесе әділ талап қоя алмау ата-ананың беделін түсіреді. Ата-ана бала тәрбиесіндегі басты тұлға. Сондықтан өке де, шеше де балалардың жан дүниесіне үніліп, мінез-құлқындағы ерекшеліктерді жетек білгені жөн. Балалармен өңгімелескенде олардың пікірімен де санасып отырған орынды. Өз баласымен ашық сөйлесе алмай, сырласа білмейтін ата-аналар «Екеуімізде жұмыстамыз, кешкісін үй шаруасынан қол тимейді, баламен сөйлесуге

уақыт жоқ» дегенді айтады. Бұл дұрыс емес. Баламен сөйлесуге тіпті арнайы уақыт бөрудің қажеті жоқ. Әке мен шеше ұл-қыздарын үй шаруасында жүріп-ақ өңгімелесіп, ой бөлісуге неге болмасқа. Жанұядағы жанжал үлкендердің аузына келген сөздерді айтуға, баланың көзінше арақ ішіп, үсті-үстіне темекі тартатындар да бар. «Көрінген таудың алыстығы жоқ» дейді, ертең-ақ ұл өсіп ер жетеді, қыз өсіп бой жетеді. Сонда арақ пен темекінің зиянын қалай ұқтырамыз. Негізінен жанұяның шырқы бұзылған, ата-анасы маскүнемділікке салынған немесе жарамдық жағынан азғындалған ортада бала, жасөспірім қашанғы жеңілісті көріністі, ондағы айқай-шу мен дау-жанжалға, ұрыс-керіске шыдап жүрмек. Басқа өмір аңсайды немесе теріс тәрбиеге тез бой алдырып үлгіреді, егер осы теріс жолға мүлде бет бұрып кетсе, бәйтеректің бір бұтағы қисық өсті дей беріңіз. Отбасы жылуын көрмеген, ата-ананың қамқор махаббатына бөленбеген бала жаны қатыгезденіп, қылмысты жолға қарай бейімделетінін түрлі жамандықтан қорғансыз болатыны белгілі. Жасыратыны жоқ баласының білім алатын мектебіне жыл бойына бір рет те бармайтын, тіпті ат ізін салмайтын ата-аналар жиі кездеседі. Баланың тәрбиесіне отбасы мен мұғалімдер жауапты екенін білсе де жауапсыз қалдырады. Мектеп оқушыларының уақытының көбі отбасында өтеді, рухани адамгершілік тәрбиесі өте күрделі жан-жақты процесс. Отбасында оқушы әр нәрсені естиді, көреді, қалай өмір сүру керектігін, өзін-өзі қалай ұстайтыны іс жүзінде жағымды, жағымсыз мінез құлықтың өнегелі формаларын ата-аналардың және басқа отбасы мүшелерінің еңбекке, адамға қатынасын, ауылдың жағдайын білуге тырысады. Міне, сондықтан ата-ана балаға үніле қарап үнемі бақылап, зерттеу жағдайында оның мұқажын, тілегін, талабын еске алуы қажет. Отбасы-оқушы үшін өмір мектебі. Онда оның мейірбандық, шындық, адалдық, қайырымдылық, еңбек сүйгіштік тағы басқа адамгершілік қасиеттері дамиды және қалыптасады. Демек отбасы: жеке адамның рухани адамгершілік құндылығын қалыптастыратын микроұжым,

Отбасы тәрбиесінде кездесетін кемшіліктер:

Әке мен шеше өз мінез-құлқындағы кемшіліктермен күреспейді, бірақ балалардан адамгершілікті, әдептілікті талап етеді. Оларға дөрекі сөйлейді, өтірігін айтып, бетіне басады, өзі өтірік сөйлейді, оны бала сезіп тұрса да, қорыққанынан айтпайды.

Ата-аналар балалардың ішкі жан дүниесіне жеткілікті көңіл аудармайды, жылы жүзбен қарап, қамқорлық жасамайды, баланың қайғы-қуанышын бөліспейді.

Оқушының үй шаруасына көп көмектесуін талап етеді, оған жасаған жақсылығын міндетсиді.

Оқушының өсіп-жетілуіне қарай отбасы тәрбиесі де күрделеніп, үздіксіз жалғасып отырады. Оқушының басты ұстазы ата-ана, оқушының жеке бас мінез-құлқын қалыптастыру, оның бойына рухани-адамгершілік құндылықтарын сіңіру ата-ананың тікелей әсерімен жүзеге асады.

ПСИХИЧЕСКАЯ ГОТОВНОСТЬ ДЕТЕЙ К ОБУЧЕНИЮ В ШКОЛЕ

А. ЮНКМАН

студент, колледж ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Г.К. СМАИЛОВА

руководитель, преподаватель педагогики и психологии, колледж ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Ребенок к шести годам представляет собой достаточно сформировавшуюся социальную личность: он осознает свою половую принадлежность, отдает себе отчет в том, какое место среди людей занимает и какое может занять, умеет строить отношения с взрослыми и сверстниками. У него развита рефлексия, мотив «Я должен» начинает все более проявляться.

Одним из итогов психического развития дошкольника является готовность к обучению в школе. Каждый шестилетний ребенок уже имеет отчетливо выраженные личностные, индивидуальные черты, мотивы поведения и жизненную позицию.

Познавательные возможности шестилетних детей таковы, что они уже могут начать систематическое обучение в школе.

У ребенка шести лет достаточно развиты внимание, память, воображение. Он легко переключает внимание, запоминает лучше то, что производит на него впечатление; воображение его связано с впечатлениями.

Речь ребенка шести лет тоже достаточно развита. Он может объяснить содержание игры, в которой он участвовал, построить рассказ по картинке, выразительно прочитать небольшое стихотворение. Его мышление носит еще образный характер, но он уже может понять и отвлеченные суждения.

Все психические процессы детей шести лет постепенно становятся все более управляемым. Особенно эффективно это происходит в специально организованных условиях. Интеллектуальная готовность детей шести лет к обучению в школе предполагает развитие у них психических процессов, сенсорное развитие, потребность узнавать новое, умение учиться у взрослого, наличие необходимого объема знаний усвоенных в системе.

Эмоционально-волевая готовность заключается в положительном отношении к содержанию новой деятельности, стремлении преодолевать трудности, достигать результата своей деятельности, в умении организовывать рабочее место и поддерживать на нем порядок, вступать в контакт с новыми людьми (взрослыми и сверстниками) и др.

Взрослый должен знать особенности познавательных, эмоциональных и волевых психических процессов, особенности мотивации поведения и деятельности старшего дошкольника, знать требования школы и понимать систему взаимоотношений «ребенок-учитель», «ребенок-одноклассники», «ребенок-родитель».

Чтобы подготовить ребенка к обучению в школе, надо уметь:

- формировать у старшего дошкольника готовность и желание учиться;
- организовывать жизнь и деятельность ребенка по подготовке его к школе;
- сотрудничать с детьми в разных видах деятельности;
- осуществлять индивидуальный подход к детям;
- контролировать психическое развитие детей 6-7 лет;
- пропагандировать психолого-педагогические знания среди родителей. [стр.212]

Переход ребенка в школу - качественно новый этап в его развитии. Этот этап связан с изменением «социальной ситуации развития», с личностными новообразованиями, которые Л.С. Выготский назвал «кризисом семи лет». Результатом подготовки является готовность к школе. Эти два термина связаны между собой причинно-следственными отношениями: готовность к школе непосредственно зависит от качества подготовки.

Психологи и педагоги выделяют общую и специальную готовность к обучению в школе. Следовательна в дошкольном учреждении должна осуществляться общая и специальная подготовка.

Под специальной подготовкой понимается приобретение ребенком знаний и умений, которые обеспечивают ему успешность овладения содержанием обучения в первом классе школы по основным предметам (математика, чтение, письмо, окружающий мир).

В содержание понятия общая подготовка входит психологическая, нравственно-волевая, физическая подготовка.

Между обозначенными направлениями подготовки и готовности существует тесная, взаимобусловленная результат связь. Поэтому очень важно, чтобы педагог хорошо знал специфику работы по каждому направлению и вместе с семьей помогал ребенку достичь готовности к школе.

Изучение программы первого класса школы показывает, что успешно овладеть ею сможет тот ребенок, который уже располагает определенным запасом знаний по школьным предметам, научился читать. Учитель будет опираться на эти познания ученика, и развивать их, обогащать. Знания, таким образом, составляют основу для начала обучения по специальным предметам.

Однако было бы неверно специальную подготовку к обучению в школе понимать лишь под количественное накопление знаний. У ребенка-дошкольника хорошая память. Он быстро и много запоминает, может воспроизвести то, что запомнил. Но одной памяти для успешного обучения мало. Важнее наличие умений сравнивать, анализировать, обобщать, делать самостоятельные выводы, т.е. необходим определенный уровень развития познавательных процессов. Умение считать до 100 еще не говорит о будущих успехах в математике. И даже умение читать еще не гарантия хороших результатов по чтению и письму.

Важны осознание этих знаний и умений, понимание причинно-следственных связей и закономерностей, способность выделять и удерживать учебную задачу. Исследователи Л.Е. Журова, Т.В. Тарунтаева, Н.Ф. Виноградова, Г.А. Корнева, А.Н. Макарова установили, что такая подготовка к обучению в школе возможна и необходима.

Итак, чтобы дети были интеллектуально подготовлены к школе, необходимо дать им определенные знания, выстроенные в систему, обеспечит достаточный уровень мыслительной деятельности. Следует развивать у ребенка любознательность, познавательные интересы и способность осознанно воспринимать новую информацию.

При переходе в школу меняются образ жизни ребенка, его социальная позиция. Новая социальная позиция требует умений самостоятельно и ответственно выполнять учебные обязанности, быть организованным и дисциплинированным, произвольно управлять своим поведением и деятельностью, знать и соблюдать правила культурного поведения, уметь общаться с детьми и взрослыми.

Недооценка необходимости общей подготовки к школе приводит к формализации процесса обучения, к снижению внимания к решению главной задачи - формированию личности ребенка. Нередкий случай, когда при хорошей интеллектуальной готовности ребенок все же плохо учится. Значит, причину следует искать в дефектах не специальной готовности к обучению в школе, а общей.

Перед тем, как надеть ребенка физически был готов к смеже образа жизни и занятий. Физическая готовность к школе предполагает: общее крепкое здоровье, низкую утомляемость, работоспособность, выносливость. Ослабленные дети будут часто болеть, быстро утомляться, их работоспособность будет падать - все это не может не отразиться на качестве обучения и состоянии здоровья. Поэтому уже с раннего возраста ребенка воспитателю и родителям следует заботиться о его здоровье, формировать выносливость.

В содержании социально-психологической, нравственной готовности к школе выделяются следующие компоненты: готовность к учению (обучению) и готовность к новому образу жизни.

Готовность к учению (обучению) предполагает наличие определенного уровня развития *самостоятельности*. Исследованиями К.П. Кузиковой, Г.Н. Годиной установлено, что самостоятельность начинает формироваться уже с младшего дошкольного возраста и при внимательном отношении взрослых к этой проблеме она может приобрести характер довольно устойчивых проявлений в разнообразной деятельности. Возможно формирование *ответственности*. Старшие дошкольники способны ответственно относиться к заданиям, которые им предлагает взрослый. Ребенок напоминает поставленную перед ним цель, способен удерживать ее довольно долго и выполнять. Для того чтобы быть готовым к учению, ребенку надо *уметь доводить дело до конца, преодолеть трудности, быть дисциплинированным, усидчивым*.

Непрерывной характеристикой готовности к обучению служат *наличие интереса к знаниям*, а также *способности к произвольным действиям*.

Психологическая готовность к школе предполагает сформированность мотива учения. Интерес ребенка к школе проявляется очень рано. Происходит это под влиянием наблюдений за старшими детьми-учениками, рассказов взрослых о школе как о привлекательной для ребенка перспективе его развития; действует также эффект «привлекательного неизвестного». Отвечая на вопрос, почему им хочется в школу, дети даже старшего дошкольного возраста зачастую отвечают: «Потому что мне кулят ранец»; «Потому что там мой брат учится»; «Мы будем там, как большие ребята играть на поле в футбол». Среди этих мотивов нет главного-мотива учения. Лишь появление этих мотивов может свидетельствовать о психологической, мотивационной готовности ребенка к обучению в школе. Формируются такие мотивы постепенно. Они «вырастают» из прочных познавательных интересов, умения прилагать усилия для получения новых знаний и подкрепляются положительной оценкой взрослых.

Подготовка к школе должна быть разносторонней и начинаться задолго до фактического поступления детей в школу.

Подготовка ребенка к школе осуществляется двумя институтами воспитания - семьей и дошкольным учреждением. Только совместными усилиями можно получить желаемый результат. По диагностику готовности должны проводить специалист-психолог и педагог по специально подобранному, научно обоснованному и проверенному методикам. Если же этим ответственным делом занимается дилетант-человек, не имеющий нужной квалификации и подготовки, то можно причинить ребенку вред, недооценив или переоценив уровень развития. [стр.361-366]

Переход ребенка от дошкольного образа жизни к школьному является большой комплексной проблемой, которая широко исследовалась в отечественной психологии. В качестве составных компонентов психологической готовности к школе обычно рассматриваются личностная, волевая и интеллектуальная готовность.

Личностная, или мотивационная, готовность к школе заключается в стремлении ребенка к новой социальной позиции школьника. Эта позиция, согласно теории Л.И. Божович, представляет собой систему потребностей, связанных с учением, которое олицетворяет для ребенка новый, более взрослый образ жизни. В то же время стремление ребенка занять новую социальную позицию школьника далеко не всегда связано с его желанием и умением учиться. Школа привлекает многих детей прежде всего своими формальными аксессуарами, внешними атрибутами школьной жизни. Интересный подход к пониманию готовности к школе осуществлен в работе А.Л. Венгера и К.Н. Поливановой. В качестве главного условия готовности к школе рассматривается способность ребенка выделить для себя содержание учебной деятельности. Часто дети стараются вести себя «как школьники», то есть сидят ровно, поднимают руку, но при этом не особенно прислушиваются к тому, что говорит учитель. Главное звено- содержание обучения- при этом выпадает.

Волевая готовность к школе определяется, прежде всего, способностью к подчинению правилам и требованиям взрослого. Готовность ребенка к школьному обучению предполагает «вращивание» правила, заданного взрослым, в самостоятельную деятельность. В этом случае правило взрослого становится внутренним регулятором действий ребенка.

Обучение в школе требует так же *интеллектуальной готовности* ребенка. Он должен преодолеть свой дошкольный эгоцентризм и научиться различать разные стороны действительности. Важными аспектами интеллектуальной готовности к школе являются также умственная активность и познавательные интересы ребенка: его стремление узнать что-то новое, понять суть наблюдаемых явлений, решить какую-то задачу. Учебное содержание и учебная задача должны быть не просто выделены и поняты ребенком: они должны стать мотивом его собственной учебной деятельности.

Таким образом, психологическая готовность к школьному обучению обеспечивается высоким уровнем развития мотивационной, интеллектуальной и волевой сферы. Отставание в процессе развития одной из них обычно влечет за собой отставание и в других, что сказывается на адаптации ребенка к школе и успешности учебной деятельности. [стр.72-74]

ЛИТЕРАТУРА

1. «Детская психология в вопросах и ответах» Б.С. Волков, Н.В. Волкова;
2. «Дошкольная педагогика» С.А. Козлова, Т.А. Куликова;
3. «Возрастная психология. Конспект лекций». М. В. Оленникова.

ОБРАЗ ЧЕЛОВЕКА В ТВОРЧЕСТВЕ ВИКТОРА ЦОЯ

Ю.М. КУРКАН, У.В. ВАЛОВА
магистрант, студент ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Виктора Цоя нередко называют пророком, человеком, значительно опередившим своё время, борцом с существующими порядками. Однако ни один из эпитетов не способен отразить истинную глубину дарования этой гениальной личности. Думается, секрет его успеха заключается как раз в том, что он не хотел быть ни пророком, ни борцом, ни идейным вдохновителем. Виктор Цой просто жил и творил, как чувствовал, без пафоса и наносного героизма. Именно искренность и честность являются объяснением его феноменального успеха. И не правы те, кто считают Виктора Цоя неким символом той непростой эпохи, ибо его талант вне пространства и времени. Его нет с нами уже двадцать лет, а количество поклонников его творчества лишь возрастает [1, с.138-140].

В Цою была безразлична судьба страны и окружающих его людей. Всё, чем он мог выразить своё отношение к этому, заключалось в его монументальных песнях. Болезненно ощущая размытость жизненных ориентиров, давление обезличивающих вызовов города, мира и деструктивных сторон собственного «я», поэт пытается нащупать возможности собственной самоидентификации. В мозаике примет городского мира, в оглушённости его подчас агрессивными голосами «там кто-то спор ведёт крутой» [2, с.21] всё более отчетливо высвечивается напряжённая саморефлексия цоевского героя – «человека духовного пути, человека преодоления препятствий, волевой личности».

«Личная эсхатология» цоевского героя, сопряжённая с мучительным чувством «больного мира», с тем, что «потеря себя в «безвременье» оборачивается подсознательным стремлением рок-героя к саморазрушению, растворению в мире вещей», усиливает экзистенциальное начало в восприятии стержневых антиномий городского бытия [3, с.193].

Конечно, Виктор Цоя сформировала энергетика Питера, и эпоха. От серых, унылых и предсказуемых тоталитарных восьмидесятых до страстного желания глотка свободы – вот путь Виктора Цоя.

Он всегда излагал свою мысль очень прямолинейно и просто. Множество его стихов построено на вечном, как мир, приеме – противопоставлении: света и тьмы, добра и зла, земли и неба.

Мы хотели пить – не было воды.

Мы хотели света – не было звезды. [2, с.104]

Так кто же он – Герой Виктора Цоя? Тот, кто несёт в себе образ целой эпохи? Для начала, надо сказать, что в его стихотворениях есть чёткая оппозиция групп. Если располагать их в порядке градации, то выглядят это примерно следующим образом: «мы» – «я» – «ты» – «он». Причём, последний «он» – это тот самый идеальный герой, то к чему приходит человек на протяжении своей жизни и своей борьбы.

Соответственно, проанализировав песни Цоя, можно сделать однозначный вывод: приведённая нами цепочка показывает эволюцию лирических героев его песен. Мы видим, как из неформального множественного «мы» выделяется первая личность «я». Затем эта личность начинает и в других видеть тоже в первую очередь личностей – «ты». Ну, и конечная стадия – «он» – то, к чему необходимо стремиться.

Так, «мы» – некое сплочённое общество, бросающее вызов, протестующее, ждущее чего-то. Обществом это, конечно же, названо нами условно. Под этим «мы» подразумеваются люди, не разучившиеся думать, не разучившиеся видеть происходящее вокруг, сопереживать этому.

Мама, мы все тяжело больны...

Мама, я знаю, мы все сошли с ума... [2, с.100].

Постой, не уходи!

Мы ждали лета – пришла зима.

Мы заходили в дома,

Но в домах шел снег [2, с.211].

В этих строках прекрасно показаны обманутые ожидания лирического героя. То было время, когда люди ожидали одного, а получали совершенно другое. Время, когда все становилось с ног на голову, и «в домах шёл снег».

Мы ждали завтрашний день,

Каждый день ждали завтрашний день [2, с.201].

Как точно в этих двух строках передаётся настроение целого народа! Огромная страна ждала перемен, ждала лучшего. Просыпаясь каждый день, она надеялась, что скоро наступит то, лучшее «завтра». Лексический повтор «день-день-день», «завтрашний-завтрашний» и «ждали-ждали» работает на усиление атмосферы статичности, ожидания.

В наших глазах звездная ночь,

В наших глазах потерянный рай,

В наших глазах закрытая дверь.

Что тебе нужно? Выбирай!

Мы хотели пить, не было воды.

Мы хотели света, не было звезды.

Мы выходили под дождь

И пили воду из луж [2, с.300].

«В наших глазах» называется песня, и не зря эти слова рефреном звучат в ней. «Глаза – зеркало души», говорили древние мыслители, и где же ещё, как не в душе человека отражается то, что происходит вокруг него. Как уже говорилось ранее, рок-поэзия – поэзия образов. Невозможность выражать неудовольствие открыто диктовала свои правила. В данном случае – нужны были яркие живые образы, которые прочитывались бы на уровне подсознания. «Мы хотели света, не было звезды». Здесь, имеется в виду главная звезда – Солнце.

Но одного, большого и на всех – его просто не существует. И Цой говорит «В наших глазах звездная ночь» – в духе восточной философии, которой он увлекался. Ведь в каждом человеке сокрыты тысячи звезд, тысячи солнц, главное, в погоне за общим не потерять их. Поэт подтверждает эти строки следующим: «В наших глазах потерянный рай» – человек, всегда ищет рай вовне себя, в окружающем мире. И совершенно не замечает, что рай – в нём самом.

«Мы выходили под дождь, и пили воду из луж», – так завершает стихотворение автор. И действительно, когда утерянная гармония, «рай», если говорить словами Цоя, находится в самом человеке, а он этого не видит, то точно так же не замечает он и дождя идущего вокруг. И покорное человеческое стадо привычно пьёт то, что под его ногами.

«Мы», – говорит Цой, причисляя своего лирического героя к этому обществу. Обществу отверженных людей, которые мучительно ищут выход, но не находят его. Они ждут это мифическое завтра, ждут, что что-то изменится, улучшится, обновится, но этого не происходит.

Перемен! – требуют наши сердца.

Перемен! – требуют наши глаза [2, с.10].

Они требуют перемен, но ничего не меняется. Ищут свет, но Солнца тоже не видят, как не видят и просвета в своем существовании.

Существует так же вторая группа песен, объединенная неким «Я». Несмотря на то, что Виктор не любил «выворачивать душу» перед журналистским микрофоном, один раз он все же сказал о том, как понимает свое место в жизни: «...живу для чего? Чтобы заниматься своим делом, чтобы было интересно жить. А каким бы хотел себя видеть? – Я бы хотел не запятнать свое доброе имя, чтобы

ни у кого не было повода меня в чем-либо упрекнуть. Все остальное не очень важно». Это интервью состоялось незадолго до гибели...

Что же кроется за этим «Я»? Я – человек, бросающий вызов всему миру, готовый противостоять ему в одиночку, не боящийся любых трудностей.

Снова за окнами белый день,
День вызывает меня на бой.
Я чувствую, закрывая глаза, –
Весь мир идёт на меня войной! [2, с.156].

Я – скорее всего, является прототипом самого Виктора, сообщает его жизненную позицию, его взгляды на мир. Он не хочет давить на кого-то, заставлять кого-то следовать своим взглядам. Он говорит: «Я – такой, какой я есть. Хотите – следуйте за мной. Нет – каждый пойдет своей дорогой».

И есть чем платить, но я не хочу
Победы любой ценой.

Я никому не хочу ставить ногу на грудь [2, с.124].

Но он понимает, что не может, не имеет права давать слабину, а потому готов бороться за свой мир, за свои идеалы. Герой Цоя, его «Я» готов идти против всех в этой битве. Он не пророчит себе победы, он просто просит немного удачи. Лирический героя «я» – борец по своему призванию.

Группа крови – на рукаве,
Мой порядковый номер – на рукаве,
Пожелай мне удачи в бою, пожелай мне:
Не остаться в этой траве [2, с.115].

Когда все вокруг давно опустили руки, когда все вокруг говорят: «Игра не стоит свеч». Но лирический герой – не составляющая этой массы «всех». Он пытается делать, пытается бороться, пытается ждать плодов своего труда.

Три чукотских мудреца
Твердят, твердят мне без конца:
Металл не принесет плода,
Игра не стоит свеч,
А результат – труда.
Но я:
Сажая алюминиевые огурцы
На брезентовом поле [2, с.245].

И действительно, в то время, когда уже больше не хватает сил ждать, так хочется опустить руки, ведь все вокруг твердят, что борьба совершенно напрасна. И в этом мире, в этой эпохе каждый человек обязан быть «кем-то» для того, чтобы принести пользу «кому-то». И совершенно не берется в расчет его желание «остаться собой».

Все говорят, что надо кем-то мне становиться,
А я хотел остаться собой.
Мне стало трудно теперь просто разозлиться,
И я иду, поглощенный толпой [2, с.233].

Следующая группа – «ты». Человек, который вырвался из ставшего тесным «мы», сознательно избравший путь одиночества возможно для того, чтобы отыскать что-то, найти какую-то лично свою истину. Этот человек в вечном поиске, и именно поэтому Цой в своих текстах как-будто стремится помочь, облегчить эти поиски.

В этом мотиве есть какая-то фальшь,
Но где найти тех, что услышат ее?
Подросший ребенок, воспитанный жизнью за шкафом,
Теперь ты видишь Солнце, возьми – это твоё! [2, с.159].

Этот «ты» – последний герой. И много таких было в то время – отчаянных и отчаявшихся одиночек, тех, кто не в силах был самостоятельно найти выход.

Ночь коротка, цель далека,
Ночью так часто хочется пить,
Ты выходишь на кухню,
Но вода здесь горька,
Ты не можешь здесь спать,
Ты не хочешь здесь жить.
Доброе утро, последний герой!

Доброе утро тебе и таким, как ты,
Доброе утра, последний герой.
Здравствуй, последний герой! [2, с.194].

В данном случае песня «Последний герой» является воплощением изложенной нами концепции. И вроде все в порядке у этого человека, и жить можно, и ничего страшного не происходит, но пригибает его к земле что-то, не дает вздохнуть свободно.

И одиночество здесь уже не помощник, а скорее враг. Одиночество кажется желанным лишь вначале, потом же оно начинает тяготить.

Ты хотел быть один, это быстро прошло,
Ты хотел быть один, но не смог быть один,
Твоя ноша легка, но немеет рука,
И ты встречаешь рассвет за игрой в дурака [2, с.321].

Этот человек в нерешительности, он не сделал своего выбора, не знает, чего хочет, чего ему ждать. На этом этапе будто бы сама жизнь проверяет его на прочность: согнется ли, или выстоит, станет крепче?

Хочешь ли ты изменить этот мир,
Сможешь ли ты принять как есть,
Встать и выйти из ряда вон,
Сесть на электрический стул или трон? [2, с.321].
Что тебе нужно? Выбери! [2, с.300].

И последняя группа – «он». Человек – высшее существо. То состояние, к которому необходимо стремиться, потому что именно там человек обретает себя. Он больше не ищет, потому что нашел все, что требовалось, потому что понял истину – пусть не большую, всеобщую, но, по-крайней мере, свою.

А когда мы все посмотрим в глаза его,
То увидим в тех глазах Солнца свет [2, с.305].

Человек, для которого надуманное, социальное уже не имеет никакого значения. Который смог возвыситься над придуманными человечеством рамками (что они, как не сознательное от- деления себя от других людей?)

И мы знаем, что так было всегда
Что судьбою больше любим
Кто живёт по законам другим
И кому умирать молодым [2, с.7].

Да, он любимец судьбы, потому что идёт своей дорогой. Для него уже не важны ни чины, ни имена, потому что куда дороже то, найденное им на пути нелегкого поиска.

Он не помнит слова «да» и слова «нет»
Он не помнит ни чинов, ни имён
И способен дотянуться до звёзд
Не считая, что это сон
И упасть опалённым звездой по имени Солнце [2, с.7].

И этот высший человек действительно способен дотянуться до звёзд, потому что ничего невозможного для него уже нет. Но неизбежно такие люди умирают молодыми, потому что горят для других, а не для себя.

Потому что их внутреннее Солнце сжигает дотла. Сейчас таких людей еще нет, и автор говорит нам об этом. Но, тем не менее, эта песня пронизана ожиданием такого человека. Ожиданием героя, который смог бы пойти выше и дальше остальных, и быть их гораздо лучше.

В одном из своих интервью Цой на все вопросы журналиста отвечал одним словом «Нет». Это не была горделивая поза и уж тем более не «прикол», потому как его песни, особенно последних лет, были о нечеловеческом страдании и одиночестве. Бывали дни, когда Цоя и его друзей арестовывали только за то, что они играют нетрадиционную музыку или одеты не так, как положено «советской молодежи», иногда музыкальную аппаратуру разбирали дружинники.

Бывали дни, когда прямо на концерте отключали электричество и Цой давал указание группе продолжать игру, зал подпевал... Что построить, и что разрушить и кому, и зачем здесь петь? – вопрошает в одной своей песне Цой, одолеваемый одиночеством и тотальным непониманием....

Творческое наследие Виктора Цоя насчитывает более трёхсот песен, не считая стихотворений, которые не вошли ни в один альбом или сборник. В дополнении ко всему, в творческом арсенале музыканта присутствует и прозаические произведения, напоминающие по жанру лирическую миниатюру.

В. Цой мечтал жить в утопии, дотянуться до звёзд, жить во сне, где не будет абсурдных и жестоких приказов, тысячелетних войн без особых причин, войн, где каждый сам за себя, где вместо тепла, натыкаешься на зелень стекла, когда не понятно где лицо, а где рыло. Он смог встать и выйти из ряда вон, обречённый на одиночество, метафизическую печаль, когда кажется, что силы иссякли и надежды слишком призрачны, когда может помочь только любимый человек и друзья. «Ох, заедает меня тоска, верная подруга моя», – поёт Виктор Цой в одной из своих последних песен. Нечеловеческими усилиями он попытался дотянуться до звёзд, оказаться в прекрасном сне. Почти каждое слово в его песне было символом и несло двойной смысл. Для поэта было важно, чтобы его творения достигали какой-то определённой цели, высшей точки осознания, чтобы их хотелось слушать

ЛИТЕРАТУРА

1. Кушнер А. Золотое Подполье. Полная иллюстрированная энциклопедия рок-самиздата. История. Антология. Библиография. – Нижний Новгород: Деком, 1994. – 366 с.
2. Цой В. Последний герой. – М: Эксмо. – 2002. – 345 с.
3. Дети одного солнца. Книга поклонников Виктора Цоя. / Автор-составитель Ольга Лехтонен. – СПб: Геликон-плюс. – 2010. – 432 с.

ОПЫТ ОНТОЛОГИЧЕСКОГО И МИРОВОЗРЕНЧЕСКОГО АНАЛИЗА ЛИРИЧЕСКОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

И.О. ПРИХОДЧЕНКО, Д.В. БЕЛОГРАДОВ
магистрант, студент ПГУ имени С.Торайгырова, г. Павлодар

Человек третьего тысячелетия находится на заре новой эры, и потому он словно стоит на перепутье. Научно-технический прогресс, набирающий невообразимые обороты, удовлетворяя потребности материальные, не удовлетворяет духовные потребности современного человека. Оттого он испытывает ощущение потери смысла, что как нельзя лучше отражено в современном искусстве.

Разглядеть смысл и адекватно постичь его – такая потребность назрела и в науке, особенно – в литературоведении, которое традиционно обращалось к самым фундаментальным (онтологическим) проблемам жизни, а также к мировоззрению человека как к инструменту постижения таких проблем. В данной статье мы поделимся опытом попытки проникновения в сферу смыслов лирического произведения путём онтологического и мировоззренческого анализа.

Данную попытку мы совершили с помощью поиска мотивов, имеющих онтологическое и мировоззренческое звучание. Под мотивом мы понимаем «исходный момент художественного творчества, совокупность идей и чувств поэта, ищущих доступного воззрению оформления, определяющих выбор самого материала поэтического произведения, и — благодаря единству выразившегося в них индивидуального или национального духа — повторяющихся в произведениях одного поэта, одной эпохи, одной нации и тем самым доступных выделению и анализу» [1].

Под онтологией же мы понимаем «учение о сущем» [2]; «учение о бытии как таковом; раздел философии, изучающий фундаментальные принципы бытия, наиболее общие сущности и категории сущего» [3].

Основной предмет онтологии – бытие, определяющееся полнотой и единством всех видов реальности: объективной, физической, субъективной, социальной и виртуальной. Реальность с позиций идеализма делится на материальную (материальный мир) и духовную (включающую в себя также понятия души и Бога). В 20 веке в экзистенциализме бытие интерпретируется через бытие человека, так как он способен мыслить и вопрошать о бытии. Человек, как бытие, обладает свободой и волей [4]. Эти исходные положения легли в основу анализа.

Для последнего было взято стихотворение Юлии де Куркан «Чашу яда, как причастье...» как хороший образец современной лирики:

Чашу яда, как причастье,
Пью в последний путь.
Серебром креста на части

Разрывает, в ключья, грудь.
Мне не больно! Люди, верьте!
Это - тоже путь к спасенью.
Добровольны: жертва Смерти,
И отказ от воскресенья.
Чаша яда иль бесчестье -
Выбор, право, невелик.
Но подумайте! Но взвесьте!
Серебро пускает блик.
Поцелуй беззносой Смерти,
Прерывается дыханье.
Не бояться больше черти
Ангелов упоминанья.
Не бояться ныне люди
Ни земли, ни даже неба.
Серебром креста на блюде
Осиянна будет верба.
Мне - последнее причастье,
Ледяной напиток боли.
Непохожее, но счастье
Выбора, свободы воли...

Так как онтология оперирует понятием «человек», мы также прибегнем к нему, умышленно не используя в нижеследующем анализе термин «лирический герой».

В данном тексте, представляющем собой замкнутую в себе субъективную реальность, выявлены такие сопряжённые с понятием бытия мотивы, как жизнь человека, вера, воля, свобода, выбор. Их анализ позволит судить об онтологическом содержании текста.

Жизнь здесь предстаёт как один сплошной путь, который состоит из микроотрезков-путей. В тексте человек описан в момент вступления в последний из них, ведущий к абсолютному концу. С мотивом последнего пути сопряжён мотив пути к спасению, которые могут совпадать по направлению движения человека, а могут быть обратными друг другу. В тексте представлен второй вариант: продвигаясь вперёд по пути жизни, человек шёл назад по пути к спасению.

Этот мотив включён в мотив веры, являющийся в тексте одним из главных и представленный в нём очень широко. Вера для человека является дуальным феноменом: он причастен к ней, но и погибает от её косвенного воздействия. Воплощённая в тексте с помощью религиозной атрибутики (причастье, чаша, серебро, крест), она, казалось бы, становится казнью для человека, ставя его на последний путь. Но здесь происходит размежевание внешнего и внутреннего по отношению к человеку наполнения понятия веры и одновременно вступает в действие мотив человека среди людей.

Судя по подтексту, люди казнят человека с помощью религиозной атрибутики, ставя на него печать вины, и, таким образом, их вера не является верой как таковой, она есть внешняя, показательная ритуальность. Сам человек в тексте не чужд вере, он принимает её истинность и остаётся верен ей, несмотря на обречённость. На середине текста появляется оценочный перевёртыш, и в негативной оценке предстают читателю судьи, а не судимый, наказывающие, а не наказуемый. И здесь в тексте активизируется мотив выбора – одна из актуальнейших проблем человеческого бытия. В тексте выбор поставлен как «чаша яда иль бесчестье», где «чаша яда» подразумевает смерть, взятую из рук казнящих, с признанием своей неправоты и получением вечного клейма вины перед Богом.

С этого момента активизируется мотив воли, реализованный в «доброй воле». В тексте сказано, что «Добровольны жертва Смерти / И отказ от воскресенья». Человек в этой ситуации волен сохранить свою независимость путём ухода с жизненного пути в ничто, в смерть, и тем реализовать свою свободу воли, одновременно являя протест силам, толкающим его к такому выбору. С объективной точки зрения его смерть – неизбежность, но с субъективной точки зрения самого человека – это счастье, позволяющее ему сохранить внутреннее «самоё себя» и остаться верным себе самому. Этот уход косвенно сопряжён с надеждой, что вера останется в мире и после его ухода («Серебром креста на блюде / Осиянна будет верба»), несмотря на то, что мир людей уподобился миру смерти («Не бояться больше черти / Ангелов упоминанья» можно поставить знак равенства «Не бояться больше люди / Ни земли, ни даже неба»).

Кроме описанных выше мотивов, в тексте могут быть выделены и другие онто-логические мотивы, так как художественный текст обладает огромными ресурсами для всевозможных исследовательских интерпретаций.

Прежде чем перейти к мировоззренческому анализу стихотворения, необходимо определиться с используемыми понятиями и их наполнением.

Под мировоззрением мы склонны понимать «совокупность взглядов, оценок, принципов и образных представлений, определяющих самое общее видение, понимание мира, места в нем человека, а также — жизненные позиции, программы поведения, действий людей» [5]. Принято выделять 3 исторических типа мировоззрения: мифологию, религию, философию [6].

Мифология — тип мировоззрения первобытнообщинного и раннеклассового общества, он характеризуется такими чертами, как синкретизм, эсхатологизм, антропо-морфизм, генетизм, многофункциональность образов. Религия — тип мировоззрения, осваивающий действительность через её удвоение на посюстороннюю и потустороннюю; она характеризуется такими чертами, как оценочно-регулятивная функция образов, иррациональность, идея Бога как первоначала, примат духовного над телесным; присуща рабовладельческим и феодальным обществам. Философия — тип мировоззрения, дающий целостный взгляд на мир и человека; черты философского мировоззрения — это абстрактно-понятийная форма освоения действительности, рационализм, суб-станционализм, универсализм. Все формы мировоззрения, несмотря на последовательную смену друг другом, сохранились в сознании и в культуре, в том числе и в литературе. Эти данные взяты как исходные для следующего анализа.

К мифологическим мотивам в тексте можно отнести мотивы дороги, умирания и возрождения, конца света. Герой (в данном анализе мы можем использовать термин «лирический герой») в своём движении по жизненному пути подошёл к последнему пределу, что совпадает с приближением конца света. На эсхатологические мотивы указывает истончившаяся граница миров, из-за чего объекты разных уровней мироздания (верхний, земной, нижний) потеряли взаимный баланс: нарушена вертикальная иерархия («Не бояться больше черти / Ангелов упоминанья, / Не бояться больше люди / Ни земли, ни даже неба»). Мировая гармония нарушена, и этот дисбаланс увлекает мир в бездну разрушения, что совпадает с моментом окончания жизненного пути героя. Та-ким образом, конец жизни героя приравнивается в тексте к концу света. Но эсхатологический мотив сопряжён с мотивом возрождения, правда, мотив этот звучит лишь на-мёком («Серебром креста на блюде/ Осияна будет верба»).

К религиозным мотивам в тексте можно отнести следующие мотивы: чаша страдания, причастие, крест, жертва, воскресенье, серебро, чёрт, ангел, страх божий. Как видно по количеству мотивов, христианский подтекст является для произведения фундаментальным. Чаша страдания трансформируется в тексте в чашу яда, чем подчёркивается мотив смерти, которую она несёт в себе. Также чаша сравнивается с причастием («Чашу яда, как причастие»). Таким образом, религиозный обряд соединения с Богом, с «бытием», меняет свой эмоциональный заряд с положительного на отрицательный и становится ритуалом соединения со смертью, с «небытием». Обряд спасения предстаёт в тексте как обряд казни, и, соответственно, религия предстаёт как антирелигия, противопоставляясь вере как таковой. Этот тезис поддерживается функционированием религиозной атрибутики в тексте в качестве орудий казни («Серебром креста на части / Раз-рывает в ключья грудь»). Герой с точки зрения подающих чашу предстаёт еретиком или колдуном, вероотступником и богохульником, но с точки зрения самого героя он причастен вере и уповает на её силу, проповедуя в последние минуты: «Люди, верьте! Это — тоже путь к спасенью!» Но люди, чья вера искажена, потеряли страх божий, и потому молитва потеряла силу в их устах: «Не бояться больше черти / Ангелов упоминанья. / Не бояться больше люди / Ни земли, ни даже неба». В такой морально-нравственной обстановке смертельный исход героя неизбежен. Но, несмотря на свою «жертву», что герой приносит Смерти, и «отказ от воскресенья», в чём усматривается намёк на самоубийство героя, он верит в иное воскресение — воскресение веры в мире («Серебром креста на блюде / Осияна будет верба»).

К мотивам, связанным с философией, в тексте можно отнести мотивы воли, свободы и выбора, которые переплетены в тексте в неразрывное единство. Если смотреть на текст с философских позиций, то он приобретает экзистенциальное звучание. Герой поставлен перед необходимостью выбора объективными обстоятельствами, которые заведомо сильнее его («Чаша яда иль бесчестье — выбор, право, невелик»). У героя два пути: физическая смерть и сохранение своей внутренней свободы или же отказ от своих убеждений с принятием своей неправоты и вины, что означает для него смерть ду-ховную. Объективно положение героя патовое, ибо в любом случае его ждёт крах, но субъективно герой считает себя победителем, так как в его силах определить, каким будет исход

событий, невзирая на предре-шённую трагичность этого исхода («Непохо-жее, но счастье / Выбора, свободы воли»). В этом антиконформистском пафосе текста секрет катарсиса, испытываемого при его прочтении. Смерть героя предстаёт его спа-сением, а также той частью бытия, которую никакие обстоятельства не в силах отнять («Добровольны: жертва Смерти / И отказ от воскресенья»). Свобода воли и право вы-бора, неотъемлемые и осознаваемые героем, делают его победителем, несмотря на тра-гический исход.

В завершение необходимо оговориться, что изложенный анализ не претендует на полноту раскрытия смысла и абсолютную адекватность интерпретации. Это лишь опыт анализа, а опыт — это лишь попытка. Чем больше будет сделано таких попыток, тем большие грани литературного произведения можно будет постичь, и это утвержде-ние относится к любому литературному произведению. Необходимо помнить, что про-изведение искусства бездонно в содержании своих смыслов, а потому количество ин-терпретаций бесконечно.

ЛИТЕРАТУРА

1. Литературная энциклопедия // dic.academic.ru/contents.nsf/enc_literature/
2. В. Соловьев. Толковый словарь по философии // terme.ru/dictionary/194/word/ontologija
3. А. Доброхотов. Новая философская энциклопедия // terme.ru/dictionary/879/word/ontologija
4. Википедия. Онтология. Предмет онтологий // ru.wikipedia.org/wiki/Онтология
5. Фролов И. Т. «Введение в философию» / Введение. «Что такое философия» // philosophy.mipt.ru/textbooks/frolovintro/introduction.html
6. Исторические типы мировоззрения: мифология, религия, философия // studfilosed.ru/uchebnye-materialy-po-filosofii/249-istoricheskie-tipy-mirovozzreniya-mifologiya.html

ЖАС ҰРПАҚТЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ҰСТАЗ ТҮЛҒАСЫНЫҢ РӨЛІ

Қ.Қ. ҚҰНАПИНА

т.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

М.Ә. ӨСКЕНБАЙ

1 курс PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

XXI ғасырдағы білімді ұрапқты тәрбиелеп шығару — кез келген ұлы құрметке лайық үлкен жауапкершілік пен қажырлы еңбек екенін елбасы өз сөзінде баса айтқан еді. Ел болашағы жастардың қолында десек, сол жастардың білімді болып, жақсы азамат болуы — ұстаздарға байланысты екені түсінікті.

Бетгілі акын Нұралы Әжіғалиев:

«Талайға талпынам деп тұғыр бердін,

Талайға қолдан қайта ғұмыр бердін,

Білмеймін қанша жанның қарыздарын,

Өзіне үстінде бұл жұмыр жердін», — деп жырлағандай өз ісіне шын берілген, еңбегіне ешқашан ақы сұрамайтын ардақты ұстаздарға бүкіл адам баласы қарыздар.

Ұстаз... Ұстаз деген кім? Ұстаз әке мен шешеді, қолынан ұстап, талабыңды көріп, жақсылыққа теліп, шалағайлығына өуелі көшіп, өміріңне жол ашатын жанашыр жан. Ұстаз шебер ұстадай ақ алмасты шыңдау үшін отқа салып, суға малып, не сан шытырманнан өткізіп алып, қайтадан суға салып, мың сан сыннан өткізіп барып, шикілі пісіруге, шамалы жетілдіруге шыңдауға шыдамы жететін жан. Ұстаз көзі ашық, көңілі тасып, өнері асып тұрса да, халқының ертенін ойлайтын, бір күндікке қанағат етіп қоймайтын, болашағын болжайтын жан. Ұстаз — шәкірттің рухани әкесі дейді академик М.Қозыбаев.

Әл-Фараби ұстаз қызметінің мақсаты — балаға бақытқа жеткізудің жолын табуға көмектесуі деп ескерткен. «Қандай болсын әдіс, тәсіл (мақтау, бетіне басып ұялту, көзін жеткізу, көндіру) тәрбиешіден имандылық, әдеттілік талап етеді, осылай ғана өз шәкірттерінің шыншыл, адамгершілікті, сыпайы, әділ болуын қамтамасыз еле алады. Сондықтан мұндай қасиеттерге ұстаздың өзі де ие болуға тиіс» дейді ұлы ғұлама.

Ұлы ғұлама бабаларымыз Әбу Насыр әл-Фараби, Ахмет Йүгінеки, Жүсіп Баласағұн, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім, Мағжан Жұмабаев және т.б. еңбектерінде адамның адам болып қалыптасуына негізгі рөл атқаратын адамгершілік құндылықтар екенін айтты. Ал бала жүрегіне осы құндылықтарды беретін тұлғаның бірі — ұстаз. Ұстаз — адам бойындағы барлық жақсылықтарды бала жүрегінің жындыны сүйіспеншілікке айналдырғанда ғана оларда

- Жоғарғы дәрежедегі азаматтық жауапкершілік, әлеуметтік белсенділік;
- Ұстаздық қабілеті мен біліктілігі, балаларға деген сүйіспеншілікпен астарып жатуы;
- Шынайы парасаттылық, рухани мәдениеттілік;
- Инновациялық стиль, ғылыми-педагогикалық ойлау жүйесі;
- Педагогикалық әдеп және т.б.

Тәлім-тәрбиедегі негізгі тұлға – ұстаз. Ол шәкірттерінің жан-дүниесіне терен бойлай отырып, олардың сенімін арттырады. Орташа ұстаз – баяндайды. Жақсы ұстаз – түсіндіреді. Тәжірибелі ұстаз – көрсетеді. Ал ұлы ұстаз ғана шабыттандырады – деген сөз халық арасына кең тараған. Ал ұлы ұстаз болу – әр ұстаздың мақсаты мен міндеті болу керек.

Ұстаздық қызмет қыры мен сыры мол біртұтас гуманистік мамандық. Осындай қасиеттерді өз бойына сіңіріп, игі мақсатқа ұмтылған кісі ғана осы құрметті мамандықты игере алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Алтынсарин Б. Таңдамалы педагогикалық мұралары. –А., 1991.
2. Аймаутов Ж. Шығармалар жинағы. 4-том. –А., 1998.
3. Әл-Фараби. Өлең өңірінің қағидалары туралы тракт. – А., 1980.
4. Қозыбаев М. Жұлдызым менің. –А., 2001.
5. Найманбаева К.К. Заман ұстазының келбеті. –А., 2009.
6. Хуторский А. Ключевые компетенции как компетент личность – ориентированный парадигмы образования. // Народное образование. 2003. №2.
7. Бимендиева А. Ұстаз мәртебесін қалпына келтіре аламыз ба? // Класс тайм. №37. 2012.

ОБ ОПРЕДЕЛЕНИИ СУБЪЕКТА (РЕЧИ) В ЯЗЫКОВОМ ВЫРАЖЕНИИ

М.К. АКОШЕВА

доцент, ПГУ имени С.Торайгырова, г. Павлодар

Как известно, язык, речь, речевая способность и речевая деятельность со времен Ф. де Соссюра находятся в поле зрения лингвистов. Именно Соссюр провел различия между языком и речью, назвав их «разными вещами», тем самым почти сделал объектом изучения лингвистики язык (не речь, не язык и речь) [1]. К этой точке зрения близок Н. Хомский, указывающий, что «знаменитое соссюрское положение о логической первичности изучения языка - langue (и порождающих грамматик, описывающих langue) представляется вполне справедливым», и пытающийся создать две теории - для компетенции и употребления [2, 463]. Как мы знаем, дальнейшие исследования языка/ речи проводились в свете этого разграничения.

Известный лингвист Ю.Н. Караулов главной причиной постоянного возвращения языкознания к обсуждению вопроса о предмете своей книги считает «расширение нашего опыта, наших знаний и представлений о языке, а отсюда – желание ...заново осмыслить задачи и объект исследования [3, 11]. Мы согласны с исследователем в том, что с расширением нашего опыта, знаний, представлений о языке в сферу анализа вовлекаются приграничные с традиционно принятыми явления, которые раньше или не рассматривались наукой или же изучались смежными науками. Лингвист отмечает удивительный факт: «...На границах со смежными областями, на стыках разных наук происходит постоянное расширение нашего лингвистического опыта, прирост потенциала научных знаний, осуществляются открытия, формулируются гипотезы, оформляются новые теории» [3, 12]. Справедливо его мнение о том, что это требует пересмысления объекта науки.

Отсутствие целостности у объекта лингвистической науки, его двойственность отмечали многие ученые. В этом убеждает нас следующее замечание: «Теперь, когда лингвистика накопила достаточный опыт изучения своего объекта, мы имеем все основания сказать, что самой существенной чертой этого объекта является его двойственность. Все языковеды, от В. Гумбольдта до Н. Хомского ... неизменно отмечали двойственность объекта своего изучения.... Проводимые ими разграничения между еруом и еврүеа, схемой и узусом, кодом и сообщением, компетенцией и употреблением ... далеко не тождественны, но все они ... имеют в виду все ту же двойственность объекта лингвистики, выражая ее в различного рода дихотомических формулах» [4, 103]. В последнее время принято язык и речь противопоставлять друг другу, как ограниченное (язык) неограниченному (речь). В речи повторяется один и тот же набор единиц и правил (это язык), но при этом в их состав не вносится ничего нового, лишь допускается мно-

жество их комбинаций. Однако такой принцип разграничения языка и речи не только не дает оснований рассматривать их как «разные вещи», но скорее сближает их. На основе данного принципа принято также различать язык и речь и по всякого рода объективным признакам, например, лексическим или синтаксическим с обязательным учетом статистических соотношений их встречаемости. Но все это внешние и, безусловно, вторичные признаки, лежащие на поверхности и не затрагивающие существа явлений. Главное - для выделения этих вторичных объективных признаков надо располагать точным критерием для определения того, что относится к языку, а что - к речи.

Не менее часты варианты определения различия между языком и речью, в основе которых лежит тезис о том, что речь - не что иное, как использование языка, язык в действии. Как считают лингвисты, эта точка зрения, по сути дела, навсегда запирает человека в границах языка и сводит деятельность общения и деятельность мышления людей к тавтологическому процессу использования тех конечных единиц (и правил их комбинирования), которыми располагает язык. Она совершенно не учитывает тех качественно новых явлений, которые характеризуют речь и которые никак нельзя свести к «сверхязыковому остатку», получаемому посредством механического вычитания из некоторой совокупности высказываний языка [4, 69].

Звегинцев В.А. обоснованно считает необходимым рассматриваемую проблему изучать на уровне предложения. Изучение предложения даст возможность уяснить, что относится к языку и что к речи, и в каком отношении эти явления находятся друг с другом применительно не только к предложению, но и к другим лингвистическим единицам. Даже автор пишет: «Ставить же вопрос так широко – это значит обратиться к рассмотрению единиц различных лингвистических уровней, а стало быть, и самих лингвистических уровней» [5, 40].

Конечно данную проблему стоило бы изучать на уровне предложения и высказывания одновременно. Изучение предложения/ высказывания, мы считаем, помогло бы глубже понять, что на самом деле относится к языку, а что - к речи, в каком отношении эти явления находятся друг с другом применительно не только к предложению, но и к другим лингвистическим единицам, а также – не только к высказыванию, но и к компонентам речевой ситуации. Ведь, как пишет профессор З.К. Темиргазина, «в содержательный план предложения, помимо семантического аспекта (пропозиции), с необходимостью включается прагматический аспект, представляющий компоненты смысла, которые выявляются в речевом акте, т.е. при переходе предложения к высказыванию» [6, 15]. Разграничение языка и речи другим лингвистом Н.Д. Арутюновой представляется так: Язык потенциален, конечен, формален, стабилен, объективен, имеет уровневое устройство. Речь субстанциональна, конкретна, развертывается во времени и пространстве, бесконечна, активна, динамична, линейна, субъективна, вариативна, контекстно и ситуативно обусловлена [7, 61]. Как видим, исследование при определении языка также обращает внимание на уровневое устройство языка. На наш взгляд, труднее определить понятие «речь», ибо в соотношении язык и речь всегда возникает третий член – речевая способность. Эта трудность в определении понятия «речь» связана с его (третьего члена) нелингвистичностью. Тем не менее, этот компонент необходим, так как «позволяет разделить человеческий, личностный аспект и аспект языковой формы» [8, 154]. Исследователь, говоря об отличии языка и речи, говорят об отличии функции языка от функции речи. Это различие находит свое отражение в признаке проявления или не проявления зависимости от речевой ситуации.

Исследователи, поднимаемая вопрос о том, является ли речь реализацией языка как способности или реализацией языка как системы, часто соединяли одно с другим, или подменяли одно другим. Поэтому важно было появление работ французского ученого Э.Кондильяка, в которых все свойства языка подведены под понятие «языковая личность» [9, 182]. Чтобы понять, о каких свойствах языка идет речь, сделаем небольшой экскурс в историю языкознания: на каждом этапе его развития при изучении языка выделялось одно из его свойств как основное. Так, в XIX веке был важен исторический характер языка. К концу XIX века проявляется интерес к изучению живых языков, одной из причин которого явилось нарастающее национальное самосознание, а данный интерес был своеобразным откликом ученых на этот яркий факт реальной действительности. А к началу XX века языкознание сделало шаг в сторону функционирующего языка, в сторону говорящего человека. Стал важен психологизм языка. И примечательно, что Соссюр, начавший в конце XIX века как историк языка, все-таки отдал дань психологическому характеру языка. По этому поводу Ю.Н. Караулов писал: «...Будучи гениальным ученым, он перешагнул рамки существующей парадигмы и поверх тезиса о ... психологическом характере языка начертал на знамени лингвистики: «язык насквозь систем» и «язык насквозь социален» [3, 14]. И так язык с 20-х годов XX века стал изучаться как система, как социальное явление. В итоге историзм, психологизм, системность и структурность, социальность стали парадигмами,

каждая из них отрицала предыдущую, но в будущем все они явились синтезом для новой научной парадигмы. Как раз «современные представления о языке как объекте языкознания покоятся на четырех «китах», на четырех фундаментальных его свойствах – исторически обусловленном характере развития, психической природе, системно структурных основах его устройства, социально обусловленном характере возникновения и употребления» [3, 15]. Именно языковую личность, ее структуру и функционирование стали называть единым организующим началом. В обращении к языковой личности нас интересует вопрос включения человеческого фактора в лингвистическую парадигму, то, что традиционные проблемы языкознания, вопросы изучения языкового строя теперь могли рассматриваться с позиций включения их в течение речемыслительных процессов, могли иметь функциональную характеристику, могли иметь «прагматические» тона. Пользуясь семиотической терминологией, мы можем сказать, что речь – знаковая система, в которой есть синтагматика, семантика и прагматика, а язык есть знаковая система, знающая лишь синтагматику и семантику.

Представление о языке и речи как о «двух разных вещах», казалось бы, дает нам все основания для выделения из большого лингвистики двух малых лингвистик – лингвистики языка и лингвистики речи. И в пользу такого разделения высказывалось немало лингвистов, начиная с самого Соссюра, окончившего свой «Курс» словами: «Единственным и истинным объектом лингвистики является язык, рассматриваемый в самом себе и для себя». Однако, хотя язык и речь представляют собой «две разные вещи», ни одна, ни другая «вещь» друг без друга не могут ни существовать, ни функционировать, поэтому нельзя делить лингвистику на две науки. На наш взгляд, попытки свести лингвистику только к изучению языка можно рассматривать как попытки упростить объект изучения для удобства его описания. Таким образом, только в совокупности своей речь и язык составляют вид человеческой деятельности, выполняющий в социуме определенные функции и имеющий средства для их выполнения. А в вопросе относительно определенной речи и языка, мы должны помнить о «признаке проявления или непроявления зависимости от речевой ситуации» (в языке или речи) [8, 55]. Здесь мы находим главное отличие языка от речи.

Мы обращаем внимание на это отличие языка и речи, так как этот вывод ученого для нас принципиально важен: ситуативная привязанность является основой понимания, а далее – интерпретация высказывания. Ситуативная привязанность есть то главное качество речи, которым она отличается от языка. Речь отражает данную ситуацию и сама же в ней отражается. В отличие от речи язык функционирует вне и независимо от той или иной ситуации. Акт речи совершается один раз, здесь и сейчас, ввиду этого речь противостоит языку.

Проблема взаимоотношения языка и речи имеет еще один немаловажный аспект, который отчетливо проступает в генеративной лингвистике. Положительной стороной теоретической программы генеративной лингвистики является ее стремление решить проблемы взаимоотношения языка и мышления. Их отрицательной стороной является то, что они оставляют в стороне третий и важнейший компонент этого триединства – речь. Только в речи находит свое выражение язык, а в языке отражается мыслительная деятельность. Как показывает анализ многих исследований, выяснение степени и конкретного характера связи между языком и мышлением является одной из центральных проблем теоретического языкознания и философии языка с самого начала их развития. В решении этого важного вопроса мы находим глубокие расхождения. Если прямое уравнивание языка и мышления обнаруживаем у таких исследователей, как Ф.Э.Д. Шлейермахер, И.Г. Гаман, то сближение с доминантной ролью языка находим у В. фон Гумбольдта, Л. Леви-Брюля.

Как мы знаем, итогом научных исканий немецкого лингвиста В. фон Гумбольдта было создание философско-лингвистической концепции языка, сразу выдвинувшей его в число крупных европейских ученых. Проблемы, волновавшие В. Гумбольдта в постановке философских вопросов языка, мы находим у Потебни. Тезис Гумбольдта о решающей роли языка во взаимоотношениях человека с действующей на него природой послужил для Потебни основой для понимания сущности «перевода» субъективных представлений в объективные данные языка. По Гумбольдту, народ – это главный творец и реформатор языка. Язык связан с формированием духовной силы нации, он «есть его дух, и дух народа есть его язык, и трудно представить себе что-либо более тождественное» [10, 68]. Другой важной идеей Гумбольдта была мысль о том, что язык представляет собой основной способ мышления и познания. Гумбольдт пишет: «Язык есть орган, образующий мысль... Интеллектуальная деятельность и язык представляют собой поэтому единое целое» [10, 75].

Потебня, отправляясь от идеи немецкого мыслителя, развил собственное видение места и роли языка, как силы, творящей мысль [11, 156]. Данный вывод означал осмысленное возведение здания собственной философской концепции языка, которая, имея немало общего с учением немецкого язы-

коведа, была новым шагом в развитии лингвофилософии. Во введённом Гумбольдтом в работе «О различении строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества» понятию «внутренняя форма языка» основное внимание сфокусировано на понимании языка как целостной системы, где даже мельчайший языковой элемент не может возникнуть без наличия пронизывающего все части языка единого принципа формы. Эту внутреннюю форму языка составляет «постоянное и единообразное в... деятельности духа, возвышающей членораздельный звук до выражения мысли, взятое во всей совокупности своих связей и систематичности» [11, 71]. Но нестрого определение самого понятия «внутренняя форма языка» вносило неясность в понимание отношений языка и мысли, природы языка. Само понятие как бы примиряло мышление и язык. В целях разрешения проблем взаимосвязи мысли и языка, раскрытия их природы, исследования роли языка в познании Потебня суживает понятие внутренней формы до частного понятия «внутренняя форма слова».

Вопрос связи языка и мышления, как мы писали выше, волнует и философию языка. Это связано с тем, что мышление и язык находятся в неразрывном органическом единстве: природа мышления связана с обобщенным и опосредованным отражением действительности, а природа языка связана с такими понятиями, как средство общения, средство обмена мыслями между людьми. Они не могут быть поняты достаточно полно, если мышление и язык рассматривать в отрыве друг от друга.

Лингвисты говорят и о творческой стороне языка и мысли. Так, обращаясь к вопросу коммуникативного членения речи, исследователь Е.А. Реферовская отмечает, что «язык воплощает человеческую мысль в ее творческом движении и, тем самым, монтирует текст для передачи заключенной в нем мысли от человека к человеку» [12, 61]. А сам текст состоит из серии высказываний, «осуществляющих событийную номинацию» [13, 257], а всякое высказывание соотносится с референтной ситуацией. Под этой ситуацией имеется в виду то, о чем говорится в высказывании, и то, что в нем говорится независимо от его объема. Подобное разделение содержания высказывания приводит нас к его коммуникативному членению, которое «отражает в языковых построениях движение человеческой мысли. Построение высказывания, представляющего собой более или менее законченное сообщение, рисует путь, по которому идет мысль, постепенно формирующаяся в сознании говорящего или пишущего и формирующая собственно сообщение в его языковом выражении» [13, 181]. Мы несколько подробно останавливаемся на вопросе коммуникативного членения предложения, ибо в заключительной части исследования темо-ремантической структуры автор стремится увязать представление о языке как о средстве формирования и выражения человеческой мысли со способом функционирования этой мысли, со способом осуществления ее движения. Автор отмечает, что через языковые построения, «через языковые способы передачи мыслительного содержания и связи этого содержания можно проследить за движением мысли», за всем ходом мыслительного процесса, а самое главное, как нам кажется, определить механизмы, содействующие продвижению этого процесса.

Как мы отмечали выше, в части многих исследований о языке и мышлении в стороне остается речь. По этому поводу И.Ю. Абелева пишет, что «мыслить можно лишь умея говорить» [14, 174]. Речь необходимо толковать шире, тогда «речь – это любой способ владения языком, физически доступный человеку». Исследователь также четко разграничивает язык и мышление: «Язык как система знаков имеет в своем распоряжении только... значения... Их он и доставляет мышлению. Снабдившись значениями, мышление передает их на хранение в блок памяти, «освобождаясь» от языка и вырабатывая собственную систему единиц, каких в языке нет. Это понятия» [14, 187]. Иными словами, в языке происходит становление мысли, язык выражает мысль, «осуществляет» ее движение, «изготавливает ее». Добавим, что последние две функции выполняются им одновременно благодаря внутренней речи (Язык – внутренняя речь (значения) – внутреннеречевое слово – внешняя речь – мысль).

ЛИТЕРАТУРА

1. Соссюр де Ф. Курс общей лингвистики. - М., 1998.
2. Хомский Н. Логические основы лингвистической теории. Новое в лингвистике, вып. IV. - М., 1965.
3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - М., 2010. — 264 с.
4. Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. 2-е изд. - М., 2001.- 248 с.
5. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. - М., 2007.-312 с.
6. Темиргазина З.К. Лингвистическая аксиология: Оценочные высказывания в русском языке. I том // Избр. работы по лингв. в 2 т. - Павлодар: ЭКО, 2010. - 310 с.
7. Леонтьев А.А. Общественные функции языка и его функциональные эквиваленты // Язык и общество. - М.: Наука, 1968. - С. 99-110.

9. Кондильяк Э. Б. Сочинения в 3 т. /Пер. с фр.; ред. В. М. Богуславского. — М.: Мысль, 1980—1983. — Серия «Философское наследие». - Т.1.
10. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. - М., 1984. - 400 с.
11. Потебня А. А. Мысль и язык // Потебня А.А. Слово и миф. - М., 1989.- 250 с.
12. Реферовская Е.А. Лингвистические исследования структуры текста. Л.: Наука,1983. – 216 с.
13. Гак В. Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация. - М., 1997.
- Отв.ред. Г.В.Степанов.
14. Абелева И. Ю. Речь о речи. Коммуникативная система человека. – М., 2004. – 304 с.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫСТАРҒА БАУЛУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Ф.Р. АҚМАНОВА

п.ғ.к., аға оқытушы, Семей мемлекеттік педагогикалық институты, Семей қ.

Егемен еліміздің алғышарты- өркендетті елдер қатарына көтерілуі болса, ол өркендетке жетуде жан-жақты дамыған, рухани бай тұлғаның алатын орны ерекше. Қазіргі білім берудің басты мақсаты да сол жан-жақты дамыған рухани бай жеке тұлғаны қалыптастыру болып отыр.

Орта білім беру жүйесінде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттыра отырып, оқу материалдарын өздері игере алуға мүмкіндік туғызудың шешуші факторы оқытудың жаңа әдістемелік жүйелерін құру болып табылады. Бұл мақсатқа жетудің жолдарын шешу- бүгінгі күннің өзекті мәселесі. ХХІ ғасырдың дарынды, зерделі, талантты адамын қалыптастыру бағытындағы білім беру мәселесі мемлекетіміздің басты назарында. Келер күннің бүгінгі де нұрлы болуы, адамзат қоғамын қай кезеңде, қай заманда болмасын алға жетелейтін құдіретті күш білімге ғана тән. Ұстаз алдында еліміздің болашағы тұр.

Ыбырай Алтынсарин: “Жақсы мұғалім маған әр уақытта қымбат, өйткені, ол-мектептің жүрегі” [1] десе, А.Байтұрсыннов: “Бала оқытуды жақсы білетін деген адам, әуелі балаға үйрететін нәрселерін өзі өте жақсы білерге керек. Екінші, баланың табиғатын біліп, көнілі сарайын танитын адал боларға керек. Оны білуге туғаннан бастап, өсіп жеткенше тәнімен қатар ақылы қалай кіретін жолын білерге керек. Баланың ісіне, тусіне қарап, ішкі халынан хабар аларлық болу керек.”-[2] деп сапалы білім мен саналы тәрбие берудегі мұғалімнің ролін баса көрсеткен.

Жас ұрпақтың бойындағы қабілетін көру, оны жетілдіру, ізденістік қасиеттерін дамыту- мұғалімнің сабақ берудегі ізденушілік, шеберлік қабілетіне байланысты.

Ж. Аймауытов: “Сабақ беру – үйреністі жай ғана шеберлік емес, ол-жаңадан жананы табатын өнер.”-[3] деген, яғни оқу үрдісін жаңаша ұйымдастыру, оқушылардың іс-әрекеті арқылы ойлау дағдыларын жетілдіру, өз бетінше білім алу, шығармашылық қабілеттерін дамытуға негізделуі қажет.

Қашан да болсын, ілгерлеуге апаратын алғы шарт-сапалы білімге тірелері шартты құбылыс. Мемлекетіміздің болашағы болар жас ұрпақтың бойындағы ізденістік қасиеттерін дамыту, оны одан әрі жетілдіру, жол ашу, бағыт сілтеу өзекті мәселе. Шығармашылық қабілеттің оқушы бойында қалыптасуы оқушы бойында қалыптасуы оның сана-сезімін дамытады, толғандырады, шабыт береді. Оқуға, пәнге деген ынтасын, сүйіспеншілігін арттырады. Оқушыны әр сабақта ізденуге дағдыландырсақ, оның ақыл- ойы дамып, үнемі алға жылжуға деген табиғи талап- тілектері артып, мұғалімнің көмегімен әр түрлі тапсырмаларды шығармашылықпен орындауға машықтанады.

Сабақ- білім беру процесінің маңызды бөлігі. Мұғалім сабақты дұрыс жоспарлап, сабақ берудің жаңа технологиялық үлгілерін, әдіс-тәсілдерін тиімді қолдана білсе ғана- көздеген мақсатына жете алақ. Ал, шығармашылық жұмыстар сабақтың нәтижелі болуына бірден-бір себепті әрекет. “Шығармашылық” сөзінің төркін этимологиясы “шығару”, “ойлап табу” дегенге келіп саяды. Көрнекті психолог Л.С. Выготский: “Шығармашылық-жаңалық ашатын әрекет”,-деген. Ендеше, оқушыларға шығармашылық тапсырмалар беру арқылы олардың өзіндік көзқарасын қалыптастырып, ойын жүйелі жеткізуге, байланыстырып сөйлеуге, талдау жасауға, салыстыра білуге, дәлелдеуге, ізденушілікке, сөйлеу мәдениетінің қалыптасуына үйретеміз. Сонымен қатар, сауатты жазуға дағдыландырамыз.

Шығармашылық жұмысқа баулудың түрлері:

- берілген тапсырманы түрлендіре, мәтінмен жұмыс, мәтінді талдау, өңдеу, берілген тапсырманы теріп жазу, мәтінді аяқтау.

- шығарма, мазмұндама жазуға төселдіру, шағын өңгіме құрастыру, өңгіменің ұқсастығын салыстыру, дәлелдеу, талдау, бөліктерге бөлу, ат қойғызу.

- тақырыпты берілген тапсырмаларға қарай жинақтау, қорытынды жасау, ереже қорыту, дәлелдеу, белгілі бір тақырыпқа пікірталас тудыру.

- ауыз әдебиет үлгілерін қолдану, өлең шумақтарын құрастыру, алған білімдерін өзге пәндермен байланыстыра білу, сөздіктермен жұмыс жасау.

- логикалық ойларын дамытатын тапсырмаларды орындау, шешу, құрастыру, анограмма, сөзжұмбақ құрастыру.

- шығармашылық сипаттағы жаттығуларды орындауды, грамматикалық талдау түрлерін жүргізу.

- мәтіндегі ойды тезис түрінде жазу, тірек сөздермен өңгіме құрау, ассоциация құру.

-ғылыми көзқарасын қалыптастыруға байланысты жазба жұмыс түрлерін орындату болып табылады.

Шығармашылық тапсырмаларды оқушылардың қабілет, икем-дағдыларын еспке ала отырып орындату керек. Бұл тапсырмаларды міндеттемей оны оқушылардың қызығушылығына, ынтасына қарай тандап алуларына жағдай туғызған жөн. Осындай жұмыстарды үнемі жүйелі жүргізу- оқушыларды шығармашылыққа баулуға, шәкірт бойындағы талант көзін ашып, қиялын ұштап өз бетінше ізденуіне, тілін байытуға, сауаттылыққа, теориялық алған білімін күнделікті өмірде қолдана білуге машықтандырады. Оқушыға шығармашылық жол сілтеу – оқушының тақырыпты терең түсініп, ойын жүйелі жеткізіп байланыстыра сөйлеуге, шығарма жұмыстар жазуға төселдіреді. Шығармашылық жұмыстарды басшылыққа ала отырып, оқушыларды сауаттылыққа баулудың мәні ерекше. Оқушының тілін, ойын дамытуда шешен сөйлеуге машықтандыруда жазу жұмысы басты роль атқарады. Жазу арқылы оқушы тақырыпты тереңірек түсінеді, пәнге деген қызығушылығы артады, логикалық ойлауы дамып, жазу дағдысы қалыптасады.

Тілді оқытуда жүргізілетін жазба жұмыстары жазылым әрекетін қалыптастырады.

Профессор Ф.Ш. Оразбаева: “Жазылым-тілдік тұлғалардың графикалық, фонемалық жүйесіне негізделген; лингвистикалық, психологиялық, физиологиялық, әдістемелік ерекшеліктерге қатысты тілдік материалдың мазмұны мен формасы бірде қамтитын адамдардың ұзақ мерзімдегі қарым-қатынасына мүмкіндік жасайтын күрделі тарихи әрекет”,- [4] десе, ғалым, ұстаз А. Байтұрсыннов оқу мен жазуды сөз ете отырып: “Біздің заманымыз-жазу заманы. Жазумен сөйлеу ауызбен сөйлеуден артық дәрежеге жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды, жазумен дүниенің бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі. Сондықтан сөйлей білу қандай қажет болса, жаза білудің керектігі одан да артық. Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да, сөздің кестесін келтіріп жаза білу қажет”,- [5] дей отырып, сауатты жазудың маңыздылығын ерекше атап көрсеткен.

Сауатты жазуға үйрету жұмысы грамматикаға сүйенеді. Белгілі бір жазу ережесіне негіз болатын грамматикалық құбылыстар саналы түрде ұғындырылса, сонда ғана сауаттылық болады.

Қазақ тілін оқытудың дидактикалық принциптеріне сәйкес белсенділік және саналылық принциптері бойынша тілдік материалдарға байланысты мәліметтерді оқушы жаттанды түрде емес, саналы түрде меңгере білуі тиіс.

С. Рахметова: “Сауатты жазуға үйрену үшін аналогия, салыстыру, талдау, жинақтау, жалпылау, нақтылау сияқты ой операцияларының іске асуы ең маңызды шарт болып табылады”-[6] дейді. Рухани көсеміміз А. Байтұрсыннов: “Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, оның мектебі де сондай деген тұжырым айтады. Яғни мұғалім білімді болса,ол мектептің балалары да білімді болмақ”. -[7] Ендеше, шығармашылық тапсырмаларды жүйелі орындату- сол арқылы оқушылардың сауаттылығын арттыру, ой шапшаңдығын, сөз байлығын дамытып, өз ойын жүйелі жеткізіп, қағаз бетіне сауатты жаза білуге дағдыландырады. Оқушыны белсенділікке, тапқырлыққа, іздемпаздыққа үйретеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ы. Алтынсарин. Таңдамалы шығармалары.-Алматы. ҚазССР Ғылым Академ баспасы, 1955ж.
2. А.Байтұрсыннов Тіл тағлымы.-Алматы. Ана тілі 1992ж.
3. Ж.Аймауытов. Қазақстан мектебі №6, 1991,72
4. Ф. Ш. Оразбаева. Тілдік қатынас теориясы және әдістемесі.- Алматы 2000ж. 596.
5. А.Байтұрсыннов. Тіл тағлымы.-Алматы 1992ж. 141б.
6. С.Рахметова. Қазақ тілін оқыту методикасы. Алматы. Ана тілі, 1991ж. 129 б.
7. А. Байтұрсыннов. Тіл тағлымы. Алматы 1992ж. 53 б.

талаптар қою керек екенін білдіреді. Шәкәрім мен М. Өзезовтің шығармашылық үндестік тапқан мәселелері әдеби өркендеуге байланысты жазған мақалалары болды. Мұхтар Өзезовтің 1922-1923 жылдары жазған «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген мақаласы Шәкәрімнің айтқан ойларын жалғай түсіп өз заманындағы әдебиет пен сын мәселелеріне арналады. Мақаласында Мұхтар Өзезов қазақ әдебиеті тарихының бағыты мен болашағын айқындайтындай пікірлер білдіреді. «Қазақ әдебиетінің осы күнгі қалпымен ем келе жатқан бетімен таныстығы бар адамдардың біздің әдебиет туралы айтатын әр түрлі пікірі бар. Орыс жазушыларының қысқаша сындарына қарағанда, біздің ескі, ауызша әдебиетіміз бай өрнекті, түрі, тарауы көп кестелі, қысқасын айтқанда, қазақ даласы секілді кең, келешегі көрікті, үлкен, жалпы түркі әдебиетінің ішінде үлкен өріс алатын әдебиет секілді көтінеді. Бірақ осы жазушылардың айтуына қарағанда, жазба әдебиетіміз әлі іргесі нығаймаған, беті анықталып ашылмаған, белгілі түрге түсіп қалыптанбаған майысқақ, сынғақ әдебиет деп саналғандай.» [2. 346]- деп, жазба және ауызша таралған әдебиет ара жігін ашып береді. Сондай-ақ, осы анықтамалары арқылы жазушы өзінің болашақтағы қазақ әдебиетінің дамуының ғылыми бағдарын да жасайды. Жазушы 1925 жылы жазылған «Әдебиет ескілігін жинаушыларға» деген мақаласында фольклорлық шығармаларды жинау әдістемесін түсіндіреді. Мұхтар Өзезов өз мақаласында негізгі проблеманы дәл басып көрсете отырып: «Қазақ әдебиетінің шашылып жатқан жұрнақтарын жинап, арнаулы бағасын беріп тиісті орын-орнына тарату- бүгінгі күнде қазақ тіліне қызмет қылып жүрген жұрттың барлығын да бір жалпы міндет сияқты...» - халық ауыз әдебиетін жинау барлық жұртқа ортақ міндет деп санайды. Сондай-ақ, автор бұл проблеманы шешу үшін өзі нақтылы мысалдар келтіріп, ел арасындағы «көрі құлақтарға» үндеу тастайды. Ғалымның кейіннен жазған «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры», «Жұмбақтар туралы», «Айтыс өлеңдері», «Қазақ әдебиетінің тарихын жасау мәселелері» тағы да басқа көптеген әдебиет тарихының мәселелеріне арналған мақалаларында өзі көтерген проблемалар толық орындалды. Ғалым Мұхтар Өзезов қазақ әдебиеті тарихының даму кезеңдерін көрсете отырып, болашағының да программасын сызyp берді.

«Қазақ», «Сарыарқа», газеттері мен «Абай» журналы сол заманның үй болды. Қазақ зиялыларының шын мәніндегі ұлттың рухани дүниесін толықтыруды ойдаған мақалалары жарыққа шығып жатты. Солардың ішінде ерекше ойлы, өрі заман тынысын дәл басып қазақ болашағы үшін не керек екенін нақтылы көрсете алатын бір топ жас асқақ болмысты рухтарыммен өздеріне оқырмандарын тарта білді. Олардың арасынан жүйрік тұлпардай оқ бойы алға кеткен М. Өзезов еді. Жазушы өзінің алғашқы мақаласынан бастап-ақ, қоғамдық-әлеуметтік ортаның бар тынысын сезіне білді. М. Өзезовтің 1917 жылы жазылған алғашқы «Адамдық негізі - әйел» деген мақаласы бұрын - соңы қазақ арасында көркемдік формада ғана көрінген тақырыптың ақиқат бейнесін публицистикада алғаш рет көтерді. М. Өзезовтің алғашқы мақалалары ел тәуелсіздігіне дейінгі уақытта жариялап, насихаттаудың мүмкіндігі шектеулі болды. Сондықтан да жазушы көзімен көрініп, оқырмандарының көкірегі ашатын, тарихи мәні зор «Қазақтың өзгеше мінездері» (1917), «Абайдың өнері һәм қызметі»(1918), «Қазақ ішіндегі партия неден?»(1918), «Мәдениетке қай кісіп жуық?»(1918), «Абайдан соңғы ақындар»(1918), «Ғылым тілі», «Япония», «Философия жайынан», «Оқу ісі», «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі», «Әдебиет ескілігін жинаушыларға», «Ғылым» және тағы да басқа мақалалары көптеген уақыт бойы оқырмандарының назарынан тыс қалып қойды. Мұхтар Өзезовтің қаламынан шыққан бұл мақалалардың тарихи мәнділігі сол кездегі қоғамдық-әлеуметтік ортаның тарихи қалыптасуын көз алдымызға әкелуінде. Олай дейтініміз, жазушы қазақ қоғамындағы барлық мәселелерге назар аударып, кемшілігі мен қате тұстарын дұрыс бағдарлап отырған. 1917 жылы жазылған «Қазақтың өзгеше мінездері» деген мақаласы Абай мен Шәкәрім өлеңдерінде суреттелетін қазақ қалпымен дәл келеді.

Қазақ арасында әлеуметтік дертке айналып бара жатқан партияға бөліну ісін ақын өзінің «Қазақ қалыптары» деген мақаласында да айтып өтеді. Онда: «Барша ел аузымен жамандап жаттап отырып, бірақ жолына жаңын пидда қылатын «партияның» шығаратын - сол басшылар; қосшылар амалсыз жылап еріп жүреді. Партия – ел ішінде байланған бір сығыр. Егер сол басшылар халқының өз пайдасына, яғни өз баласының оқуына қам қыла бастаса, әлгі ел қалайша тартынып қала алады. Партия – малға қас, арға қас, дінге қас, келесі күнге қас. Жә, дос жері қайсы?!» - деп партияға бөлінудің қазақ ішіндегі зияндылығын баса айта отырып, ақын өз позициясындағы адамгершілікті, таза адам мәселесін қозғайды. Публицистикадағы тарихилық ерекшелігі – заман шындығы мен сол заманда өмір сүрген адамдар өмірінен мәліметтер беруінде. Шәкәрімде де, Мұхтар Өзезов те де бұл ерекшелік бар болмысымен көрінген. Партияға бөліну, Абай заманында да халық арасындағы жікке, руға бөлініп бір-бірімен тартыса түсеу, арты үлкен жанжалдарға ұласуға дейін барған. Абайдың «Болыс болдым мінеки», «Мәз болады

болысын» деген өлеңдеріндегі болыс образы нағыз партия заманының сорақылығын әшкерелейді. Мұхтар Өзезовтің «Қазақтың өзгеше мінездері» мақаласы тек партия адамының мінез-өрекетін ғана емес, дін, оқу, ел ішіндегі ұрлық, мәселелерін де қозғайды. Автор барлық мәселенің түйіні ретінде оқығандардың халық арасындағы «өзгеше мінезді» өзгертетін негізгі күш деп қарайды. Мұхтар Өзезовтің «Қайысың қолданамыз?» деген мақаласы қазақтың қалыптасып келе жатқан қоғамдық - әлеуметтік ортасындағы мұсылманша оқығандар мен орысша оқығандарының арасындағы айырмашылықты жойып, бір ізге түсіру мәселесін қозғайды. Бұл мәселе де кезіндегі қазақ қоғамының жаңаша бағытта дамуына өз кедергісін тигізетінін жас жазушы бірден байқаған. Оқу мәселесіне байланысты Шәкәрім де өзінің ойын 1923 жылы жазған «Қазақ балаларының оқу орыс тілінде қойылған мектептерге қашуы нәліктен?» мақаласында білдіреді. Шәкәрім мақаласында қазіргі күнге дейін проблема болып келген қазақ мектептеріндегі білім сапасының төмен болуының себебін ашады. Ең бастысы қазақша оқу үшін оқу құралдарының жеткіліксіздігі екеніне назар аударта отырып, әр ұлт өз тілінде оқу керек деген өзекті мәселені көтереді, жұртшылық назарына салып талқылауға шақырады. Әсіресе жазу, оқу проблемасы қазақ оқығандарын түйікке тірегені белгілі. Осы ретте 1913 жылы «Қазақ» газетіне шыққан Шәкәрімнің «Жазу мәселесі» деген мақаласы назар аударуды қажет етеді. Ақын бүгінгі ғана емес болашақты да болжайды дегендей, араб жазуындағы қазақ әріптеріне келмейтін кейбір белгілер туралы жазады. Ақынның қазақ әліпбиінің негізін салушы Ахмет Байтұрсынұлымен бұл мәселе төңірегінде пікір алысқаны сол жылғы «Қазақ» газетінің 31 санындағы қысқаша мәлімдемесінен байқалады. Мәселе Ахмет Байтұрсынұлы Шәкәрім айтқан ескертпелерді пайдаланған - пайдаланбағанында емес. Негізгі мәселе - ақынның заманының жаңалығына араласа отырып өз үлесін қосуға тырысқандығында. Шәкәрім мен Мұхтар Өзезов қаламгерлік үндесулері заман өзгерісіне байланысты қоғамдық орта тынысын сезінуден және құр сезініп қоймай, қалайда халқыма пайдмды тигіземін деген адал перзенттік парыз болатын. Сол себепті де заман әкелген жаңалықтады қазақ арасында дұрыс түсіндіруге бар ниетімен кіріскен қос қаламгер өз публицистикалық шығармаларында үндестік тауып жатты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шәкәрім. Екі томдық шығармалар жинағы. –Алматы: «Жібек жолы» 2007.
2. Мұхтар Өзезов. Таңдамалы. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы». 1997.

КӨНЕ СӨЗДЕРДІҢ ҚҰПИЯСЫ

А. АЛПЫСБАЙ

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

А.Қ. ТҰРЫШЕВ

ф.ғ.д., ЖОО профессоры, Мәшһүртану ғылыми-практикалық орталығы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Батыр. Батырлар жырында, ақын-жазушылардың толғауларында, тарихи романдарында, өртүрлі лұғаттарда батыр термині жиі кездеседі.

Әскери өнерді жақсы меңгерген, ақылдылығымен, асқан қайратымен, жау түсірер жеке басының ерлігімен аты шыққан, қол бастайтын азамат батыр деп аталған. Батыр атағы мирасқорлық жолын қумаған, әрбір адам оған жеке басының ерлігімен ие болған.

Батыр-жалпы түрк тілдеріне ортақ көне сөздердің бірі.

Батыр I зат.

1. Ел қамы үшін жауымен сайысқан тарихи қаһарман, эпостық жырлардың геройы, алып, ер. Құртқа сынды сұлуды Қобыландыдай батырға берейін деп жатқанын Қырық бес кез Қызыл ер хабарын мұның есітті (Қобыланды батыр). Болат қайнауға шынығады, Батыр майданда шынығады (Мақал).

2. Ер жүрек, қайтпас-қайсар адам. Біздің қазақтың жүректі кісі дегені, батыр кісі дегені онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап біле алмайды Абай.Батыр, бал/унды көріп жұрміз ғой. Сені батыр деп жұмсайды да, мені қатын деп жұмсайды,айырмасы осы-ақ,-деді ана /F Мүсірепов /

3. Батыл, өткір, тайсалмайтын Жүрегінен төгілген, Елімнің батыр жыры бар. Ана деген елім бар, Таусылмас алтын кенім бар /Айманқұл. Ана сыры /.

4. Біреуді мадақтау,көтермелеу,дәріптеу мәнінде айтылатын сөз. Желіккен жауға кез болса, Араздығы сөз болса Бәрекедді батыр деп, Мықты боп бара жатыр деп, Мақтап-мақтап

коздырар /Абай/. Қайырлы болсын, батыр, бұл талабың, Күйзеліп, күніреніп өсті табың /И.Жылқайдаров, Жастар /.

5. Әкспір. Кемсіну, мәнсінеу, мысқылдау мағынасында айтылатын сөз.

1. **Батыр** 2 зат. Шөлді, шөлейтті, сортан жерде өсетін шөп. Маңқыстаудың терістік далалығына шығатын батыр, қостанбас, итсигек, изен /Айқап /.

Батыр 3 ет. 1. Суға, сұйық затқа салу, бойлату, түсіру. Ертеректе, -дейді Шайхы, әлдекімдер қайықпен бармақ болғанда, аралға жақындаған қайықты қоқиқаздар сабалат суға батырып жіберген, содан кейін жан жолай алмайтын болған /С.Мұқанов, Есею жылдаоры /.

2. Матыру, малу. Қалашты батырып жейтін шикі қаймақ мынау. /С.Мұқанов, Мөлдір махабб. /

3. Үшкір, өткір қаруды сұғу, тығу. Алмамбет келді ақырып, Аруағын шақырып, Қоңырбайды түйреуге, Көк найзасын батырып /Манас /.

4. Жерге кіргізу, өнгізу, сіңіру. Жауынгерлердің кейбіреулері алдағы ойранның дубіріне еліре қарап қояды да, күрегің жерге батыра басып, кесекті күшырлана лақтырады /Б.Момышұлы, Москва / . Жерге кіргізу, өнгізу, сіңіру. Жауынгерлердің кейбіреулері алдағы ойранның дубіріне еліре қарап қояды да күрегің жерге батыра басып, кесекті күшырлана лақтырады /Б. Момышұлы/.

5. Денеге таңба түсіру, ұру, соғу. Қарашунақ жақындап. Қорқытып ойы ақырмақ. Айдауға бетін қайтарып, Сойылды әбден батырмақ/ С.Мұқанов, Шығ/.

6. Ауыс. Сөзбен түйреу, қатты айту. Батырып айтудың орнына асты-үстіне түспекші.

Батыр-Бағлан зат Жас қаһарман. Сол түні біздің ерлер батыр-бағлан Құтқарды село халқын залым жаудан./З. Қалауова, Таңдамалы /.

Батыр-қорқақ

Батырдың бір ісі теңтек.

Қорқақтың екі ісі теңтек.

Жорғадан туған жортақ бар.

Батырдан туған қорқақ бар.

Қылышты қорқақты,

Сойылды батыр соғып алады.

БАТЫЛДЫҚ, өжеттік, өткірлік, жүректілік, беттілік, өрлік. Еш нәрседен тайынбаушылық, қорықпаушылық, жау жүректік. Батыл, өжет, өткір, жүректі, өтті, бетті, өр, тәуекелшіл. Еш нәрседен тайынбайтын, қорықпайтын.

Қоспаны Балқожаның еді батыл

Жаулардан ауыл кегін алған ақыр /А.Нұртазин /.

Қарақалпақ, татар - батыр

Өзбек - ботир

Ұйғыр - батур

Осман - ватур

Қырғыз - баатыр

Алтай - матыр

Румын - бахадирка

Украин, поляк, орыс - богатырь

Венгер - ватор

Вогуд, манси - мадур

Осетин - ватруз

Үнді - вахадур

Француз - бахадоир

Эвенк - багади /алып, күшті, қызба адам/

Мәнжу - батору /алып, герой/

Түйін. Бағатур /батур /батыр / батыр / баатыр / баһадур/ сөздері-түрк, монғол, түңғүс-мәнжу тілдерінде жиі қолданылатын, бұл тілдерге етене жақын болып кеткен, бөтендігі, жаттығы білінбейтін көне түрк сөздері. Тілшілер арасында түсініксіз көне сөздердің төркінін араб, парсы тілдерінен іздейтін әдеті бар. Бұл сөзді парсыныкі деген – жалған пікір. Э.Шаванн және А. Вамберг батыр сөзін көне түрк сөзі деп көрсеткен. Көне түрк тілінде бат-түр, ол кездегі соғыстың дәстүрінде майдан- екі қолдың аралық жері. Осыған жекпе-жекке шығады. Сөйтіп, майданда жекпе-жекке шығып, қарсы жауын күткен адамға бат-батыл, тыр-түр деген сөз деп көрсетеді. Сөйтіп, батыр сөзі- қазақ сакырасында жасаған түрк тілдес көшпелі қазақ тайпаларының арғы тегі – ғұндардың тілінде болған көне түрк сөзі. Батыр сөзін бауырлас, қандас түрк халықтарының тілдеріне ортақ мұра.

Әдебиеттер: Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, Ғылым : 1976. I. Кеңесбаев Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, Ғылым: 1977, –Б 42, 89, 105, 194, 250, 333, 465, 94, 177, 531. Қазақ тілінің антонимдік сөздігі. Алматы: 2000 жыл. Синонимдер сөздігі. Алматы: 2001 жыл.

Шора. С.К Кеңесбаев 1961 жылы Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде шора деген сөзіне келесі түсіндірме берді. Шора.зат. Ескі. Мырза, бек, шонжар. Ұстап заңды қолына , халықтың мініп мойнына Бай мырза шора алды бел /Жамбыл/.

Ал 1977 жылы басылған Қазақ тілінің фразеологиялық сөздікте шора сөзіне келесі түсіндірме берді. Еркек /ерке/ шора. Ер балаша киінген, ер бала сияқты жүрген, еркін өскен қыз. Ұлпан бала күнінен еркек шора болып ерке өсіп еді /Ғабит Мүсірепов/.

Н. Ондасынов 1974 жылы Парсыша-қазақша түсіндірме сөздігінде шора сөзіне келесі түсіндірме берді. Чурәй, шоры. Қызметкер, әйелдүй қызметші, малай. Талап қылып шалынды, Шауып алып малынды, Асықпасаң, қайтармын қатыныңды шоры ғып /Қамбар батыр/. Зерттеуші А.Ы. Ысқақов Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің 10 томында шора сөзіне келесі түсіндірме берді.

1 Шор.зат. Денедегі қатып қалған түйін, беріш. Денесі теңбіл бұғыдай, тыртығы мен шор бірінен жерлері де көп. А.Әбуғалиев, Құрдас.

2 Шор.зат. Шығу тегі мен мәдениеті жағынан солтүстік аймақтарда тұратын алтайлықтар мен хакастардың кейбір этникалық топтарына жақын, түркі тілдес халық.

Шора .зат.көне. Феодалдық қоғамдағы үстем тап өкілі, ел билеген әкім, бек, мырза, шонжар. Күні кеше аға боп осылған Жеті рудың өзінде қанша шора, қанша жақсы бар /Ә. Кекілбаев/.

Еркек шора. ер балаша киінген, ер балаша тәрбиеленген қыз. Еркек баласы жоқ еді, қыздарын еркек шора ғып өсіріп, алданыш етті. /Д. Әбілев Арман./ 1978 жылы басылған Қазақ совет энциклопедиясының 12 томында,

Шор-түркі тілдес халық. Бұлар 17-18 ғасырларда орыстың тарихи документтерінде кузнецкілік, кондомалық, мрасулық татарлар деп аталған. Бұлар дін жағынан православиеліктер деп есептелгенмен, шамандық пен аруакка сиынушылық сақталған. Шордың шығу тегі мен мәдениеті жағынан солтүстік алтайлықтар мен хакастардың кейбір этникалық топтарына жақын.

Зерттеуші Әбілбек Нұрмағамбетов. Жүйесі басқа тілден ауысып келгендіктен мағынасында ауытқушылық көп болады. Сондай сөздің бірі-шора. Қазақ тіліне парсы тілінен келіп, ертедегі ел билеушілерінің дәрежелеріне атау болуы да заңды құбылыс. Бұл сөздің парсы тіліндегі тұлғасы шоура, шура қалпында көрініп, берер мағынасы-1.көне, 2.мәсликат, мәжіліс /пер-русс. словарь, 1983ж.118 б./ . Сонда шора дегеніміз ерте замандағы көне, мәжіліс иелері.

В.И. Даль сөздігі бойынша Шоры+мн-упряжь конская без хомута или оловка, немецкая упряжь, со шлеей, лямкой. Шоры-конские наглазники для пугливых лошадей.

1. Шор-соль из степных озер. /астрах.Даль/.

Из монгольского, калмыцкого языков соль /Рамстедт/.

2. Шор-название тюрк. народ.

М. Фасмердің сөздігі бойынша 1.Шора, шора-крупный песок, гравий /вологодск. Даль/. Из карельского-гравий, согласно Камме/242/. 2.Шора.-индейка, шоренок, индиопонок.

Зерттеуші Р. Сыздықова. Азамат, шора/шоры, жолдас. 17 ғасырда жасаған Ақтамберді жырауда:

Ей, азаматтар, шоралар,

Атты мінсеңз орды мін-

- деген жолдар бар. Мұндағы азамат сөзі дәл қазіргі мағынасында емес. Бұл сөздің бұрын терминдік сипаты болған. Ш. Уәлиханов былай деп көрсетеді: Азамат-көмелетке келіп, өңісің алған, туыстарына тәуелсіз, үйлі-баранды адам дегенді білдіреді. Сонымен қатар бұл сөз бір кезеңдерде жасақшы /дружинник/ ұғымын да бергенге ұқсайды. Шора сөзі азамат дегеннің синонимі дей келіп, Шоқан шора азамат тіркесі таза әскери мәнді сөз, ол жолдас, жасақшы деген деп көрсетеді./Валиханов, 1,20/. Жасақшы ұғымындағы азамат сөзіне шора деген сөздің синоним болғандығын, яғни тепетен мағыналас екендігін В.В. Радлова айтты: Бұрын қазақтар шора /чура/ сөзін жасақшы, жауынгер, жолдас мағынасында қолданылған. /Радлов, т.1 ч.5, 23/. Ал Н.И. Ильминский: Шора-батырдың баласы және батырдың өзі -деп танытады. /Ильминский, 150/. Бұл пікірді қазақтың батырлар жырының тілі растайды.

Ей, жігіттер, шоралар!-

- дегенде, сөз жай жігіттерге арналған. Шора сөзінің жасақшы, жорықтас, жолдас ұғымында қолданылуы тіпті ертеректе орын алып, соңғы 18 ғасырда сирегені байқалады. Кейінгі дәуірлерде шора-батырдың, байдың, бидың баласы деген сияқты /сөзловелік/ атақты білдіруге жұмсалған. Ер

Шобанның :

Хан ұлы төредей,

Би ұлы шорадай-

- дегенінде де шора сөзінде жасақшы, дружинник мәні сезілмейді, бірақ қайткенде де шора сөзінде әлқуметтік тапты көрсететін мағына берді.

Түйін. Кейбір зерттеушілер *чура/шора/* сөзі мағынасы жағынан көне түркі тілінде қолданылған оғлан сөзімен тең түседі, ал оғланның мағынасы –біреудің баласы, ұрпағы және жауынгер дей келіп, орта ғасырларда Еділ татарларында тәуелді адамдар көп болды, олардың ішінде түркі еместерін сол кездегі терминология нормасы бойынша *чура* деп атады дегенді айтады. /Татары Поволжья, 191/. Сонымен Шора сөзінің бастапқы мағынасы- біреудің баласы, ұрпағы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 2 том. Кенесбаев С. - А:1961. 49 бб.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 10 том. Ысқақов А.- А:1986, Ғылым: 257 б.
3. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Кенесбаев С. -А: 1977, 567 б.
- 4.Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. Ондасынов Н. А-1974, Қазақстан.
5. Бес жүз бес сөз. Нұрмағанбетов.Ә. А-1994, 296 б.
6. Сөздер сөйлейді. Сыздықова Р. А-1994 Санат, 17 б.
7. Қазақ совет энциклопедиясы. 12 том. 1978 .
- 8.Толковый словарь русского языка. Даль В. 724 б. 9. Этимологический словарь русского языка Фасмер М. 467 б.

ЕРТЕГІЛЕРДЕГІ «ӨЛШЕМ» «МӨЛШЕР» КОНЦЕПТІСІ

Г.Т. КӨРІПЖАНОВА

ф.ғ.к., доцент, С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

Ә. АХМЕТОВА

4-курс студент, С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

Тілді жаңа ғасыр баспалдағында теориялық-танымдық үдерісте зерттеудің қажеттігі туып отыр. Бұл үдеріс тіл мен адам санасын тұтастықта қарастырып, тілдік білімді адам санасының жемісі, күрделі ассоциативті-вербалды құрылым, болмысты рух пен ой бірлестігінде тараушы жүйе ретінде кешенді сипаттауға негізделеді. Адамзат өзін қоршаған шындықты, әлемдегі сан алуан құбылыстар мен олардың сапа-қасиетін сезім мүшелері арқылы сініріп, санамен түйсініп қана қоймайды, оған жауап қайырады, ақпаратты өзінше жаңғыртып, жаңа сапада қайта жасауға саналы-санасыз күйде талпыныс жасайды, өңдейді, қорытады, елп-екшейді, баға береді, тәжірибеде қолданады, бұлардың тұтастай көрінісі ретінде дүниенің тілдік бейнесі жасалады. Өлшем бірліктері де қазақ танымна сай алынады, салт-дәстүр, қоршаған ортадағы суреттер бейнеленіп, сол арқылы мөлшерленеді, саналады. Өлшем мағыналы сөздердің танымдық модельдерін зерттеу, тілді адаммен және оның әлемімен тығыз байланыста қарауды басшылыққа ала отырып жүзеге асырылады. Мұнда таным модельдерінің негізгі ұстанымдары – қоғамдық тәжірибеге негізделуі, бейнеленуге мүмкіндік жасауы (символикалығы), жүйелілігі, креативтілігі назарға алынады. Өлшем бірліктері адамзат өмір сүруінің ажырамас бөлігі, ақиқатты нақты бейнелеуде мүмкіндігі мол. Ол – адамның саналы білімінің ғана емес, психологиялық жай күйі, талғап, талап, қажеттілік пен көзқарасының өлшемі және оны танытушы. Бұл тұста сандық мағыналы сөздердің ұлттық танымды беруде мәні зор екенін байқауға болады.

Тілдік таңбалар халықтың дүниені түйсінуінен хабар беретін ақпараттық дереккөз ғана емес, сонымен қатар ғаламның тілдік бейнесін жасайтын ұлттың эстетикалық таным-талғамын, көсібін, мінез-құлқын, ырым-нанымын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, ұлттық рухын ұлттық тіл арқылы сақтап, жан-жақты таратып танытады. Осыған орай белгілі бір халықтың материалдық және рухани мәдениетінің көріністері тілде тарихи-мәдени тілдік таңба ретінде қалыптасады. Демек «әлемді тіл арқылы танудың» әр ұлт тілінде түрлі сипатқа ие екендігі туралы шешімге келіп, өлшем бірліктерінің ұлт танымна сай өлшеніп, тура сызғышпен өлшегендей мағынаны дәл беруі ұлт танымның ұлылығын айқындаса керек. Қазақ тіліндегі өлшем мағыналы тілдік бірліктердің мәнін қарастыру – тіл мен таным, тіл мен ойлаудың бірлігінен туған өзекті мәселенің бірі.

Халық арасында жиі қолданылатын «бие сауым», «сүт пісірім», «әрі-беріден сон», «кас пен көздің арасында», «қадам», «қарға адым», «батпан», «пұт», «қадақ», «мысқыл» қашықтық

өлшемдер мен салмақ өлшемдері – халқымыздың ғасырлардан туындаған күнделікті тұрмыстарында қолданылған бірліктер. Ертегілердегі өлшемдердің қазіргі кездегі халықаралық өлшемдермен салыстырғанда қандай дәрежеге ие болатындығын көрелік. Бір ескерерлік жайт, қазіргі сантиметр, метр, шақырымдар шамалап алынған. Өйткені дене мүшелері арқылы өлшенетін өлшемдер адамның дене бітіміне қарай көрсетілген шамадан әлдеқайда қысқа не ұзын болуы мүмкін.

«Алтын санаған аштан өледі» ертегісіне назар аударсақ, «Қай заманда өткені белгісіз, Сағат есімді үреге іті, сығарға біті жоқ, сіңірі шыққан қу кедей болыпты. Арқасына аядай батқан жоқшылық ұйықтаса да қыр соңынан қалмаса керек. Түсінде де осы азаптан бас сауғалап қашып келе жатса, алдынан сақалы белуарына түскен атпақ құдай қария шығады.

Жарлының жылын кес – кестеп:

- Оян! – депті. - Өзің жантайған құмайтың оң жағына қарай он қадам жүрсең, ескі жертолеңі орны бар. Сол арадағы қираған ошақтың астын сынық сүйемдей қазсаң, Сүлеймен саудагердің былғары сақтияны табылар. Жүрегі алып – ұшып атып тұрған Сағат ұйықтаған жерінен оңға қарай он адым атпайды. Отырылған жертолеңің орнына кезігеді

Талдап отырған мәтіндегі «үреге іті, сығарға біті жоқ», «сіңірі шыққан», «қу» деген сөздер адамның қаншалықты кедей екендігін көрсетеді. Тілімізде « тақыр кедей» деген тіркес те бар. «Қу» - айлакер, алдамшы деген сөздің синонимі емес, контексте кедей, түгі жоқ деген мағынада жұмсалған. Арқасына аядай батқан - бұл тіркес жоқшылықты салмақтайды.

Сақалы белуарына түскен, он қадам, сынық сүйемдей, он адым –ұзындық өлшемдері.

Алтын мүйізді киік ертегісінен мысал алсақ. Бұлдырмерген бойына бар күш – қуатын жинап, қолына жүз құлаш алмас семсер алды да, айдаһар жатқан сайға келеді. Жотаға шықса, боран соғып түр екен. Желдің қаттылығы сонша, екі таудың бетіндегі тасты ұшырып кетіп жатыр...

«Екі қаз бен бір бақа» ертегісінде мөлшер мағыналы тікмендегідей сөздер кездеседі. « Екі қаз құлаштай ұзын шыбық тауып келеді де, бақаға соны дәл ортасынан тістекізеді

«Алдардың шайтандарды алдауы» аңыз өңгімеде де өлшем мағыналы сөздер бар екенін айта кетуге болады. Түлең, Құлан, Алдар үшеуі жортып жүріп, бір жерге келіп дем алады. Арқалаған бір қап жиназы бар.

... инедей жердің тікенинен сақтасын. Бұларды көрсек, қош көрім жерден қашып жүреміз. Көпірдің бетін аулақ қылсын! – дейді Түлең мен Құлан отырып...

«Бойы бір қарыс,

Сақалы қырық қарыс.» ертегісіне келсек,

...Бай жұмысының түрімен таныстырмақ болып кедей ұлына:

бір қара нарым бар, күніне қырық бөшке су ішеді, қырық арба құмалақ шығарады. Қырық арба пішен жейді, осыны баға алсаң қызметке аламын, егер бұны атқара алмасаң басың алынады, – дейді.

Оны жұрт «бойы бір қарыс, сақалы қырық қарыс» деп атайды екен

«Нан батыр» ертегісінде де:

Батыр жапт қараса, бойы бір қарыс, сақалы жеті кез атпақ құдай шал кіріп келеді екен.

«Жақсылық, Жамандық» ертегісінде, «бір сүйем жер» деген сөз арқылы жердің өлшенгенін көреміз .

«Жарты төстік» ертегісінде: «... жеті құлаш ақ семсерді жазады...

Семсер ұзындығы құлаш сөзі арқылы өлшенген. Құлаш – ұзындықты білдіретін өлшем бірлігі. Иық денгейінде кере созылған екі қолдың ұшының арасын құлаш деген. Ол 165 – 175 см-ге тең екендігін еске саламыз.

«Керкұла атты Кендебай»ертегісінде «алты айдың ішінде алты кез ат болып шығады» . «Аузымен құс тістеген» ерен жүйрік болады...

...Қолына жүз батпан шоқпарын алған батыр Керкұлаға отырып, дәуге қарай шаба жөнеледі. Кендебай алты құлаш алмас қылышын көлденең ұстай қояды.

«Қарлығаш пен дәуіт» ертегісінде мезгіл « Олар көзді ашып – жұмғаша қарлығаштың ұясына жетеді» ,-деп беріледі.

«Шымшық пен көгершін» атты ертегіні оқу барысында «тал түс» деген мезгіл өлшемін кездестірдік. Тал түс – күннің тас төбеге келуі, яғни, мысалы, қазықтың көлеңкесі оның дәл түбіне түсуі.

«Тотан батыр» ертегісінде түс мезгілі: « Сәске түстен асқанда кемпірдің қарасын көреді»,- түрінде берілген .

«Жеті өнерпаз» ертегісінде «Бұлардың алтыншысы жол болжағыш екен, оқу оқып көзін сипаса, бір күндік жерден жол көреді екен» .

«Ақ тышқан мен нәресте» ертегісінде, « Ақ тышқан әйелдің қасынан бір сомме де айырылмапты» .

«Керқұла атты Кендебай» ертегісінде *қозді ашып – жұмғаниша, айлық жер, түн ортасы, таң алдында* деген мезгіл өлшемдері бар.

«Тотан батыр» ертегісінде: « Хандығының көлемі жеті *айшылық жол* көрінеді». «Жезтырнақтың көзін жойған батырлар» ертегісінде *ат басындай алтын, қой басындай күміс* деген жолдарды кездестіреміз. Қазақ халқы төрт түлік малмен байланыстыра өлшем жасаған. Салмақты «ат, қой» салмағымен, басымен салыстырып өлшеген.

«Жарты төстік» ертегісінен мысал алсақ, Жарты Төстік дәудің қасына жақын келіп *ат басындай* шокпармен басынан бір қояды...

«Бір үзім нан» ертегісінде: «Ал кедей болса, *бір көмеш* нанын қойнына салып, ол да ағаштын басына көтеріледі. Су тасқыны он бес күнге созылады. Бір күні қарны ашқан бай кедейге:

- Әй, кедей, мына бір кесек алтынды ал да, маған *бір үзім нан* бер, - дейді.

- Жоқ, алтының өзіне, нан бере алмаймын, - деп жауап қайтарады кедей.

«Кім күшті» ертегісінде Алты *батпан* ауырды

Арқалаған күштімін.

Жеті батпан ауырды,

Желкелеген күштімін, -деген екен құмырсқа.

Бұл не қылған батпан құйрық...

Бір мезгілде төңкеріліп жатқан қайдың тегеңдей *батпан құйрығын* тап болады. Қуанғаннан қасқырдың екі көзі сексүілдің шоғындай жайнап кетеді. Бір пұт макта ауыр ма, темір ауыр ма?

Қожанасыр бір күні шәкіртін:

- *Бір пұт* макта ауыр ма немесе темір ауыр ма? – деп сұрапты.

Тотан батыр

Жерден *бір ұыс* топырақты ала салып, кемпірді қуып жетеді де:

Әй, кемпір! – деп дауыстайды. «Екі қаз бен бір бақа» ертегісінде: бұл аз ғана көлшік, суы *мізеден* келеді.

Тілімізде нақты сандық ұғымды білдірмесе де, кейбір сан есімдермен мағыналас болып келетін көптеген сөздер бар.

Сан есімдермен мәндес болып келетін сандық мәнді сөздердің берер мағыналары алуан түрлі. Мысалы: *Мытығы бар еді. Бір қадиқ ұнағ айырбастап әсібердім. Мүсіреп екі қурайды таңдап алды да, көшпелі елдердің ең бірінші күй аспабы сыбызғы жасады. Біреуі – 5 сүйем, біреуі -4 сүйем. Арт жасағанда құзышылар, Ұлан олардан оқ бойы бұрын келіп жетті. Табан елі қазы түсетін биешер базарда он үш, он үш жарым сом. Бір табын сиырды айдалаға тастап, қашып бара жатсаңыз, екі көзіңіз алаңандай болатын сияқты. Таңдап уақытын оздырмады, қас қаққанша тар жерде көзден ғайып болып үйренген адам сайға қарай ұмтылды.* Осы мысалдардағы сандық мәні бар сөздер: *қадиқ, сүйем, табын* деген сөздер мен *оқ бойы, табан елі, қас қаққанша* деген тұрақты сөз тіркестері. *Қадиқ* белгілі бір заттың салмағын білдірсе, *сүйем* ұзындықты білдіреді, ал *табын* сөзі белгілі бір заттың мөлшері қанша екендігін білдірген. Сол сияқты *оқ бойы* деген тұрақты сөз тіркесі ара қашықтықты аңғартса, *табан елі* қалыңдықты байқатады. Ал *қас қаққанша* мерзімдік мағынаны білдіреді .

Осындай әр түрлі мағыналарына байланысты сандық мәнді сөздерді салмақ мағыналы сөздер, қалыңдық мағыналы сөздер, ұзындық мағыналы сөздер, қашықтық мағыналы сөздер, мөлшер мағыналы сөздер, мерзім мағыналы сөздер деп топтауға болады.

ОТАНДЫҚ МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ДАМУЫДА А.Қ. ЖҰБАНОВТЫҢ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

А. ДАУЫЛБАЕВА

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Г.К. СУЛЕЙМЕНОВА

аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қоғамның экономикасын, мәдениетін, әлеуметтік, рухани өмірін дамытуда әр адамның жеке тұлғасы, азаматтық келбеті, адамгершілігі, отаншылдығы, ұлтжандығы, еңбекке деген шығармашылық қабілеті мен елсенділігі шешуші роль атқарады. Жас ұрпақты осындай тұлға етіп тәрбиелеуде мектептің атқарар жүгі мол. Бәрімізге аян, музыка балалардың қиялын, талғамын, мәдениетін, өнерге деген сүйіспеншілігін дамытады. Музыка арқылы оқушылардың идеялық көзқарасын, қоғамға, Отанға деген сезімдерін қалыптастырады, өмір құбылыстарын дұрыс түсініп, қабылдауға жәрдемдеседі.

Музыкалық тәрбие дегеніміз – музыкалық өнердің ықпалы арқылы баланы жеке басын қалыптастыру – музыкалық ынтасын, қажеттерін, қабілетін, музыкаға эстетикалық көзқарасын қалыптастыру деген сөз.

Тәрбиенің аса маңызды құрамы – өнер. Соның ішінде өте кең, сан ұғымды қамтитын – музыка өнерін айтамыз. Музыка адамзаттың рухани азығы, жан серігі, тілмен айтқызып жеткізе алмайтын ұшқыр қиялы, нәзік сезімі. Музыка өзінің көркемдігі және нәзіктігімен адам жанын баурап, олардың ақы-ой, сана-сезімінің кеңейтіп, жақсы мінез-құлықтарының қалыптасуына әсерін тигізеді.

Қазіргі таңдағы музыкалық білім алу жағынан өз даму шарқына түсуде. Елдің мәдениетінің дамуына байланысты, музыкалық білім беруге көңіл бөлініп жатыр. Қазақ елінде музыкалық білім беру оқу орындарының бірі Құрманғазы атындағы Ұлттық Консерваториясы мен Қазақ Ұлттық Өнер университеті, орта білім беретін музыкалық колледждер мен балалар музыка мектептері ашылууда.

Музыкалық білім беру жүйесіне XX ғасырдағы композиторлары өз үлесін қосты. Оның ішінде қазақ музыкасының білім жүйесіне А.Жұбанов, Ж.Тезекбаев, А.Затаевич сынды композиторларды атауға болады.

А. Жұбановтың қазақ мәдениетіне қосқан үлесі ұшан-теңіз. 1933 жылдың ақпанынан басталған еңбек жолы қазақ өнері мен мәдениетінің қалыптасуы, дамуы және өркендеуі жолында алтын әріптермен жазылған жемісті беттеріне айналды. Бұл кезең жаңадан қаулап пайда бола бастаған оқу, мәдени-өнер ордаларының құрылуы мен кәсіби ұжымдардың қалыптасуы кезеңі болатын. Бүгінгі таңда құрылғанына 60, 70 жыл толған республикалық деңгейдегі: Құрманғазы атындағы мемлекеттік академиялық ұлт-аспаптар оркестрі, Жамбыл атындағы филармония, Құрманғазы атындағы мемлекеттік консерватория және сол оқу орнындағы қазақтың халық аспаптар кафедрасы, Ұлттық ғылым академиясы, М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты құрамындағы Өнертану секторы қазақ мәдениетінің ірі қайраткері Ахмет Қуанұлы Жұбановтың тікелей араласуымен және жетекшілік етуімен өмірге жолдама алған ұжымдар.

Қазақ халық аспаптары оркестрі – А. Жұбановтың шығармашылық қызметінің аса елжулі, қайталанбас тұстарының бірі. Оның көп дауысты ұлттық оркестр құруы – XX ғасырдағы қазақ музыка мәдениеті деген ұғымды нақты категориялық мәні бар рухани құбылысқа айналдырды. Ахмет Қуанұлы оркестр репертуарын қалыптастыру, музыканттардың кәсіби деңгейін жетілдіру бағытында да аянбай еңбек етті [3, 56 б].

А.Қ. Жұбанов – қазақ халқының қазіргі заманғы кәсіби музыкасының негізін қалаған аға буын композиторлардың бірі. Ол халық күйлерін оркестрге лайықтап, нотаға түсірді және қазақ музыкасын күрделі аспаптық симфониялық шығармалармен байытты. Олар «Тәжік биі», «Қазақ билері», «Төлеген Токтаров», «Ария», «Вокальдік сюитасы», «Абай сюитасы», тағы басқалар.

Композитордың қазақтың ұлттық өнерін дамытуға қосқан үлесі үшін Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атағын берді. Ленин орденімен, тағы басқа ордендермен, медальдармен марапатталған.

XX ғасырдағы қазақ музыка мәдениетінің А. Жұбанов қомақты үлес қосқан, өзінің өшпес қолтаңбасын қалдырған саласы үлкен. Ахмет Қуанұлының бүкіл саналы ғұмыры өз елінің музыка мәдениетін қалыптастыру және оны көркейту жолындағы белсенді қызмет үстінде өтті. Ол көптеген келелі істің басында болды, атап айтқанда: музыкалық фольклористика, қазақ музыкатану ілімі, Қазақстан Композиторлар одағы, кәсіптік музыкалық білім беру саласы. А. Жұбанов қазақ мәдениетіне музыкаландырудың тың формасын таныстырды. Ол – қазақ халық аспаптар оркестрі. Қазір жұртшылық бұл ұжымды атақты Құрманғазы атындағы Қазақтың мемлекеттік академиялық халық аспаптар оркестрі деп біледі.

Ахмет Қуанұлы тамаша музыкалық туындылардың авторы, өңдеушісі және дирижері ғана емес, сонымен қоса оларды үйретуші, таратушы, насихаттаушы педагог-лектор болды, халық шығармашылығынан мыңнан астам ән мен күй жазып алып нотаға түсірді. Халық композиторлары туралы ел аузынан жинаған мәліметтер бірқатар ғылыми мақалалар мен шығармаларға арқау болды. А. Жұбановтың қазақ мәдениетіне қосқан теңдесі жоқ үлесі адам қабілетінің қандай құдіретті болатындығын шынайы көрінісі.

Қазақ халық аспаптары оркестрі – А. Жұбановтың шығармашылық қызметінің аса елжулі, қайталанбас тұстарының бірі. Оның көп дауысты ұлттық оркестр құруы – XX ғасырдағы қазақ музыка мәдениеті деген ұғымды нақты категориялық мәні бар рухани құбылысқа айналдырды. Ахмет Қуанұлы оркестр репертуарын қалыптастыру, музыканттардың кәсіби деңгейін жетілдіру бағытында да аянбай еңбек етті.

А. Жұбанов композитор ретінде түрлі жанрда қайталанбас құнды туындыларды: аспаптық, вокалдық шығармаларды, хорлар мен музыкалық-драмалық шығармаларды (опера, драмалық спек-

такльдер мен кинофильмдерге жазылған музыкаларды) дүниеге әкелді. А. Жұбановтың «Ария», «Романс», «Көктем» сияқты аспаптық шығармалары скрипкада, кобызда, виолончел және басқа да аспаптарда орындалады. Көптеген музыканттардың, әсіресе, жас пианистердің репертуарында міндетті түрде «Тәжік биі», «Қазақ биі» шығармалары болады. А. Жұбановтың көпшілік сүйіп тыңдайтын «Қарлығаш», «Ақ көгершін», «Ұмытпа», «Ақ Шолпан» сияқты вокалды туындылары өзінің ерекше ұлттық нақышымен, шынайылығымен, тазалығымен баурап алады.

Құрманғазы атындағы ұлт аспаптар оркестрінің негізін қалап, көркемдік жетекшісі және бас дирижері болған А. Жұбанов дала салтында бұрын болмаған ұжымдық орындаушылық дәстүрінің негізін қалады. Алғашында саусақпен санарлық қана өзіндік орындаушылық мәнгерлері бар жеке домбырашылардан жиналған ансамбль аз уақыт аралығында халық ілтипатына бөленді. Бұл еңбекке орынды баға берген Ф. Мүсірепов: «Зерттеу жұмысымен айналысуға мүмкіндік берерліктей болмашы ғана жағдайлар жасалғаннан кейін бірер жыл өтпей-ақ, күлден көтерілген Феникс сияктанып қазактың ұлт аспаптар оркестрі пайда болды. Мен Ахмет Қуанұлының көп дауысты ұлттық оркестрді құруы – аса елеулі, сонымен қатар тарихи еңбек деп санаймын. ...Ұлт оркестрінің кіндік атасы – Ақан» дейді.

Ел арасында өнерпаз онші-күйшілердің орындауында кең тараған халық компози-торларының өн-күйлерін жинап, жүйелеу ісі жиырмасыншы ғасырдың алғашқы жар-тысында кең қанат жайды. Осы жерде халқымыздың ұрпақтан-ұрпаққа ауызша та-ралап келген мәдени мұраларын өзге халық өкілдерінен шыққан зерттеушілердің сұрыптап, жинаған қажырлы еңбегін ерекше атап өткен орынды. Қазақ музыкасының үлгілерін жинап, жазып, баспаға дайындауда А. Затаевичтің сіңірген еңбегі, қосқан үлесі ұшан-теңіз. Өз өмірінің 16 жылын қазақ музыкасына арнаған композитордың салып кеткен жинаушылық және өңдеушілік дәстүр қазақтың ауыздан-ауызға беріліп келе жатқан өн-күйлерін жүйелі түрде зерттеп-жазуға жол ашты. Композитордың нотаға түсіріп, жеке кітап етіп баспадан шығарған «Қазақ халқының 1000 әні» және «Қазақтың 500 әні мен күйі» атты еңбектері кейінгі қалыптаса бастаған, қазақтың кәсіби музыка мәдениетінен сусындауға бой ұрған компо-зиторлар мен музыка зерттеушілерін қанаттандыра түсті десек, А. Затаевичтің қазақ музыкасына арналған көлемді жұмысы Ахмет Қуанұлының ғылыми-зерттеу еңбектерінде жүйелі жалғасына тауып, толыққанды аяқталған формаға ие болады.

Құдіретті күй өнері дегенде, бұл жанрда қайталанбас өзіндік із қалдырған Құрман-ғазы, Дәулеткерей, Төттімбет, Махамбет, Сейтек, Абыл, Дайрабай, Байсерке, Мөмен, Қазанғап, Түркеш, Тоқа, Сүгір, Дина сынды дүлдүлдер есімдері тілге алдымен оралады. Солардың ішінен күй атасы Құрманғазы есімі ерекше. Десек те, Құрманғазының ұлан-ғайыр күйлерін жинақтап, оларды ғылыми тұрғыдан зерттеп, саралап, күйшінің шығармашылық жолы жайлы салыхалы пікір айтқан академик Ахмет Жұбанов болатын. «Құрманғазы және оның өмірін зерттеудегі А. Жұбановтың қызметі» атты мақаласында өнер зерттеушісі З. Қоспақов «Көркем әдебиетте Абай бейнесін сомдаған М. Әуезов болса, ұлы домбырашы, күйші Құрманғазының музыкалық тұлғасын жасаған қазақ өнерінің көшбастаушысы, ака-демик Ахмет Қуанұлы болды. ...Құрманғазыны айтқанда аузымызға Ахмет Жұбанов есімі қатар оралатындығы да сондықтан» дейді.

Біздің айтарымыз, осындай тамаша өнер ұжымын ұйымдастырып, жетілдіру арқылы Ахмет Жұбанов ұлттық музыка өнерінің тарих талап етіп отырған қайта құрылуы мен жанаша дамуының заманалық аса күрделі үдерістерін ойдағыдай өрістетудің бірден бір мұрындығы және ең бас қолбасшысы болды. 1933 жылы Алматыда музыка-драма техникумын ашып, негізінен ұлттық оркестр мен му-зыкалы драма театрына мамандар даярлауды қолға алған, 1944 жылғы тұңғыш жоғары өнер оқу орны — Алматы консерваториясын ұйымдастырып, көп салалы және көп жанрлы кәсіби өнерді дамытуға қажетті мамандар өзірлеуге кірісті. Бұл бүгінде Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы кеңістігіндегі әлемге аты өйгілі орын — даушыларды көп түлеткен беделді жоғары мектепке айналып отыр. Аса ірі ұйым-дастырушы және педагог А. Жұбанов тек орындаушы мамандар өзірлеумен қанағаттанбай, ұлттық өнерді жанаша дамытатын шығармашыл күштерді тәрбиелеуге де ерекше мән берді. Ол 1939 жылы Қазақстан Композиторлар одағының тұңғыш төрағасы болып сайланып, оны ондаған жылдар бойы үздіксіз басқарды. Алматы консерваториясы жанынан композиторлық бөлім ашып, М. Төлебаев, Қ. Қожамьяров, Е. Рахмадиев, Н. Тілендиев, Қ. Мусин, С. Мұхамеджанов, М. Қойшыбаев, Н. Меңдіғалиев, М. Маңғытаев, К. Күмісбеков, Б. Баяхунов, Ш. Қалдаяқов, М. Сағатов сынды айқын дара талант иелерін өсіріп шығарды.

Артында өшпестей мұра қалдырған композитор А. Жұбановтың туындылары келер ұрпағымен бірге жасап, үшінші мыңжылдыққа да аяқ басты. Мұндай құрмет, мұн-дай шығармашылық табыс сирек болатын құбылыс. Өзінің барлық білімі мен ақыл-ойын, күш-жігерін қазақ кәсіби музыка өнерінің дамуына сарп еткен шынайы талант иесіне берілетін халқының нақтылы бағасы да осындай болса керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жұбанов А.Қ., Ғасырлар пернесі. – Алматы: Жазушы, 1958. – 264 б.
2. Елеманова С.А., Қазақтың өншілік өнері. – Алматы: Өнер, 1999. – 170 б.
3. Жұбанова Ғ.А., Мир мой – музыка. – Алматы: Өнер, 2000. – 116 б.
4. Жұбанов А.Қ., Құрманғазы, опера клавири, қолжазба. – Алматы: Жазушы, 1975. – 265 б.
5. Асқаров А.К., Ұлы тұранның ұлдары. – Алматы: Нұрлы әлем, 1998. – 127б.
6. Құл-Мұхамед М.А., Қазақ мәдениетінің энциклопедиясы. – Алматы: Аруна, 2005. – 326 б.
7. Елтұтқа ел тарихының өйгілі тұлғалары. – Астана: Күл тегін, 2001. – 138б.
8. Жұбанов А.Қ., Замана бұлбұлдары, II бөлім. – Алматы: Өнер, 1963. – 298б.
9. Жұбанов А.Қ., Құрманғазы күйлері қалай шыққан?. Әдістемелік құрал – Алматы: Тауғұл Принт, 1993. – 146 б.

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПАРТИТУРЫ: ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ, ВИДЫ И СУЩНОСТЬ

М. ЕЛИСТРАТОВА

студент, ПГУ имени С. Торайгырова. г. Павлодар
Г.М. АНИШЕВА

старший преподаватель, ПГУ имени С.Торайгырова, г. Павлодар

К началу XVI столетия появляется система записи музыкальных произведений, которая получила итальянское название «партитура», от итальянского слова «деление», «распределение». Музыкальная культура в своем историческом развитии накопила и обобщила большой опыт нотной записи. Развитие музыкальной мысли, изменение идейно-эмоционального содержания музыки, вместе с появлением новых форм и выразительных средств, приводило к необходимости появления и новых, более практических и удобных способов записи музыкальных произведений. Развитие культуры многоголосного пения, когда вокальные партии многоголосного хорового произведения приобретали все большую мелодическую самостоятельную, неуклонно требовало нового, более совершенного вида нотного изображения. К этому времени относится появление системы записи музыкальных произведений, которая получила название «партитура».

Исторически возникнув сначала в вокальной музыке, партитурная запись позже широко распространилась также и в музыке для различного вида инструментальных ансамблей и оркестровых составов.

Исторически установился и определенный порядок размещения вокальных партий в хоровой партитуре. В основу распределения положен высотный принцип. Сущность этой записи заключалась в том, что звуки, которые должны были исполняться в произведении одновременно различными голосами, распределялись в записи на одной линии вертикали. В отличие от записи мелодии в одноголосной музыке с ее одной линией нот по горизонтали в партитуре таких линий появилось несколько. Каждая горизонтальная линия нот партитуры стала составлять в произведении отдельную партию какого-либо голоса: верхнего, среднего, нижнего и т.п. На первых порах возникновения партитуры все содержание музыки свободно могло уместиться на одной строке нотного стана. В дальнейшем же, в связи с развитием мелодической и ритмической самостоятельности в мелодиях голосовых партий, возникла необходимость выделять для каждой из них отдельную строку нотного стана и эти строки (как до того линии нот) – размещать одну под другой.

Партитурой стали называть появившийся тогда новый вид нотной записи многоголосных хоровых произведений. При этом сущность этой записи заключалась в том, что звуки, которые должны исполняться в произведении одновременно различными голосами, записи мелодии в одноголосной музыке с её одной линией нот по горизонтали в партитуре таких линий появилось несколько. При этом каждая горизонтальная линия нот партитуры стала составлять в произведении отдельную партию какого-либо голоса: верхнего, среднего, нижнего и т.п.

Такая запись хоровых партитур на отдельных строках партитуры дает возможность отчетливо видеть движение какого из голосов хорового произведения. Расположение нотных строк в партитуре одна под другой позволяет видеть и одновременное сочетание всех хоровых партий.

На первых порах возникновения партитур все содержание музыки свободно могло уместиться на одной строке нотного стана. Однако, в дальнейшем, в связи с развитием мелодической и ритмической самостоятельности в мелодиях голосовых партий. Появилась необходимость выделять для каждой из них отдельную строку нотного стана и эти строки (как до того линии нот) – размещать одну под другой.

За минувшие столетия внешний вид, характер и форма построения партитурных записей в значительной мере изменились, но основной принцип параллельного размещения партий произведения построчно одна под другой - сохранился.

Хоровой партитурой, следовательно называется запись совокупности голосовых партий хорового произведения. Исторически установился и определенный порядок размещения вокальных партий в хоровой партитуре. Верхняя строка распределена для самого высокого голоса, нижняя строка – для самого низкого голоса. Таким образом, хоровые партии в партитуре располагаются сверху вниз в следующем порядке: сопрано, альты, тенора и басы.

Акколады. Нотные строки хоровой партитуры с левой стороны объединяются начальной чертой, соединяющей края всех нотных станов партитуры. Она показывает, что все партии, объединенные ею, исполняются одновременно. Каждый очередной ряд нотных строк, необходимый для записи всех голосовых партий хорового произведения, называется системой строк партитуры. Нотные строки, входящие в систему строк партитуры, объединяются общими тактовыми чертами и, кроме того, еще специальной скобкой – **акколадой**. Акколада, отделяющая собой на странице то или иное число нотных строк, указывает, что все написанное на этих строках должно исполняться во взаимосвязи, одновременно. При этом, рисунок акколады, объединяющий собой строки партии фортепианного сопровождения, имеет для отличия чаще всего вид фигурной скобки.

Хорошо изложенная хоровая партитура, показывает роль каждой голосовой партии:

- вместе с тем дает общую картину мелодического и ритмического движения голосов;
- количество и соотношение звучащих одновременно голосов;
- в партитуре видно, в каких партиях поэтический текст одинаков и дан в одновременном движении, а в каких он различен по содержанию или распеву.

В записях изложенных хоровых партитур существует значительное разнообразие. Даже при самом беглом сопоставлении нескольких произведений для хора бросается в глаза различное количество строк в системах, различное количество и распределение голосов. Обращают на себя внимание нотные ключи. В одних партитурах они одинаковые, в других – разные; в некоторых партитурах наряду с основными акколадами встречаются еще и дополнительные – и т.п.

Ключевые обозначения хоровых партий. Запись партий в хоровой партитуре с течением времени претерпела заметные изменения. Начиная, с XIX столетия, старинные ключи стали терять свое значение и постепенно уступили, место двум видам ключей, сохранившим свое значение до наших дней – скрипичному и басовому. Ключ «соль» иначе – скрипичный. Ключ «фа» басовый. Такая система, облегчая запись и чтение партитуры, вместе с тем была достаточно совершенна, так как музыкальный звукоряд, охватываемый этими двумя ключами, давал полную возможность записывать в них хоровую музыку. С этого времени партии сопрано, альты и тенора стали записываться в партитуре в скрипичном ключе. Партия теноров, записанная в скрипичном ключе, звучит на октаву ниже и, следовательно, в чтении (пении) является партией транспонированной. Это реально, в сравнении с номинальным, звучание теноровой партии при изложении ее в скрипичном ключе для исполнителей является фактом общепринятым и поэтому никаких оговорок обычно не имеет. Только в отдельных произведениях хоровой литературы рисунок скрипичного ключа в теноровой партии дается с некоторым дополнением. В русской хоровой литературе скрипичный ключ с черточками впервые начал применять в своих хоровых сочинениях композитор С.И. Танеев. Этот ключ получил название – «теноровый» (ключ) Танеева. Бас же, нотировавшийся ранее в баритоновом, басовом или басофундуемых ключах, – только в басовом.

Аппликатура. Одним из важных моментов является вопрос об аппликатуре, то есть об удобном и рациональном распределении пальцев на клавиатуре не только упрощает исполнение партитуры с технической стороны, но самым существенным образом влияет и на его характер. Достаточно указать, например: на ее роль при необходимости достижения полноценного легато и в создании законченной, связанной и широкой музыкальной фразы. Различные виды хорового изложения приводят к тому, что в каждой из партитур, по существу, мы сталкиваемся с новыми аппликатурными принципами. Однако, представляется все же возможным наметить некоторые общие наиболее употребительные приемы. Играя партитуру, мы постоянно встречаемся с необходимостью совмещения в одной руке двух, а иногда и большего числа голосов. Это приводит к тому, что функции пальцев как бы разделяются: так, например, в правой руке первый и второй пальцы в основном бывают заняты воспроизведением нижнего голоса, в то время как остальные – верхнего (в левой руке – наоборот). Неизбежность исполнения мелодического рисунка ограниченным количеством пальцев и необходимость достижения при этом связанной игры (легато) определяет и характер аппликатуры. В нижнем голосе правой руки или в верхнем – левой, нередко оказывается очень практичным обра-

щением к подкладыванию первого пальца. Последовательная смена первого и второго пальцев дает возможность достигнуть при том совершенного легато. Играя хоровую партитуру, следует быть очень внимательным к выбору аппликатуры, так как ее непродуманность и нерациональность большей частью приводит к нарушению связности голосоведения и затрудняет воспроизведение музыки.

Распределение голосов партитуры между правой и левой руками. Вопрос о распределении нотного текста между правой и левой руками при игре хоровых произведений является одним из существенных моментов, поэтому необходимо рассмотрение только общих положений и наиболее типичных вариантов распределения нотного текста между руками. При изучении детского и женских хоров (независимо от количества нотных строк), рекомендуется партии сопрано (в детском хоре – дискантов) исполнять правой рукой, а альты – левой. Подобно этому, аналогичное распределение рук должно иметь место и в партитурах, написанных для мужского хора; партия верхних голосов (тенора) целесообразно исполнять правой рукой, нижние же голоса (басы) – левой. При чтении партитуры для смешанного состава хора (независимо от количества строк), нужно исполнять партии сопрано и альты правой рукой, партии теноров и басов – левой. Таково обычное распределение при чтении хоровых партитур. Надо учесть, что в процессе игры партитуры на фортепиано возможно и различные отступления от этой схемы, однако, студент должен иметь в виду, что без особых оснований нельзя отступать от определенных принципов игры в распределении голосов, так как это может привести к серьезным искажениям хоровой партитуры, такая система необходима еще и потому, что она помогает образованию навыков объединения голосов в одну руку. Это оказывается особенно ценным в игре многострочным партитур, а также в чтении с листа, так как движение каждой хоровой партии может быть выявлено значительно яснее и ярче. Примером может служить случай, когда партия тенора в смешанном составе хора написано в высоком регистре и отстоит далеко от басовой, при этом ее удобнее исполнять правой рукой (в левой остаются только басы). Такое распределение рук вполне уместно при воспроизведении многих произведений смешанного состава хора. Нередко встречается «перекрещивание голосов» более «низкий» голос оказывается в данном месте партитуры выше более «высокого», например, тенор выше альты. Если расположение таких голосов допускает возможность сохранения в момент перекрещивания имеющегося ранее распределения рук, то, безусловно, целесообразно придерживаться именно этого расположения, так как исполнение всей партии одной рукой способствует ясности голосоведения и единству фразы.

М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ ТАБИҒАТ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ЛИРИКАЛЫҚ ҚАҢАРМАН МӘСЕЛЕСІ

А.А. ЕЛШІН

студент, Фил(қ)-101 тобы, С.Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Г.А. ЖҰМАБЕКОВА

гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, С.Торайғыров атындағы ПМУ,
Павлодар қ.

Қазақ поэзиясының даму тарихын, ізденістерін зерделегенде Мағжан Жұмабаевтың дәстүр тағылымынан сусындап, өзіндік сара жол қалыптастырғаны мәлім.

Ж. Аймауытов «Мағжан – идеалист, сыршыл ақын», М. Әуезов «Мағжан мәдениеті зор ақын» деп ақынның шығармашылығын, ерекше тұлғасын аса зор бағаласа керек. Біздіңше, алдымен Мағжан – ұлт ақыны екендігін, оның аса ұлтжандылығын баса айту керектігін алға тартармыз. Р. Нұрғали: «Қазақ лирикасында үлкен көркемдік жаңалық ашып, соны өсемдік арналарды негіздеп, өсіресе, Еуропа, орыс әдебиетіндегі ізденістерді, бағыттарды ұлттық топыраққа батыл да еркін ендірген Мағжан» [1, 125 б.] – дейді.

Ж. Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы туралы» баяндамасындағы ақынның табиғат лирикасына қатысты айтқан пікірін келтірген жөн: «Мағжанның көп өлеңдері табиғатты суреттеуге арналады. Табиғатты Мағжаннан көп, одан артық суреттеген қазақ ақыны кем де кем шығар» [2, 279 б.]. Расында да, ақынның табиғат жырлары алуан түрлі болуымен қатар, өз қолтаңбасын танытатын ерекшелігі де баршылық; қазақ әдебиетінде табиғатқа адамдар қарым-қатынасын телу, адамдар ролін табиғат құбылыстарымен астастырып бейнелеу - Мағжанның жасаған үлгісі.

Қ. Мәшһүр-Жүсіп: «Мағжан туындылары қазақ әдебиетінде романтизм әдісінің кемелдену шыны болды. Мағжан орыс, батыс ақындарының романтикалық ізденістерін (сол тәрізді реализм жетістіктерін) өз бойына сіңіре отырып, оны қазақтың ұлттық бояуымен безендірді. Сөйтіп, әлемдік

романтизм қаласын кеңейтіп, оған әлемдік нақышты игерген, қазақтың ұлттық өрнектерімен көмкерілген өзгеше күмбез қосты. Ол қазақ әдебиетінің өзіндік бір табысы, әлем мәдениетінің бір саласы, Мағжан шығармалары, Мағжан романтизмі еді» [3, 13 б.] – деп ғылыми тұжырым жасауы М. Жұмабаевтың ақындық табиғатын қуаттай түседі.

Т. Медетбек ақын табиғаты турасында: «Мағжанның ақындығынан азаматтығын, азаматтығынан ақындығын ажыратып сөйлеу мүмкін емес. Оның басқасын былай қойғанда, бүкіл ұйқас, үйлесім, тыныс белгілеріне дейін осы ұғыммен тұтасып кеткен. Мағжанды бөлшектеп қарастырам деу – оның табиғатына қарсы шығу [4, 72 б.] – дейді.

Ғалым Д. Ысқақұлы Мағжанның жыл мезгілдеріне арналған өлеңдерінде Абайдың ықпал етіп, әсері барлығын, Мағжан өлеңдерінде Абайдың дәстүр жалғастығын көруге болатындығын да айтады. Оған дәлел ретінде Абай мен Мағжанның өлеңдерін салыстыра отырып, ойын былай түйіндейді: «Мағжанның «Орал тауы», «Айға», «Жел», «Толқын», «Қайық», «Өзеннің суын жел тербеп», «Қысқы жолда», «Еділде», «Жазғы жолда», «Көкшетау», «Алатау», «Тұранның бір бауында» сияқты өлеңдерінде қазақ жерінің тамаша көріністері сөзбен кестеленген; пейзаждың классикалық үлгілері жасалынған. Мағжанның табиғат лирикасы адамның көңіл-күйімен ұштасып, орайласып жатады» [5, 83 б.].

Ақынның шығармашылығы хақында зерттеуші ғалым Б. Қанарбаеваның «Жырымен жұртын оятқан» еңбегінде ақындық қуаттың құпияларын тереңнен зерделеп, әлем, орыс әдебиетімен байланыстырып қарастырғаны белгілі. Зерттеуші Мағжанды Гете, Фет және т.б. өлеңдерімен салыстырып, үндестіктерін, ұқсастықтарын, өзара айырмашылықтарын, фольклорлық қырлары мен ақындық шеберлігін де сараптағанын көруге болады. Мәселен, «Гете тәрізді Мағжан да табиғатқа жан бітіріп жырлайды. Оны «Күзді күні» өлеңіндегі табиғатты адам тәрізді жылатып, сыбырластырып салыстыруынан, «Сен» өлеңіндегі сары аяз бен қардың ғашық жардай қыс кезінде құшақтасып бірге жүргенінен, көктем шығып жер ери бастағанда күннің қызуына шыдай алмай еріп кетуін жанды суреттеуінен білеміз. «Жиіленді кара орман» өлеңінде аппақ қар жамылып жатқан орманды түс көріп жатқан адамға балауы да осы ойымызды нығыздай түседі. Аймауытов айтқандай, қазақ әдебиетінде табиғатқа жан бітіріп суреттеуде Мағжанға жетер ақынның жоғы рас» [6, 41 б.].

Біздіңше, бұл өлеңде табиғат көріністері арқылы терең философиялық астарлы ойлар айтылған. Орман адам сияқты мылқау түрінде, ал жел ызалы болып бейнеленуі лирикалық қаһарманның ішкі жан дүниесіне ерекше әсер етуінен туса керек:

Жиіленді кара орман,
Қарағай, қайың аралас.
Мөңгі мылқау көрі орман,
Көктегі күнмен шамалас.

Өмір сүрген заманының зардабын «мөңгі мылқау көрі орманның күнмен шамаластығы» арқылы көрсеткен. Лирикалық қаһарман өзін жел мінезді ессіз жан деп тануынан оған өрлік мінез төн екендігін бағамдаймыз.

Аппақ кебін бүркеніп,
Мылқау орман түс көред.
Жел ыза боп, өртеніп,
«Әпсүн» оқып үшкіред.

Мөңгі мылқау көрі орман,
Бық етпейді, түс көред.
Жел мінезді ессіз жан –
Маған түрлі ой келед [7, 157 б].

Мағжанның табиғат лирикасына «Жазғытұры», «Сен», «Толқын», «Алатау», «Қайың», «Қысқы жолда», «Жазғы жолда», «Жазғытұрым», «Жаз келді», «Шық та жазға сыбырла», «Жиіленді кара орман», «Күзді күні», «Күм жапқан көбі бірақ шөлде қалып», «Өзеннің суын жел тербеп», «Толған ай», «Күз», «Орал тауы», «Жазды күні қалада», «Айға», «Қаранғы дауылды түн», «Жел», «Толқындап ойнап», «Жұлдыздарға», «Көкшетау» және т.б. жатқызуға болады.

Д. Ысқақ ақын ерекшелігіне, «Толқын» өлеңіне былай баға береді: «М. Жұмабаев сөзбен сурет салуға өте шебер. Ол өмірде жиі кездесетін жай әншейін қарапайым құбылыстың өзіне назар аударып, мән беріп, үлкен ойлар айта алады. Жай адам болса, судағы толқындарға қарап тұрып, көңілі тынығып, саябыр тауып, дем алар еді. Ал Мағжан болса, толқынға қарап тұрып өмір туралы үлкен бір ой келеді. Ақынның құдіреттілігі сол, жұрт онша көңіл аударар бермейтін толқынның тылсым табиғатына үңіле отырып, өмірдің мәні туралы терең философиялық ойлар түйе білген» [8, 63 б.].

Мағжанның табиғат лирикасында адамдар өміріндегі қарым-қатынас жиі кездеседі. Мағжан табиғатының әр мезгілі, әр құбылысы адамдар сияқты өмір кешеді. Мысалы «Сен» өлеңінде қыс аяқталып, көктем келіп сен жүруін қызды жігіті тастап кетіп, бір сұмдықтың болғанын және «қыз-сенінің» сол сұмдықты жұрт білмей тұрғанда кетіп қалуына ұқсатады. Мағжанның лирикалық қаһарманы үшін табиғат құбылыстары бір-бір адам. Ол табиғат құбылысын өз атымен тура суреттемейді, міндетті түрде адамдар қарым-қатынасына салады. Мысалы «Жазғытұры» өлеңінде көдімгі көктемнің келуі «күн», «ана», «бала», «жер», «бұлттар», «жетім балалар» рөлінде сипатталады. Демек, Мағжанның лирикалық қаһарманы табиғат арқылы адамдардың іс-әрекетін көреді.

Мағжанның табиғат жырларындағы ерекше өрнектелген «Көкшетау» жырында:

Аспанмен тірескен
Төңірмен тілдескен
Көкшетауым бiп-биік.
Қою кара көк бұлт
Жайнап, ойнап, құлпырып,
Көкшетауды түр сүйіп.

Бұл өлеңде лирикалық қаһарман Көкшетауды Алламен тілдестіретін биік баспалдақ санайды. Тіпті оның қыранының көзі «қанталаған қанды көз». Сол кездегі саясатқа қыранының өзі қарсы.

Көкшетаудың көзі жас,
Ылғи мең-зен, айнымас
Қалың тұман мұнардан.
Иелік өтпес жіп-жіні,
Оқтан түзу тал бойы
Қарағайға оралған.
Әлде қайда, биікте,
Төніп төмен киікке
Қанды көзді қыран жүр.

Ақынның мақсаты Көкшетауды суреттеу емес, өз айтар ой мұраты – «айтатын да, жырлайтын да әлі көп» дегенді меңзейді. Демек, сол кездегі саяси жағдайларға қарсы туындаған жыр. Мағжан табиғат лирикасының дені саяси астармен көмкерілген деуге болады. Табиғат пен саясатты бірлікте қарауы – («Жазғы жолда», «Жаралы жан», «Орал тауы» және т.б.). Мағжан лирикалық қаһарманының баса назар аударатын ерекшелігі деп білеміз.

Мен де Мұса болар ем,
Тілдестірсе төңірім,
Көкше маған болып Тұр.

Қушам Мұса аяғын,
Өлеңім – ізгі таяғым,
Көкшеге мен де шығамын.
Аяқ басып Арсыға,
Жүгіріп барып қарсына,
Төңірінің тілін ұғамын [7, 150-151 б.].

Өлеңнің мазмұны дінмен байланысты, ал негізі – лирикалық қаһарманның Аллаға шағымдануы болып табылады. Демек, мұсылмандық көзқараспен жазылған туынды екенін талдау барысында көз жеткіздік. Сондай-ақ ақын табиғатты дара күйінде суреттемей, әрдайым адами қарым-қатынасқа жүгінгендігінен Мағжанда табиғатты тура мағынасында бейнелеу жоқтың қасы деп толық айта аламыз. Табиғат өлеңдеріндегі лирикалық қаһарман бейнесі сонысымен дараланады. Әрине, бұдан ақынның тұлғалық позициясының өрбуі заңды десек, М. Оразбек «Автор және шығармашылық процесс» атты монографиясында Мағжанның шығармашылық позициясына баса көңіл аударып, былай дейді: «Мағжандай ақынның «бүкіл қазақтың өмір үшін күресі мен қайғысын тұтас қамтып», оны өз шығармаларында негізгі позициясына айналдырғандықтан да, көптің, жалпы адамзаттың жүрегін орын алатындығына мән береді. Оның шығармаларындағы ұлылықтың сәулесі – Мағжанның жүрегіндегі, көкірегіндегі елге, ұлтқа деген шексіз махаббаттың сәулесі. Басқа да «ұлы ақындар» сияқты Мағжан да шығармашылық позициясы, шығармашылық болмысы арқылы басқаларға сәулесін түсіреді. Сөйтіп, автордың айнымас позициясын жеткізеді» [8, 68 б.].

Енді бірде М. Оразбек ғалым Б. Майтановтың автор тұлғасы жөнінде айтқан пікірін келтіріп, өзі мынадай тұжырым жасайды: «автор «баяндаушы өзіне етеге жақын санағандықтан да» шығарма мазмұнында оған «тіршілік құбылыстарын барынша шынайы бейнелеуге» мүмкіндік беретініне

тоқталады. Оған өзінің өмір, қоғам турасындағы ой-сезімдерін жеткізуді, шындықты барынша шынайы бейнелеуді жүктейтінін анықтап береді» [8, 72 б.] - деуі, бізге лирикалық қаһарманның шынайы келбетін, демек, «шынайы» лирикалық қаһарман бейнесін, ал тұспалдау, романтикалық негізінде туындаған өлеңдеріндегі «тәуелсіз» лирикалық қаһарман сипатын тануға мүмкіндік береді.

Лирикалық қаһарман сезімін беру үшін табиғатты ала отырып тұспалдаудың алға шығуы, уайымшылдықтың салдары, әсіресе Мағжан лирикасына тән екендігі өлеңдерін талдау негізінде сараладық.

Демек, қиын да күрделі қуғын-сүргін заманның өзінде ешбір жалтақтаусыз, турашылдық, бірбеткейлік қасиетімен Мағжанның терең де нәзік, өткір де жүрекке жылы тиетін ұлттық жырлары бүкіл қазақ даласын рухтандырып, жігерлендірді. Осындай ұлт перзентінің өз шыңына жетіп, биік белестерден асуы» ақындық қуатының күштілігін әр уақытта әйгілей түсері хақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нұрғали Р. 7 томдық шығармалар жинағы. – Астана: Фолиант, 2005. – Т.3. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – 652 б.
2. Бес арыс. Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар. Құраст. Әшімханов Д. – Алматы: Жалын, 1992. – 544 б.
3. Мәшһүр-Жүсіп Қ. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. Павлодар: Павлодар университеті, 1999. – 384 б.
4. Медетбек Т. Баба дәстүрдің мұрагері кім. – Алматы: Өлке, 2001. – 248 б.
5. Ысқақұлы Д. Әдебиет алыптары. – Астана: Фолиант, 2004. – 304 б.
6. Қанарбаева Б. Жырымен жұртын оятқан. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 232 б.
7. Жұмабаев М. Шығармалар. 3 томдық. – Алматы: Білім, 1995. – Т.1. – 256 б.
8. Оразбек М. Автор және шығармашылық процесс. – Алматы: Атамұра, 2003. – 488 б.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАШХУР ЖУСИПА КОПЕЕВА

А. ЕРМЕКОВА

студент, группа Фил-101(к), ПГУ имени С.Торайгырова, г. Павлодар

Б.М. КАДЫРОВА

к.ф.н., доцент, ПГУ имени С.Торайгырова, г. Павлодар

Особый корпус этнически маркированных языковых единиц – репрезентантов национального духа, миропонимания, национального сознания, национального характера составляют фразеологизмы. Любая языковая единица наряду с коммуникативной функцией выполняет и кумулятивную функцию. К языковым единицам этого ряда относятся фразеологизмы. Семантическая структура единиц фразеологизма включает значения и смыслы народной, национальной духовной и материальной культуры и общественного многовекового опыта, культивируемого для безусловной межпоколенной трансляции.

Фразеологизмы оживляют художественный текст, они являются уникальным средством живления национального компонента в общий смысл развернутой картины.

Фразеологизмы – языковой материал, использование которых и в письменной, и в устной речи требует особой манерной техники и языковой чуткости. Умелое оперирование столь уникальным языковым материалом в рамках художественного произведения – показатель таланта и виртуозности мастера изысканного слова. Классические примеры мастерского использования единиц фразеологизма находим в произведениях великого Абая. Эти традиции были продолжены Машхур-Жусип Копеевым, который внес огромный вклад в развитие казахского литературного языка в целом и в контексте рассматриваемой проблематики в частности. Художник использовал и традиционные, и авторские фразеологизмы для характеристики предмета, явления, события в особых образных, функционально и стилистически выдержанных атрибуциях и дефинициях. В классификационной карте казахских фразеологизмов можно выделить следующие виды: общие, функционально и стилистически немаркированные фразеологизмы, книжные, бытовые, просторечные фразеологизмы [1].

Использование стилистически стратифицированных фразеологизмов в произведениях Машхур-Жусип Копеева преследует следующие цели:

- характеристика эпохи;
- создание психологического портрета персонажей и персоналий;

- описание психологического состояния персонажей;
- демонстрация возрастных особенностей лирических героев;
- маркирование пространственно-временных показателей.

Нами предпринята попытка классификация фразеологизмов в произведениях Машхур-Жусип Копеева. Это:

- исламские фраземы (*құдай жазса, құдай алды, құдайға шүкір, аруақ тәңір берсін, алла берсе, жаратқан ием*);
- фраземы, используемые для презентации явлений природы (*ат құлағы көрінбейтін ақ боран, қызыл шұнақ, ақ түтек*);
- этнографические фраземы, используемые для презентации обычаев и традиций (*ас беру, қыз ұзату, қонақ көде, тұсау кесер, аузына түкіру, босаға майлау, итаяғына салу, көз тию, шоп сындыру*);
- исторические и персонифицированные фраземы (*қырық сан Қырым, отыз сан Рұм, ақ табан шұбырды, алқа көл сұлама, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған кез, Абылайдың ақ туы, Қасымханның қасқа жолы, Бабай түкті шапты Әзиз, Ескендірдің қос мүйізі*);
- этикетные фраземы (*сау болыңыз, қош келіңіз, ат-көлік аман ба?*).

В процессе проведенного исследования нами было установлено частотное использование в произведениях Машхур-Жусип Копеева соматических фразеологизмов. В результате количественного анализа было выявлено: фразеологизмы с компонентом человек использовались для презентации способностей, характера, воли, настроения, действий человека.

Таким образом, Машхур-Жусип Копеев в своих произведениях активно использует фразеологизмы для характеристики внутренних и внешних качеств человека, для описания социальных условий и жизненных установок своих современников и исторических личностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Саркенова К. Стилистический анализ казахских фразеологизмов. Алматы, 2001. – 124 с.
2. Машхур Жусип. Произведения. III, IV, XI том. Павлодар, «ЭКО» РӨФ, 2005.

КӨНЕ СӨЗДЕРДІҢ ҚҰПИЯСЫ

М.Е. ЖАКИПОВА

студент, С.Торайгыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

А.Қ. ТҰРЫШЕВ

ф.ғ.д., ЖОО профессоры, Мәшһүртану ғылыми-практикалық орталығы, С.Торайгыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Балқаш. Жер-су аттары-халық қазынасы, халықтың өткен өмірінің айнасы. Оны қалай болса солай өзгертуге болмайды. Сондықтан жер-су аттары үкімет тарапынан қамқорлыққа алынып, оның зерттелуі, дұрыс жазылуы транскрипциялау мәселелеріне бағыт-бағдар беріліп отырғаны мағлұм.

Жер-су аттарының біразы бұл күнде сақталғанмен көпшілігі ұмыт болып, ескі тұрмыспен бірге келмесе кетті. Олардың аталған тізімдегі жалпы саны 3486.

Балқаш-Қазақстанның онтустік шығысындағы көлдің аты. Мағынасы көмескеленгенімен «батпақ, саз» дегені мензейді. Сөздің бергі түбірі балық, біздіңше көне түркі тілдерінде «батпақ, саз, лай» дегенді білдірген. М. Қашқари дәл осылай деп түсіндіреді. Бұл сөзден балықланды (батпақтанды), балықлығ (сазды батпақты) деген сөздер жасалған. Алтай тілінде балқаш-глина.

Қазақ тілінде балқаш, балшық, бурят моңғол тілінде балшағ-грязь, тина лужа, тува тілінде балар-«тина». Бұл сөздердің түбі бал екендігін дәлелдейді, бірақ алғашқы мағынасы көмескіленген. Сөйтіп, балқаш атауының бергі түбірі балық болса, аш не? Ол туралы екі түрлі жорамал айтуға болады.

Біріншіден. *с/ч/ш* дыбыстары ертеде көптік жалғауды білдірген. Екіншіден кейбір түркі тілдерінде *ч/аш/әч//аш//аш* кішірейту, немесе еркелету жұрнағы: ата+ч (батпақша мой). Хакас Тілінде хазың-ас (березка) - түбірі хазың (қайың береза) алтай тілінде аяғаш (чашечка) түбірі аяқ (чашка).

Біздің ойымызша, мұндай зат есімнен, зат есім жасайтын жұрнақ көне түркі тілдерінде болған. М.Қашқари еңбегіндегі құлаш сөзі қол (рука)+аш (саздар, батпақтар)=Бал(ы)-қаш> Балқаш. Ә. Қайдаровта осы пікірде. Қазақ тілінде «сазды жербатпақты жер» дегенді «балқашты жер деуі де осы этимологияны дәлелдей түседі. Сонымен Балқаш атауы көлдің жағасы сазды батпақты болып келуін дәл көрсетеді.

9. Марттың басы Әбдеке деген күн түске шейін **күн құлақтанып**, бір жылынып, бір суынып түр еді. (13-337 б.).
- Қақыра** // Қақау [суыну] // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 5-том, А., Ғылым, 1980, 577 б.
10. Жаймашуақ жаз болар, **қақырап** қауыс,
«Ырыс- жұғыс,- дегендей, ғақыл-ауыс». (3- 57 б.).
- Сары аяз** // Қақаған суық, қатты аяз. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, А., Ғылым, 1985, 188 б.
11. Сегізінші номерге жолай көрме,
Сартылдаған **сары аяз** тымырсыққа. (1-160 б.).
- Солғындау** // Әлсіздеу, баяулау. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, А., Ғылым, 1985, 332 б.
12. Түстен кейін жел оңынан болып, **солғындау** боран болды. (13-337 б.). **Тымық** // Желсіз, тыныш, жым-жырт. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 364 б.
13. Бір күні **тымығы** жоқ, кара боран, дауыл бар. (12-183 б.).
- Үілде** // У-у етіп жел соғу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 452 б.
14. Күн қатты дауыл **үілдеп** тұрған жел екен. (9-128 б.).
- Үйтқы** // Жел тез көтеріліп, кері үйіріле соғу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 467 б.
15. Ит (ет) жүрегім түзуге бір айналмай,
Үйтқып соққан борандай- ойда жүрмін. (1- 22 б.).
16. Алай- түлей **үйтқыған** боран соғып,
Ақыл, сезім жылқыдай кеткен ығып. (1-96 б.).
17. Бұйырды сонда желге: «Алып кел!»- деп,
Үйтқыған самал тұрды, жел үілдеп. (2- 4 б.).
18. Алай-түлей **үйтқыған** боран соғып,
Көп жылқы науыт болды боранға ығып. (2- 80 б.).
19. Жөнелді **үйтқып** соққан қардай борап,
Нәрсе емес өлшеп, сатып, алған сұрап. (4-192 б.).
20. Бұйырды сонда желге: «Алып кел!»- деп,
Үйтқыған самал тұрды, жел үілдеп. (11-258 б.).
- Құйындай үйірлі** // Құйын- үйіріле соғатын екпіні қатты жел үйірілуі. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6-том, А., Ғылым, 1982, 447 б.
- Үйір** – Шыр көбелек айналдыру, яғни бізше- екпінмен үйіре соқты. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 537 б.
21. Сонда Едіге:
- Сенің бұл қайғын...
Жылындай иіріліп,
Құйындай үйірліп,
Аққан судың бойында қалады...- дегенде, (6-134 б.).
- Үскірік** // Бет қаратпайтын суық жел, аяз. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 10-том, А., Ғылым, 1986, 10 б.
22. «**Үскірік** аязда босқа өліп қалады-ау!» - деп, ішім елжіреп, ... сені қимай жылап тұрғаным ғой... (13-348-349 б.).
- Аяу-мүсіркеу**
- Ая** // Біреуге жаны ашу, есіркеу, мүсіркеу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 541 б.
1. Бек тыныш диле (дело) кіргізіп, // Ұлық та болса, жарықтық: // «Жалко!»- деп, **аяп** иілген!» (2-54 б.).
2. Біреуді біреу **аяп**, қайғысына ортақтасқандай, қуанышына ортақтаспайды. (10-273 б.).
3. Дұрыс емес әуелі мұның [Әбужаһилдің] ісі,
Аяйын деп жүрген жоқ, асса күші. (12-117 б.).
- Аяп кетті** // Жаны ашыды. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 541 б.
4. **Аяп кетіп** бұл жерде мейірім түсті,
Мұнан аулақ қыламын бұл екі істі. (1-27 б.).
- Елжіре** // 2. Жан ашу, есіркеу, мүсіркеу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 321 б.
5. Жетімді Құдай үшін көрер тәуір,

- Елжіреп** жетім көрсе, жүрек бауыр. (1-158 б.).
6. Бір мүсәпір жылаулы көрді жанды,
Іші- бауыры **елжіреп** тұра қалды. (3- 44 б.).
7. Іші- бауыры **елжіреп** тұра қалды,
Мөлт-мөлт төгіп көз жасын, іркіп алып. (3-74 б.).
8. Шыдамады балаға көзі түсті,
Іші-бауыры **елжіреп** алып-ұшты. (3-133 б.).
9. [Әлсіреп жығылған Ибраһимге кез болған бәдеуи]
Іші-бауыры **елжіреп** тұра қалды,
Мөлт-мөлт төгіп, көз жасын іркіп алып. (12-47 б.).
10. Шыдамады балаға көзі түсті,
Іші- бауыры **елжіреп** алып-ұшты. (12-105 б.).
- Есірке** // Жаны ашу, мүсіркеу, аяу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 457 б.
11. Жұрт **есіркеп** үш қат бөз орамаса,
Киімнің жоқ кететін тағы киіп. (2-19 б.).
12. Сені **есіркеп** керуеннің аяп іші,
Жұрт үстіңіз күнәлтпек пұлсыз кісі. (3-73 б.).
13. Бек әйбат басын көріп балалардың,
Есіркеп көңіл мүшкіл зар жыласты. (3-198 б.).
14. Халық, жұртты **есіркеп** аяп келген,
Мен ұлықты көргем жоқ сізден басқа! (3-331 б.).
15. Пәндесін күшті Құдай өзі есіркеп,
Сақтасын егізі мен сегізінк. (4-163 б.).
16. ... **Есіркеген** Құдайым // Қос нөмере сүйгізіп, // Қызыққа неге тойын?! (5-240 б.).
17. Ат мініп, жарак асынған // Бізді аяма, төрелер, // **Есіркесен** болмай ма // Жолында жатқан бесікті?! (5-319 б.).
18. ... –Сені **есіркеп** керуеннің аяп іші,
Жұрт үстіңіз күнәлтер күнсыз кісі. (12-46 б.).
19. Жетімді **есіркесен**, бізді **есірке**. (13-181 б.).
- Жаны ашыды // Қамқорлық жасады, қамын жеді. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 612 б.
20. Сенікі- **жаны ашыған** қарындастық,
Мақсыз жаһил әсері жұртқа паштық.
[Ғалы Күзембайұлына Мәшһүр-Жүсіп жауабы]. (13-106 б.).
- Қи** // Беру, аямау. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6-том, А., Ғылым, 1982, 187 б.
21. Қатын өлтіруге қызын **қимайды**. (11-5 б.).
- Мүсірке** // Жаны ашу, аяушылық білдіру, есіркеу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7-том, А., Ғылым, 1983, 272 б.
22. «Айтты,- деп, айыптама,- мұның несін?!»
Құдай өзі **мүсіркеп**: «Құлым!»- десін. (2-71 б.).
23. Ит пен құсқа жем қылып қалдыра ма?!
Енді Құдай **мүсіркеп** келді жерге! (3-74 б.).
24. «Шанырқап , шөлдеп қалсын!»- деп айтатын,
Мүсіркеп маңайында ата-ана жоқ. (3-90 б.).
25. Маңайында **мүсіркеп** жан жоқ еді,
Не қылды оны, білмеймін, Хақ тағала. (3-155 б.).
26. «Ол кім?»- десен: «Жетімге қаһар қылғандар, жетімді аяп, **мүсіркемегендер**». (11-223 б.).
27. Жаны ашыған кісідей келді жетіп:
–Бейшара!- деп, **мүсіркеп**, аяп кетті. (12-44 б.).
28. Ит пен құсқа жем қылып қалдыра ма,
Енді Құдай **мүсіркеп** келді жерге. (12-47 б.).
- Рақым** // Адамгершілік, қайырым, мейірім, шапағат. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, А., Ғылым, 1985, 47 б.
29. Хазірет Ғали Керімалла ұжнанын бұл қылығынан, орынсыз жерде ғапу қылып, **рақым**ы келіп қалып, босатып жібергенлігіне сұрады жәнә... (11-101 б.).

Әдемі, әдемілу сипаты

- Әлемште** // Әлеміште. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 613 б.
- 1 ... Басына үй тұрғызып, бір сиырдың құйрығын байлап, **әлеміштейді** де, дөнемеге жарамаған жаман жалқаулар басын күзетіп әулие деп... айдар тағады. (5-281 б.).
- Балкы** // 2. Ауыс. Елжіреу, бал-бұл жану, жайнау. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2-том, А., Ғылым, 1976, 84 б.
2. Тірі-өлісін, дал болды, айыры алмай,
Нұры **балқып** жүзінен біреу жатыр. (3-74 б.).
3. Ішер ас, киер киім ойға алмасан,
Балкиды жер дүниеге нұрын симай! (4-138 б.).
4. –Туған айдай **балқыған** бір қыз бар!- деп,
Жұртына ноғайлының айтып барды. (6-300 б.).
- Бедерле** // Өрнектеу, әшекейлеу, сәнмен безендіру. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2-том, А., Ғылым, 1976, 205 б.
5. Жүген сал күміспенен **бедерлетіп**,
Гауһардан алтын тоқым кестелетіп. (13-161 б.).
- Жайна** // Түрлі түспен құбылып құлпыру, түрлену. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 532 б.
6. Тіреусіз үстімізге қойған көкті,
Жайнатып жер жүзіне түрлі шөпті. (3- 26 б.).
7. –Үй мынау, жасау мынау **жайнап** тұрған,
Асулы анау қазан қайнап тұрған. (3-37 б.).
8. Бар дүниесін **жайнатып** қойған екен, ханның зығырларын қайнатып қойған екен. (6- 82 б.).
9. ... Қалмақ шеп құрып, айналасын қорған қылып, шептің аузына **жайнатып** жасау төгіп,
қыз-келіншек қойып, қазақтың батырлары жасауға қызығып шапса, ар жағында бұғып жатқан мергендері атып тастап, қалмақ қазаққа алдырмайды. (9- 13 б.).
10. Шам-шырақтай келеді қатын **жайнап**,
Қолшатырдай басынан қозғалмады.
[Алла өмірімен Рабига төбесіне Байтолла орнағаннан кейін]. (12-52 б.).
- Жалтылда** // Жалт-жұлт ету, жарқылдау. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 593 б.
11. Хан оның балақ бауын алтындатты,
Күнге жарқ-жүрк еткізіп **жалтылдаты**. (4-259 б.).
- Жарас** // Ажарын кіргізу, көрік беру, әдемі көрсету. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 679 б.
12. [Үлбике Күдері қозғаға]
Ішінде сыбызғының күй қалады,
Жарасқан ақша отауға ши қалады. (6-244 б.).
13. Қара көз ақ жүзіне **жарасқаны**,
Бірінен керек қылмас ол басқаны. (13-120 б.).
- Жаркылда** // Жарқ-жүрк ету, жарқырап көріну. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 690 б.
14. Сарай бар алтын, күміс **жаркылдаған**,
Ішіне неше түрлі төсек салған. (2-278 б.).
15. Қозыке күйеу болып түзде қалды,
Баян сұлу **жаркылдап** үйге барды. (6-339 б.).
- Жылтырат** // Жалт-жұлт ету, жылтырап көріну. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4-том, А., Ғылым, 1979, 296 б.
16. Өң беріп, **жылтыратып** ысқанменен,
Болғанын көрдің бе айна кара тастан?! (1-129 б.).
17. ... Осы айтылған төрелерді зерлі шекпен кигізіп, бір-бір қылыш асындырып, **жылтыраған** жезді омырауларына қадатып... шыққан соң, Үйсін де, Найман да қорғалап қорқып, артын қысып жата берді. (9-172 б.).
- Зейнетте** // Көріктеу, әдемілу, сәндеу, әшекейлеу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4-том, А., Ғылым, 1979, 381 б.
18. Хор қызы үйден шығып, **зейнетленіп**,
Әрқайсысы неше түрлі түрге кірген. (2-156 б.).

19. Нәпсі мәррәнің жыннан болған нағашылары бұған неше түрлі тағатны зейнетлеп көрсетіп тахынғт есебінде жасап, патша көтерді. (11-61 б.).
20. Хор қызы, ғылмен ұлан зейнетленіп,
Әрбірі әрбір түрлі түрге кірген. (11-273 б.).
- Зейнетті** // Көрікті, сымбатты, әдемі, сұлу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4-том, А., Ғылым, 1979, 381 б.
21. **Зейнетті** түрлі гауһар алтын тахыт,
Олардың көптігіне жетпейді есеп. (4-301 б.).
- Зипа** // Әдемі, әсем, сұлу, көрікті. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4-том, А., Ғылым, 1979, 393 б.
22. Сөзінің ләззатында адамның жаны рақат алып, меруерт-маржан ғақық, дана-дана көрінгенде, бір тас дүр тізілсе, адамдардың көзіне зипа көрінер. (13-81 б.).
- Кежімде** // Кежім жабу, сәндеу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4-том, А., Ғылым, 1979, 548 б.
23. [Бұрынғы заманның бір шайыры... сөзі]:
Бір топ атты ап келді жырып қана,
Берін де **кежімдеген** әлеміштеп. (9-88 б.).
- Көкте** // Керегенің көгін қайыс таспамен бекіту. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 5-том, А., Ғылым, 1980, 130 б.
24. Тойға тігуге кигіз үй жасатқан екен: Кереге мен уықтардың басын алтындаттып, керегенің көктерін лағыл, жақұт, зумрәт, фирузамен **көктеткен** екен. (8-35 б.).
- Көркей** // Құлпыру, көріктену, ажарлау. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 5-том, А., Ғылым, 1980, 199 б.
25. Жарқ етіп, күн шыққан соң, **көркейді** аспан. (1-13 б.).
26. Әркім әуес баруға көрген жерге,
Дүние жүзі **көркейіп** кірсе түрге. (1-269 б.).
27. **Көркейтіп** дүние жүзін шыққан Күндей,
Сәулесі жарқ-жүрк етіп кіріп келді. (3-65 б.).
28. Неше артты бұрынғыдан расул түрі,
Көркейді күннен күнге ислам нұры. (11-277 б.).
29. **Көркейіп** қалай өскенің,
Жемістей болып піскенің. (12-75 б.).
- Көрік** / Ажар, өң, келбет, сымбат, сәулет. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 5-том, А., Ғылым, 1980, 213 б.
30. Ол қызды тапқан шешесі ол қызын көріп, **көрінін** талып қалды. (11-3 б.).
- Қияпатты** // Кескінді, келбетті, сұлу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6-том, А., Ғылым, 1982, 233 б.
31. Мұстафаның деңе құрылысы- орта бойлы, акқұба, ат жақты, келбетті, **қияпатты** адам болған. (13-201 б.).
- Құбыл** // Әлденеше түске өну, сан түрлі бояумен түрлену. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6-том, А., Ғылым, 1982, 418-419 б.) б.
- [Гүлшат туралы]
32. Алтайы қызыл түлкідей,
Тоқсан түрлі **құбылып**,
Тысқа шықты көрініп. (4-375 б.).
33. Сол үйдің іші де асыл, сырты да асыл,
Құбылып көрінеді қызыл-жасыл. (11-272 б.).
34. Мандайынан аққан тер тамып жерге,
Тікен кірді **құбылып** әрбір түрге. (12-98 б.).
35. Наз қылып, еркеленіп, түрлі шиуа,
Құбылар бір сағатта жетпіс түрлі. (13-119 б.).
- Құлпыр** // Неше түрлі түспен құбылу, түрлену. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6-том, А., Ғылым, 1982, 462 б.
36. Неше түрлі **құлпырып** нұрдың назы,
Қысы кетіп замана, шықты жазы. (3-126 б.).
37. «Құлпы» дегені-Жерұйықтан жібек көген алған екен...
- Құлпырып** тұрған сон: «Дүниенің құлпы екен. Мұның үрім-бұтағынан байлық кетпейді»- делінген... (10-127 б.).

38. Неше түрлі **құлпырып** нұрдың назы,
Ақыры бұл заманның шықты жазы. (12-97 б.).
39. Әуде бозша торғай сайрайды екен,
Құлпырып жердің жүзі жайнайды екен. (13-169 б.).
- Моншақ** // Жіпке тізіп, әсемдік үшін мойынға салып жүретін түрлі-түсті сән бұйымы. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7-том, А., Ғылым, 1983, 232 б.
40. ...Тана бір **моншақ** тағарсын,
Тұңғышын болсын қыз бала. (5-12 б.).
- Нақыш** // Ою, өрнек, нақыс. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7-том, А., Ғылым, 1983, 314 б.
41. Ділда мен жауһардан зейнет беріп,
Нақыштың бәрін салды дүниеде бар. (1-35 б.).
42. Әр жерден **нақыш** өрнек шеге ойыпты,
Қараумен қайта- көз тойыпты. (4- 370 б.).
- Нұрлан** // Жайнау, жарқырау, құлпыру // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7-том, А., Ғылым, 1983, 357 б.
43. Тәкиеге –Мединеге қондыңыз ба,
Нұрланып сондай жайда толдыңыз ба?! (3- 244 б.).
44. Айдай балқып **нұрланып**,
Жұрт көзінң ұрланып [Гүлшат туралы] (4-375 б.).
45. Жағырафия адамды өткірлендіреді, ойын **нұрландырады** һәм отанын сүйгізеді... (9-220).
- Раушан** // Әдемі ашық түсті алқызыл гүл // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, А., Ғылым, 1985, 51 б.
46. Бұрынғылар көңілінде дүние махаббаты жоқтығы айдан анық, күннң **раушан**. (11-74 б.).
47. Мағынасын білу үшін ерте күннң **раушан** болып тұр. (11-217 б.).
- Сылаңда** // Кербездену, сәндену, бұраңдау, сылаң-сылаң ету. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, А., Ғылым, 1985, 462 б.
48. «Жүзіме көрінгендер көз салсын!»- деп,
Өз бойын тоты құстай **сылаңдатқан**. (4-8 б.).
49. Бір жақсы бәйбішесі бар екен, **сылаңдаған**, ойнақшыған жас тоқалы бар екен. (6-100 б.).
- Сымбатты** // Көрікті, ажарлы, кескінді. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, А., Ғылым, 1985, 472 б.
50. Ол расул..
Өзі шалқақ, **сымбатлы**, ұзын бойлы,
Ат жақлы, қиылған қас, қой көзді. (11-323 б.).
- Түрле** // Әрін кіргізу, әдемілеу, сәндеу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 338 б.
51. Ердің ғақыл, сабырынан асып түсті
Түрленген қатындардың шырай көркі. (3-13 б.).
52. **Түрленіп** күннң-күнге Мәшһүр жүрсін,
Дүниеде не бар, не жоқ, жүріп көрсін! (3-266 б.).
53. Күй тартып, тоқсан екі **түрлендіріп**,
Қаларсың елтіп сонда естен ауып. (4-305 б.).
54. Ердің ақыл, сабырынан асып шықты
Түрленген ұрғашының ажар көркі. (11-283 б.).
55. Тақ құрды, салды төсек жасылдан,
Қызыл, көк **түрлендірді** саф асылдан. (13-57 б.).
- Уылжы** / 3. Ауыс. Жаңа өсіп келе жатқан жастың сымбаттанып, өні бал-бұл жануы , құлпыруы. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 449 б.
56. [Бұрынғы заманның бір шайыры... сөзі-М-9-85]
Уылжыған уыздай бала күні
Дәл сол күнде жиырма жасында екен. (9- 94 б.).
57. Шортекең сөзі:
Уылжыған етті алдың,
Ай, көрілік, ненді алдым? (11-296 б.).
- Шырайлы** // Көрікті, келбетті, ренді, әдемі. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 10-том, А., Ғылым, 1986, 350 б.
- 58.[Сақау Тоғжанға]
Алып кел, алып келсең, жарығынды,
Өзіңнң және қызыл **шырайлымын**. (6-233 б.).

ПОЭТИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ МАШХУР ЖУСИПА

Н.К. ЖУСУПОВ

д.ф.н., профессор, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

М.Н. БАРАТОВА

к.ф.н., доцент, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

В целях призыва акын применяет метод сравнения, сравнивает одновременно хорошее и плохое, показывает, кому и чему подражать, от чего избавляться:

Будешь недобродетельным – быть тебе тополем,
Быть тебе дровами для других.
Разница лучшего от хорошего,
Мудрецы понимают, они знают.

Приносишь вред окружающим – быть тебе колочкой, Превратишь лето в нюбитаемый, пустынный край.

Правду говорят: «Человек у себя на родине»,
На безводной земле и куга не вырастит в болоте.
Аллах дал скот своему рабу,
Сотворил разной каждую душу.
Готов служить рабом, возносить молитвы,
Даст лишний хлеб тебе насущный [1, с. 148-149].

Здесь в стихах, где даются мудрые советы, акын не ограничивается только однобоким призывом, он также включает выигрышный образ и полезное слово:

Будь примером другу своему,
Прислушайся к каждому его слову.
Поступок невежды, совершенный самим,
Не сделает умный человек с врагом своим.
Заботись о друге, пока хватит терпения,
Пока он рядом с тобой.
Хочешь не терять всегда чести,
Никогда не теряй совести.

Из слова рождается слово
Расплавив медь, дам золоте течь.
Не хочешь обесчестить свое лицо,
Не говори впустую, чтоб не терять честь.

Пока есть силы – борись с дьяволом,
Не подпускай близко его к себе.
Не хочешь разочароваться в деле,
Не поддавайся влечениям своим.

С ранних лет учишь искусству,
Рано или поздно откочует аул молодости.
Хочешь жить без печали,
Не враждуй ни с кем, не вступай в ссору.

Хочешь, чтоб прислушались к твоему слову,
Будь богатым душой.
Хочешь, чтоб народ следовал твоему совету
Словом своим воспитай вначале себя [2, с. 116-119].

Не верьте редким улыбкам удачи,
Часто жизнь меняет задачи.

Изменились честные правила игры,
Все решают ныне деньги и чины.

Ушли в никуда верные друзья,
Окрашены чувства в мрачные тона.
Не верьте, люди, словам равнодушным,
Не верьте, люди, обещаниям пышным.

Сегодня порядочность не имеет веса,
Сегодня честность закрыта завесой.
Ум и знания алчностью придавлены,
Деньги и связи во главу поставлены.

Бедность изьяны любые раскроет,
Богатство ущербность любую прикроет.
Бедняк сегодня вне законов бытия,
Такие уж у нас на дворе времена.

Мир, словно сошел с ума,
Верных псов боятся хозяева.
Кумиров низвергли к ногам,
Не поклоняемся даже богам.

Жуткие настали времена,
Не сгореть бы в пламени огня.
Хочешь, чтоб народ прислушался тебя,
Словом своим воспитай вначале себя [2, с. 116-119].

Строки «Наданнын өз басына қылған ісің, // Қылмайды ақылды адам дұшпанына» («Поступок невежды, совершенный самим, // Не сделает умный человек с врагом своим») выразительны, так как мудрые советы дает человек, повидавший много на своем веку, мудрый человек призывает говорить мало, но метко и уместно. Во втором примере выразительность усиливается тем, что отвлеченное понятие совести акыном представлено в виде зонта, спасающего человека от дождя, негативных ситуаций.

Обращает внимание на образное, выразительное средство – отвлеченное понятие становится конкретным. В третьих строках «перде жыртып сөз сөйлемей» («не хочешь обесчестить свое лицо») отвлеченное понятие «слово», уместно сочетаясь со словом «завеса», приводит к нарастанию определенной идеи. Четвертые строки, повествующие о том, что человек становится знающим, способным только через призму других людей, становятся более выразительными благодаря метафорическому сочетанию. Воздействующей становится и сама мысль, которую хотел выразить акын. Использование акыном метафорического сочетания «жастықтың ауылы» («аул молодости») и предупреждение о том, что он может откочевать, направлены на решение задачи сильного воздействия на читателя. Усиление образности благодаря такому неожиданному метафорическому примеру встречается и в следующих строках. Выражение мысли «әркімнің өз бойында өз көзі болуын» («будь богатым душой») становится более действенной благодаря образному метафорическому сочетанию.

Поэтические произведения Машхур Жусипа, включенные в четыре тома, «Кедейліктің арқаны» («Пути нищеты»), «Өлім алдындағы хал» («Размышления перед смертью»), «Бак құсы» («Птица счастья») являются образцами стихов-призывов. Если первые стихи посвящены призыву детей, молодежи к учебе, к труду, не поддаваться лени, то вторые предупреждают о том, что если у человека нечистые намерения, то в том мире его ожидает наказание. Этим акын призывает людей совершать благие дела. В последних строках:

Быть во власти влечений – враг души,
Не завершится никогда спор между ними.
Будешь во власти влечений,
Будешь болен ль здоров – не узнаешь [2, с. 335]

Невидимое глазу, отвлеченное понятие «похоть, влечение», то есть желание человека искусно заменяется на хозяина, владыку души. Его способность держать человека в заточении оказывает действительную силу на читателя.

Когда мы говорим о поучительных стихах, стихах-призывах Машхур Жусипа, то прежде всего надо обратить внимание на стихи-пожелания. Выражение пожелания занимало особое место в творчестве казахских акынов. Обратим внимание на терме Бухар жырау (речитатив, музыкально-поэтический жанр народного творчества):

Первое вам пожелание –
Жить, как велел Аллах.
Второе вам пожелание –
Чужим речам и желанью
Не следовать второпях [3, с. 111].

Если систематизировать стихи-пожелания Машхур Жусипа, то следует обратить внимание на эти образцы:

Руки мастера бриллиант сотворят,
Знания искусством молодость озарят.
Поиск и труд, науки начало пути,
Подобно ручейкам – истокам реки.

(«Бұлақ көзі» / «Истоки будущего»)В эти дни растите скот, постоянно трудясь,
Пока не покинули тебя силы.
(«Тіршілік қамы» / «Мысли назидания»)Думай о смерти, пока ты жив,
Смерть приходит неожиданно!
(«Жалған туралы» / «О брэнном мире») [2, с. 268-269].

В этих стихах Машхур Жусип по-своему выразительно передает пожелания овладеть учебой, наукой (в 1-ом примере), приносить пользу многим (во 2-ом), быть трудолюбивым (в-третьем), быть готовым к встрече со смертью (в 4-ом).

В этом отношении уместен анализ обзорных стихов Машхур Жусипа, в которых акын как можно широко охватывает нужды народа. Благодаря широте охватываемых мыслей, идей обзорные стихи акына занимают промежуточный жанр между лирикой и эпосом. В одном произведении одновременно поднимаются сразу несколько проблем. С одной стороны, открытый призыв, повествование, очередность событий, движение событий приближают их к эпосу. С другой стороны, все это приводит к нарастанию размышлений лирического героя, что свидетельствует об особенностях лирики. Следовательно, какие бы проблемы ни поднимались в произведении, какие бы события ни развертывались, все это подчиняется чувствам одного только лирического героя и является признаком принадлежности их к «обзорным стихам».

В русской литературоведческой науке такие произведения относили к повествовательной лирике («баяндау лирикасы») [5], а в специальных справочниках использовали термин «публицистическая поэзия» [6]. Мы убеждаемся в том, что такая классификация небезосновательна. Произведение Машхур Жусипа «Ақ қағаз, қалам, сия келді бізге» («К нам пришли бумага, перо, чернила») – образец обзорных стихов. Здесь акын повествует о том, чем занимается лирический герой в 5, 20 и 35 лет: «Мы задумываемся после 30-40 лет // В 15 и 25 лет джигит готов уже к серьезным действиям» («Отыз қырықтан асқан соң ойланамыз // Он бес пен жиырма бесте қылар істі»). Далее акын сообщает о приближении старости, о досадных поступках некоторых людей, сквернословии ходжы и муллы, о том, что такой речью они извращают народ, тем самым, обращает внимание джигитов на следующие моменты:

Если ты – джигит иль невежа,
Ты будешь им смолоду.
Сколько ни тери до блеска,
Не быть из черного камня зеркалу?!
В крайнем черный камень точилой будет,
Топор, мотыгу, нож расточит.
На крутящейся мельнице точилой будет,
Что на глазу – все разжует.

Место луны на небе туман займет,
Из берегов камни драгоценные выльются.
Только без цветов в ладони колочки окажутся,
Место сахара во рту ядок займет.
Не вернется прожитая жизнь, как бы ни оплакивал,
Ничего не решишь вьужной руганью.
Не встретит на пути Кызыра путник,
Если остановится в степи без воды, без огня.

Жизнь пролетит подобно скачущему коню,
Финиш – дорога в загробный мир на скачках.
Кто первый прибежит, кто отстанет,
Первым прибежишь – джигит ты, значит! [2, с. 199-200]

Итак, в произведении находят отражение мысли о том, что сколько не три, черный камень не станет зеркалом; место луны на небе занимают тучи; о том, что не каждый попутчик встретит на своем пути удачу; что загробный мир – это своего рода скачки, не известно, кто прискочет первым, а кто последним. Эти строки обосновывают последующий наказ, придают ему действительную силу. В

произведении имеют место мысли о том, что «как бы ни завязывай шею собаки бриллиантом, она не станет бриллиантом, о склонности ходжы и муллы к сплетням.

Обзор такого порядка, полный охват успехов героев, их неудач выступают основой таких произведений, как: «Ұқыпты әйел» («Опрятная жена»), «Салақтық – дерт» («О неряхах и неряшливости»), «Күліктің атқамінерлеріне» («Всадникам Кулико»), «Дүниеге жарасалды күн менен ай» («Дней и ночей череда»).

Известно, что в восточной поэзии, в частности, в произведениях казахских акынов особое место занимают стихи-повествования. В книге 1926-го года «Литературное исследование и стихи» («Әдебиет таңытқыш») А. Байтұрсынов дает следующее определение: «Повествование. Бель. Рассказы набожного времени, написанные с целью воспитывать, называются повествованиями. Повествования создаются не только для обучения религии. Они предназначаются и для обучения другим ремеслам [7, с. 265-266]». В связи с этим следует учесть, что в одном из словарей русского языка стих, подобный басне, призывающий к мудрости, называют «апологом» [6, с. 45], что это понятие несколько ближе к понятию «бэль, повествование» («сикаят»). К примеру, в «Притче о ломте хлеба» (1880 г.) повествуется о том, как человек-попугачик нашел по дороге сундук, как он открыл сундук, полный драгоценностей, как он ликовал от счастья, как вдруг золото в руке обернулось змеей, а затем переросло в дракона, как дракон пасть разинул, чтобы съесть человека. Далее повествуется о том, что ему на пути встречается 30 человек, затем – 5, в конце – получеловека. Машхур Жусип показывает, к какой опасности могут привести необдуманные действия. Момент, на который следует обратить пристальное внимание: те же тридцать человек, показавшиеся ему постом (ораз) в тридцать дней, не помогли ему. Герою помогает своим остроумием получеловек. Безусловно, автор, постоянно пропагандирующий религию, не говорит плохо о посте и намазе, он говорит о том, что пост и намаз помогают человеку в трудные минуты только в том случае, если его действия и намерения благие. Акын таким образом через помощь даже ломтиком хлеба в образе получеловека, через спасение им героя показывает, что служение Всевышнему должно быть в сопряжении с помощью бедному.

Действия нескольких лирических образов, изображение даже мелких столкновений в произведении расширяют горизонты лирики. В основном лирика ограничивается размышлением героя только в одно мгновение. В произведении несколько лирических героев, следовательно, несколько отношений. Поскольку произведение принадлежит не к эпосу, а к лирике, то следует оговориться, что все действия происходят через призму чувств лирического героя в одно мгновение. Хотя в произведении показывается отношения нескольких людей, но их действия передаются через призму чувств только одного лирического героя. Такой прием используется акыном в его произведениях «Аңқау адам туралы» («Притча о рассеянном человеке»), «Шайтанның саудасы» («Чертов торг»). Также описание стихов-повествований находит отражение в следующих произведениях акына: «Алтын табақ» («Золотое блюдо»), «Шайхы Бскақ» (Шейх Бскақ), «Надан би» («Невежественный би»), «Ғалымның тағалымы» («Поучение ученого»). В этом отношении произведения, которых нельзя назвать поэмами, которые по своему содержанию шире понятия «бэль, повествование», шире по объему, которые основаны на определенном событии, но в которых несколько героев, и их чувства передаются через состояние только одного лирического героя, мы называем «событийными произведениями» («оқиғалы өлеңдер»). К ним относятся: «Ибраһим» («Ибраһим»), «Пайғамбардың соңғы тілегі» («Последнее желание Пророка»), «Пайғамбардың өсеті» («Наставление Пророка»), «Ханымбике», «Күйеу Мағзұм мен Хұршым» (Муж Мағзұм и Хұршым) и «Момынның әйеліне шығарғаны» («Обращение Момына к жене»).

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 1-том. –Павлодар: ЭКО, 2003.- 436 б.
2. Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 4-том.- Павлодар: ЭКО, 2004.- 535 б.
3. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы. –Алматы: Ғылым, 1982.- 240 б.
4. Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 2-том.-Павлодар: ЭКО, 2003.- 384 б.
5. Поспелов Г.Н. Лирика.-Москва: Моск. университета, 1976.- С.159-160 .
6. Квятковский А. Поэтический словарь. Москва: Сов. Энциклопедия.- 1966.- С.228-229.
7. Байтұрсынов А. Шығ.- Алматы: Жазушы, 1989.- 320 б.

О. БӨКЕЙ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ ТҮЛҒА ТАБИҒАТЫ

А.Т. ИБРАЕВА
студент, ПМПИ, Павлодар қ.

Жазушы үшін тақырып табу - жалаң мақсат емес, тақырып оған өзінің оқырманға айтар ең көкейесті сыры - идеяны ашу үшін қажет. Ақ идеяны жан-жақты ашу үшін сөтімнен табылған бір тақырып азық етеді. Көркем шығарманың тақырыбын да, айтар идеясын да заттандырып, тірілтетін, оның бойына қан мен жан беретін сол туындылардағы характерлер мен типтер, образдар жүйесі. Көркем бейнені сомдаудың әдіс-тәсілдері әр алуан. Олар: портрет, кейіпкердің сөйлеу тілі, тура және жанама мінездеу, ым-ишаралар, дене қимылдары, көркем уақыт пен кеңістік, психологиялық бейнелеу құралдары және т.б. Әсіресе кейіпкер характерін ашудағы көркем уақыт пен кеңістіктің атқаратын ролі өте зор. Бұл ерекшелік әсіресе О.Бөкей мен Т.Әбдіков повестерінен айрықша байқалады.

О.Бөкеевтің «Қар қызы» повесінің алғашқы нұсқасы 1977 жылы жазылып, кейін қайта өңделіп, 1984 жылы «Біздің жақта қыс ұзақ» жинағында жарияланды.

Повестегі жазушы суреттеп отырған іс-әрекет, оқиға өтетін орын объективтік кеңістік бірнешеу: біріншісі – кейіпкерлердің туған ауылы, Нұржанның сөзімен айтқанда «үлкен жер», «үлкен дауы бар үлкен ел»; екіншісі – табиғат кеңістігі: Алтай өңірі. Ауыл - тұйық кеңістіктің образы: «Күннің көзі жылт етіп ашыла қалса, аппақ қардың астында бүк түсіп, қаздың жұмыртқасындай томпайып-томпайып тілсіз жатқан үйлерді, сол үйлердің қар кептелген мұржасынан жұлдындай көтеріліп, жуастау будақтаған түтінді көріп, бұл ауылдың адамдары қарға тұншығып өліп қалмағанына тәуба жасайсыз». Осы тұйықтықтан Упрайдың да, аттылы адамның да «басы ауған жаққа лағып кеткісі бар»; «Көрінгенмен кеңірдектесіп абаласып ауылда жүргенше, айдалада ойхой дүние кешіп, жандарың тынышталады. ...Кейде екі қолымды төбеме қойып, басым ауған жаққа лағып кеткім келеді» (Упрай); «Упрайдың өзіне малын санап беріп, басым ауған жаққа лағып кетпесем». Ал табиғат кеңістігі – ашық, шексіз кеңістік ретінде қабылданады; қар қызы да Нұржанды сол «кеңістікке, мөңгілікке, шексіздікке» шақырады; «Нұ-р-ж-а-н... сен кет бұл ауылдан, мүлдем кет, мөңгілікке кет... бұл жерде адамдар көбейіп барады... саған еркіндік жоқ... Еркін өмір жоқ... Кеңістікке кет... ер менің соңымнан... ер». Осы табиғат кеңістігінде негізгі сюжеттік желі дамып, бас кейіпкерлердің характерлері танылып, даралана түседі. Себебі повестің алғашқы беттеріндегі бас кейіпкерлердің ауылдағы (тұйық кеңістіктегі) тірлігін суреттеген шағын эпизодтардан олардың характерлеріндегі өзгешелік, айырмашылықты байқау қиын. Қатерлі сапарға аттанарда, жанына сенімді жігіттер ал дегенде, Нұржан «өте сенімді, мықты жігіт» деп Аманжанды, «терісі қалын, толық жігіт, шыдас берер» деп Бақытжанды құп көреді.

Үш кейіпкердің шын болмысы, ақыл-ой өрісі, ішкі жан дүниелерінің қалтарыс-нірімдері қаламгердің ойынша адам еркін тұсаулаған, өзінің белгілі бір заңдылықтары бар «әлеуметтік» кеңістікте емес, алып кеңістікпен бетпе-бет, жеке келгенде ашылуға тиіс. Осы табиғат кеңістігі мөңгілік ғарыш әлемінің кішірейтіп алынған моделі, сондықтан алып кеңістік-табиғат аясында жалғыз қалған адам өзін мөңгілік дүниенің титімдей, елсіз бөлігіндей сезінеді. «...Көкжиек жоқ: аспан да, байтақ өңір де ақ сұр; жер жоқ, бір өңкей бой суытып, жұрек мұздатар сұмпайы қар; еріксіз жалықтырады, еріксіз жалғызсыратады... Жаратылыстың осыншалық қатыгездігіне налығандай әлемдегі бүкіл жақсылық пен жамандық атаулыдан безінесің; ақша қардың ортасында мендей қарайып тұрған жалғыз трактор – аппақ дастарқанның үстінде жорғалаған қоныздай-ақ қауқарсыз, бейшара», – деп суреттейді. Адамдар арасында қара күштің баламасы саналған трактордың өзі кеңістік өлшемімен қарағандағы нокаттай ғана.

Осы алып кеңістікке үш тағдырдың, үш дүниетаным иесі – Нұржан, Аманжан, Бақытжан «тасталған». Автор адамның өмір үшін жан таласын суық дүниеге қарама-қарсы қойып, адамның адамшылығы неде екендігін тапқысы келеді. Адамды тәубеге келтіретін бірден-бір нәрсе осы табиғат қаталдығы деп түсінеді. Табиғат оқиға желісіне араласып отырады, кейіпкерлерді дедектетіп, оқиғадан оқиғаға қуып отыратын күш – табиғат қаталдығы. Осылайша, шығармада кеңістік пен адамның ара қатынасы ашылып, кейіпкер характерлерінің қоршаған ортасына орай өзгеруі сипатталады. Жазушының өзі айтқанындай: «Ол повесте менің айтайын дегенім тракторшылар өмірі емес, кеңістік пен жалғыздық мәселесі, адамның кеңістікті түйсінуі, қабылдауы, кеңістіктің жалғыздыққа ықпалы». Адамның өз жалғыздығын, ұшы-қиыры жоқ кеңістікті қабылдап, сезінуі Нұржанның беймәлім өкініші, сағынышы, тылсым дүниеге деген құштарлығы арқылы беріледі: «... Осы қу мекен ай далада жападан-жалғыз қалып қойғысы, қалып қойып аннау аппақ кебін қардың

Басты кейіпкердің Тасжан деп аталуының өзі жанының екіге, екіұдай күйге жарылуын ишаралайтын сияқты. Тасжан деп екі сөздің бірігуі арқылы автор бір адамның екіге бөлінген санасы мен ойын мензейді. Тасжанның болмысындағы Тас пен Жаннның тартысы кейіпкердің ішкі жан дүниесінің кеңістік-уақытында өтіп, ортамен, адамдармен, жағдаймен қарым-қатынасына байланысты бір «мені» бел алып отырады. Жазушы кейіпкер көңіл-күйіндегі өзгерістер арқылы характердің даму қайшылығын көрсетеді. Алғаш қалаға келгенде: «Шынымен-ақ осыншама адамға шат күлкі, баянды бақыт сыйлаған менің ақ қағазға түскен әрбір сызығымның жемісі ме... мен салуға қатысқан Ақтау қалады артымда; оны жер бетінен жоғалтып жіберетін күш жоқ... Бар арман, дәл мынадай халықтың керегіне жарар ізгілікті іс қалдыру ғой», – деп өз-өзіне разы болған Тасжанның көңіліне кейін сызат түседі: «Ал мен болсам Атыраудың асау толқынымен арпалысып, өз әлімді білмей малтыған боламын және өзім де біліп, сезе бермейтін белгісіз бір жағалауға қарай асығыс жүземін, сол жағалауы белгісіз «Барсақелмес» аралға сапар шеккен жолымның әшейін құр бекерлігін кеш түсініп, өзін-өзі жоғалтқан адамның қысыр қиялын ғана арқалап жүрген жайым бар».

Жазушы бұндай көңіл ауанының пайда болуын объективті кеңістік-уақыттың әсері ретінде түсіндіреді. Тасжанның субъективті кеңістік-уақыты мен реалды, объективті кеңістік-уақыттың қарама-қайшылыққа түсуі кейіпкердің екіұдай күй кешуіне итермелейді.

Әрбір әдеби жанрдың өзіне тән сюжет ерекшеліктері болады десек, повестің жанлық белгілерінің бірі автордың сюжет құру шеберлігімен тығыз байланысты. Повестің сюжет өзгешеліктеріне тоқталатын болсақ, біріншіден, повестің сюжеті негізінен характердің ашылуына қызмет ететінін атар едік, туынды сюжеті қым-қиғаш оқиғалармен ғана ассоциацияланбайды, сонымен бірге кейіпкерлерді қоршаған ортаның психологиялық өрістеуіне де байланысты, сондықтан қазіргі повестерде сырт оқиғалар қастығысының орнына психологиялық тартыс, сырттай баяндаудың орнына кейіпкерлердің ішкі жан дүниесіндегі қозғалысты суреттеуге баса назар аударылады.

Өзге жанрларға қарағанда повестегі сюжет композициясының да өзіндік ерекшеліктері бар. Қазіргі қазақ повестеріндегі сюжеттің құрамдас бөлшектерінің өзара байланысы белгілі бір заңдылыққа бағынбайды, сондықтан шығармадағы оқиғаның баяндалуында хронологиялық тәртіптің сақталмауы заңды құбылыс. Бұл ерекшелік авторлық ұстаным сипатына, уақыт-кеңістіктік фактор рөлімен түсіндіріледі.

Екіншіден, миф, аңыз, әпсаналардың эпикалық тектің көлемді жанрларына қарағанда повестерде жиі қолданылуының өзі жазушылардан сюжет құрудағы шеберлікті талап етті.

Көркем шығарманың тақырыбын да, айтар идеясын да заттандырып, тірілтетін, оның бойына қан мен жан беретін сол туындылардағы характерлер мен типтер, образдар жүйесі. Көркем бейнені сомдаудың әдіс-тәсілдері әр алуан. Олар: портрет, кейіпкердің сөйлеу тілі, тура және жанама мінездеу, ым-ишаралар, дене қимылдары, көркем уақыт пен кеңістік, психологиялық бейнелеу құралдары және т.б. ХХ ғасырдың II жартысындағы повестерде көркем бейне жасаудың аталмыш тәсілдері молынан көрініс табады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Токбергенов Т. Қос қағыс. – Алматы: Жазушы, 1988. – 218 б.
2. Бөкеев О. Біздің жақта қыс ұзақ. Повестер. – Алматы: Жалын, 1984. – 432б. – 224 б.
3. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – Москва: Наука, 1979. – 352 с.
4. Қаратаев М. Төрттаған туынды // Қазақ әдебиеті. 1986. - 10 қазан. –Б. 3-4

БАСПАСӨЗ РЕЛИЗІН ЖАЗУҒА ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

М. Б. ИДРИСОВА
магистрант, С.Торайғыров атындағы ПМУ
Б.Т. КАРИМОВА
ф.ғ.к., доцент С.Торайғыров атындағы ПМУ

Пресс-хатшы ең жиі жазатын мәтін түрі пресс-релиз. Оның жазу талабына ерекше тоқталайық. Журналистерге бірнеше еңбек ұсынған В.В. Ворошилов пресс-релиз жазуға келесі талаптар қояды.

Баспасөз релизді кіріспе бөлімі (тақырып және тақырыпша), негізгі мәтін (бірден бастап алты абзацқа дейін) және қызметтік бөлімнен (анықтамалық және байланыстық ақпарат) тұрады. Мәтінді бір парақтың екі бетіне жазуға тыйым салынады. Баспасөз релизді қағаздың бір бетіне ғана жазылады да, беттің соңында «жалғасы бар» немесе «соңы» деген белгілер болуы шарт.

Баспасөз релизін «төңкерілген пирамида» ұстанымымен жазады. Негізгісінен қосымшасына – бірінші немесе алғашқы екі абзацқа негізгі мазмұны ашылады, ал қалған абзацтар басқа қосымша детальдарға арналады. Ақпараттың абзацтан абзацқа көшкен кезде маңызы мен мәні төмендей берсе, ол газет нөмерінің ерекшелігіне байланысты болады: егер қандай да бір себептермен жолаққа бос орын қалып қоятын болса, мысалы 15 жолдан көп емес, соның ішінде баспасөз релизді 20-60 жол болса, бастапқы мәтіні ғана басылып, соңғысы немесе екінші бөлімі алынып тасталынады.

Жіберушінің мәліметтері (мекен-жайы, байланыс телефоны) «тез арада жариялау» немесе «белгілі бір уақытқа дейін жарияламау» сияқты ескертпелер «баспасөз релизді» сөзінен кейін жазылады. Егер тақырыбы, құжат түрінің атауы және оның құрылымдық бөлімдері жазба әріптермен жазылған болса, онда уақыты мен тегі жуан жазумен, цитаталар – курсивпен, ал нақыл сөздер астын сызу арқылы ерекшеленіп жазылады. Бір беттегі ақпарат 30 жолдан аспауы керек. Жолдың ұзындығы 60-64 белгі, жиектер болса, үсті – 20 мм, оң жағы – 10 мм.

Қоғаммен байланыс ұйымының маманымен дайындалған баспасөз релиздің мәтіні жауапты қызметкерлермен қаралады. Олар: баспасөз релизі мазмұнының маңызды байланысы, пиар бөлімінің директоры, зангерлер және қызметкерлер.

Баспасөз релизді барлық газеттер мен барлық радио мен теларналарға жіберілмейді: релиздің мазмұны мен мақсатты аудиторияның негізгі ерекшелігі, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы нәтижелігі ерекшеленеді.

Қандай да бір құжаттың маңыздылығы мен нәтижелігіне жету үшін, іскерлік хаттан бастап хабарламаның әр түрлі түрлеріне дейін, пиар мамандар, ақпараттық хат, баспасөз релиз немесе газетке арналған материал бұл ережелердің қатаң сақталуына көмектеседі.

- Ереже ретінде бір ғана ойды мазмұндайтын қысқа сөйлемдерді пайдалану;
- Қандай да болмасын бір ұзын сөйлем жеке абзац болмауы керек;
- Болжамды түрде жазудан сақ болу керек, тек анық, нақты ақпаратты жазған жөн;
- Сын есімдермен етістіктерді пайдалану ұсынылмайды;
- Қарапайым сөздер мен жаргонизмдерді қолданбау;
- Үстеу мен сын есімді көп қолданбау;
- Ақпараттық себептерге байланысты баспасөз релизін дайындау үшін кейбір зерттеушілер оларды стандартты және арнайы деп бөледі.

Сонымен коммерциялық байланыста стандарты баспасөз релиздері күнделікті ақпаратты әзірлеу үшін қажет:

- Жаңа тауардың шығуы;
- Шаруашылық шарттардың өзгеруі (прогрессивті технологиялардың енгізілуі, жаңа алаңдардың кірістірілуі және т.б.);
- Фирма басшыларының баяндамасы;
- Қарлық өзгерістер (тағайындаулар, басқа жұмысқа ауыстыру, жетекшіліктен шығару);
- Ал басқалары мерзімді болатын шараларды әзірлеуге арналады:
- Шаруашылық әрекеттің бір жылға, жарты жылға немесе кварталдағы нәтижесі;
- Фирма ұйымы, оның филиалы;
- Жаңа нарыққа шығу;
- Бизнес-шараларға қатысу (конференция, көрме, презентация, төндер, аукциондар және т.б.);
- Фирманың қайырымдылық шараларына қатысуы.
- Арнайы баспасөз релиздері мынадай ақпараттық себептер бойынша жазылады:
- Фирма мен фирма қызметкерлері өміріндегі мерекелік шаралар;
- Ұйымның шаруашылық әрекетінің жетістігі;
- Ірі бизнес келісімдерге отыру (контракт, ынтықмақтастық жөнінде келісім);
- Дағдарысқа әкеліп соқпайтын жоспардан тыс шаралар (акционерлердің кезектен тыс жиналысы, директорлар кеңесінің отырысы және т.б.);
- Дағдарыс жағдайына жауап ретінде жоспардан тыс шаралар.

Кітапхана пресс-релизін ерекшелігін есепке алып, оны әзірлегенде тиімді тәсілін табу – қызмет көрсету мен кітапхана өнімінің тұтынушыларға жылжытылуы өте нәтижелі болады, және кітапхана оқырмандары мен нашар мәлімденген (немесе мүлдем мәлімденбеген) пайдаланушылар арасында қызығушылық туғызады.

Біреулер малмен бәрін бөктеріп жүр,
Айтқанды ақыл, нұсқа жек көріп жүр.
Көтеріп дүниенің көң-коқырын,
Апарып қай шұқырға төккелі жүр?
Біреулер «қайтемің» деп қалтандап жүр,
Әркімнің аузына бір жалтандап жүр.
Біреулер біліп тұрып, жете алмайды,
Аяғын қандай нәрсе арқандап жүр?
Көңілі кейбіреудің бұлтта жүр,
Ұстауға күн мен айды жуықтап жүр.
Біреулер қара сөзді қамшы қылып,
Куды мініп, құланды құрықтап жүр.
Қайсысын маған соның еп көресіз?
Әкетсем өзім таңдап, өкпелерсіз.
Сүйкемнің сүйегің ойласаныз,
«Өлең болсын серігің» деп бересіз! [8, 105]
«Қара сөзді қамшы қылды» – сөзге дес бермей сөйледі.
Қаһ ар көріп хандардан
Білек керіп бектерден,
Тепкі көріп байлардан,

Қамшы көріп билерден
Қалың қауым иленген [8, 74]

Қамшы көрді [жеді] *Урылды, таяқ астына алынды; таяқ жседі, соққы корді.* Кет әрі, сен де менен қамшы жерсін. Үргізген анау байын тыным берсін. Бетімнен алдырушы сен ғой, -Маман тұра тұрбұл бәйгедең атым келсін (М.Ә). Жаманнан жесең бір қамшы. Ол сүйегіне жетпес пе? (Ш.С). (Жамбыл)) [9, 213]

Жазыққа біткен бүлдірген -
Сұғынсақ тояр ма екеміз!

Тобылғы сапты қамшы алып,
Тұмар мойын ат мініп,

Қоныс та қарар ма екеміз! (Ақтамберді Сарыұлы).

«Тобылғы сапты қамшы алып» -тура мағынасында қолданылған
Көз тартады қыз қамшы қырғыз өрме,Замандардан заманға болған көрме.Домбырамен,
торсықпен қатарласып,Түзеп ойын керіліп тұрды төрде
(«Әже көзі» Естеу Нүсіпбеков).

«Қырғыз өрім қамшы» - өте тығыз етіп, жіңішке таспадан жұмырлап өрілген қамшы.

Ағатай, қамшы өріп бер сегіз өрім
Шіркінің шабандозы-ай дегіземін.
Әзірге мінер атым жоқ болса да
Жүйріктен күдерімді неге үземін.

(«Қамшы өріп бер» Жүрсін Ерман)

«Сегіз өрім қамшы» - сегіз таспадан өрілген қамшының түрі.

Қамшы болды Түртікі болды, итермежді. 1.Абай сөзі ашылығына қамшы болды. Сол жайларды аңғартып отырған Төкежан Абайдың бағанадан бергі тергеуіне ырза емес болатын (М.Ә). 2. Төзімі жуқарып зорға тұрған қолхозшының біріне Ахметтің сөзі қамшы болым кетті.

Қамшыдай қатты 1. *қамшырдай қатып арықтады, ашықты, жүдеді.* Тіседен сазда, іш жоқ, бауыр жоқ, қамшыдай қатып қалған қайран мал, қырылға тұр (Ғ.М). 2. *Батталды.* Қамшыдай қатырып жаратқан өншен жүйріктері белдеде тұратын. (А.Т).

Қамшы кесті шабан *Аяғын баспайтын, тым қырсау.* Наталья аң ұмтылса, қашып құтылар еді, астына мінгені есек, және қамшы кесті шабан есек (С.М).

Қамшылар жақ *Оң жағы деген мағынада.*(мініс көліктің «сол жағы», «мінер жағы», «оң жағы», «қамшылар жағы» болады). Нардың түрі жүдеу, бүйірі солып, өркеші қамшылар жағына қисая бастаған (Л.Ж).

Қамшы салмады *Қамшы тигізбей жүріп отырды.*

Қайтарда тізгінін тежеп отыр,

Тақымды қамшы салмай безеп отыр.

Бол да отыр бірдің соңы ызақ оба,
Тек қана бір мөлшерді көзде де отыр (І.Ж).

Қамшы салдырды *Болдырды, шаршады.* Ерболдың жетекке аты барды. өз аты намаздыгер шағында қамшы салдырып, белі босаңси берген (М.Ә).

Қамшысын алып келуге [беруге] жарамды *Шірік, болжыр, қолынан дөңгеле келмейтін кісі.* (Көбіне балаға байланысты айтылады). Баламның қамшысын алып беруге жарамайтын нәмелер. Сонымен қатар «Қан мен тер» романындағы Судыр Ахмет бейнесі.

Қамшысынан қан сорғалаған *Қаныпезер, жауыз, злрығы, билігі жүріп тұрған.* Аққан жас, жосыған қанды есептесең, өтеуі үрім – бұтағына кетеді. Қамшысынан қан сорғалап тұрып, кімге жөн айтпаксың! (Ғ.М). Ол жылдары қамшысынан қан сорғалаған дер кезі болса, қазір алпысқа таяп қалды (Ғ.М).

Қамшысын үйреді де отырады көне. *Ақырып, «бір шыбықпен айдайтын» зорлықшыл озбыр кісі.*

Қамшы тигізбеді *қамшы салдырмай жүретін жүйрік ат туралы айтылады.* Балуан Шолақ атының кекіліне үкі, құйрығына шолпы тақты, мінгенде деңсіне қамшы тигізбеді (С.А)

Қамшы үйірді *Қорқытты, хауіп төндірді, күш көрсетті.*

Жыртқыш андай анталап,

Аюайсыз Томға шүйілді:

Көздері тегіз қанталап,

Қамшысын ажал үйірді (М.Р) [9]

Сонымен қамшы лексемасының дүниетанымдық қызметін көрсетуде Ж.А.Манкееваның сөзімен қорытындыласақ, олар «өмір сүруді қамтамасыз ететін мәдениетке жататын дүниелердің мәдениетке қатысы адамдардың тек өмір сүруі үшін қажет мұқтаждықтарын ғана қанағаттандырып қоймай, сонымен бірге олардан жоғары тұратын социогендік, символдық және эстетикалық қажеттіліктерін де өтейді» [10, 53 б].

Күнделікті тұрмыста қолданылатын қолөнер туындылардың тілдік қабатын анықтау, оның атауларының жасалу жолдарын, мазмұнын ашу қолөнер мәдениеті арқылы өрілген ұлттық болмысты тануға және танытуға байланысты т.б. маңыздылығы дау туғызбайды. Ол атаулардың табиғаты мен мәнінің ерекшелігі тарих, этнография, этнология, мәдениеттану, этнопсихология, әлеуметтану т.б. пәндерімен сабақтас жүргізілетін кешенді зерттеуді, шын мәніндегі лингвомәдени және этнолингвистикалық зерттеуді, нақтырақ айтқанда, тек қана этнолингвистикалық тәсілді қажет етеді. Көбі қолданыстан шығып, ұмыт болған, тек қана эпостық жарлалардың жолдарында, фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдердің құрамында мағынасы күнгірттенген атаулардың анықтамасы шағын этнографиялық очерктерді, түсініктемелерді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. КТТС - Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-2 том. А., 1961.
2. Жалелұлы О. «Қазақ әйелі: кеше, бүгін және ертең»
3. Уәлиев Н. Қазақ сөз мәдениетінің негіздері: филолғылдокт.автореф. –Алматы, 2007.
4. Қазақтың салт - дәстүрлері мен әдет – ғұрыптары
5. Мүсірепов Ғ. Оянған өлке Алматы,1980
6. Бөкей О. Таңдамалы шығармалары
7. Нұрпейісов Ә. Қан мен тер. Алматы, 1961
8. ЖабаевЖ. Шығармалары Алматы,1996
- 9 Кеңесбаев І «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977
10. Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. Алматы, 2008.

БАСПАСӨЗ ҚЫЗМЕТІНДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН PR МӘТІНДЕРІНІҢ ТҮРЛЕРІ

Б.Т. КАРИМОВА, Ж.Б. ИБРАЕВА
ф.ғ.к., доценттер, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар к.

Қоғаммен байланыс технология саласының бүгінгі таңда қоғамдағы орны айырықша. PR қызметіне кәсіпорынның, ұжымның беделін көтеру, атағын шығару, қоғамға пайдалы екенін түсіндірудегі жүйелі түрде ұйымдастырылатын жұмыс жатады. Журналистикамен қатар бұқараға рухани азық және ақпарат беретін, халықпен тікелей қарым-қатынасқа түсетін маңызды сала.

Егеменді еліміздің дамуына БАҚ ерекше қызмет атқарады. Баспасөз қызметі жаһандық ақпараттық ортада әрекет етеді. БАҚ өнімдеріне сұраныс болуына байланысты сандық көрсеткіші өседі. Мақала әр PR- жанр мәтініне қойылатын талаптарды жанжақты қарастыруға арналған.

Ресей зерттеушілері А.И. Гнетнёв және М.С.Филь өздерінің «Современная пресс-служба» еңбегінде ақпараттық-танымдық мәтіндерді жазған кезде ерекше абай болған жөн, деп кеңес береді. «Дұрыс қолданылмаған терминдер мен интерпритациялар түрлі масштабтағы қателерге апарып соқтыруы мүмкін!» - дейді.

Қоғаммен байланыста жұмыс істейтін маман қазақ тілінің – бұл екі күрделі және қызықты тілдердің бірі. Онымен жұмыста үлкен мамандандырылған қолданыс керек. «Не көрсем, соны ойлаймын, нені ойласам, соны айтамын» деген қайраткерлік принципті қолданбаған абзал.

Егер адамның «тілді сезу» қабілеті болса, бұл көп ретте феномендерді суреттеуде, тұрмыстық деңгейдегі өмірлік қақтығыстарды шебер суреттей алған болса, онда ол әлеуметтік коммуникациялар саласында баспасөз қызметіндегі мамандандырылған деп санауға болады.

Мәтінді кез келген жағдайда суреттегенде, нақты сөздер мен жинақы ойды қолданған абзал. Бұл оқырманның керек деген ақпаратпен қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Баспасөз қызметкері комментарийлерді өте шебер құруы міндетті. Теріс деген ақпараттың өзі тым жаман болып көрінбеуі керек, қоғамда бұл тарыстың пайда болуына жол бермеу.

PR ақпарат, әдеттегідей ауызша немесе жазбаша түрде беріледі және мәтін ретінде де қаралуы мүмкін. «PR текст» әдебиетіндегі А.Д. Кривосовтың монографиясында «Көпшілік коммуникациялық жүйесіндегі PR мәтін»:

PR мәтін қарапайым немесе аралас мәтін, мазмұнында PR ақпарат бар;

PR базистік субъектісінің қозғаушы күші;

Көпшілік коммуникациялық ортадағы функционалдығы;

PR базистік субъектісінің публицистік қорының құрылуы және осу мақсаты бұқараның белгілі бір тобына арналған.

Жасырын (немесе туралық) авторлықпен ие болуы. Тура таралым, жеке жеткізу немесе БАҚ арқылы таралымдар жасау. Авторлардың пікірі бойынша PR мәтіннің журналистік және жарнамалық мәтіннен негізгі айырмашылығы қозғаушы күшке ие болуында. Яғни, оның мақсаты бір үлкен топты үлкен бастамаға бастау. (Мысалы, мерекелік шараға келу) немесе көзқарасынды өзгерті (Мысалы, белгілі бір қоғам қайраткеріне басқа көзбен қарау).

PR мәтіннің классификациясына қарай:

Жанрлық иелік (пресс-релиз, жаналық, болжам, мақала, комментарийлер және т.б.)

Таралым түрлері (газет, телевидение, радио және т.б.)

Мәтін адресаты (ұйымның ішкі және сыртқы қоғамдылығы, арнайы аудиторияның сапалы мінздемесі)

Әсер ету нысаны (пропаганда, ақпараттандыру, назар аудару және т.б.)

PR мәтіні	
Базистік	Аралас
	(мысалыға, резюме, ақпараттық пакет)
бірінші реттік	екінші реттік қарапайым күрделі
Бірінші реттік PR мәтініне (пресс-релиздер, хаттар, буклеттер және т.б.).	
Қарапайым (белгілі бір жанрда туындаған материал).	
Күрделі (көптеген қарапайым мәтіндерден тұратын, бірақ бір мағыналық негізі бар).	
Екінші реттік PR мәтініне – бұл бірінші ақпараттың журналистік талдаудан өтуі және БАҚ каналдары арқылы таратылған. Мысалы, екінші реттік мәтін болып мақала жүзінде жарық көрген, бірақ негізі пресс-релизден, буклет немесе ресми сайттардағы жаңалықтардан алынған болса.	
PR мәтіндерді классификациялауда материалдарды жанрлық бөлу төмендегідей жүреді:	
Ақпараттық (жаналық).	
Аналитикалық (сараптамалық)	
Көркемділік (азат публицистика)	
Баспасөз қызметкері аталған жанрларды толық меңгеруі және түсінуі міндетті. Баспасөз қызметінің мәтіндік материалдармен жұмыс жасау түрлерін атап кетуге болады.	
- Пресс-релиз;	
- Ақпараттық баяндама;	
- Ұйымдардан ресми өтініш;	
- Сайттарға материалдар, блог орталықтарындағы дискуссия;	

- БАҚ-қа арналған басшыларының цитаталары;

- Басшылардың аудитория алдындағы сөйлеуін сөздерін даярлау;

- Аналитикалық анықтама;

- Бэкграундер;

- Жасырын жарнама (сторителли).

PR мәтіндерінің топтық жанрлары

Ақпараттық топ	Аналитикалық топ	Көркемдік топ
-пресс релиз	-БАҚ-қа өтініш	-памфлет
-шақыру	-бэкграундер	очерк
-өмір баян	-нимиджік мақала	-фельетон
-факт-парақ	-байлайнер, т.б.	-екінші түрлі PR мәтін
-ньюстерлер, т.б.		

PR мәтіннің негізгі дәстүрлі жанры пресс-релиз болып табылады. Пресс-релиз қысқаша түрде (А4 форматындағы, 1 беттен көп емес) БАҚ-қа арналған анықтама, мақсаты – қанағаттанушыларға ақпарат жеткізу.

Пресс-релиздің негізгі міндеті – жаналық іздестіруде журналист жұмысын жеңілдету. Пресс-релиздің үлкен көлемі нәтижелі және тәжірибеде жиі қолданылады. Түсінетін жайт пресс-релиздерді тарату бір бағытты нелемеді, журналист алынған ақпаратты қолану, қолданбауды өзі шешеді.

«КРОС» қоғамдық байланысты дамыту компаниясының директорлар кеңесінің төрағасы Виталий Дымарский: «Пресс-релиздің мақсаты – БАҚ-тың қызығушылығын тудыру, сондықтан да «кеңселік тіл» мен «соғылған банальді формулировкаларды» қолданбаған жөн. Өкінішке қарай, баспасөз қызметінің көп қызметкерлері өте нашар жазады (пресс-релиздің 97 пайызы адресаттарына жетпейді, оларды қызықтандырмайды. Себебі, ақпарат тым қызықсыз) бірінші бастама сөз қызығушылық тудыруы керек, қызықты газеттің мәтіндік атауы (оның сенсация екенін түсіндіру!)».

Мәтін өзі «жекеден ортаққа» немесе «ортақтан жекеге» принципін бойынша жазылады. Бірақ көп ретте бірінші принципін жиі қолданылады. Пресс-релиз көбіне классикалық принциптегі ақпараттық мәтін негізінде құрылады. Журналистік терминологиясындағы Лид деп аталатын бірінші абзац «Не?», «Қайда?», «Қашан?» деген сұрақтардың қысқаша мағыналық мазмұнын береді. Егер мәтінде танымал адам жайлы сөз болса, онда ол жайлы толық мағлұматқа сөз басында назар айдарған жөн. Қалған бөлімінде ақпарат толық түрде беріледі (анықтамаға қызығушылық артқандарға арналады). Бірақ пресс-релиз құрылымы ақпараттық негізін, ерекшелігін ескере отырып жеке жасалынуы тиіс. Стандарттан тыс визуалды шешімдер қабылдауға болады. Мысалға мәтінге сай кішігірім фотосуреттерді орналастыру (әрине, бұл басшының суреті емес, аталып отырған мәселе төңірегінде).

Халықаралық инвестициялы-девилоперлік кооперативті алға жылжыту Mirax Group кооперациясының басшысы Анна Миронова нәтижелі пресс-релиздің жазылу ережесін ұсынады:

Пресс-релиз атауында (егер бұл шын мәнінде пресс-релиз болса, бірақ ақпараттық анықтама немесе басқа PR мәтін) міндетті түрде ұйым атауы аталуы тиіс.

Бастапқы абзацта негізгі ой орын алуы керек.

Цитаталанатын мәтін автор мен бірге цитата ретінде қолданылуы тиіс.

Пресс-релиздің өзі 4 абзацтан көп болмауға тиіс. А4 форматындағы бетке сыйымды болуы керек. Кооперация жайлы толық анықтама: қаржылық құрылымы, проект жайлы толық түсінік (ол жайлы сөз болса). Журналистерді қызықтыратын параметрлер бар (объекті құру – алаң, инвестрлер қолданылу мақсаты мен міндеттері және т.б.)

Журналистерге керек ақпаратты тарудағы түсінушілік (көп жағдайда пресс-релиз қызықты жайттарға тоқталмауы мүмкін). Пресс-релиздің тақырыбын дұрыс таңдау үшін қоғамдық өмірдің салаларын жақсы түсіну керек. «Ұтымсыз» тақырыптардың санына:

Проблемалық, дағдарыстық (жан-жалға итермелеу)

Тауар бағасының нормативтік-құқықтық базасының өзгеруі және тағы басқа

Кез-келген аналитика және статистика қоғамдық байланыс немесе нарық сигменті (100 адресатқа жолданғанда 25-30 тасымал)

Пресс-релиз барлық БАҚ-қа бөлек жасалуы тиіс – басылым идеологиясын жоспарлау жұмыстардағы қатынасы ескерілуі тиіс (туризм журналына қайырымдылық шарасы қызықты болмайды).

Басылымдарға күніне екі-үш пресс-релизден жолдап отыру керек емес. Ең қауіпті жағдай – ұйымның аты мен мөрінен көрген басылымда оны оқымай-ақ, қызықтандырып тасталынуы. Осы үшін БАҚ қажетті, маңызды, қызықты ақпаратқа қол жеткізе алмайды.

Белгіленген шараға міндетті түрде келетін ұйымдарға пресс-релиз БАҚ-қа таралуы тиіс. Пресс-релиздерді жолдаумен ғана шектелмей, редакцияға қосымша хабарласып, өткізілетін шараның қызықтылығына тоқталып кеткен жөн.

БАҚ бетіндегі имидждік бет алыс, «табыс тарихы» ұйымымен сұхбат жүргізу және т.б. баспасөз қызметінің жұмысына кіреді. Өзектілері болып мақала мен сұхбат танылады.

Журналистикада мақала аналитикалық жанрда қолданылады. Баспасөз орталығы мақаланың мағынасының жарнамалық типте емес, оқырманға пайдалы ақпараты мен өзектілігімен ерекшеленуі тиіс.

Автордың ресми тәуелсіз материалының нәтижелі PR анықтама беруде үлкен мүмкіндіктер тудырады. Көпшілік сарапшылардың үлкен ұйымдарды таныстыру – осының өзі PR болып табылады. Ұйым осылардың мекемелерінің атынан материалдарын береді.

Имидждік сұхбат өздігінен PR мәтінде үлкен табысқа жеткен мекемелердің, басшылардың, жалпы оқырманға қызықты болатын ақпарат ұсынады. Журналистикада, әдеттегідей сұхбаттың 3 түрі ажыратылады:

- Оқиғалы
- Портреттік
- Проблемалық

Сұхбат жанрының негізгі ерекшелігі сол, ол оқырманға «қатысушылық» сезімін тудыртады. PR мәтінін бұл түріндегі негізгі рөл жекелік аспекті ерекше орын алады. Имидждік сұхбаттың көздейтін мақсаты PR мәтіндегі ұйым мен белгілі қайраткерлердің дәрежесі мен танымалдылығын көтеру. Бұл жүйенің нәтижелі болуы үшін баспасөз орталығына сұхбаттасушыны дұрыс тандай білу керек. Есте сақтай білуі адам сүйіспеншілік тудырған сұхбаттасушыға ерекше ықыласпен қарайды. Бұл факторлардың қажеттілігі телевидениеде байқалады.

Толығымен, PR мәтінімен жұмысты шығармашылық сияқты емес, технология жағынан қарастыру қажет. Ақпараттың өмір сүруі күннен күнге азайып барады (маңызды ақпараттық себеп 3-4 күн). Сол үшін баспасөз орталыққа материалдарды жылдам өңдеу үшін PR мәтінін түрлі модульдері қажет («ақпараттық анықтама», «пресс-релиз» және т.б.). «КРОС» қоғамдық байланысты дамыту компаниясының директорлар кеңесінің төрағасы Виталий Дымарскийдің нақты ескертуі бойынша «Технологиялық қызықсыздықпен ұйғарылмайды».

ӘДЕБИЕТТЕР

1. А.И. Гнетнёв және М.С.Филь «Современная пресс-служба» М. 2009. С. 300.
2. В.В. Ворошилов Журналистика учебник 5-издание М. 2006 С.600.

ЕРТЕДІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ХОР ӨНЕРІ

А. КУСАНОВА

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, г. Павлодар

Г.Т. МАҚЫШБАЕВА

аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, г. Павлодар

Хормен ән айту – өте көне және бай музыкалық өнердің бір үлкен саласы. Тарихи өз дамуына басқа өнерге қарағанда, хор өнері алғашқы қауым қалыптасумен бірге жасасып келеді. Бірте – бірте адамдардың әлеуметтік жағдайларының дамуымен рухани байлықтарының толығымен бірге хормен және жеке дауыста орындаушылық тұрақты орын алып олардың еңбекке көзқарастары қалыптастыра отырып ұлттық ойындар мен би, салт – дәстүрлерінде көрініс тапты. Халықтық ойындардың негізі ән болып саналып, кейінірек көпдауысты ән айту түрлері шыға бастады.

Көпшілік хор өнері кештеу дамыды. Оның негізгі міндеті – шіркеу салт – жоралары мен сарай мерекелерінің көркемдік жағын дайындаушы болды. Тарихи ескерткіштерге қарағанда шығыс цивилизациясы дәуірінде хор өнерінің түрлері дамыған. Египет пен Вавилонда халықтық бөлімдерде (сценаларында) хормен ән айтылды. Ежелгі Үнді елінің әншілігі - би, аспаптық өнерлер мәдениетіне байланысты дамыды. Өте жоғары дәрежеде жетілген Үнді патшалығындағы әйелдері хоры болды. Ал ежелгі Палестина халқының ән, би, музыкалық аспаптары болғандығын біз көне есиет кітаптарынан оқып таласуымызға болады.

Ертедегі Грек елінде хор өнерінің дамуы ерекше қызықты және тарихи маңызды болды. Ер баланың төрбесіне қанша назар аударғандай, Грецияда хор өнеріне сонша назар аударылды. Хор өнері білімнің алғашқы баспалдығы – деп саналды. Грецияда хор өнері жерге қатысты ұлттық мерекенің

айрылмас құрамдас бөлігі ретінде сақталып келеді. Сонымен қатар Грецияда бір дауыспен орындайтын (унисон) ерлер, әйелдер, балалар хоры кең таратылған. Хорлардың ішінде кең тараған: партенни алқмана (әйелдерге арналған лирикалық әндер) және Оды Пиндара (жеңімпаздарды мақтайтын әндер).

Әсіресе Грек трагедиясы хорына көп көңіл бөлінді. Бұл жанр б. э. д. VI ғ. болды. Хор арнайы жасалған сахнада өнерлерін көрсетті.

Ежелгі Грецияда дауыстар мынадай классификацияға бөлінді:

- 1 metoide – виртуоздарға арналған жоғары дауыс;
- 2 mesoide – хорға тән орташа, қалыпты дауыс;
- 3 iratoide – трагик актерларға арналған төменгі дауыс.

Ертедегі Гректің философ – музыканттарының теориялық ізденістері, хор өнерінің төрбиелік ролін жоғары бағалауы, гармониялық, акустикалық, ладтық, заңдылықтарын ашуы хор мәдениетінің дамуына үлкен ықпалын тигізді. VI – VIII ғасырда феодалдық дәуір кезеңінде Византияда хор өнері жоғары жетістіктерге жетті. Бұл кезде гимндер ерекше көзге түсті. Олар ырғақты композициялық құрылымымен ерекшеленді. Гимн – шығыс литургиясының негізі, сондықтан гимндерді орындау сарай мереке-мезреттерінің негізі бөлімі болып есептелді. Византияда күдайға құлшылық еткен хор құрамы бір жарым екі жүзге дейін жетті. Гимн – халықтық өн өркенінің қайнар көзі бола тұрып, сол уақыттағы католиктік діни мерекелердің негізгі музыкалық және көркемдік бөліміне айналды.

Гимн бес бөлімнен құралды (V ғасырдан):

- 1) «Kurie eleison» - «Тәңір жарылқасын»;
- 2) «Vloria» - «Алланың данқы артсын»;
- 3) «Credo» - «Тәңіріме сенім артсын»;
- 4) «Sonetus» - «Тәңірімді ардақтаймын»;
- 5) «Benediktus» - «Бата беремін, қолдаймын».

Орта ғасырдағы профессионал хор өнерінің орталығы монастырлар мен соборлар болды.

Италияда – Рим, Милан.

Францияда – Париж, Меца, Шартра.

Германияда – Райхенау.

Швейцарияда – Сен – Галлена т.б.

Осы монастырлар мен соборларда жоғарғы дәрежелі әншілер мектебі болды, мектеп жеке әншілер мен регенттерді дайындаумен қатар, хормен ән айтудың жаңа түрлерін дамытты. Қайта өрлеу дәуіріндегі ән айту өнері

Батыс және орталық Еуропадағы мәдениеттің қайта өрлеу (возрождения) XIV – XVII ғасырды қамтиды. Грецияда трагедия өнері Еуропа драма және музыка театрына жол ашты. Қайта өрлеу мәдениетінің жетілуі қоғамда гуманизм көзқарасын қалыптастырды. Қоғамдағы шығармашылық ағымдардың бірігуі ғылым- білімнің, өнеркәсіп, сауданың дамуына жол берді. Франция, Италия, Германиядағы шаруа көтерілісінде халық өздері шығарған ән-гимндерін айтты.

Сол кездегі мадақ (хвалебные песни) – әнұран авторы – Роман Сладко ол көпжолды драмалық мазмұнды лирикалық шығарма – кондак авторы, ол Андрей Критский мен Иоганн Дамаскин 9 әннен тұратын канон, яғни музыкалық шығармалардың авторлары болып танымал болды. Мадақ әнұрандары шығыс елдерінің негізіне айналып сарай ақсүйектерінің бөлімбейтін рәсімдерінің бірі болды. Хор мүшелері 150 ден 200 адамға дейін жетті. Бұл құрамда жай әншілермен қатар **доместиктер** (ән мұғалімі) **магистрлер** (шығармашылар), **протансаяттар** (менгерушілер) **лампадариялар** (корифей - кеменгерлер) де болды. Орта ғасырдағы кәсіби хор мәдениетінің орталықтары сол кездегі Рим, Милан, Париж, Германия қалаларындағы монастырлар мен шіркеулер болды. Бұл соборларда хор өнері мектептері өз жұмыстарын ұйымдастырды. XII ғасырда Париж Богоматери соборының ән мектебі өзінің жоғары шеберліктерін көрсетіп кәсіби дәрежелері шыңдалды.

Көпдауысты ақсүйектер хорының (светское хорвое многоголосие) жетілуіне және таралуына университеттер көп ықпалын тигізді. Университетте туылдаған 3 – 4 дауысты мотет шіркеу әуенімен мәтінін біріктіріп орындауға бнімделді. Төменгі дауыс- тенор дауыстылар әнді латын тілінде айтса, жоғары дауысты ұстағандар әнді ана тілінде ішер мәтінін қолдана тұрып орындайтын болған. Хор мәдениетінің дамуына славян халқы үлкен роль атқарды. Олар: орыс, украин, беларусь, поляк, чех, словак, болгар, серб, хорват халықтары. Славян әндері Батыс, төлеу шығыс елдерінің музыка өнеріне оң әсерін тигізіп, ықпал жасады.

XII ғасырда Иоганн Дамаскиннен кейін көрнекті композитор теоретик **Иоанн Кукузель** болды. Оның әндері кең таралып көркем, колоритімен ерекшеленді. Иоганн Кукузель – Византиядағы ән мектептерінің негізін қалаушы және реформаторы бола білді.

Батыс және орталық Еуропадағы мәдениеттің қайта өрлеуі (возрождения) XIV – XVII ғасырды қамтиды. Грецияда трагедия өнері Еуропа драма және музыка театрына жол ашты. Қайта өрлеу мәдениетінің жетілуі қоғамда гуманизм көзқарасын қалыптастырды. Қоғамдағы шығармашылық ағымдардың бірігуі ғылым- білімнің, өнеркәсіп, сауданың дамуына жол берді.

Алғаш композитор ұғымы пайда болып, дауыс ырғағының саны 6 – 9 ға дейін жетті. Диссананс қолдануы катал ережелермен шектелді, мажор мен минор жүйелері қалыптаса бастады. Осы жаңа жүйелер композиторлардың қайта өрлеу дәуірінде жаңа музыкалық туындылар жасауға бейімделді. Мәтін мен музыка арасында тығыз байланыс пайда болды, ол адамның көңіл – күйін, махаббат, өмір тақырыптарын баяндады.

Қайта өрлеу дәуірі 2 бағытта дамыды: **шіркеу** және **аксүйектер** бағытында. Шіркеу музыкасының негізгі жанрларына **месса**, **мотет**, **көпдауысты полифониялық** шығармалар жатады.

Аксүйектер музыкасының дамуы композиторлардың **мадригал**, **концо**, **полифониялық** әндер жазуына себеп болды. Алғашқы орныдаушылар алғашқы – виртуоздар (орган, лютия, виола) болып табылды.

Қайта өрлеу дәуірінде ұлттық музыка мектептері көптен ашыла бастады. Ең ірі мектеп болып – **Нидерланд Франко – Фломенская мектебі** саналды. Сонымен бірге Испан, Италиян, Ағылшын, неміс ұлттық музыка мектебі қоса қалыптасты.

Еуропа елдерінде қайта өрлеу дәуіріндегі музыка әр кезеңде дамыды. Италияда бұл дәуір XV ғасырда, Франция мен Германия, Англияда XVI ғасырға келіп тірелді.

К ВОПРОСУ О СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ БИЛИНГВАЛЬНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

К.Х. РАХИМЖАНОВ
профессор, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

Обзор и анализ специальной литературы показывают, что имеется несколько направлений в разработке теории языковой личности. Представители первого направления изучают языковую личность в психолингвистическом аспекте, т.е. заостряя внимание на психологических особенностях языка и речи языковой личности. Так, И.А. Бодуэн де Куртене языковая личность интересовала в том плане, что он представлял как вместилище социально-языковых форм и норм в коллективе, как фокус скрещения разных социально-языковых категорий [1]. В современной психолингвистике этот путь изучения языковой личности продолжается до сих пор, но теперь внимание сосредоточено на изучении речевой деятельности в узком смысле. Рассматриваются в первую очередь механизмы порождения и восприятия речи, поэтому психолингвисты касаются проблем языковой личности тогда, когда выявляют закономерности взаимосвязи языка и мышления.

Лингводидактический аспект разработки понятия языковой личности начал разрабатываться еще в трудах ученых XIX века. В современной лингводидактике языковая личность изучается в плане обучения языку - первому или второму. В понимании лингводидактов языковая личность предстает как многослойный и многокомпонентный набор языковых способностей, умений, готовности к осуществлению речевых поступков разной степени сложности, поступков, которые классифицируются, с другой стороны, по видам речевой деятельности (говорение, аудирование, письмо и чтение), а с другой стороны, по уровням языка, т.е. фонетике, грамматике, лексике, уровням владения языком. В этом плане заслуживает внимания трактовка языковой личности Т.И. Богинным, который по признаку языковой правильности/неправильности выделяет пять уровней владения языком: 1) уровень правильности. На этом уровне критикуемый может высказывать критику, следуя формуле: «он русского языка не знает». Делая направление, «оценщик отстаивает требование «Пользуясь языком, надо пользоваться именно данным языком с его элементарными правилами»; 2) уровень интериоризации, критикуемый по формуле «он еще говорить как следует не научился»; 3) уровень насыщенности, критикуемый по формуле «у него бедная речь», 4) уровень адекватности выбора, критикуемый по формуле «он не те слова говорит»; 5) уровень адекватного синтеза. Этот уровень развития языковой личности включает достижения и недостатки текста со всем сложнейшим комплексом как присущих ему средств коммуникации, предметного содержания, так и новых, присущих ему средств выражения [2].

Лингводидактика ставит вопрос о формировании двуязычной личности и вторичной языковой личности. Двуязычную личность М.Р. Кондубаева понимает как личность, способную овладеть

двумя языками - «двумя знаковыми кодами, двумя средствами обладания и двумя мыслительными орудиями» [3,17]. С.С. Кунабаевой вторичная языковая личность понимается как личность, проходящая вторичную социализацию в иной культуре, овладевающая вторым языком в процессе освоения культуры другого социума и «обеспечения вторичной ментальной способности личности, формируемой на базе иностранного языка, с ведущей ролью его языковой компетенции и использованием... функции языка как компонента культуры» [4].

Следующее направление в изучении языковой личности ориентировано на изучение языковой личности автора художественного произведения. В.В. Виноградов, рассматривая отправной момент в изучении такой личности в индивидуальной речевой структуре автора, пишет: «Если подниматься от внешних грамматических форм языка к более внутренним («идеологическим») и более сложным конструктивным формам слов и их сочетаний; если признать, что не только элементы речи, но и композиционные приемы их сочетаний связаны с признаками языковых объединений, то структура литературного языка предстает в гораздо более сложном виде, чем плоскостная система языковых соотношений Соссюра. А личность, включенная в разные из этих «субъектных сфер» и сама включая их в себя, сочетает их в особую структуру» [5,62].

Языковая личность – социальное явление, но в ней есть индивидуальный аспект. Индивидуальное в языковой личности формируется через внутреннее отношение к языку, через становление личностных языковых смыслов. При этом не следует забывать, что языковая личность оказывает влияние на становление языковых традиций. Каждая языковая личность формируется на основе присвоения конкретным человеком всего языкового богатства, созданного предшественниками. Она характеризуется определенным запасом слов, имеющих тот или иной ранг частотности употребления, которые заполняют абстрактные синтаксические модели. На наш взгляд, уровень развития современной гуманитарной лингвистики, развитие междисциплинарного подхода, выразившегося в интеграции в лингвистику принципов разных наук, позволяет более широко рассмотреть понятие «языковая личность» и дать всестороннюю характеристику. Языковая личность – понятие широкого плана. Это родовое понятие, которое включает в себя несколько видовых понятий, таких, как языковая коммуникативная личность, коллективная языковая личность, национальная языковая личность и др. Введение понятия личности в лингвистику означает возможность говорить о том, что язык принадлежит, прежде всего, и главным образом, личности, осознающей себя и свое место в мире, свою роль в практической деятельности и в языковом общении, свое отношение к принятым принципам и конвенциям ведения дискурса, творчески использующей язык в своих предметных и речевых действиях. На современном этапе имеется ряд направлений, которыми определяется статус существования языковой личности в лингвистике: полилектная (многочеловеческая) и идиолектная (частночеловеческая) личности (В.П. Нерознак); этносемантическая личность, элитарная личность, семитологическая личность (А.Г. Баранов), речевая личность, словарная языковая личность, языковая личность западной и восточной культур (Т.Н. Снитко), эмоциональная языковая личность.

Представители этих направлений включают в содержание языковой личности следующие компоненты: 1) ценностный, мировоззренческий, компонент содержания воспитания, т.е. система ценностей или жизненных смыслов; 2) культурологический, т.е. уровень освоения культуры как эффективного средства повышения интереса к языку; 3) личностный, т.е. индивидуальное, глубинное, что есть в каждом человеке.

Сам статус существования языковой личности можно определить по тому, как она проявляет себя в дискурсе, в котором она может выступить как контактная (коммуникабельная), неконтактная (не коммуникабельная), (конформистская и неконформистская, кооперативная и некооперативная, жесткая и мягкая, прямолинейная и лавирующая, рассудительная и эмоциональная, что находит свое выражение в том, что каждый из общающихся ведет свой речевой дискурс либо принимая, либо отвергая (прямо или косвенно) предложенные линии общения (тема, регистр, следование принципам кооперации, вежливости и иронии [6, 250]). Коммуникативная личность при этом выбирает определенные речевые акты, шаги и коды для выражения личностных установок и обеспечения конструктивного взаимодействия с партнером. Коммуникативная личность понимается как одно из свойств личности, обусловленное совокупностью ее индивидуальных свойств и характеристик, которые определяют степень ее коммуникативных потребностей, когнитивным диапазоном, сформировавшимся в процессе познавательного опыта и собственно коммуникативной компетенцией – умением выбора коммуникативного хода. Национальная языковая личность, подчеркивал Ю.Н. Караулов, это и есть языковая личность, ибо все это то, что мы называем «вневременной и инвариантной частью в структуре языковой личности». Языковая национальная личность понимается ученым как «совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и

восприятие им речевых произведений (текстов), б) глубиной и точностью отражения действительности; в) определенной целевой направленностью [7, 3].

В.В. Воробьев понимает под национальной языковой личностью феномен, ориентированный, прежде всего, на свою культуру и ценности, идеалы и традиции, интересы и верования, опыт и нормы, закрепленные в определенном языке [8]. Именно акцентируя внимание на национальном компоненте структуры языковой личности, Караулов Ю.Н. выделяет в ее структуре когнитивно-мотивационный уровень. Тем не менее, понятие «национальная языковая личность» более выпукло показано в трактовке В.В. Воробьева, который, считая, что понятие «личность» оказывается средоточием всех важнейших концептуальных (понятийных) характеристик предметов духовной и материальной культуры народов, заостряет внимание на понятии «русская национальная личность». По мысли В.В. Воробьева, понятие «русская национальная личность» – это понятие коллективное, собирательное [8, 98]. Языковая личность участвует во всех точках коммуникации, поэтому при ее описании необходимо учитывать не только индивидуальные характеристики, но и нормы речевой деятельности той или иной социальной защиты. В связи с этим возникло противопоставление таких понятий, как «индивидуальная языковая личность», «коллективная языковая личность».

Через характеристику личности конкретного человека исследователи создают его речевой портрет, описывая основные черты личности и творческую деятельность. И так, в последние годы учеными рассмотрены речевые характеристики таких индивидуальных языковых личностей, как Петр Великий (Н.И. Гайнуллина), В.В. Радлов (К.М. Хусаинов), Х.К. Жубанов (А.А. Жубанова, Ф.Е. Тереква) и др. Языковая личность начинает исследоваться и в плане его профессиональной деятельности. Так, Б.С. Каримова, изучая политика в аспекте его политической деятельности, дает характеристику дискурсивной деятельности политика как носителя элитарной политической речевой культуры (Б.С. Каримова). Рассматривается и этнокультурная личность, под которой понимается личность, сохранившая самобытность своего этноса и одновременно готовая для освоения ценностей других культур. Изучаются не только разновидности национальной языковой личности, но и сама билингвальная языковая личность, которая владеет двумя языками, имеет представление о культурах разных народов, проявляет способность к изучению второго языка, благодаря овладению вторым языком включается во вторичный социум путем интеграции с ней. Также понимание бiculturalно-эмерджентной личности дается в работах К.М. Абишевой [9].

На наш взгляд, на сегодняшнем этапе развития антропологической лингвистики назрела необходимость в исследовании социокультурной билингвальной личности, характеризующей нас как личность, владеющую несколькими кодами общения, имеющая представление о специфике разных национальных культур, их традициях и ценностях, член двух или более этнокультурных сообществ, сохраняющая идентичность как со своим этническим сообществом, так и интегрирующаяся во вторичную языковую общность, знающая кроме этнических и социокультурные нормы и правила поведения в различных обществах вследствие проявления себя в качестве члена того или иного социума. Данная личность входит в три языковые общности: первичную языковую общность с первичным языком билингва; вторичную языковую общность со вторичным языком билингва; двуязычную языковую общность с двумя языками независимо от степени владения. Она интегрируется во вторичный социум благодаря знанию языка, носителями которого являются члены вторичного для него сообщества. Билингвальная личность проходит социализацию в двух обществах, поэтому имеет представление о статусе, стратификационных, ситуативных переменных их, играет определенные социальные роли, усваивает социальные отношения, нормы первого и второго общества. Личность воспитывается своей эпохой, ее общественным созданием, психологией: культурой, системой решений и запретов. Она включается в системы речевых функций, предписаний и ожиданий. С другой стороны, личностные качества есть просто объект внешних воздействий.

Билингвальная языковая личность, социализуясь во втором обществе в процессе изучения второго языка, также предстает как продукт общественного развития во втором обществе, так как в процессе социализации усваивает социальные нормы, входит в социальные отношения, имеющиеся в данном социуме, занимает определенные статусные и ролевые позиции. И все это говорит о формах взаимодействия личности с обществом, которыми являются: 1) функционально-ролевые; 2) статусные позиции [10, 66].

Личность, владеющая вторым языком, также может вступить в подобные формы взаимодействия, так как, овладевая вторым языком, также включается в процессы социальной дифференциации того языка. Если билингв «владеет вторым языком на высшем уровне компетенции, то он может иметь достаточное представление о стилиевой системе данного, владеет несколькими формами существования языка, его коммуникативным инвентарем, соответствующим определенным ролевым

эспекциям. Он также знает хорошо и коммуникативные системы функциональных стилей, языковые средства, которые отобраны в соответствии с целью и функциональным предназначением соответствующей деятельности. Все эти признаки можно отнести к явлениям активного билингвизма на втором языке. Л.П. Крысин к их признакам относит 1) различие языковых кодов; 2) ситуативное обусловленное переключение с одного кода на другой; 3) интерференцию кодовых элементов в процессе коммуникации; 4) заимствование [11, 62].

Когнитивные характеристики билингвальной социокультурной личности связаны с формированием у билингва вторичного когнитивного сознания и вторичной когнитивной базы. «Когнитивное сознание – это продукт познания вещей и служит средством ориентировки с этими вещами» [12, 125]. Достоинством такого сознания является его истинность, которую можно проверить на практике, а также путем планомерного воздействия на вещи. Свободное от сиюминутных потребностей, но предусматривающее разнообразное использование, когнитивное сознание, стремящееся к полноте отражения своих объектов, открыто для всех дополнений и изменений (в связи с новыми фактами). В отличие от когнитивного, языковое сознание сложилось как средство организации совместной деятельности путем такого сообщения о вещах, которое создает определенное представление о них.

Значимость для теории билингвальной личности приобретают также такие идеи когнитивистики, как: 1) специфические составляющие общего когнитивного механизма человека при переходе на новое когнитивное сознание, имеющее форму когнитивных структур; 2) структуры знаний (пакеты информации в памяти), необходимые для достижения свободного владения языком и способностью свободно ориентироваться в двух языках и культурах. Формирование вторичного когнитивного сознания связано с формированием у билингва вторичной языковой и концептуальной картины мира. В процессе функционирования вторичной когнитивной базы у билингва формируется новый тезаурус на базе нового языка. Когнитивный подход к изучению социального опыта второго народа на базе его языка проявляется в том, что он обеспечивает связь лингвистических и влилингвистических знаний в схемах памяти человека; отражает одновременную включаемость психологических процессов в контакте с действительностью, т.е. синтез механизмов восприятия (сигнальная система 1) и мышления (сигнальная система 2); когнитивные структуры являются сложными, так как состоят из схем, рисунков (результат восприятия) и идеального (результат мышления) и представляют собой контакт обучаемого с действительностью. Если первый контакт между языковым рядом и объективным миром осуществляется в номинативной деятельности, то второй проходит в коммуникативной деятельности, которая воспроизводит мысли в соответствии с зафиксированной в тезаурусе системой концептов [13, 25]. Связь с психолингвистикой проявляется в том, что билингв не только владеет двумя языковыми кодами, но и осуществляет коммуникативную деятельность в процессе мыслительной деятельности на втором языке.

Мы рассматриваем билингвальную личность в совокупности всех признаков, касающихся не только знания им языка, но и характеризующих ее как устойчивую систему, совмещающую в себе разнообразные черты: во-первых, как личность, имеющую социально-значимые черты, показывающие его как члена того или иного общества; во-вторых, как обладателя социальных качеств, норм культурного общества, приобретаемых и в процессе социализации в нем; в-третьих, как индивида, владеющего двумя языковыми кодами, в-четвертых, обладающего не только вторичным языковым сознанием, но и вторичным когнитивным сознанием, вторичной когнитивной базой, способствующими формированию новой языковой картины мира, создающейся на основе культурно-ментальных представлений другого народа; в-пятых, как личность, имеющую вторичный социальный опыт, основанный на знании им социальных норм второго социума, социальные отношения в нем, ролевые эспектации и т.д.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бодуэн де Куртэнэ. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд.АН СССР, 1963. – 384с.
2. Богин Г.И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов. Автореф. дисс. докт.филол.наук. – Л., 1984. – 31с.
3. Кондубаева М.Р. Культура русской речи (в условиях двуязычия). – Алматы: Ана тілі, 1993. – 112с.
4. Кунабаева С.С. Современное иноязычное образование. Методология и теории. – Алматы, 2005. – 264 с.
5. Виноградов В.В. О художественной прозе. – М., Л., 1930. – 530с.
6. Leech Geoffrey N. Principles of pragmatic. – London; New York, 1986.
7. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 261с.

7. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. – М.: РУДН, 1997. – 331 с.
8. Абишева К.М. Социально-языковая контактология. – Алматы, 2001. – 426 с.
9. Яковлев И.П. Социология. – СПб: ИВЭСЭП, Знание, 2000. – 220 с.
10. Крысин Л.П. Социолнгвистические аспекты использования русского языка. – М.: Наука, 1989. – 186 с.
11. Гальперин П.Я. Языковое сознание и некоторые вопросы взаимоотношения языка и мышления // Вопросы философии, 1977, № 4. – С.95-101.
12. Жаналина Л.К. Номинация и словообразовательные отношения. – Алматы, 1993. – 180 с.

ЛИНГВОКОГНИТИВНАЯ БАЗА КОММУНИКАНТОВ: ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА И ЯЗЫКОВОЕ СОЗНАНИЕ

К.Х. РАХИМЖАНОВ
ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
К.М. АБИШЕВА
университет «Туран-Астана», г. Астана

Как показывает анализ межкультурной коммуникации представителей различных лингвокультурных сообществ, в процессе их общения происходят различного рода конфликты вследствие столкновения своего и «чужого» языковых сознаний партнеров, основанных на разных когнитивных базах. Д.Б.Гудков подчеркивает, что когнитивная база каждого этноса, а также носителя национального языка является специфической, так как «когнитивная база является, с одной стороны, результатом действия специфических для каждого языкового сообщества моделей восприятия и обработки языковой информации, а с другой – охраняет, структурирует и задает эти модели, создает возможность для их межпоколенной трансляции, обусловленной языком и культурой членов данного сообщества». Состав когнитивной базы сложен. В нее входят «прецедентные имена и знания, именные схемы, фреймами» [1, 98].

На наш взгляд, в ситуации межкультурной коммуникации следует говорить не только о когнитивной базе сознания коммуникантов, также нужно говорить о необходимости создания общей лингвокогнитивной базы для коммуникантов - представителей различных лингвокультурных сообществ. Такая общая лингвокогнитивная база – это основа вторичной языковой картины мира, формирующейся на базе вторичного языкового сознания коммуникантов, общих знаний о мире, способов обработки информации по более или менее схожим культурным сценариям. Эта языковая картина мира состоит из лингвокогнитивных структур различных конфигураций, представленных в сознании в виде когнитивных моделей различных типов (когнитивные модели, фреймы, схемы, сценарии), эксплицитно проявляющихся в языковой картине мира в виде концептов, стереотипов, а также различных образов и представлений.

Языковая картина мира – это не простой набор «снимков-копий», «фотографий» предметов, процессов и т.д., он охватывает не только отраженные объекты, но и саму позицию отражающего субъекта, его отношение к этим объектам, причем позиция субъекта – такая же реальность, как и сами объекты [2, 50].

Само возникновение картины мира тесно связано с языком и выражается с помощью языковых средств, поэтому ее называют языковой картиной мира. Языковую картину мира можно определить «как совокупность зафиксированных в единицах языка представлений народа о действительности на определенном этапе развития народа, отраженных в значениях языковых знаков – языковом членении мира, языковом упорядочении предметов и явлений, заложенная в системных значениях слов информация о мире» [3, 54].

В формировании языковой картины мира огромную роль играет языковое сознание, определяемое в психолнгвистике как «совокупность структур сознания, в формировании которых были использованы социальные знания, связанные с языковыми знаками» [4, 76]. В основе языкового сознания как части общественного сознания лежит картина мира, которую можно назвать знаниями о мире. Картина мира закодирована средствами языковой семантики. Язык отражает определенный способ восприятия и организации («концептуализации») мира. Язык не только передает сообщения, но и способствует внутренней организации того, что подлежит сообщению, закрепляет в языковых единицах знания о мире, куда вляется национально-культурный опыт какого-либо этноса.

Выражаемые в языке значения постоянно складываются в единую систему взглядов, которые навязываются в качестве обязательной для всех носителей языка. Ввиду этого языковая картина мира – это специфические особенности национального языка, в которых зафиксирован уникальный общественно-исторический опыт определенной национальной общности людей. Языковая картина мира создает для носителей данного языка не какую-то иную, неповторимую картину мира, отличную от объективно существующей, а только лишь специфическую окраску этого мира, обусловленную национальной значимостью предметов, явлений, процессов, избирательным отношением к нам, которое порождается спецификой деятельности, образа жизни и национальной культуры данного народа [5, 154].

Языковая картина мира предстает как этническая картина мира, сформировавшаяся на базе этнических констант и ценностных доминант этносов. Явления и предметы внешнего мира представлены в человеческом сознании в форме внутреннего образа – образа мира. Образ мира как внутренний образ недоступен прямому изучению, поэтому его можно познать через различные формы овещивания. Одной из таких форм является языковое сознание – опосредованный языком образ мира культуры, совокупность перцептивных, концептуальных и процедурных знаний носителя культуры об объектах действительности, реального мира. Образ сознания, ассоциированный со словом – это попытка описать знания, используемые коммуникантами при производстве и восприятии речевых сообщений. Имя же (слово тело знака) – это та культурная рамка, которая накладывается на индивидуальный опыт каждого человека, прошедшего социализацию в определенной культуре. «Назвать» - значит приписать определенное значение, а приписать определенное значение – значит понять, включить в свое сознание. Значит, сформировать вторичное сознание – значит, наложить на тело знака вторичной знаковой системы, которой овладевает коммуникант, культурную рамку – рамку той культуры, к которой коммуникант аккультурируется в ходе адаптации. Приписывая определенное значение знаку второго языка, коммуникант соотносит его с образом мира во вторичной культуре, с ментальными ассоциациями в рамках этой культуры. И только в этом случае тело знака вторичного языка, соотношенное с образом мира во вторичной культуре, будет понято иным коммуникантом, представителем другого лингвокультурного сообщества, будет включено в свое сознание. И в этом случае речь идет о вторичном языковом сознании. Именно в таком вторичном сознании представляется особая картина мира другого этноса, отличная от своего. Поэтому вторичная языковая личность обязана организовывать содержание высказывания в соответствии с этой картиной. В этом проявляется специфически человеческое восприятие мира, зафиксированное в языке.

Как видим, формирование вторичной языковой картины мира возможно через познание образа мира во вторичной культуре, через формирование вторичного языкового сознания коммуникантов на основе единого понятийного базиса человеческого сознания.

Лингвист А.Вежбицкая, занимающаяся проблемой создания единого универсального семантического метаязыка на основе семантических примитивов, говорит о формировании единого понятийного базиса человеческого сознания, т.е. о психологическом единстве человечества. По этому поводу она пишет следующее: «Наряду с огромной массой понятий, специфичных для данной культуры, существуют также некоторые фундаментальные понятия, подлежащие лексикализации во всех языках мира... Языковые и культурные системы в огромной степени отличаются друг от друга, но существуют семантические и лексические универсалии, указывающие на общий понятийный базис, на котором основываются человеческий язык, мышление, культура... Пришло время для согласованных усилий по выявлению общего набора понятий, лежащих в основе психологического единства человечества» [6, 321-322].

Но универсалии составляют лишь часть национальной языковой картины мира. Все то, что «находится за пределами единого понятийного базиса (т.е. все национально-специфические нюансы мирозмысливания, мироощущения и мирооценки) накладывается на универсальную логико-понятийную основу и образует ту часть НЯКМ, которую и несет в себе национальную специфику. Именно нюансы развития и детализации единого понятийного базиса определяют «лицо» национального менталитета» [7].

Поэтому понять НЯКМ (национально-языковую картину мира) чужого языка с позиции собственного языкового сознания невозможно. Узнавание иноязычной НЯКМ может происходить лишь через этап сознательного превращения своего сознания в *tabula rasa*. Для постижения чужой НЯКМ надо встать на место другого коммуниканта – носителя иностранного языка, на его «точку мировосприятия», т.е. через лексическую систему получить представление о национальной ментальности (национальной логике), национальном характере (эмоциях и средствах их выражения, нравственных нормах).

Лингвокультурная база - это совокупность ментальных единиц (моделей, фреймов, скриптов, сценариев) хранящих в имплицитном виде знания об объектах внешней действительности. Эти знания, представления о действительности репрезентируются в мыслях индивида в виде ментальных репрезентаций – особых когнитивных моделей объектов, событий. «Приобретенный опыт и знания, - пишет З.К. Темиргазина, - сохраняются в виде определенных «следов»-энграмм, являющихся ментальными репрезентациями, замещающими объекты и события действительности. А поскольку они имеют знаковый, символический характер, для них существенно не только их содержание, но и способ представлений в психике человека. Они относятся к уровню концептуальных структур» [8, 85].

Ментальные репрезентации - особые когнитивные модели представления объективного мира в психике человека – представляют собой промежуточный этап между реальностью и ее выражением в языке, «как промежуточное звено между структурами восприятия и продуцирования» [9, 25].

Когнитивные модели – ментальные репрезентации выступают как схемы представления концептов, выделенных в процессе категоризации объективного мира и его концептуализации. Это ментальные модели, определяемые как некоторое знание в долговременной и кратковременной памяти. Структура их соответствует структуре репрезентации символов. Они интегрируют информацию об всех сенсорных системах.

Ученые выделяют различные типы когнитивных моделей. Так, П.Н.Джонсон Лзарду выделяет четыре типа моделей: 1) монадическую модель (представляет утверждение об индивидах, их свойствах и тождественности между ними); 2) реляционную модель (исследует число отношений между элементами монадической модели); 3) металингвистическую модель, содержащую элементы, соответствующие языковым выражениям, а также некоторым абстрактным отношениям между ними и элементами в ментальной модели любого типа (включая сами металингвистические модели); 4) группотеоретическую модель (set-theoretic), содержащую конечное число элементов, непосредственно представляющих группы [10, 148-149].

Анализируются признаковые, сетевые и коннекционистские модели. В признаковых моделях структурными единицами ментальной репрезентации являются признаки, объединенные в таксономию. Таксономия состоит из узлов и связывающих их дуг. В каждом узле, который репрезентирует концепт, хранятся только признаки, присущие данному концепту. В сетевых моделях ментальная репрезентация описывается посредством сетей. Сеть состоит из узлов и связей между ними. В коннекционистских моделях ментальная репрезентация какого-либо объекта или события описывается как распределение по сети. Однако в отличие от сетевой модели в основу функционирования коннекционистской модели положен принцип параллельности [11].

Т.А. ван Дейк описывает такие типы когнитивных моделей, как: модель концептуальной организации; модель структуры представления знаний (фреймы, как способ представления ситуационных знаний) [12].

В.В. Красных считает, что в составе когнитивной базы имеют место когнитивные и лингвистические структуры, выступающие как кванты знания, хранящегося в сознании индивида или в коллективном сознании в имплицитном виде. К когнитивным структурам исследователь относит «неделимые и нечленимые когнитивные единицы, хранящие свернутое знание или представление» [13, 713]. Эти структуры лежат в основе предметной, межкультурной компетенции и включают в себя сведения (знания) и представления о мире) в имплицитном виде. Если они представляют собой некие кванты знания о мире, отражают в своей структуре содержание опыта, содержание результатов человеческой деятельности, то их можно рассматривать как концепты - оперативные содержательные единицы памяти, хранящие в своей структуре определенную концептуальную информацию о мире, ментально репрезентированную (образы, картины, схемы) в сознании индивида и объективирующуюся при помощи лингвистических структур. Лингвистические структуры составляют основу языковой и речевой компетенции, представляют собой совокупность знаний и представлений о законах языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М.: ИГДК «Гнозис», 2003.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208с.
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ, Восток-Запад, 2007. – 315 с.
4. Тарасов Е.Ф. Методологические проблемы языкового сознания // Тезисы IX Всесоюзного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации. – М., 1988.

5. Добровольский Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии//Вопросы языкознания, 1997 №6.
6. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996.
7. Корнилов О.А. Языковые картины мира и отражения национальных менталитетов. Автореф. дисс. докт. культуролог.наук. – М., 2000.
8. Темиргазина З.К. Современные теории в отечественной и зарубежной лингвистике. – Павлодар, ТО НПФ «Эко», 2002.
9. Гиздатов Г.Г. Когнитивные модели в речевой деятельности. -Алматы, 1997.
10. Джонсон-Лзарду П.Н. Ментальные модели // Когнитивные исследования в языковедении и в зарубежной психологии. – Барнаул, 2001.
11. Ребеко Т.А. Ментальная репрезентация как форма хранения информации // Ментальная репрезентация: динамика и структура. –М.: Ин-т психологии РАН, 1998.
12. Дейк Т.А. Ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989.
13. Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации. – М.: ИГДК «Гнозис», 2003.

ОҚУШЫНЫ ТҰЛҒА РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МУЗЫКАЛЫҚ ТӘРБИЕНІҢ РӨЛІ

Ж. САДЫКОВА
студенті, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
Г.К. СУЛЕЙМЕНОВА
аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қоғам алдында тұрған ең негізгі «өзекті» мәселелердің бірі – тұлғаның рухани құндылықтарының жоғалуы немесе бұрыннан қалыптасқан құндылықтардың бара-бара жоғалуы болып отыр. Сондықтан қазір тәрбие саласында үлкен бетбұрыстар қажет болып отыр. Тұлғаның мәдениетті болып қалыптасуына шешуші рөл – көркемдік әрекет болып табылады, бұл тек кәсіби мамандарға ғана қажет емес, сонымен қатар барлық адамдарға аядай қажет, бұл – адамның еңбекке, жалпы өмірге деген қарым-қатынасын қалыптастырады. Қазіргі заман психологтарының айтуынша, біз шығармашылығы мод. заманауи жаңалықтарды еркін қабилдай алатын тұлғаны тәрбиелеуіміз қажет. Қоғамға өзін еркін сезінетін, жігерлі, қандай да болмасын жағдайлардан шыға алатын, еш дайындықсыз кезеттен туындайтын мәселелерді шеше алатын тұлға қажет. Қазіргі өзгеріске толы заманымызда ойы ұшқыр да, тәуелсіз, өз күшіне сенетін, қателерін мойындап, оны түзете алатын шыдамды тұлға қажет. Осы қойылған максаттарды іске асыру үшін ең басты құралдардың бірі – бұл баланың музыкалық шығармашылығы.

Музыка мектебінде оқитын балалардан байқағанымыз, олар жалпы орта білім беретін мектептерде оқитын оқушылармен салыстырғанда айырмашылығы зор, БММ-де оқитын оқушылар барлық жағынан дамыған деп айтсақ болады. Шынында да, тұлғаның жан-жақты даму үдірісінде өнердің рөлі үлкен. Музыкалық сабақтар баланың эстетикалық талғамын қалыптастырады. Бұл баланың мінез – құлықның қалыптасуына, оның ішкі дүниесінің көркеюіне әсер етеді. Бұл сабақтар – көп қырлы, танымдық үрдіс ретінде. Мәселен, сабақ үстінде өнерге деген сүйіспеншілікті, көркемдік талғамды, қоршаған ортаға деген іңкәрлік, тұлғалық және эстетикалық қасиеттерді қалыптастырады.

Эстетикалық тәрбие мағынасына кеңірек үңілетін болсақ – бұл адамның рухани құндылық қажеттілігін, идеялық-эмоционалды қабылдау әрекетін және өмір құбылыстарын бағалауды қалыптастырады. Басқаша айтатұғын болсақ, бұл – Адамды тәрбелеу. Өз тәжірибем сүйенетін болсам, балалардың өз әрекетіне эстетикалық жағынан бағалау, музыкалық-шығармашылық қасиеттерін қалыптастыру оқу үдірісінде мүмкін. Бұл тәжірибе балалардың бойында негізгі психологиялық педагогикалық жағдайларды қалыптастырып, олардың әрекетке және өміресе шығармашылық әрекетке баулиды – олар жас ерекшеліктерінің мүмкіндіктері қарай шығармашылық міндеттерін орындай алады және қоршаған ортаға болсын, қайда болмасын өз өмірінің тәжірибесіне сүйеніп, өз әлжәтін эстетикалық жағынан қалыптастырады.

Баланың музыкалық білім алуының ең басты шарты – музыкалық сезімді қалыптастыру, шығармашылыққа бейім болуы.

Музыкалық аспапта ойнау – баланың музыканы қабылдау, одан алған әсерін дамыта, сезе білуге дағдыландырады. Аспапта ойнау кезінде баланың музыкалық қасиеттері, сезімі, шыдамдылығы, есту немесе қабылдау ритмді сезуін қалыптастырады. Бастысы, бала аспапта ойнай отырып өзін-өзі табады.

Бұл нәтижеге жету үшін, техникалық дағдыларды қалыптастыру үшін ең алдымен шыдамдылық, табандылық қажет. Әрине, музыкалық аспаптарда ойнау – тәртіп пен жігерді дамытады, себебі аспапта ойнау қаншама уақытты, үнемі, үздіксіз, қысы – жазы, күн сайын, мекемелік күндерде жаттығуды талап етеді. Алда қойған мақсатқа жету үшін ең алдымен оны орындауға ұмтылыс, музыканы қабылдау белсенділігі, тәжірибе керек. Музыкалық аспапта ойнау үрдісінде балалар музыка тілімен танысады, музыканы өздері сезініп ойнауға, нота сауаттылығын меңгереді. Осының бәрі баланың танымдылығын кеңейтеді, орындаушылық дағды деңгейін көтереді, музыкалық біліктерін қалыптастырады. Музыка сабақтары «командалық тәртіпке» үйретеді. Музыканттар жұмысты дер кезінде тапсырмаудан қорықпайды, өйткені концерт пен іс-шараларды ертеңге қалдыру мүмкін емес.

Сахынаға шығу әрқашан «тапсырыс бойынша» дайын болуға дағдыландырады, келешекте баланың кез келген күрделі емтихан мен баяндамадан жақсы өтуге дайындайды. Сахына баланы адамдармен еркін араласуға дағдыландырады. Бұл – өмір бойы максималды ұстамдылық пен өртістілік. Музыкалық сабақтар – қарымқатынастың коммуникативтік дағдыларын қалыптастырады. Адамдармен қарым – қатынас жасау өртістілікке жатады, бұл – көптеген мамандықтардың негізі. Музыка баланы бірнеше істі бір мезгілде жасауға үйретеді. Сонымен, нота бойынша немесе қағаздағы аккордтар бойынша ойнай отырып, бала бірнеше әрекет атқарады және өз әрекетін қадағалайды.

Музыка мен тіл – егіз-ағайын. Олар бір бірінен кейін туды: алдымен музыка, содан кейін сөйлеу тілі туды. Аспапта ойнаушы және ән салушы адамдар біреден артық сөйлей және жаза да алады, олар шетел тіл сөздерін де жадына жақсы сақтайды, грамматиканы да тез илгерідей. Сонымен қатар музыка сабақтары қарым-қатынас дағдыларын да қамытады. Музыка құрылымды және ескірмейді: көлемді шығармалар лезде шағын бөлімдерге бөлінеді, олар ішінара шағын тақырыптар мен фрагменттерге бөлінеді, олар да ішінара кіші фразалар мен мотивтерден тұрады. Музыкамен шұғылданатын балалар өз құрдастарынан мейлінше ойлау қабілеті жағынан бірнеше деңгейге жоғары екенін ғалымдар дәлелдеді.

Музыкамен шұғылдана отырып олар математикалық дағдыларын да дамытады. Олар кеңірек ойлайды, өздеріне керекті клавиштер мен шектерге дұрыс басады, нота бойынша жана мәтіндерді еске сақтайды. Мысалы: Альберт Эйнштейннің скрипкада ойнауы кездейсоқ нәрсе емес, ал Оксфордтың профессор – физиктері және профессор-математиктері университеттің музыкалық клубының мүшелерінің 70% құрайды. Көптеген атақты адамның өмірінде музыка жетекші орын алған: Агата Кристи өзінің бірінші шығармасында өзінің сахнада а фортепианода ойнауы қиындық туғызғаны туралы жазған, ал Билл Клинтон саксофонсыз ол ешқашан президент бола алмайтынына туралы айтқан. Шығармашылық қайда болсақ та ауадай қажет, ол тек қана ұлы тарихи шығарма шыққан жерде ғана емес, сонымен қатар адам қиялданғанда, салыстырғанда, алмастырғанда, белгілі бір жанашылдық жасағанда да керек. Шығармашылық бағын шақтан бастап күш алуы мүмкін. Жас бала үшін өзінің шығармашылық жолы ұлы сазгерлер жолына сай болуы немесе сай болмауы мүмкін. Баланың шығармашылық әлуеті – бұл материалды суреттеу және алмастырудан тұрады. Сондықтан баланың шығармашылық қабілетін дамыту - бала психологиясы мен педагогикасының күрделі мәселелерінің бірі болып табылады.

Қазір қоғам үшін заманауи жаналықтарды еркін қабылдай алатын тұлғаны тәрбиелеуіміз қажет. Қоғамға өзін еркін сезінетін, жігерлі, қандай да болмасын жағдайлардан шыға алатын, еш дайындықсыз кенеттен туындайтын мәселелерді шеше алатын тұлға қажет.

Музыкалық аспапты меңгеруде басты мақсат қай аспапта ойнайтынын шешіп алу, тек жақсы орындаушы болу ғана емес, сонымен қатар өз ойымен тыңдаушыларды баурап алатын, рухани-интеллектуалды энергетикасы бар, «үнемі ізденуші адам», шығармашылығы мол тұлғаны тәрбиелеу. Бұл сабақтардың басында аспап туралы, әлбетте жан-жақты эстетика мен музыкалық тәрбие туралы ауызша көп айтылуы мүмкін. Орындаушы-педагог балалар шығармашылығын дамытуда, тұлғаны қалыптастыру кезінде келесі ұстанымдарды қолдану керек: шығармашылығы мол қоршаған ортаны бағалай алатын белсенді тұлғаны тәрбиелеу, жан-жақты шебер ұйымдастырушы болу.

Музыка бірнеше бағытта ойлап өмір сүруге үйретеді. Жалпы айтқанда, аспапта ойнау – бұл дәстүрді дұрыс сақтау. Ерте заманнан музыканы жалпы халықтың ақсүйектері үйренген. Орындаушылық – бұл шеберлік, салдық, серілік, өнердің бас көрсеткіші. Музыканттар жайдарлы, бірақ та ержүрек болып келеді. Музыка тұлғаның адамгершілік қасиеттерін, қоршаған ортаға эстетикалық көзқарасын қалыптастырады, мінез-құлықты жұмсартып, сонымен қатар батылдыққа жетелейді. Музыкамен айналасқан балалар бойынан сезімталдық, төзімдік, ата-анаға деген сыйлаушылықта көруге болады. Эстетикалық тәрбие идеяларын жүзеге асыру – есіп келе жатқан ұрпақты жан-жақты тұлға ретінде тәрбиелеу. Эстетикалық тәрбие ұғымын осылай қабылдау – адамгершілік қасиеттерді дамытуда қоғамдық оң күш ретінде қарастырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. "Музыка" бағдарламасы, 1-8 сың. ООШ. Е. П. Печерская.
2. Мектептегі музыка сабақтары. Киев, "Лыбидь" 2001. В. Островский, М. Сидор.
3. Оқу-құрал дәптері 1-8 сың. - 2000.
4. Музыка бойынша сыныптарда күнтізбелік-әдістемелік дайындамалар. Л. Г. Дмитриева, Н. М. Черноиваненко
5. Педучилищелерге арналған музыкалық тәрбие әдістемесі
6. Мектептегі музыка Баспа № 1, 7, 8, 10.
7. Мектептегі музыкалық тәрбие Баспа № 9, 13, 15.
8. Оқытушы, Музыка, Балалар»Г. Падалка
9. Өнер және мектеп» Мұғалімге арналған кітап
10. Первое Сентября" / "Школьный мир", Харьков, "Фолио" в 2000 г.

ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ МАШХУР ЖУСИПА КОПЕЕВА

А. САРСЕКЕЕВА

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Б.М. КАДЫРОВА

к.ф.н., доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Особое место в казахской литературе и в истории казахской литературы принадлежит Машхур Жусипу Копееву, многогранный талант которого известен литературному миру. Изучение языковой личности Машхур Жусипа Копеева – это исследование творческого наследия поэта, философа, общественного деятеля, носителя особой ментальности, присущей, с одной стороны, казахскому этносу в целом, с другой стороны – индивидуальной личности духовного реформатора.

Статус языковой личности обусловлен целым рядом этнопоказателей – принадлежности к этническому сообществу, культуре и социальной среде. Согласно концепции Ю.Н. Караулова, структура языковой личности включает три составляющие: 1) вербально-семантический уровень, предполагающий владение естественным языком (для носителя) и оперирование языком объективации и формализации знаний (для исследователя); 2) когнитивный уровень, единицы которого – понятия, идеи, концепты в совокупности образуют индивидуальную версию глобальной национальной «картины мира», в которой сосредоточены и интеллектуальный потенциал, и иерархия ценностей личности; 3) прагматический уровень с набором обязательных для речевой деятельности тактик и прагматик: цели, мотивы, интересы, установки и интенции [1, 118].

С точки зрения В.А.Масловой, языковая личность включает следующие компоненты: 1) система жизненно важных значений и ценностей в контексте познавательных и воспитательных ориентиров и приоритетов; 2) культурологический компонент, в рамках которого осуществляется реализация языковой личности, коммуникативной личности и речевой личности; 3) индивидуальный личностный компонент – языковые способности конкретных языковых личностей [2, 119].

Итак, факторы формирования языковой личности: 1) национальное воспитание (семейное воспитание); 2) национальные ценности (не- и признанные); 3) культурная составляющая (обычай и традиции, верования); 4) духовность и национальное сознание (религиозные постулаты); 5) личности-кумиры; 6) передовое образование. Каждая языковая личность является национальной языковой личностью – представителем того или иного этнического сообщества. За «полноту владения» языком (Ю.Н.Караулов) ответственно языковая способность человека. В отличие от этнически дифференцированной языковой личности базовая личность содержит в своей структуре установки, тенденции, чувства, общие для всех членов общества и формирующиеся под воздействием семейной, воспитательной, социальной среды.

Машхур Жусип Копеев – великий мыслитель, известный фольклорист, историк. Творческое наследие поэта собрано в 30 томах. Изучение языковой личности Машхура, владевшего персидским, арабским, шагатайским языками, на наш взгляд, необходимо начинать с рассмотрения его просветительской, общественно-социальной и творческой деятельности. На становление и формирование языковой личности Машхура Жусипа Копеева оказали непосредственное влияние общественно-политические и социальные факторы разного характера, в том числе и исторические. Через исследование языковой личности Машхура можно увидеть особенности языковой репрезентации национального миропонимания и мировидения казахского этноса.

Язык – это средство познания мира и объективации мысли. Мышление является способом получения и организации знаний о познаваемых объектах.

Результатом процесса мышления является мысль, а «знаковым опосредователем» является язык. Язык есть средство выражения, форма существования мысли. Образы, представления, мыслительные структуры «обретают языковое оформление», т.е. кодируются на языковом уровне и становятся компонентами языкового сознания.

Сознание как часть общественного, в том числе и национального, сознания и отражает объективную действительность в образе мира, и способствует «адаптации» человека как представителя этноса в окружающем мире. Отсюда национальная специфика образа мира или языковой картины мира, которая детерминирована пространственными, причинными, эмоциональными и другими связями, свойственными языку и культуре данного народа. Оперативными единицами мышления и сознания/языкового сознания являются как вербализованные, так и невербализованные концепты.

Языковая личность Машхур Жусипа Копеева рассматривается нами в контексте поэтической картины мира в комплексе основных системоформирующих концептов – это *ИСЛАМ, ИСКУССТВО СЛОВА, ПАТРИОТИЗМ, УЧЕБА, ЗНАНИЕ, ИСКУССТВО, УМ, ЧЕЛОВЕЧНОСТЬ*.

Концепт *ИСЛАМ*. Внедрение исламской религии в казахской степи сопровождалось распространением просветительских идей, развитием письменности и восточной культуры. Поэтому Машхур Жусип Копеев признавал за исламом развивающую роль. Концепт *ИСЛАМ* – основной концепт поэтической картины мира Машхур Жусип Копеева, строевым материалом которого являются исторические основания расширения ареала распространения религии, центральные религиозные и общечеловеческие постулаты, миссионерская платформа ортодоксального правового мусульманства, толерантность и сосуществование доисламских народных верований и личность человека эпохи Машхур Жусип Копеева.

ЛИТЕРАТУРА

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Москва: Наука, 1987. – 263 с.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: «Академия», 2001. – 202 с.
3. Машхур Жусип. Произведения. 13 том. Павлодар, 2008. – 385 с.

КОМПЬЮТЕРНАЯ ГРАФИКА В СОДЕРЖАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

А.Б. МОЛДАБАЕВА
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
К.У. ТЕМИРОВ

к.п.н., доцент, кафедра «Профессиональное обучение», ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В настоящее время наблюдается активный процесс развития информатизации, который характеризуется в первую очередь широким внедрением современных информационных технологий в различные сферы человеческой деятельности.

Информатизация современного общества привела к изменению характера профессиональной деятельности, в связи с этим меняется подход к подготовке студента. Следует отметить, что в последнее время наблюдаются преобразования и в системе школьного образования, связанные с активной интеграцией информационно-коммуникативных технологий в систему обучения.

Изменения в структуре профессиональной деятельности учителя колледжа соответственно влекут за собой новые требования к системе профессиональной подготовки студентов. Особенно остро встает вопрос поиска новых подходов к использованию информационных технологий в профессиональном образовании, создания соответствующих требованиям нашего времени технологий преподавания учебных дисциплин, новых методов, приемов и форм обучения. В этих условиях перед средним профессиональным образованием остро стоит задача подготовки студентов к профессиональной деятельности с использованием новых информационных технологий.

В современном педагогическом образовании существует противоречие между требованиями по информатизации образования и недостаточно полным решением методических аспектов этой проблемы, что особенно важно для повышения профессиональной подготовки студентов.

Решение перечисленных выше проблем невозможно без использования новых информационных технологий в образовании, среди которых в настоящее время ведущую роль занимает компьютерная графика.

Внедрение компьютерной графики в профессиональное образование будущих специалистов обусловлено с одной стороны, потребностями в учителях, способных работать в условиях информатизации общества, с другой стороны, внедрением ИКТ в образование в целом.

Сегодня развитие компьютерной графики происходит с немалой скоростью и захватывает все большие пространства человеческой деятельности. Визуализация научных экспериментов, индустрия развлечений, полиграфия, кинематограф, видео, виртуальная реальность, мультимедиа и педагогические программы невозможны сегодня без компьютерной графики. Компьютерная графика – это специальная область информатики, занимающаяся, методами и средствами создания и обработки изображений с помощью программно-аппаратных вычислительных комплексов. Компьютерная графика – одно из наиболее распространенных и впечатляющих современных компьютерных технологий. Работа с компьютерной графикой – одно из самых популярных направлений использования персонального компьютера, причем занимается этой работой дизайнеры и художники, ученые и инженеры, педагоги и профессионалы практически в любой сфере деятельности человека. Компьютерная графика настолько популярное явление в современности, что практически все современные обучающие, развивающие, тренажерные, игровые и т.п. программы на компьютере немалыми без использования средств мультимедиа. А без компьютерной графики, в свою очередь, не обходится ни одна современная мультимедийная программа. Работа над графикой в мультимедийных продуктах занимает до 90 % рабочего времени программистских коллективов, выпускающих программы массового применения.

В связи с активным вхождением компьютерной графики в жизнь каждого цивилизованного человека встал вопрос о необходимости ее изучения в средних и высших педагогических учебных заведениях нашей страны. Для достижения цели компьютерно-графического образования сделано немало. Введено понятие о всеобщей компьютерной грамотности. Проведена частичная реализация предложений по ликвидации компьютерной безграмотности. Предложены различные пути обучения студентов основам компьютерной графики

На занятиях студенты овладевают компьютерной грамотностью и учатся использовать один из наиболее мощных современных универсальных инструментов – компьютер, с помощью которого можно решать творческие профессиональные задачи. Для студента профессионального колледжа – не просто высокие изобразительные возможности компьютера, но и мощный помощник для выполнения учебных заданий и реализации проектов. Мы можем говорить об интеграции компьютерной графики почти со всеми изучаемыми дисциплинами по специальности.

1) Использование умения работать на компьютере с графическими программами при изучении других предметов дает возможность более творчески, глубоко и самостоятельно изучать эти предметы, студенты видят практическое применение своих компьютерных знаний, что значительно повышает познавательную активность студентов.

2) Графические редакторы – одни из самых популярных прикладных программ. Их существует огромное множество с разными возможностями, но все они включают в себя необходимый минимум, освобождающий от рутинной работы и способствующий самостоятельному творчеству, намного сэкономив время студента.

3) Творческую работу или целый проект студента можно сохранить на жестком диске или вывести на принтер, растраживать, что немаловажно

4) Средства компьютерной графики расширяют возможности представления учебных, самостоятельных работ.

Прежде всего, это объясняется разнообразием мощных профессиональных программ компьютерной графики.

Компьютерная графика стала одним из самых увлекательных занятий для школьников и многих студентов. В процессе работы, с компьютерной графикой обучающиеся:

- 1) получают базовые навыки работы в графических редакторах;
- 2) узнают рациональные приемы получения изображений;
- 3) одновременно изучают средства, с помощью которых создаются эти изображения;
- 4) осваивают базовые приемы работы с векторными и растровыми фрагментами как совместно, так и по отдельности;
- 5) в процессе обучения учащиеся приобретают знания об истоках и истории компьютерной графики, о ее видах;

б) осваивают принципы работы сканера и принтера, технологии работы с фотоизображениями и т.п. Компьютерная графика в условиях учреждений среднего профессионального образования имеет исключительно важное значение. Подготовка специалистов проводится таким образом, чтобы студент мог не только формировать новые идеи и подходы в области дизайна, но и доводить эти замыслы до конечного результата.

Таким образом, человек, занимающийся компьютерной графикой, активно расширяет свой кругозор, приобретает навыки работы с различного рода изображениями, развивает и тренирует восприятие, формирует исследовательские умения и умения принимать оптимальные решения. Анализ результатов доказывает, что технологическая реализация модели интегрирования компьютерной графики в систему дисциплин общепрофессионального цикла создает реальные условия для успешной профессиональной подготовки специалистов профессионального колледжа.

Работа с компьютером - это всегда освоение нового. Для сферы среднего профессионального образования средства компьютерной графики открывают принципиально новые возможности: в процессе анализа изображений студенты могут динамически управлять их содержанием, формой, размерами и цветом, добиваясь наибольшей наглядности. Применение компьютерной графики при подготовке будущих специалистов профессионального колледжа способствует развитию таких важных для специалиста качеств, как интуиция, профессиональное чутье, образное мышление, развивает познавательную активность студента.

Обучение компьютерной графике должно вестись на основе единства образования и воспитания, творческой деятельности студентов, сочетания практической работы студентов с развитием у них способности воспринимать и понимать произведения искусства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Чванова М.С. Информационные технологии в обучении. Тамбов. - М.: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 1997. - 123с.
2. Хуторской А. В. Педагогическая инноватика: методология, теория, практика: Научное издание. – М.: Изд-во УНЦ ДО, 2005. – 222 с.

КӨНЕ СӨЗДЕРДІҢ ҚҰПИЯСЫ

Г.И. ТӨКЕН

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

А.Қ. ТҰРЫШЕВ

ф.ғ.д. ЖОО профессор, Мәшһүртану ғылыми-практикалық орталығы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Сарт – зат. Көне. Өзбектерге революцияға дейін телініп келген ат.

Бұл там Мәтмұрат сартың ас қоятын сарайы еді. (З.Шүкіров. Сарша тамыз).

Сарт шапан.

Арасына макта салып, қалың матадан тігілген жеңіл шапан.

Оның үстінде тозығы жетіп, май-май болған жасыл жолақты сарт шапаны, басында шымшыртық өржектелген тоқыма тақиясы бар. (М.Қаратаев. Далада).

Сарт ел. Екі зат қатты сактыққан кезде шығатын дыбыс Тақабай есікті сарт жауып шығып кетті. (Ғ.Мустафин. Дауыл). (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 8 том. 185 бет).

Сарт-Өзбектердің ежелгі отырықшы бөлігінің ескі атауы. Қазан революциясына дейін отырықшы өзбектер мен ойпатты мекендеген тәжіктерді «сарттар» деп атаған. В.В. Бартольдтың еңбегіне қарағанда, бір кезде түркі халықтар үндінің «саудагер», «сартуауыл» деген атаулар қолданған. «Бабырнамда», «Исфара қаласының бар тұрғындары сарттар, олар парсы тілінде сөйлейді» деп жазылған. Соған қарағанда 16 ғ –дан бұрын орта Азия қалаларының тұрғындары «сарт» аталған Моңға аңызына Сартақтай батыр бөген жасап, тоған қазып су шығарды. Бұл да «Сарттың» отырықшы жұртқа берген атау екенін аңғартады.

Қазір «сарт» тарихи атау екенін аңғартады. Қазір «сарт» атау ретінде қолданады. Оларға руға бөліну болмады, егіншілікті қолөнерін, сауданы нәсіп етті.

Әдеб: Бартольд В.В. Сарт соң Т2 М1964. Қазақ совет энциклопедиясы 10 том 34 бет. Сарт-сұрт-громкий звук, трескотня. Сарт еткізу-брякнуть, хлопнуть сарт еткізіп бекіту-защелкнуть сарт еткізіп жабылу захлопнуться.

Сартыл-громкий хлопок.

Сартылдату – грохотать.

Қалдыбай Бектаев «Сөздік» Алматы. Алтын қазына 2001 ж 400 бет.

Сарт етті (еткізді) сарт еткен дыбыс шықты, тарс ете қалды. Қайқан танау тесікті сарт етіп жауып тастады (М.Рашев, Беттің қисық)

Сарт-сарт-сарт еткен дыбыстың үсті үстіне жиі естілуі.

Шық деймін үйден!-Темірбек мұрты тіктейіп қамшымен сарт-сарт ұрды (Б.Тоғысбаев Алтын адам). Сарт-сұрт ел. Екі нәрсенің жиі соқтығуынан шығатын сартылдаған дыбыс. Екеуін қоршап алған солдаттар қолдарын сарт-сұрт ұрып тұр (Ә.Әбішев. Найзағай).

Сарт ете түсті.

Бір нәрсе сарт етіп қатты тиді. Сол сол-ақ екен оқтау келіп құлақ шекеме сарт ете түсті (Қ.Сатыбалдин. Қараторғай). Сарт-күрғ.өз.бұл. Ұлыт ауд.

Сарт (этгоним) жергілікті халық белгілі бір этникалық топты ертеде осылай атаған болу керек (Қазақстан географиялық сөздігі Сапарбекова 1990 жыл. Тіл білімі институты 226 бет).

Сарт сөзі. Ежелгі көшпелі халқымыздың көршілес халықтарға деген наразылығын білдіріп, оларды «сары ит» деп атаған. Осы сөзден «сарт» сөзі пайда болған. В.В.Бартольд том 2, 2 бөлім 49 бет.

Шүлен зат 1. Ақысыз-пұлсыз тегін таратылатын ас, тағам (зат, нәрсе). Немесе? Мен бұларға шүлен таратам деп ұстап отырғам жоқ (Т.Иманбеков, Үш ай). Мұндай шүлен тарқату аса бір қуанышқа орай той жасалғанда ғана болатын жомарттық еді (Жер бас). Таңдайы кеуіп жатқан тақырға, гулеген далаға айдап келген неің азабы? Шөлде біреу шүлен тарқатып жатыр дедім бе екен (А.Бекбосынов, Ауылым).

2. Қолындағы барын елге тегін беретін қолы ашық, дарқан кісі, жомарт, мырза. Осының салдарынан болу керек, қаладағы жігіттердің қолы жазық өздері шүлен, мырза емесі жоқ (І.Жансүгіров, Шығ. жин). Жомарт болған, шүлен болған жақсы-ақ, бірақ бұл кез келгеннің қолына келе бермейді (М.Мағауин, Ақша қар). Жақын түгіл жарылқайтын алыста шүленсің сен; Атымтайсың, жомартсың (Ж.Әбдірашев, Дала).

Шүлен: шүлен (шүленке) қой. Қылыш жүнді қой тұқымы. Райханның үстінде шетін ақ шүлен қойдың терісімен көмкерген қысқа қара тон (С.Жүнісов, Жапанда). Ирогрифті ең әдемі түсіретін құрал-ұшына. (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» Алматы, 1996 ж. Ғылым баспасы. А.ІІ. Ысқақов 295 бет).

Шүлен қойдың түбін байлаған кисть болса керек (С. Мұқанов, Алып адам). Қара Жұманның да шүленке қойдың терісіндей тығыз шашы су-су, алқымы шылқыған жер (Р. Тоқтаров, Тұлпар). Шүленгір зат. сөйл. Шүлен-халыққа атым білініп, Шүленгір мырза атанар ма екенбіз (Ақтанберді жырау).

Шүлендік зат. Мырзалық, жомарттық, дарқандық. Той істеуші мал иесін “ақ пейіл”, “шүлен” - деп, оның “ақ пейілдігі”, шүлендігі үшін мал басына “қыдыр даруын” тілейді (С.Сейфулин, Шығ. жин). Сөйтіп, шүлендігімізді көрсеттім де (Д.Рамазанов, Тас түлек). Әрқайсысының сөйлесе кетсең тілге бай, ойға шүледігімен олардың көркем әдебиеті көп оқитынын аңғарасың (Ы.Тниқин, Жомарт).

Шүленсу қ. атау Шүленсіну. Шүленсі ет. Мырзасыну, жомартсыну. Әбіш шүленсіп, мырзасып отырып: -Ақөзекке өзгерлермен сен де егін сал-деген (М.Әуезов, Шығ. жин). Сайдақ оның мырза екенін білетін, бірақ оның нәліктен мұнша шүленсігенін білген жоқ (Ә.Әбішев, Сәуле). Қоқымның аяқ астынан шүленсіген мырзалығы оны есінен тандырғандай қуанышқа бөледі (З.Жәкенов, Тан самалы) (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы 1986 ж. Ғылым баспасы, А.ІІ.Ысқақов 295 бет).

Шүлен етті. Бұл жерде малынан бөлек игеру мағынасында. Шөлді шүлен етін жатқан үш аудан сан мындаған ер-әйелдің, мектеп балаларының, сансыз көп жастардың және үлкендердің селдей мас күшімен макта теру жорығында (Мұқтар Әуезов).

Шүлен таратты (тарқатты). Мырзалық етіп, дүние, малды үлестірді жұрттың бәрін шүлен тарқататындай алдында малын жоқ емес қой деп өзіл айтты. Шүленсу, жомартсыну, мырзасыну, мал қолдану. Әшім басқаларға сараңдығын білгізбесініп, бүгін жоқ жерде шүленсі қалыпты. Қорлекеннің жат адалдардың алдында жомартсып қалатыны, бір әдеті болатын.Сен неменеге соншама мырзасынып отырсың? Осы тым мол қолданып кетті. Бұл мен білетін Тоқмолда болса, жабағыны текке лақтыратындай жомарт жан сияқты емес еді ғой деп ойлады Бестөзөв (Б.Сақпақбаев).

Түйін. Шүлен сөзі екі түрлі ұғымды білдіретін тәрізді: 1”елге, көпшілікке таратылып,үлестірілетін зат”: 2 “жомарттылық, қолы ашықтық: кең молшылық”. Бір қарағанда бұлардың арасында мағыналық қатыстық байқалмайтын тәрізді. Ал шын мәнінде ондай қатыстық бар: бұлар дербес екі сөз емес, мағынасы кеңейген, төркіндес бір-ақ сөз. Дәлелдеп көрейік. Тарихи

деректерге сүйенсек, Орта азия мен Қазақстан жерін бір заманда билеп төстеген Шыңғысхан әулеттерінің дәстүріндегі қарапайым халыққа жылына бір рет, хан төңірегінде жүрген чиновниктерге аптасына бір рет тарататын тегін ас-суын өз кезінде шүлен деп атаған. Мысалы бұдан шамамен жүз жыл бұрын шыққан А.Старчевскийдің, “Спутник русского человека в Средней Азии”- (Санкт-Петербург. 1887, 11бөлім) - деп аталатын еңбегінде шүлен - “ханское угашение чиновников по пятницам” - деп көрсетілген). Қазақ даласында бұл әдет шүлен тарату (яғни хан атынан тегін ас тарату) мағынасында қалыптасса, хан асын тарату, оны ел-жұртқа емін-еркін үлестіруге қатысқан жігіт-желендер шүлен, шүлений деп аталып кеткен. “Қолы ашық, жомарт” мағынасындағы шүлен жігіт пен хан қазынасын таратылған тегін асты елге үлестіруде өзінше жомарттық көрсетуге байланысты “Шүленсірудің сыры міне осында”.

Сонда шүлен сөзінің бастапқы мағынасы мал сойып, елге үлестірілетін астың, тамақтың түрі екен. Ол сөз түркі монғол тілдерінде күні бүгінге дейін кездеседі. Мәселен: монғолша шулун-сорпа, бурятша-шүле, шүмін-ег сорпасы, жас сорпа, якутша сәлиан-үннан жасалған ботка, қырғызша-сорпо-шилэн-сорпо-суан т.б. Осыған байланысты, қазақ тілінде кездесетін «Үленіңе де, шүленіңе де жетеді» - деген сөз тіркесі «үлестіруіне де, таратуына да түгел жететін (мал ас-су)» деген ұғымды білдіретіні талассыз. Шүлен немесе шүлен жігіт, шүленші сөздерінің, «мырза, жомарт» мағынасына қазақ тілінде көбірек қолданады. «Шөлiмдегi жалғыз алтын тiрегiм, мөлден шүлен боп туған сергегiм» (М. Әуезов). Сөз мағынасының кенеюі, ауысуы дегенде біз тіл табиғатына тән міне осындай заңдылықтарды айтамыз. Шүленбай деген есімнің «атымтай-жомарт, мырза қолы ашық» деген мағынаны беретінін білсек те, оның о бастағы хан атынан таратылатын сорпа-су, астың аты екенін елдің бәрі білмесе керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. С.К. Кеңесбаев. I том. Алматы-59.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі 3 том. А.Ы.Ысқақов. Алматы Қаз ССР-нің «Ғылым ба-спасы» 1978 ж. –Б. 299.
3. М.Қашқари. Түрік сөздігі. –Б. 170, 107.
4. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы 2001. –Б. 123.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы – 1986 ж Ғылым баспасы А.Ы.Ысқақов. –Б. 295.
6. I. Кеңесбаев. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. –Б. 569.
7. Ә.Болғанбаев. Қазақ тіліндегі синонимдер сөздігі. Алматы 1962 ж. –Б. 358.
8. А.Старчевскийдің “Спутник русского человека в Средней Азии”.

КӨНЕ СӨЗДЕРДІҢ ҚҰПИЯСЫ

А. УАТХАН

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

А.Қ. ТҰРЫШЕВ

ф.ғ.д. ЖОО профессор, Мәшһүртану ғылыми-практикалық орталығы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

АТ ТЕРГЕУ.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі бойынша.

Ат. I зат пішірленген еркек жылқы. Ат, айғырлар биелер, бүйірі шығып ыңқылдап (Абай сөзі.)

Жылқы кісі мінетін, арбаға жегетін жылқы.

Ат адамның қанаты (мақал)

Ат ұстар – жаңа туған ұл бала.

Ат құйрығын кесті – бір жола безді, қол үзді.

Ат шаптырым жер – бөйге атының шауып келетін жерінің қашықтық мөлшері.

Ат қойды – лап беріп шаба жөнелді.

Ат төбеліндей азғантай, аумақсыз, саны аз.

Ат салысты- жәрдемдесті, көмектесті.

Ат үсті – бір іске қалай болса солай, нәмізқұрайды қарау, селқос қарау.

Ат сабылтты – атты шаршатты, болдыртты.

Ат зат кісінің есімі. Қызының аты Менсұлу екен (Мұқанов.)

Атка данк.

Ат қойды – жаңа туған балаға есім береді.

Ат

Ат

Ат. ет оқ шығару, оқ жұмсау от беру.

Қараңғыдан шыға келген адам мылтықты атып жіберді. (Ысқақов.)

Тергеу. Қазақ атау. Терге –у. Бәрі де баяғы жайдары қалпына түсті.

Бағанадан өңгімеден шет болған мен тағы да тергеудің тезіне тап болдым. (Сариев.Қараша.)

Тергеу зат. Ақ – қарасын анықтау қылмысын ашу үшін жауап алу. (129 б)

Тер ет. Бір – бірлеп жинау.

Ат (-ы) теріс тура атау ұнамсыз болғандықтан, белгілі бір кісіге телінген есім, лақап ат: кейде қайың, қайнағасы, қайың атасымен аттас кісіні де осылай атау дәстүрлі болды. Жаңқия апай екі бүйірін таянып алды да, жалғыз көзінің жалынымен ата, әміршіге төніп – ақ қалды, – Бар аты терісіннің өзін шақыр дейді. (Ә.С.)

Табу, негізінен алғанда, этнографиялық ұғыммен байланысты. Мұнымен бірге оның тілге, тілдің тарихына да қатысы бар. Ерте замандарда адамдар әр түрлі қате түсінік, теріс ұғымның дінге сенушіліктің салдарынан кейбір заттардың аттарын тікелей атауға тыйым салып, оларда басқаша атайтын болған. Бұл құбылыс әдетте табу деп аталады. Кейбір заттарды өз атымен атамау (табу) теріс ұғым, қате түсініктен, «Ерекше күшке» сеніп, сана – сезімнің дінге шырмалауынан туған. (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 1959 ж. (53 бет.) (I. Кеңесбаев Алматы, 1977 ж. Қазақ тілінің фразеология сөздігі. (60 бет.)

Азан айтып (шақырып) қойған аты – азан шақырып, қазанның құлағын қағып қойған аты. Шын ныспы, ең алғаш қойылған аты, есімі. (Бұл фраза балаға ат қоюда діни дәстүр бойынша азан шақырудан келіп шыққан). Жетінші кенже баласына барлық ұлым бай болып өтсін деген үмітпен малдағы азан шақырып, ат қоярда құлағына «Жетібайлап» айқайлаған (Д.Е.) Азан шақырып, қазанның құлағын қағып қойған атым аталмай, қара бала атанушы едім (Қ. Жұм.) Ханның көз нұры сулаған шақта, күндердің бір күнінде ханша құрсақты болып... бір қыз тауыпты. Ай түйяқты боз қасқа шалып, азан шақырып. Айбарша деп ат қойыпты. (Т.А.)

Табу находить, приобрести ол ақырында өзіне жақсы ат тауып алған екен.

Табу найти выход.

Табу лингв.

Тергеу астындағы адам (или тергеудегі адам) человек, находящийся под следствием.

Тап (п) (таб).

Сөңіге жақындаған шоқтың қоламтасынан қалған жылылық ыстық леп. I теплота затухающей золы I. 168 б.

Атақты : аташым. Мейірімділікті білдіретін сөз. 166 б I том.

Ат : ат, есім, атау.

Ат : лақап, атақ.

Ат : есім, ныспы, атақ, ат, данк, мәртебе, мерей, дәреже, дабысы, лауазын.

Іздену : тілетіну, тіміску, шұқыну. 306 б.

Іздену : тілетіну, шықыну. Бір нәрсені білуге талпыну, талаптану тырысу.

Іздестіру : қарастыру. Бір нәрсені табу үшін әрекет ету. 274 б.

Іздену – искатель, искать, ишу, ищешь, ища.

Искательный – и : ж искательно, наречь. 248 стр.

Табу : табу сөздер. Діни соқыр сеніммен байланысты белгілі бір сөзге, іс - әрекетке, заттың атын атауға тыйым салынған сөздер. Ондай қараңғылық, ескілік келмесе кеткен.

АТ ТЕРГЕУ : халқымыздың ғұрпы бойынша келін күйеуінің туыстарын еш уақытта атамайтын, оның аға – інілеріне, апа – қарындастарына арнайы ат қоятын. Бұл ғұрыпты ат тергеу дейді. Біздің ойымымызша ат тергеу табу іздену деген мағына беретін сияқты.

Әдебиеттер: Казахско-русский словарь. Алматы өнер, 1998 ж. –Б. 326. Арабско-персидские слова в казахском языке / түсіндірме. Алматы, 1977 ж. –Б. 168. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. Алматы, 1975 ж. –Б. 306. Современный толковый словарь «норинт». 2002 г. Қазақ тілі. Алматы, 1985 ж. Қазақ тілінің диалектологиясын сөздігі. Алматы, 1996 ж. –Б. 110-111. Қашқари түрік сөздігі. Алматы, хант, 1997 ж. Тіл білімінің негіздері. К.Аханов. Алматы, 1993ж. –Б. 135. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 1959 ж. –Б. 53. Ысқақов. 1986 ж. 129 б. 1974 ж. I том. Махмуд Қашқари. I том. –Б. 166.

Қырым - деген сөз қазақ түсіндірмелі сөздігінде зат есім, алыс жер, қия шет деген мағынаны білжіреді.

Ол жауыздар жүйрік жылқыны қырымнан таниды (З. Иманбаев «Нажағай» Алматы «Рауан» 1881ж., 127 бет).

Енді құлашты қырымға сермегендей сезінді. (М. Токжігітов «Ән атасы» Алматы «Рауан» 1871ж., 624 бет).

Тағы да мынадай түсінік беру

Қырыммен аударымғы түсу.

Қырыммен секіріп түсу.

Ал «Школьный топонимический словарь Е.М. Поспелов» деген түсіндірмелі сөздікте (Школьный топонимический словарь Е.М. Поспелов Москва «Просвещение» 1988ж., 607 бет).

«Крымский полуостров на юге европейской части СССР в античную эпоху полуостров назывался Таврида (по этническому тавры) в раннем средневековье по греческому городу колония назывался Херсонес. Название Крым появилось только с конца XV в. В период турецкого владычества. Первоначально был известен город Старый Крым. Название, которого из монгольского хэрэм, Крым – тат кермен – крепость, крепостная стена. Позже название распространилось на горы и на весь полуостров» деп түсіндерді.

«Қыр» аласа таулардың, қыраттың, үстірттің ұзына бойына созылып жатқан биік жері. Биіктігі көбіне 70 м-ге, ұзындығы 10-даған км-ге жетеді.

Кейде мал өрісі, жазда ел қонатын жайлау немесе шөлді атыраптағы қыраттардан бөлініп қалған шұратты дөңес те (Орта Азиядағы Қаптанқыр) Қыр деп те аталады (Қазақ совет энциклопедиясы Алматы «Қосшағыл-метатіл» 1975ж., 105 бет).

Тарихи тума сөздер тіліміздің сөзжасам тәсілдері арқылы пайда болған. Олардың ішіндегі ең өнімдісі – сөзжасам жұрнақтары арқылы туған сөздер. Тума сөздер сөз таптарының бәрінде де кездеседі. Әр сөз табының өзіне тән сөзжасам жұрнақтары бар. Олардың ішінде көп сөз жасаған өнімділері де, аз сөз жасаған өнімсіздері де бар. Мәселен, зат есімдердің жасалында тарихи өнімді жұрнақтардың қатарында –ым, ім.

Мысалы, таным, ұғым, кешірім, сол сияқты «қырым» деген сөз (Ә. Болғанбайұлы, Ғ. Қалиұлы, Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы. Алматы «Санат» 1997 ж., 135 бет).

Төлөнгіт. Махмуд Қашқарилың «Түбі бір түркі тілі» деген кітабынан түркі халықтарының тілінде көп айтылатын, тугун деген сөз қазақша түйін, түйінді екендігі, угут деген сөз үгіт, насихат екенін байқалады. Балғабек Қыдырбек ұлының «Түгел сөздің түбі бір» деген кітабында «Кірт» дегенді қоныс, мекен қия деп берген екен.

«Әл-Ғұсман паша жүрт екен,

дін ісләмнің кірті екен

(Доспанбет жырау, 366.)

«Толай»-қорамсақ (қорамсақ)

Ата бер Қалмақ сен делі

Толайына Қалмақ қол салды

(«Батырлар жыры» 51676)

Уыт-арак, бозаны ашыту

Үшін салатын Құлмақ төріздес (5т. 80 б.)

Төре.

Ол бір күні октябрь-

Жарқырап нұрын шашқан күн.

Патша, төре, саудагер

құлындай бұғып қашқан күн.

(І.Жансүгіров) .

Ескі түркі тілінде «тәртіп орнату, реттеу» мағынасында жұмсалатын төрумек//төрү етістігі ертеректе бір елге жататын тайпалардың, рулардың және жеке кісілердің қарым-қатынастарын реттеп тұратын «зан, қағида» деген ұғымда қолданылған (П. Мелиоранский. «Памятник в честь Кюль-Тегина». ЗВОИРАО. 1899г. Т.12, 82-83). Бұл сөз осы мағынада қазір де кейбір тілдерде қолданылып жүр: түрікше төр-әдеп, ырым; Монғолша төр - құрылыс, мемлекет, өкім, билік, басқару, заң деген сөз. Кейін рудын я тайпаның басшысы, яғни сондағы істің бәрін ретке келтіріп және басқарып тұрған кісіні төре деп атап кеткен болу керек.

Төре сөзі қазіргі түркі тілдерінің көбінде ескірген сөз ретінде сақталып қалған. Ал төр сөзінің мағынасы ауысып, жалпы үйдің ішкі ең жоғарғы жағы дегенді білдіретін болды. Біреуге ізет көрсетіп, білдіретін болды. Біреуге ізет көрсетіп, төрге шығыңыз! деп айтылуы да осыдан болуға лайық. Рабига Сыздықованың «Сөздер сөйлейді» (А. 1966 Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. 188 б.) кітабында төбе би- « негізгі шешімді айтатын, бас би» деп көрсетіледі.

Мұнда «басты би» дегізіп отырған төбе сөзінің «бір нәрсенің ең жоғарғы жағы, басы» деген ұғымы болса керек. Ал шындығында төбе сөзінің, сірә, «бас, башы» деген ұғымға қатысы жоқ сияқты. Ол монғол тілінде тов сөзімен іліктес деп табамыз. Көп мағыналы тов (түрікше төбе дегенге сай келетін тұлға) сөзінің монғол тіліндегі бір мағынасы «тура сөзді, адал адам» дегенді білдіреді. Демек, төбе би- «әділ би, билікте тура шешетін би» деген күрделі атау (термин) болып шығады. Бұл сөздің осы мағынасы о баста түркі- монғол тілдеріне ортақ болған болу керек. Тіркес құрамында тұрып, ертедегі көне мағынасы сақталған төл сөздердің бірі деп танымыз. (Р. Сыздықова «Сөздер сөйлейді» А, 1994. 156 б).

Шоқан Уәлиханов «Қырғыздар туралы жазбаларға кіріспе» деген бөлімінде Алатау Қырғыздары өздерін жай «Қырғыз» деп қана атайды және осы атымен бүкіл Орта Азиялық мұсылмандарын баршасына мәлім. Тек Қырғыз- қайсақтар ғана кейде оларға: ақ не қара қалпақты (киімдерінің түр сипатына қарай эпитет) деп сыпайы сын есімдер қоса атайды. Сонғы, яғни, қара деген эпитетке түсінік берген абзал. Генәологиялық аңыз бойынша қырғыз-қайсақтар екі түрлі нәсілдерден жаралған деп есептеледі: бірі-күн нұрынан жаралған асыл текті ақсүйектер де, екінші-күдіреттің күші қатыспай жай ажалды адам баласынан өрбіген, қара халық. Төрелер, яғни, ақсүйектер қауымы болып отырған сұлтандар өздерінің түпкі нәсілін табиғаттан тыс, күн нұрынан жаралған десе, жәй халық (қара сүйек) өзінің түпкі атасын ажалды адам баласы Алаш деп есептейді. Алатау Қырғыздарының билеушілері де, жай қырғыздары да түпке атасы бір және тегі жағынан ажырағысыз бір нәсілден шыққан халық (demos) болып саналады. Шоқан Уәлиханов «Тандамалы». Алматы, «Жазушы» баспасы 1980 ж 105 б.

Төлөнгіттер-қазақ сұлтандары мен ханның қасындағы феодалды төуелді адамдардың әлеуметтік жіктерге жататын, сұлтандар мен хандарды паналап, бұл үшін оларға қызмет етуге міндетті болып келгендер . Төлөнгіттің енді бір бөлігі-сұлтанның немесе хан ордасында олардың тапсырмаларын орындаушы шабармандар болды. Мысалы Абылай ханмен бірге 1000 семьядан астам Төлөнгіттер көшіп-қонып жүрген. Патша өкіметінің 1822 жылғы уставына сәйкес хандық жойылғаннан кейін Қазақстандағы жағдайға байланысты әлеуметік қауым үлкен өзгеріске түсті. Сұлтандар мен феодал топтар бұрынғы саяси маңызы мен билігінен айрыла бастады. Бұрынғыдай экет, соғым жинауына, салық салуына және қазақтарды әдеп-ғұрып бойынша соттауға тыйым салынды. Сондықтан жеке шаруашылығы бар Төлөнгіттер біртедеп сұлтандардан қол үзіп, басқа бір рудың қауымына қосыла бастады. Кейбір рулар ішінде төленгіт деген аталар пайда болған сияқты.

AFFIXATION IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

K.S. KENZHIGOZHINA
senior teacher, PSU named after S. Toraigrov
A.A. SHARAPATOVA
student, PSU named after S.Toraigrov

Word is the principal and basic unit of the language system. The term morpheme is derived from Greek morphe “form”+ -eme. The Greek suffix –eme has been adopted by linguistic to denote the smallest unit or the minimum distinctive feature. Affixational morphemes include inflectional affixes or inflections and derivational affixes. Inflections carry only grammatical meaning and are thus relevant only for the formation of word-forms. Derivational affixes are relevant for building various types of words. They are lexically dependent on the root which they modify. They possess the same types of meaning as found in roots, most of them have the part-of-speech meaning which makes them structurally the important part of the word as they condition the lexico-grammatical class the word belongs to. Due to this component of their meaning the derivational affixes are classified into affixes building different parts of speech: nouns, verbs, adjectives or adverbs.

Word formation is a process of creating new words from material available in the language after a certain structural and semantic formulas and pattern, forming words by combining root & affix morphemes. There are different types of word formation. One of them is affixation.

Affixation is the formation of new words by means of suffixes and prefixes to stems/basis.

All suffixes are divided into lexical and grammatical. In the Kazakh language affixes are divided into the same groups: inflectional affixes and derivational affixes. The study of derivational affixes focuses on the derivational words, which can be formed by adding prefixes or suffixes or prefixes plus suffixes. Meanwhile the meanings of the derivational words will be changed. While the study of inflectional affixes

pays attention to the Inflectional Morphology, which shows grammatical changes between words but does not change word meanings.

1) Lexical suffixes build new word. Productive affixes. For example in English: read-readable, happy-happiness, act-actor and in Kazakh: бір-бірлік, көк-көгеру, оқу-оқушы.

2) Grammatical suffixes change the grammatical form of a word. For example in English: finish-finished, say-says, rose-roses. In Kazakh: айту-айтты, келдім-келді, бала-балалар, үйге-үйден.

By grammatical structure Kazakh language and English languages are very different. If we compare the inflectional affixes in Kazakh and in English forms, we will see the difference between them.

1) Plural: KL has six various affixes to express the plural form of words, which usually are directly linked to the general nouns, pronouns and numerals. There are: -лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер. For example: балалар, дәрігерлер, ұстаздар, үстелдер, оқулықтар, етістіктер.

In English the plural is formed by adding – (e) s. For example: clocks, kisses. The English language has other non-productive ways of expressing the number opposition this is vowel interchange in several relict forms (man-men, woman-women, box-boxes), the archaic suffix – (e) n supported by phonemic interchange in a couple of other relict forms (ox-oxen, child-children, brother-brethren), the correlation of individual singular and plural suffixes in a limited number of borrowed nouns (formula-formulae, phenomenon-phenomena). In some cases the plural form of the noun is homonymous with the singular form (sheep, deer, fish).

2) Possessive pronouns: KL has six various affixes to express the possessive forms of personal pronouns.

Менің	-ым/ім/м	Менің қаламым, менің дәптерім, менің балам
Сенің/Сіздің	-ың/ің/н -ыңыз/іңіз -ңыз/ііз	Сенің достарың, сенің әжең Сіздің достарыңыз, сіздің әжеңіз
Оның	-ы/і -сы/-сі	Оның қаламы, Оның баласы
Біздің	-ымыз/іміз -мыз/міз	Біздің досымыз, біздің үйіміз Біздің достарымыз, біздің әкелеріміз
Сендердің/ Сіздердің	-ің/ің/ың -ыңыз/іңіз -ңыз/ііз	Сендердің кенестерің Сіздердің кенестеріңіз
Олардың	-ы/і	Олардың қаламдары, олардың әжесі

In English we don't use affixes to express the possessive forms of personal pronouns.

Possessive determiners	Possessive pronouns
my	mine
your	yours
his	his
her	hers
its	its
our	ours
your	yours
their	theirs
For example	
These are our books.	The books are ours .

3) Cases: KL has seven various affixes to express the different cases. So KL has seven cases. Case endings are applied only to the last element of a noun phrase, which are closely linked to the following verbs.

Cases	Questions	Affixes	Examples
-------	-----------	---------	----------

Атау	Кім? Не?		Әже, кітап
Ілік	Кімнің? Ненің?	-ның/нің –дың/дің -тың/тің	Әженің, кітаптың
Барыс	Кімге? Неге? Қайда?	-ға/ге –қа/ке –а/е	Әжеге, кітапқа
Табыс	Кімді? Нені?	-ны/ні/н –ды/ді –ты/ті	Әжені, кітапты
Жатыс	Кімде? Неде?	-да/де –та/те -нда/нде	Әжеде, кітапта
Шығыс	Кімнен? Неден?	-дан/ден –тан/тен -нан/нен	Әжеден, кітаптан
Көмектес	Кіммен? Неммен?	-мен/бен/пен	Әжемен, кітаппен

In English the apostrophize –'s and prepositions express the different cases.

Cases	Structure	Examples
Nominative	subject to a verb	Rain falls
Genitive	of+Noun; apostrophize –'s	The duty of man The man's duty
Vocative	address	Are you coming, my friend ?
Dative	Indirect object to a verb	I gave John a penny
Accusative	direct object	The man killed a rat

4) Predicative Person: The first, second and third personal pronouns are usually followed by the words with additive predicative personal elements.

	sing.	examples	pl.	examples
The first person	Мен	мен дәрігермін мен барамын	Біз	біз дәрігерлерміз біз барамыз
The second person	Сен Сіз	сен барасың сіз барасыз	Сендер Сіздер	сендер барасындар сіздер барасыздар
The third person	Ол	ол барады	Олар	олар барады

In English personal pronouns (I, you, he, she, it, we, you, they) are grouped the same: the first person, the second person and the third person. They have the ending only in the third person.

	sing.	examples	pl.	examples
The first person	I	I go	We	We go
The second person	You	You go	You	You go
The third person	He She It	He goes She goes It goes	It	It goes

An affix is a morpheme that is attached to a word stem to form a new word. Affixes may be derivational, like English *-ness* and *pre-*, or inflectional, like English plural *-s* and past tense *-ed*. They are bound morphemes by definition; prefixes and suffixes may be separable affixes. Affixation is, thus,

the linguistic process speakers use to form different words by adding affixes. In Kazakh and English affixation is different. Because that they belong to different groups. Kazakh is an agglutinative language, and it employs vowel harmony. It is branch of the Turkic languages. In Kazakh exists almost exclusively in the form of suffixes. The English language belongs to the Anglo-Frisian sub-group of the West Germanic branch of the Germanic family, a member of the Indo-European languages. English has been forming compound words and affixing existing words separately from other languages. Abstract nouns in English may be formed from native words by the suffixes “-hood”, “-ship”, “-dom” and “-ness”. Modern English, unlike Kazakh language can show the sex by suffixal derivation (actor-actress, loin-lioness). So English and Kazakh languages are very different by grammatically suffixes. And to learn English and comparing it with Kazakh grammar is very difficult process.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

«У Торайғыров оқулары» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференциясында э.ғ.д., профессор Серік Мәуленұлы Өмірбаевтың сөйлейтін сөзі 3

Плнарлық отырыс Плнарное заседание

Е. Жұматаева
Сұлтанмахмұт шығармаларындағы пәлсапалық дүниетаным 5
С.Н. Сүтжанов
Сұлтанмахмұт туындыларындағы түрікшілдік 9
А.Қ. Тұрышев
Сұлтанмахмұттың тілі 12

1 Секция. С. Торайғыровтың тарихи, саяси және философиялық көзқарастары 1 Секция. Исторические, политические и философские взгляды С. Торайғырова

Ү. Алтынсарина, М.А. Мухтарова
Сұлтанмахмұт Торайғыровтың педагогикалық көзқарастары 17
Г.Ж. Ербатырова
Творчество Султанмахмута Торайғырова – важный этап в развитии демократического направления в казахской литературе начала XX века 19
Социал Ансат
Дара тұлға - Сұлтанмахмұт 22
А.Ж. Турсумурат
С.Торайғыров – вершина казахской литературы 25

2 Секция. С. Торайғыров поэзиясы: салт-дәстүрлер және жанашылдық 2 Секция. Поэзия С. Торайғырова: традиции и новаторство

И.О. Ивасик
Поэзия С. Торайғырова 30
Б.Е. Казангапова, Г.А. Баймуханова
С. Торайғыров – вершина казахской литературы 33
А.С. Кудайбергенова
Литературная деятельность С. Торайғырова 36
О. Медеубасва
Торайғыров Сұлтанмахмұт – ақын, ағартушы 41

3 Секция. С. Торайғыров және қазақ тіл білімі мен әдебиетінің кейбір мәселелері 3 Секция. С. Торайғыров и проблемы казахского языкознания

М.А. Баймуханова
С. Торайғыровтың тілдік тұлғасы 46
Б.Х. Галиева, Ж.Қ. Ибраева
Сұлтанмахмұт Торайғыровтың тәрбиелік ой-әлеуеті 48
Е.В. Гаркава
«Кім жазықты?» роман аудармасының кейбір тіл өзгешеліктері 51
О.С. Досанов
Табиғатты жырлаудағы дәстүр рөлі 53
Р. О. Жұманбаева
Ғ. Мүсірепов шығармаларындағы қарапайым сөздер қолданысы 56

Ж.Т. Сарбалаев Профессор М. Томановтың ғылыми еңбектеріндегі тарихи грамматика мәселелері	59
Н. Сахитжанова «Қаранғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болам...»	61
А.Қ. Тұрышев Сұлтанмахмұттың стилі	64
А.Қ. Тұрышев Сұлтанмахмұт шығармаларының көркемдік ерекшеліктері	76
4 Секция. Қазіргі ғылым мен білімнің өзекті мәселелері	
4 Секция. Актуальные проблемы современной науки и образования	
Б.Т. Абдрахманов Три метода решения задач линейного программирования.....	82
Б.Т. Абдрахманов Об изучении экономико-математического моделирования.....	85
А.Е. Әбенова Модульдік оқыту технологиясының тиімділігі	88
А.Б. Абишева Организация воспитательной работы в специальной коррекционной школе-интернате № 4	92
А.З. Айгужинова Оқушылардың кәсіби сөйлеу тілін мәтіндер арқылы дамыту	94
А.А. Акимханова, Б.Х. Галиева Стимулирование познавательной деятельности студентов как важное условие активизации самостоятельной работы обучающихся	98
Р. Ақниязова Бастауыш сынып оқушыларының білім, білік дағдыларын дамытудағы жаңа технология әдістерінің маңыздылығы	101
Sh.Zh. Alimova, G.S. Mullagayanova Multiple intelligences in EFL classroom	105
Н. Анафина Пословицы - символ народной мудрости	108
Қ.Т. Ахметова, М.Ы. Оқапова Дағды мен іскерлікке үйретуде жаттығу әдісінің рөлі	109
Р. О. Аяпбергенова Бейіндік білім беру – болашаққа нық кадам.	112
Қ.М. Балажанова «Ақжелен» күйлерінің сарыны.....	116
Р.К. Бекенова, Ж.К. Қартбағанбетова, Р.Ш. Асанбаева Результаты лечения больных туберкулезом легких и сахарным диабетом.....	120
Ш.Б. Бермаханова Модульдік оқыту технологиясы биология сабағында	121
Қ.Ж. Бозғұлбаева Бада дамуындағы ойын технологиясының маңыздылығы.....	127
Р.Н. Демиденко, А.С. Попандопуло Влияние уровня тревожности на выбор профессии старшеклассников	129
Д.С. Досанова, С.А. Рахимова Экономиканың және кәсіпорынның тұрақты дамуы	133
Ж.А. Досанова Қазақ тілі сабағында ақпараттық – коммуникациялық технологияны қолдану.....	136
С.К. Ельмуратов, А.Ф. Ельмуратова Собственные колебания пластин при различных граничных условиях	139
С.К. Ельмуратов, А.Ф. Ельмуратова Вынужденные колебания тонких пластин при комбинированных граничных условиях.....	140
С.К. Ельмуратов, А.Ф. Ельмуратова Устойчивость тонких пластин переменной толщины при двусосном сжатии.....	141

Қ.П. Жүсіп, А.Қ. Еңсебаева Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романындағы Тоғжан мен Әйгерім портреттері	142
Б.Х. Галиева, Б.К. Ерденев Стереотиптердің қазіргі күндегі маңыздылығы, олардың ақпараттық потенциалы	146
К.Х. Жапаргазинова, А.Ж. Ермекова Влияние легирующих добавок на качество сталей	149
К. Жолдыбай 5-6 жастағы балалардың психологиялық даму ерекшеліктері	150
Н.К. Жуеунов, М.Н. Баратова Проблемы исследования жанровой природы и стилиевых особенностей произведений Машхура Жусипа	152
Л.Н. Иванько, Ш.М. Жумадина Высшие разноразные чешуекрылые (Macroheterocera) Павлодарского района Павлодарской области	154
Г.А. Кабжанова Использование современных технологий обучения в формировании поликультурной личности на уроках английского языка в вузе.....	156
Ж. Кабулова Азаматтық – патриоттық, құқықтық тәрбие беру арқылы құқықтық сана қалыптастыру ерекшеліктері.....	160
Б.М. Қадырова, Н.Б. Ағалиева Этнографиялық әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлердегі «уақыт» концептісінің көрінісі (М. Әуезов шығармалары негізінде).....	163
В.А. Козионов, Р.М. Садимова Методика идентификации параметров компрессионной сжимаемости крупнообломочных грунтов с заполнителем.....	167
С.Н. Козкин, Қ.Т. Ахметова Абай Құнанбаев және оған арналған ескерткіштері.....	171
Г.К. Кудиярбекова, Л.Б. Мубаракова Сущность дидактической игры	173
Г.Т. Мақышбаева Музыкалық шығармаларды талдау әдістемелері.....	175
С.Ю. Маркова, С.К. Маралбаева Исследование погрешности воспроизведения единицы плоского угла кольцевым лазером	177
С.Н. Мамытова Проблемы газетизации рынка и предпринимательства в Казахстане во второй половине XIX - начале XX века в современной отечественной исторической науке	180
Д.М. Мерғалиев К вопросу о сценическом волнении студентов - исполнителей	184
Р.М. Мустафина, Г.М. Мустафина, А.Х. Танат Инвестиции и вопросы энергетической безопасности	186
К.К. Найманбаева, Т.Қ. Игисинов Сапалы білім беруде педагогикалық әрекеттің қазіргі сипаты.....	189
А. Ондашова Найзағайдай жарқ еткен жасын ғұмыр	192
Ж.Қ. Орынбаев Күйшілік дәстүр-халық даналығы	195
А.М. Павлиннина Воспитание патриотизма у младших школьников через изучение народных традиций.....	197
Е.В. Поршинёва, З.М. Русакова Музыкальное образование и воспитание в современном мире	200
Ж.К. Рахметова Алты деңгейлік қазақ тілін оқытудың жаңа әдістемесі	202
С.Ж. Сәдірейімов Сабақ процесінде ақпараттандыру технологиясын қолданудың тиімділігі	206

Қ.Қ. Саратекова	
С. Торайғыров шығармаларын оқытудың тиімді әдістері.....	209
Ж.Т. Сарбалаев, Е.Ж. Сарбалаев	
Дінді түзеу - елді түзеу.....	212
Д.Н. Сейтмолдин	
Рисунок в творчестве будущих архитекторов и дизайнеров.....	214
Г.К. Смаилова	
Проблема активности личности: методология и стратегия исследования.....	217
М.А. Стороха	
Развитие творческих способностей младших школьников.....	222
Г.К. Сулейменова	
Слуховое транспонирование в концертмейстерском классе.....	225
Г.К. Сулейменова	
Образ природы в фортепианной музыке Казахстана.....	228
Г.Б. Таженова, С.Е. Булекбаева	
Повышение квалификации педагогических кадров в условиях обновления системы образования.....	232
М.Д. Тоқанов, А.К. Каракаев	
Перспективы использования монорельсового транспорта в г. Астана (Республика Казахстан).....	235
С.В. Тополь	
Применение информационных технологий в специальном образовании.....	238
Ш.Ж. Рахметуллина, Ш.А. Трушева, Г.А. Еркебаева	
ҚР әлеуметтік-экономикалық даму болжамының жасалу үрдісі.....	241
Ш.Ж. Рахметуллина, Ш.А. Трушева, Г.А. Еркебаева	
Әлеуметтік-экономикалық болжам әдістемесінің және түрлерінің жіктелуі.....	244
Н.П. Тюменева, Ж.К. Қартбағанбетова, Р.Ш. Асанбаева	
Туберкулез и вирусные гепатиты.....	248
Ғ. Өтениязова	
Құзыреттілік – шығармашыл тұлға қалыптастыруға бағытталған білім беру негіздерінің бірі.....	249
Г.Б. Фрадкина, С.И. Паршина	
Мечты превратились в реальность: современные методы преподавания предметов музыкально-теоретического цикла в условиях специализированной музыкальной школы.....	252
С.Ю. Маркова, А.М. Хамзина	
Погрешности пороговых устройств средств контроля и сортировки.....	256
Ә.С. Шажаява	
Сыныптан тыс жүргізілетін танымдық ойындар мен үйірме жұмысындағы оқушылардың шығармашылығы.....	260
М. Шүкірәлиева	
Мектеп оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеудегі отбасының ықпалы.....	262
А. Юнкман, Г.К. Смаилова	
Психическая готовность детей к обучению в школе.....	263
Ю.М. Қурқан, У.В. Валова	
Образ человека в творчестве Виктора Цоя.....	266
И.О. Приходченко, Д.В. Белоголов	
Опыт онтологического и мировоззренческого анализа лирического произведения.....	270
Қ.Қ. Құнапина, М.Ә. Өскенбай	
Жас ұрақты тәрбиелеудегі ұстаз тұлғасының рөлі.....	273
М.К. Ақошева	
Об определении субъекта (речи) в языковом выражении.....	276
Ғ.Р. Ақманова	
Шығармашылық жұмыстарға баулу арқылы оқушылардың сауаттылығын арттырудың маңыздылығы.....	280
А.С. Ақтанова	
«Абай жолы» және «Әділ-Мария» романдарындағы драмалық психологизм мен көркемдік.....	282

А.С. Ақтанова	
Шөкәрім және М. Әуезов: публицистика және тарихи үрдіс.....	286
А. Алпысбай, А.Қ. Тұрышев	
Көне сөздердің құпиясы.....	289
Г.Т. Кәріпжанова, Ә. Ахметова	
Ертегілердегі «Өлшем» «Мөлшер» концептісі.....	292
А. Дауылбаева, Г.К. Сулейменова	
Отандық музыкалық білім беру дамытуда А.Қ. Жұбановтың қосқан үлесі.....	294
М. Елистратова, Г.М. Анишева	
Характерные особенности партитуры: ее значение, виды и сущность.....	297
А.А. Елшіп, Г.А. Жұмабекова	
М. Жұмабаевтың табиғат лирикасындағы лирикалық қаһарман мәселесі.....	299
А. Ермекова, Б.М. Кадырова	
Фразеологизмы в произведениях Машхур Жусипа Копеева.....	302
М.Е. Жакипова, А.Қ. Тұрышев	
Көне сөздердің құпиясы.....	303
М.Е. Жакипова, А.Қ. Тұрышев	
Көне сөздердің құпиясы.....	305
Т. Жақұпова, Г.К. Сулейменова	
Бала тәрбиесіндегі қазақ халық өндерінің алатын орны.....	307
Қ.П. Жүсіп	
Мәшһүр-Жүсіп – сөз шебері.....	308
Н.К. Жусупов, М.Н. Баратова	
Поэтические произведения Машхур Жусипа.....	317
А.Т. Ибраева	
О. Бөкей повестеріндегі тұлға табиғаты.....	321
М.Б. Идрисова, Б.Т. Каримова	
Баспасөз релизін жазуға қойылатын талаптар.....	324
Г.Т. Кәріпжанова, Ж. Карекина	
Этнографизмдердің танымдық сипаты.....	326
Б.Т. Каримова, Ж.Б. Ибраева	
Баспасөз қызметінде қолданылатын PR мәтіндерінің түрлері.....	329
А. Кусанова, Г.Т. Мақышбаева	
Ертеді және орта ғасырдағы хор өнері.....	332
К.Х. Рахимжанов	
К вопросу о социокультурной билингвальной языковой личности.....	334
К.Х. Рахимжанов, К.М. Абишева	
Лингвокогнитивная база коммуникантов: языковая картина мира и языковое сознание.....	338
Ж. Садыкова, Г.К. Сулейменова	
Оқушыны тұлға ретінде қалыптастыруда музыкалық тәрбиенің рөлі.....	341
А. Сарсекеева, Б.М. Кадырова	
Языковая личность Машхур Жусипа Копеева.....	343
А.Б. Молдабаева, К.У. Темиров	
Компьютерная графика в содержании профессионального образования.....	344
Г.И. Төкен, А.Қ. Тұрышев	
Көне сөздердің құпиясы.....	346
А. Уатхан, А.Қ. Тұрышев	
Көне сөздердің құпиясы.....	348
К.С. Kenzhigzhina, А.А. Sharapatova	
Affixation in Kazakh and English languages.....	351

**«V ТОРАЙҒЫРОВ ОҚУЛАРЫ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Техникалық редактор М.К. Альжанова
Корректорлар: Б.Б. Аубакирова, А. Елемесқызы, А.Р. Омарова
Компьютерде беттегендер: М.А. Шрейдер, А. Елемесқызы

Басуға 27.10.2012 ж.
Әріп түрі Times.
Пішім 29,7 × 421/4. Офсеттік қағаз.
Шартты баспа табағы 21,9. Таралымы 500 дана.
Тапсырыс № 1924

«КЕРЕКУ» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.